ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

COĞRAFYA ANABİLİM DALI

Faruk KAYA

AĞRI OVASI VE ÇEVRESİNİN COĞRAFÎ ETÜDÜ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Doktora Tezi

109243

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Kenan ARINÇ

T 109243

ERZURUM - 2001

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu çalışma, Coğrafya Anabilim Dalının Türkiye Coğrafyası Bilim Dalında Jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Kenan ARINÇ

Danışman / Jüri

Prof. Dr. Hayati DOĞANAY

Jüri

Doç. Dr. Hakkı YAZICI

Jüri

Doç. Dr. Abdullah KÖSE

Jüri

Yrd. Doç. Dr. Mehmet ZAMAN

Jüri

Yukarıdaki imzalar, adı geçen öğretim üyelerine aittir. 20./06/2001.

Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

Sayfa No:

ÖZET VI

ABSTRACT VII

ÖNSÖZ VIII

TABLOLAR LİSTESİ X

ŞEKİLLER LİSTESİ XIV

HARİTALAR LİSTESİ XVII

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ XVIII

GİRİŞ 1

1. 1. Araştırma Sahasının Konumu,Sınırları ve Başlıca Özellikleri 1

1. 2. Araştırmanın Amacı ve Metodu 5

I.BÖLÜM

DOĞAL ÇEVRE

1. 1. JEOMORFOLOJİ 8

1. 1. 1. Dağlık-Tepelik Alanlar 16

1. 1. 2. Ovalar 29

1. 1. 3. Vadiler 36

1. 2. İKLİM 41

1. 2. İklim Elemanları 44

1. 2. 1. Sıcaklık 44

1.2. 2. Basınç ve Rüzgarlar 53

1. 2. 3. Nem ve Bulutluluk 58

1. 2. 4. Yağışlar 62

1. 2. 5. İklim Tipi, Yağış Etkinliği ve Kuraklık Sorunu 71

1. 3. HİDROGRAFYA 77

1. 3 .1. Yeraltı Su Durumu 77

1. 3. 2. Kaynaklar 80

1. 3. 3. Akarsular 82

1. 4. TOPRAK ÖRTÜSÜ 92

1. 4. 1. Zonal Topraklar 94

1. 4. 1. 1. Kestanerengi Topraklar 94

1. 4. 1. 2. Kırmızı Kestanerengi Topraklar..... 95
1. 4. 1. 3. Kireçsiz Kahverengi Topraklar..... 96
1. 4. 2. İntrazonal Topraklar..... 96
1.4. 3. Azonal Topraklar..... 97
1. 4. 3. 1. Alüviyal Topraklar..... 98
1. 4. 3. 2. Kollüvyal Topraklar..... 98
1. 4. 3. 3. Volkanik Regosoller..... 99
1. 4. 4. 4. Litosoller..... 100
1. 5. DOĞAL BİTKİ ÖRTÜSÜ..... 100

II. BÖLÜM
BEŞERİ COĞRAFYA

2. 1. YERLEŞME..... 107
2. 1. 1. Genel Bakış..... 107
2. 1. 2. Yerleşme Şekilleri..... 120
2. 1. 2. A . Kırsal Yerleşmeler..... 120
A. 2. 1. 2. 1. Devamlı Kırsal Yerleşmeler..... 120
2. 1. 2. 1. 1. Köy Yerleşmeleri..... 120
2. 1. 2. 1. 1. a. *Konumlarına Göre Köyler*..... 122
2. 1. 2. 1. 1. b. *Yükselti Basamaklarına Göre Köyler*..... 128
2. 1. 2. 1. 1. c. *Yüzölçümü Büyüklüklerine Göre Köyler*..... 132
2. 1. 2. 1. 1. d. *Yerleşme Şekillerine Göre Köyler*..... 136
2. 1. 2. 1. 1. e. *Yer Adlarına Göre Köyler*..... 148
2. 1. 2. 1. 1. f. *Ekonomik Faaliyetlere Göre Köyler*..... 152
2. 1. 2. 1. 2. Köyden Küçük Devamlı Kır Yerleşmeleri..... 157
2. 1. 2. 1. 2. a. *Mahalle*..... 157
2. 1. 2. 1. 2. b. *Mezraa Yerleşmeleri*..... 160
2. 1. 2. 1. 2. c. Kom Yerleşmeleri..... 166
2. 1. 2. 2. Köyden Küçük Dönemlik Kır Yerleşmeleri..... 171
2.1.2.2.1. Yayla Yerleşmeleri..... 171
2. 1. 2. 2. 2. Kom Yerleşmeleri..... 178
2. 1. 2. 3. Kırsal Konutlar..... 181

2. 1. 2. 3. a. *Doğal Çevre ve Konutlar* 182
2. 1. 2. 3. b. *Sosyal Çevre Özellikleri ve Konutlar* 196
2. 1. 2. 3. c. *Ekonomik Özellikler ve Konutlar* 204
2. 1. 2. B. Kasaba Yerleşmeleri 208
B. 2. 1. 2. 1. Eleşkirt Kasabası 208
2. 1. 2. C. Kent Yerleşmeleri 225
C. 1. Ağrı Kenti 225
1. 1. Kuruluş ve Gelişimi 225
1. 2. Fonksiyon Alanları 233
1. 2. 1. *Oturma Alanları* 235
1.2. 2. *İş ve Ticaret Alanları* 238
1.2.3. *Yönetim Alanları* 242
1.2.4. *Diğer Kullanılış Alanları* 243
1. 3. Kent Konutları ve Nitelikleri 244
1. 4. Kentsel Fonksiyonlar 248
1. 4. 1. *Hizmetler Fonksiyonu* 254
1. 4. 2 . *Sanayi Fonksiyonu* 261
1. 4. 3. *Tarım Fonksiyonu* 262
2.2. NÜFUS 264
2. 2. 1. Genel Bakış 264
2. 1. 2. Nüfus Artışı 266
2. 2. 3. Nüfus Hareketleri 284
2. 2. 3. 1. Doğumlar ve Ölümler 284
2. 2. 3. 2. Göçler 287
2. 2. 4. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri 297
2. 2. 4. 1. Cinsiyet ve Yaş Yapısı 297
2. 2. 4. 2. Nüfusta Bağımlılık Oranları 308
2. 2. 4. 3. Aile Büyüklükleri 312
2. 2. 4. 4. Nüfusun Eğitim Durumu 318
2. 2. 4. 5. Diğer Sosyo – Ekonomik Nitelikler 330
2. 2. 4. 6. Nüfus Dağılışı ve Yoğunlukları 335

III. BÖLÜM

BAŞLICA EKONOMİK FAALİYETLER

3. 1. TARIMSAL FAALİYETLER

3. 1. 1. Tarımsal Faaliyetlerin Başlıca Özellikleri 354

3. 1. 2. Toprakların Yararlanma Bakımından Bölünüşü 360

3. 1. 3. Bitkisel Üretim 366

3. 1. 3. 1. Mülkiyet Durumu ve Parsel Büyüklükleri 366

3. 1. 3. 2. Ekiliş Alanları ve Üretim Durumu 372

3. 1. 3. 2. a. *Tahıl Tarımı* 374

3. 1. 3. 2. b. *Endüstri Bitkileri Tarımı* 380

3. 1. 3. 2. c. *Yem Bitkileri Tarımı* 388

3. 1. 3. 2. d. *Sebze Tarımı* 390

3. 1. 4. Hayvancılık 393

3. 1. 4. 1. Başlıca Özellikler 393

3. 1. 4. 1. Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği 401

3. 1. 4. 3. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği 405

3. 1. 4. 4. Yük ve Çeki Hayvanları 408

3. 1. 4. 5. Kümes Hayvancılığı 410

3. 1. 4. 6. Arıcılık 411

3. 2. SANAYİ FAALİYETLERİ 412

3. 2. 1. Modern Sanayi ve Modern Sanayi Tesisleri 414

3. 2. 1. 1. Ağrı Şeker Fabrikası 414

3. 2. 1. 2. Eleşkirt Deri ve Yün Sanayi A.Ş. (ELDESAN) 416

3. 2. 1. 3. Ağrı Et Entegre Tesisi (AĞ – ET.) 417

3. 2. 1. 4. Ağrı Süt İşletmesi (A. SÜT) 419

3. 2. 1. 5. Karaca Un Fabrikası 420

3. 2. 1. 6. Gök Yem Fabrikası 422

3. 2. 1. 7. Tuğla – Kireç Fabrikası 423

3. 2. 1. 8. Diğerleri 424

3. 2. 2. Atölye Tipi Sanayi 425

3. 2. 3. Ev Tipi Sanayi 427

3. 3. TİCARET FAALİYETLERİ..... 428
3. 4. ULAŞIM FAALİYETLERİ..... 431
3. 5. TURİZM FAALİYETLERİ..... 437

ARAŞTIRMA SAHASININ TEMEL SORUNLARI VE BAŞLICA ÇÖZÜM ÖNERİLERİ
1- DOĞAL ÇEVREDEN KAYNAKLANAN SORUNLAR..... 441
2 - BEŞERİ ÇEVREDEN KAYNAKLANAN SORUNLAR..... 445
3 - EKONOMİK FAALİEYETLERLE İLGİLİ SORUNLAR..... 450
ÖZET VE SONUÇ..... 454
YARARLANILAN KAYNAKLAR..... 465
ÖZGEÇMİŞ.. .....

ÖZET

DOKTORA TEZİ

AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NİN COĞRAFİ ETÜDÜ

Faruk KAYA
Danışman : Doç. Dr. Kenan ARINÇ
2001- Sayfa 477
Jüri: 1. Prof. Dr. Hayati DOĞANAY
2. Doç. Dr. Kenan ARINÇ
3. Doç. Dr. Abdullah KÖSE
4. Doç. Dr. Hakkı YAZICI
5. Y. Doç. Dr. Mehmet ZAMAN

Araştırma konusunu oluşturan Ağrı Ovası ve çevresi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat – Van Bölümü sınırları içerisinde yer almakta ve morfolojik açıdan bir akarsu havzası özelliği göstermektedir. Yüzölçümü yaklaşık 2400 km² yi (2417 km².) bulan araştırma sahasının ana topoğrafik şekillerini dağlar, bunlar arasında yer alan vadiler, tepelik alanlar, aşınım yüzeyleri ve geniş bir ova düzlüğü oluşturmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinde, planeter ve coğrafî faktörlere bağlı olarak Doğu Anadolu'nun karasal iklimi etkili olmaktadır. Gerçekten de Ağrı meteoroloji istasyonunun 58 yıllık (1939- 1997) gözlem verilerine göre yıllık ortalama sıcaklık 6.0°C' dır. Ağrı'da sıcaklık değeri Ağustos ayında 39.9 °C' ye yükselebilmekte ve Ocak ayında ise – 45.6 °C' ye kadar inebilmektedir. Yıllık ortalama yağış tutarı Ağrı'da 533.3 mm, Eleşkirt'te ise 479.4 mm. kadar olup, yağış tutarının Ağrı'da % 35.6'sı, Eleşkirt'te ise % 36.0'sı ilkbahar mevsiminde kaydedilmektedir.

Yerleşme tarihi M.Ö. 4000 yıllarına kadar inen araştırma sahasında, 2000 yılı itibarıyla 1 kent, 1 kasaba, 166 köy, 15 mahalle, 22 mezraa, 14 kom ve 29 yayla yerleşmesi ile çok sayıda yerleşme çekirdeği bulunmaktaydı. Ağrı Ovası ve çevresinin nüfusu, 1997 genel nüfus tespiti sonuçlarına göre 142234 kadar olup, bu nüfusun % 47.9'u Ağrı kentinde, % 7.1'i Eleşkirt kasabasında ve % 55'i ise kırsal yerleşmelerde oturuyordu.

Araştırma sahasında kentsel fonksiyonları belirmiş bulunan tek yerleşme Ağrı kentidir. Doğu Anadolu Bölgesinin doğu sınırında yer alan ve Trabzon-İran transit yolu üzerinde bulunan kentin eski adı Karaköse'dir. Orta Asya'dan ve İran'dan gelen kalabalık kitlelerin batıya geçmesini sağlayan bu yol nedeniyle, Ağrı kenti her devirde stratejik bir konuma sahip olmuştur. Doğu Anadolu'ya doğudan gelen göç ve akınların ilk durağı olan kent, devamlı bir kültür ve medeniyet merkezi olamamıştır.

Ağrı Ovası ve çevresi, temel ekonomisi hayvancılık ve tarıma dayanan, geçim kaynaklarının çok sınırlı oluşu nedeniyle sürekli olarak göç veren, potansiyel kaynakları çeşitli ve zengin olmasına rağmen yeterince değerlendirilmemiş, sosyo- kültürel ve sosyo- ekonomik sorunlarına çözüm bekleyen ve kalkınması için belirli hizmet ve yatırımlara ihtiyaç duyulan, ülkemizin geri kalmış yörelerinden biridir.

ABSTRACT

Ph. D. Thesis

THE GEOGRAPHİCAL STUDY OF AĞRI PLAİN AND İTS ENVİRONMENT

Faruk KAYA

Supervisor : Doç. Dr. Kenan ARINÇ

2001- Pages : 477

Jüri: 1. Prof. Dr. Hayati DOĞANAY
2. Doç. Dr. Kenan ARINÇ
3. Doç. Dr. Abdullah KÖSE
4. Doç. Dr. Hakkı YAZICI
5. Y.Doç. Dr. Mehmet ZAMAN

The Subject of our study, the Ağrı Plain and its environment is located within the upper Murat - Van area boundaries of the east Anatolian region. Morpologically it has the features of river reservior. Mountains, valley, hills erosional areas and a wide plain make-up topographic shape of the rescarch area that stretches over an area. of about 2400 km².

Connected with planeter and geographical factors the Ağrı plain and its environment is under the influence of the continental climate. İn fact according to the 58 year observation results of the Ağrı metorology station the annual average temperature is 6.0 °C. The tempareture caw rise up to 39.9 °C in August and fall to - 45.6 °C in January. The annual distiribution of rain is in Ağrı 533.3 mm and 479.4 mm in Eleşkirt and the percentage is %35.6 in Ağrı and % 36.0 in Eleşkirt.

The history of settlement in the resarch area goes as far bach as 4000 BC. As regards to the year 2000 there are 1 town, 1 borough, 166 villages, 15 guarters, 22 fields, 14 kom and 29 plateaus in that region. According to the 1997 general census the population of the region is 142234 and % 47.9 of it is in Ağrı, % 7.1 in Eleşkirt and %55 in the villages.

The only setlement in the area with signifcant urbain functions is Ağrı. İt is located in the East of the East Anatolian region and on the Trabzon - İran transit road. The ancient name of Ağrı is Karaköse. Because of the road that enables the passage out from Middle Asia and İran, Ağrı always strategical importance. Ağrı had never been a parmanent cultural civilization center because it had always been the first stop for the immigration from the East to East Anatolia

The economy depends basically on agriculture and catle - breeding because of its restricted means of living there is always a migration in the area. Though the variety and richness of potential resources the Ağrı plain was never used in these terms and Ağrı is one of Türkiye under developed areas socio- culturial and socio-economic problems need to be solved.

ÖNSÖZ

Ağrı Ovası ve çevresinin coğrafi açıdan incelenmesini amaçlayan bu araştırma, bir doktora tezi olup, bölgesel coğrafya araştırma metotlarına bağlı kalınarak hazırlanmıştır. Geri kalmış yörelerden biri olan araştırma sahası, kısmen doğal çevre koşullarından, kısmen de beşeri faktörlerden etkilenerek beklenen düzeyde gelişme gösterememiştir.

Bilindiği üzere Ağrı, ülkemizin İran devlet sınırına en yakın konumda kurulmuş bir sınır ilidir. Bu yakınlık nedeniyle Türk – İran ilişkilerinde, yaklaşık 3.5 asırdan beri, ilk temas alanı veya karşılaşma noktasıdır. Dış dünyaya hızla açılan ve kapalı toplum yapısını değiştirmeyi hedefleyen Türkiye'nin, önemli bir pazarı olan İran'la ilişkilerini geliştirerek yüksek bir ticaret potansiyeline ulaşması mümkündür.

Türkiye'nin doğu alemine açılan yüzü üzerinde yer alan Ağrı ve çevresi, elverişli konum şartlarına rağmen yeterince gelişememiştir. Bu nedenle de coğrafî açıdan bugüne kadar araştırılmamış olan bu yörenin, doğal ve beşerî çevre faktörleri incelenerek, söz konusu faktörlerin analiz ve sentezi yapılmıştır. Zaten bu araştırmayla, yörenin sosyo- ekonomik sorunlarına çözümler aranıldığı gibi, yatırım programlarına bilimsel temel hazırlanması da amaçlanmıştır.

Yılardan beri süregelen hızlı göç hareketlerinin önlenebilmesi için, ayrıntılı bilimsel etütlerin yapılması gerekmektedir. Çünkü kalkınmada geri kalmış bu tür yörelerin her açıdan planlanması, altyapı çalışmalarının isabetli olabilmesi, öncelikle bu yörelerin dikkatli bir biçimde ve bütün yönleriyle etüt edilmesine bağlıdır. Bu bakımdan, yerel coğrafi araştırmalar olmadan, verilecek planlama ve yatırım kararları, genellikle rasyonel ve radikal olmayacaktır. Bu görüş ve düşünceler, bizi ülkemizin sorunlarına çözüm bekleyen bir yöresini, etüt etmeye yönlendirmiş ve araştırma sahası, bu fikirlerin ışığı altında seçilmiştir.

Çalışmanın planlanıp yürütülmesinde yakın ilgi ve büyük yardımlarını gördüğüm, hocam sayın Doç. Dr. Kenan ARINÇ' a sonsuz teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca, bizlere coğrafya ilminin, büyük ve uygulamalı bir ilim dalı olduğunu öğreten, coğrafyacılığın çok zevkli bir meslek olduğu gerçeğini kavratan ve her zaman görüşlerinden yararlandığım hocam sayın Prof. Dr. Hayati DOĞANAY'a da şükran borçluyum.

Bu çalışmanın hazırlanmasında büyük ölçüde görüşlerinden yararlandığım öğretim üyesi hocalarım Doç. Dr. Saliha KODAY, Doç. Dr. Hakkı YAZICI, Doç. Dr. İhsan BULUT, Yrd. Doç. Dr. Zeki KODAY, Yrd. Doç. Dr. Mehmet ZAMAN, Yrd. Doç. Dr. Mustafa GİRGİN ve Ar.Gör. Dr. Hasbi SOYLU ile emeği geçen bütün meslektaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim. Araştırmanın dokümanter veri toplama aşamasında ve arazi gözlemlerinde büyük yardımlarını gördüğüm tüm kamu kurum ve kuruluşları ile yardımsever Ağrı halkına ve özellikle çalışmanın baskıya hazırlanmasında büyük yardımını gördüğüm Ağrı Eğitim Fakültesi öğretim elemanları Yrd. Doç. Dr. Orhan ÇINAR ve Öğretim Görevlisi Levent PİŞKİN' e de teşekkür ederim.

Faruk KAYA

Haziran 2001

TABLOLAR LİSTESİ

Sayfa No:

Tablo 1.1: Ağrı Ovası ve Yakın Çevresinin Sıcaklık Değerleri (1939 – 1997)..... 46
Tablo 1.2: Ağrı'da Ekstrem Sıcaklık Değerleri (1930-1997)..... 49
Tablo 1.3: Ortalama Donlu Günler Sayısının Aylara Göre Dağılımı(1946-1997)..... 49
Tablo 1.4: Ağrı'da Ortalama Donlu Günler Sayısını Mevsimlere Göre Dağılımı (1946 - 1997)..... 50
Tablo 1.5: Ağrı'da Donlu Günlerin Başlama ve Son Bulma Tarihleri(1946-1997)..... 51
Tablo 1.6: Ağrı'da Ortalama Toprak Sıcaklıklarının Belli Derinliklere Göre Dağılımı(1967–1997). 52
Tablo 1.7: Ağrı'da Ortalama ve Ekstren Basınç Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (1957–1997). 53
Tablo 1.8: Ağrı'da Çeşitli Yönlerden Esen Rüzgarların Esme Sayıları ve % Frekansları (1951–1997)..... 54
Tablo 1.9: Ağrı'da Rubinstein Formülüne Göre Hakim Rüzgar Doğrultuları..... 55
Tablo 1.10: Ağrı'da Ortalama ve En Hızlı Rüzgar Hızının Aylara Göre Dağılımı (1951 – 1997.m./sec.)..... 57
Tablo 1.11: Ağrıda Ortalama Kuvvetli Rüzgarlı ve Fırtınalı Günlerin Yıllık ve Aylara Göre Durumu (1951-1997)..... 58
Tablo 1.12 : Ağrı'da Ortalama ve En Düşük Nisbî Nem Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (1951–1997, %)..... 59
Tablo 1.13: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Bulutluluk Değerinin Aylara Göre Dağılımı (1944-1997)..... 59
Tablo1.14 : Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Açık, Bulutlu ve Kapalı Günlerin Aylara Göre Dağılışı (1944 – 1997)..... 61
Tablo 1.15: Ağrı'da Ortalama Sisli Gün Sayısının Aylara Göre Dağılışı..... 62
Tablo 1.16 : Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağış Miktarının Aylara Göre Dağılışı (1940–1990). 64
Tablo 1. 17: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağış Miktarının Mevsimlere Göre Dağılışı (1941 – 1997)..... 65
Tablo 1.18: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağışlı Gün Sayısının Aylara Göre Dağlımı (1941 - 1997)..... 68
Tablo 1.19: Ağrı'da Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısı İle En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığının Aylara Göre Dağılımı (1941 – 1997)..... 69
Tablo 1. 20: Eleşkirt'te Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısı İle En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığının Aylara Göre Dağılımı (1941 – 1997)..... 69
Tablo 1.21:Ağrı'da Ortalama Orajlı, Kırağılı ve Dolu yağışlı Gün Sayısı (1942 – 1997)..... 71
Tablo 1.22: Ağrı'da De MARTONNE (1942) Metoduna Göre Aylık Kuraklık İndisinin Dağılımı. 72
Tablo 1.23: Ağrı'da ERİNÇ (1965) Yağış Tesirlilik İndisinin Aylık Dağılımı..... 73
Tablo 1.24 : Eleşkirt'te ERİNÇ (1965) Yağış Tesirlilik İndisinin Aylık Dağılımı..... 73
Tablo 1.25 :Thornthwaite Metoduna Göre Ağrı'nın Su Bilançosu..... 74
Tablo 1.26 : Araştırma Sahasının Yeraltı Suyu Bilançosu..... 79

Tablo 1.27: Murat Çayı Havzası'ndaki Akarsuların Aylık Ortalama Akımlarının Dağılımı..... 87
Tablo 2.1: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Konumlarına Göre Dağılımı 123
Tablo 2.2: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı (2000)..... 129
Tablo 2. 3 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yüzölçümü Büyüklülerine Göre Dağılımı (2000)..... 134
Tablo 2. 4: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Bazı Köy Yerleşmelerinin Yüzölçüm Büyüklükleri... 136
Tablo 2. 5: Ağrı Ovası ve Çevresindeki Köy Yerleşmelerinin Yerleşme Şekillerine Göre Dağılımı (2000)..... 144
Tablo 2. 6: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Temel Ekonomik Fonksiyonlarına Göre Dağılımı (1999)..... 153
Tablo 2. 7: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köylere Bağlı Mahalle Yerleşmeleri..... 158
Tablo 2. 8 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Mezraa Yerleşmeleri..... 161
Tablo 2. 9: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Konutlarının Yapı Gereçlerine Göre Dağılımı..... 187
Tablo 2.10: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Konutlarının Çatı Şekillerine Göre Dağılımı 194
Tablo 2. 11: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Konutlarda Bulunan Oda Sayısı (1999)..... 199
Tablo 2. 12: Eleşkirt Kasabası'nda Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1999)..... 213
Tablo 2. 13: Eleşkirt Kasabasında Konutların Mahallelere Göre Dağılımı..... 217
Tablo 2. 14: Eleşkirt İlçe Merkezinde Konutların Kat Durumuna Göre Dağılımı (1999)..... 219
Tablo 2. 15:Eleşkirt Kasabası'nda Faal Nüfusun Çalıştığı Fonksiyonlara Göre Dağılımı (1999). 221
Tablo 2. 16: Ağrı Kenti'nde Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1999)..... 229
Tablo 2. 17: Ağrı Kenti Konutlarının Mahallelere Göre Fonksiyonel Dağılışı (2000)..... 235
Tablo2. 18: Ağrı Kent Yerleşmesi Konutlarının Kat Durumu İtibariyle Mahallelere Göre Dağılımı (2000)..... 246
Tablo 2.19: Ağrı Kentindeki Binaların Çatı Şekline Göre Dağılımı (2000)..... 248
Tablo 2. 20: Ağrı Kent Merkezinde Faal Nüfusun Ekonomik Sektörlere Göre Dağılımı (2000).. 253
Tablo 2.21: Ağrı Kentinde Sayım Devrelerine Göre Nüfus Artışı (1927 – 1997)..... 268
Tablo 2.22: Eleşkirt Kasabasının Sayım Devrelerine Göre Nüfus Artışı (1927 – 1997) 272
Tablo 2.23: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Sayım Devrelerine Göre Kırsal Nüfus Artışı (1935 – 1997) 276
Tablo 2. 24: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerin Nüfus Artışları (1935 – 1997).... 277
Tablo 2.25. Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Sayım Yıllarına Göre Nüfusları... 280
Tablo 2. 26. Ağrı Ovası ve Çevresi'nin Kırsal Nüfusunda 1990 – 1997 Yılları Arasında Meydana Gelen Değişmeler 283
Tablo 2.27: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Gerçekleşen Doğumlar ve Ölümler (1999)..... 285

Tablo 2. 28: Ağrı Ovası ve Çevresi'nden Dış Ülkelere Yönelik Göçlerin Ülkelere Göre Dağılımı (1999)..... 290
Tablo 2. 29: Ağrı Ovası ve Çevresi'nden Dışarıya Yönelik Göçlerin İllere Göre Dağılımı (1927 – 1999)..... 294
Tablo 2.30: Ağrı Ovası ve Çevresindeki Nüfusun Cinsiyet Durumu (1927-1935)..... 298
Tablo 2.31: Ağrı Ovası ve Çevresindeki Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1999)..... 303
Tablo 2. 32 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Toplam Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Gruplarına Göre Dağılımı (1999)..... 306
Tablo 2. 33. Ağrı Ovası ve Çevresi Nüfusunun Geniş Aralıklı Yaş Grupları Dağılışı (1999).... 309
Tablo 2. 34: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Ortalama Aile Büyüklüğünün Yerleşme Birimlerine Göre Dağılımı (1999)..... 313
Tablo 2. 35: Ağrı Kenti ve Eleşkirt Kasabası'nda Mahallelere Göre Aile Büyüklerinin Dağılımı(1999)..... 317
Tablo 2. 36: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerde Eğitim Kurumları ve Öğrenci-Öğretmen Durumu (1999 – 2000)..... 321
Tablo 2.37: Ağrı Kenti ve Eleşkirt Kasabasındaki İlköğretim Kurumlarının 1999 – 2000 Öğretim Yılındaki Öğretmen ve Öğrenci Sayıları..... 324
Tablo 2. 38: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Lise Düzeyindeki Eğitim Kurumlarının 1999/2000 Öğretim Yılındaki Öğretmen ve Öğrenci Sayıları..... 327
Tablo 2. 39 : Ağrı Kentinde 6 Yaş ve Üzerindeki Nüfusun Eğitim Durumu (1990)..... 328
Tablo 2. 40 : Ağrı Ovası ve Çevresi Nüfusunun Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı (1999)..... 337
Tablo 2. 41: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı (1997)..... 339
Tablo 2. 42: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Nüfusun Sayım Devrelerine Göre Matematiksel Nüfus Yoğunlukları (1935-1997 kişi/ km²)..... 341
Tablo 2. 43: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Yerleşmelerin Matematiksel Nüfus Yoğunlukları (1997)..... 343
Tablo 2. 44: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Tarımsal Nüfus Yoğunluklarının Yerleşmelere Göre Dağılımı (1997)..... 349
Tablo 3. 1 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Tarım Araç ve Gereçlerinin Türlerine Göre Dağılımı .. 358
Tablo 3. 2: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Arazilerin Yaralanma Bakımından Bölünüşü (1999)... 361
Tablo 3. 3 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy yerleşmelerinde Tarım Arazilerinin Parsel Büyüklüklerine Göre Dağılımı (1990)..... 367

Tablo 3. 4 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Kadastro İşlemleri Tamamlanmış Bazı Köy Yerleşmelerinde Tarım Arazilerinin Ortalama Parsel Büyüklükleri (1999)..... 370
Tablo 3. 5: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Ekili-Dikili Arazilerin Yararlanma Bakımından Bölünüşü (1999)..... 373
Tablo 3. 6: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Buğday Tarım Sahası ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı (1990- 1999)..... 377
Tablo 3. 7: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Bazı Köy Yerleşmelerinde Buğday Üretimi (1999).... 378
Tablo 3. 8: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Arpa Tarımının Yıllara Göre Durumu (1990-1999)..... 379
Tablo 3. 9 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Şeker Pancarı Tarım Sahası ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı (1999-2000)..... 386
Tablo 3. 10: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yem Bitkileri Tarım Sahası ve Üretim Durumu (1999). 388
Tablo 3. 11: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Sebze Tarımı ve Üretim Durumu (1999) 391
Tablo 3. 12: Ağrı Ovası ve Çevresinde Hayvan Varlığının Türlere Göre Dağılımı (1999)..... 394
Tablo 3. 13: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yetiştirilen Hayvan Varlığının Türlerine Göre Dağılımı ve Yerleşmelerin Çayır-Mera Potansiyelleri (1999)..... 397
Tablo 3. 14: Ağrı Ovası ve Çevresinde Kümes Hayvanı Varlığının Türlere Göre Dağılımı (1999). 410
Tablo 3. 15: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Atölye Tipi İşletmelerin Dağılışı ve Bu İşletmelerde İstihdam Edilen İşgücü Durumu(2000)..... 425
Tablo 3.16: Ağrı Kenti ve Eleşkirt Kasabası'ndaki Ticari İşyerlerinin Türlerine Göre Dağılımı . 430

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa No:

Şekil 1. 1: Ağrı'da Ortalama ve Ekstrem Sıcaklık Değerlerinin Aylık Dağılım Grafiği..... 47
Şekil 1. 2: Eleşkirt' de Ortalama ve Ekstrem Sıcaklık Değerlerinin Aylık Dağılımı Grafiği..... 47
Şekil 1.3: Ağrı'da Ortalama Donlu Günler Sayısının Aylara Göre Dağılım Grafiği..... 50
Şekil 1.4: Ağrı'da Ortalama Donlu Günler Sayısının Mevsimlere Göre Dağılımı..... 51
Şekil 1.5: Ağrı'da Basınç Değerlerinin Aylara Göre Dağılım Grafiği..... 54
Şekil 1.6: Ağrı'da Rubinstein Formülüne Göre Yıllık ve Mevsimlik Ortalama Rüzgar Frekans Gülleri..... 56
Şekil 1.7 : Ağrı'da Ortalama ve En Düşük Nisbî Nemin Aylık Dağılım Grafiği..... 59
Şekil 1.8: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Bulutluluk Değerinin Aylara Göre Dağılımı..... 60
Şekil 1.9:Ağrı'da Ortalama Açık, Bulutlu ve Kapalı Günler Sayısının Dağılımı..... 61
Şekil 1. 10: Eleşkirt'te Ortalama Açık, Bulutlu ve Kapalı Günler Sayısının Dağılımı..... 61
Şekil 1. 11: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağış Miktarının Aylara Göre Dağılım Grafiği..... 64
Şekil 1. 12: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağış Miktarının Mevsimlere Göre Dağılım Grafiği.... 65
Şekil 1. 13: Ağrı ve Eleşkirt'te Muhtemel Yağış Diyagramları..... 67
Şekil 1. 14: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağışlı Günlerin Aylara Göre Dağılımı..... 68
Şekil 1. 15: Ağrı'da Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısının Aylık Dağılımı..... 69
Şekil 1. 16: Eleşkirt'te Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısının Aylık Dağılımı..... 70
Şekil 1. 17 : Ağrı'nın Thoronthwaite Yöntemine Göre Su Bilançosu Diyagramı..... 75
Şekil 1. 18: Ağrı'nın Klimogramı..... 75
Şekil1. 19: Şeryan Çayının Aylık Ortalama Akım Değerleri İle Ağrı'nın Ortalama Yağış Değerlerinin Karşılaştırılması (1962-1983)..... 87
Şekil 2. 1: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Konumlarına Göre Dağılımı..... 123
Şekil 2. 2: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Yerleşmelerinin Yükselti Basamakların Göre Dağılım Grafiği (2000)..... 129
Şekil 2. 3: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yüzölçümü Büyüklüklerine Göre Dağılımı..... 134
Şekil 2. 4 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yerleşme Şekillerine Göre Dağılımı.144
Şekil 2. 5: Ağrı Ovası ve Çevresindeki Köy Yerleşmelerinin Temel Ekonomik Fonksiyonlarına Göre Dağılımı (1999)..... 153
Şekil 2. 6: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Konutlarının Yapı Gereçlerine Göre Dağılımı (1999) 187
Şekil 2. 6: Ağrı Ovası ve Çevresindeki Köy Konutlarının Çatı Şekillerine Göre Dağılımı..... 194
Şekil 2. 7: Yücekapı Köyü'nde Tek Katlı Bir Konut Planı..... 199
Şekil 2. 8: Ağrı Ovası ve Çevresindeki Kırsal Konutlarda Bulunan Oda Sayısı..... 200
Şekil 2. 9: Yazılı Köyü'nde Tek Odalı Geleneksel Bir Konut Planı..... 201

Şekil 2.10 : Başçavuş Köyü'nde Ataerkil Aile Yapısına Göre Şekillenmiş Tek Katlı Bir Konut Planı..... 201
Şekil 2. 11: Kazlı Köyünden Bir Konut Planı..... 202
Şekil 2. 12 : Yazılı Köyü'nde Eski Tip Bir Konut Planı..... 203
Şekil 2. 13: Çukuralan Köyü'nde Tek Katlı Bir Konut Planı..... 206
Şekil 2.14: Dolutaş Köyünde Yeni Tip Bir Konut Planı..... 207
Şekil 2.15: Eleşkirt Kasabasındaki Konutların Fonksiyonlarına Göre Dağılımı..... 217
Şekil 2. 16: Eleşkirt Kasabasındaki Binaların Kat Durumuna Göre Dağılımı (1999)..... 219
Şekil 2. 17: Eleşkirt Kasabası'nda Faal Nüfusun, Çalıştıkları Ekonomik Sektörlere Göre Dağılımı (1999)..... 221
Şekil 2. 18: Eleşkirt Kasabası'nda Faal Nüfusun, Çalıştıkları Ekonomik Sektörlere Göre Dağılımı (1999)..... 235
Şekil 2. 19: Ağrı Kentindeki Binaların Kat Durumuna Göre Dağılımı (2000)..... 246
Şekil 2. 20: Ağrı Kentindeki Binaların Çatı Şekillerine Göre Dağılımı (2000)..... 248
Şekil 2. 21: Ağrı Kentinde Faal Nüfusun Çalıştıkları Ekonomik Sektörlere Göre Dağılışı (1999) 253
Şekil 2. 22: Ağrı Kentinde Sayım Devrelerine Göre Nüfus Artışı (1927-1997)..... 268
Şekil 2. 23: Eleşkirt Kasabasında Sayım Devrelerine Göre Nüfus Artışı (1927-1997)..... 273
Şekil 2. 24: Sayım Devrelerine Göre Kırsal Nüfus Artış Grafiği (1935-1997)..... 276
Şekil 2. 25: Ağrı Ovası ve Çevresinin Kırsal Nüfus Piramidi (1999)..... 304
Şekil 2. 26: Ağrı Kenti'nin Nüfus Piramidi (1999)..... 305
Şekil 2. 27: Eleşkirt Kasabasının Nüfus Piramidi (1999)..... 305
Şekil 2. 28: Ağrı Ovası ve Çevresi'nin Nüfus Piramidi (1999)..... 307
Şekil 2. 29 : Ağrı Kent Nüfusunun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1999)..... 310
Şekil 2. 30 : Eleşkirt Kasabası Nüfusunun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1999). 310
Şekil 2. 31: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Nüfusun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1999)..... 311
Şekil 2. 32: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Nüfusun Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı (1999) 338
Şekil 2.33: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı Grafiği (1997)..... 340
Şekil 2.34: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Matematiksel Nüfus Yoğunluğunun SayımYıllarına Göre Artışı (1935-1997)..... 341
Şekil 3.1 : Ağrı Ovası ve Çevresindeki Arazilerin Yararlanma Bakımından Bölünüşü (1999).. 361
Şekil 3.2: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Ekili-Dikili Alanların Yararlanma Bakımından Bölünüşü (1999)..... 373

Şekil 3. 3: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Buğday Tarım Sahası ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı..... 377
Şekil 3. 4: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Arpa Tarım Sahası ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı..... 379
Şekil 3. 5: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Şeker Pancarı Tarım Sahası Ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı..... 386
Şekil 3. 6: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yem Bitkileri Tarım Sahası ve Üretim Durumu (1999). 389
Şekil 3. 7: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Sebze Üretimini Türlerine Göre Dağılımı (1999)..... 391
Şekil 3. 8: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yetiştirilen Hayvan Varlığının Türlerine Göre Dağılım Grafiği (1999)..... 395
Şekil3. 9: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Kümes Hayvanlarının Türlerine Göre Dağılımı (1999)..... 411

HARİTALAR LİSTESİ

Sayfa No:

Harita 1: Ağrı Ovası ve Çevresinin Lokasyon Haritası..... 2

Harita 2: Ağrı Ovası ve Çevresinin Topoğrafya Haritası..... 4

Harita 3: Ağrı Ovası ve Çevresinin Jeoloji Haritası..... 9

Harita 4: Ağrı Ovası ve Çevresinin Jeomorfoloji Haritası..... 17

Harita 5: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yıllık Ortalama Gerçek Sıcaklık Haritası 45

Harita 6: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Ortalama Yıllık Yağış Dağılışı Haritası 63

Harita 7: Ağrı Ovası ve Çevresinin Hidrografya Haritası 78

Harita 8: Ağrı Ovası ve Çevresinin Toprak Haritası 93

Harita 9: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Yerleşmelerin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı Haritası..... 131

Harita 10: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşme Planlarının Topoğrafya ile İlişkisi 138

Harita 11: Eleşkirt Kasabası'nın Fonksiyonel Arazi Kullanılış Haritası..... 214

Harita 12: Ağrı Kenti'nin Fonksiyonel Arazi Kullanılış Haritası..... 234

Harita 13:Ağrı Ovası ve Çevresi'nden Dış Ülkelere Göç Eden Nüfus ve Göç Ettikleri Ülkelere Göre Dağılımı (1955-1999)..... 291

Harita 14: Ağrı Ovası ve Çevresi'nden Dışarıya Yönelik Göçlerin İllere Göre Dağılımı Haritası..... 295

Harita 15: Ağrı Ovası e Çevresi'nde Nüfus Dağılışı Haritası (1927-1999)..... 336

Harita 16: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Yerleşmelerin Matematiksel Nüfus Yoğunluğu Haritası (1997- kişi/km²)..... 345

Harita 17: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Yerleşmelerin Tarımsal Nüfus Yoğunluğu Haritası (1997- kişi/km²)..... 352

Harita 18: Ağrı Ovası ve Çevresi'nin Genel Arazi Kullanılış Haritası 362

Harita 19: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Hayvan Varlığının Dağılışı Haritası (1999).. 403

Harita 20: Ağrı Ovası ve Çevresi'nin Ulaşım Haritası..... 435

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Sayfa No:

Fotoğraf 1: Büyük ve Küçük Kösedağ' lardan bir görünüm..... 18
Fotoğraf 2: Toprakkale deresinde görülen yamaç molozlarından bir görünüm..... 20
Fotoğraf 3: Bitki örtüsünden yoksun olduğu için *Köse* adını alan Kösedağlardan bir görünüm..... 21
Fotoğraf 4: Eosen kireçtaşlarından oluşan Dedemaksut Dağı'ndan bir görünüm..... 22
Fotoğraf 5: Dedemaksut Dağı civarındaki derin yarılmış vadilerden bir örnek..... 23
Fotoğraf 6: Güney yamaçlarındaki eğim değeri 55° varan Kale tepeden bir görünüm..... 27
Fotoğraf 7: Kopuz deresi vadisinin iki tarafında geniş bir alana yayılan tepeliklerden bir görünüm..... 28
Fotoğraf 8: Ahmetbey deresi kenarındaki aşınım dolgu yüzeylerinden bir görünüm..... 34
Fotoğraf 9 : Diyadin - Ağrı arasında doğu - batı yönünde menderesler çizerek akan Murat Çayı vadisinden bir görünüm..... 38
Fotoğraf 10: Pirabat köyü civarındaki Güzeldere yarma vadisinden bir görünüm..... 39
Fotoğraf 11: Ağrı Ovası'nın seviyesine yakın geniş tabanlı vadilerden bir görünüm..... 41
Fotoğraf 12 : Dambat maden suyu çevresinde oluşturulan piknik alanlarından bir görünüm. 82
Fotoğraf 13 : Şeryan Regülatöründen bir görünüm..... 85
Fotoğraf 14: Yazıcı barajı inşaat alanından bir görünüm..... 91
Fotoğraf 15 : Şeryan Çayı kenarında görülen ağaçlıklardan bir görünüm..... 101
Fotoğraf 16: Etek köylerine güzel bir örnek Altınçayır köyü..... 125
Fotoğraf 17: Altınçayır vadisine uygun bir uzanış gösteren Kavacık köyünden bir görünüm. 126
Fotoğraf 18: Yamaçta kurulan ve oval bir şekle sahip olan Söğütlü köyünden bir görünüm... 127
Fotoğraf 19: Ahmetbey deresi vadisinde yer alan Güvendik köyünden bir görünüm..... 127
Fotoğraf 20: Araştırma sahasının en büyük köyü olan Toprakkale'den bir görünüm..... 133
Fotoğraf 21: İkizgöl köyünden bir görünüm..... 137
Fotoğraf 22: Toplu dokulu bir şekil gösteren Yakınca köyünden bir görünüm..... 139
Fotoğraf 23: Alagün köyünden bir görünüm..... 140
Fotoğraf 24: Aşağı Küpkıran köyünden bir görünüm..... 142
Fotoğraf 25: Yolboyu köy formunda olan Anakaya köyünden bir görünüm..... 143
Fotoğraf 26: Meydan köyü özelliği gösteren Dolutaş köyünden bir görünüm..... 145
Fotoğraf 27: Yamaç boyunca uzanan bir yolun alt ve üst kısmı boyunca kümelenen Toprakkale köyünden bir görünüm..... 147
Fotoğraf 28: Uzunlamasına gelişme gösteren köy yerleşmelerine örnekler..... 148

Fotoğraf 29 : Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin başabaş gittiği Kavacık köyünden bir görünüm..... 153
Fotoğraf 30 : Araştırma sahasında üretilen ve ihtiyaç fazlası olan kuru otun, Trabzon İli'ne satılan bir kısmının balyalanması işlemlerinden bir görünüm..... 155
Fotoğraf 31 : Ağrı Ovası'ndaki tarla tarımı alanlarından bir görünüm..... 156
Fotoğraf 32 : Kumlugeçit köyü Gündüz mahallesinden bir görünüm..... 157
Fotoğraf 33: Murat köyü Üçevler mahallesinden bir görünüm..... 159
Fotoğraf 34: Ortayokuş Köyüne bağlı Esenlik Mezraa'sından bir görünüm..... 162
Fotoğraf 35: Subaşı Mezraası konutlarından bir görünüm..... 165
Fotoğraf 36: Devamlı ikamet edilen Reşo komundan bir görünüm..... 167
Fotoğraf 37: Köyden küçük ancak devamlı bir yerleşme olan Posto Komu'ndan bir görünüm 169
Fotoğraf 38: Toplu dokulu bir yerleşme özelliği gösteren Ferhat komundan bir görünüm..... 170
Fotoğraf 39: Briket ve çimento kullanılarak inşa edilen *Kavak yaylası* konutlarına bir örnek. 173
Fotoğraf 40: Kavak yaylasında çevreden elde edilen yapı malzemeleriyle inşa edilen ve ilkel bir görünüm arz eden konutlardan bir görünüm..... 173
Fotoğraf 41: Sinek Yaylasında Iğdır ve Doğubayazıt'lı yaylacıların barındıkları çadırlar ve eklentilerinden bir görünüm..... 174
Fotoğraf 42 : Kıl ve mahruti çadırlardan oluşan geçici yayla yerleşmeleri..... 176
Fotoğraf 43 : Peryodik olarak kullanılan Ziko komundan bir konut örneği..... 181
Fotoğraf 44: Yakın çevreden temin edilen malzemenin, modern yapı gereçleriyle birlikte konut yapımında kullanımına bir örnek Aşağı Küpkıran köyü konutları..... 185
Fotoğraf 45: Tezeren köyünde bulunan ve gittikçe sayıları azalan kerpiç bir konut..... 185
Fotoğraf 46: Taş, toprak ve ahşap yapı gereçlerinin birlikte kullanımı ile yapılan bir konut Örneği..... 186
Fotoğraf 47: Briket yapı gerecinin kullanım alanı bulduğu köy konutlarından bir görünüm..... 188
Fotoğraf 48: İklim şartları ve savunma endişesiyle bitişik inşa edilen köy konutlarına güzel bir örnek, Söğütlü köyü..... 191
Fotoğraf 49: Arka cepheleri tamamen toprağa gömülü olan köy konutlarına bir örnek..... 191
Fotoğraf 50: Dağ köylerinde sıcaklığın korunması amacıyla tavan yükseklikleri düşük tutulan (Dedemaksut köyü) köy konutlarından bir görünüm..... 192
Fotoğraf 51: Modern yapı gereçleri kullanılarak inşa edilen bir konut ve konutun girişinde ısı kaybını önlemek amacıyla demir malzeme kullanılarak yapılan bir balkon..... 193
Fotoğraf 52: Kar yağışları sonucu üzerleri çok miktarda karla kaplanan ve çökme tehlikesi bulunan düz çatılı konutlardan bir görünüm..... 195
Fotoğraf 53: Ahırlarda bulunan ve yöresel olarak *Afir* denilen hayvan yemliklerinden bir görünüm..... 197

Fotoğraf 54 : Köyün belirli bir yerinde üst üste yığılan ve yöresel olarak *lod* adı verilen kışlık ot yığınları..... 198
Fotoğraf 55: Geleneksel ve modern konutların bir arada bulunduğu İkizgöl köyü konutlarından bir görünüm..... 203
Fotoğraf 56: Koyun gübresinin komdan kesildikten sonra duvar şeklinde üst üste yığılarak kurutulması işleminden bir görünüm..... 205
Fotoğraf 57: Evin önünde bulunan ve kışlık hayvan besini olarak kullanılan kuru ot (lod) ve saman ile yakacak olarak kullanılan tezek (kalak) yığınları..... 206
Fotoğraf 58 : Eleşkirt kasabasından genel bir görünüm..... 211
Fotoğraf 59: Eleşkirt kasabası ve kasabanın güneyinde yer alan Esentepe mahallesi..... 212
Fotoğraf 60: Eleşkirt Kasabasında yoğun olarak görülen tek katlı ve bahçeli konutlara bir örnek..... 215
Fotoğraf 61: Ağrı – Van karayolu boyunca gelişen Ağrı kentinden bir görünüm..... 229
Fotoğraf 62: Genellikle köylerden göçlerle gelenlerin oluşturdukları ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı Yüzüncüyıl mahallesinden bir görünüm.. 231
Fotoğraf 63: Batıkent yapı kooperatifi konutlarından bir görünüm..... 232
Fotoğraf 64: Tek katlı olarak yapılan Şirinkent konutlarından bir görünüm..... 232
Fotoğraf 65: Kente sosyal hayatın en canlı olduğu mahallelerden biri olan Leylekpınar mahallesinden bir görünüm..... 236
Fotoğraf 66 : Ağrı kentinde konutların çok sıkıştığı Yavuz mahallesinden bir görünüm..... 238
Fotoğraf 67: Ağrı kentinde ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı cumhuriyet caddesinden bir görünüm..... 239
Fotoğraf 68: Kentte ticaretin yoğun olduğu Eski Van caddesinden bir görünüm..... 240
Fotoğraf 69: Ağrı-Erzurum transit yolunun güneyinde yer alan Küçük Sanayi Sitesi..... 241
Fotoğraf 70: Resmi konutların çoğunun üzerinde yer aldığı Gazi Bulvarından bir görünüm..... 243
Fotoğraf 71: Dikey yönde gelişmenin zayıf olduğu mahallelere bir örnek, Fatih mahallesi..... 245
Fotoğraf 72: Ağrı kentinde düz ve eğik çatı şekline sahip konutlardan bir görünüm..... 247
Fotoğraf 73: Ağrı hayvan pazarından bir görünüm..... 256
Fotoğraf 74 : Ağrı Doğubayazıt, Patnos, Eleşkirt, Diyadin, Taşlıçay, Tutak ve Hamur ilçeleriyle, Iğdır ili arasında çalışan minibüslerin hareket noktası olan garajdan bir görünüm. 258
Fotoğraf 75: Ağrı Şehirlerarası Otobüs Terminalinden bir görünüm..... 259
Fotoğraf 76 : Seyyar satıcılık faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı Eski Van caddesinden bir görünüm..... 260
Fotoğraf 77: Küçük Sanayi Sitesindeki marangoz atölyelerinden bir görünüm..... 261
Fotoğraf 78: Anakaya köyünde buğday hasadı yapan bir biçer döver..... 360

Fotoğraf 79: Şeryan Çayı kenarında öbek öbek bulunan ağaçlıklardan bir görünüm..... 364
Fotoğraf 80: Dolutaş köyünde yıllık bulgur ihtiyacının karşılanması için yıkanıp kaynatıldıktan sonra kurumaya bırakılan buğdaydan bir görünüm..... 375
Fotoğraf 81: Kumlugeçit köyünde kıraç arazide ve kuru tarım yöntemiyle yetiştirilen buğday tarlalarından bir görünüm..... 375
Fotoğraf 82: Uzunyazı köyünde pancar söküm işlemlerinden bir görünüm..... 384
Fotoğraf 83 : Ağrı Şeker Fabrikasına gönderilmek üzere Eleşkirt pancar kantarına traktörlerle getirilen ve burada biriktirilen pancarlardan bir görünüm..... 385
Fotoğraf 84: Aşağıküpkıran köyündeki sebze bahçelerinden bir görünüm..... 391
Fotoğraf 85: Çobanlar tarafından merada otlatılan Yoluyazı köyüne ait büyük baş hayvanlar. 401
Fotoğraf 86: Aşağıkopuz köyünde biçilen çayır alanında otlatılan koyunlardan bir görünüm.. 402
Fotoğraf 87: Kumlugeçit köyünde beslenen ve sahipleri tarafından köyün merasında otlatılan keçilerden bir görünüm..... 405
Fotoğraf 88: Dolutaş köyü merasında otlatılan büyükbaş hayvanlardan bir görünüm..... 406
Fotoğraf 89 : Ağrı kentinde besi hayvancılığının yapıldığı YILDIZ çiftliğinden bir görünüm... 407
Fotoğraf 90: Araştırma sahasının en önemli ekonomik faaliyetinin hayvancılık olduğunun göstergelerinden biri olan Ağrı kentindeki hayvan pazarından bir görünüm 408
Fotoğraf 92: Ordu ilinden gelerek Dolutaş köyünde arıcılık faaliyetinde bulunan gezici arıcıların, arı kovanlarından bir görünüm..... 409
Fotoğraf 91: Anakaya köyünde 2000 yılında yapılan at yarışlarından bir görünüm..... 412
Fotoğraf 93: Araştırma sahasının en büyük modern sanayi tesisi olan Ağrı Şeker Fabrikasından bir görünüm..... 414
Fotoğraf 94: Ağrı Şeker Fabrikasının pancar alımı döneminden bir görünümü..... 415
Fotoğraf 95: Eleşkirt Deri ve Yün Sanayi Fabrikasından bir görünüm..... 417
Fotoğraf 96: Ağ - Et Entegre Tesislerinden bir görünüm..... 418
Fotoğraf 97: Ağrı Süt İşletmesi tesislerinden bir görünüm..... 420
Fotoğraf 98: Özel sektör tarafından yapılan ilk sanayi tesisi, Karaca Un Fabrikasından bir görünüm..... 421
Fotoğraf 99: Özel teşebbüse ait Gök Yem Fabrikası'ndan bir görünüm..... 422
Fotoğraf 100: Yoncalı köyünde bulunan Tuğla Fabrikasından bir görünüm..... 423
Fotoğraf 101: Ağrı kenti küçük sanayi sitesinde bulunan kereste biçki atölyelerinden bir görünüm..... 427
Fotoğraf 102: Ağrı Havaalanından bir görünüm..... 437
Fotoğraf 103: Eleşkirt kayak tesislerinden bir görünüm..... 438
Fotoğraf 104: Tarihî Toprakkale camisinden bir görünüm..... 439

I. BÖLÜM

DOĞAL ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

GİRİŞ

1. 1. Araştırma Sahasının Konumu, Sınırları ve Başlıca Özellikleri

Araştırma konusunu oluşturan Ağrı Ovası ve çevresi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü'nde yer almaktadır. Yaklaşık 2400 km^2 (2417 km^2)[1] yüzölçümüne sahip olan araştırma sahası, kabaca doğu-batı yönünde uzanan bir depresyon alanı ile onu çevreleyen dağlık sahalardan meydana gelmiştir (Harita 1).

Ağrı ilinin sınırları içinde kalan araştırma sahasının, genellikle doğal ünitelerle sınırlanmış olduğu dikkati çeker. Gerçekten de ovayı kuzey yönünde Taşlıtepe, Beyaztaş Tepe ve Karataş Tepe, Kuzeybatıda; Büyük Kösedağ, Batıda Havradin Dağı ve Küçük Kuris Dağı, Güneyde; Kuzeybatıdan - kuzeydoğuya doğru sıralanmış Mühendis Tepe, Yayla Tepe, Sekir Dağı, Zado Dağı, Boz Tepe, Eşik Tepe, Gıresor Tepe ve Kandil Dağının oluşturduğu dağ-tepe dizisi, Doğuda; Güney Tepe, Derik Tepe ve Ziyaret Tepe, Kuzeydoğu da ise; Kızılca Ziyaret Dağı sınırlamaktadır (Harita 2).

Yükseltisi 1630 m. civarında olan Ağrı Ovası tabanından çevreye doğru gidildikçe kademeli olarak yükselti artmakta ve vadiler derinleşmektedir. Etrafı yüksek dağlık - tepelik alanlarla çevrili olan araştırma sahasında kısa mesafelerde önemli yükselti farkları görülür. Nitekim vadi tabanları ile çevrede yer alan yüksek dağlık sahalar arasındaki bağıl yükselti farkı, birçok yerde 1000 m.yi geçmektedir. Hatta çalışma sahasının en alçak kesimini oluşturan Ağrı Ovası'nın tabanı ile (1630 m.) en yüksek kesimini oluşturan Büyük Kösedağı (3439 m.) arasındaki bağıl yükselti farkı ise 1800 m.yi aşar. Dolayısıyla Ağrı-Eleşkirt ovasını çevreleyen bu dağlar aynı zamanda inceleme alanına bir havza niteliği kazandıran en önemli orografik elemanlardır.

Ovanın suları, hemen doğudaki Aladağ ve Tendürek dağlarından doğan Murat Nehri ve onun kolları tarafından drene edilir. En önemli kolları batıdan aldığı Şeryan (Güzeldere) çayı ile kuzey ve kuzeydoğudan aldığı Cumaçay, Altınçayır ve Körsu' dur. Adı geçen akarsular Ağrı ili çevresinde Murat ile birleşerek, güneye doğru akışlarına devam ederler. Murat ve Şeryan çaylarının kuzeyden aldıkları kollar uzun, güneyinden aldıkları ise daha kısa boyludur. Esasen Şeryan çayı, hemen tamamen ovanın güneyini takip etmektedir. Bu bakımdan, ovanın batı yarısında eğim kuzeyden-güneye, en batı kısmında ise batıdan-doğuya doğrudur.

---

[1] Bölgenin Yüzölçümü 1 / 100 000 Ölçekli Türkiye Topografya Haritalarından Hesaplanmıştır.

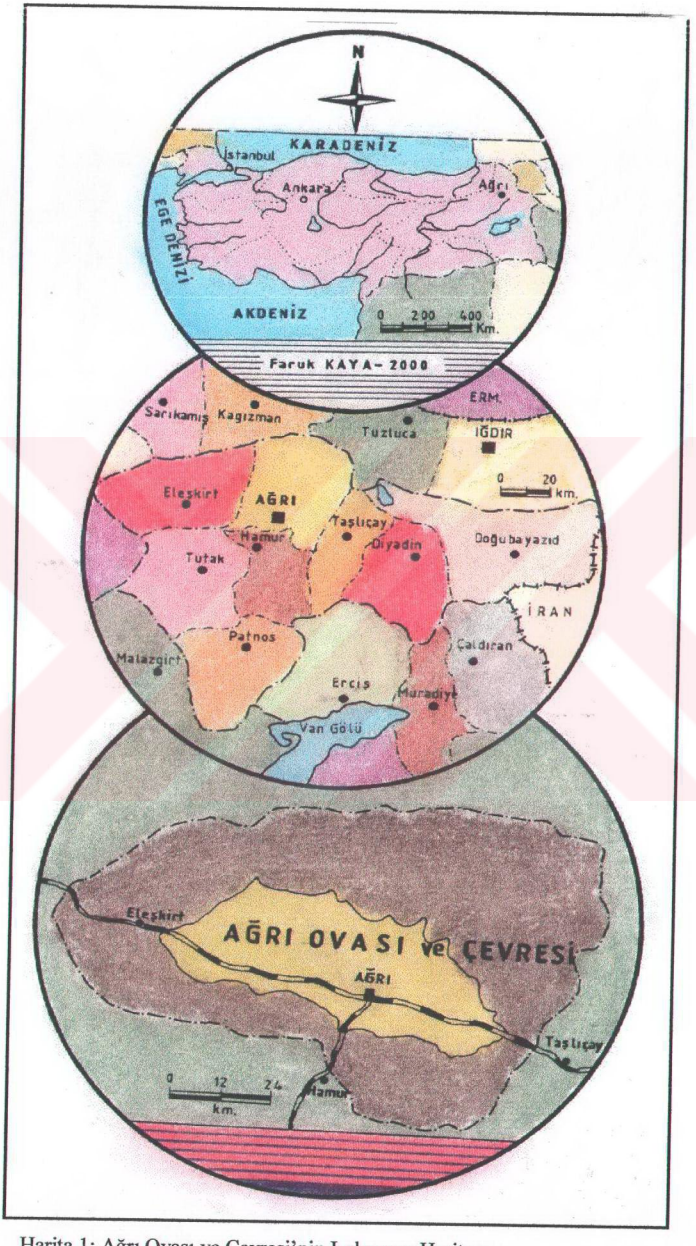

Harita 1: Ağrı Ovası ve Çevresi'nin Lokasyon Haritası

Sahanın topoğrafik niteliklerine bağlı olarak, iklim elemanlarının da kısa mesafelerde farklandığı görülür. Bilhassa sıcaklık ve yağış şartlarında görülen bu farklılık, iklim tipini de aynı ölçüde etkilemiştir. Ağrı meteoroloji istasyonunun 58 yıllık (1939-1997) ölçümlerine göre yörede yıllık sıcaklık ortalaması 6.0 C° dolayındadır.[2] Sahada tespit edilen yıllık ortalama yağış miktarı ise 533.3 mm. olup karasallık yönünün ön plana çıktığı *yarı nemli* bir iklim belirginleşmiştir.Buna karşılık sahanın batısındaki Eleşkirt istasyonu ise, daha farklı topoğrafik koşullar nedeniyle *yarı kurak-az nemli* bir iklim tipinin özelliklerini yansıtmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresi, bitki örtüsü bakımından İrano - Turaniyen step bölgesi içinde bulunmaktadır. Morfolojik özelliklerin etkisi, iklimde olduğu gibi bitki örtüsünde de kendini hissettirir. Yüksek dağlık alanlarla çevrili düz ve düze yakın ovalarda yağış azlığı sebebiyle doğal stepler yayılış gösterirken, yüksek kesimlerde ise dağ-çayır vejetasyonu belirmiştir. Ovayı kuzeyden kuşatan dağların yüksek kesimlerinde (1900-2000 m.) ise yer yer sub-alpin ve alpin çayırlar katı yer almaktadır.

Yöredeki morfolojik zenginliğin, beşeri ve iktisadi olaylara da yansıdığı görülmektedir. Jeomorfolojik özellikleri nedeniyle ovanın tarihi devirler boyunca yerleşmeleri kendine çektiği dikkati çeker. Gerçekten Anadolu'nun batısını Doğu Anadolu'ya, oradan da Asya içlerine bağlayan yollardan biri Eleşkirt- Ağrı - Doğubayazıt doğrultusunu izlemektedir. Karasal bir iklim etkisine rağmen, bölge içerisinde uygun tarım alanlarının varlığı, özellikle ova tabanında büyük ölçüde nüfusun toplanmasına yol açmıştır.

Ağrı Ovası ve çevresini kapsayan araştırma sahasının toplam nüfusu, 1997 genel nüfus tespiti sonuçlarına göre 142234 kişi kadardı. Aynı yılda daha çok kent ve kasaba yerleşmelerinde yaşadığı anlaşılan bölge nüfusunun % 47.7'si Ağrı kentinde, % 7.2'si Eleşkirt kasabasında ve % 45.1'i ise kırsal nüfustan oluşmaktaydı. Dolayısıyla az nüfuslu kır yerleşmelerinde, yüksek doğal nüfus artış hızı ile orantılı olmayan bir kırsal nüfus kitlesi bulunmaktadır. Kuşkusuz bu durum bölgeden dışarıya doğru meydana gelen hızlı göç hareketlerini de ifade etmektedir. Ancak, hızlı gelişen göç hareketlerine rağmen, bölge nüfusunun durağan bir yapıya sahip olmadığı ve artış eğilimi taşıdığı belirlenmiştir. Bunu ortalama aile büyüklüğü, bağımlı nüfus oranı ve genel doğum-ölüm oranları gibi nüfus kriterlerinden de anlamak mümkündür.

---

[2] Sıcaklık ve Yağış Değerleri DMİGM. 1997 Ortalama, Ekstrem Sıcaklık ve Yağış Değerleri Bülteninden Alınmıştır.

HARİTA:2. AĞRI OVASI VE ÇEVRESİNİN T[illegible]RAFYA HARİTASI

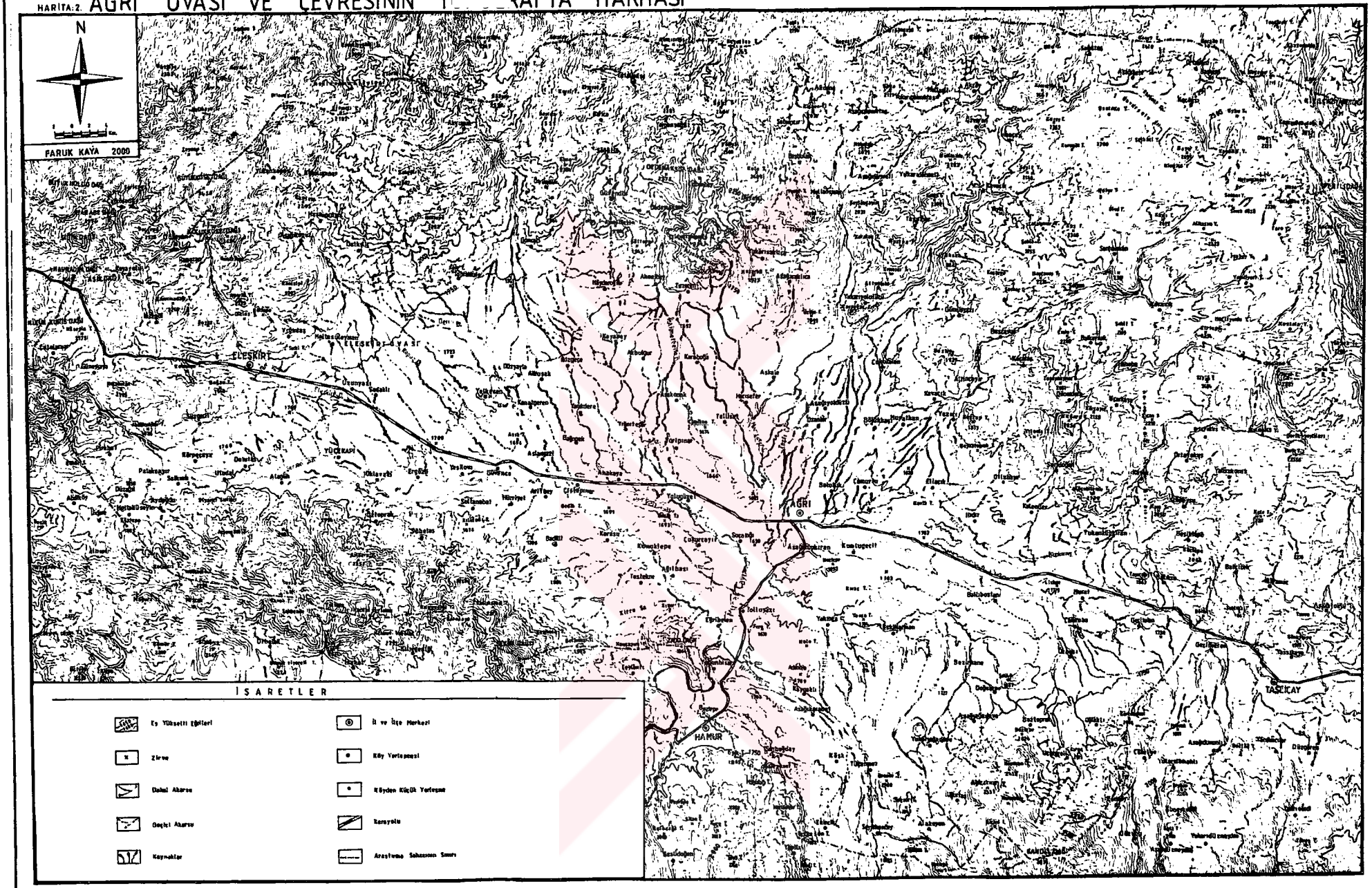

Araştırma sahasında 2000 yılı itibariyle bir kent, bir kasaba, 166 köy, 22 mezra, 15 mahalle, 29 yayla ve 14 kom yerleşmesi ile çok sayıda yerleşme çekirdeği bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra değirmen, çiftlik ve dam gibi geçici kır yerleşmelerine de sıkça rastlanır.

Sahada ovadan yüksek olan yerlerde, örneğin aşınım yüzeylerinde tahıl tarımı ekonomik faaliyetler içinde tek seçenek olarak görülmektedir. Dağlık alanlar arasına sokulan vadi kenarlarında dar alanlı da olsa tahıl tarımı yapılmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere, ekonomik faaliyetlerin dağılış kalıbını iklim ve morfoloji belirlemektedir. Tarımsal açıdan uygun özellikler taşıyan ova ile çevredeki dağlar arasında nüfus yoğunluğu bakımından önemli farklar vardır. Yerleşmelerin dağılışı ve nüfus yoğunluğu bakımından kısa mesafelerde değişikliklerin ortaya çıktığı sahada, en önemli sorunların başında fizikî coğrafya özellikleri gelmektedir. Tarım ve hayvancılıkta kullanılan ekstansif metotlar, ekonomik bakımdan arzu edilen gelişmeyi sağlayamadığı gibi, işsizliği de gündeme getirmiştir. Ekonomik değeri olan bitkiler için yetişme devresinin kısalığı ve düşük sıcaklık şartları nedeniyle ürün çeşitliğinin az oluşu, yöre halkını başka bölgelere göç etme sorununu ile karşı karşıya bırakmaktadır.

Bölgede sanayi faaliyetleri henüz *atölye tipi sanayi* aşamasındadır. Bununla birlikte yer yer kapasiteli modern sanayi tesislerine de rastlanır. Söz konusu tesisler, genellikle Ağrı ve Eleşkirt yerleşim alanlarında yoğunlaşmış durumdadır. Adı geçen yerleşmelerde bölgenin ekonomik potansiyeline dayanan sanayi faaliyetleri gelişme eğilimindedir. Yörede ticarî faaliyetler kısmen gelişmiştir. Bu faaliyetlerin esasını tarımsal ve hayvansal ürünlerin ticareti oluşturmakla birlikte, Türkiye - İran sınır ticaretine konu olan malların, özellikle de motorin alımının, ticaretin canlılık kazanmasında önemli bir etki sağladığı söylenebilir. Sahanın başlıca ticaret merkezi Ağrı'dır. Bu kent, yörede üretilen tarımsal ve hayvansal ürünlerin sınırlı bir düzeyde de olsa tüketildiği ve bu ürünlerin bir bölümünün başka pazarlara dağıtıldığı yerel bir merkez durumundadır.

1. 2. Araştırmanın Amacı ve Metodu

Araştırmanın asıl amacını Ağrı Ovası ve çevresinde, doğal çevre ile insan arasındaki karşılıklı ilişkilerin ortaya çıkarılması oluşturmaktadır. Yeryüzünde herhangi bir sahada, insanın içinde yaşadığı doğal çevresi ve bu çevre içindeki faaliyeti, tamamen coğrafyanın konusu içindedir. Yine bir yerin coğrafyasından söz edildiğinde, o yerdeki fizikî, beşerî ve ekonomik özelliklerin bütününü düşünmek gerekir. Bu düşünceye bağlı kalarak *Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafî Etüdü* adını verdiğimiz araştırma konusu, bölgesel coğrafya yöntemiyle monografik bir tarzda işlenmiştir. Bu nedenle araştırma sahasında hem fizikî, hem de beşerî

ve ekonomik coğrafya gözlemleri yapılarak, coğrafi olayların sebepleri, sonuçları, birbiri ile olan karşılıklı ilişkileri, sahada dağılışları ve mukayeseleri üzerinde durulacaktır.

Bu araştırmanın uygulamada birçok alana ışık tutacak nitelikte olması diğer amacımızdır. Eskiden beri yörede önemli bir yerleşim ve tarım alanı olma özelliğini sürdüren araştırma sahası, aynı zamanda kalkınmada öncelikli iller arasında bulunan Ağrı ili sınırları içinde yer almaktadır. Özellikle, ekonomik alanda devlet ve özel sektör tarafından yapılacak yatırımların isabetli olması için, her şeyden önce bu sahanın coğrafi potansiyelinin bilinmesi gerekir.

Bir yerin doğal özellikleri ile beşerî ve ekonomik durumu hakkında bilgi sahibi olmadan, gerçek ihtiyaçların öncelikle neler olduğu araştırılmadan yapılacak hizmetlerin, o yöre ve ülke ekonomisine fazla bir şey kazandırmayacağı muhakkaktır. Sorunu bu yönde irdeleyen DOĞANAY, (1983) tarafından hazırlanan *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları* konulu araştırma, bölge için ilk örnek araştırma niteliği taşımaktadır. Gerçekten de sosyal ve ekonomik sorunları irdelenen ve kalkındırılması plânlanan bölgelerde,gerek fizikî ve gerekse ekonomik plânlama modellerinin tasarlanması, hayata geçirilmesi ve önerilecek çözüm yolları, bölgenin doğal ve beşerî kaynakları üzerine temellendirilmelidir. Dolayısıyla, mekansal kalıp ve örgüleri, makro analizler şeklinde ve üç boyutlu (doğal, beşerî ve ekonomik analizler şeklinde) olarak inceleyen coğrafi etütlere ihtiyaç vardır. Çünkü, bölgeyi etkilemekte olan sosyal ve ekonomik sorunlar, her şeyden önce coğrafî nedenlere dayanmakta ve bu tür analizler ise sadece coğrafi yöntemlerle yapılabilmektedir.

Türkiye'nin özellikle doğu bölgelerinde önemini koruyan sosyal ve ekonomik sorunlar öncelikle bir coğrafi çevre sorunudur. Yurdumuzun gerçekten kalkındırılması ve yüzyıllar ötesinden bugüne intikal eden sorunların radikal bir şekilde çözümlenmesi isteniyorsa DOĞANAY'ın da belirttiği gibi; *ülkemizin geri kalmış her yöresinin, dikkatli ve sabırlı bir şekilde, fakat bilim mantığı ile etüt edilmesine* bağlı olduğu gerçeği gözden uzak tutulmamalıdır. Öyle sanıyoruz ki eldeki bu araştırma ile ülkemizin kalkındırılması gereken bir yöresinin daha coğrafi etüdü tamamlanmış olacaktır. Ancak, getirilen ve radikal olduğuna inandığımız çözüm önerilerinin, uygulayıcı yetkili kuruluşların yöneticileri tarafından pratiğe geçirilmesi ile başarıya ulaşacağı unutulmamalıdır.

Belirlenen amaçlar doğrultusunda yapılan bu çalışmaya, konu ile ilgili literatür araştırması ile başlanmıştır. Ancak bölgemizle ilgili coğrafi eserlerden yararlanma oranı,

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

araştırmanın fikir yapısında minimum düzeyde kalmış ve metodik yaklaşımlar yönünden de genel ve yerel coğrafi eserlerden yararlanılmıştır.

Araştırmada uygulanan esas metot, coğrafi düşüncenin temel metotlarından biri olan *yerinde gözlem* metodudur. Dokümanter verilerin büyük bir çoğunluğu bu yolla elde edilmiş ve bu amaca yönelik olarak da 1998-2000 devresinin daha çok yaz sezonlarında olmak üzere, bölgede uzun süreli *gözlem gezileri* yapılmıştır. Bununla birlikte bölgeye yönelik, bizden önce yapılmış ve yayınlanmış dokümanter verilerden de yararlanma yoluna gidilmiştir. Örneğin bunlar arasında, H.G.K 1/25.000 ölçekli, 1/100.000 (Karaköse: İ:48, İ:49, İ:50) ölçekli ve 1/200.000 ölçekli Türkiye topoğrafya haritaları paftaları, M.T.A. 1/500.000 ölçekli Türkiye jeoloji haritası Van paftası ve açıklaması (1964), M.T.A. raporları, D:İ.E. binalar cetvelleri ve istatistik bültenleri, Toprak Su Ağrı İli Toprak Kaynağı Envanter Raporları ve Tapu Sicil Müdürlüğü Tapu Kütüğü Defterleri ile D:M.İ.G.M. Bülten ve Bilgisayar verileri gibi periyodik ve dokümanlardan, büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Dokümanter veriler belirtilen bu yollarla sağlandıktan sonra, coğrafya biliminin temel düşünce ilkeleri olan dağılım, bağlantı (korelatif İlişkiler) ve sebep- sonuç ilkelerine bağlı kalınarak, araştırmanın son aşamasını oluşturan *yazım aşaması* gerçekleştirilmiştir.Üç bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde sahanın doğal çevre özellikleri, ikinci bölümde nüfus ve yerleşme özellikleri ve son bölümünde ise ekonomik faaliyetler etüd edilerek, çalışma sonuç ve öneriler kısmı ile tamamlanmıştır.

1. 1. JEOMORFOLOJİ

Anadolu'nun şekillenmesinde etkili olan orojenik ve epirojenik hareketler araştırma sahasının tektonik özelliklerini belirlemiştir. Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümünde yer alan çalışma sahası, Alp orojenik kuşağının içinde kalmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinin Karasu-Aras dağları ile Van Gölü arasında kalan bölümü, genellikle geniş platolardan oluşmakta ve bu platolar üzerinde de belirli hatlar boyunca, Doğu Anadolulun genç ve önemli volkan konileri sıralanmaktadır.[3] Ağrı Ovası ve çevresi de belirtilen konumda olup, doğal ünitelerle kuşatılmış, bir hidrografik havza niteliğini taşımaktadır. Çünkü havzada bulunan üç büyük akarsu (Murat, Şeryan ve Cumaçay) geniş bir alanın sularını toplayarak Ağrı ili yakınlarında, Murat Nehri ile birleşmektedir.

İnceleme sahasının jeolojik özelliklerinin ve jeomorfolojik gelişiminin karışık ve uzun süren etki ve süreçlerle ilgili olduğu bilinmektedir. Bölgenin tektonik ve diastrofik tarihçesinin anlaşılabilmesi, Doğu Anadolu Bölgesi geneli ile korelasyonunun yapılması ile mümkündür. Gerçektende yaygın volkanitler arasında yer yer Kretase formasyonlarının ve bir çok noktada da Tersiyer çökellerinin yüzeylenmiş olması, bu bölgenin oluşum tarihinin ve geçirdiği evrelerin çok eski dönemlere ulaştığını göstermektedir (Harita 3).

Doğu Anadolu Bölgesi, Pontidler ve Tauridler arasında batı-doğu yönünde uzanan Anatolid kuşağında yer almaktadır. Söz konusu kuşak Jura'daki görünümüyle, Neotetis'in iki kolunun birleştiği geniş bir sahadır. Kuzey ve güney kollarının birleştiği kenet kuşağı doğuya doğru devam etmektedir. Jura sonu ile Kretase başlarında Neotetis ofiyolitleri ve fliş karmaşığı meydana gelmiştir[4]. Kuzeydeki Fenno-sarmatya ve güneydeki Arap platformları arasındaki jeosenklinallerde çökelen malzemeler, güneydeki kütlenin kuzeye doğru kaymasıyla kıvrılarak yükselmiş ve orojenik kuşakların oluşmasını sağlamıştır. Orojenik kuşakların dışında kalan kütleler ise bloklar halinde yükselmiş veya çökmüştür. Özellikle Doğu Anadolu bu hareketlere maruz kalmıştır. Orojenik olaylar ve tektonik hareketler yanında bölgede toptan yükselme ve alçalma hareketleri meydana gelmiştir.[5]

---

[3] ERİNÇ,S.,1953, Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul Üniv. Yay. No: 572 Coğ. Enst. Yay.No: 15, İstanbul,s.6.

[4] KETİN, İ.,1983.Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış.İTÜ Kütüphanesi, Sayı :1259, İstanbul, s.543.

[5] GİRGİN, M.,1991-Eleşkirt Ovası ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası.,Atatürk Üniv.Sos.Bil.Enst.Coğrafya Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi.Erzurum, s.33.

Harita 3: AĞRI OVASI VE ÇEVRESİNİN JEOLOJİ HARİTASI

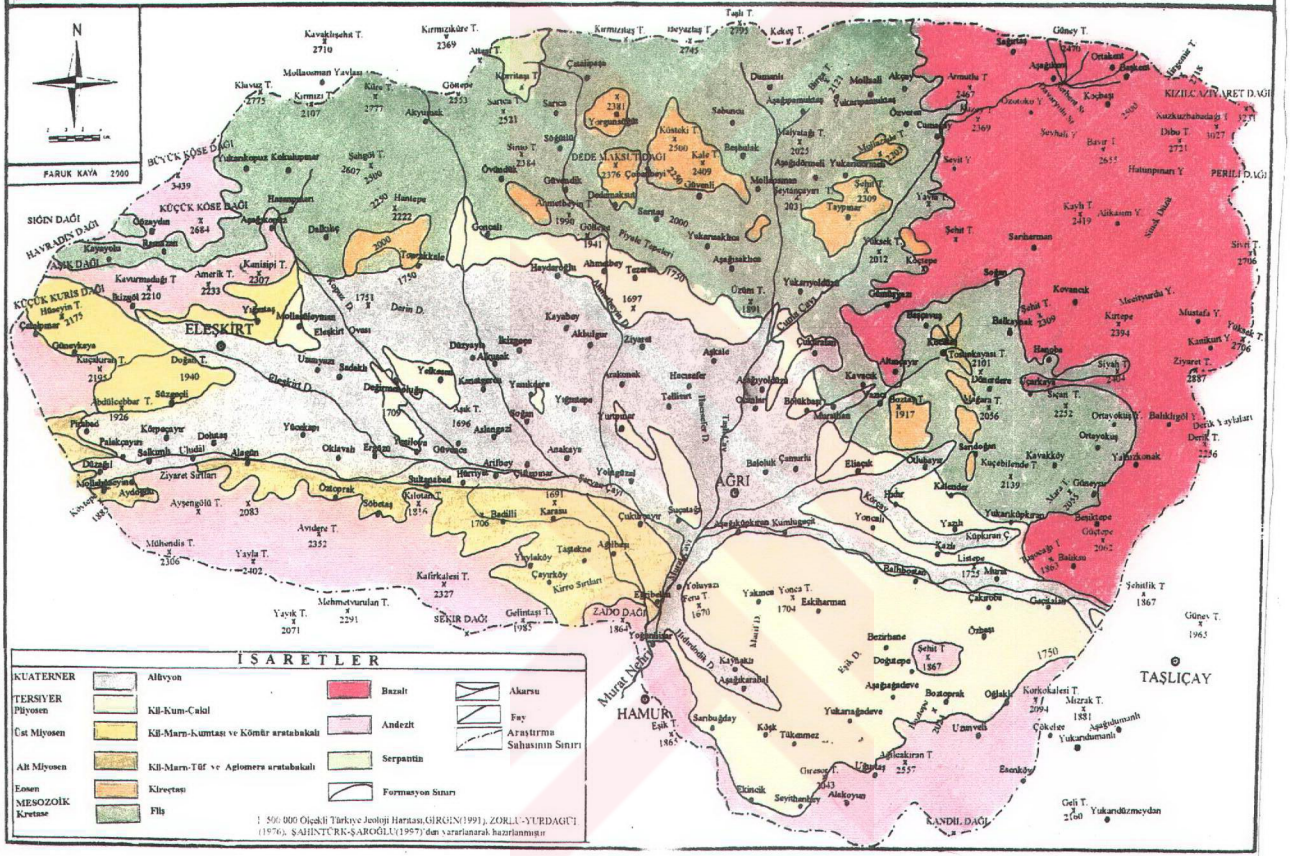

Anadolu da Permiyen başından Oligosen sonuna kadar devam eden *Alpin veya Paleotektonik dönem* ve Miyosenden Kuvaterner'e kadar süren Alpin sonrası, *Post Alpin veya Neotektonik dönem* belirlenmektedir.[6] Paleotektonik dönemde jeolojik olaylar adeta bir birine bağlı ve iç içe girmiştir. Bu sırada kuzey ve güneydeki levhalar arasındaki kapanma devam etmektedir. Kabuk kalınlaşmasına bağlı olarak volkanizma meydana gelmiştir. Anadolu'daki Orojenik kuşakları takip eden Ofiyolitler bu zamanda oluşmuştur.[7] Doğu Anadolu'da neotektonik dönem Orta Miyosende başlamıştır. Peneplen yada peneplene yakın bir paleocoğrafya ile başlayan bu dönemde tektonik ve volkanizma etkindir. Bu etkin tektonik ve volkanizma Doğu Anadolu'nun yapısal ve jeomorfolojik gelişimini değiştirmiştir. Peneplen yada peneplene yakın olan jeomorfolojik birimler değişerek dağ oluşturacak şekilde gelişme göstermiştir.[8]

Tersiyer döneminde Alpin orojenik hareketler, Miyosen'e kadar etkili olmuştur. Tersiyerin ilk yarısında, Tetis denizinin yayılış alanı daralmıştır. Paleosen ve Eosen denizleri de orojenik kuşakların arasındaki depresyonlara çekilmiştir. Doğu Anadolu'nun bir çok yerinde Eosen denizinde çökelen fliş ve molaslar oluşmuştur. Eosende'ki sığ deniz ortamında Ağrı Ovası ve çevresinde de karbonatlı malzemeler çökelmiştir. Flişler üzerine diskordant olarak gelen Eosen kireç taşları bol mercan fosillidir. Bu sırada kara durumundaki yerlerde şiddetli bir erozyonun etkili olduğu kabul edilmektedir. Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde, Kretase'de hakim olan deniz altı volkanizmasının yerini karalar üzerindeki volkanik faaliyetler almıştır. Bölgenin batısından doğusuna kadar olan sahadaki bu volkanizma, iç Torid okyanus tabanının alta daldığı dalma batma zonlarının kenarlarındaki, kıta kütleleri üzerinde meydana gelmiştir. Ayrıca, Anatolid'lerdeki yükselme ve kuzey-güney doğrultusunda, devam eden daralma ve sıkışmalar bu dönemdeki çökellerin kuzeye doğru itilmelerine neden olmuştur. [9]

Araştırma sahasının jeolojik evriminde özet olarak dört dönemden söz edilebilir. Bölgenin en yaşlı birimlerini muhtemelen paleozoik yaşlı kaya toplulukları oluşturmaktadır. Ağrı Ovası ve çevresinde ikinci tektonik dönemi oluşturan Kretase'de, ofiyolitli melanj oluşmuştur. Metamorfitlerin üstünde tektonik olarak yer alan, bazik ve ultrabazik kayaları da

---

[6] ŞENGÖR, A.M.C.,1980 ,*Türkiye'nin Neotektoniğinin Esasları*,Türkiye Jeoloji Kurumu Konferanslar Serisi No:2, Ankara, s.10-11.
[7] ATALAY,İ.,1989,Türkiye Jeomorfolojisine Giriş (2.Baskı),Ege Üniv.Ed.Fak.Yay.No:9.İzmir, s. 49.
[8] ŞAROĞLU, F., GÜNER, Y.,*1980, Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler; Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri.Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni C. 24,39- 50,Ankara,s. 40.*
[9] KETİN,İ.,1983, a.g.e., İstanbul, s.543-547.

kapsayan kumtaşı, kireçtaşı, tüf ve kireçtaşı bloklarından meydana gelmiştir.[10] Doğu Anadolu'da yaygın olan birim Üst Kretase yaşlı olup Neotetis'in kuzey kolunun ürünüdür.[11]

Doğu Anadolu'nun temelini paleozoik arazilerin teşkil ettiğini belirten YALÇINLAR bu arazilerin Mesozoik-Tersiyer sedimentleri ve volkanik arazilerle önemli ölçüde örtüldüğüne dikkat çekmiştir.[12] Ağrı Ovası ve çevresindeki en eski formasyon granittir. Granit içinde yer aldığı flişleri herhangi bir değişikliğe uğratmadığı için daha eski olması kuvvetle muhtemeldir. Bu formasyonun Kretase flişinden daha önce ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Çünkü burada kontakt metemorfizmaya ait bir ize rastlanılmamıştır. Nitekim P. ARNİ' de buradaki granitleri Kretase öncesine dahil etmiştir. [13]

Kretase'deki deniz ortamında fliş karekterinde tortullar birikmiştir. Bunların faylı veya kıvrımlı oluşları, çeşitli orojenik fazlardan etkilendiğini göstermektedir. Kretase sonunda sahanın Aras havzası ile bağlantısı kesilmiş, Paleosen'de çökelme ortamı olmadığından kara durumuna geçmiştir. Eosen denizinin yaygın olduğu dönemde (Lütesiyen), kumtaşı, resifal kireçtaşı ve marnlı kireçtaşları çökelmiştir. Eosen formasyonlarının az eğimli olması zayıf orojenez geçirmesinden dolayıdır. Ancak bunlar rijid kütle olduklarından kırıklı yapı kazanmışlardır. Kireç taşı kütlelerinin günümüzde yüksek sahalarda kalması, söz konusu kütlelerin epirojenik hareketlere uğradıklarını göstermektedir. [14]

İnceleme alanında bulunan Çatköse formasyonu[15] ve yaşıtı olan Kağızman karmaşığı[16] ile Dipsiz formasyonu yörenin üçüncü jeolojik dönemini oluştururlar. Muhtemelen Maestrihtiyen (Üst Kretase) de Tetis okyanusunun kapanma sonrasında meydana gelen kıta-kıta çarpışmasıyla ortaya çıkan bu tektonik rejim Üst Eosen'e kadar bölgeyi sıkıştırmıştır. Sıkışma tektonik rejimi altında Çatköse formasyonu dağ arası havzada çökelmiştir. Bu formasyonun yaşıtı olan Kağızman karmaşığı bir tektonik melanj niteliğindedir. Kağızman karmaşığının iç yapısındaki dilimlerin durumuna göre birim aktif ve muhtemelen ters fay niteliğindeki bir havzada gelişmiştir. Çatköse formasyonunun bu aktiviteye yakın yerlerde fliş formasyonuyla, bu aktiviteye uzak alanlarda ise sakin bir

---

[10] ŞAHİNTÜRK, Ö., ŞAROĞLU, F., ÇAPTUĞ, A., TEMEL, Ö., 1997, Ağrı Yöresinin Jeolojisi ve Hidrokarbon Olanakları. TPAO. , Ankara, s.20.

[11] ŞENGÖR, A. M. C., 1980 , a. g. e. , Ankara, s.1-5.

[12] YALÇINLAR, İ.,1973, *Doğu Anadolu'nun Jeolojik Temel Strüktürleri,* Coğr. Enst.Dergi.10, İstanbul, s.35-36.

[13] ALTINLI, İ. E.,1964.1/500 000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası Van Paftası. MTA. Ens. Yay. Ankara ,s. 4.

[14] GİRGİN, M.,1991, a.g.e., Erzurum, s. 38.

[15]. SUNGURLU, O., 1971. Eleşkirt Civarı Jeoloji Haritaları: TPAO., Arşivi Raporsuz.,Ankara,s.27 (Çatköse Formasyonu Sungurlu Tarafından Adlandırılmıştır.)

[16] ŞAHİNTÜRK, Ö., ve KASAR, S., 1979, Tekman-Pasinler-Kağızman Tuzluca Basenlerinin Stratigrafik ve Tektonik Analizleri ile Hidrokarbon Olanakları: TPAO. Rapor. No: 1346, Ankara, s.18

çökelimi ifade eden karbonat ve kırıntılarla temsil edildiği görülür.Üst Eosene doğru dilimlenmenin azalması ve dipsiz formasyonu[17] olarak adlandırılan çökellerin tüm aktarımlı birimi örtmesi üçüncü tektonostratigrafik dönemin önemli bir özelliğidir. Buna göre birimlerin etkin bir tektonik ile oluşmaya başlayan ve sona doğru duraylı bir tektonik rejim ile sonuçlanan bir havzada çökeldikleri yorumlanabilir. [18]

Ağrı Ovası ve Çevresi Orta Eosen'de litoloji açısından karbonatlı çökeller ve bunlarla sınır teşkil eden klastik tortulların[19] yayılış alanı içinde kalmaktadır. Araştırma sahasındaki Eosen (Lütesiyen) kireçtaşları, bu dönemin transgresyon dönemi olduğunu göstermektedir. Eosen sonlarına doğru Alp orojeninin şiddetlenmesi ile regresyonun başladığı anlaşılmaktadır. Oligosen başlarında deniz, Doğu Anadolu' dan tamamen çekilmiştir. İç kısımlardaki havzalarda yüksek sahalardan taşınan malzemeler birikmiştir. Oligosen'in sonlarına doğru Alp orojenezinin etkisiyle senklinal havzaları genişlemiş,kara durumundaki alanlarda aşınma ile çok geniş aşınım yüzeyleri gelişmiştir. Araştırma sahasında bu döneme ait formasyonun bulunmayışı bir aşınım devresini belgeler mahiyettedir. Diğer bir anlatımla, Üst Kretase'de başlayan sıkışma tektonik rejimi Üst Eosen'e kadar devam etmiş ve durgunluk devresine girmiştir.

Üst Miyosende volkanik erüpsiyonlar ve volkano - klastik kayalar, Orta Miyosen'e nazaran daha yaygındır ve Doğu Anadolu'da aşırı derece yayılma gösterirler.[20] Bölge Üst Miyosen'den başlayıp günümüze kadar devam eden yeni bir tektonik rejimde tekrar sıkışarak deformasyona uğramıştır. Bölge için neotektonik dönem olarak tanımlanan bu son tektonik rejimin birinci aşamasında, İlker(1966) tarafından adlandırılan Zırnak formasyonu ve eş yaşlı volkanitleri oluşmuştur. Zırnak formasyonu karasal fasiyeste olup çakıltaşı, kumtaşı, silttaşı ve kiltaşı ardalanması şeklindedir. Ağrı Ovası'nın batı ve kuzeyinde geniş alanlarda izlenir. Ovanın kuzeyinde çakıltaşları birimde ağırlıklı olarak görülür ve alüvyon yelpazesi karakterindedir. Zırnak formasyonu Üst Miyosen yaşlıdır. Zırnak formasyonunun kuzey sınırı ters faylı olan bir dağarası havzada gelişmiştir. Kıvrım ve bindirme türü yapıların geliştiği bu evre, Pliyosen'de doğrultu atımlı fayların devreye girmesiyle deformasyonunu devam ettirmiştir. [21]

---

[17] ŞAHİNTÜRK, Ö. , ERAKMAN, B. , 1978, Kağızman - Tuzluca – Ağrı Civarının Jeolojisi ve Hidrokarbon Olanakları Ön Raporu:TPAO Rapor No:3715,Ankara, s.21.(Dipsiz Formasyonu ŞAHİNTÜR ve ERAKMAN Tarafından İsimlendirilmiştir.)

[18] ŞAHİNTÜRK,Ö.,ŞAROĞLU,F.,ÇAPTUĞ,A.,TEMEL,Ö.,1997,a.g.e;Ankara, s.20.

[19] BRİNKMANN,R., 1976. Türkiye Jeolojisine Giriş(Çev.O,KAYA). Ege.Üniv.Fen.Fak.Kitaplar Serisi, No: 53, İzmir,s.94.

[20] ATALAY,İ.,1989,a.g.e.,İzmir, s. 391.

[21] ŞAHİNTÜRK.,Ö.,ŞAROĞLU,F.,ÇAPTUĞ,A.,TEMEL,Ö.,1997,a.g.e.Ankara, s.21.

Sıkışma ile karakterize edilen söz konusu dönem boyunca, Doğu Anadolu'da kıvrımlar bindirmeler, doğrultu atımlı faylar ve açılma çatlakları gelişmiştir. Doğu Anadolu sıkışmanın etkisiyle kuzey-güney yönünde daralırken doğu-batı yönünde genişlemiştir.[22] Ağrı Ovası ve çevresindeki faylar Eosen formasyonlarındaki bozulmaların da sebebidir. Bunlar sadece havzanın şekillenmesini sağlamamış, aynı zamanda Miyosen tabakalarını kesmiş ve eğimlenmelerine yol açmıştır. Nitekim LAHN, Pasinler depresyonunun doğuya doğru devamında kırıkların uzandığını, Tahir civarında Neojen kütleleri içinde görülen şiddetli dislokasyonlar tarafından işaret edilen söz konusu fayların, Aras hattına paralel olan Ağrı-Doğubayazıt çukurluğuna geçtiğini belirtmektedir[23].

Ağrı Ovası ve çevresi Doğu Anadolu'nun diğer sahalarında olduğu gibi Orta Miyosen tektonik hareketlerinden sonra tatlı su gölleri ile kaplı bir kara haline geldiği ve bu göllerin o zamandaki karaların aşınmasından meydana gelen enkaz konglomeralar, greler, killer ve marnlar halinde depo edildiği, bu sırada ortaya çıkan volkanizma ürünlerinin bu depolarla bir çok yerde ardalandığı belirtilmektedir.[24] Eleşkirt ilçesinin kuzeyinde altta 50 metreden kalın, kötü tabakalı, çapraz tabakalanmalı, çürük, polijenik taban çakıltaşı üzerinde 10 m. kadar kızıl marn, daha da üzerinde yeşil veya kırmızı, breşimsi, merceksel kireçtaşı ve sonra da biyohermal beyaz kireçtaşı bulunur. Ağrı ovasının kuzeyindeki kireçtaşı arakatkılı yeşil marn ve miltaşı nöbetleşmesi üzerinde çakıl ve bloklu tüf, sonrada andezit lavı vardır. [25]

Miyosende havza güneydeki Malazgirt Ovası ile bağlantılıdır ve güneyden deniz istilasına uğramıştır. Alt Miyosen de havza dışındaki muhtemel bir volkanizma ürünleri, Miyosen çökelleri arasına tüf ve aglomera halinde girmiştir. Eleşkirt kasabası civarında sığ fasiyes durumundaki Miyosen de kum taşı bantları oldukça fazladır. Miyosen sonunda ovanın güneyinde Şeryan Çayı boyunca büyük bir faylanma meydana gelmiştir.. Bu fay nedeniyle havza tabanı alçalmış ve güneydeki Malazgirt havzası ile bağlantısı kesilmiştir.[26] Ovanın kuzey, güney ve batısındaki andezit, tüf ve aglomeralar yarık erüpsiyonları şeklinde yayılmışlardır.

---

[22] SAVCI,G.,1980,Doğu Anadolu Volkanizmasının Neotektonik Önemi, Yeryuvarı ve İnsan. Ankara, s.17.
[23] LAHN, E., 1955, *Aras Nehri Amenajman Sahasının Jeolojik ve Sismolojik Durumu (Doğu Anadolu)*.Türk Coğr.Der.S.15-16,Ankara,s. 74-82.
[24] ERİNÇ,S.,1953,Doğu Anadolu Coğrafyası. İst. Üniv. Ed. Fak. Coğr. Ens. Yay. No:15. İstanbul,s.79-80.
[25] ALTINLI, İ. E.,1966, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi. MTA Dergisi, S: 66,Ankara, s.51.
[26] ZORLU,İ.E-YURDAGÜL,M.,1976, Ağrı-Eleşkirt Ovası Hidrojeoloji Etüt Raporu. DSİ. Gen. Müd. Yay. Ankara,s.23.

Araştırma sahasındaki en önemli fay, ova tabanını güneyden sınırlayarak, doğu-batı yönünde uzanan sağ yanal doğrultu atımlı Eleşkirt fayıdır. Aynı zamanda düşey atımı da bulunan Eleşkirt fayı Alt Miyosen dolgularını 50 km. uzunluğunda kesen büyük bir faydır.Batıda Şeryan çayının yukarı havzasında andezitleri keserek başlayan Eleşkirt fayı, doğuda Yolugüzel köyünün güneyine kadar devam eder. Bu hat boyunca Miyosen tabakalarını 60°-80° eğimde düşey atımla keserek, Aydoğdu-Uludal köyleri arasında andezitleri etkilemiştir. Fayın denetimindeki Şeryan ve kolları fay düzlemini yer yer tahrip etmiştir.Yine de birçok yerde tazeliğini koruyan diklik tektonik hareketlerin henüz sona ermediğini belgelemektedir. Yolugüzel köyünden sonra alüvyal dolgular tarafından örtülü bir şekilde doğuya doğru devam eder.[27]

Pliyosen sonlarında çok şiddetli tektonik hareketlere maruz kalan bu rijid bölge, bu kuvvetlere ancak parçalanmalar ve yükselmeler halinde ortaya çıkan bir reaksiyon vermiştir. Böylece, Üst Miyosen'de bölgenin bazı kesimlerinde büyük yükseltiler oluşurken, bazı kesimlerinin ise faylar boyunca çökmesi sonucu depresyonlar meydana gelmiştir. Yörede zaten Neojen den beri devam eden volkanik faaliyetlerin muhtemelen bu yükselme ve parçalanmalar neticesinde yeniden canlandığı ifade edilmektedir.[28]

Sahada Pliyosen dönemindeki göl, kuzeydeki flişlerin killi çökelleri ve batıdan andezitlerin daha iri taneli çökelleri ile doldurulurken, ova kuzeydoğusunda Orta Pliyosende bazı faylanmalar ile bazalt erüpsiyonları gelişmiştir. Göl çökellerle doldurulurken ovanın güneyinde batı-doğu yönlü faylanma oluşmuş ve ova tabanı alçalmaya başlamıştır. Bu sırada, güneyde Yoluyazı köyü ile Hamur kasabası boyunca boğaz açılmaya başlamıştır. Araştırma sahası içinde bulunan Şeryan Çayı, Eleşkirt Deresi, Cumaçay ve Murat Nehri çökelleri ile doldurulan göl, güneyde açılan boğaz nedeniyle Pliyosen sonunda aşınmaya uğramıştır. Bu nedenle ovada akarsulardan uzaklaştıkça Pliyosen tepecikleri ve sırtları görülür.

Pleistosen'deki iklim değişmelerine ve tektonik hareketlere bağlı olarak akarsuların gücünde,dolayısıyla aşındırma,taşıma ve biriktirme faaliyetlerinde değişmeler olmuştur. Akış kanalları değişmiş, gençleşen fay hatları yeni yatakları teşkil etmiştir. Örgülü mecraya ait izler akarsuların(Murat, Güzeldere ve Cumaçay) debilerinin yıldan yıla farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu akarsuların getirdiği alüvyonlar ova üzerinde birikmiş ancak, tektonik bakımdan sahanın aktifliğini koruması sonucunda yeniden parçalanmışlardır.

---

[27] GİRGİN, M.,1991,a.g.e.,Erzurum,s. 40.
[28] ERİNÇ,S.,1953,a.g.e. İstanbul, s.81.

Ağrı Ovası ve çevresinde Pliyosen sonuna doğru deformasyon, doğrultu atımlı faylarla oluşmaya başlamıştır. Ovanın batısında birleşip doğuya doğru açılan Kuzeydoğu - Güneybatı sol ve Kuzeybatı - Güneydoğu sağ yönlü doğrultu atımlı faylar yörede etkin olmuş ve doğrultu atımlı faylar arasında Karlıova tipi(Karlıova yöresinde Alt Miyosen, Adilcevaz kireçtaşı ile temsil edilir.Bu birim alttaki temel üzerinde uyumsuz olarak oturmakta olup, tabanında kumlu kireçtaşı düzeyleri bulunmaktadır.) [29] havza açılmıştır. Açılan havzada Aras formasyonu çökelmiştir.

Tüm Doğu Anadolu genelinde olduğu gibi Ağrı Ovası ve çevresinde de Neotektonik dönem Orta Miyosen de başlamıştır. Bu tektonik dönemde bölge sıkışarak kıvrım,bindirme ve doğrultu atımlı faylarla deformasyona uğramıştır. Başlangıçta peneplene yakın olan paleotopoğrafya kıvrım ve bindirme türü yapıların etkileri ile ondülasyona uğramıştır. İlk ondülasyonlar ve ilgili bindirmeler dağ arası havzalar oluşturmuştur. İşte yörede haritalanan Zırnak formasyonu kuzey kenarı ters faylı bir dağ arası havzada çökelmiştir. Aynı süreç içinde Kuzey-Güney yönlü açılma çatlakları etkin mağmatik çıkışlar için bağımsız merkezlerin oluşmasına imkan sağlamıştır.[30]

Kuvaterner'in başlarında tektonik hareketler devam ederken, akarsuların getirdiği alüvyonlar Pliyosen dolgularının üzerine diskordant olarak yerleşmişlerdir. Havza tabanının kenarındaki alüvyal dolguların kalınlığı Pleistosen içinde sürekli olarak artmış, birikinti koni ve yelpazelerinde 30 m. ye ulaşmıştır[31]. Akarsuların doldurduğu Ağrı Ovası Holosen'de tekrar yarılmaya başlamıştır. Bu yarılma Murat ve ana kollarının kenarlarındaki taraçalarda 10-12 m.yi, tali derelerin kenarlarında da 2-3 m.yi bulur. Akarsuların V profilli vadileri geniş tabanlı vadilere dönüşmüştür. Fay düzlemleri aşındırılmış, yüzeylerin üzerinde ince bir enkaz örtüsü meydana gelmiştir. Ovanın güneyindeki fay erozyon yarıntıları ve dereler tarafından parçalanmıştır. Bu dönemde, kütle hareketleri akarsu kenarı diklikleri, terk edilmiş menderesler, örgülü drenaj şebekesi başlıca flüvyal topografya şekilleridir.

Topoğrafik özellikleri açısından incelendiğinde, Ağrı Ovası ve çevresinin bütünü ile bir jeomorfolojik ünite olduğu göze çarpar.

Araştırma sahası yükselti ve topografya şartları bakımından iki bölümden oluşan havza karakteri taşımaktadır. Sahanın merkezi kısmındaki havza tabanı ve bundan eşiklerle ayrılan

---

[29] ŞAROĞLU, F. ,YILMAZ, Y., 1987, Doğu Anadolu' da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri: MTA Dergisi. Sayı 107. Ankara ,s.75-79.

[30] ŞAHİNTÜRK.Ö.,ŞAROĞLU,F.,ÇAPTUĞ,A.,TEMEL,Ö.,1997, a.g.e., Ankara,s.22.

[31] GİRGİN.M.,1991, a.g.e., Erzurum, s.109.

küçük depresyonlar ile ovalar batı-doğu yönünde sıralanmışlardır. Bunların etrafında ise, havza tabanını kuşatan yüksek dağlar ve tepelik alanlar aynı doğrultuda uzanmaktadır.

Murat Nehrinin su toplama havzası olan bu sahada, yükselti farklarının da etkilediği farklı morfolojik birimler, jeolojik ve tektonik gelişimi ile genel stratigrafisi ana hatlarıyla izah edilen araştırma sahası, dağlık –tepelik alanlar, ovalar ve vadiler olmak üzere,başlıca üç ana jeomorfolojik üniteden oluşmaktadır.

1. 1. 1. Dağlık - Tepelik Alanlar

Kabaca doğu-batı yönünde uzanan ve 580 km^2 lik alan kaplayan Ağrı Ovası'nı çevreleyen dağlık-tepelik alanlar bir yay çizerek doğudan-batıya doğru uzanır. Mescitli boğazından itibaren, Tendürek dağına kadar Ağrı Ovası'nın kuzeyinde, geniş bir yay çizen, bu uzun ve devamlı sıradağın tek bir adı yoktur. Bu sıra dağlar için SARAÇOĞLU Eleşkirt dağları ifadesini kullanırken, aynı dağlar için SELEN Sarıkom dağları adını kullanmıştır.[32] GİRGİN[33] ise sahanın kuzeyindeki dağları Taşkom, güneyindekileri ise Kılıç dağları adı altında incelemiştir . Bu dağ sıralarından her biri kendi içinde, belli başlı yüksek tepelerle temsil edilmektedir (Harita 4).

Ağrı Ovası'nın kuzeyinde, kabaca doğu - batı doğrultusundaki uzanışını, çalışma sahasının dışında da devam ettiren Aras güneyi dağları yer alır. Bu dağlar, Murat Nehri su toplama havzasını dolayısıyla Fırat havzasını, Aras havzasından ayıran, Aras güneyi dağlarının kuzeye bakan yamaçları Zarphane deresinin kolları tarafından,güneye bakan yamaçları ise Şeryan çayının kolları tarafından derin bir şekilde yarılmıştır. Akarsular arasındaki yükseltiler tek tek dağlar görünümündedir. Aras güneyi dağları; Tahir dağları, Kösedağ, Taşkom dağları, Çemçi dağları ve Solhan dağlarından oluşur. Çakmak ve Aladağ ise Erzurum Karayazı ilçesinin kuzeyinden başlayarak Ağrı Ovası'nın güneyinde devam eden, Hamur'da iyice alçalıp Murat Nehrini geçtikten sonra Taşlıçay, Diyadin ve Doğubayazıt'ın güneyinde uzanan sıradağlardır. Bu sıradağın çalışma sahası içinde kalan bölümü Kılıç dağlarının bir kısmıdır.

---

[32] SARAÇOĞLU. H., 1989, Doğu Anadolu Bölgesi Öğretmen Kitapları Dizisi İstanbul, s.262.
[33] GİRGİN.M., 1991, a.g.e., Erzurum,s. 51.

Harita 4: AĞRI OVASI VE CEVRESİ'NİN JEOMORFOLOJİ HARİTASI

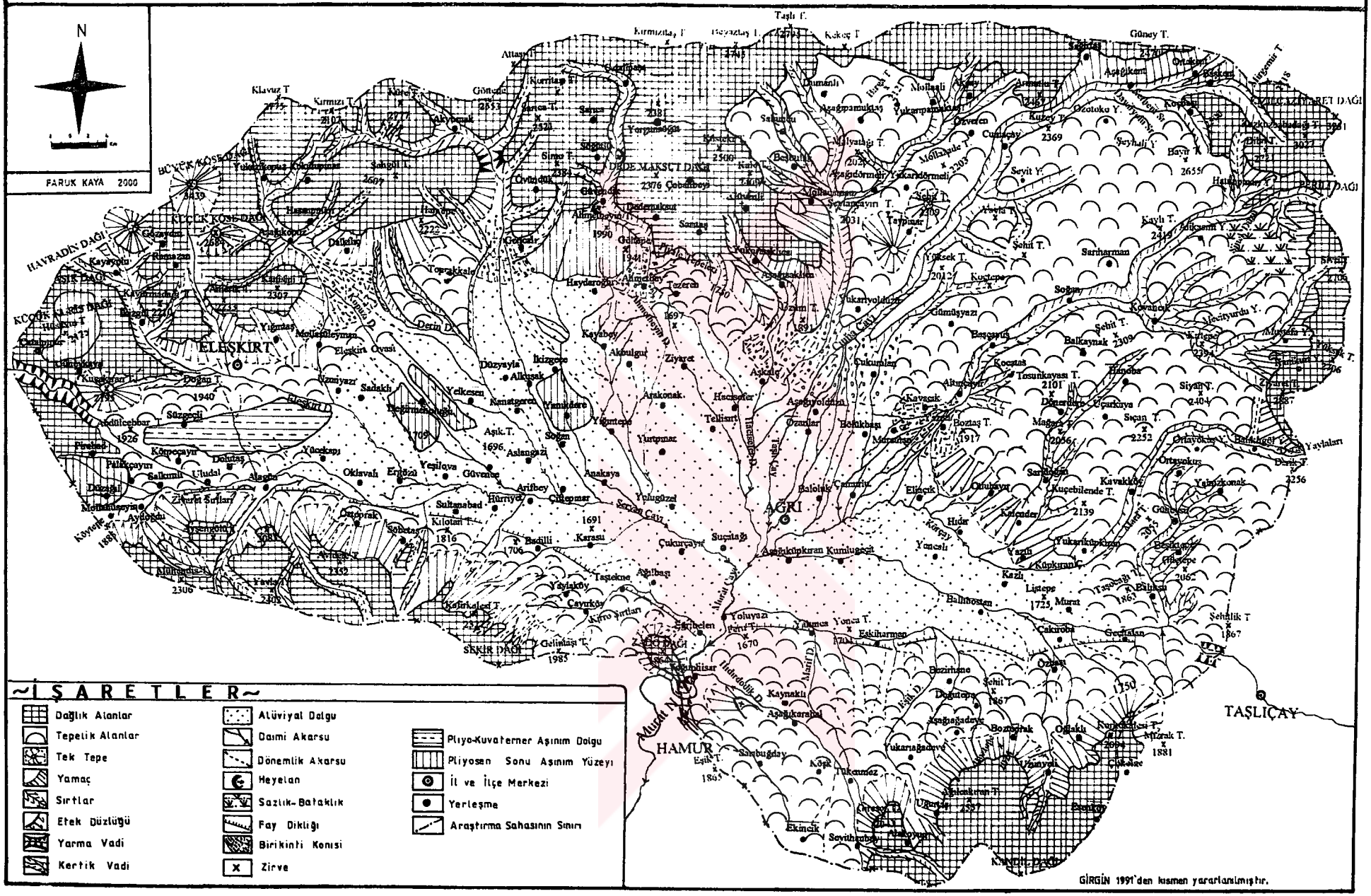

Araştırma sahası doğu-batı yönlü bir senklinale karşılık gelen ovalar ve antiklinallere karşılık gelen sırtlar ve tepelerle kuşatılmış bir dağ arası havza görünümündedir. Havza içindeki konumu, formasyon özellikleri ve morfolojik karakterleri dikkate alınarak incelenen dağlık kütlelerin ortalama yükseltisi 2500 m.yi aşar. Bu dağlık alanları oluşturan kütleler; volkanitler, granit, fliş, ofiyolitler ve kireçtaşları gibi değişik formasyonlardan ibarettir.

Ağrı Ovası'nın kuzey batısındaki, Büyük Kösedağ'ı 3439 m. yüksekliği ile bölgenin en büyük dağıdır. Küçük Kösedağ ise 2684 m.lik önemli bir tepedir. Bu dağlar birer volkan konisi olup genç tektonik hareketlerin yol açtığı yarık volkanizması sonucunda oluşmuşlardır. Büyük Kösedağ volkan konisinin güney doğusundaki Küçük Kösedağ muhtemelen parazit bir konidir. Ancak, her iki dağlık kütle arasındaki bağlantıyı belgeleyecek bir kanıt yoktur. İki zirve arasındaki mesafe 4 km.yi bulmaktadır. Bu nedenle Küçük Kösedağ kütlesinin parazit koni olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir (Fotoğraf 1).

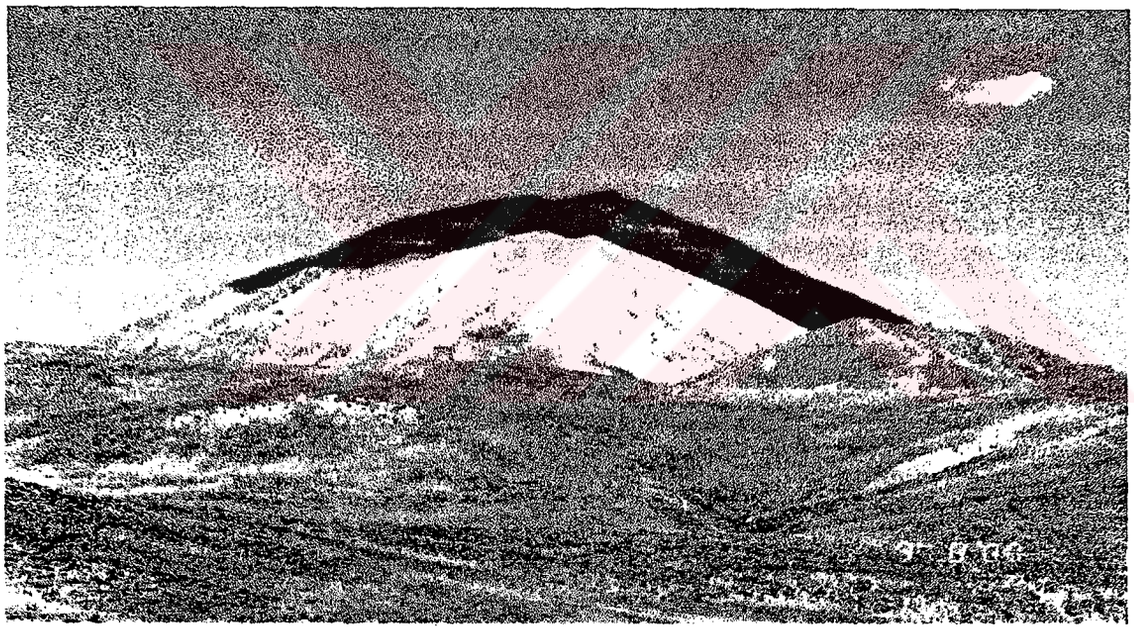

Fotoğraf 1:Büyük ve Küçük Kösedağ' lardan bir görünüm.

Büyük Kösedağ ile Küçük Kösedağ arasındaki ilişki, Büyük ve Küçük Ağrı dağları arasındaki ilişkiye benzer. Nitekim her iki dağın ortaya çıktığı doğrultu aynıdır. Kösedağ kütlesini meydana getiren faaliyetler, Ağrı dağında olduğu gibi yarık volkanizmasının sonucudur. Birbirinden oldukça uzakta ortaya çıkan Kösedağ ve Ağrı volkan konilerinin çevreye yaydığı lâvlar bakımından da aynı olduğu gözlenmektedir. Ağrı Dağı ani ve çabuk soğumuş bir volkanizma sonucunda oluşmuştur. Ağrı Dağı çoğunlukla mavi-siyah kısmen de

sarı-kırmızı renkli andezit bloklarından oluşmuştur. Küçük Ağrı Dağı Büyük Ağrı Dağının en büyük parazit konisidir. Büyük Ağrı dağı ile yaşıt olduğu belirtilmektedir.[34] Buna karşılık Büyük ve Küçük Ağrı'nın müşterek bir tabanları bulunmasına rağmen birbirinden ayrı iki strato volkan olduğu coğrafyacılar tarafından kabul edilmektedir.[35] [36]

Bu görüşler ışığında Büyük ve Küçük Kösedağ kütlelerinin oluşum ve gelişimi bölgedeki volkanizma ile özdeşleştirilebilir. Bunlara ilaveten iki volkan sahasının kayaç türleri arasında da kısmi bir benzerlik vardır. Kösedağı teşkil eden andezitler mavi, gri-siyah renklidir. Ağrı volkanlarını oluşturan kayaç türleri dağın kuzeydoğu yamacındaki Cehennem dere yarmasında gözlenebilmektedir. Burada dağın asıl gövdesini oluşturan andezitler piroklastik malzeme ile ara tabakalı olarak sıralanmışlardır. Yukarı doğru ise kalın bir bazalt örtüsü yer almakta ve değişik akıntılar halinde dağın dış yüzünün hemen, hemen yarısını kaplamaktadır[37].

Ovanın kuzeybatısındaki Büyük ve Küçük Kösedağı; andezitlerden oluşmuş bir nek (Neck) görünümündedir. Litolojik olarak dasit ile trakit arsında değişen bir mağmatik kayadan oluşmaktadır. Kösedağı dasiti adı altında ayrılan yüzeylenmeler aşağıya doğru genişleyen bir yayılımı olan dom yapılı, monoton ve açık renkli kaya türü ile diğer volkanitlerden belirgin bir şekilde ayrılabilmektedir.[38]

Büyük ve Küçük Kösedağ ile çevresindeki diğer formasyonlar arasındaki zayıf direnç zonlarına yerleşen akarsular sahayı derin bir şekilde yarmıştır. Ağrı Ovası'nın Kuzeybatısındaki Mesozoik sonu aşınım yüzeyleri üzerinde yükselen Kösedağ volkanları yüksek birer kütledir ve Taşkom dağlarının batısında yer almaktadır. Bu dağın yamaçlarından kaynaklanan dereler (Çat, Kilise) Eleşkirt yakınlarında birleşerek Eleşkirt Deresi adını alır.

Kösedağ kütlesinin yamaçlarında flüvyal süreçlerin kontrolü günümüzde devam etmektedir. Derin yarılmış vadiler, sırtlar ve belirgin dikliklerin oluşumunda akarsuların etkisi belli olmaktadır. Akarsu aşındırması yanında donma çözülmeye bağlı mekanik parçalanmanın da etkisi büyüktür. Bilhassa 2900 m'den yüksek kesimleri, mevsimlik donma çözülmeler sırasında fazla miktarda malzeme hazırlamaktadır. Genellikle iri unsurlu malzemeler *karlı-*

---

[34] TÜRKÜNAL.,S., 1980, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi.,TMMOB. Jeoloji Müh. Od. Yay. No.8, Ankara ,s.50- 51.
[35] ERİNÇ. S., 1971, Jeomorfoloji II İst. Ün iv. Yay No: 1628, İstanbul, s.432.
[36] SÜR.Ö., 1989,Volkanoloji, A. Üniv. DTCF. Yay No:363, Ankara, s.44.
[37] KETİN, İ., 1983, a.g.e; İstanbul, s. 480
[38] ŞAHİNTÜRK, Ö., ŞAROĞLU, F., ÇAPTUĞ, A., TEMEL, Ö., 1997, a.g.e; Ankara s.12.

yağmurlu rejime sahip dereler tarafından süpürülmüştür. Derelerin dirsek yaptığı yerlerde, taşınmayan malzemeler yamaç molozlarını teşkil etmiştir[39] (Fotoğraf. 2).

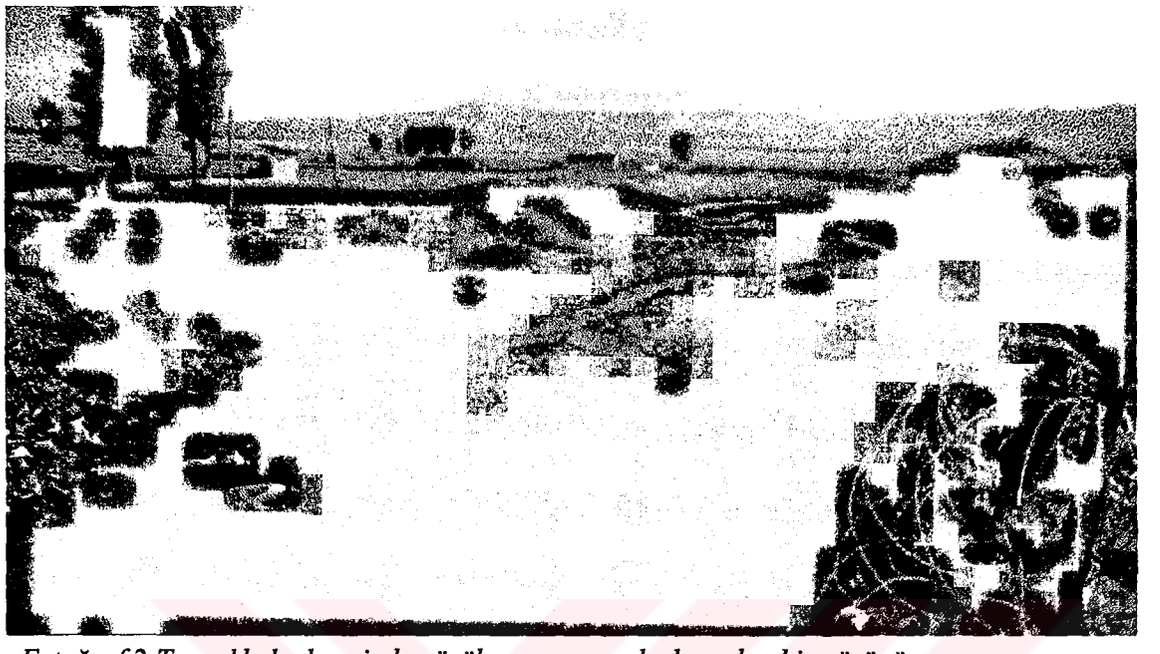

Fotoğraf 2:Toprakkale deresinde görülen yamaç molozlarından bir görünüm.

Yükseklerden inen dereler ve sel suları, önce volkanitler sonra alttaki flişlerden aldıkları malzemeleri büyük derelerin kanallarında birikinti konisi ve küçük taraça şeklinde biriktirmişlerdir. Bu dolgular biriktirmeyi yapan aynı dere tarafından yeniden parçalanmıştır.[40]Yamaçları aşındıran derelerin kenarında flişe ait bloklardan başka, andezit ve aglomeralara da rastlanır.

Büyük ve Küçük Kösedağ'ların güney ve güneydoğu yamaçlarından % 20 ile % 40 arasında olan eğim değerleri kuzeye doğru % 60'a yükselmektedir. Litolojik şartlar ve eğim nedeniyle kütle hareketlerinden sürünme, kaya ve blok akıntılarına rastlanmaktadır. Kütle hareketlerinin ve özellikle de yıkanmanın güçlü olduğu dik eğimli yamaçlarda yüzey çıplaktır. Kösedağları'nın yamaçları diktir. Sarp kayalıklardan oluşan dağın suyu az ve doğal vejetasyonu zayıftır. Eski coğrafya kitapları dağlar hakkında çıplak değil köse deyimini kullanmakta ve bu adlandırma Doğu Anadolu'da halk dilinde hala daha yaşamaktadır. Kösedağ da bu niteliğine göre adlandırılmıştır.[41] Gerçekten de bu dağ yalnız ağaç bakımından değil aynı zamanda toprak ve ot bakımından da fakirdir (Fotoğraf 3).

---

[39] GİRGİN,M.,1991,a.g.e., Erzurum, s. 59.
[40] GİRGİN,M.,1991,a.g.e., Erzurum, s. 59.
[41] SARAÇOĞLU, H., 1989, a.g.e; İstanbul, s. 265.

Araştırma sahasının batı ve kuzeybatısında, Büyük ve Küçük Kösedağ'dan başka yer alan diğer önemli dağlar ise Küçük Kuris Dağı (2381 m.), Aşık Dağı, Havarin Dağı (2415 m.), Sığın Dağ(2745 m), Harabe Dağı (2394 m.) ve Büyük Hollo Dağları (2400 m.) dır. Araştırma sahasının batı sınırı boyunca Küçük Kuris Dağından başlayarak kuzey batıda ki Büyük Köse Dağ volkan kütlesine kadar dağlık tepelik bir kenarın belirdiği gözlenir. Volkanik yapılı bu alanın, daha önce ifade edildiği üzere doğu batı yönlü eski bir açılma çatlağı üzerinde oluştuğu tahmin edilmektedir.

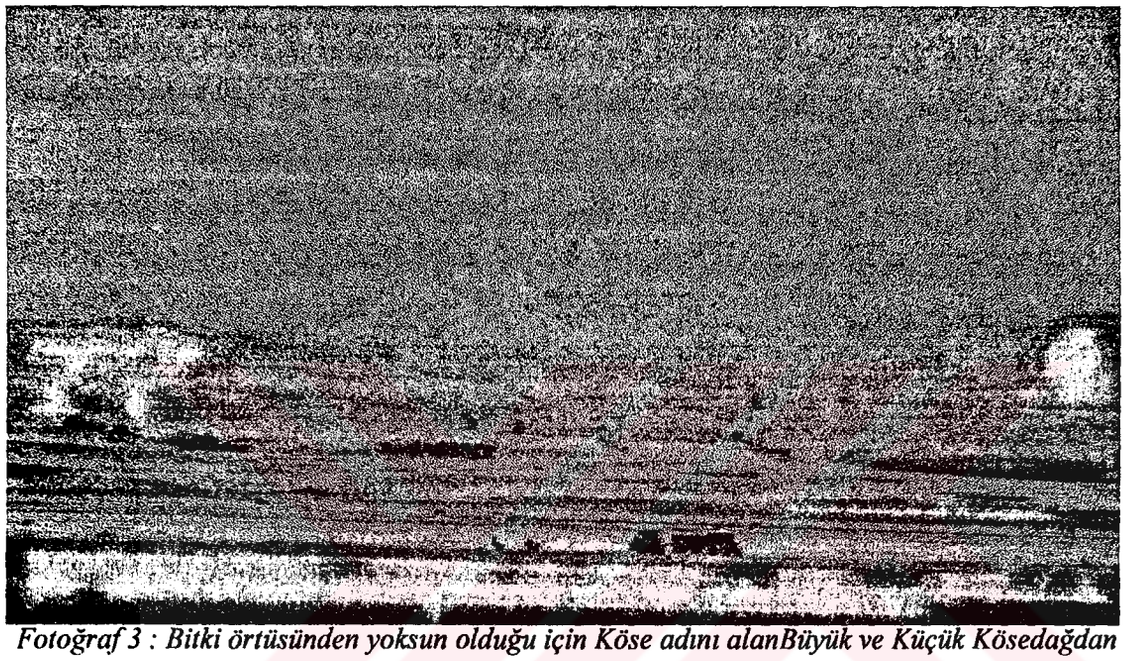

Fotoğraf 3 : Bitki örtüsünden yoksun olduğu için Köse adını alanBüyük ve Küçük Kösedağdan bir görünüm.

İnceleme alanının batısında yer alan Küçük Kuris Dağı (2381 m.) doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 10 km. uzunluğunda oldukça büyük bir kütledir. Eğim değerleri ise %30-40 arasında değişmektedir. Miyosenden itibaren sahayı etkileyen volkanizma sırasında çıkan andezit ve aglomeralar en geniş yayılış alanına bu çevrede ulaşmıştır. Güzeldere yarma vadisi Kuris Dağının hemen güneyinde açılmıştır. Bu dağın yamaçlarından daha ziyade V profilli vadiler yaygındır. Küçük Kuris Dağı Güzeldere'nin kolları tarafından aşındırılmaktadır. Ancak, asıl aşındırmayı geçici akarsularla, sağnak karakterli yağışların ardından başlayan süpürmeler yapmaktadır. İnceleme alanının batısında yer alan diğer dağ kütlesi ise Havradin Dağı (2415 m.) dır. Türkali tepesinin kuzeyinde yükseklikleri 2300 m.yi aşan dört ayrı tepe vardır. Bunlardan 2415 m.lik Uyku kaçıran tepe Havradin Dağının en

yüksek noktasıdır. Dağlık kütleyi oluşturan bu tepeler flişlerden ve volkanitlerden oluşmuştur. Üst yamaçlarda volkanit örtü nedeniyle eğim oldukça fazladır.

Ağrı Ovası ve çevresinin kuzey, güney ve batısındaki dağlık ve tepelik alanlar doğusuna göre biraz daha genişlik kazanır. Kuzeydeki yüksek dağlık alanlar flişlerin kıvrımlanmasıyla ,güneydeki dağlar ise volkanik erüpsiyonlarla bugünkü görünümünü kazanmıştır. Sahanın kuzeyinde bulunan Dedemaksut Dağı Üst Kretase flişleri üzerine diskordant olarak gelen Eosen kireç taşlarının meydana getirdiği bir kütle olup, bu dağlık kütlenin en yüksek noktasını Kale tepe (2376 m.) oluşturmaktadır. Dağın genel görünüşü kuzeybatı-güneydoğu yönlü büyükçe bir sırt şeklindedir. Dağın yüksek kısımlarında %40-50 olarak tespit edilen eğim değerleri yamaçlara gelindiğinde %30'a kadar düşmektedir[42] (Fotoğraf 4).

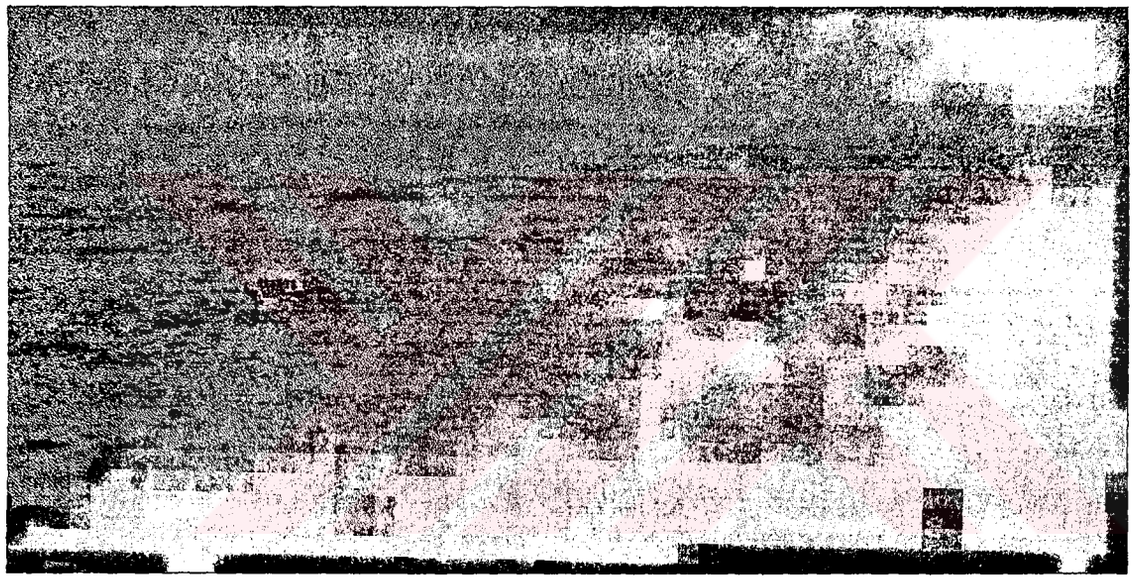

Fotoğraf 4 : Eosen kireçtaşlarından oluşan Dedemaksut Dağı'ndan bir görünüm.

Dedemaksut köyü civarında formasyon özelliklerinden kaynaklanan şekiller dikkati çekmektedir. Nitekim kireç taşlarının blokları yamaç boyunca kayarak blok ve kaya düşmeleri, nispeten yüksek eğim, boğazlar, fay düzlemleri ve plato karakteri taşıyan eski aşınım yüzeyi kalıntıları ve kornişler bu kesimin morfolojik birimleridir. Buna karşılık yamaç başında flişler üzerinde yuvarlak, sırtlar, kubbe şekilli tepeler, kütle hareketleri, derin fakat geniş tabanlı vadiler görülmektedir (Fotoğraf 5).

Çatköse formasyonu Ağrı Ovasının kuzeyinde geniş bir alana yayılır. Düşey ve yanal olarak litolojik karakteri değişebilen formasyon yer yer flişe dönüşen karbonat ve kırıntılardan

[42] GİRGİN,M.,1991,a.g.e., Erzurum, s. 53.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

meydana gelmektedir. Eleşkirt kuzeyinde ince tabakalı, koyu renkli fliş karakterlerinde izlenebilen birim, Dedemaksut Dağı yakınlarında kırıntılar ile karbonatların ardalanması şeklinde ve bölgenin doğusunda da karbonat ağırlıklı istifler şeklinde izlenmektedir. Birimin genelinde üst düzeyler kırıntılarından oluşmaktadır. Dedemaksut Dağı ve çevresinde görülen Çatköse formasyonundan derlenen fosillere göre sahada Paleosen-Orta Eosen yaşı tespit edilmiştir.[43]

Fotoğraf 5 :Dedemaksut Dağı civarındaki Asimetrik vadilere bir örnek.

Araştırma sahasının kuzeyinde yer alan ve hakim formasyonunu serpantinlerin oluşturdukları Karataş tepe (2885 m.), Korri tepe (2627 m.) ve Attaşı tepe (2619 m.)'leri önemli yükseltilerdir. Serpantinler, Türkiye'nin hemen her bölgesinde az veya çok yaygın bir şekilde bulunur. Bu bölgelerde hızlı bir aşınma ve dekomposizyona maruz kaldıkları ve dolayısıyla aşınmanın gençlik safhasına ait çeşitli karakteristik relief şekilleri gösterdikleri tespit edilmiştir[44]. Bu kesimdeki bitki örtüsü seyrek veya yok denecek kadar azdır. Genellikle otsu türler yaygın olarak bulunmaktadır. Adı geçen tepelerin çevresinde derelerin hemen hepsi periyodik akışlıdır.

Ağrı Ovası'nın güneybatı , güney ve güneydoğusunda ovaya göre az yüksek tepelerde Miyosen, kil ve marnları görülür. Formasyon açık sarı, kirli beyaz ve beyaz renklidir. Kil

---

[43] ŞAHİNTÜRK, Ö., ŞAROĞLU.,F., ÇAPTUĞ,A., TEMEL. Ö., 1997 a.g.e., Ankara, s.6.
[44] YALÇINLAR, İ., 1985. Strüktüral Jeomorfoloji c.1.İst. Üniv. Ed. Fak. Yay. No:800, İstanbul,s.202.

oranı fazladır. Genç volkanitler üstten Pliyosen ve Kuvaterner yaşlı çökellerle örtülüdür. Çalışma sahasının güneyindeki Doğan tepede ise kumtaşı ve kömür ara tabakalı marnlar görülür. Seri alttan Kretase üzerine diskordan oturur, üstte ise genç volkanitler ve Pliyosen yaşlı tortullar ile örtülüdür. Formasyon açık gri ve sarımsı renklidir. Genel olarak güneydoğuya eğimlidir. Alt seri üste doğru fasies değişikliği gösterir, yani tüf ve aglomera yerini kumtaşı, konglomera ve linyit bantlarına bırakır.[45]

Ovanın güneyinde yer alan Sekir Dağı , Kılıç Dağları, Zado Dağı ve Kandil Dağı ovaya paralel bir sıradağı görünümündedir. Kılıç dağları genellikle tepelik alanlardan oluşmaktadır. Sahanın içinde Kılıç dağlarının orta kesiminde yer alan Mühendis tepe (2306 m.) ve Yayla tepe (2406 m.) bulunmaktadır. Mühendis tepe % 20 civarındaki eğimiyle etrafındaki engebeli araziden rahatlıkla ayırt edilir. Kılıç dağlarının ikinci en yüksek tepesini oluşturan Yayla tepe adından da anlaşıldığı gibi yayla yerleşmelerine sahne olan bir bölgedir. Yayla tepe kuzeybatı- güneydoğu doğrultulu bir sırt olup, uzun eksene dik olan yamaçlar arasında belirgin bir asimetri vardır. Yayla tepe, Kılıç dağları üzerinde aynı seviyedeki bir çok tepeden sadece biridir. Söz konusu dağlar üzerinde yer alan diğer tepelerin de, ana morfolojik özellikleri sırtlarla yamaçlardan meydana gelmiştir.

Araştırma sahasının kuzey doğu sınırını oluşturan Kızılcaziyaret Dağı 3231m. yükseltisiyle geniş bir kütle durumundadır. Kızılcaziyaret Dağı zirveden tabana doğru hafif eğimli yamaçlarla yaklaşık 2000 m. ye kadar alçalır. Bu dağlık alanın çevresinde akarsular tarafından hafifçe yarılmış nispeten geniş bir alan kaplayan yayla sahası (Musa Y. , Hacıbedir Y., Kızılziyaret Y.vb. gibi) vardır. Anılan dağın güney doğusunda Kuzkuzbaba tepesi (3027m.) yer alır. Bunun dışında bu dağın etrafı yaylalarla kaplanmıştır. Her ne kadar dağın yamaçlarında bazen çıplak dik kayalıklara rastlanmakta ise de, Kızılcaziyaret Dağı kütlesi genellikle kalın bir toprak tabakası ile örtülmüştür. Çevresinde geniş yayla sahalarının varlığı da bunun göstergesidir. Ovanın güneydoğusunda yer alan bu dağlık kütle bazalt'lardan oluşmuş olup formasyonun rengi: kızıl gri, koyu gri ve yer yer beyazımsıdır. İhtiva ettiği yer altı suyunu mevsimsel ve küçük kaynaklar halinde boşalttığından yer altı suyu yönünden önemsizdirler[46].

Ağrı kentinin kuzey ve güneyinde Miyosen sonu aşınım yüzeylerine rastlanır. Cumaçay'ın kolları ile yarılmış durumdaki bu yüzeyler 2400-2200 m'ler arasında 200 m'lik

[45] ZORLU,İ.E.,YURDAGÜL,M.,1976, a.g.e., Ankara ,s.17 – 18.
[46] ZORLU, İ.E., YURDAGÜL, M.,1976, a.g.e., Ankara ,s.21.

yükselti basamağında yaygındır. İnceleme alanının en yüksek tepelerinden biri olan kuzeydoğudaki Kuzkuzbaba Dağı Tepesi'nin güneyinde geniş bir alan oluşturan bu özellikteki aşınım yüzeyi, kuzeybatı-güneydoğu yönlerinde uzanarak Ağrı kentinin kuzeydoğusundaki tepelik alanlara kadar ilerler. Söz konusu alan, üzerinde yayla arazilerinin bulunduğu geniş bir kuşak halindedir.

Araştırma sahası ve çevresinde yer alan yüksek dağların yanı sıra bu dağların arasında yer alan ve zaman zaman dağlarla birlikte, bir sıra dağ özelliği gösteren yüksek tepelik alanlar genellikle Neojen formasyonları üzerinde bulunurlar. Bu tepeler üzerinde yaygın olan kayaç türü kil, kum, çakıl ve volkanitlerdir. Ağrı Ovası çevresindeki tepelerin yüksekliği fazla değildir. Ancak batı ve kuzeydeki dağlık alanlarla vadiler arasındaki tepelerin yükseltisi biraz daha fazladır. Yöredeki tepelik alanların ortak özellikleri, dağları derin bir şekilde parçalayan vadi yamaçlarının gerisinde büyük kolların yukarı kesimlerine kadar ulaşırlar. Bu akarsuların az güçlü kolları tarafından yapılan aşındırmaların sınırlı kalması nedeniyle, tepeler birçok yerde vadilerle kuşatılmıştır. Tepelerin büyük bir kısmı dereler ve erozyon yarıntılarının etkisinde kalmıştır.

Araştırma sahasını oluşturan Ağrı Ovası ve çevresinin çeşitli kademelerde olmak üzere aşınım yüzeyleri vardır. Bu aşınım yüzeyleri Neojen'de oluşan ve fazla geniş olmayan yüzeylerdir. Bölgenin bu kesiminde Neojen öncesine ait olan aşınım yüzeyleri bozulmuştur. Bugün için dağların çeşitli yüksekliklerinde parçalı bir şekilde kalan aşınım yüzeyi kalıntıları bunu doğrulamaktadır. Yörede Alp orojenik hareketlerin paraksizma safhasının Oligosende meydana geldiği bilinmektedir. Oligosen sonu itibariyle meydana gelen yüzeyler akarsularla tahrip edilmiştir. Bu yüzeyleri sahadaki dağların bir çok yerinde görmek mümkündür. Neojen döneminde meydana gelen aşınım yüzeyleri oluşumları sırasında tektonik hareketlerle kesintiye uğramıştır. Ağrı Ovası ve çevresinde aşınım ve dolgu yüzeyleri görülmektedir.[47]

Doğu Anadolu Bölgesinde aşınım yüzeyleri deformasyona uğramışlardır. Bu deformasyon, yüzeyleri olduğu kadar, Kuvaterner oluşumlarını da etkilemiştir. Değişiklikler sadece, faylanma ya da çarpılmalar şeklinde değil, volkanizmayla çıkan lavların ve tüflerin yüzeyleri örtmesi şeklinde de görülmüştür.[48] Miyosen başında meydana gelen tektonik kökenli depresyon veya havzalar, göller tarafından işgal edilmiş ve civardaki yüksek

---

[47] Yöre Halkı Tarafından Düzlük Yer Şeklinde İfade Edilen Geniş Yüzeylerden Bazıları; Sinek Düzü, Turna Düzü, Kesik Düzü, Hanzır Düzü, Korko Düzü ve Mardo Düzüdür.

[48] ARDOS, M.,1979, Türkiye Jeomorfolojisinde Neotektonik. İst. Üniv. Yay. No:2621.Cağr. Ens. Yay. No: 113, İstanbul,s.107.

satıhlardan taşınan materyaller, bu havza içerisinde killi, marnlı depolar halinde çökelmişlerdir. Ağrı Ovasının tabanındaki alüvyonların altında Pliyosen ve Miyosen aşınım yüzeyleri bulunmaktadır. Bundan da anlaşılıyor ki ovanın çevresindeki yüksek alanlara ait korelat tabakaları alüvyonların altındadır.

Alt ve Orta Miyosen'de devam eden sedimantasyon ardından Üst Miyosen'de faylanmaya bağlı olarak yarık volkanizması meydana gelmiş ve yüzeyleri kaplamıştır. Bugüne dek yapılan çalışmalarda Doğu Anadolu'daki mevcut aşınım yüzeyleri ayrıntılı bir şekilde incelenmemiştir. Ancak yine de son zamanlarda gerçekleştirilen etütlerde, daha çok Pliyosen göl ortamının kademeli boşalmasını gösteren yüzeyler belirlenmiştir.[49]

Ağrı Ovası ve çevresinde tespit edilen aşınım yüzeylerinin, genellikle havzanın batı, kuzey ve güney kesimlerinde yayılış gösterdiği dikkati çeker. Ancak günümüzde farklı aşınım dönemlerinde oluşmuş yüzeylerin devamlı bir şekilde, akarsular tarafından parçalanarak, alan bakımından küçültülmekte olduğu gözlenmektedir. Sahadaki aşınım yüzeyleri, geniş düzlükler halinde olup, bazılarının üzerinde önemli yükseltilere ulaşan tek tepeler yer alır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki aşınım yüzeylerini etkileyen olaylar, bölge reliefinin daha karışık bir durum almasını sağlamıştır.[50]

Ova çevresindeki aşınım yüzeyleri ile dağlık alanlar arasındaki tepelik alanlar bazı kesimlerde havza sınırlarını oluşturan su bölümü çizgisine kadar yaklaşır. Çalışma sahasının batısından Ahmetbey ve Kopuz derelerinin iki yanından dağların merkezi kısımlarına doğru sokulurlar. Bu bölgedeki tepeler doğuda Üst Kretase flişlerinden, batıda ise volkanitlereden oluşmuştur. Fliş serisi üzerinde 2000-2200 m. arasında yüksekliğe sahip olan kütleler %20-30 eğimli yamaçlarla aşınım yüzeylerinden ayrılırlar. Piyale teperi olarak bilinen kesimde esasen kireç taşları üzerinde ortaya çıkan tepeler geniş çapta faylardan etkilenmişlerdir.

Dedemaksut Dağı ile Ahmetbey deresi arasında kuzeye doğru Sarıca köyüne kadar olan bir sahada sırt görünümlü tepeler yaygındır. Bu tepelerin üzerinde, litolojik özelliklere bağlı olarak % 30-40 eğime sahip yamaçlarda sık sık kütle hareketleri görülmektedir. Hatta bazı yerlerde yağışlı dönemlerde heyelanın yanı sıra toprak akmaları da meydana gelmektedir. Goncalı köyü batısında Pliyosen sonu aşınım yüzeylerini örten birikinti yelpazesi Akyumak deresi tarafından oluşturulmuştur. Goncalı-Toprakkale-Dalkılıç yöresindeki sahada 2000-2200 m. yükselti kuşağında ortaya çıkan tepeler fliş ve kireç taşlarından oluşmuştur. Kireç taşı

---

[49] YILMAZ, Ö., 1984, Horasan Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasını Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniv. Fen. Ed. Fak. Coğr. Böl., Erzurum, s.39.

[50] ARDOS, M., 1979, a.g.e. , İstanbul, s.107.

tabakalarının eğimi 35^0 - 40^0 kuzeye doğrudur. Kireçtaşı yüzeylerinde genellikle süprülmeler sonunda enkaz örtüsü gelişmemiştir. Toprakkale çevresindeki Eosen kireçtaşları erozyon yarıntıları ile derin bir şekilde yarılmıştır. Buradaki yamaçlarda ortalama eğim yerel olarak 40^0 civarındadır. 1903 m. yüksekliğindeki Kale tepenin güney yamaçları 55 ^{0} varan eğime sahiptir [51] (Fotoğraf 6).

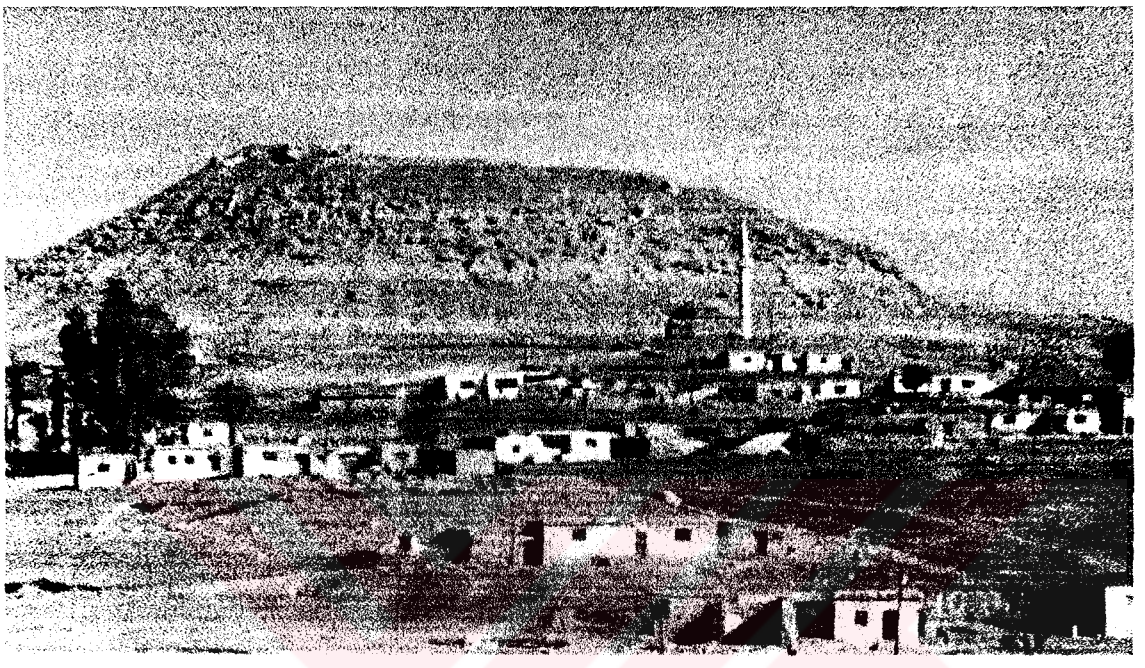

Fotoğraf 6: Güney yamaçlarındaki eğim değeri 55° varan Kale tepeden bir görünüm.

Eleşkirt kasabasının kuzeyindeki Kopuz deresi vadisinin iki tarafında geniş bir alana yayılan tepelik alanların doğu yamaçları flişlerden, batı yamaçları ise andezitlerden meydana gelmektedir. Şüphesiz bu formasyonlar üzerinde, Pliyosen ve Kuvaterner'deki çözülmelerle karasal ortam çökelleri ana kayayı genellikle örtmüştür. Fliş üzerindeki relief nispeten yumuşak çizgiler arz eder. Volkanik sahalarda hatlar daha belirgin, sırtlar keskindir. Köse Dağı volkanik kütlesinin Kopuz deresine inen yamaçlarında, sırtların önünde 2250 m.den itibaren beliren tepelik alanlar dere kenarlarındaki dolgu yüzeylerine kadar devam eder (Fotoğraf 7).

Ağrı Ovası'nın güneyindeki Sekir Dağı, Zado Dağı ve Kandil Dağı eteklerinde, dağların doğrultusuna paralel tepelik alanlar vardır. Tepelik alanlar, yüksek kesimlerle havza tabanı arasında bir kademe oluşturur. Burada tepelerle birlikte, akarsularla derin yarılmış vadiler, sırtlar ve belirgin diklikler dikkati çeker. Sekir Dağı eteklerinde derelerin boyları kısadır ve geçtikleri sahalarda yüzeyi parçalamışlardır. Parçalanma ile ortaya çıkan belirgin

[51] GİRGİN,M.,1991, a.g.e., Erzurum, s. 79.

diklikler üst yamaçlarda görülmektedir. Zado Dağı ve Kandil Dağı çevresindeki tepelik alanlar da aynı özellikleri taşımaktadır.

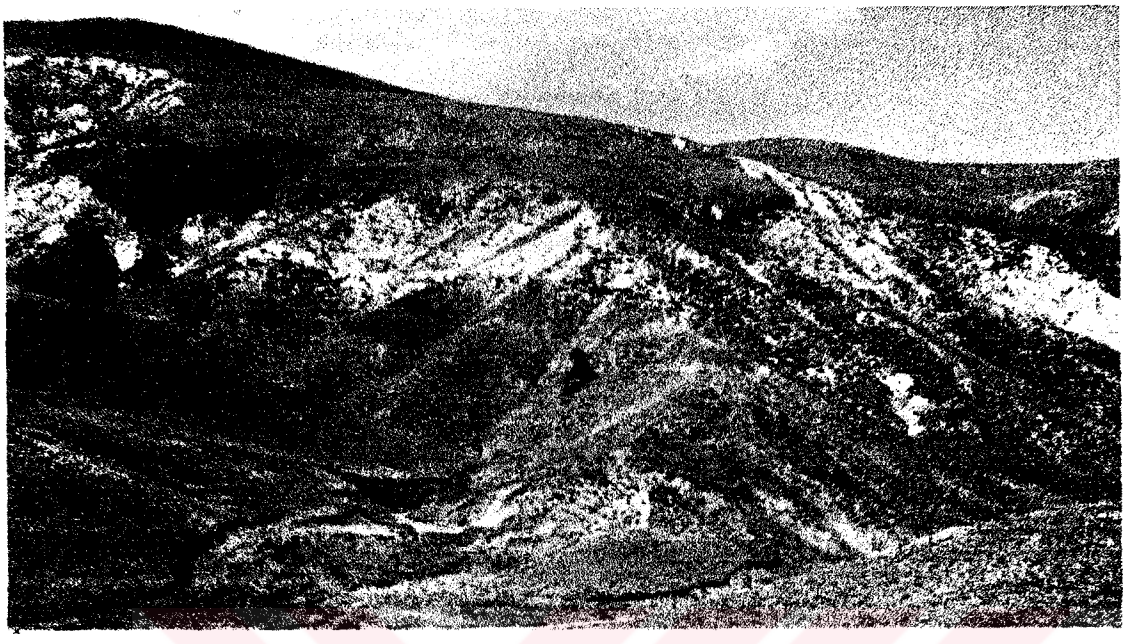

Fotoğraf 7: Kopuz deresi vadisinin iki tarafına yayılan geniş tepeliklerden ve aşınım olaylarından bir görünüm

Araştırma sahasının batısında yer alan tepelik alanların dağılışı daha ziyade küçük depresyon ve olukların çevresindedir. Yukarı havzalara doğru bakıldığında 1900-2200 m.ler arasında yayılan tepelerin yükseltisi nadiren 2400 m.nin üzerine çıkar. Nispi yükseltileri sahanın diğer kesimlerindeki tepelik alanlarla hemen hemen aynıdır. Derelerin yatakları ile tepelerin zirveleri arasındaki fark 150-200 m. civarındadır. Tepelerle birlikte bulunan sırtlar tektonik özellikler ve litoloji nedeniyle daha keskin çizgilerle belirgindir. Yaklaşık olarak bütün tepeler sırtların üzerinde ortaya çıkmıştır. Sırtlar morfolojik birimler arasında yörenin tektonik ve litolojik özelliklerine bağlı olarak gelişen şekillerdir. Bunların doğrultusu tektonik hatlarla uygunluk gösterirler.

Ovayı teşkil eden havza tabanının çevresindeki tepelik alanlar, adeta ovayı kuşatmaktadır. Ovanın kuzeyinde ve batısında %20-30 dolaylarındaki eğimler güneyde artarak % 40'a kadar çıkmaktadır. Havza tabanından tepelik alanlara oradan da dağlık alanlara doğru yükseklik artışı kademeli olarak artar. Nitekim ova kesiminin eğimi de kenarlara gidildikçe artar. Buradan itibaren geçiş sağlayan Miyosen ve Pliyosen aşınım yüzeyleri de nispeten eğimlidir. Jeomorfoloji haritasından da anlaşılabileceği gibi tepelik alanlar çalışma sahası içerisinde önemli sayılabilecek kadar geniş bir alana yayılmıştır. Ağrı ovasını çevreleyen tepelik alanlar bu bakımdan belirgin bir morfolojik ünite teşkil eder.

1. 1. 2. Ovalar

Ağrı Ovası'nın özelliklerini belirtmeden önce, bazı araştırıcıların ovanın tanımı ve araştırma sahasındaki yüksek düzlüklerin ova olduğuna dair görüşlerine yer vermek gerektiği kanaatindeyim. Prof. IZBIRAK'a göre; o*va çevresindeki yükseklikler arasında kalmış düz veya hafif dalgalı, az meyilli, akarsuların gömülmemiş olduğu çöküntü alanlarıdır*[52]. SANIR'ın Salamon-CALVİ'den esinlenerek yaptığı tanıma göre; *ova sıradağlar, masaeller (tafelland) ve masa yöreler veya yontukdüzler (peneplain) arasında, kıvrılma, kırılma ve fleksürlerle teşekkül etmiş ve dipleri yamaçlarındakilere nazaran daha genç kütlelerden müteşekkil, az çok kalın bir dolgu ile örtülmüş ve bazı hallerde dolgusundan bir bölümü boşalmış bir yeryüzü şeklidir.* [53]

Yukarı Murat yöresinde, bu yörenin çukur eksenini oluşturan vadi boyunca birbirinden dar boğazlarla ayrılmış irili ufaklı ovalara rastlanır ki bunların yükseltileri, sularını boşaltan Murat Nehri boyundaki konumlarına göre kuzeydoğudan güneybatıya doğru azalmaktadır. En kuzeyde Aras dağlarına yaslanmış Eleşkirt (1800 m.) ve Karaköse (1650 m.) ovaları uzanır[54]. Yukarı Murat platoları yer yer araya giren depresyonlar veya plato üzerinde daha büyük irtifalara erişen yükseklikler ile kesintiye uğrar. Bu depresyonların en önemlilerini bölgenin güneybatısındaki Muş deprasyonu ile, Hınıs, Varto, Eleşkirt, Diyadin ve Doğubayazıt havzaları oluşturur. Seyrek bir akarsu şebekesi tarafından hafif derecede yarılmış geniş düzlüklerden meydana gelen ve kısmende göl tabakaları ile kapalı olan Malazgirt- Patnos ve Bulanık havzaları ile, güneydoğu – kuzeybatı yönünde devamlı bir çukur saha teşkil eden Karaköse (Ağrı) – Eleşkirt ve Diyadin havzaları uzanmaktadır[55].

Araştırma sahasında dağlık alanların arasında tektonik kökenli havza tabanları bulunmaktadır. Bunlar Murat ve kolları tarafından alüvyal dolgularla örtülmüştür. Çalışma alanının içerisinde Ağrı ve Eleşkirt ovaları yer alır. Murat Nehri'nin kuzeyinde yer alan Ağrı Ovası 1650 -1750 m. yüksekliğindedir. Ovanın eğimi kuzeyden güneye doğru %2 - 4 arasında değişmekte olup toprakları taban arazisi niteliğindedir. Murat Nehri'nin batısında yer alan Eleşkirt Ovası 1650 -1850 m.ler arasında yüksekliğe sahip olup batıdan- doğuya doğru % 6 civarında bir eğim arz eder. Bu ovalar bazı kaynaklarda değişik isimlerle anılmaktadır. Ova için ARDOS Ağrı - Eleşkirt Ovası[56] ifadesini kullanırken, SARAÇOĞLU Eleşkirt Ovası[57] ve DSİ raporlarında ise Ağrı Ovası ile Ağrı-Eleşkirt Ovası[58] [59] ifadeleri kullanılmaktadır. Ancak adı geçen iki ovayı da parçalayan, Murat ve kollarının Ağrı merkez ilçenin bulunduğu bir

---

[52] İZBIRAK, R..1969. Sistematik Jeomorfoloji. Harita Gen. Md. Yay., Ankara, s.159.
[53] SANIR, F. 1948. Sultan Dağlarından Sakarya'ya ve Akşehir., Ankara,s.19.
[54] DARKOT, B., Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi. Teksir Notları.İstanbul, s.17.
[55] ERİNÇ, S.,1953, a.g.e., İstanbul, s.79-80.
[56] ARDOS, M.,1995, Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi: Cilt 1.İstanbul, s.130
[57] SARAÇOĞLU, H., 1989, a.g.e; İstanbul, s. 372.
[58] DSİ. 1989, Ağrı Yazıcı Projesi Planlama Raporu, Ankara .
[59] ZORLU, İ.E., YURDAGÜL, M., 1976, a.g.e; Ankara s.14.

bölgede birleşmesi ile ova üzerindeki yerleşmelerin yoğunluğu da dikkate alınarak, Ağrı Ovası ifadesinin daha doğru bir ifade olacağı kanaatine varılmış ve çalışma *Ağrı Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü* adı altında yürütülmüştür.

Yukarıda araştırıcıların yapmış oldukları tanımlardaki özelliklerin büyük bir kısmını taşıyan Ağrı Ovası doğu-batı yönünde uzanan 580 km.^{2}'lik bir alan kaplamaktadır. Denizden yüksekliği 1600-1800 m.ler arasında olup (Ağrı 1650 m. Eleşkirt 1820 m.) çevresi hemen tamamen yüksek dağlık tepelik alanlarla kaplıdır. Kuzeyde Dedemaksut Dağı (1990 m.) güneyde Kandil Dağı (3914 m.), batı da Küçük Kuris Dağı (2381 m.) ile Aşık Dağı ve doğuda ise Güç tepe (2062 m.) ve Ziyarettepe (2887 m.) ile çevrilidir. Söz konusu dağlar akarsu şebekesi tarafından oldukça derin bir şekilde yarılmışlardır. Sık sık yarma vadi ve boğazlara rastlanmaktadır. Bunların bazıları polisiklik olup alüvyonlu veya yerli kaya taraçaları ihtiva ederler. Bu durumu ile Aras vadisi ve Arpaçay vadilerini hatırlatmaktadır.

Daha önce Ağrı Ovası'nı çevreleyen dağların oluşumu anlatırken ovanın ilk olarak nasıl teşekkül ettiği dolaylı olarak açıklanmıştı. Salamon- CALVİ' ye göre[60] *Anadolu'daki ovalardan bir kısmı, Anadolu'nun yükselmesinden daha önce mevcut olan çukurlardır. Bunlar civardaki tepelerle birlikte yükselmişler ve vaziyetlerini değiştirmişlerdi.* Ağrı Ovası oluşum bakımından CALVİ'nin dediği gibi Miyosen ortalarında başlayan ve Anadolu'yu bütünüyle etkileyen yükselme hareketinden önce Eosende meydana gelmiş bir çöküntü alanıdır.

Miyosen Transgresyonunu takiben bölgenin kara haline geçmesinden sonra, meydana gelen tektonik hareketler sonucu, şimdiki ovanının gerek kuzeyinde gerekse güneyinde büyük çapta faylanmalar olmuştur. Böylece ovanın ilk şekli kabaca ortaya çıkmıştır. Çünkü bu faylar arasında kalan kısım çökmüş, bu çöken kısma ise sular dolarak bir *Pliyosen gölü* oluşmuştur. Ova çevresindeki andezitler bu fayları takiben çıkmışlardır. Orta Pliyosendeki hareketlerle ilgili olarak da, ovanın kuzey doğusunda bazaltlar çıkış yapmışlardır.[61] Göl, Pliyosen göl tortuları ile dolarken aynı zamanda yine çökmesine devam etmiş ve bir bakıma subsidans havza niteliği kazanmıştır. Kuvaterner esnasında ise, güneyden geriye doğru aşınımla ulaşan Murat akarsuyu havza içerisine kadar sokulmuş, burayı dış drenaja açmış ve gerek Miyosen ve gerekse Pliyosen tortularının büyük bir kısmı aşınarak ortadan kalkmış, yerlerine yeni alüvyonlar dolmuştur. Bu boşaltma faaliyeti ile ilişkili olarak da flüvyal taraçalar oluşmuştur[62].

---

[60] CALVİ,S.W., 1936, Anadolu Ovalarının Teşekkülü (Çev: Şevket Ahmet Birand) Yüksel Ziraat Enst.Yay: No: 39, Ankara, s.7.

[61] ALTINLI, E., 1966, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'nun Jeolojisi. M.T.A. Der. No:66, Ankara, s.35-74.

[62] ARDOS, M., 1995, a.g.e., İstanbul,s.132

Pliyo – Kuvaterner dönemde dağlık alanların yükselmesi ve ovanın alçalmaya devam etmesi tektonik gençleşmeye sebep olmuştur. Nitekim Ağrı Ovası çevresindeki dağların yükselmesi sonucunda dağlar üzerindeki aşınma olayları hızlanırken, dağlık kütleleri kat eden akarsular da yataklarını kazmışlar ve bu arada dağların yer yer iç kesimlerine vadiler boyunca sokulan depolar da parçalanmıştır. Öte yandan Murat Nehri'nin kaide seviyesinde oluşan alçalmaların geriye doğru aşınma dalgası ile ova sathına intikal etmesi ova yüzeyinin özellikle Murat Nehri tarafından yarılmağa başlamasına ve boşalmasına sebep olmuştur[63]. Günümüzde yüksek sahalardan sellerle taşınan çeşitli boyuttaki materyaller, yer yer dağların eteklerinde ve ova yüzeyinde yığılarak, yeni birikinti konilerini oluştururken, Murat Nehrine ulaşan materyallerden bilhassa kil, mil ve nadiren de kumlar nehir tarafından havza dışına taşınmaktadır.

Pliyosen sonundan itibaren bölgede yer tutan akarsular, son meydana gelen aşınım yüzeyi ile birlikte, daha önce meydana gelen ve tektonik hareketlerle çeşitli yükseltilere çıkarılan aşınım yüzeylerini parçalamaya ve boşaltmaya başlamıştır.[64] Çalışma sahasının kuzey ve güneyindeki aşınım dolgu yüzeyleri Pliyo-Kuvaterner dönemde yüzeysel aşındırmalar ve biriktirmeler sonucunda gelişmiştir. Cumaçay, Çatçayı, Ahmetbey deresi ile Kilise deresi tarafından yarılan düzeyler dar birer şerit halinde uzanırlar. Ova üzerindeki Ağrı ve Eleşkirt yerleşmeleri bu dolgu yüzeyleri üzerinde kurulmuştur. Eleşkirt deresinin kenarındaki dikliklerden başlayarak Süzgeçli köyüne kadar uzanan yüzeyler ovanın güneydoğusuna doğru eğimlidir.

Üst Oligesen'den Pleistosen sonuna kadar devam eden neotektonik hareketler tektonik gençleşmeye yol açtıklarından ovayı çevreleyen yüksek satıhlarda devamlı bir aşınmanın, ovada ise sürekli bir çökelmenin oluşmasına yol açmıştır. Dağlık alanlarda meyil kırıklıkları, iç içe vadiler, farklı yükseklikte ve eğimde çeşitli devrelere ait aşınım satıhları oluşmuş, ova yüzeyinde ise Kuvaterner başlarından beri devam eden boşalmalar sonucunda, farklı yükseklikte taraçalar kopuk menderesler, eski mecralar vs. teşekkül etmiş ve böylece, karakteristik polisiklik topografya şekilleri meydana gelmiştir.

---

[63] ATALAY. İ. 1983. Muş Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi ve Toprak Coğrafyası. Ege Üniv. Ed. Fak. Yay. No: 24, İzmir, s.70.

[64] ARINÇ. K., 1991. Bitlis Çayı Havzasının Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Esnt. (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, s. 21

Denilebilir ki, Ağrı Ovası, güneyde volkanitlerden, kuzeyde ise sedimanter kayaçlardan oluşmuş yüksek dağlarla sınırlanmıştır. Bu iki kütle arasında kalan depresyon ise, Neojen tortuları ile dolmuştur. Güneydeki dağlık alanı oluşturan volkanitlerin başlıcalarını andezitler, andezit tüfleri ve andezitik aglomeralar teşkil eder. Kuzeydeki dağlık kütle ise Kratese flişlerinden (kiltaşı, silttaşı, kumtaşı ve konglomeralar), ayrıca bunların üzerine diskordant olarak Eosen kalkerlerinden oluşmuştur. Bu dağların doğusunda ise Pliyosen- Alt Kuvaterner yaşlı, 200 km^2 . lik bir alana yayılmış olan bazaltlar, diğer formasyonları örtmektedir[65].

Miyosen çağı Türkiye'de genellikle tropikal, yani nemli-sürekli sıcak iklim koşulları altında ve deniz yüzeyine oldukça yakın ve hemen hemen tüm Anadolu ölçüsünde geniş aşınım düzlüklerinin geliştiği bir dönemdir.Ancak bu dalgalı aşınım düzlüklerini yine de tam anlamı ile bir yontukdüz olarak tanımlamak uygun olmaz. Çünkü bu aşınım yüzeyleri üzerinde, yerel tektonik yükselmeler, kayaç sertlikleri, yada volkanik yığılmalar sonucunda oluşmuş ve adadağ gövdeleri halinde belirmiş önemli sayılabilecek yükseklikler vardır. Bu adadağların çevresinde ise oldukça geniş eski etek ovaları gözlenir[66].

Alp tektonik hareketlerinden sonra Miyosende bölge kratojenik - epirojenik stilde dikey hareketlere uğramış, pre - neojen temel ve bunun üzerinde bulunan kalın volkanik örtüler kırılmalara uğramış, blok halinde yükselme ve çökmeler meydana gelmiştir[67]. Bu dönemdeki tektonik hareketler sonucunda meydana gelen Ağrı Ovası'nın batısında ve güneyinde Alt ve Üst Miyosen dolguları üzerinde aşınım yüzeyleri gelişmiştir. Ovanın güneyinde Murat ve Güzeldere'nin kolları tarafından parçalanmış olan Miyosen sonu aşınım yüzeyleri 1850-1800 m. arasında hafif dalgalı ve iki kademeli bir relief şekli gösterir. Bu kesimdeki aşınım yüzeylerinin kuzey sınırını Eleşkirt fayı, güney sınırını volkanik örtü belirler. Güneyde, Eleşkirt deresini tespit eden eğim atımlı fayla kesilmiş olan yüzeyin yüksekliği 1900-1800 m. arasında değişmektedir. Güzeldere yarma vadisinin ovaya birleştiği yerde beliren aşınım yüzeyleri iki kademelidir. Bunlar 1900 - 1860 m. ler arasındaki ikinci kademe düzlüğüdür. Aynı döneme ait yüzeyler üzerindeki farklı seviyeler yüzey oluşumunun kesintiye uğramasıyla ilgilidir. Bu yüzey üzerindeki Abdulcebbar tepenin önünden itibaren başlayan sahada aşağı kesimlere doğru Pliyo-Kuvaterner aşınım dolgu yüzeylerinden geçilmektedir[68].

Alt Pliyosen'deki faylanma hareketleri ile Ağrı Ovası'nın çökelmesi, sahanın eğim ve taban seviyesi şartlarını önemli ölçüde değiştirmiştir. Pliyosen de Ağrı havzasındaki göl,

---

[65] ARDOS, M., 1995, a.g.e., İstanbul,s.131.

[66] EROL,O.,1979, *Türkiyede Neojen ve Kuvaterner Aşınım Dönemleri, Bu Dönemlerin Aşınım Yüzeyleri İle Yaşıt (Korelan) Tortullara Göre Belirlenmesi*. Jeomorfoloji Dergisi, S: 8, Ankara,s.8.

[67] ATALAY, İ., 1978, Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi.Atatürk Üniversitesi Yayınları. No: 543,Erzurum, s.63.

[68] GİRGİN,M.,1991, a.g.e.,Erzurum, s. 87

kuzeyden flişin killi çökelleri ile batıdan da andezitlerin daha taneli çökelleri ile doldurulurken havzanın kenarlarını sınırlayan fay diklikleri, göle kavuşan akarsular tarafından şiddetle parçalanmış ve akarsular göl seviyesine göre yataklarını tanzim etmeye başlamışlardır. Pliyosende halen bugün de mevcut olan Şeryan Çayı, Eleşkirt Deresi, Cumaçay ve Murat Nehri çökelleri ile doldurulan göl, güneyde açılan boğaz nedeniyle Pliyosen sonunda aşınmaya uğramıştır. Bu nedenle ovada akarsulardan uzaklaşıldıkça Pliyosen tepecikleri ve sırtları görülür[69].

Araştırma sahasında Pliyosen'e ait aşınım yüzeyleri çeşitli kademelerde belirmektedir. Körpeçayır, Yelkesen ve Yanıkdere köyleri civarında 1720-1700 m. yüksekliğindedir. Çevresine göre az yüksek olan bu yüzeyler Kopuz ve Akyumak dereleri tarafından parçalanmıştır. Yarılmanın derecesi yer yer 2 m.yi bulur. Akarsuların geniş yatakları kenarında başlayan bu yüzeyler birkaç km^2 . lik alan kaplamaktadır. Kuzeyde Toprakkale ile Goncalı köyleri arasındaki birikinti yelpazesinin altında Pliyosen yüzeyleri uzanmaktadır. Toprakkale civarındaki Pliyosen aşınım yüzeyleri 1820-1750 m.leri arasındadır. Bu yüzeyler Pliyosendeki aşınma sırasında doldurulan havza tabanı kenarıyla birleşerek aşınım-dolgu yüzeylerini meydana getirmişlerdir[70].

Ağrı Ovası'nın daha çok kuzey yarısında , kısmen de merkezi kısmında ortaya çıkan kil ve marnlardan oluşmuş Pliyosen yaşlı çakıl, kum ve killer aynı zamanda ova tabanını da oluşturmaktadırlar. Kalınlıkları DSİ sondajlarına göre 325 m.ye kadar varmaktadır[71]. Bunların üzerine ise ortalama 5–10 m. kalınlıktaki alüvyonlar gelir. Ovanın kuzeyinde ise bir takım birikinti konileri bulunmaktadır. Bunlardan Cumaçay konisi en büyükleri olup ortalama 30 m.lik bir kalınlık gösterir. Ayrıca ova batsındaki Eleşkirt Çayı vadisinde ise, alüvyal taraçalar yer almaktadır. Ortalama 15-20 m. yükseklikteki bu taraçaları oluşturan depoların malzemelerini az killi kum ve çakıllar oluşturmaktadır.

Ovanın suları hemen doğudaki Aladağ ve Tendürek dağlarından doğan Murat ırmağı ile onun kolları tarafından boşaltılır. En önemli kolları batıdan aldığı Şeryan Çayı ile kuzeyden aldığı Cumaçay'dır. Bu akarsular Ağrı kenti çevresinde Murat ile birleşerek güneye doğru akışlarına devam ederler. Hamur' dan sonra Murat Nehri'nin, tabana biraz daha gömülmesi, sulama ümitlerini kırar[72]. Murat ve Şeryan çaylarının kuzeyden aldıkları kollar uzun, güneyden aldıkları yan kollar ise daha kısa boyludur. Esasen Şeryan Çayı hemen tamamen ovanın güneyini takip etmektedir. Bu bakımdan ovanın batı yarısında eğim kuzeyden-güneye ,

---

[69] ZORLU, İ.E., YURDAGÜL, M., 1976, a.g.e.,Ankara, s.23.
[70] GİRGİN,M.,1991, a.g.e.,Erzurum, s. 88.
[71] ARDOS, M., 1995, a.g.e.,İstanbul, s.131.
[72] YÜCEL, T., 1987, Türkiye Coğrafyası.Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 68,Seri: VII, Sayı: A. 5 Ankara, s.146.

en batı kısmında ise batıdan doğuya doğrudur. Doğu yarısında ise batıdan doğuya doğrudur.Yani bir orta merkeze doğru tüm yönlerden yönelme vardır.

Araştırma sahasının büyük bir bölümünü oluşturan Ağrı Ovası, fay hatlarıyla birikinti koni ve tepelik alanların yamaçlarıyla sınırlandırılmıştır. Ağrı Ovası'na materyal taşıyan dereler, gömük yataklarında akarlar. Gömülmenin nedeni değişen taban seviyesidir. Akarsuların kendi getirdiği malzemelerin set teşkil etmesidir denilebilir. Bunun en tipik örneğini Kopuz deresinin, ova merkezindeki Pliyosen dolgularını yarması meydana getirmiştir. Ovanın sedimantasyonla doldurulmasını sağlayan akarsular; Eleşkirt deresi, Kopuz deresi, Akyumak deresi, Ahmetbey deresi ve Cumaçay' dır.

Tezeren ve Ahmetbey köyleri arasından Ahmetbey deresinin getirdiği alüvyonlar birikmek suretiyle, birikinti konisi oluşturmuşlardır. Koninin aynı akarsu tarafından yarılması, muhtemelen birikmenin ardından başlayan yeni bir dönem, yani aşınma döneminin başlamasıyla ilgilidir. Buradaki birikinti konisinin eğimi 12 ^{0} civarındadır. Akyumak dersinin taşıdığı sedimentler havza tabanının kenarında biriktirilerek birikinti konisi meydana getirmiştir. Goncalı ve Toprakkale arasındaki birikinti konisinin eğimi de 9 ^{0}-12 ^{0} arasındadır[73] (Fotoğraf 8).

Fotoğraf 8: Ahmetbey deresi kenarındaki aşınım dolgu yüzeylerinden bir görünüm

[73] GİRGİN. M., 1991, a.g.e.,Erzurum, s. 93.

Ağrı Ovası'nın akarsu sıklığı çok yoğundur. Ancak bu yatakların tamamı her zaman su bulundurmaz. Büyük bir kısmı periyodik akışa sahip, diğer bir kısmı da yıllardan beri sudan yoksundur. Vadi şebekesi bakımından çevresindeki diğer havzalara göre daha yoğundur. Yaz mevsiminde kurak dönemin etkisi nedeniyle yalnız, büyük derelerde akış görülmektedir.

Havza tabanı üzerinde alüvyonların kalınlığı merkeze doğru azalmaktadır. Hatta bazı yerlerde alüvyonların kalınlığı yetersiz olduğu için Pliyosen formasyonları örtülememiştir. Değirmenoğlu, Yanıkdere ve Yurtpınar köyleri civarındaki aşınım yüzeyleri böyledir. Bu kesim hafif dalgalı bir yüzey olup Kopuz, Akyumak ve Ahmetbey dereleri tarafından yarılmıştır. Ovanın güneyinde örgülü drenaj şebekesi sırasında çevreye yayılan alüvyonlar, taşkınların kontrol altına alınmasıyla bu defa menderesli akışlarla parçalanmıştır. Örgülü drenaja ait kum ve çakıl depoları küçük kanallar halinde bulunurlar.

Doğu Anadolu Bölgesindeki jeomorfolojik birimlerin birden fazla yapısal etki nedeniyle karışık ve kurallara ters düşen şekilleri ortaya çıkardığından söz edilmektedir. Bu tip yörelere verilecek örneklerden biri de Ağrı havzasıdır. Nitekim kaynaklarda bu havzanın bir senklinale karşılık olduğuna değinilmektedir. Ayrıca Kağızman fayı, Tutak fayı, Balıklıgöl fayı gibi doğrultu atımlı fayların denetiminde gelişmiş değişik yörelerde volkanitler ve büyük alanları kaplayan heyelanların bulunduğu ifade edilmektedir[74].

Ağrı Ovası'nın kuzeyinde kıvrımlar bulunmaktadır. Kıvrımların genel doğrultuları doğu-batı olup dalım yerlerinde kuzey veya güneye doğru dönmeler yapmaktadırlar. Kıvrımlar, genelde kanat eğimleri yaklaşık 10^{0} ila 30^{0} arasında değişebilecek şekilde yayvandırlar. Çatköse formasyonunda izlenen kıvrımların daha net ve yüksek açılı oldukları dikkati çekmektedir. Bu kıvrımlarda ortaya çıkan farklılığın kaya türünden kaynaklandığı söylenebilir. Ağrı Ovasının kuzey sınırına yakın yerlerde Zırnak formasyonunu kıvrımlandıran yapılar daha yayvan fakat sürekli oluşlarıyla belirgindirler. Zırnak formasyonu karasal fasiyeste olup çakıltaşı,kumtaşı,silttaşı ve kiltaşı ardalanması şeklindedir. Ağrı ovasının batı ve kuzeyinde geniş alanlarda izlenir[75].

Ovanın güneyinde yüzeylenen çökellerde sürekli olan tabaka eğimleri bulunmaktadır. Bu çökeller volkanik örtünün aşındığı sınırlı alanlarda yüzeylenirler. Bu tip mostra vermiş tabakalardaki eğimlerin sürekli oluşu nedeniyle, kıvrım eksenleri çizmek oldukça zordur. Çok sınırlı olan bu verilere göre Ağrı Ovası'nın bir senklinale karşılık geldiği, Ağrı Ovası ile

---

[74] ŞAROĞLU,F.,GÜNER,Y.,1981,*Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri*,TJK. Bülteni 24/2., Ankara,s.48.

[75] ŞAHİNTÜRK, Ö. - ŞAROĞLU, F. - ÇAPTUĞ,A. - TEMEL, Ö. - 1997,a.g.e., Ankara, s. 10-15.

Tutak düzlüğü arasındaki yüksek alanın da bir antiklinale karşılık olduğu yorumlanabilir.[76] Bölgede bulunan kıvrımlarda görülen diğer bir özellik; bu kıvrımların ovaya doğru iç bükey yay çizecek şekilde bir geometri ile ova içine dalmalarıdır. Bölgede bulunan fay hatları sahanın tektonik özelliklerini belirlemek yanında, morfolojik ünitelerin sınırlarını ve genel karakterlerini ortaya koymaktadır.

Ağrı havzası gerek kuzeyden gerekse güneyden genç faylarla sınırlanmıştır. Bunların bir kısmı topografyada belirgindir. Bir kısmı ise (jeofizik etütler sonucu ortaya çıkarılmış) alüvyon altında kalmış örtülü faylar halindedir. Bu bir kısmı eski, bir kısmı tekrar oynamış faylar çok büyük bir olasılıkla Kuzey Anadolu Fayı'nın bir devamıdırlar[77]. Nitekim KETİN de bu fayı, Kuzey Anadolu Fayı'nın bir devamı olarak göstermektedir[78].

1. 1. 3. Vadiler

Araştırma sahasında bulunan vadilerin, başta volkanizma faaliyetleri ve tektonik olmak üzere, birtakım jeolojik olaylardan etkilendikleri ve bu nedenle de, akarsuların akış yönlerinde, zaman zaman büyük değişikliklerin meydana geldiği ileri sürülmektedir. Ağrı Ovası ve çevresinde tektonik ve litolojik özelliklerin etkisini yansıtan vadi tipleri belirlenmiştir. Bunlar; asimetrik vadilerden yarma vadilere kadar çok çeşitlidir. Morfolojiyi önce doğu-batı yönünde ve daha sonra kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda kat eden Murat Nehri Vadisi batı ve kuzeyden katılan yan kolları ile birlikte, son tektonik hareketlerle kazanılan eğime uygun bir akış gösterir. Havza genelinde Murat Nehri ana vadisi ile birleşen iki önemli vadi bulunmaktadır. Bu vadiler Şeryan (Güzeldere) Çayı vadisi ve Cumaçay vadisidir. Söz konusu vadiler, toplam uzunlukları ve su toplama havzalarının genişliği gibi bazı özellikleri nedeniyle, diğer küçük vadilerden ayrılırlar.

Araştırma sahasının da yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesinin çeşitli kesimlerinde yapılan çalışmalarda vadilerin kuruluş ve gelişmesine değinilmiştir. Her yeni incelemede ortaya konulan bulgular vadi şebekelerinin çeşitliliği nedeniyle birbirinden oldukça farklıdır. Bu konuda yapılan değerlendirmelerde, kanyon vadiler, *V* profilli genç vadiler, yarmavadiler, tabanlı vadiler ve asimetrik vadiler gibi morfolojik evrimin farklı safhalarını gösteren vadi tipleri belirlenmiştir. Hatta Anadolu'nun birçok yerlerinde de görülen gömük menderesli vadiler de bulunmaktadır. Ağrı çevresinde ise daha çok yarmavadiler, genç vadiler, tabanlı

---

[76] ŞAHİNTÜRK,Ö.,ŞAROĞLU,F.,ÇAPTUĞ,A.,TEMEL,Ö.,1997,a.g.e., Ankara, s.15.
[77] ARDOS, M., 1995, a.g.e., Erzurum,s. 132.
[78] KETİN, İ., 1960. 1 / 2.500.000. Ölçekli Türkiye Tektonik Haritası Hakkında Açıklama. MTA. Ens. Der. No: 54, İstanbul, s.1-6.

kertik vadiler[79] ve asimetrik vadiler bulunmaktadır. Vadilerin enine profillerindeki çeşitlilik, sadece farklı kollarda değil aynı vadinin aşağı ve yukarı havzalarında da meydana gelebilir. Bunun en güzel örneğini Güzeldere vadisi oluşturur. Dar ve derin yarılmış kesimleri yanında,enine profilli asimetrik olan kesimleri de vardır. Enine profillerin karakterini etkileyen faktörler çeşitlidir.

Vadiler oluşum ve gelişimleri sırasında derine ve yanlara doğru aşındırılarak bir taraftan derinleştirilir, geriletilir ve bir taraftan da genişletilir. Böylece akarsu vadilerinin veya yataklarının boyuna ve enine profillerinde zamanla bir takım değişikler meydana gelir. Bir akarsu yatağının oluşmaya başladığı zamandaki boyuna profili, üzerinde yer aldığı yörenin topoğrafik özelliklerine, oradaki eğim şartlarına bağlıdır.[80]

Araştırma sahasının en önemli su kaynağı Murat Nehridir. Diyadin ilçesinin 9 km kuzeyine kadar güney-kuzey istikametinde akan nehir, bu kesitten itibaren doğu-batı yönünde akmaya devam eder. Murat Nehri'nin en doğu kolu olan Murat Çayı aynı zamanda Murat Nehri vadisinin başlangıcını oluşturur. Murat Nehri vadisi doğu-batı istikametinde uzanarak araştırma sahası sınırları içine girer. Saha içinde Taşlıçay'dan itibaren güneydoğu-kuzeybatı istikametinde vadisini oluşturan Murat Nehri geniş menderesler oluşturarak Ağrı İl merkezine kadar bu yönde büyük eğimler oluşturarak akışına devam eder (Fotoğraf 9). Ağrı kent merkezinin güneyinde kuzeyden gelen Cumaçay ve batıdan gelen Güzeldere (Şeryan çayı) ile birleştikten sonra kuzeydoğu-güneybatı yönünde Murat Nehri vadisini oluşturarak Hamur boğazında araştırma sahasını terk eder. Murat Nehri vadisinin kaynak kesimindeki yükseltisi 3300 m. iken Ağrı güneyinde Şeryan Çayı ve Cumaçay'la birleştiği noktadan 1630 m'ye iner.

Murat Nehri vadisinin Taşlıçay ilçesinin batısıyla Ağrı kenti arasında kalan kısmı yaklaşık olarak 35 km. uzunluğundadır. Söz konusu vadi kuzeyden Kuru, Kerem, Haşim, Demi, Harabegül, Toprakkale ile Körçay, Küpkıran Çayı ve Körsu derelerini, güneyden ise Geldüş, Bezirhane ve Mendik derelerini alarak Ağrı'ya ulaşır. Murat Nehri bu aradaki vadisinde menderesler çizerek genişlettiği tabanında yer, yer taraça yüzeyleri meydana getirmiştir. Bu vadinin genişliği yer yer birkaç yüz m.yi bulmaktadır. Ancak Murat Nehri vadisine kuzey ve güneyden katılan derelerin vadileri zaman zaman geniş tabanlı bir özellik göstermelerine rağmen uzunlukları fazla değildir.

---

[79] LOUİS, H. 1966. Jeomorfoloji'nin Ana Kavramlarındaki Yeni Gelişmeler Hakkında (Çev. O. EROL.) A.Üniv. DTCF. Coğr. Araş. Der. Ankara. s.1-4.

[80] HOŞGÖREN, Y., 1993, Jeomorfolojinin Ana Çizgileri. İ.Ü. Basımevi ve Film Merkezi., İstanbul,s.133-134.

Fotoğraf 9 : Diyadin - Ağrı arasında doğu - batı yönünde menderesler çizerek akan Murat Çayı vadisinden bir görünüm.

Murat Nehri vadisi ile birleşen önemli vadilerden biri de Güzeldere (Şeryan Çayı) vadisidir. Ağrı-Eleşkirt Ovasına girmeden önce bir yarma vadi içinde akmaktadır. 12 km uzunluğundaki yarma vadinin güzergahı Pirabat köyüne kadar kuzeybatı-güneydoğu yönlüdür. Güzeldere'nin orta havzasında andezit ve aglomeralar içinde açılan vadi derine aşındırma sonucunda yarma vadiye dönüşmüştür[81](Fotoğraf 10). Böyle vadiler bir boğaz görünümündedir. Bir kısım vadiler ağız tarafına doğru önlerine çıkan yüksek sahaları yarmış geçmiş olarak bulunurlar. Bu tip vadilere boğaz veya yarma vadi denir. Bunlar genellikle iki alçak sahayı veya depresyonu, aralarında yer alan nispeten yüksek eşik sahalarını kat ederek birbirlerine bağlarlar ve bu özelliklerinden dolayı da birleştirme boğazı adını alırlar.[82] Ağrı - Eleşkirt Ovası ile batıdaki depresyonlar, yarma vadiyle birbirine bağlandığı için birleştirme boğazı diyebileceğimiz vadi yükselmesi gösteren delillerde bulunmaktadır[83].

---

[81] GİRGİN, M.,1991, a.g.e.Erzurum, s. 99.
[82] HOŞGÖREN, M.Y., 1993, a.g.e. İstanbul ,s. 141
[83] GİRGİN, M., 1993, a.g.e., Erzurum ,s. 99.

Fotoğraf 10: Pirabat köyü civarındaki Güzeldere yarma vadisinden bir görünüm.

Murat Nehri Vadisi'nin en uzun ve en önemli bir kolunu da Cumaçay vadisi oluşturur. Cumaçay'ının kaynaklarını aldığı Aşağıkent köyü kuzeyinden, Murat Nehri ile birleştiği yere kadar olan uzunluğu 43 km.yi aşar. Kaynak kesimindeki yükseltisi 2300 m. civarında olan vadinin Murat Nehri ile birleştiği yerdeki yükseltisi 1650 m.ye iner. Vadinin bu iki konum arasındaki eğim değeri oldukça fazladır. Aşağıkent köyünden Yoldüzü köyüne kadar Kuzeydoğu-Güneybatı yönünde akan Cumaçay, Ağrı Ovasına girerken Mamik Çayı vadisiyle birleşerek kuzey-güney doğrultusunda menderesler oluşturarak, Ağrı kentinin güneyinde Murat Nehri ile birleşir. Cuma Çayı vadisinde serpantin ve kireç taşı çakıllı konglomeralar bulunmaktadır. Üst Kretase yaşlı serpantin çakıllı konglomeraların daha genç ve tahminen Eosen yaşlı olmaları gerekmektedir. Konglomeralar sıkı çimentolu, çimento rengine göre yeşil ve kırmızı renkli olup, muhtemelen flişin taban konglomerasıdırlar[84]. Cumaçay vadisinin muhtemel bir fay hattını takip ettiği ve yamaçların bu nedenle asimetri kazandığı söylenebilir.

Araştırma sahasının kuzeyinde Üst Kretase flişleri ile bunların üzerinde diskordant olarak gelen Eosen kireç taşlarını Ahmetbey deresinin kollarından Davutkomu deresi aşındırarak, bir yarma vadi ortaya çıkarmıştır. Kireç taşlarının 200 m. kadar yarılmasıyla 400 m. uzunluğundaki vadiyi meydana getiren derenin deniz seviyesinden yüksekliği 1850 m.

[84] DSİ. 1989. Ağrı -Yazıcı Projesi Planlama Raporu. DSİ Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara, s.3-10.

dir.[85] Daha öncede belirtildiği gibi kırılgan bir yapıya sahip olan sahada çok sayıda fay ve çatlak sistemleri gelişmiştir. Gerçekten genç tektonik hareketlerin neden olduğu kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu ve eğim atımlı çatlaklara bağlı olarak meydana gelen dikliklerin önünde yeni kopmalara rastlanmaktadır.

Yeryüzünde çok yaygın yer şekillerinden birini teşkil eden akarsu vadileri, kaynak tarafından ağız tarafına doğru devamlı eğime sahip dar oluklardır. Bu olukların kaynak tarafı kapalı ağızları açıktır[86]. Ağrı Ovası ve çevresindeki topografyayı oluşturan kayaçların her birinin tektonik ve litolojik özelliği vadilerin şeklini belirleyen önemli bir faktördür. Buradan hareketle Murat Nehrinin bütün çığırları boyunca V profilli derin yarılmış vadiler gelişmiştir. V şeklindeki vadilerde yamaçların işlenmesi ön plana geçmiştir. Bu tip vadilerde yamaçlar, kütle hareketleri, sel ve seyalan sularının meydana getirdiği aşındırmalar sebebiyle gittikçe yatıklaştırılmışlardır. Murat Nehrinin kolları olan Güzeldere, Cumaçay ve bu ırmakların kolları olan Kopuz, Eleşkirt, Akyumak, Ahmetbey, Mirgemir, Mamik, Saklıca, Geldüş derelerinin orta ve yukarı çığırları V profilli vadilerle şekillendirilmektedir. Bu vadiler, Dedemaksut, Sekir, Kızılcaziyaret ve Kandil dağları üzerinde oldukça sık bir şebeke meydana getirmiştir.

Araştırma sahası çevresindeki vadilerin yamaçları, çeşitli etkenlere bağlı olarak değişik manzaralar arz eder. Sahadaki vadi şebekeleri; formasyonların tektonik ve litolojik özellikleri, iklim elemanları, morfolojik evrim safhası, yükseklik ve yerel taban seviyesi gibi faktörlerin etkisinde çeşitlilik kazanır. Vadileri meydana getiren asıl güç derine ve yana aşındırmalardır. Yamaçların yükselmesi üzerine kendini gösteren tüm olaylar bilhassa bitki örtüsünün olmadığı yerlerde etkilidir. Bunlar yamaç gelişimi ile hem yana hem de geriye doğru aşındırma yaparlar.

Çalışma sahasında yer alan akarsular Ağrı Ovası'na girmeden yaklaşık birkaç km. içerde V profilli şekillerini kaybeder. Bunu bir örnekle belirtmek gerekirse Cumaçay vadisi Çukuralan köyünün kuzey kesimlerinden itibaren V profilini hemen, hemen kaybeder. Benzer durum Güzeldere (Şeryan Çayı) içinde geçerlidir. Çünkü bu ırmak Pirabat köyünden itibaren doğuya doğru Murat Çayı ile birleştiği noktaya kadar geniş tabanlı yatağında akmaya başlar. V profilli vadiler yanlardan katılan dereleri de alarak daha fazla yana aşındırma yaparlar. Bunun sonucunda da Ağrı Ovası'nın seviyesine yakın geniş tabanlı vadiler ortaya çıkar.

---

[85] GİRGİN. M.,1991, a.g.e., Erzurum, s. 102.
[86] HOŞGÖREN. M.Y., 1993, a.g.e., İstanbul, s. 133.

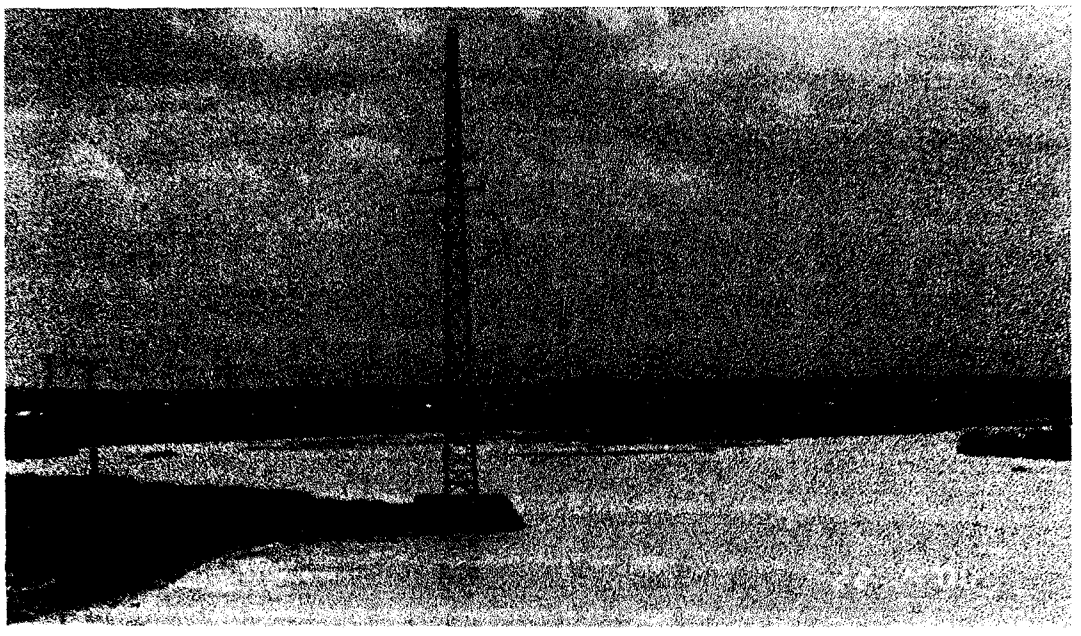

Fotoğraf 11: Ağrı Ovası'nın seviyesine yakın geniş tabanlı vadilerden bir görünüm.

Ovaların yüzeyinde akan akarsuların vadilerinde derinlik az olduğundan yamaçlar belirgin değildir.[87] Araştırma sahasının belli başlı akarsularından Güzeldere, Cumaçay, Körsu, Küpkıran Çayı, Ahmetbey ve Eleşkirt dereleri ovaya girmeden önce geniş tabanlı vadilerde akarlar. Güzeldere ve Cumaçay yukarı çığırlarda menderesler çizerek genişlettiği tabanında yer yer taraça yüzeyleri meydana getirmiştir. Bu geniş tabanlı vadiler birkaç yüz m. genişlikte olmalarına rağmen uzunlukları fazla değildir. Aynı şekilde Kopuz deresinin geniş tabanlı vadisi, Büyük Kösedağ ile Kurt tepesi arasından başlayarak Mollasüleyman köyüne kadar devam eder. Akyumak deresinin geniş tabanlı vadisi ise eğim atımlı faylarla belirlenmiş olup Kılıç gölü yakınlarından Ağrı Ovası'na kadar uzanır.

1. 2. İKLİM

Ağrı Ovası ve çevresinin iklim elemanları analiz edildiğinde, sahip olduğu coğrafi konumu nedeniyle yerel ölçülerdeki küçük sayılabilecek farklılıklar dışında, genel olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin iklim özelliklerini taşıdığı gözlenmektedir. Araştırma sahasında hüküm süren ve yöre insanının hayat tarzı üzerinde büyük etkisi olan iklim özellikleri incelenirken, çok uzun bir devreyi kapsayan gözlemler yanında, ikisi saha içinde bulunan, diğerleri de sahanın yakın çevresinde yer alan çeşitli meteoroloji istasyonlarının rasat

[87] HOŞGÖREN. M.Y., 1993, a.g.e., İstanbul, s. 133.

verilerinden de yararlanılmıştır. Söz konusu rasat değerleri kullanılırken, çoğunlukla başlangıç ve bitim tarihleri aynı olan, eşit süreli rasatlar tercih edilmiştir.

Araştırma sahasının iklim özellikleri incelenirken, genellikle Ağrı Meteoroloji istasyonunun uzun yılları kapsayan rasatlarından yararlanılmıştır. Ağrı Meteoroloji istasyonunun yükseltisi 1632 m. olup, 1939 yılından beri iklim rasatları yapmaktadır. Söz konusu istasyon, bulunduğu merkezi konum ve iklim olaylarını tespit edebilecek rasatları büyük çoğunlukla yapması nedeniyle, ana veri sağlama istasyonu olarak seçilmiştir. Araştırma sahası içinde bulunan ve rasatlarından yararlanılan diğer bir istasyon ise 1820 m. yükseltisinde bulunan Eleşkirt Meteoroloji istasyonudur. Ağrı Meteoroloji istasyonunun 35 km. batısında bulunan bu istasyonda, sıcaklık rasadı yapılmamakla birlikte, yağış, basınç ve rüzgârlarla ilgili rasatlar yapılmaktadır.

Sahanın iklimini etkileyen relief farklılıkları yanında bölgenin iklim şartlarını tayin eden önemli faktörlerden birisi de, hava kütleleri ve bunların gösterdiği mevsimlik farklardır. Bilindiği gibi Türkiye ve dolayısıyla Doğu Anadolu Bölgesi, kış mevsiminde, Batı rüzgârları Kuşağı'nda oluşan *Planeter Polar Cephe* nin ve bu cephe boyunca doğan gezici siklon-antisiklon gruplarının etkisinde kalır.[88] Kış mevsiminde, batıdan gelen yüksek hava akımlarına bağlı olarak *Planeter Polar Cephe* üzerinde oluşan gezici orta enlem siklonları, Doğu Anadolu Bölgesi'ne sokulmakta ve genellikle bulutlu, kapalı, nemli, yağışlı (çoğunlukla kar yağışlı) ve kararsız hava koşullarına neden olmaktadır. Buna karşılık yine bu mevsimde, Balkanlar veya Doğu Avrupa-Rusya antisiklon sahasından gelen daha çok termik doğuşlu hava akımları, zaman, zaman Doğu Anadolu Bölgesi'ni etkisi altına almaktadır[89].

Söz konusu hava akımlarının etkili olduğu günlerde, genellikle kararlı (10-15 gün) yağışların görülmediği, düşük sıcaklıkların egemen olduğu, gündüzleri güneşli, geceleri kuru ayazlı ve soğuk, yer radyasyonunun daha şiddetli olduğu hava koşulları etkili olmaktadır. Daha çok kutbî hava kütlelerinin işgali altında bulunan ve küçük ölçüde diverjans sahası özelliği gösteren İç ve Doğu Anadolu'da, kış mevsimini genellikle soğuk antisiklonal hava koşulları karakterize eder[90].

Yaz mevsiminde ise ülkemiz ve dolayısıyla Doğu Anadolu Bölgesi, genellikle güney enlemlerde oluşumu bütün yıl devam eden, subtropikal yüksek basınç alanları ve hava akım

---

[88] YILMAZ, Ö., 1984, a.g.e. , Erzurum, s. 56.

[89] NİŞANCI, A., 1979, Iğdır Ovası ve Yakın Çevresinde Uygulamalı İklim Çalışmaları.. Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak.Coğrafya Bölümü.Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, s. 56.

[90] ERİNÇ, S., 1969, Klimatoloji ve Metodları İstanbul Üniv. Yay. No:3278, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst. Yay. No:2, İstanbul, s.299-300.

koşullarının etkisinde bulunmaktadır[91]. Yaz mevsiminde ülkemiz genellikle tropikal hava kütlelerinin kontrolünde kalmaktadır. Ancak bu devre de hava karakterleri daha çok subtropikal yüksek basınç alanı etkisindedir. Asor yüksek basınç alanından Basra alçak basınç alanına doğru devamlı olan hava hareketi, kuru ve sıcak özelliklere sahiptir. Dolayısıyla kıyı dağları hariç , yağış bırakmazlar. Sonuç olarak bu mevsim açık gökyüzü, yüksek sıcaklık ve şiddetli kuraklık ile kendini gösterir[92].

İlkbahar mevsiminde kuzeye doğru çekilmeye başlayan planeter polar cephesinin etkisi azalmıştır. Kıştan yaza geçişi ifade eden ilkbahar mevsiminin Mart ve kısmen Nisan aylarında genellikle kış mevsimi hava koşullarının üstünlük gösterdiği dikkati çeker. Buna karşılık Mayıs ayında yaz mevsimi hava koşullarının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Sonbahar mevsiminde bu şartların tersine, Sibirya yüksek basınç alanı yeniden kuvvetlenmekte ve Akdeniz depresyonlarının etkisi ortaya çıkmaktadır. Yazdan kışa geçişi temsil eden sonbahar mevsiminin Eylül ve hatta kısmen Ekim aylarında, yaz mevsiminin kararlı hava koşulları ve seyrek sağnak yağışları etkili olmaktadır. Kış mevsiminin egemen hava durumlarını meydana getiren uzun süreli, kararlı hava devreleriyle antisiklonal koşullar, Kasım ayından itibaren etkili olmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi'nin tümüyle yüksek bir saha oluşu, yüksek dağlık sıralarla deniz etkilerinden uzak bulunuşu, atmosfer dolaşım sisteminin belli derecede modifikasyonuna sebep olmakta, bilinen genel özellikleri ile bölge iklimini meydana getirtmektedir[93].

Doğu Anadolu iklimi, temelde *şiddetli karasal bir iklim tipi* olmakla dikkati çeker. Bu bölgede kışlar soğuk ve süreklidir. Genel olarak bölgede, batıdan doğuya doğru gidildikçe, deniz etkisinin büsbütün azalması ve yükseltinin artmasına bağlı olarak, kontinentalite daha da artar. Söz konusu edilen bu nedenler yanında, bölgenin Ekim ayı sonlarından Mayıs'a kadar Sibirya üzerinden gelerek bölge üzerine yerleşen *karasal kutbî hava kütleleri* nin etkisi altında kalması da kışların çok sert ve uzun geçmesine neden olmaktadır.

Araştırma sahasının kontinentalite derecesi bulunduğu konum itibariyle yüksek bir değer göstermektedir. Ancak yine de 40^0 kuzey paraleli dikkate alınarak sahanın kontinentalite derecesi belirlendiğinde Ağrı ve Eleşkirt'in yaklaşık % 54'lük[94] kontinentalite derecesiyle oldukça yüksek bir değer gösterdiği görülür. İ.H. AKYOL'un verilerine dayanarak ERİNÇ tarafından çizilen Türkiye'nin karasallık dereceleri haritasında 60^0 eğrisi

[91] NİŞANCI, A., 1979, a.g.e; Erzurum, s.19.
[92] ERİNÇ, S., 1971, a.g.e.,İstanbul, s.296-297.
[93] NİŞANCI, A., 1979, a.g.e; Erzurum, s. 15.
[94] GİRGİN. M., 1991, a.g.e., Erzurum, s.118.

bölgeden geçmektedir[95]. Bu değer sahada belirlenen % 54'lük kontinentalite derecesiyle büyük yakınlık göstermektedir. Çalışma sahası dar bir kıyı şeridini etkisine alarak oseanitenin yükselmesine neden olduğu Karadeniz'den oldukça uzaktır. Sahanın Karadeniz'le olan uzaklığı ve yüksek dağ sıralarının denizel etkilerinin iç kısımlarına kadar sokulmasını engellemesi kontinentaliteyi daha da şiddetlendirmektedir. Hazırlanan yağış etkinliği ya da kuraklık diyagramlarına göre de, Ağrı ve Eleşkirt karasallığın etkisinde kalan yöreler olarak belirmektedir.

1.2. İklim Elemanları

1.2.1. Sıcaklık

Araştırma sahası içinde yer alan Ağrı ve Eleşkirt'in karşılaştırmalı ortalama sıcaklık grafiklerine bakıldığında, her iki istasyona ait ortalama sıcaklık grafiklerinin çok yerde birbiriyle çakıştığı görülür.(Tablo 1.1, Şekil 1.1,1.2) Ancak, Eleşkirt'in aylık sıcaklık ortalamaları Ağrı'ya göre 0.7 ^{0}C ile 1.1 ^{0}C arasında değişen daha düşük değerler göstermektedir.Bu durum araştırma sahasının doğusundan-batısına doğru gidildikçe yükseltinin artmasına ve Eleşkirt'in Ağrı'ya oranla biraz daha yüksek (188 m.) olmasına bağlanabilir. Ağrı Ovası ve çevresinde sıcaklıkların seyri incelenirken en uzun rasat süresine sahip Ağrı Meteoroloji istasyonunun ortalama sıcaklık değerleri dikkate alınacaktır.

Ağrı kentinin uzun yıllık (58 yıllık) sıcaklık rasatlarına göre ortalama sıcaklığı 6.0^0 C dir. Yükselti, orografya ve bakı gibi coğrafi faktörlerin etkisi ile araştırma sahası içerisinde sıcaklık dağılışı farklılık göstermektedir. Sahanın en alçak kesimini oluşturan ve oldukça geniş alan kaplayan Ağrı Ovası'nda, yıllık ortalama, aylık ortalama, aylık en yüksek ve en düşük sıcaklıklar benzer özellikler gösterir.

Ancak yükseltinin artmaya başladığı kuzey-güney ve batıdaki dağlık-tepelik alanlarda sıcaklık şartlarında önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Eleşkirt'in içinde kaldığı 4-6 izotermleri arasındaki sahalar da geniş bir alan kaplamaktadır. Gerçekten havza tabanı ile çevresindeki yüksek sahalar arasında geçişi sağlayan bu zon yaklaşık olarak kuzeyde ve güneyde iki kuşak halinde doğu-batı doğrultusunda uzanır. Aşınım yüzeyleri ile tepelik alanlara takabül eden bu zon, tarım alanları ve yerleşmelerle de sınırlandırılabilir. Bu sıcaklık değerlerinin görüldüğü sahalar, tarımsal faaliyetin yöre ölçüsünde yapılabildiği son kuşak olarak kabul edilebilir. Daha yükseklere doğru ekonomik faaliyetin yer yer kesintiye uğradığı zon başlamaktadır (Harita 5).

---

[95] ERİNÇ, S., 1969, a.g.e; İstanbul, s. 305.

Harita 5 : AĞRI OVASI VE ÇEVRESİNDE YILLIK ORTALAMA GERÇEK SICAKLIK HARİTASI

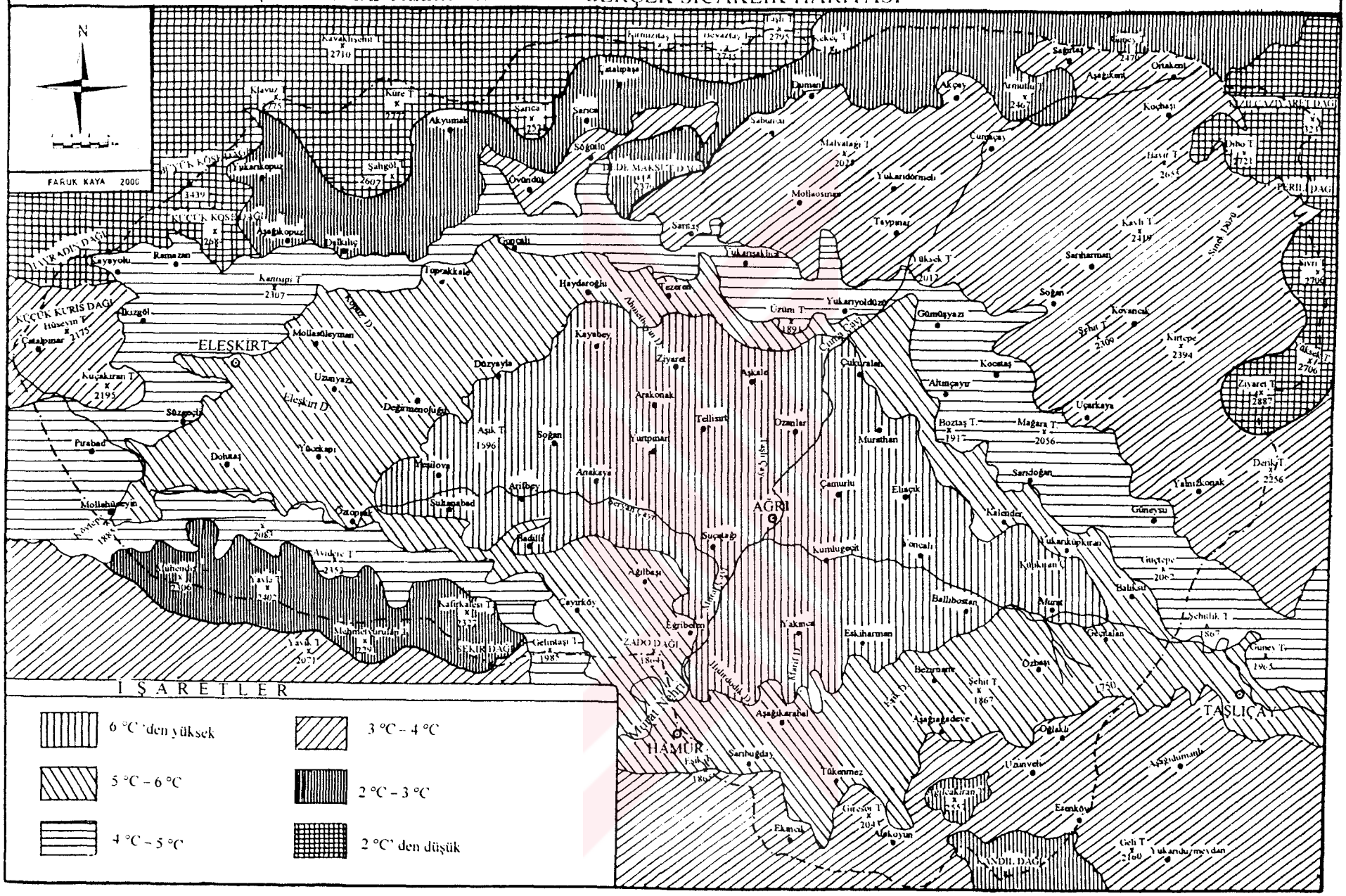

TABLO 1.1 Ağrı Ovası ve Yakın Çevresinin Sıcaklık Değerleri (1939 – 1997)

Meteoroloji İstasyonu ve Yükseltisi	Sıcaklık Değerinin Türü °C	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Ağrı 1632 m	En yüksek sıc.	9,6	13,0	16,6	24,1	32,7	39,8	39,8	39,9	35,3	29,2	19,8	12,4	39,9
	Ort, Yüksek sıc.	-6,0	-3,9	1,1	11,0	18,4	23,8	28,8	29,6	25,3	16,7	7,6	-2,4	12,5
	Ort. Sıcaklık	-10,7	-9,5	-3,9	5,6	12,1	16,5	21,0	20,9	16,1	8,8	1,6	-6,9	6,0
	Ort. Düşük sıc.	-16,0	-14,8	-8,8	0,3	5,1	7,9	11,5	11,1	6,4	1,4	-3,5	-11,3	-0,9
	En Düşük Sıc.	-45,6	-42,8	-39,6	-25,6	-9,0	-3,0	2,7	1,2	-4,1	-20,1	-31,1	-39,5	-45,6
Eleşkirt 1820 m	En yüksek sıc.	2,6	7,4	14,8	23,6	26,0	33,0	36,2	34,0	30,0	25,0	13,4	7,2	36,2
	Ort, Yüksek sıc.	-6,1	-4,6	0,0	10,1	17,6	22,9	27,5	28,7	24,1	15,7	7,6	-3,2	11,7
	Ort. Sıcaklık	-10,6	-9,0	-3,9	6,2	12,1	16,4	19,7	19,8	15,0	7,5	1,2	-7,1	5,6
	Ort. Düşük sıc.	-15,3	-14,7	-9,3	-0,6	4,1	6,8	10,3	9,8	5,0	0,1	-3,9	-11,8	-1,6
	En Düşük Sıc.	-24,6	-21,0	-20,0	-11,8	0,2	4,2	2,0	3,4	-5,0	-11,4	-20,0	-21,8	-24,6
Iğdır 858 m	En yüksek sıc.	18,3	22,2	25,6	30,6	35,0	39,2	41,5	41,8	38,1	33,0	26,2	19,2	41,8
	Ort, Yüksek sıc.	2,0	5,0	12,3	19,3	24,6	29,1	33,1	32,6	28,8	20,7	12,5	4,9	18,7
	Ort. Sıcaklık	-3,4	-1,0	5,8	12,7	17,3	21,1	24,9	23,8	19,1	11,7	5,4	-0,7	11,4
	Ort. Düşük sıc.	-8,5	-6,4	-0,4	5,7	10,1	13,4	17,1	16,1	11,3	5,0	0,0	-4,8	4,9
	En Düşük Sıc.	-28,4	-28,0	-22,2	-7,6	-1,5	2,4	8,4	7,2	1,6	-7,0	-15,0	-30,3	-30,3
Doğubayazıt 1725 m	En yüksek sıc.	12,6	13,2	20,8	23,8	28,6	34,0	37,0	37,2	33,2	28,7	21,4	15,3	37,2
	Ort, Yüksek sıc.	-0,4	0,7	6,4	13,7	18,8	24,0	28,7	28,4	24,4	16,6	9,4	1,9	14,4
	Ort. Sıcaklık	-5,7	-4,6	1,2	8,2	13,2	17,9	24,4	21,8	17,3	9,9	3,8	-2,6	8,6
	Ort. Düşük sıc.	-9,9	-8,7	-2,9	3,2	7,3	10,9	14,9	14,2	9,9	4,1	-0,7	-6,2	3,0
	En Düşük Sıc.	-24,0	-25,0	-25,0	-12,6	-3,5	-1,0	6,7	6,2	0,8	-6,7	-15,5	-22,4	-25,1
Horasan 1550 m	En yüksek sıc.	8.2	10.4	19.0	26.0	28.9	33.1	37.0	36.0	33.0	27.6	20.2	12.2	37.0
	Ort, Yüksek sıc.	-6.0	-3.8	3.8	13.5	18.7	23.8	29.0	29.2	25.2	16.6	7.1	-1.5	13.0
	Ort. Sıcaklık	-11.6	-9.7	-1.7	7.3	12.2	16.5	21.0	20.8	16.0	8..5	1.2	-6.5	6.2
	Ort. Düşük sıc.	-16.8	-15.1	-6.7	1.1	5.1	7.7	11.0	10.8	5.8	1.2	-4.2	-10.8	-0.9
	En Düşük Sıc.	-45.0	-40.2	-34.0	-12.0	-3.7	-0.8	3.6	4. 0	-4.6	-9.8	-25.0	-32.6	-45.0

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

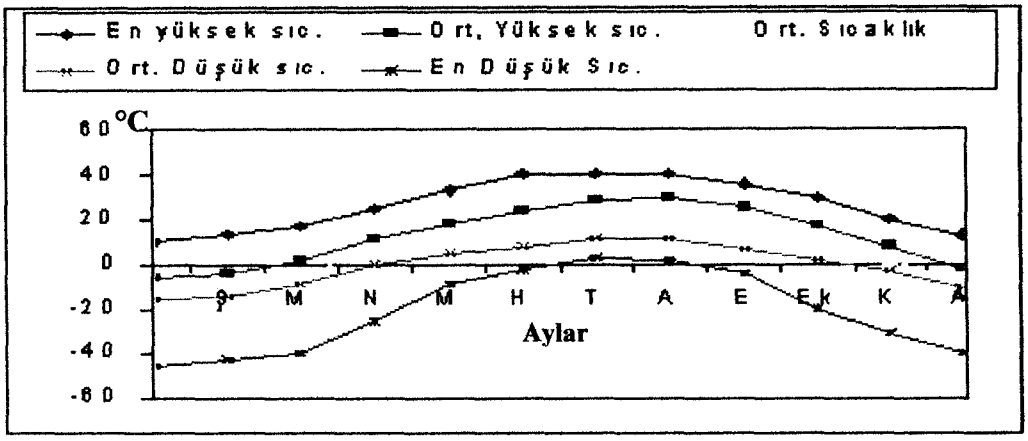

Şekil 1.1: Ağrı'da Ortalama ve Ekstrem Sıcaklık Değerlerinin Aylık Dağılım Grafiği

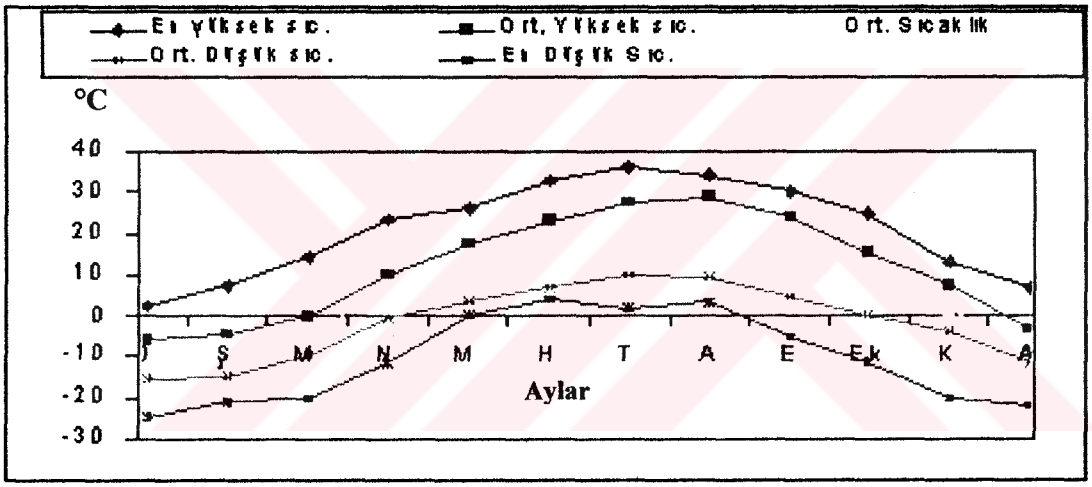

Şekil 1.2: Eleşkirt' de Ortalama ve Ekstrem Sıcaklık Değerlerinin Aylık Dağılımı Grafiği

Dağlık-tepelik alanların eteklerinden itibaren ortalama sıcaklıkların 2-4 ^{0}C'ye kadar indiği tahmin edilmektedir. Çalışma sahasının kuzey batısında Kösedağ kütlesinden itibaren güneybatı ve batı istikametinde uzanan dağların alçak kesimleri de bu sıcaklık grubunda görülmektedir. Araştırma sahasındaki dağların zirve kısımları ve su bölümü çizgilerinde sıcaklıklar 0-2 ^{0}C'ye kadar düşmektedir.

Bölgenin sıcaklık değerleri incelendiğinde sıcaklığın kısa mesafelerde değiştiği dikkati çeker. Nitekim Ağrı Meteoroloji İstasyonunun 58 yıllık verilerine göre, Ağrı'nın yıllık ortalama sıcaklık değeri 6.0 ^{0}C'dir. Bununla birlikte Ağrı kentinin batısına doğru gidildikçe sıcaklığın tedricen azaldığı, buna karşılık doğuya doğru gidildikçe kademeli bir şekilde arttığı

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

görülür. Yıllık sıcaklık değeri, Eleşkirt'te 5.6 ^{0}C,[96] yükseltinin doğuya doğru kısmen azaldığı Doğubayazıt'ta ise 8.6 ^{0}C'dir. Bu değerler çalışma sahasının çevresinde yer alan Iğdır'da 11.6 ^{0}C, ve Horasan'da 6.2 ^{0}C'dir. (Tablo 1.1)Yıllık ortalama sıcaklığın kısa mesafelerde farklılık göstermesi yöreler arasındaki engebeli relief, karasallığın etkisi ve yükselti farklarıyla izah edilebilir.

Ağrı Meteoroloji İstasyonu'na ait ortalama sıcaklık değerlerinin aylara dağılışında önemli farklılıklar görülmektedir. Nitekim en soğuk ay olan Ocak ayı ortalaması (-10.7 ^{0}C) ile en sıcak ay olan Temmuz ortalaması (21.0 ^{0}C) arasındaki sıcaklık farkı, yani amplitüd değeri 31.7 ^{0}C olup bu değer aynı zamanda Ağrı Ovası ve Çevresi genelindeki en yüksek karasallık derecesini ifade etmektedir. Yılın ikinci sıcak ayı ise Ağustostur. Bu ayın ortalama sıcaklığı hemen hemen Temmuz ayına yakındır. (20.9 ^{0}C) Yörenin termik rejim diyagramı incelendiğinde, sıcak ve soğuk dönemlere, hızlı geçişlerin olduğu dikkati çeker. Gerçekten de orta kuşağın sıcaklık rejimi tiplerinden olan kara tesirli (kontinental) sıcaklık rejiminde sıcaklık hızla yükselir ve hızla alçalır, yani amplitüd değeri yükselir. DÖNMEZ tarafından karasallık etkisindeki sıcaklık rejimine örnek olarak gösterilen Ağrı'da amplitüdün 35-40 ^{0}C'yi bulduğu belirtilmektedir.[97]

Yörede tespit edilen mutlak exstrem sıcaklıkların yıl içerisindeki dağılışında önemli farklılıklar gözlenmektedir. Ağrı'da en düşük sıcaklık değerleri Ocak, Şubat ve Mart aylarında kaydedilmiştir. Bugüne kadar meydana gelen en düşük sıcaklık derecesi -45.6 ^{0}C olup 20 Ocak 1972 tarihinde kaydedilmiştir.Bu değer aynı zamanda, Türkiye ve Ortadoğu da[98] kaydedilen en düşük sıcaklık değeridir. En yüksek sıcaklık derecesi ise 10 Ağustos 1961 tarihinde kaydedilen 39.9 ^{0}C 'dir. (Tablo 1.2) Temmuz ve Ağustos aylarında ortalama yüksek sıcaklık değerleri de, maksimum sıcaklık değerleri gibi oldukça yüksektir. Nitekim ortalama yüksek sıcaklık Temmuz ayında 28.8 ^{0}C'ye, Ağustos ayında da 29.6^{0}C'ye ulaşır.

Kışın aşırı soğuma ile kendini gösteren karasallık etkisi, yazın da yüksek sıcaklıklara neden olmaktadır. Ayrıca Güney İran ve Basra Körfezi çevresinden kaynaklanan kontinental tropikal hava kütlesi (c T) siklonik dönüşe bağlı olarak doğulu ve güneydoğulu akımlarla araştırma sahasına ulaşır [99]. Yaz mevsiminde sıcaklık derecesinin 2000 m. yükseklikteki Doğu Anadolu Platoları'nda bile yüksek değerlere erişmesi, ülkemizin bu kısımlarında bitki

---

[96] GİRGİN, M., 1991, a.g.e.,Erzurum, s.120.
[97] DÖNMEZ, Y., 1984. Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları, İst. Üniv. Yay. No:2506. Coğr. Ens. Yay. No: 102, İstanbul,s.64-65.
[98] ÖZEY, R., 1997, Dünya Denkleminde Ortadoğu ,*Ülkeler, İnsanlar, Sorunlar*,Öz Eğitim Yay.:9,İstanbul,s.36.
[99] KOÇMAN, A., 1993, Türkiye İklimi. Ege Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No:72. İzmir, s. 6.

topluluğu kademelerinin, çevre ülke ve bölgelere göre irtifa kazanmasını ve sonuç itibarıyla yerleşme ve tarım alanlarının çok daha büyük yükseklik kademelerine ulaşabilmesini temin eden, olumlu bir etki olarak değerlendirilmektedir[100].

TABLO 1.2: Ağrı'da Ekstrem Sıcaklık Değerleri (1930-1997)

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
En yüksek sıcaklık	9.6	13.0	16.6	24.1	32.7	39.8	39.8	39.9	35.3	29.2	19.8	12.4	39.9
Günü ve Yılı	14.1963	28.1955	31.1955	22.1961	15.1961	22.1961	21.1961	10.1961	1.1959	1.1952	1.1960	1.1943	10.9.1961
En Düşük Sıcaklık	-45.6	-42.8	-39.6	-25.6	-9.0	-3.0	2.7	1.2	-4.1	-20.1	-31.1	-39.5	-45.6
Günü ve Yılı	20.1972	23.1985	4.1985	1.1956	2.1964	5.1967	4.1957	27.1950	27.1950	14.1948	16.1948	9.1941	20.1.1972

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü

Ağrı'da 1939 yılından beri yapılan rasatlara göre, ortalama donlu gün sayısı, yılda 160.7 gün kadardır. Bu değer Doğubeyazıt'ta 130.8, Horasan'da 165,4 gün, Iğdır'da 112.5 gün, Sarıkamış'ta 205.8 gün ve Ahlat'da 115.3 gündür (Tablo 1.3. Şekil 1.3). Görüldüğü üzere Ağrı'da, Doğubayazıt, Ahlat ve Iğdır'dan daha fazla, Horasan ve Sarıkamış'tan daha az donlu günler görülür.

TABLO 1.3. Ortalama Donlu Günler Sayısının Aylara Göre Dağılımı(1946-1997)

AYLAR	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	EK	K	A	YILLIK
AĞRI	30,6	27,2	28,7	12,1	0,9	0,0	0,0	0,0	0,5	10,4	21,1	29,2	160,7
IĞDIR	27,6	22,6	16,6	2,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	3,2	14,7	25,6	112,3
D.BAYAZIT	30,0	26,6	22,3	4,3	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	3,4	16,2	27,7	130,8
SARIKAMIŞ	30,8	28,2	30,6	22,5	7,3	1,6	0,1	0,2	4,8	20,3	28,3	30,9	205,8
HORASAN	30,7	27,7	27,5	11,4	0,5	0,1	0,0	0,0	0,8	12,5	24,4	29,8	165,4
AHLAT	29.4	26.4	21.6	4.3	0.1	-	-	-	-	0.8	8.2	24.5	115.3

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

[100] ERİNÇ. S., 1969, a.g.e.,İstanbul, s. 371.

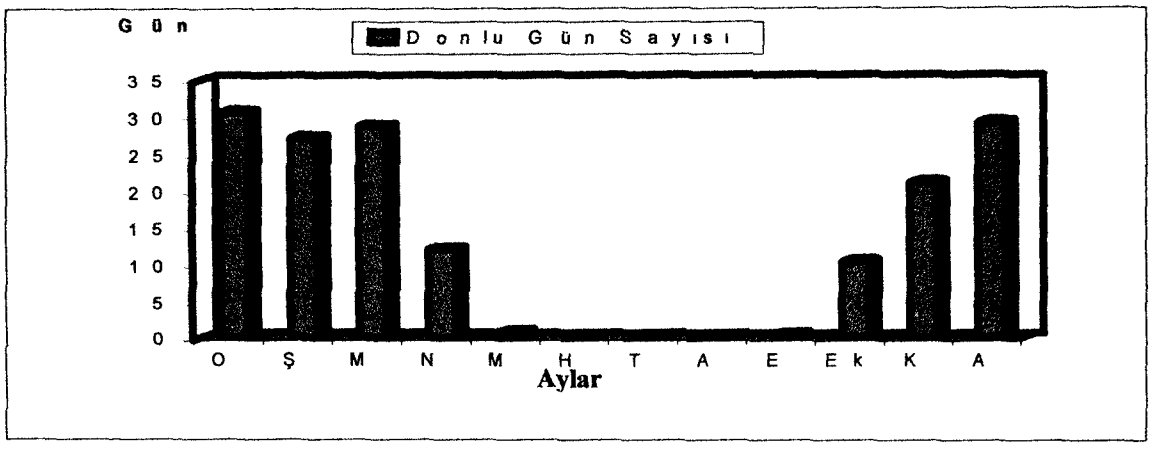

Şekil 1.3: Ağrı'da Ortalama Donlu Günler Sayısının Aylara Göre Dağılım Grafiği.

Ağrı'da yılın dokuz ayında don olayı görülebilmektedir. Sahada don olayı Eylül ayı sonlarından başlamakta ve Mayıs ayına kadar sürmektedir. Ancak uzun yıllık ortalamalara göre bu iki aydaki toplam donlu gün sayısı 2' ye erişememektedir. Ağrı'da sadece Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları, don olayının etkili olmadığı dönem olarak kabul edilebilir.

Donlu günlerin mevsimlere göre dağılımı incelendiğinde ise, don olayının en fazla görüldüğü mevsimin kış olduğu görülür. Bu mevsimde ortalama 87 gün don olayı meydana gelmekte ve bunun toplama oranı %54.2'yi aşmaktadır. İlkbahar mevsimi % 25.9 oranında donlu geçerken, sonbahar mevsiminde bu oran % 19.9'a iner. Yaz mevsiminde ise don olayı görülmez (Tablo 1.4)

TABLO 1.4: Ağrı'da Ortalama Donlu Günler Sayısını Mevsimlere Göre Dağılımı (1946 - 1997)

MEVSİMLER	**DONLU GÜN SAYISI**	**%'si**
İLKBAHAR	41,7	25,9
YAZ	-	-
SONBAHAR	32,0	19,9
KIŞ	87,0	54,2
TOPLAM	**160.7**	**100. 0**

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

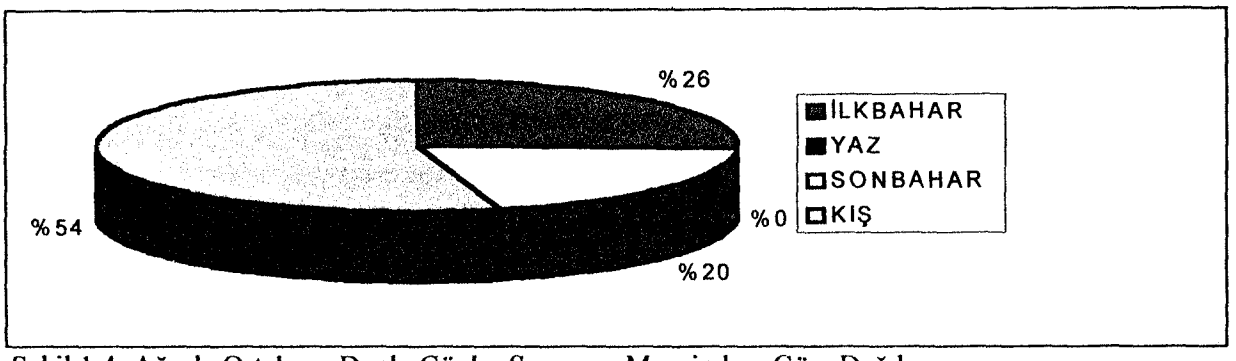

Şekil.1.4: Ağrıda Ortalama Donlu Günler Sayısının Mevsimlere Göre Dağılımı.

Ağrı Ovası ve çevresinde donlu günler sayısının bütün yıla oranı % 44'e ulaşmaktadır. Donlu günler sayısının bu kadar yüksek olması, morfolojik açıdan donma-çözülmeyle ortaya çıkan fiziksel parçalanmanın etkinliğini belirler. Ağrı'dan daha yüksekte yer alan Eleşkirt'te yükseklik ve yeryüzü şekillerine bağlı olarak, yılın büyük bir bölümünde don ihtimalinin daha fazla olacağı anlaşılmaktadır. Çünkü araştırma sahası içindeki en yüksek nokta Büyük Kösedağ (3439 m.) olup Ağrı'dan 1800 m. daha yüksektedir. Böylece Eleşkirt'te donlu gün sayısının 160'ı aşacağı tahmin edilebilir.

Araştırma sahasında don olayının başlama ve sona erme zamanı bazı yıllarda değişiklik göstermektedir. Don olayı, zamanı zaman normalden daha erken meydana gelebilmekte veya daha geç sona ermektedir. Bazı yıllarda da bunun aksi görülebilmektedir. Sahadan don olayının etkili olduğu Eylül-Mayıs arasındaki dokuz aylık dönem, ülke geneline göre oldukça uzun bir süreyi kapsar.Yöre' de yılın büyük bir bölümünde görülen don olayının, özellikle kış mevsiminde (Aralık-Ocak-Şubat) daha da etkili olduğu gözlenmektedir.

TABLO 1.5: Ağrı'da Donlu Günlerin Başlama ve Son Bulma Tarihleri(1946-1997)

	En Erken	**En Geç**	**Ortalama**
Başlama Tarihi	6 Eylül	23 Eylül	15 Eylül
Son Bulma Tarihi	7 Mayıs	7 Haziran	17 Mayıs

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

Sahada donlu günlerin başlama tarihi tablo'1.5' den de anlaşılacağı üzere, en erken 6 Eylül, en geç 23 Eylül ve ortalama 15 Eylül olarak gerçekleşmektedir. Son bulma tarihi ise ortalama 17 Mayıs'tır. Ağrı'nın bu özelliğini her ne kadar Eleşkirt'e uyarlamak gerçekçi olmasa da, burada da don olayının Ağrı'dan birkaç gün erken başlayıp birkaç gün geç sona ereceği tahmin edilebilir. Ağrı Ovası ve çevresindeki donlu günlerin başlama ve sona erme

dönemleri ERİNÇ' in belirlediği tarihlerle yaklaşık olarak paraleldir. ERİNÇ, Türkiye'de donlu günlerin ilk önce kontinental Kuzeydoğu Anadolu'da başladığını belirtmektedir[101].

Bölgede bitki hayatını etkileyen temel elemanlardan biri olan toprak örtüsü, kapsadığı bitki besin elementleri açısından da önem taşır. Araştırma sahasında ortalama toprak sıcaklıklarının belli derinliklere göre dağılımı incelendiğinde, don olayının Ocak, Şubat ve Mart aylarında 20 cm. derinliğe kadar etkili olduğu anlaşılır. Aralık ayında ise, donun nüfuz ettiği derinlik 10 cm. ile sınırlı kalmakta, diğer aylarda 5 cm. derinliğinden itibaren don olayı meydana gelmektedir. Nisan-Kasım ayları arasıdaki 8 aylık süre 5 cm.nin altındaki toprak tabakasının donmaması, kışlık tahıl ekimi sisteminin yaygınlaşmasına yol açmış ve böylece ova - plato yüzeylerinde erken ürün elde etmek mümkün hale gelmiştir (Tablo 1.6).

TABLO 1.6: Ağrı'da Ortalama Toprak Sıcaklıklarının Belli Derinliklere Göre Dağılımı (1967–1997)

TOPRAK DERİNLİĞİ	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	EK	K	A	YILLIK
5 cm.	-5.4	-4.4	0.5	8.2	14.8	20.8	25.3	25.6	21.1	12.0	3.8	-2.1	10.0
10 cm.	-4.7	-4.1	0.3	7.6	14.4	20.3	24.6	24.8	20.6	12.2	4.4	-1.1	9.9
20 cm.	-3.7	-3.7	-0.2	6.8	13.1	18.7	22.9	23.3	19.5	12.4	5.1	0.0	9.5

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

Ağrı Ovası ve çevresinin sıcaklık değerlerinin incelenmesinden de anlaşılacağı üzere mevsimler arsında hatta aylar arsında Doğu Anadolu genelinde olduğu gibi çok büyük sıcaklık farkları belirmektedir. Nitekim araştırma sahasının da içinde bulunduğu Yukarı Murat bölümünü tanımlayan ERİNÇ, buranın Doğu Anadolu'nun deniz tesirinden en az faydalanan bir kısmı olduğunu özellikle kuzey ve kuzeydoğusunun ülkemizin en soğuk köşelerinden birini teşkil ettiğini belirtmektedir[102]. Ağrı'da toprak sıcaklığı derine doğru gidildikçe kademeli bir şekilde değişmekte ve sıcaklık 0 ^{0}'C'nin altına inmektedir. Nitekim Ağrı-Eleşkirt Ovalarında kışlık buğday ekiminin yapılması, toprağın alt seviyelerinin donmaması ve kar yağışının koruyucu bir örtü oluşturması ile ilgilidir. Eleşkirt ve çevresine ait toprak sıcaklarının rasatları bulunmamaktadır. Ancak, buradaki toprak sıcaklığının, sıcaklık değerlerinde olduğu gibi Ağrı'ya nazaran daha düşük olduğu tahmin edilmektedir.

[101] ERİNÇ. S., 1969, a.g.e.,İstanbul, s.327.
[102] ERİNÇ. S., 1969, a.g.e.,İstanbul, s.84.

1. 2. 2. Basınç ve Rüzgarlar

Genel atmosfer dolaşımı ve belirli özellikteki hava kütlelerinin oluşum ve hareketlerini yönlendirmesi, dolayısıyla iklim bölgelerinin oluşumunda, en önemli faktörlerden biri, basınç merkezleri ve bunların yıl içerisinde gösterdiği hareketlerdir[103]. Yükseltiye, sıcaklığa ve coğrafî enleme bağlı olarak değişen basınç,[104] başta rüzgarlar olmak üzere sıcaklık ve yağış gibi iklim elemanlarını da etkilemektedir.

Ağrı meteoroloji istasyonunun 30 yıllık (1967-1997) rasat sonuçlarına göre sahada yıllık ortalama aktüel basınç değeri 835.5 mb.dır. (Tablo 1.7) Aylara göre çok önemli bir farklılık göstermeyen ortalama aktüel basınç değerleri, 839.6 mb (Kasım) ile 831.3 mb (Temmuz) arasında değişmektedir. Bununla birlikte Eylül-Şubat ayları arasındaki 6 aylık devrede, basınç değerleri yıllık ortalamanın üstünde seyretmektedir. Şüphesiz bu durum söz konusu devrede yüksek basınç koşullarına ilişkin özelliklerin daha baskın olması ile ilgilidir. Ayrıca sonbahar ve kış aylarında Kuzeydoğu Anadolu üzerinden gelişen bir yüksek basınç sırtının oluşması ve buradan da yayılan soğuk hava kütlelerinin etkisinde kalarak yüksek basınç değerleri kazanır. Ancak yaz mevsiminde bu etki azaldığı için basınç miktarlarında da bir miktar düşüş meydana gelir.

Diğer taraftan, ekstrem basınçların yıl içindeki dağılışında da farklılıklar görülmektedir. Özellikle kış aylarında, ekstrem basınç değerleri nispeten büyük farklılıklar göstermekte ve genlik Kasım-Mart ayları arasındaki devrede çoğunlukla 28 mb.ın üzerine çıkmaktadır. Buna karşılık yaz aylarında ise, ekstrem basınçlar arasındaki farkın azaldığı görülür. Nitekim, Haziran-Eylül ayları arasındaki devrede genlik 18 mb. civarında seyretmektedir. Ağustos ayı ise, en düşük genlik değerinin (16.4 mb.) görüldüğü ay durumundadır (Tablo 1.7).

TABLO 1. 7: Ağrı'da Ortalama ve Ekstrem Basınç Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (1957–1997).

Aktüel Basınç (mb.)	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	EK	K	A	YILLIK
Ortalama	836.3	835.7	833.9	834.4	835.2	834.3	832.6	833.3	836.0	839.0	839.1	837.2	835.6
En Yüksek	846.6	849.0	847.1	845.6	846.9	843.0	841.8	842.1	847.4	846.4	847.9	847.5	849.0
En Düşük	820.0	820.0	818.9	822.2	823.9	822.6	823.3	825.7	827.5	820.7	819.3	818.9	818.9
Genlik	26.6	29.0	28.2	23.4	23.0	20.4	18.5	16.4	19.9	25.7	28.6	28.6	30.1

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

[103] EROL, O., 1991, Genel Klimatoloji, Gazi Büro Kitapevi, Ankara, s.227.
[104] DÖNMEZ, Y., 1984, a.g.e; İstanbul, s. 81 – 82.

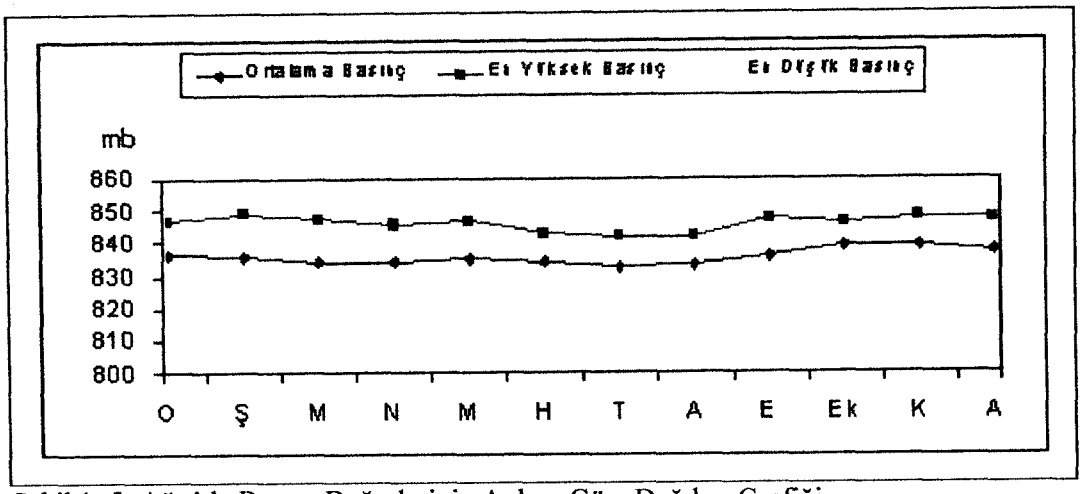

Şekil 1. 5: Ağrı'da Basınç Değerlerinin Aylara Göre Dağılım Grafiği.

Araştırma sahasındaki rüzgarların yön ve frekanslarında önemli farklılıklar görülmektedir. Bu durum ise, büyük ölçüde basınç merkezlerinin yıl içerisinde gösterdiği durumdan ve yer şekillerinden kaynaklanmaktadır. Araştırma sahasının merkezi olan Ağrı'ya doğru çeşitli yönlerden esen rüzgarların 37 yıllık ortalamalara göre, toplam esme sayısı 14589' dur. En fazla frekansa sahip yön ise, kuzeydoğu olup, yıllık esme sayısı 2787' ye ulaşmaktadır. Bu yönü yıllık 2431 esme sayısı ve % 16.7'lik oranıyla güneybatı yönünden esen rüzgarlar izler (Tablo 1.8). Dolayısıyla kuzey sektöründen (NE-N,NW)esen rüzgarların frekansı % 43' ü , güney sektöründen (SW,S,SE) esen rüzgarların frekansı da % 36.2' yi bulmaktadır.

TABLO 1.8: Ağrı'da Çeşitli Yönlerden Esen Rüzgarların Esme Sayıları ve % Frekansları (1951–1997)

Rüzgar Yönleri	İlkbahar	%	Yaz	%	Sonbahar	%	Kış	%	Toplam	%
N	573	14,7	678	17,9	391	11,0	615	18,3	2256	15,5
NE	610	15,5	1035	27,3	652	18,4	460	13,7	2757	19,0
E	350	9,0	412	10,9	498	14,0	412	12,2	1672	11,5
SE	319	8,7	278	7.3	294	8,0	176	6,4	1167	7,4
S	579	14,9	335	8,9	497	14,0	348	10,4	1759	12,0
SW	775	19,9	443	11,7	676	19,0	537	16,0	2431	16,7
W	362	9,3	252	6,7	291	8,2	454	13,5	1359	9,3
NW	292	7,5	352	9,3	264	7,4	315	9,4	1223	8,4
TOPLAM	**3860**	**26,6**	**3785**	**26,0**	**3563**	**24,5**	**3317**	**22,9**	**14525**	**100,0**

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

Sahada hakim rüzgarların kuzeydoğu ve güneybatıdan esmesinde, genel atmosfer koşullarının yanı sıra, yörenin yeryüzü şekillerinin de etkisi bulunmaktadır. Nitekim Ağrı istasyonu bir depresyon üzerinde, yani ovada kurulmuştur. Kuzeyde Taşkom dağlarının yüksekliğinin nispeten azaldığı Cumaçay tarafı ile güneydeki Hamur boğazı nedeniyle, iki ayrı gedikten sürekli rüzgar esmekte ve bu yönler bazen fırtınalara neden olmaktadır.

Rüzgar esme sayılarının mevsimlere dağılışı incelendiğinde ise, çok önemli farklılıklar görülmemektedir. Ancak hakim rüzgârların mevsimlere göre değiştiği dikkati çekmektedir. Örneğin, yaz aylarında daha çok kuzeyden esen rüzgârlar etkili olurken, ilkbahar aylarında ise güneyden esen rüzgarların önem kazandığı görülmektedir.

Yaz mevsiminde subtropikal yüksek basınç alanının etkisine giren ülkemizde, Asor yüksek basınç alanı ile Basra alçak basınç alanı arasında gelişen basınç gradyanına bağlı olarak, yerel basınç gradyanının geliştiği beli yöreler dışında, tamamen kuzey sektörlü rüzgarlar hakim duruma geçer[105]. Bu genel gradyana bağlı olarak oluşan kuzey sektörlü rüzgarlar, araştırma sahasında da hakim rüzgarları oluşturur. Ancak kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda Cumaçay - Murat Nehri vadisine kanalize olmaları nedeniyle, kuzeydoğu, hakim rüzgar yönü olarak ortaya çıkmıştır.

Araştırma sahasında özellikle kuzey ve güney sektörlü rüzgarların yıllık esme sayılarının yüksek oluşunun yanı sıra, bütün mevsimlerde kuzey ve güney sektörlü rüzgarlar birinci hakim rüzgar istikametini teşkil eder. Bu durumu, sahaya uygulanan RUBİNSTEİN formülünün sonuçlarından da izlemek mümkündür. Nitekim söz konusu metoda göre, Ağrı'da ilkbahar, sonbahar ve kış mevsiminde iki, yaz mevsiminde ise tek hakim rüzgâr istikameti belirmektedir (Tablo 1.9, Şekil 1.6).

TABLO 1. 9: Ağrı'da Rubinstein Formülüne Göre Hakim Rüzgar Doğrultuları

MEVSİMLER	HAKİM RÜZGAR DOĞRULTUSU	% FREKANS
İlkbahar	1 - S 30.0° W 2 - N 26.3° E	32.2 34.9
Yaz	1 - N 32.0° E	20.6
Sonbahar	1- N 54.9° E 2 - S 29.0° W	32.5 33.2
Kış	1- S 59.4° W 2- N 18.6° E	29.6 29.9
Yıllık	1- S 34.8° W 2 - N 32.6 E	34.8 30.2

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden

RUBİNSTEİN formülüne göre araştırma sahası için hakim rüzgar yönü iki istikamette belirmektedir. Bunlardan birincisi, kuzeydoğu (S 34.8^0 W) sektörlü rüzgarlardır. İkinci hakim rüzgar ise güneybatı (N $32.6.^0$ E) sektörlü rüzgardır.Kuzeydoğu yönünden gelen rüzgarlara bu

[105] ERİNÇ, S., 1969, a.g.e; İstanbul, s. 310 – 313

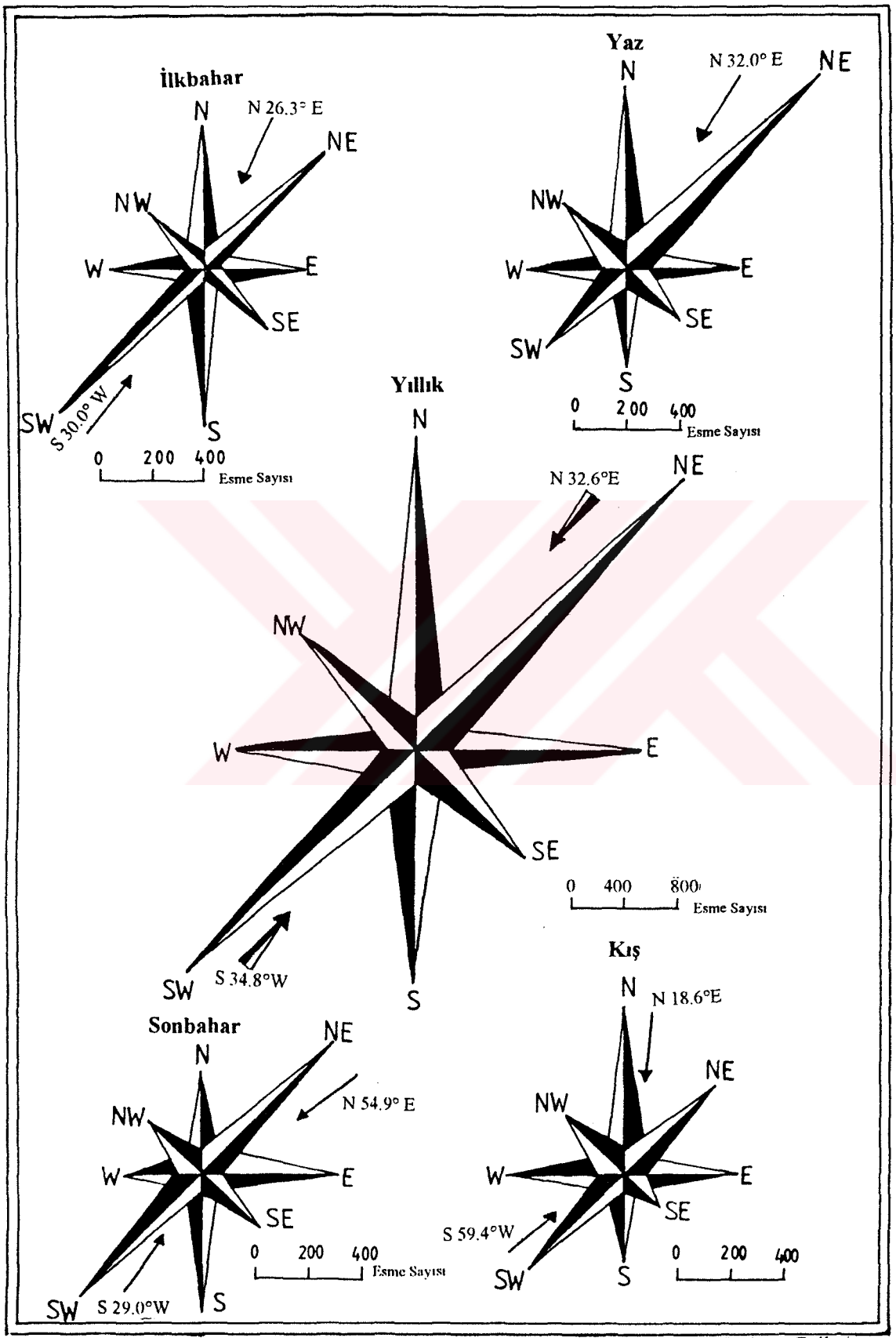

Şekil 1.6: Ağrı'da Rubinstein Formülüne Göre Yıllık ve Mevsimlik Ortalama Rüzgar Frekans Gülleri

bölümdeki yüksek dağların etkisi vardır. Nitekim ovanın kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan Taşkom dağları ve diğer dağlık-tepelik alanlar üzerinde soğuyup ağırlaşan hava kütleleri yüksek basınç alanı oluşturur. Bunun sonucu olarak da, yükseltinin daha az olduğu ovaya doğru kuzeydoğudan esen rüzgarlar egemen olur.

Ağrı Meteoroloji İstasyonunun 44 yıllık (1953-1997) rasatlarına göre, ortalama rüzgar hızı 1.8 m/sc olarak tespit edilmiştir. Ortalama rüzgar hızının aylara göre gösterdiği değişmeler çok büyük farklılık göstermemekle birlikte (genlik 1.0 m. /sec.) ortalama rüzgar hızı yıl içerisinde 1.2 m. /sc. (Ocak, Şubat ve Aralık) ile 2.2 m. /sec. (Mayıs-Temmuz-Ağustos) arasında değişmektedir. Nisan ve Eylül ayları arasındaki devrede rüzgar hızı yıllık ortalamanın üzerinde seyrederken, diğer aylarda ise daha düşük değerler göstermektedir. En büyük rüzgar hızına ise 19.4 m. /sec. ile Şubat ayında rastlanmaktadır. Söz konusu rüzgarların esiş yönü ise kuzeydoğudur.

TABLO 1.10 Ağrı'da Ortalama ve En Hızlı Rüzgar Hızının Aylara Göre Dağılımı (1951 – 1997.m./sec.)

AYLAR	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	YILLIK
Ortalama Rüzgar Hızı	1.2	1.2	1.5	2.1	2.2	2.1	2.2	2.2	2.0	1.7	1.4	1.2	1.8
En Hızlı Rüzgar Hızı	26.9	19.4	20.6	27.9	29.4	28.3	30.0	33.3	27.4	26.1	25.0	21.4	33.3
En Hızlı Rüzgar Yönü	S	NE	NNE	SSW	W	SW	SW	SSW	SSW	WNW	NNW	S	SSW

KAYNAK : Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verileri.

Sahada yıllık ortalama 56 günü geçen kuvvetli rüzgarlı gün sayısı yıl içinde düzenli olmayan bir dağılışa sahiptir. (Tablo 1.11) Kuvvetli rüzgarlı günler daha çok ilkbahar ve yaz aylarında toplanmıştır. Eylül ve Ekim ayları da dahil belirtilen bu devrede ortalama 4 günün, hatta Mayıs ve Ağustos aylarında 8 günün üzerinde kuvvetli rüzgarlar esmektedir. Kasım ile Mart arasındaki devrede ise aynı şiddetli rüzgarların esme sayısı bir ile üç gün arasında değişmektedir. Fırtına şiddetindeki rüzgarların (17.2 m./sec.'den fazla) estiği günlerin sayısı ise yıllık ortalama olarak 9.5 günü bulmakta,yine ilkbahar-yaz ve sonbahar başı maksimumu meydana getirmektedir. Diğer aylarda ise ortalama fırtınalı günler sayısı bir günü bile bulamamakta, ancak birkaç yılda bir görüldüğü anlaşılmaktadır.

TABLO 1.11. Ağrıda Ortalama Kuvvetli Rüzgarlı ve Fırtınalı Günlerin Yıllık ve Aylara Göre Durumu (1951-1997)

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Ortalama Kuv.Rüz.Gün	1.6	1.1	2.1	6.1	8.3	6.5	7.7	8.2	6.4	4.8	2.4	1.7	56.9
Ortalama Fırtınalı Gün	0.4	0.1	0.2	1.0	1.6	1.7	0.8	1.0	1.5	0.7	0.2	0.3	9.5

KAYNAK:Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden

Araştırma bölgesinde yerel etkilerle belirlenmiş rüzgarlardan da söz edilebilir. Etrafı yüksek dağlarla çevrili derin yarılmış bir ovadan oluşan yörede meteorolojik rasatlara yansımayan, ancak çeşitli etkileri nedeniyle halk tarafından iyi tanınıp izlenen bazı rüzgarlar vardır. Söz konusu rüzgarların yönleri de yukarıda tablo ve şekillerde ortaya konulan yönlerden pek farklı değildir. Eleşkirt yöresinde halk tarafından en çok bilinen rüzgâr, Şeryan rüzgârıdır. Bu rüzgâr güneybatıdan esmektedir. Diğer bilinen bir rüzgar yönü ise Büyük ve Küçük Kösedağların batısından gelen rüzgârlardır. Ağrı kentinde ise Taşkom dağlarının yükseltilerinden gelen rüzgar karakterindeki hava kütleleri ve bu yönün ters istikametinde, Hamur tarafından gelen kuvvetli rüzgârlar esmektedir. İlkbahar ve yaz aylarında depresyonun doğusundan gelen *Acem Rüzgarı'* nın tahıl tarımı için faydalı olduğu belirtilmektedir. Araştırma sahasının her yerinde güney sektörlü rüzgarlar *kıble* kuzey sektörlü rüzgarlar *soğuk rüzgarlar* olarak bilinmektedir.

1. 2. 3. Nem ve Bulutluluk

Türkiye'de genel olarak bağıl nemliliğin yıllık seyrinde kış aylarında yüksek, yaz aylarında ise düşük oranların bulunduğu görülür[106]. Havanın nisbî nem oranı, su buharı miktarına ve sıcaklık değerine bağlı olarak değişiklik gösterir. Genellikle sıcaklık yükseldikçe nisbî nemlilik azalmakta, sıcaklık azaldıkça ise artmaktadır. Bu nedenle en küçük değerlere, yazın ve gündüzün erişilmektedir[107].

Gerçekten de araştırma sahasında Haziran-Eylül ayları arasındaki devrede en düşük nemlilik değeri görülmektedir (Tablo 1.12.). Uzun yıllık (1948-1997) ortalamalara göre % 68'lik bir nisbî nem değerine sahip olan Ağrı'da, en yüksek oranlara ise kış aylarında (% 79) rastlanmaktadır. Nitekim, Kasım-Nisan ayları arasındaki devrede, nisbî nem oranı % 70'in üzerine çıkmaktadır. Şüphesiz bu durum sıcaklık değerlerinin düşmesinin bir sonucudur. Mart ayında % 80 nemlilik ise havanın ısınmasıyla birlikte karların erimesiyle yakından ilgidir.

---

[106] KOÇMAN, A., 1993, a.g.e; İzmir, s. 41.
[107] ERİNÇ, S., 1984, Klimatoloji ve Metodları İstanbul Üniv. Deniz Bil. ve Coğrafya Enst. Yay. No: 2, İstanbul, s. 105.

TABLO 1.12 : Ağrı'da Ortalama ve En Düşük Nisbî Nem Değerlerinin Aylara Göre Dağılımı (1951–1997, %)

AYLAR	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	YILLAR
Ortalama	79	79	80	73	66	59	52	49	52	66	76	79	68
En Düşük	2	3	24	12	8	6	10	9	8	10	19	4	2

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verileri

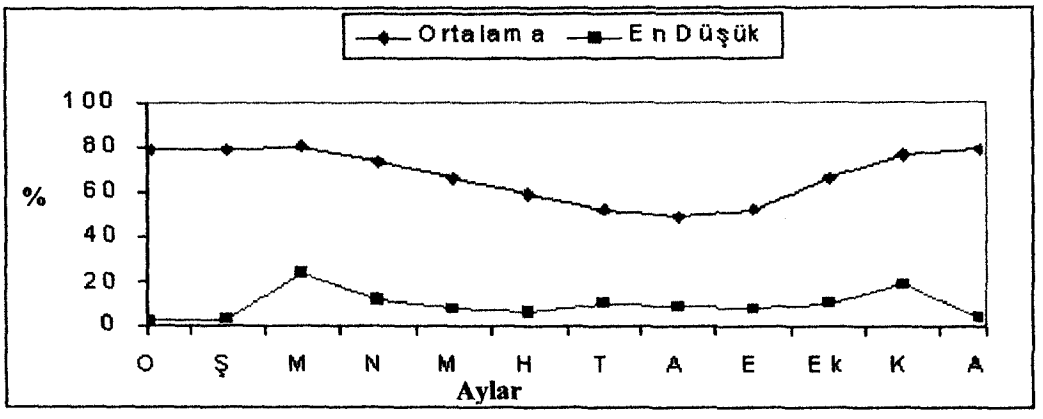

Şekil1.7 : Ağrı'da Ortalama ve En Düşük Nisbî Nemin Aylık Dağılım Grafiği.

En düşük nem miktarı ise genellikle atmosfer basıncının nispeten yükseldiği, kontinental kutbi havanın bölgeyi büyük ölçüde etkilediği kış mevsiminde görülmektedir. Yıl içinde belirlenen en düşük nisbi nem % 2'dir. Bu değer Ocak ayında tespit edilmiştir.

Sahanın yağış şartlarını etkilemesi açısından önemli olan bulutluluğun aylara göre dağılışı incelendiğinde, en düşük değere yaz aylarında, en yüksek değere ise kış aylarında rastlanmaktadır. Yıl içerisinde ise en yüksek bulutluluk değeri, Ağrı'da 7.1 ile Ocak ayına, Eleşkirt'te 6.8 ile Aralık ayına,en düşük değer ise Ağrı'da 2.2, Eleşkirt'te de 1.8 ile Ağustos ayına aittir. Uzun yıllık (1948-1997) ortalama bulutluluk derecesi Ağrı'da 4.9, Eleşkirt'te de 4.5 olarak tespit edilmiştir.

TABLO 1.13 Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Bulutluluk Değerinin Aylara Göre Dağılımı (1944-1997)

AYLAR	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	YILLIK
Ağrı Ortalama Bulutluluk	7.5	6.8	6.4	6.0	5.2	3.4	2.6	2.2	2.4	4.1	5.5	6.7	4.9
Eleşkirt Ortalama Bulutluluk	6.1	5.2	5.4	5.8	5.2	3.1	2.6	1.8	2.7	4.1	5.2	6.8	4.5

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verileri

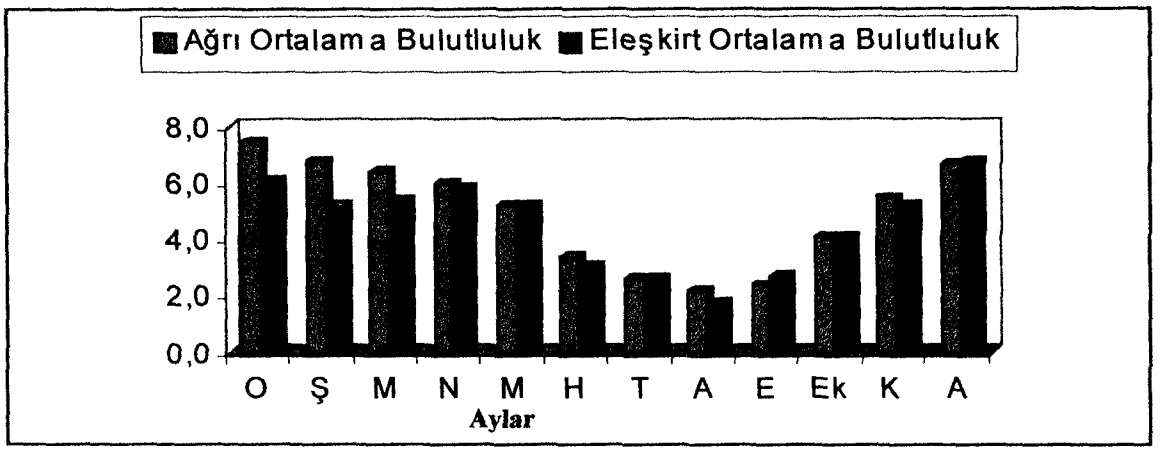

Şekil 1. 8: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Bulutluluk Değerinin Aylara Göre Dağılımı

Bulutluluğun yıllık gidişini gösteren diyagramda, bulutluluğun Ağrı'da daha etkili olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim Eleşkirt'le geçiş mevsimlerinde aynı seviyede bulunmasına rağmen, kış ve yaz mevsimlerinde farklıdır. Eleşkirt duldada kaldığından, batıdaki dağlık sahayı aşan hava kütleleri yamaçlar boyunca alçalırken, adiyabatik olarak ısınmakta, dolayısıyla da yoğunlaşma noktasından uzaklaşmaktadır. Bu durumda yerel olarak bulut oluşumunu güçleştirmektedir. Ağrı için bu topoğrafya şartları bulunmadığından bulut oluşumu daha etkilidir denilebilir.

Araştırma sahasındaki uzun yıllık rasatlara göre, açık, bulutlu ve kapalı günler sayısına bakıldığında, Ağrı'da nispeten bulutlu, Eleşkirt'te de açık günler sayısının fazla olduğu görülür. Ağrı'da yılın 92.2 (% 25.3) günü açık geçmekte ve en yüksek değere 16.3 gün ile Ağustos ayında ulaşılmaktadır. En düşük değer ise 3.0 gün ile Nisan ayına aittir. Eleşkirt'te ise yılın 105.2 (%28.8'i) günü açık geçmekte ve en yüksek değere 18.2 gün ile Temmuz ayında ulaşılmaktadır. En düşük değer ise 4.1 ile Ocak ayına aittir. Buna karşılık bulutlu günler Ağrı'da 186.8 ile dağılışta ilk sırayı alırken, be değer Eleşkirt'te 174.2 gündür. Başka bir ifadeyle Ağrı'da yılın % 51.2'si bulutlu geçerken, Eleşkirt'te yılın % 47.7'si bulutlu geçmektedir. Yıl içerisinde bulutlu günlerin en fazla görüldüğü ay Mayıs (Ağrı'da 21.9, Eleşkirt'te 18.7) en az görüldüğü ay ise Ağrı'da Ocak (11.4 gün), Eleşkirt'te ise Kasım (11.9 gün) dır.

Kapalı günler sayısı her iki istasyonda da 85.8 gündür. Ağrı'da Aralık-Mart arasındaki devrede 10 günden fazla olan kapalı günler sayısı, Eleşkirt'te Kasım, Aralık, Ocak ve Mart aylarında 10 günü aşar. Yaz ayları en az kapalı dönemi teşkil etmektedir. Çünkü bu aylar yüksek basınç merkezlerinin kontrolü altındadır.

TABLO 1.14 : Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Açık, Bulutlu ve Kapalı Günlerin Aylara Göre Dağılışı (1944 – 1997).

AYLAR	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	YILLIK
AĞRI													
Açık Günler	3.3	3.1	3.6	3.0	4.0	10.1	13.7	16.3	15.4	9.9	5.9	3.9	92.2
Bulutlu Günler	11.4	11.7	14.7	18.1	21.9	18.8	16.9	14.4	13.9	16.7	15.2	13.1	186.8
Kapalı Günler	16.3	13.4	12.6	8.9	5.0	1.2	0.4	0.2	0.7	4.4	9.0	13.7	85.8
ELEŞKİRT													
Açık Günler	4,1	4,7	5,1	4,5	4,2	11,8	18,2	17,2	13,2	10,4	7,1	4,6	105,2
Bulutlu Günler	13,9	17,8	15,9	16,1	18,7	15,8	12,0	12,8	15,0	14,2	11,9	14,2	174,2
Kapalı Günler	13,0	9,8	10,1	9,4	8,1	2,4	0,8	0,9	1,8	6,4	10,9	122	85,8

KAYNAK: Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verilerinden

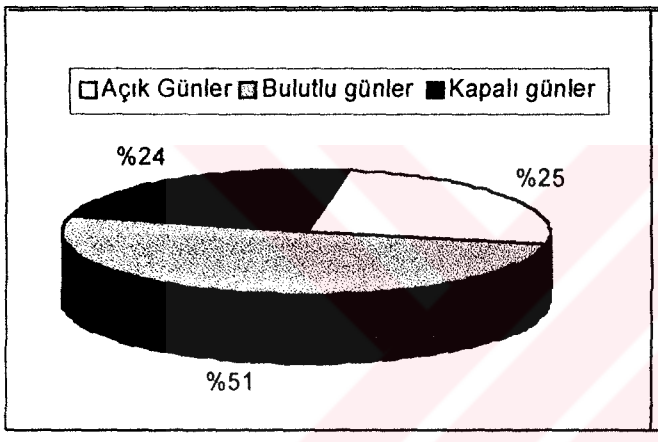

Şekil:1.9: Ağrı'da Ortalama Açık, Bulutlu ve Kapalı Günler Sayısının Dağılımı

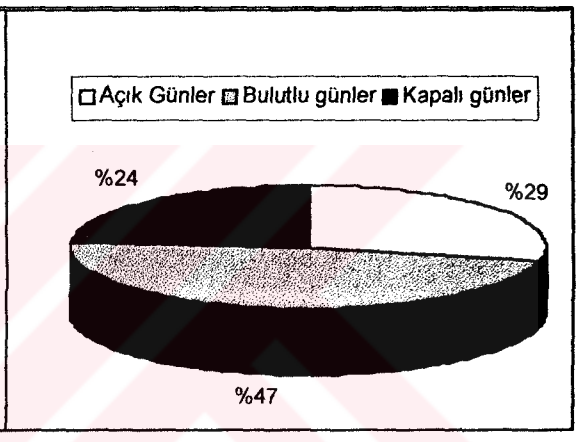

Şekil:1.10: Eleşkirt'te Ortalama Açık, Bulutlu ve Kapalı Günler Sayısının Dağılımı

Ağrı'da yıllık ortalama sisli gün sayısı ise, 34.0 olarak tespit edilmiştir. Sisli günlerin aylara göre dengeli bir dağılış gösterdiği söylenemez. Sisli günlerin yaz aylarında görülmemesine karşılık, kış aylarında çokça görülmesi, Ağrı'nın kuruluş yerinin dikkate alınmasıyla açıklanabilir. Türkiye'de depresyonların topoğrafik özellikleri sis oluşumuna elverişlidir. Geceleri çevredeki yüksek yerlerden aşağıya doğru alçalan, daha yoğun ve daha soğuk hava ile dolan bu çukur alanlarda, sis daha çok görülür. Ayrıca kışın ve ilkbahar aylarında iç bölgelerde görülen sisler daha çok kontinantel termik koşullar altında meydana gelen radyasyon sisleri özelliğindedir. Bundan başka, bu sıralarda mevcut kar örtüsü de yer radyasyonu (ışıma) ile çok daha büyük ölçüde soğumayı kolaylaştırır[108]. Büyük bir depresyon üzerinde yer alan Ağrı'da kışın aşırı soğuma ve yer radyasyonu ile zemine bağlı sisler oluşur.

[108] KOÇMAN, A., 1993, a.g.e.,İzmir, s.48-49.

Yer radyasyonun fazla, yani enerji bilançosunun negatif olduğu yörelerde teşekkül eden sisler zemin sisleridir.

TABLO 1.15: Ağrı'da Ortalama Sisli Gün Sayısının Aylara Göre Dağılışı.

AYLAR	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	YILLIK
Sisli günler	7.1	6.4	6.8	2.2	0.3	0	0	0	0.2	0.6	3.2	7.1	34.0

KAYNAK: Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verilerinden

Sahada Aralık-Mart ayları arasındaki devrede yıllık ortalama sisli gün sayısı 6 günü geçmemektedir. Buna karşılık Mayıs-Ekim ayları arasındaki devrede ise bu değer 1 günün altına inmektedir. Yıl içerisinde en düşük değere 0.3 gün ile Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında, en yüksek değere ise 7.1 ile Aralık ve Ocak aylarında rastlanmaktadır. Yaz aylarında sis oluşmamasının sebebi, pozitif enerji bilançosu ve düşük yağış değerleridir.

1. 2. 4. Yağışlar

Araştırma sahasının yağış özellikleri incelendiğinde uzunca bir dönemin (1941-1997) rasat sonuçlarına göre Ağrı'nın yıllık ortalama yağış miktarı 533.3 mm., Eleşkirt'in (1963-1997) ise 479.4 mm olarak tespit edilmiştir. Doğu Anadolu Bölgesinde ise bu değer ortalama 559 mm. kadardır[109]. Bölge ortalamasının altında yağış kaydedilen Ağrı Ovası ve çevresinin yağış özellikleri üzerinde yükselti ve topoğrafya şartlarının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinin yüksek dağlarla kuşatılması nedeniyle, yağış değerinin depresyon tabanı ile çevresinde yer alan yüksek sahalar arasında önemli farklılıklar göstereceği kuşkusuzdur. SCHRİBER[110] formülü ile yapılan hesaplamalar sonucu elde edilen veriler, bu farklılığı açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu formüle göre teorik olarak ovanın kuzeybatısında yer alan Kösedağı'nda yıllık ortalama yağış miktarı 1400 mm'yi aşmakta (1456 mm.) kuzeydeki Dedemaksut dağında 928 mm'ye ve güneydeki Kandil dağında 1394 mm.'ye ulaşmaktadır. Ancak bu değerlere tedrici olarak ulaşıldığından, etek ve yamaçlardaki yağış miktarı daha azdır. Öte yandan söz konusu formülün bakı (maruziyet) şartlarını dikkate almamış olması nedeniyle, gerçeğe yakın yağış değerlerinin ancak kuzeye ve batıya dönük yamaçlarda elde edilebileceği söylenebilir[111]. Bununla birlikte sıcaklık ve yağış enterpolasyonlarının, teorik olduğu unutulmamalıdır (Harita 6).

---

[109] ÇÖLAŞAN, Ü.E., 1970, Türkiye İklim Klavuzu. Olgun Kardeşler Matbaası, Ankara, s.11.
[110] DÖNMEZ, Y., 1984, a.g.e. , İstanbul,s. 177-178.
[111] ARINÇ, K. ,1998 Ahlat İlçesinin Coğrafyası . Atatürk Üniv.Yay.No:881, Fen. Ed. Fak. Yay. No:97. Araştırma Serisi: No: 68, Erzurum, .54.

Harita 6 : AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NDE ORTALAMA YILLIK YAĞIŞ DAĞILIŞ HARİTASI.

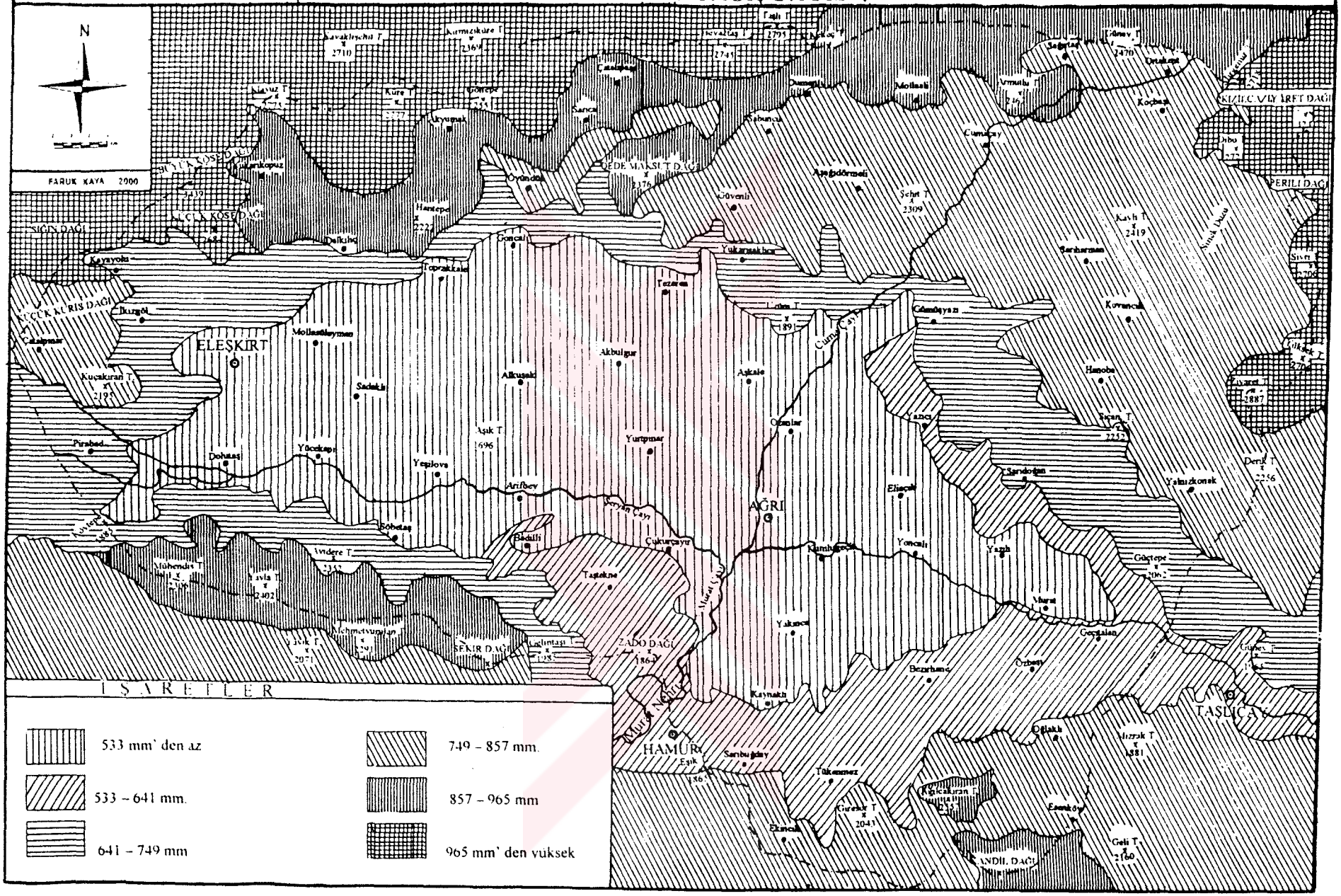

ayında (11.7 mm.), Eleşkirt'te ise en çok yağışın Mayıs ayında (73.4 mm.), en az yağışın ise Ağustos ayında (11.5 mm.) düştüğü görülmektedir. Sahada Eylül ayından itibaren artmaya başlayan yağışlar, Ağrı'da Nisan, Eleşkirt'te de Mayıs ayında maksimum düzeyine erişir. Nitekim bu iki ayda Ağrı'da yıllık ortalama yağışın % 25'i, Eleşkirt'te de % 28.8'i düşmektedir. Haziran-Eylül arasındaki devrede en düşük düzeyine iner. Sahada yılın bütün aylarında yağış kaydedildiği dikkati çeker. Ancak, aylar arasında yağış miktarı bakımından büyük farklılıklar bulunmaktadır. Örneğin Ağrı'da Nisan ve Ağustos ayları arasındaki yağış farkı % 80.4'e ulaşmaktadır.

TABLO 1.16 : Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağış Miktarının Aylara Göre Dağılışı (1940–1990).

İSTASYON	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	EK	K	A	YILLIK
							Aylar						
Ağrı	46,8	51,6	54,4	68,7	66,8	45,6	23,5	11,7	14,3	55,1	48,6	46,2	533,3
Eleşkirt	40,7	42,3	39,0	60,4	73,4	38,1	18,7	11,5	16,4	46,4	48,5	44,3	479,7

KAYNAK: Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verilerinden.

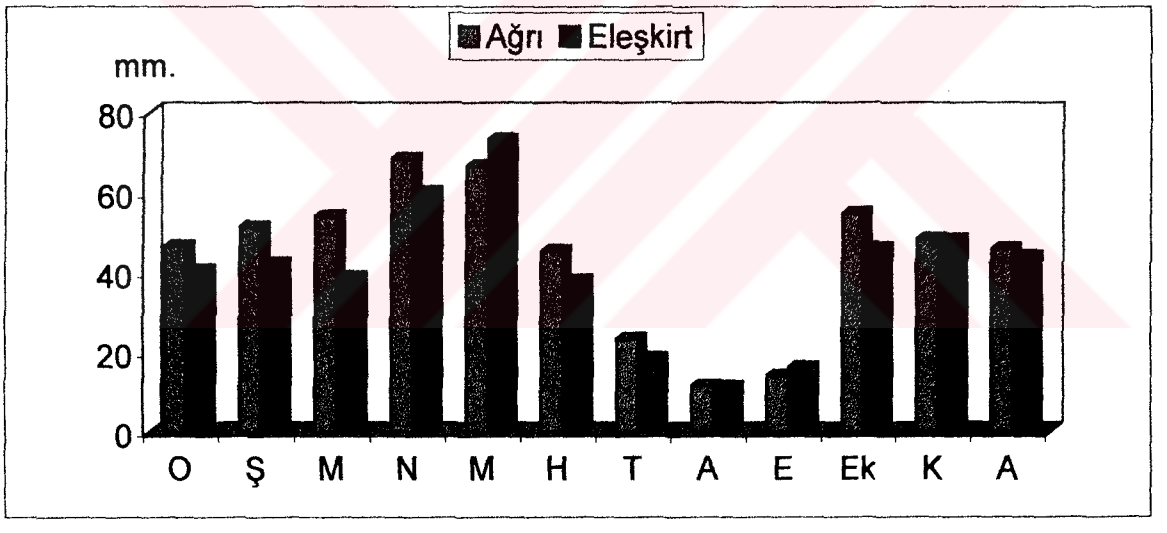

Şekil 1. 11: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağış Miktarının Aylara Göre Dağılım Grafiği

Yağışın mevsimlere göre dağılışı incelendiğinde, en çok yağış alan mevsimin ilkbahar olduğu görülür. İlkbaharda kaydedilen yağış miktarı Ağrı'da %35.6'ya, Eleşkirt'te de %36.0'ya ulaşmaktadır. İkinci yağışlı mevsim ise, Ağrı'da % 27.0, Eleşkirt'te de % 26.5'lik yağış payı ile kıştır. Sonbaharda, Ağrı'da % 22.1, Eleşkirt'te de % 23.3 oranında yağış düşmekte ve yaz mevsimi de Ağrı % 15.2, Eleşkirt'te de % 14.2'lik oranıyla en az yağışlı mevsim olarak belirmektedir.

Türkiye'nin yağış rejimlerini ortaya koyan ERİNÇ Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir kısmını da *intikal tiplerinden İç Anadolu İntikal tipine* dahil etmiştir[112]. Buna göre yağış azamisi kışındır. Ancak karasallığın etkisiyle ilkbahar aylarına doğru kaydığını ve yağış azamisinin planeter amillere bağlı olduğunu belirtmektedir. Ağrı Ovası ve çevresinde yağış tutarı arasındaki farklar, daha öncede ifade edildiği gibi yükselti ve topoğrafya şartlarına bağlıdır, Araştırma sahasının yeryüzü şekilleri yağışların dağılışını etkileyen önemli bir faktördür. Nitekim Ağrı'dan 188 m. daha yüksekte yer alan Eleşkirt, topoğrafyanın engelleyici tesiri nedeniyle daha az yağış almaktadır.

TABLO 1. 17: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağış Miktarının Mevsimlere Göre Dağılışı (1941 – 1997).

MEVSİMLER	İLKBAHAR	%	YAZ	%	SONBAHAR	%	KIŞ	%	YILLIK
Ağrı	189.9	35.6	80.8	15.2	118.0	22.1	144.6	27.1	533.3
Eleşkirt	172.8	36.0	68.3	14.2	113.0	23.6	127.3	26.5	479.7

KAYNAK: Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verilerinden

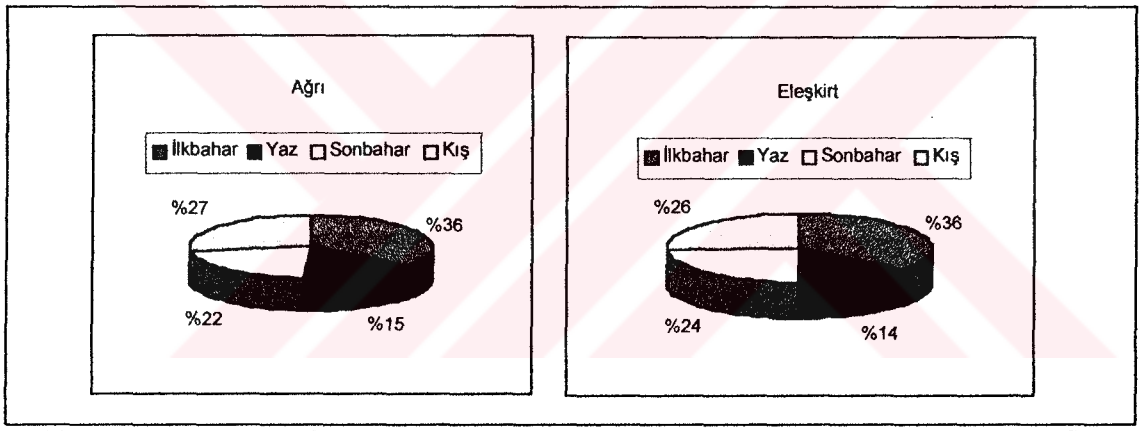

Şekil 1.12: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağış Miktarının Mevsimlere Göre Dağılım Grafiği

Doğu Anadolu'da karasallığın çok etkili olmasından dolayı kıştan yaza adeta birden geçilir. Sibirya antisiklonun etkisini kaybettiği ve barometre minimumlarının bölgeye girmeye başlaması ile bahar yağışları başlar, karlar erir ve hava süratle ısınır[113]. Yağış maksimumunun ilkbahar ve yaz başlarına rastlaması, kutbi cephenin Kuzeydoğu Anadolu üzerine varışının bu zamana rastlaması ile ilgilidir[114]. Kışın Doğu Anadolu Bölgesine, Sibirya antisiklonu yerleştiği zamanlarda şiddetli soğuklar meydana gelir. Yine kış devresi içerisinde kısa aralıklarla da olsa plato sahasını Karadeniz'den gelen ılık hava kütleleri işgal edebilir. Bu

[112] ERİNÇ, S., 1969, a.g.e.,İstanbul, s.336.
[113] ERİNÇ, S., 1953, a.g.e.,İstanbul, s. 85.
[114] ERİNÇ, S., 1984, a.g.e.,İstanbul, s. 26.

sıralarda platolar ısındığı gibi, kış yağışlarını da almaları mümkün olur. Bütün bunlara rağmen Doğu Anadolu'da kar örtüsü aylarca yerde kalabilir[115]. İlkbahar mevsiminde bölgeyi etkileyen planeter faktörler, sonbahar mevsiminde regresif değişmeler gösterdiğinden, sonbahar üçüncü yağışlı mevsim durumuna gelmekte ve yaz mevsimi ise genişleyen Subtropikal Yüksek Basınç Alanı'nın etkisiyle, en az yağışlı mevsim olarak belirmektedir[116].

Ağrı Ovası ve çevresinde yağışın aylık, mevsimlik ve yıllık karakteri incelendiğinde, büyük ölçüde *Kontinental Yağış Rejimi* özellikleri görülmektedir. Ancak yörede, kış yağışlarının belli bir orana ulaşması ve yağışın geçiş mevsimlerinde, özellikle de ilkbaharda yoğunlaşması *Gecikmiş Akdeniz Yağış Rejimi*'ni veya *Akdeniz İkliminin Kontinental Tipi*'ni hatırlatırsa da araştırma sahasının yağış rejimi, Doğu Anadolu *Kontinental Yağış Rejimi*'nin ana karakterini taşıyan *Geçiş Tipi Yağış Rejimi* olarak kabul edilebilir.

Araştırma sahasında yıllık ortalama yağış miktarının uzun yıllık değişimi incelendiğinde, Ağrı'da bugüne kadar kaydedilen en yüksek yağış miktarına, 1940 yılında 819.6 mm. ile ulaşıldığı görülür. Buna karşılık en düşük yağış ise 323.0 mm ile 1945 yılında kaydedilmiştir. Dolayısıyla yapılan 49 yıllık rasat sonuçlarına göre belli bir yağış oynaklığının olduğu dikkati çeker.

Nitekim Ağrı'nın muhtemel yağış diyagramı incelendiğinde, yağışların 446.3 mm. ile 587.0 mm. arasında düşme ihtimalinin % 50 civarında olduğu görülür. Buna karşılık, yağışların 446.3 mm.den aşağı ve 587.0 mm.den yukarı düşme ihtimali ise birbirine eşit olup % 25 oranındadır, yağışların 446.3 mm.nin üzerinde düşme ihtimali ise % 75'tir. Ortalama yıllık yağış değerinde ortanca değeri 510.3 mm. olup, bunun yıllık ortalamadan farkı –23.5 mm.dir. Bu durum, bazı yılların aşırı kurak geçmesine ve bazı yıllarında normalin üzerinde yağış almasına yol açmaktadır. Yağış oynaklığı oranının % 50'ye ulaşması tarımda sulamayı gerekli kılmış ve hakim doğal bitki örtüsünün de diğer faktörlerle birlikte, step formasyonuna dönüşmesine neden olmuştur (Şekil 1. 13).

[115] TUNÇDİLEK, N.,1978,Türkiye'nin Kır Potansiyeli ve Sorunları, İstanbul Üniv. Yay. No:2364., İstanbul, s.9
[116] ARINÇ, K., 1998, a. g. e., Erzurum, s. 60.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

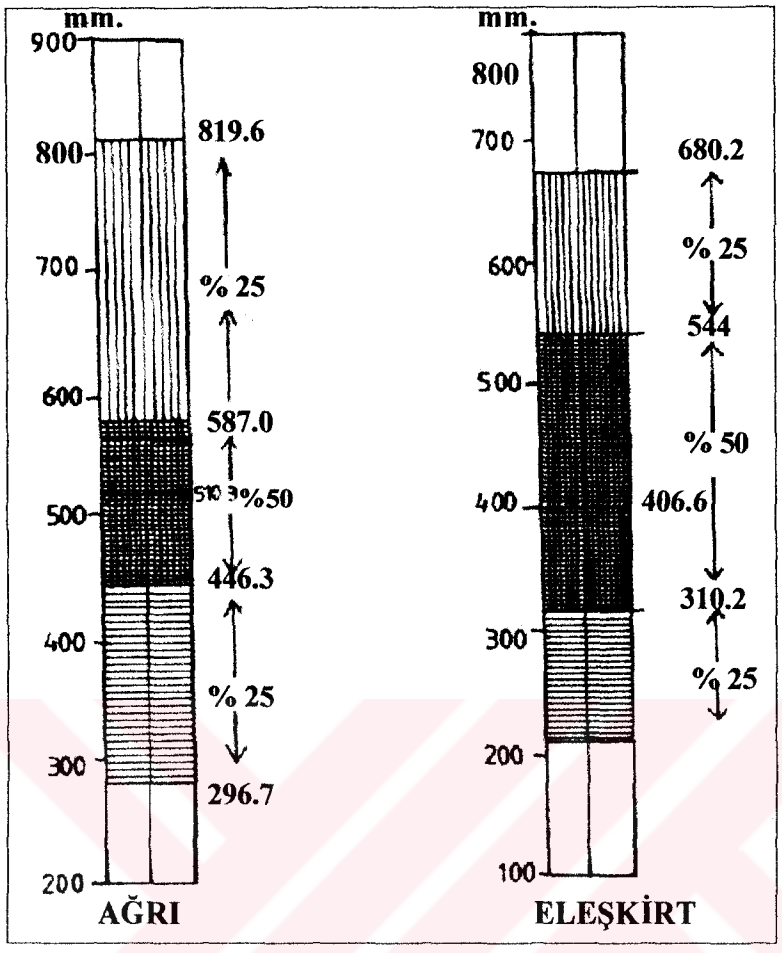

Şekil 1.13: Ağrı ve Eleşkirt'te Muhtemel Yağış Diyagramları

Araştırma sahasında, yağışlı gün sayısı nispeten fazla olmakla birlikte,Ağrı ve Eleşkirt ovalarında kısmen farklılık görülmektedir. Nitekim Ağrı'da yılın 119.6 gününde yağış görülürken, Eleşkirt'te yılın 78.1 gününde yağış görülmektedir. Yağışlı günlerin aylara göre dağılışı incelendiğinde, ortalama yağış miktarının dağılışına benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. Gerçekten de yağış miktarı gibi, yağışlı günlerin de ilkbahar aylarında fazla olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim 0.1 mm. ve daha fazla yağış düşen günler esas alındığında araştırma sahasında Mayıs'ın en yağışlı ay olduğu ve bu ayda, Ağrı'da ortalama 15.6, Eleşkirt'te de 11.8 gün yağış kaydedildiği görülür. En az yağışlı geçen ay ise Ağrı'da 3.5 gün , Eleşkirt'te ise 2.4 gün ile Ağustos ayıdır. Ağrı'da yağışlı günlerin ilkbahar mevsimindeki sayısı 42.7 gündür. Bu mevsimi 35.5 günle kış, 21.9 gün ile sonbahar mevsimi izlemektedir. Yaz mevsimi ise en az yağışlı mevsim olup 19.5 günü yağışlı geçer.

TABLO 1.18: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağışlı Gün Sayısının Aylara Göre Dağlımı (1941 – 1997).

İSTASYON	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	EK	K	A	YILLIK
Ağrı	12.5	11.9	12.8	14.4	15.5	10.4	5.6	3.5	4.0	8.8	9.1	11.1	119.6
Eleşkirt	7.2	7.0	7.1	9.4	11.8	6.4	3.5	2.4	3.0	6.0	6.8	7.4	78.1

KAYNAK: Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verilerinden.

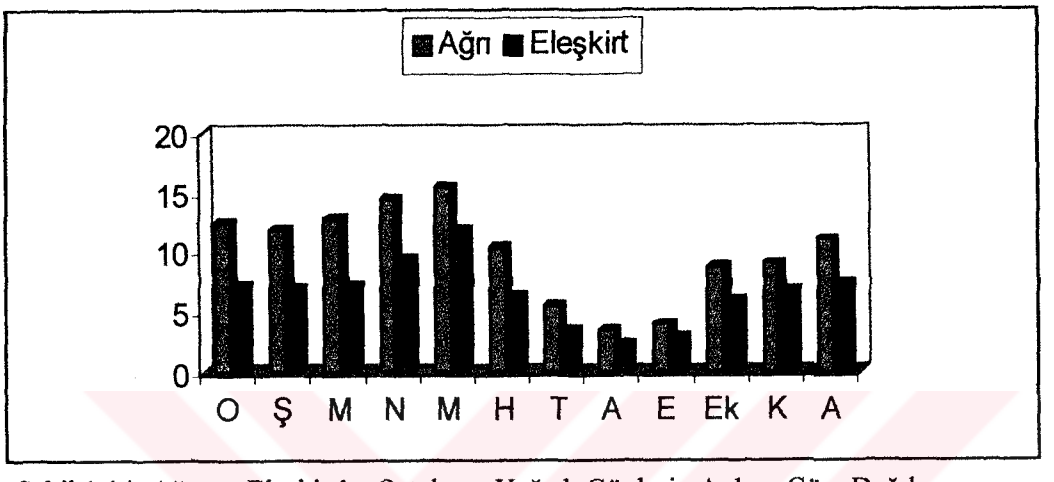

Şekil 1.14: Ağrı ve Eleşkirt'te Ortalama Yağışlı Günlerin Aylara Göre Dağılımı.

Ağrı Ovası ve çevresinde kar yağışlı günlerin de oldukça yüksek bir orana ulaştığı görülmektedir. Yağışlı geçen gün sayısı, Ağrı'da ortalama 119.6 gün olmasına karşılık, kar yağışlı günler sayısı 44.8 güne ulaşmaktadır, Eleşkirt'te ise bu değer 28.5 güne düşmektedir. Diğer bir ifade ile Ağrı'da yılın % 11.5'inde ve yağışlı geçen günlerin ise % 37.0'sinde, Eleşkirt'te ise yılın % 7.8'inde ve yağışlı geçen günlerin de % 39.0'unda kar şeklinde yağış kaydedilmektedir. Yeryüzü şekillerinin engelleyici tesiri nedeni ile Eleşkirt'te bu değerin azda olsa düşük olduğu gözlenmektedir. Diğer taraftan asıl önemli olan karla örtülü günler sayısı, oldukça yüksek olup Ağrı'da 116.8 gün (Tablo 1.19), Eleşkirt'te ise 128.9 gün kadardır.

TABLO 1.19:Ağrı'da Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısı İle En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığının Aylara Göre Dağılımı (1941 – 1997)

AYLAR	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Kar Yağışlı Günler	11.4	10.5	9.5	1.7	-	-	-	-	-	0.2	2.4	9.0	44.8
Karla Örtülü Günler	29.3	27.1	26.6	5.9	-	-	-	-	-	0.6	4.8	22.4	116.8
En Yüksek Kar Örtüsü(cm)	155	225	174	119	2	-	-	-	-	21	52	69	225

KAYNAK: Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verilerinden

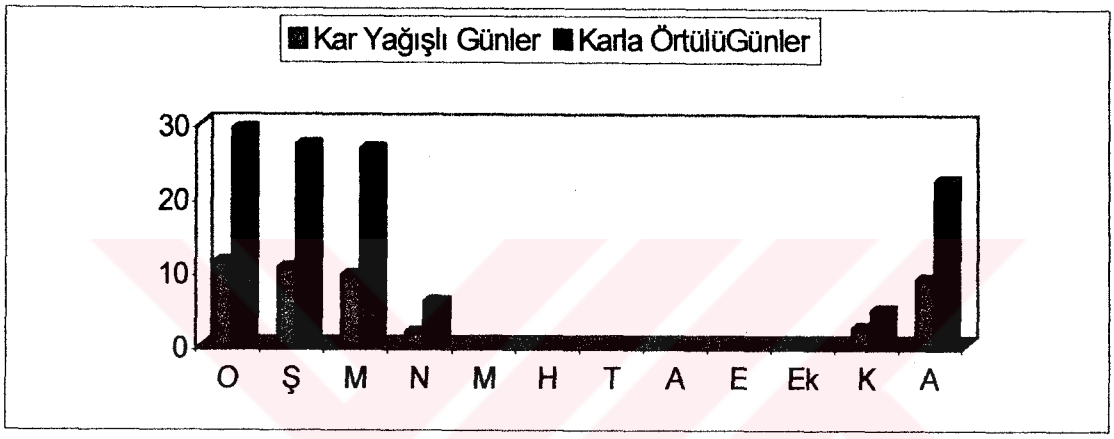

Şekil 1.15: Ağrı'da Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısının Aylık Dağılımı

TABLO 1. 20: Eleşkirt'te Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısı İle En Yüksek Kar Örtüsü Kalınlığının Aylara Göre Dağılımı (1941 – 1997)

AYLAR	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Kar Yağışlı Gün Sayısı	6.8	6.4	5.4	1.3	-	-	-	-	-	0.1	1.9	6.6	28.5
Karla Örtülü Günler	29.6	28.3	29.0	10.7	-	-	-	-	-	0.5	6.0	24.9	1289
En Yüksek Kar Örtüsü (cm)	106	137	146	108	2	-	-	-	-	35	41	74	146

KAYNAK: Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verilerinden

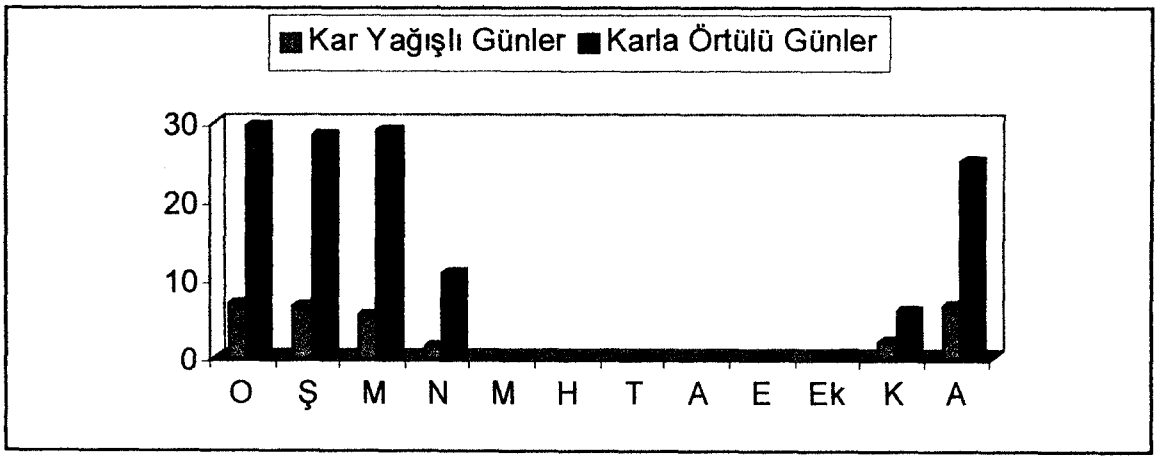

Şekil 1. 16: Eleşkirt'te Kar Yağışlı ve Karla Örtülü Günler Sayısının Aylık Dağılımı.

Araştırma sahasında kar yağışları yıllara göre farklılıklar göstermekle birlikte, genellikle Kasım ayı sonlarında başlamakta ve Nisan ayı başlarına kadar devam etmektedir. Ancak araştırma sahasında bazı yıllar Ekim ayı sonlarında da kar şeklinde yağışlar kaydedilmektedir. Nitekim ERİNÇ ve SÜR 'ün araştırmalarına göre de kar yağışı Ekim ayında genellikle yüksek dağlarda ve Doğu Anadolu'da başlar[117].

Ağrı (1.7 gün) ve Eleşkirt'te (1.3 gün) en az kar yağışı Nisan ayında, en fazla kar yağışı ise, (Ağrı'da 11.4 gün, Eleşkirt'te ise 6.8 gün) Ocak ayında görülmektedir. Kasım ayından itibaren kar yağışlarının artmasıyla birlikte, karın yerde kalma süresi de artmaktadır. Mart ayından sonra ise, havaların ısınmaya başlaması ile birlikte, kar yağışlarında da azalma meydana gelmektedir. Bölgede kar yağışlarının en fazla görüldüğü mevsim kıştır. Nitekim Ağrı'da kar yağışlı günlerin % 68.9'u ve karla örtülü günlerin ise % 67.5'i kış mevsiminde görülmektedir. Eleşkirt'te de benzer durum söz konusudur. Yapılan rasatlara göre bugüne kadar en yüksek kar örtüsü kalınlığı (Ağrı'da 225 cm., Eleşkirt'te de 137 cm. olarak)Şubat ayında tespit edilmiştir.

Yükselti, bakı ve topoğrafya gibi faktörlere bağlı olarak araştırma sahası içerisinde kar yağışlı gün ile, karla örtülü gün sayılarında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Yükseltinin 1700 m. civarında olduğu araştırma sahasının merkezi kesimi ile çevredeki dağlık-tepelik alanların özellikle kuzey yamaçlarında gerek güneşlenme değerinin az olması sonucu sıcaklıkların

[117] KOÇMAN. A., 1993, a.g.e.,İzmir, s. 69.

düşüklüğü ve gerekse yükselti faktörü nedeniyle kar yağışlarının etkili olduğu dönem ile karın yerde kalma süresi uzamaktadır.

Çok gürültülü, şimşekli hava koşulları ile sağnak yağışlara yer vermesi ve bu görünüşü ile konveksiyonal hava olaylarının bir göstergesi olması bakımından önem taşıyan orajlı günlerin sayısı 25.5 gündür (Tablo 1.21).

TABLO 1.21 Ağrı'da Ortalama Orajlı, Kırağılı ve Dolu yağışlı Gün Sayısı (1942 – 1997)

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Orajlı Günler	-	-	0.1	2.2	7.1	6.0	4.0	2.6	1.7	1.5	0.3	-	25.5
Kırağılı Günler	3.1	2.9	2.8	3.0	1.4	0.1	-	-	0.7	8.1	12.5	5.7	40.3
Dolulu Günler	-	-	0.1	0.8	1.7	1.0	0.3	0.2	0.1	0.4	0.1	0.1	4.8

KAYNAK: Devlet Meteoroloji Genel Müdürlüğü Verilerinden

Araştırma sahasında orajlı günler en çok Mayıs ve Haziran aylarında meydana gelmektedir. Nisan ve Ekim arasında sık sık görülen bu olayın tarımsal faaliyetler üzerinde olumsuz etkileri görülür. Bölgede orajlı günler ve yaz yağışları ile ilgili olarak görülen dolu yağışları çok seyrek olarak (yıllık ortalama 4.8 gün) görülmektedir.

Genelde yaz aylarında sınırlı kalan ve aylık ortalamalarda 1 günün altında bulunan dolu yağışları, Mayıs ve Haziran aylarında aylık ortalama 1 günün üzerinde olup bölgede zaman zaman zararlara neden olmaktadır.

Ağrı'da yıllık ortalama kırağılı gün sayısı 40.3'tür. Ağrı'da Eylül ayı sonlarına doğru kırağı olayı görülmeye başlanmakta sıcaklık değerlerinin düşmesine bağlı olarak Kasım ayına kadar artarak devam etmektedir. Kasım ayında 12.5 güne ulaşan kırağılı gün sayısı, Aralık ayından itibaren azalmaya başlamakta ve Mayıs ayına kadar devam etmektedir. Haziran ayı başlarında ise sona ermektedir. Kırağı oluşumunun, kültür bitkilerine olan zararı daha çok sonbahardaki ilk donlarla bağıntı içinde söz konusu olmaktadır. Ağrı'da yetişen kültür bitkilerinin yetişme süreleri fazla uzun olmadığı için önemli bir zarar söz konusu değildir.

1. 2. 5. İklim Tipi, Yağış Etkinliği ve Kuraklık Sorunu.

Bir bölge veya yörenin ikliminin bilinmesi doğal ve beşeri olayların analizini yapabilme açısından büyük önem taşımaktadır. Araştırma sahasında yağış-sıcaklık ve yağış buharlaşma ilişkisine dayanan yağış etkinliğini ortaya çıkarmak, özellikle tarımsal faaliyetler açısından son derece önemlidir. Ayrıca akarsu debileri, göl ve nehir seviyeleri bir barajda birikebilecek

suyun miktarı, yeraltı su kaynaklarının verimlilik derecesi gibi hususlarda gelir ve gider arasındaki ilişkilerin bir sonucu olan yağış etkinliğine bağlıdır[116].Bu bölümde değişik araştırmacıların ortaya koydukları yağış etkinliği formülü yardımıyla, araştırma sahasının nemli, yarınemli, yarıkurak ve kurak devreleri belirlenip iklim tipi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Araştırma sahasının yağış etkinliğini belirleyebilmek amacıyla De MARTONNE (1942), ERİNÇ (1965) ve THORNTHWAITE (1948) yağış etkinliği formülleri kullanılmıştır. De MARTONNE'un 1942 yılında ortaya koyduğu yıllık kuraklık formülüne göre [117]. Ağrı'nın yıllık kuraklık indisi 18.9'dur. Bu değerin indis ıskalasında I=10-20 arasında yer alması nedeniyle Ağrı yarıkurak ve yarınemli sahalar arasında ortalama bir yerde bulunmaktadır. Aynı şekilde Eleşkirt'de 15.6'lık yıllık indis değeriyle, aynı kategoriye dahil edilmektedir. Söz konusu kuraklık indisine göre Ağrı'da Ekim ayından başlayarak Mayıs ayına kadar süren 8 aylık bir devre nemli geçmektedir. Bölgede sadece Haziran ayı yarı nemli geçmekte, Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları ise kurak bir devre olarak belirmektedir. Ağrı'da De MARTONNE formülüne göre genel olarak nemli iklimler ile yarıkurak ilkimler arasında kalan *yarı nemli bir geçiş iklimi* yaşanmaktadır (Tablo 1.22).

TABLO 1.22: Ağrı'da De MARTONNE (1942) Metoduna Göre Aylık Kuraklık İndisinin Dağılımı

Aylar	**O**	**Ş**	**M**	**N**	**M**	**H**	**T**	**A**	**E**	**Ek**	**K**	**A**	**Yıllık**
Ortalama Sıcaklık C°	- 10.7	- 9.5	- 3.9	- 5.6	12.1	16.5	21.0	20.9	16.1	8.8	1.6	- 6.9	6.0
Yağış(mm.)	46.8	51.6	54.4	68.7	66.8	45.6	23.5	11.7	14.3	55.1	48.6	46.2	533.3
İndis Değerleri	553	318	107	52.8	36.3	20.6	9.0	4.5	6.6	35.2	50.2	178.8	18.9
Yağış Etkinliği	Nemli					Yarı Nemli	Kurak			Nemli			**Yarı Nemli**

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

ERİNÇ tarafından 1965 yılında ortaya atılan formülle elde edilen indis sonuçları, vejetasyon formasyonlarının yayılış alanları ile yağış etkinliğini çok iyi bir şekilde göstermektedir. ERİNÇ, bazı istasyonlarımızdaki yağış etkinliğini belirlediği tabloda, Ağrı'yı yıllık 30.1 indis değeriyle, indisi 23-40 arasında yarı nemli, bitki örtüsünü de *park görünümlü kuru orman* kategorisine dahil etmiştir. İndis değeri tarafımızdan yapılan tabloda değişmekle

[118] ERİNÇ, S., 1957, Tatbiki Klimatoloji ve Türkiye'nin İklim Şartları, İstanbul Teknik Üniv. Hidrojeoloji Enst. Yay. Sayı:2,, İstanbul, s. 71.

[119] DÖNMEZ, Y., 1990, Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları,İstanbul, s.245-256.

birlikte aynı kategori içinde kalmaktadır. ERİNÇ formülüne göre, Ağrı 39.5 , Eleşkirt'de 37.2 indis değeri ile *yarı nemli bir iklim tipi* ne sahiptir[120].

TABLO 1.23: Ağrı'da ERİNÇ (1965) Yağış Tesirlilik İndisinin Aylık Dağılımı.

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Ortalama Yağış (mm)	46.8	51.6	54.4	68.7	66.8	45.6	23.5	11.7	14.3	51.1	48.6	46.2	533.3
Ortalama Mak. Sıc. (C°)	- 6.0	- 3.9	1.1	11.0	18.4	23.8	28.8	29.6	25.3	16.7	7.6	- 2.4	13.5
İndis Değeri	0	0	593.4	74.9	43.5	23.0	9.8	4.7	6.7	36.7	76.4	0	39.5
Yağış Etkinliği			Çok Nemli		Nemli	Yarı Nemli	Kurak			Yarı Nemli	Çok Nemli		**Yarı Nemli**

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.

ERİNÇ'in yağış etkinliği formülüne göre araştırma sahasında Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları kurak, Eleşkirt'te Haziran yarı kurak, Ekim ayı ise yarı nemli geçmektedir. Ağrı'da Haziran ve Ekim ayları yarı nemli geçerken, Kasım-Mayıs ayları arasındaki 7 aylık dönem ise nemli devreyi meydana getirmektedir. ERİNÇ formülü araştırma sahasını her ne kadar nemli bir iklim tipine sahip olarak göstermekteyse de, De MARTONNE iklim tasnifinden daha farklı bir sonucun ortaya çıktığı dikkati çekmektedir. Bu nedenle sıcaklık, nem, buharlaşma ve toprağın su ile doyma durumlarını inceleyen ve bir bilanço ortaya koyan THRONTHWAITE metodu da saha için uygulanmıştır.

TABLO 1.24 Eleşkirt'te ERİNÇ (1965) Yağış Tesirlilik İndisinin Aylık Dağılımı

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Ortalama Yağış (mm)	40.7	42.3	39.0	60.4	73.4	38.1	18.7	11.5	16.4	46.4	48.5	44.3	479.7
Ortalama Mak. Sıc. (C°)	- 6.1	- 4.6	0.0	10.1	17.6	22.9	27.5	28.7	24.1	15.7	7.6	- 3.2	12.9
İndis Değeri	0	0	468.0	71.7	50.0	19.9	8.2	4.8	8.2	35.5	76.5	0	37.2
Yağış Etkinliği			Çok Nemli		Nemli	Yarı Kurak	Kurak			Yarı Nemli	Çok Nemli		**Yarı Nemli**

KAYNAK: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden

[120] ERİNÇ, S., 1965, Yağış Müessiriyeti Üzerine Bir Deneme ve Yeni Bir İndis. İst. Üniv. Coğr. Enst. Yay. No: 41, İstanbul, s. 28.

TABLO 1.25 Thornthwaite Metoduna Göre Ağrı'nın Su Bilançosu

Aylar	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	Yıllık
Sıcaklık (C°)	10,7	- 9,5	- 3,9	5,6	12,1	16,5	21,0	20,9	16,1	8,8	1,6	- 6,9	6,0
Sıcaklık İndisi	0,00	0,00	0,00	1,19	3,81	6,10	8,78	8,72	5,87	2,35	0,18	0,00	37,00
Potansiyel Evapotarnspirasyon (mm)	0,00	0,00	0,00	25,07	57,80	80,91	105,08	104.5	78,78	40,9	6,45	0,00	499,57
Düzaltilmemeiş PE	0,84	0,83	1,03	1,11	1,24	1,25	1,27	1,18	1,04	0,96	0,83	0,81	-
Düzaltilmiş PE	0,00	0,00	0,00	27,83	71,52	100,92	133.17	123,4	81,93	39,2	537	0,00	583,40
Yağış	46,80	51,60	54,40	68,70	66,80	45,60	23,60	11,70	14,30	55,1	48,60	46,2	533,30
Birikmiş Suyun Aylık Değişmesi	0,00	0,00	0,00	0,00	- 4,72	- 55,32	- 39,96	0,00	0,00	15,8	43,23	40,9	-
Birikmiş Su	100	100	100	100	95,28	39,96	0,00	0,00	0,00	15,8	59,04	100	-
Gerçek Evapotranspirasyon	0,00	0,00	0,00	27,83	71,52	100,92	63,45	11,7	14,3	39,3	5,37	0,00	334,39
Su Noksanı	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	69,72	111,6	67,63	0,00	0,00	0,00	249,01
Su Fazlası	46,80	51,60	54,40	40,87	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	5,24	198,91
Akış	26,02	49,20	53,00	47,83	20,43	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	2,62	198,91
Nemlilik Oranı	0,00	0,00	0,00	1,47	- 0,07	- 0,55	- 0,52	- 0,91	- 0,93	0,40	8,05	0,00	-

İKLİM TİPİ: C2 - B'1 s2 b2

THORNTHWAITE formülüne[121] göre çizilen su bilançosu diyagramında potansiyel evapotranspirasyonun yağış değerlerinden düşük gerçekleştiği Ekim ayından itibaren toprakta su birikmeye başlamakta ve bu ay yarı nemli devre olarak ortaya çıkmaktadır. Toprakta su birikiminin devam ettiği ve birikmiş suyun 100'ün üzerinde gerçekleştiği Aralık-Nisan ayları arasındaki 5 aylık dönem ise nemli devre olarak belirmektedir.

Haziran ayından itibaren yağış değerleri potansiyel evapotranspirasyon değerlerinden düşük olduğu için, düşen yağış miktarı buharlaşma ile kaybolan yağış miktarını karşılayamamakta ve toprakta biriken su, bu aydan itibaren tüketilmeye başlanmaktadır. Bu durum biriken suyun sıfıra ulaştığı Temmuz ayına kadar devam etmektedir. Temmuz ayından itibaren birikmiş su buharlaşma ile kaybolmaktadır. Yağışlarda potansiyel evapotranspirasyonu karşılayamadığından, su noksanı nedeniyle Temmuz-Eylül ayları arasındaki 3 aylık devrede tarımsal faaliyetler olumsuz yönde etkilenmektedir. Söz konusu devre kurak dönem olarak ortaya çıkmaktadır (Tablo 1.25, Şekil 1.17).

[121] DÖNMEZ, Y ., 1990, a.g.e.,İstanbul, s. 269-274

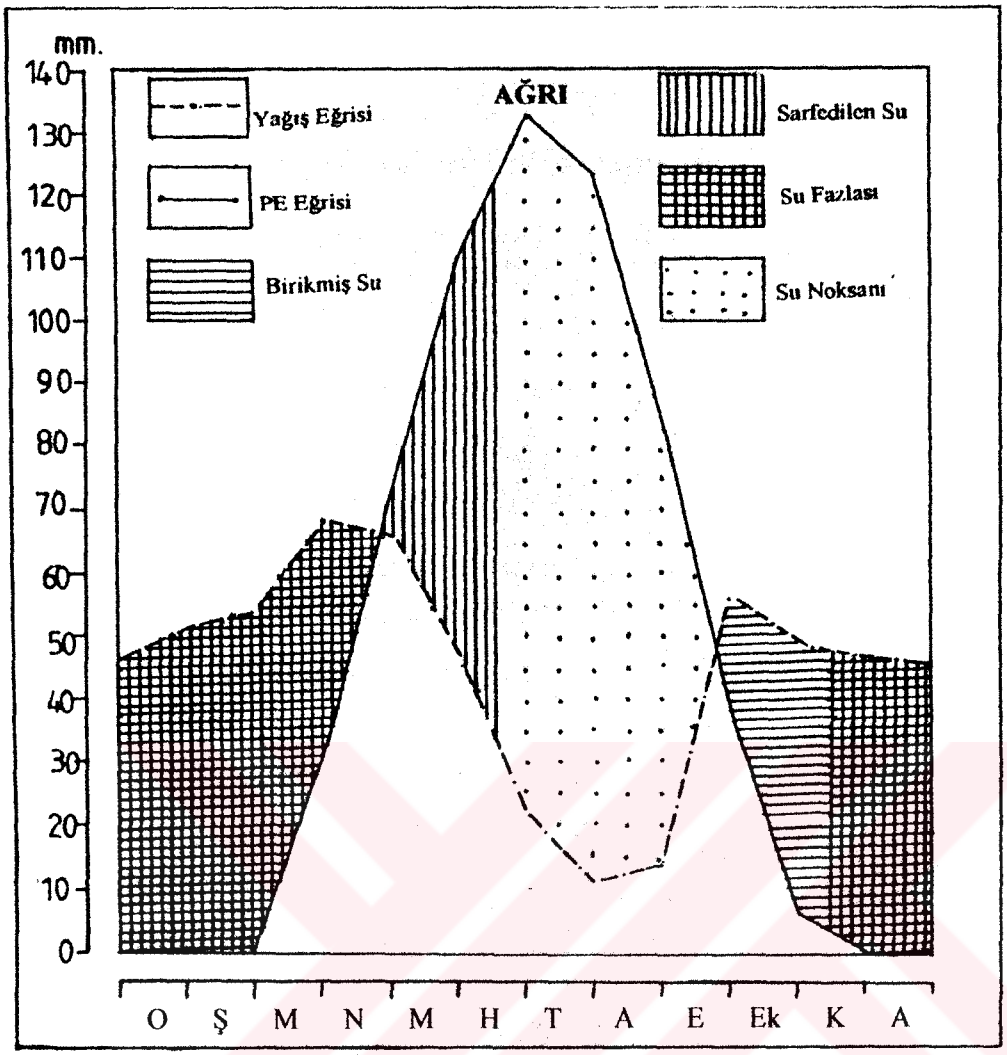

Şekil 1.17: Ağrı'nın Thornthwaite Yöntemine Göre Su Bilançosu Diyagramı.

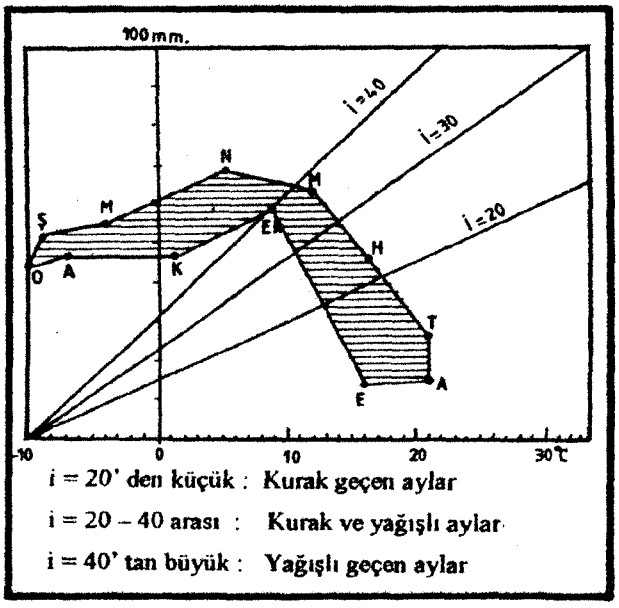

Şekil 1.18: Ağrı'nın Klimogramı

Araştırma sahasının iklim tipinin belirlenmesi amacıyla uygulanan THORNTHWAITE iklim tasnifine göre Ağrı'da $C_2B_1s_2b_2$ sembolleri ile gösterilen *yarı nemli, birinci derecede mezotermal , su noksanı yaz mevsiminde ve orta derecede olan , karasal şartlara yakın bir iklim tipi* hüküm sürmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde kuraklık ya da nemlilik şartlarından hangisinin hüküm sürdüğünü tespit edebilmek amacıyla sıcaklık ve yağış ilişkilerini gösteren bir adet klimogram hazırlanmıştır. Ağrı için hazırlanan klimogram incelendiğinde, yağış ve sıcaklıkların aylar arasında farklı dağılmasının bir sonucu olarak, klimogramın kapalı ve uzunlamasına bir şekil gösterdiği gözlenir. Klimograma ait indis değerleri incelendiğinde ise, Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarının kurak geçtiği görülmektedir. Aynı klimograma göre Mayıs, Haziran ve Ekim ayları, kurak ve yağışlı aylar arasındaki geçiş ayı olarak belirmektedir. Kasım ve Nisan arasında kalan 6 ayda yağış kaydedildiği ve yağışın büyük oranda soğuk karakterli aylarda düşüğü dikkati çeker (Şekil 1.18).

İnceleme alanı yarı nemli bir bölgede yer almasına karşılık, kısmen kurak yörelere has değerler de görülmektedir. Kuraklığın aylık gidişine bakıldığında Temmuz-Eylül arasındaki üç ay kurak, Haziran ayı ise yarı kurak geçmektedir. Yılda yaklaşık olarak 4 ayı bulabilen, nispeten kısa süreli kurak bir devreye karşılık, 8 aylık nemli veya yarı nemli devrede, kış mevsiminin düzenli donlar ve ekstrem soğuklarla karakterize edilebildiği gözlenmektedir. Uzun soğuk ve nemli bir devreye karşılık, nispeten kısa bir kuraklık dönemi olmasına rağmen, geçiş mevsimleri ile kurak geçen yaz mevsimi birbirinden ayrılmakta ve yaz mevsiminde kuraklık belirginleşmektedir. Özellikle bitkilerin yetişme döneminde ve suya en fazla ihtiyaç duydukları yaz mevsiminde, kuraklığın bariz bir şekilde hissedilmesi, sulama ihtiyacını doğurmakta ve birtakım tesislerin (baraj ve sulama kanalları gibi) yapımını gerektirmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, çeşitli formüllere göre değişik sayıdaki indis değerlerine ve bunların ifade ettiği değişik kavramlara rağmen, bütün bu formüllerin sonuçları ortak bazı özellikler ifade etmektedir. Araştırma sahasının yarı nemli bir iklim tipine sahip olduğu, yağışın yıl içindeki dağılışının nispeten dengeli olması nedeniyle, kuraklık sorununun çok ileri derecelere ulaşmadığı dikkati çeker. Uzun soğuk ve kar yağışlı mevsimi ile Türkiye'nin bilinen yarı nemli bölgelerinden ayrılan araştırma sahasında, Aralık,Ocak ve Şubat aylarında fizyolojik kuraklığın etkili olduğu, Kasım, Mart, Nisan ve Mayıs aylarının nemli devreyi teşkil ettiği, Haziran ve Ekim ayları arasındaki 5 aylık devrede ise su noksanlığının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

1. 3. HİDROĞRAFYA

Bir sahanın hidrografik özellikleri incelenirken, o sahadaki yeraltı ve yerüstü su durumlarıyla kaynakların ele alınması gerekir. Çevresine göre zengin bir hidrografik potansiyele sahip araştırma sahasında gerek yeraltı ve gerekse yerüstü suları oldukça elverişli bir durum arz eder (Harita 7).

1.3.1. Yeraltı Su Durumu

Yeraltı sularının büyük ölçüde yörenin jeolojik formasyonları ile çok yakından ilgili olduğu söylenebilir. Genel olarak yüzeyden yer altına doğru çatlaklar, boşluklar ve gözenekler vasıtasıyla sızan sular, geçirgen özellikteki jeolojik formasyonlar içerisinde depo edilirler[122]. Jeolojik formasyonlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, araştırma sahasında yer altı suyu bakımından en zengin üniteyi Kuvaterner yaşlı alüvyonal çökeller ile Pliyosen'e ait kumlu ve çakıllı sahalar oluşturur. Ayrıca Miyosene ait tüf ve aglomeralar da yer altı suyu ihtiva etmektedirler. Fakat, su kalitesi düşük olup, sulama suyu niteliğinde değildir. Araştırma sahasında ova yüzeyini kaplayan kil, kum ve çakıl depozitlerinden oluşan alüvyonlar, benzer litoloji ve aynı hidrolojik sistem içinde oluşu nedeniyle, daha altta yer alan Pliyosen'den ayrı bir akifer olarak düşünülemez[123].

Pliyosene ait kumlu ve çakıllı depozitler, ovanın batı ve güneyinde kalınca bir akifer (100-150 m.) oluştururlar. Doğuya doğru genellikle killi seviyelerle kesilen Pliyosen'in kumlu ve çakıllı kısımları gerek alttan ve gerekse üstten killerle sınırlandığından basınçlı akifer oluştururlar. Ziyaret ve Yolugüzel köyleri yakınlarına doğru incelerek ova içinde kuzeye doğru kayboldukları görülür. Ayrıca, inceleme alanında özellikle güneyde (Şeryan Çayı boyunca uzanan güney fayı civarında)Yolugüzel (2829 m.), Suçatağı (3210 m.), ile Yoluyazı (7894 m.) sondaj kuyularının içinde açıldığı, Miyosen tüf ve çakıl seviyelerinin akifer özelliği gösterdikleri görülür. Fakat, su kaliteleri genellikle bozuktur. Bu formasyonlar güneydeki volkanik kütlelerden beslenirler[124].

---

[122] ÖZÇAĞLAR, A., 1988, Kazova'nın Coğrafyası, Ankara Üniv. Sosyal Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi., Ankara, s. 93.
[123] DSİ. 1976, Ağrı - Eleşkirt Ovası Hidrojeolojik Etüt Raporu. DSİ. Gn. Md. Yay. Ankara, s. 23-25
[124] DSİ. 1976, a.g.r., Ankara, s.26.

Harita 7: AĞRI OVASI VE ÇEVRESİNİN HİDROĞRAFYA HARİTASI

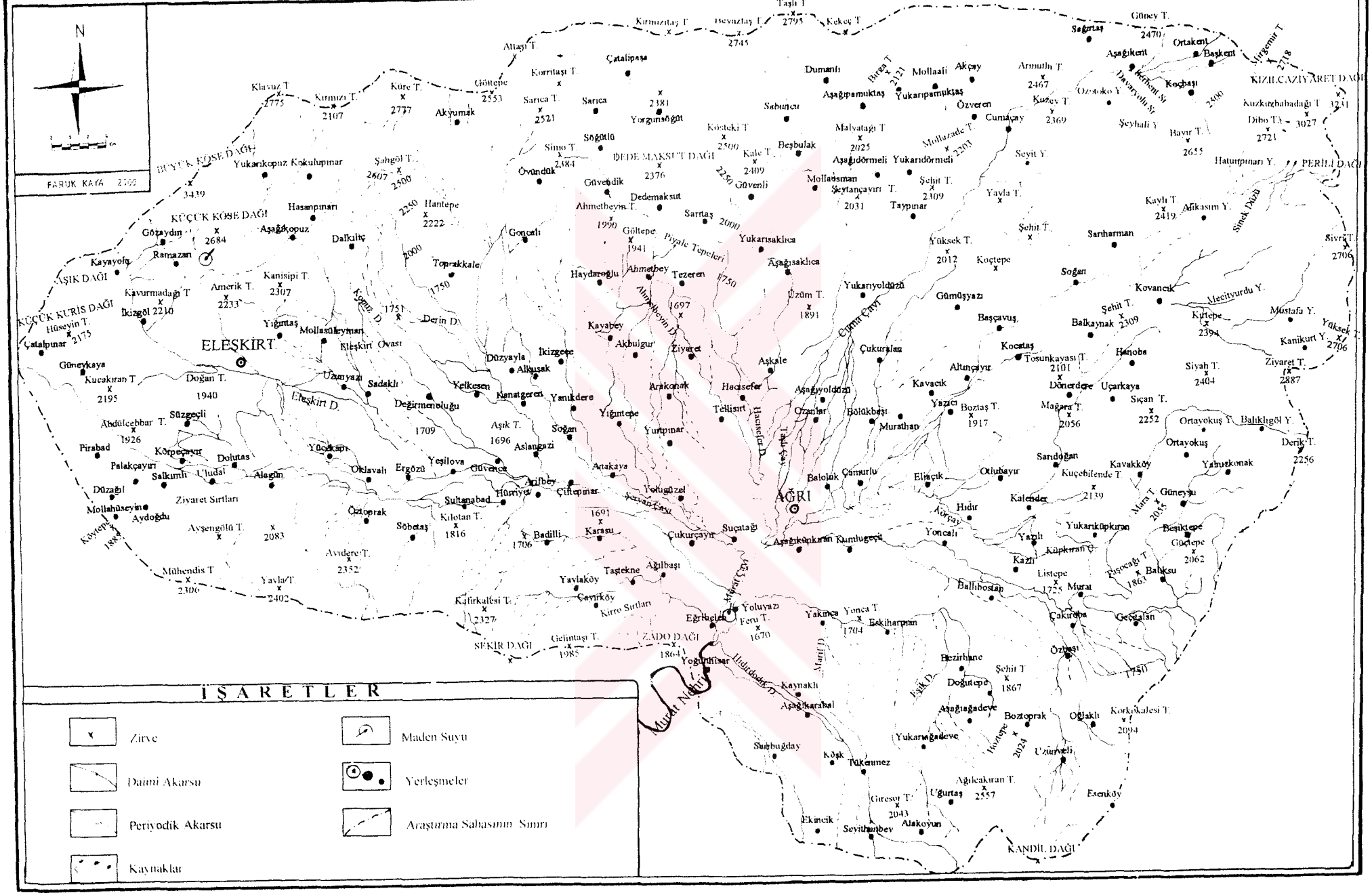

Sahada DSİ tarafından araştırma ve inceleme amacıyla açılan sondaj kuyularının genellikle özgül debi değerleri 1-3 ile 5 lt /sn arasında değişmektedir. Bu değerin akiferin kalınlaşması nedeni ile ovanın güneyine doğru arttığı (0.8-14 lt/sn) görülmektedir. Ağrı Ovası ve çevresinde, sondaj kuyularının açıldığı alan içinde, su tablası kotu en yüksek 1810 m. ile Eleşkirt ilçe merkezinin batısındadır. Su tablasının kotu doğuya doğru düşer. Ağrı merkez ilçe ile Yolugüzel köyü arasında basınçlı su kotu 1630 m.dir. Bu durumda ovadaki yer altı suyunun genel akış yönü batıdan-doğuya ve kuzeyden-güneye doğrudur[125].

Araştırma sahasında yeraltı suyu besleniminin başlıca iki yoldan gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Birincisi, akifere yüzeyden direkt yağışlarla süzülme, ikincisi ise yüzeysel akışla gerçekleşmektedir. Ovanın yüzeyi, Kuvaterner ve Pliyosen yaşındaki kil, kum ve çakıl seviyelerinden oluşmuştur. Egemen olan formasyon kildir. Kum ve çakıllı seviyeler kile göre daha az yer kaplarlar. Bu nedenle süzülme oranı oldukça düşük kabul edilmiştir[126].

Çalışma alanının çok geniş bir drenaj alanı vardır. Drenaj alanından yüzeysel akışa geçen suların bir kısmı, ovayı kat ederken süzülerek akiferi beslemektedir. Ovada yer altı suyu boşalımı, ovanın güney sınırını oluşturan Şeryan ve Murat çaylarına olduğundan, güney drenaj alanında akışa geçen yüzey suları, doğrudan bu çaya katılarak beslenimi etkilemez. Ancak, Şeryan Çayı ve Cumaçay drenaj alanları ile sınırlanan kuzey drenaj alanından yüzeysel akışa geçen sular ovayı kat ederek kumlu ve çakıllı seviyelerden süzülerek akiferi besler[127].

TABLO 1.26 :Araştırma Sahasının Yeraltı Suyu Bilançosu

Beslenim m³/Yıl		**Boşalım m³/Yıl**	
Yağıştan Süzülme	17.0×10^6	Akarsulara boşalım	$15.0.x.10^6$
Yüzeysel Akıştan		Yeraltından Dışa Akış	4.0×10^6
Süzülme	10.0×10^6	Suni Boşalım	8.0×10^6
TOPLAM	**27.0×10^6**	**TOPLAM**	**27.0×10^6**

KAYNAK: DSİ. 1976, Ağrı - Eleşkirt Ovası Hidrojeolojik Etüt Raporu. DSİ. Gn. Md. Yay. Ankara.

Tablodan da anlaşıldığı gibi sahadaki yer altı suyu boşalımı akarsuya boşalım, yeraltından dışa akış ve suni boşalım yolları ile olmaktadır.

[125] DSİ. 1976, a.g.r., Ankara, s.27.
[126] DSİ. 1976, a.g.r., Ankara, s.28.
[127] DSİ. 1976, a.g.r., Ankara, s.28-29.

Hidrografya haritasından da görüldüğü gibi ovada yeraltı suyu hareketi genellikle kuzeybatıdan-güneydoğuya ve kuzeyden-güneye doğrudur. Güneyde bir fay boyunca uzanan Şeryan Çayı ovayı sınırlar. Fay boyunca Pliyosen geçirimli seviyeleri ile Miyosen killi seviyeleri kontakt halindedir. Bu nedenle yer altı suyu güneye devam etmez ve Şeryan çayına boşalır. Şeryan çayının ova çıkışındaki debisi ile, yan dereler yoluyla bu çaya katılan yüzey suları debisi arasındaki fark, yeraltı suyunun akarsuya olan boşalımıdır. Bir miktar yeraltı suyu boşalımı da, ovanın Ağrı kent merkezinin kuzeyindeki bölümünden, Murat vadisine akmaktadır, Şeryan çayına yeraltı suyu boşalımı, çayın ova çıkışında Yolugüzel köyü doğusunda ölçülen debisi 2.359 m^3/sn.dir[128].

Ağrı ovası ve çevresinde yeraltı suyu kullanımı henüz içme ve kullanma amacı ile olmamaktadır. Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında, Askeri birlikler, okullar ve bazı köylerde bu amaçla 250 lt /sn. kadar yeraltı suyu kullanılmaktadır. Bir yılda kullanılan yer altı suyu ise 8.0×10^6 m^3/yıl dır[129].

Araştırma sahasındaki Ağrı ve Eleşkirt ovalarında yörelere göre akifer kalınlığında farklılık görüldüğünden, kuyu verimlerinde de değişiklikler olmaktadır. Sahada birinci derecede yer altı suyu işletmesine uygun bölge; güneyde Şeryan Çayı ile kuzeyde Salkımlı, Yanıkdere, Hacısefer ve Bölükbaşı köylerinden geçen çizgi arasında kalan saha, ovanın güneyindeki bu sahada kuyu verimleri 30-50 lt /sn., derinlikleri de en çok 150 m. kadardır. İkinci derecede yer altı suyu işletmesine uygun bölge ise, birinci derecedeki sahanın kuzeyinde kalan alandır. Kuyu verimleri genellikle 5 lt / sn ile 20 lt / sn arasında, derinlikleri de 50 m. ila 150 m. arsında değişir. Bu saha daha çok içme ve kullanma gibi nispeten az su ihtiyaçları için elverişlidir. Eleşkirt deresi, Cumaçay yatağı ve sahanın güney sınırı gibi yerlerde yersel olarak 20 lt / sn den fazla su almak mümkündür[130].

1. 3. 2. Kaynaklar

Yeraltı suyunun, genel olarak doğal yoldan yüzeye çıktığı sahalara *kaynak* denilmektedir. Bilindiği gibi yeraltında serbest ve basınç altında bulunan akiferlerdeki sular, çeşitli nedenlerle yeryüzüne çıkarak akmaktadır. Kaynaklara halk dilinde memba, pınar, çeşme gibi isimler verilmektedir[131]

---

[128] DSİ. 1976, a.g.r., Ankara, s.29-30.
[129] DSİ. 1976, a.g.r., Ankara, s.30-31.
[130] DSİ. 1976, a.g.r., Ankara, s.32-33.
[131] ATALAY, İ. 1986. Uygulamalı Hidroğrafya, Ege Üniv. Ed. Fak. Yay. No:38. İzmir, s.209.

Araştırma sahası kaynaklar açısından nispeten zengin bir durumdadır. Yörede kaynaklar genellikle dağlık-tepelik alanların yamaçlarında ortaya çıkar. Soğuksu kaynaklarına yörede çeşme, pınar veya göze gibi adlar verilir. Bu kaynakların suları birleşerek daimi akışlı küçük dereleri oluşturmaktadır. İnceleme sahasındaki yerleşmelerin içme ve kullanma suyu ihtiyaçları da genellikle bu tür kaynaklardan elde edilmektedir.

Yatay tabakalanma gösteren ince taneli konglomera-kumtaşı, silttaşı - kireçtaşı, marn ve tüfit ardalanmasından meydana gelen Neojen formasyonları, araştırma sahasında yer altı su tablasının geliştiği kesimlerden birini oluşturur. Geçirimliliği yüksek tabakalar ihtiva eden bu formasyon üzerinde eğim değeri azalmaktadır. Derine sızan yağış sularının geçirimsiz tabaka üzerinde oluşturduğu su tablası, topoğrafya yüzeyine uygun bir dalgalanma göstermekte[132], yamaç ve tepelerde yüzeye yaklaşan su tablasına kuyu açma yoluyla ulaşmak mümkün olmaktadır.

Bu tür kuyulara güneydeki Karasu, Taştekne, Konuktepe, Çukurçayır ve Ağılbaşı köylerinde rastlanmaktadır. Derinlikleri 10-12 m. arasında değişen ve statik seviyelerinin 1-7 m.ler arasında olduğu tespit edilen 30 civarında kuyu bulunmaktadır. Söz konusu köylerdeki kuyuların su kaliteleri bozuktur[133]. Halk bu kaynaklardan içme, kullanma ve hayvanların sulanmasında yararlanmaktadır. En fazla kaynak yoğunluğuna ise genellikle fay hatlarının belirlediği sahalar ile ezilme zonlarında rastlanmaktadır. Özellikle Şeryan Çayı boyunca uzanan doğu-batı doğrultulu bir fay zonu boyunca, çok sayıda fay kaynağı sıralanmıştır.

Araştırma sahsının bazı kesimlerinde, maden sularına da rastlanmaktadır. Maden suları soğuk veya sıcak olabilir. Tedavi amacıyla kullanılan bu suların soğuk olanlarından genellikle içilerek, sıcak olanlarından ise banyo yapılarak yararlanılır. Ülkemizde maden suyu terimi, genel olarak bu suların içme yoluyla yararlanılanlarını ifade etmek için kullanılmaktadır[134].

Yöredeki en tanınmış maden suyu Ağrı'ya 5 km uzaklıktaki Yoluyazı köyünde Murat Nehri'nin kıyısında, diğeri ise bu kaynağın 1 km. güneydoğusunda yer alan kaynaktır. Murat Nehrinin kıyısında yer alan kaynağın, suyu kükürtlü olup; yara, bere, çıban vb, deri ve romatizma hastalıkları için şifalı olduğu söylenmektedir. Bu kaynağın doğusunda yer alan ve Dambat maden suyu olarak bilinen diğer kaynağın ise böbrek, bağırsak ve mide hastalıklarını iyileştirdiği belirtilmektedir (Fotoğraf 12).

---

[132] HOŞGÖREN,M.Y.,1984, Hidroğrafyanın Ana Çizgileri I. İstanbul Üniv. Yay. No.2619. Coğrafya Enst.Yay. No:111. İstanbul, s..5-9.
[133] DSİ. 1976, a.g.r., Ankara, s.29-30.
[134] HOŞGÖREN, M.Y., 1984, a.g.e., İstanbul, s. 45.

Ayrıca, Ağrı Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü tarafından kaynağın kimyasal analizi yapılmıştır. Bu analize göre; su çok şiddetli korrazif özelliktedir. Kalsiyum, mağnezyum ve klörür miktarı (PH 5.7) Türk içme suyu standartlarına göre müsaade edilebilen eşik değerden azdır. Ancak PH değeri 7'ye çıkarılıp diğer gereken tedbirler alındıktan sonra içme ve kullanma suyu olarak kullanılabilir.

Bunun dışında Eleşkirt ilçesinin kuzeyinde yer alan Kösedağ kütlesinin eteklerinde yer alan maden suyu kaynağının da, aynı şekilde böbrek taşlarını tedavi ettiği, yöre halkı tarafından belirtilmektedir. Hatta bu maden suyu Eleşkirt belediyesi tarafından ilçe merkezine kadar, boru hattı döşenmek suretiyle ulaştırılmıştır.

Fotoğraf 12 : Dambat maden suyu çevresinde oluşturulan piknik alanlarından bir görünüm.

1. 3. Akarsular

Araştırma sahasının akarsu ağını, Fırat ırmağının kollarından birini teşkil eden, Murat Nehri ve yan kolları oluşturur. Murat Nehrinin başlıca yan kolları, batıdan-doğuya doğru şunlardır: Abdi Suyu, Şeryan Çayı, Eleşkirt Deresi, kuzeyde Kopuz Deresi, Kılıçgölü Deresi ile ovaya doğru Memitan ve Karasu Dereleri, Ahmetbey Deresi, Hacısefer Deresi, Mamik Çayı, Cumaçay Deresi, Altınçayır ve Körçay dereleridir. Bu dereler drenaj alanındaki kar ve yağmur sularıyla beslenirler. Eleşkirt ilçesindeki derelerin çoğu ovayı kat ederek, sularını, güneyde ovayı batı-doğu yönünde kat eden Şeryan (Güzeldere) çayına boşaltırlar. Şeryan

Çayı Ağrı ovasının batı bölümünü Çukurçayır köyü yakınlarında terk ederek, doğuda Ağrı kenti çevresindeki Hacısefer, Mamik çayı, Cumaçay, Altınçayır ve Körçay derelerinin oluşturduğu Murat çayı ile birleşir ve Murat Nehri adını alır.

Murat ve Şeryan çaylarının su toplama havzaları, diğer yan kollara oranla çok geniş ve akım değerleri yüksektir. Bunun dışında, çok sayıda dar havzalı küçük sürekli akarsular ile kuru dereler, ana akarsu olan Murat Nehrine çeşitli yönlerden kavuşan, yan kol niteliğindedirler. Bu yöredeki bütün akarsular yüksek dağlardaki kar suları ile beslendiklerinden, özellikle ilkbahar aylarında bol su taşırlar.

Murat Nehri birçok derelerin toplandığı ve nehrin tam manası ile teşekkül ettiği Ağrı depresyonu ile Muş ovasına girdiği nokta arasında, güneybatı-kuzeydoğu istikametinde, yani komşu Van Gölü tektonik havzasının eksenine paralel olarak uzanan bir ana damar ile buna dikey olarak doğudaki ve batıdaki depresyonlardan geçerek gelen, kuzeybatı-güneydoğu istikametli birçok kollardan müteşekkil bir sistem meydana getirir. Bazen Murat'ın kendisi de yan kollarının istikametlerine paralel doğrultular alır. Nitekim nehrin Aladağ'dan çıkarak Diyadin ovasının sularını Ağrı istikametinde boşaltan kısmı böyledir. Tamamıyla bölgenin tektonik istikametlerine bağlı görünen bu sistem, oluşum itibariyle yeni bir çehre taşımaktadır.

Murat Nehri Van gölünün kuzeyinde bulunan Aladağ ile kuzeybatısındaki Muratbaşı dağının (3510 m.) yamaçlarından kaynaklanan suların birleşmesiyle oluşur. Murat suyu Diyadin kasabasından sonra batıya doğru akarak Taşlıçay civarından geçer, Ağrı kenti yakınlarında Eleşkirt ovasından gelen suları da alarak güneybatıya yönelir[135]. Ağrı'ya kadar birçok yan kollar ile batıdan gelen Şeryan (Güzeldere) çayını alarak büyür ve Ağrı kenti güneyinde kuzeydoğu-güneybatı istikametini alarak, Hamur boğazına girer. Malazgirt ve Bulanık yakınlarından geçerek Muş Ovası'na dahil olur[136].

Murat Nehri, flişden ibaret eğimli bir kütleyi 1000 m. kadar derinlikte ortalama 1 km. kadar genişlikte ve kuzey-güney yönlü bir boğaz ile yararak Muş depresyonuna girer ve burada doğudan gelen Karasuyu alır[137]. Fırat Nehri, Basra körfezi havzasının önemli bir akarsuyudur. Bu akarsunun Türkiye'deki su toplama havzası, alan bakımından Karadeniz havzası (%31.5)' ında sonra % 23.5'lik bir oranla ikinci gelmektedir[138].

---

[135] TUNCEL, M.,1994, *İslam Ansiklopedisi Fırat Maddesi. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,Cilt 3, İstanbul,s.32.*
[136] İZBIRAK, R., 1996. Türkiye I. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Öğretmen Kitapları Dizisi:196,İstanbul,s. 187.
[137] ERİNÇ, S., 1953, a.g.e.,İstanbul, s .83-84.
[138] HOŞGÖREN. M.Y., 1984, a.g.e.,İstanbul, s.104.

Fırat'ın en önemli kolu durumundaki bulunan Murat Nehri, yağış alanı ve taşıdığı su miktarı bakımından Karasu'dan daha büyüktür. Bu nehir Fırat'a bol su taşır. Normal olarak saniyede 100-150 m^3, taşkın dönemlerinde 1000-1500 m^3 ve daha fazla, en çok çekilmiş olduğu zamanlarda bile 50-70 m^3 su taşır. Çekik dönemi ise genellikle yaz ortalarından Mart'a kadar sürer. Bunun nedeni bu nehrin beslenme yerlerinin geniş ölçüde kar yağışının bol olduğu yüksek dağlarda bulunmasıdır. Dağların yüksek kesimlerindeki bu karlar yaz ortalarına kadar erimeye devam eder ve bu dönemde Murat Nehrinin yatağından bol su akar. Özellikle Nisan ve Mayıs aylarında akım değeri 1000-1500 $m^{3/}$ sn. ye ulaşır. Temmuz ayında su seviyesi gittikçe düşen nehir, Ağustos-Kasım devresinde saniyede 60-80 m^3 bir akım değerine ulaşır[139].

Araştırma sahasının ana akarsuyu olan Murat Nehri, önemli taşkınlara neden olmaktadır. Diyadin ilçe merkezi civarında, Doğubayazıt ile Diyadin ovalarını sulu tarıma açmak amacıyla önerilen ve planlama çalışmaları tamamlanmış olan Murat barajının inşa edilmesi halinde, Murat nehrinin taşkınları önlenmiş olacaktır. Ayrıca Murat nehrinin bir kolu olan Altınçayır deresi üzerine, Yazıcı barajının inşa edilmesi ile de anılan dereninin de taşkın zararları büyük ölçüde önlenecektir. Cumaçay deresinin, yağış alanı eğiminin çok fazla olması nedeniyle, bu derenin yatağında önemli taşkınlar meydana gelmektedir. Bu taşkınların önlenebilmesi için öncelikle yukarı havza ıslahı çalışmalarının yapılması gerekmektedir.

Murat Nehrinin en önemli kolu olan Şeryan (Güzeldere) Çayı ve kollarının su toplama havası 1650 km^2'yi bulmaktadır. Eleşkirt Ovası ve çevresindeki bu büyük havzanın suları Güzeldere vasıtasıyla Murat Nehrine katılmaktadır. Hidroğrafya haritasından da görüleceği gibi, havzanın drenaj şebekesi oldukça sıktır. Çevredeki yüksek dağlık alanlardan getirilen malzemeler, akarsu boylarında ova üzerinde biriktirilerek akarsu topoğrafyasına ait aşındırma ve biriktirme şekilleri ortaya çıkarılır. Bu da havzadaki etken sürecin akarsular olduğunu gösterir. Su bölümü çizgilerinin aşağı kesimlerinde aşındırma aktif durumdadır. Yükseltinin azalmasıyla daha çok malzemenin taşındığı sahalara geçilir. Eğimin azaldığı aşağı havzada biriktirme faaliyetleri ön plana çıkar.

Araştırma sahasının batısında, sahayı batı-doğu doğrultusunda kat eden Şeryan (Güzeldere) Çayı, Çakmak Dağı eteklerinden kaynaklanır. Şeryan çayının Kavastepe ve Gülçimin tepe arasında başlayan akışı Murat nehrine kadar yaklaşık 100 km. dir. Bu akarsu Turnagöl-Çayırbeli arasında bir yarma vadi meydana getirir. Çayırbeli'nin doğusundan

[139] İZBIRAK. R. 1996, a.g.e., İstanbul, s. 187.

itibaren geniş tabanlı bir yatak içinde akar. Yayladüzü köyünün hemen batısında ikinci kez bir vadi içinde ilerleyerek, hemen güneyindeki fay hattını izler. Yayladüzü'nden sonra Karabacak köyüne yaklaştığı kesimde yeni bir yarma vadiden geçerek Sarıköy içinde 12 km. uzunluğundaki kendi adını taşıyan yarmavadiye girer[140].

Çalışma sahasının sınırları içinde yer alan Pirabat köyü kuzeydoğusunda yarma vadiden çıkan Şeryan çayının Eleşkirt Ovası'ndaki güzergahı havza tabanının güneyindeki fay hattı ile beraberdir. Batıdan doğuya akarken kuzeyden Eleşkirt, Kopuz, Akyumak ve Ahmetbey derelerini alır. Güneyden ise Abdi suyundan başlayarak pek çok derenin suyunu toplar. Ağrı'nın batısında önce güneydoğuya sonra güneye yönelerek Çukurçayır köyünü geçtikten sonra Taştekne köyü yakınlarında Murat Irmağı ile birleşir. Buradan itibaren Murat Nehri adı ile Fırat'ın yukarı kolunu teşkil eder.

Fotoğraf 13 : Şeryan Regülatöründen bir görünüm.

Şeryan Çayı ilkbahar ve yaz başlarında eriyen kar sularıyla taşmaktadır. Taşkınları önlemek amacıyla Pirabat köyünde akarsuyun yarma vadiden çıktığı yerde 1967 yılında Şeryan regülatörü yapılmıştır (Fotoğraf 13). Bundan sonra hem taşkınlar kontrol edilmiş, hem de toplanılan su, sulamada kullanılabilmiştir. Sahada yağmur ve kar sularının kısa mesafede ana akarsulara ulaşması ve bitki örtüsünün yok denecek kadar az olması gibi nedenlerle daha önce sık sık taşkınlar meydana gelmekteydi. Eleşkirt ovasında Şeryan çayının sebep olduğu taşkınları önlemek amacıyla yapılan regülatöre rağmen, ovanın kuzeyinden gelen büyük kollarının fazla miktarda su taşıması zaman zaman taşkınlara yol açmaktadır.

[140] GİRGİN. M., 1991, a.g.e., Erzurum, s.172.

Araştırma sahasındaki akarsuların, aylara göre akıttıkları ortalama su miktarlarını gösteren akım değerleri incelendiğinde şu özellikler tespit edilebilir. Murat Nehri ve kolları üzerindeki akım gözlem istasyonlarının ölçme noktalarında 1965-1983 yılları arasında yapılan 19 yıllık gözlemlere göre Cuma çayında maksimum seviyeye Nisan ayında ulaşılırken, diğer istasyonlarda maksimum seviyeye Mayıs ayında ulaşır. Ancak bu seviyeye Nisan ayından itibaren, karların erimesi ve ilkbahar yağışlarının başlaması sonucu, kademeli olarak akımın yükselmesiyle ulaşılır. Murat Nehri ve kollarındaki minimum seviye ise bazı yıllar değişmekle birlikte, genellikle Eylül ayında tespit edilir. Haziran ayından itibaren, yağış miktarının azalmasıyla düşen akım miktarı Kasım ayına kadar düşük bir seyir izler ve bu aydan itibaren kar yağışlarının başlaması nedeniyle akım değerleri kademeli olarak yükselir (Tablo 1.28).

Araştırma sahasındaki akarsuların yıllık ortalama akımlarında görülen farklılıklara rağmen, akımlarının yıl içersindeki değişimi büyük ölçüde birbirine benzemektedir. Araştırma sahasındaki akarsuların maksimum akımı ilkbahar ayları (Nisan-Mayıs), minimum akım ise sonbahar başlarına (Eylül) rastlamaktadır. Nisan ve Mayıs ayları yağışların arttığı, karların eridiği bir dönemdir. Eylül ise yağışların azaldığı buharlaşmanın yüksek olduğu döneme rastlamaktadır. Araştırma bölgesinde akarsular büyük ölçüde kar yağıları ile ilgili olan ve yağmur yağışlarıyla beslenen bir taşkın devresine ve yaz mevsiminde yağış miktarının en düşük seviyeye inmesi ve buharlaşmanın artmasının etkilediği bir çekik devresine sahip olmaktadır. Böylece özellikle Murat Nehri'nin akımında kışın ve yazın bir azalma, ilkbahar sonu genellikle Mayıs ve Haziran aylarında taşkınlara yol açacak şekilde önemli bir yükselme, sonbaharda yağmurların düştüğü devrede azda olsa bir yükselme görülmektedir. Bu itibarla, bu rejim özellikleri tipik *pluvio-rival (yağmurlu karlı)* akarsu rejimini yansıtmaktadır[141].

[141] ATALAY. İ., 1983, a.g.e., Erzurum, s.92-93.

TABLO 1.27: Murat Çayı Havzası'ndaki Akarsuların Aylık Ortalama Akımlarının Dağılımı ($m^3/sn.$)

İstasyon	Rasat Süresi	O	Ş	M	N	M	H	T	A	E	Ek	K	A	YILLIK
Şeryan Çayı (Çukurçayır)	1962 – 1972	5.85	5.88	12.78	46.33	7886.	29.80	5.80	3.55	2.94	4.72	5.53	6.25	17.35
Cumaçay (Aşşağıkent)	1965 – 1983	3.61	3.65	4.46	30.29	16.1	5.8	2.34	2.14	1.93	2.20	2.22	2.73	61.04
Altınçayır Deresi (Altınçayır)	1965 – 1983	3.08	2.64	4.44	23.12	25.58	6.17	2.26	1.82	1.73	2.39	2.46	2.92	78.60
Ağrı'nın Ortalama Yağış Miktarı	1941-1997	46.8	51.6	54.4	68.7	66.8	45.6	23.5	11.7	14.3	55.1	48.6	46.2	533.3

KAYNAK: DSİ.Akım Yıllıkları.

Şekil 1.19: Şeryan Çayının Aylık Ortalama Akım Değerleri İle Ağrı'nın Ortalama Yağış Değerlerinin Karşılaştırılması (1962-1983).

Kar yağışlarıyla sağnak yağışların aynı döneme rastladığı Nisan-Mayıs aylarında akım yükselmektedir. Havzanın doğu-batı yönünde bir uzanış göstermesi, kolların kısa mesafede ana akarsuya ulaşması nedeniyle seviye yükselmeleri ani olmaktadır. Nitekim sahanın önemli akarsularından biri olan Şeryan Çayı Mart ayında 34.23 x 10^6 m^3 olan su akımı, Nisan da 120.00 x 10^6 m^3, Mayısta 200.48 x 10^6 m^3 .dür. Ani seviye yükselmeleri sonucu bu aylarda taşmalar meydana gelmektedir. Kış mevsiminde akarsuyun akımı azalmaktadır. Bu dönemde yağışların kar halinde düşmesi, sıcaklıkların düşük olması gibi nedenlerle, akımın zayıfladığı görülmektedir.

Araştırma sahasının hemen bütün yerüstü sularını drene eden Murat Nehri'nde yapılan ölçümlere göre (Palu), 26139 km^2'lik bir havzanın 1963-1969 yılları arasında yıllık ortalama su akımı 907 x 10^9 m^3 , taşınan sediment miktarı ise 18 667 736 tondur[142].

Murat Nehrinin kollarından biri olan Şeryan çayının toplam su akımı 17.35 m^3 / sn.dir. 1650 km^2 olan havzanın yukarıdaki veriler çerçevesinde Şeryan Çayı vasıtasıyla taşıdığı sediment miktarı 10226685 tonu bulmaktadır. Bu durumda Güzeldere havzasının ortalama sediment verimi 622 ton /yıl /km^2 olmaktadır[143]. Gerçekten, ülkemizde aşınarak akarsulara karışan ortalama ince malzeme miktarı yılda 600 ton /km^2 dolayındadır[144]. Bu değer havzalara göre değişmekle beraber Murat havzasında Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Araştırma sahası genelinde sentripetal akarsu ağı gelişmiştir. Nitekim araştırma sahasının en alçak kesimini oluşturan, çöküntü havzası tabanındaki Ağrı Ovası'nı güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda kat eden Murat Nehri ile ovayı doğu-batı doğrultusunda kat eden Şeryan Çayı'na yüksek kesimlerden çok sayıda akarsu katılmaktadır (Harita 7). Sentripetal drenaj şebekelerinde, bir kısmı herhangi bir şekilde dış drenaja bağlanmış olduğu halde, bir kısmı kapalı havza karakterindedir. Dış drenaja bağlantıyı, ekseriya bu sentripetal şebekenin sularını toplayan ve havza kenarını bir sahadan yararak çıkan akarsu temin eder[145]. Çevredeki yüksek sahalardan bir depresyonun ortasına doğru yönelen vadilerden oluşan sisteme *sentripetal drenaj*[146] adı verilir. Ağrı Ovası'na çevredeki yüksek sahalardan gelen akarsular, depresyon üzerinde ana akarsuya yönelerek, dağlık alanlar ile merkezdeki daha alçak ve düzlük sahanın sularıyla birlikte sentripetal şebekeyi oluşturur. Bu sahada sentripetal drenaj ağı kuruluşunun kökeninde tektonik hareketlerin önemli bir katkısı vardır. Nitekim Ağrı Ovası Tektonik kökenli bir ovadır.

Sahada bu bütün içerisinde farklı drenaj tipleri de ayırt edilebilmektedir. Örneğin parazit koniler ve aşınım yüzeyleri arasındaki tek tepelerde *radyal*, Yolugüzel köyü ile Güneykaya köyü arasında bozulmuş havza kenarındaki fay hattı boyunca *örgülü*, Türkali ve Çatgediği derelerinde *kancalı* drenaj ağı görülür. Araştırma sahasının hemen hemen bütün akarsuların yukarı havzalarında ise *dantritik* akarsu ağı görülür. Özellikle Kretase flişleri üzerinde formasyonun kıvrımlı bir yapı arzetmesi bu tür drenaj şebekelerinin gelişmesine neden

---

[142] ATALAY, İ., 1986., a.g.e.,İzmir, s.44-45.
[143] GİRGİN, M., 1991. a.g.e., Erzurum, s.174-175.
[144] ATALAY, İ., 1986., a.g.e.,İzmir, s.43-44.
[145] ATALAY, İ., 1986., a.g.e.,İzmir, s.43-44.
[146] ERİNÇ, S.,-BİLGİN, T.,1956, *Türkiye'de Drenaj Tipleri*. İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Dergisi. Sayı:7 İstanbul,s.147.

olmuştur. Çok geniş alanlar kaplayan volkanitlerin üzerinde de *dantritik* bir drenaj ağı dikkat çekmektedir.

Bunun yanında *yarı paralel* drenaj tipine rastlamakta mümkün olmaktadır. Özellikle ovanın güneyindeki Elmas Deresi, Kavaklık Dere, Harabegölü Deresi Asef Deresi ve Kazımbeyin Deresi gibi yüksek kesimlerden kaynaklanan akarsuların, ana akarsuyun çıkış yönüne zıt yönde aktığı gözlenmektedir. Neojen çöküntü havzalarının taban suyu seviyesine göre kurulan bu dereler, bölgenin dış drenaja bağlanması ile aşağı kesimlerde dirsek yaparak ana akarsuya katılmışlar ve yarı paralel drenaj tipinin oluşmasını sağlamışlardır.

Ovanın kuzeybatısındaki Büyük ve Küçük Kösedağ ile aşınım yüzeyleri ve tek tepelerin üzerinde de tipik *radyal drenaj ağı* gelişmiştir. Öte yandan ovanın güneyinde Eleşkirt fayı üzerinde tespit edilen çok sayıda eski yatağı ile belirgin olan *örgülü drenaj ağı* belirgindir. Terk edilen akarsu yatakları ve bunların dolguları günümüzde akış olmamasına rağmen gözlenebilmektedir.

Sonuç olarak araştırma sahasında paralel, yarı paralel, sentripetal, radyal, dantritik, kafesli ve örgülü akarsu ağı tipleri bulunmaktadır. Bu hali ile sahadaki akarsu tipleri Türkiye'de tespit edilen drenaj tiplerinin büyük bir kısmının özelliklerini yansıtmaktadır[147]. Ayrıca bölge tektonik yönden faal olduğundan akarsular denge profiline ulaşamamışlardır. Bu nedenle de Murat Nehri istisna edilirse, bölgede çok genç bir akarsu ağının mevcut olduğu söylenebilir.

Araştırma sahasındaki akarsulardan yararlanma yeterli bir düzeye ulaşmamıştır. Bölgede 1966 yılında Topraksu tarafından kurulan Su Kooperatifi vasıtasıyla sulamaya geçilmiştir. Halen dört adet artezyen sondaj kuyusu vasıtasıyla 200 hektarlık alanda sulu tarım yapılmaktadır. Yine 1967 yılında DSİ tarafından Eleşkirt kasabasının 10 km. güneybatısında Şeryan regülatörü inşa edilmiştir. Bu regülatör vasıtasıyla yaklaşık 2600 hektar arazide sulu ziraat yapılmaktadır. Ancak Eleşkirt Ovası sulaması klasik bir sulama şebekesi görünümündedir. Çünkü sulama sezonunda mevcut su kaynağı sulama suyu ihtiyacını karşılayamamaktadır.

Ağrı DSİ şube müdürlüğünden alınan bilgilere göre dolu gövdeli sabit regülatör tipinde olan Eleşkirt sulamasının brüt sulama alanı 3226 hektar, net sulama alanı ise 2700 hektardır. Regülatörde üç adet piriz mevcut olup kapasiteleri 4960 m^3 / sn.dir. Eleşkirt ovasının sulamasında tabii tahliyelerden yararlanılmaktadır. Sulamadan arta kalan sular tabii derecikler

[147] ERİNÇ, S.- BİLGİN, T., 1956, a.g.e., İstanbul, s.124-156.

vasıtasıyla sulama alanından uzaklaştırılmaktadır. Şeryan regülatöründeki sifonlar ana kanalının 3800 km. si beton kaplama cinsinden olup, 527 m. uzunluğundaki bu sifonun kapasitesi 3700 m^3/sn.dir. Kaplama kalınlığı 35 cm beton ve giriş ağzı ızgaralıdır. Ancak yörede mevcut sulama kanallarının büyük ölçüde tahrip olması nedeniyle sulamada önemli ölçüde sorunlarla karşılaşılmaktadır. Bu sorunların köklü çözümü için sulama kanalları şebekesinin tamamen yenilenmesi gerekmektedir.

Araştırma sahasının su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesine yönelik projelerin başında Ağrı-Yazıcı barajı projesi gelmektedir. DSİ genel müdürlüğünce yapımına 1985 yılında başlanan ve inşaatı hala devam eden Ağrı-Yazıcı barajının uygulama amaçlarından biri de yöredeki hayvancılığı geliştirmektir. Projenin gerçekleştirilmesi sonucunda, yörenin Doğu Anadolu şartlarına uygun ulaşım imkanlarına sahip bir bölgede yer alması nedeniyle, tarım, hayvancılık ve bu iki faaliyete dayalı sanayi kollarında, etkin bir gelişmenin gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Diğer taraftan gelir düzeyi yükselecek yöre halkının büyük şehirlere göç eğiliminden vazgeçecek olması da projenin yöre açısından ne kadar yararlı olacağı düşüncesini doğrulamaktadır.

Murat Nehrinin kollarından biri olan Altınçayır Çayı üzerinde kurulan Ağrı-Yazıcı barajı ile 36300 hektarlık bir alan, iki ana kanal vasıtasıyla sulanacaktır. Sağ sahil sulama ana kanalı ile 19103 hektar tarım arazisi sulanacaktır. Bu ana kanal üzerinde 11 adet köy yolu köprüsü, 3 adet sifon ve 15 adet sel geçidinin yapımı devam etmektedir. Söz konusu kanalın uzunluğu 33240 m. olup, su kapasitesi 14.2 m^3/sn.dir[148] (Fotoğraf 14).

Sol sahil sulama ana kanalı ile toplam 17197 hektar tarım arazisi sulanabilecektir. Bu kanalın toplam uzunluğu 48675 m., bunun 20585 m.si sulamanın birinci aşaması içinde olup, geri kalan 28090 m.lik kısmı ise ikinci aşamanın kapsamındadır. Kanalın su kapasitesi 13 m^3/sn.dir. Bu ana kanal üzerinde ise 21 adet sel geçidi, 11 adet sifon, 11 adet köy yolu köprüsü yapılmaktadır[149].

---

[148] Ağrı DSİ. Şube Müdürlüğü Brifing Raporu, 1988,Ankara, s. 3.
[149] DSİ. 1998, a.g.r.,Ankara, s.3.

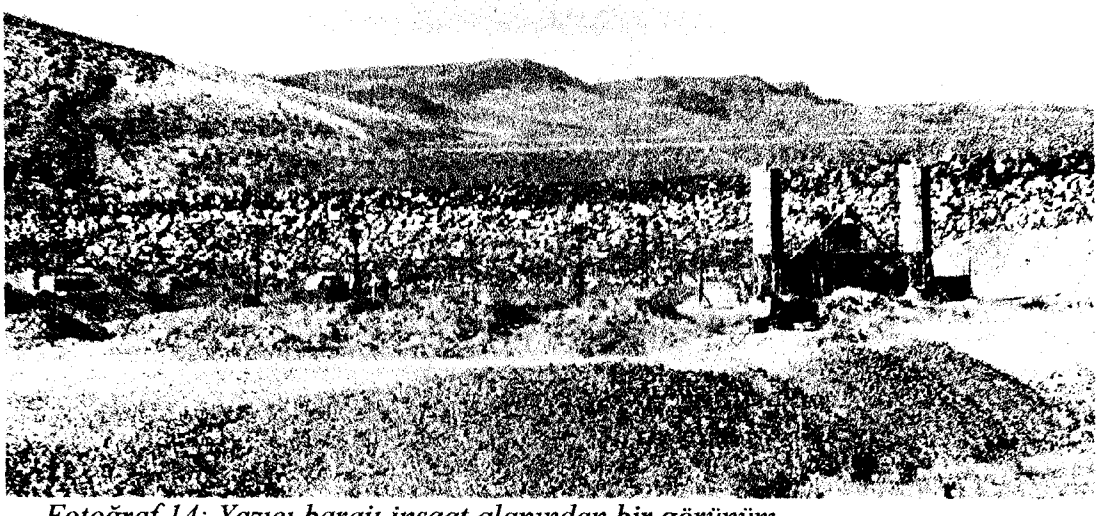

Fotoğraf 14: Yazıcı barajı inşaat alanından bir görünüm.

Söz konusu projenin uygulama durumuna bakıldığında 2000 yılı sonu itibarıyla fiziki ve nakdi gerçekleşme % 45'tir. Baraja hizmet veren ulaşım ve servis yollarının yapımı ve diğer kazı faaliyetleri tamamlanmış olup, baraj gövdesi dolgu çalışmaları devam etmektedir. Ağustos 2000 yılında tamamlanması planlanan Yazıcı barajı projesinin kaynak yetersizliğinden dolayı bu sürede bitirilmediği tespit edilmiştir.

Araştırma sahasında bu proje dışında Köy hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından kurulan sulama amaçlı bazı tesisler de bulunmaktadır. Bunlardan Aşkale köyü sulama tesisleri; Mamik çayı üzerine 1975 yılında inşa edilmiş betonarme bir bent ve sulama şebekesinden oluşmaktadır.

Bunun dışında Hacısefer, Yurtpınar ve Yığnıtepe köylerinde toplam 876 hektar alanı sulamak amacıyla Ahmetbey deresi üzerinde inşa edilmiş, betonarme bent ve sulama şebekeleri bulunmaktadır. Ayrıca, Aşağıküpkıran köyünde 318 hektar tarım arazisini sulamak amacıyla, Murat Çayı üzerine Akbulgur köyü civarında inşa edilmiş bir betonarme bent ve sulama şebekesi vardır[150]. Araştırma sahasının kuzeyinde yer alan ve Cumaçayı üzerinde 1951 yılında işletmeye açılan Ağrı Hidroelektrik santrali ise şu anda faal değildir.

[150] DSİ Genel Müdürlüğü Ağrı-Yazıcı Barajı Proje Planlama Raporu, 1989, Ankara. s.1-4.

1. 4. TOPRAK ÖRTÜSÜ

Oluşması için yüzlerce ve hatta bazı toprak grupları için binlerce yıllık bir zaman süreci gereken, buna karşılık ekolojik dengesi bozulduğu takdirde, çok kısa sürede aşınarak ortadan kalkabilen, en kıymetli doğal kaynaklardan biri de topraktır[151]. Ekonomisi tarıma dayalı sahalarda tarımsal gelirin yükselmesi gibi önemli bir sorunun çözümü, o yerdeki toprakların iyi analiz edilmesiyle mümkün olabilmektedir. Araştırma sahasının toprak özelliklerini ortaya koyacak bilimsel bir araştırma yapılmamakla birlikte bölgenin toprak yapısını ve özelliklerini ortaya koymak amacıyla TOPRAK-SU Genel Müdürlüğü elemanları tarafından örnekleme metodu kullanılarak, envanter çalışmaları yapılmış ve 1/ 100 000 ölçeğinde *Toprak Kaynağı Envanter Haritası* [152] ile Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 1991 yılında 1/100 000 ölçeğinde *Ağrı İli Arazi Varlığı Haritası* hazırlanmıştır[153]. Ayrıca sahanın batı kesimini oluşturan Eleşkirt ovasının topraklarını inceleyen GİRGİN (1991) de yörenin toprak özellikleri hakkında bilgiler vermiştir. Türkiye'nin toprak coğrafyasının temel özelliklerini belirleyen ATALAY ise Ağrı Ovası ve çevresinin topraklarını *kestane rengi* toprak guruplarına dahil etmiştir[154].

Araştırma sahasında genetik toprak sınıflandırma sistemine göre çeşitli toprak tiplerinin bulunduğu görülmektedir. Söz konusu sınıflandırmaya göre, araştırma sahası geniş yayılış gösteren üç ana toprak grubuna ayrılır. Ağrı kenti doğusundan Eleşkirt ilçesinin kuzey ve güney sınırlarına kadar şeritler halinde uzanan zonal topraklar, sahanın değişik yerlerinde formasyonlar üzerinde gelişen ve anakayanın özelliklerini taşıyan intrazonal topraklar ile çoğunlukla Kuvaterner döneminde oluşmuş, volkanik formasyonlar ve Neojen sonlarında çökelmiş tortul araziler ile nehir ve dere yataklarında teşekkül etmiş azonal topraklardır (Harita 8).

Sahada toprak guruplarının sınırlarının gösterildiği Ağrı Ovası ve çevresinin toprak haritasıyla jeoloji ve jeomorfoloji haritaları arasında bir benzerlik bulunmaktadır. Jeoloji haritasında tespit edilen formasyonlar üzerindeki yeryüzü şekillerinin durumuna göre toprak guruplarının dağılışı da paralellik göstermektedir. Araştırma bölgesinde, tespit edilen başlıca toprak grupları şu şekilde sınıflandırılabilir.

---

[151] ARINÇ, K., 1998, a.g.e; Erzurum, s. 87.

[152] Ağrı İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu, 1975, T.C. Köy İşleri Bakanlığı, Toprak Su Genel Müdürlüğü, Raporlar Serisi , Ankara.

[153] Ağrı İli Arazi Varlığı, 1991 T.C. Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları – Ankara.

[154] ATALAY. İ., 1989, Toprak Coğrafyası Ege Üniv. Ed. Fak. Yay. No: 8 İzmir

Harita 8: AĞRI OVASI VE ÇEVRESİNİN TOPRAK HARİTASI

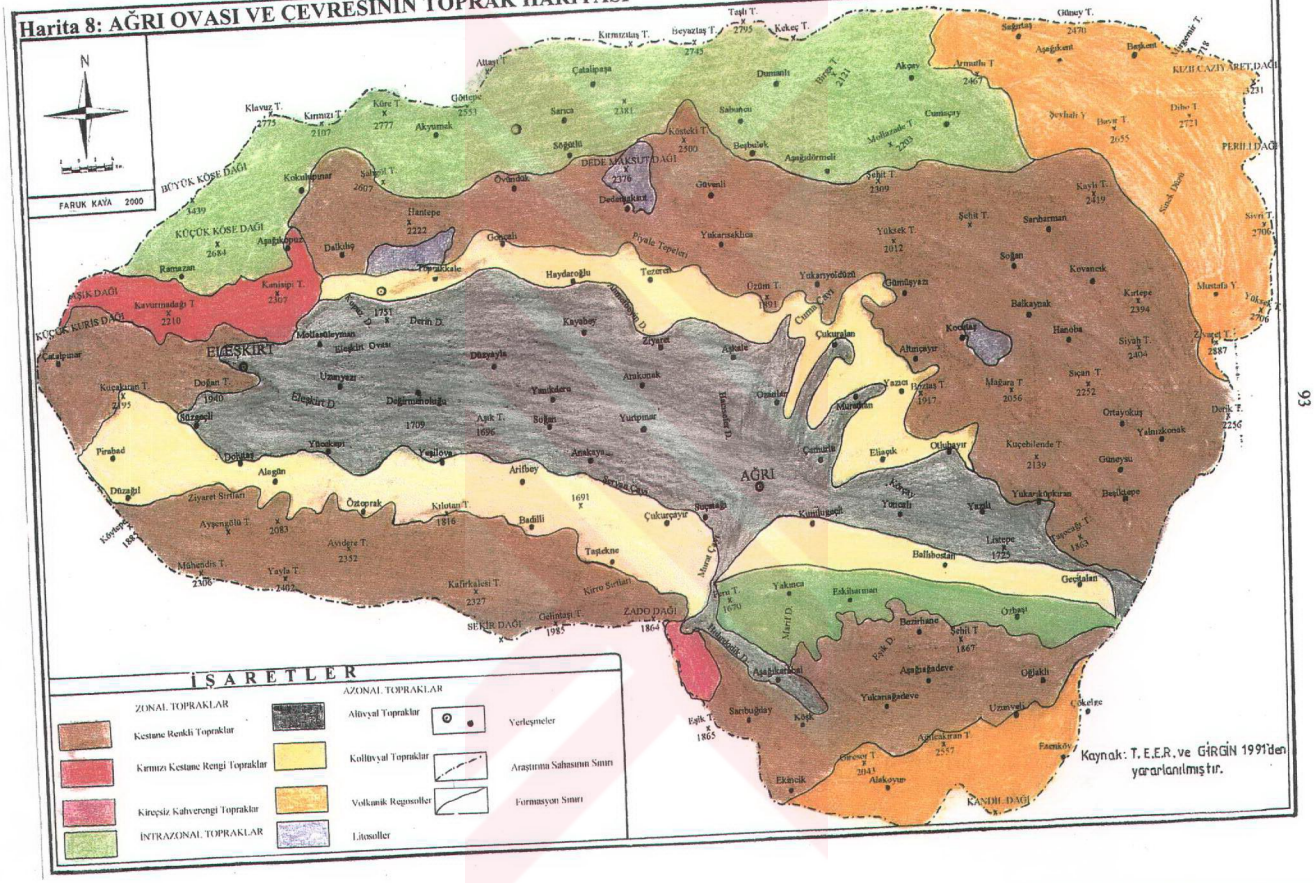

1. 4. 1. ZONAL TOPRAKLAR

Ağrı Ovası ve çevresindeki sahalarda zonal topraklardan özellikle kestanerengi ve kırmızı kestanerengi topraklar gelişmiştir. Doğu Anadolu'nun bu kesiminde yağış ve sıcaklık şartlarına bağlı olarak oluşmuş olan bu topraklar iyi gelişmiş profil özelliğine sahip olup, toprağı oluşturan faktörlerden iklim ve vejetasyon özelliklerine bağlı olarak meydana gelmiştir. Bu toprakların oluşmasında arazinin düz veya düze yakın ve drenaj şebekesinin iyi olması gerekmektedir[155]. Eğimi fazla olmayan düze yakın arazilerde drenaj şebekesi kararlıdır. Ayrıca ayrışmayla meydana gelen toprak örtüsünün sahadan süprülmeside güçleşmektedir.

Araştırma sahasının kuzeyinde yer alan Taşkom dağlarının yüksek kesimlerinin, eğim bakımından zonal toprakların oluşması için elverişli olmadığı aşikardır. Ovanın batısında özellikle Güzeldere'nin yukarı havzasındaki zonal toprakların, aşınım yüzeyleri ve tepelik alanlar gibi eğimin nispeten az olduğu yerlerde, geçmişteki gür bitki örtüsü altında ortaya çıktığı söylenebilir. Aynı şekilde ovanın güneyindeki Kılıç dağları üzerinde görülen zonal topraklarda böyle meydana gelmişlerdir[156]. Çünkü buralarda eski dönemlere ait orman örtüsü kalıntılarının yer yer korunmuş olduğu dikkati çekmektedir.

1. 4. 1. 1. Kestanerengi Topraklar

Araştırma bölgesinde çok geniş bir alanda görülen kestane rengi topraklar, sahanın doğusundan, Eleşkirt'in kuzey ve güney ilçe sınırlarına kadar olan bütün Ağrı kenti çevresinde tespit edilen ABC horizonlu zonal topraklardır. Bu toprakların geliştiği sahalarda topoğrafyanın genel görünümü düze yakın ya da engebelidir. Doğu Anadolu'nun bir çok yerinde görülen kestanerengi topraklar, zonal toprakların iklim ve vejetasyon şartları altında oluşum göstermişlerdir. Nitekim Araştırma sahasında bu toprakların bulunduğu yerlerin bitki örtüsü step vejetasyonuna dahildir. Bu alanlar tahıl tarımının yoğun bir şekilde yapıldığı yerlerdir. Ovanın alçak ve düz yerlerine nazaran taşkın ve sellere uğramayan sahalardır. Çevredeki yüksek sahalardan taşınan kireç, toprağın alt horizonlarında birikmiştir. Ağrı ovasının güney ve batısındaki Neojen tortulları bu toprakların gelişmesi için elverişli ortam şartlarını hazırlamıştır. Havza tabanının yüksek kesimlerini oluşturan bu sahaların malzemesi killi, kumlu ve milli materyallerden teşekkül etmiştir.

---

[155] ATALAY, İ., 1989, a.g.e.,İzmir, s. 391.
[156] GİRGİN, M., 1991, a.g.e.,Erzurum, s.195.

Kestane renkli topraklar; ABC profiline sahip, kalsifikasyon süreci sonucunda oluşmuş zonal topraklardır. Kalsifikasyon nedeniyle profilleri kalsiyumca zengin ve baz satürasyonları yüksektir. A horizonu granüler yapıda orta dereceli organik maddeli, dağılabilir kıvamlı ve koyu kahverengidir. Organik madde mineral madde ile iyice karışmıştır. A horizonunun PH'si nötr ve kalevidir[157]. Söz konusu toprakların yayılış alanlarında, yağışın nispeten daha fazla ve bitki örtüsünün gür olması nedeniyle organik madde miktarı kahverengi topraklara oranla daha fazladır[158]. Kestane renkli topraklara ait profilin, yağışlı dönemlere isabet eden bölümlerinde, nemlilik görülür. B horizonu koyu kahverengi veya kırmızı kahverengi renklerini taşır.

Kestane renkli topraklar genellikle yıkanmağa uğramışlar ve A horizonundaki Ca ve Mg karbonat ve suda eriyebilen tuzlar derine doğru taşınmıştır. Bu sebepten toprakta bir horizonlaşma meydana gelmiştir[159]. Kireç birikme zonu yıkanmanın durumuna göre bazen B bazen de C horizonu olabilir. Profilin alt seviyelerine doğru, yani B horizonunun altında çoğunlukla sertleşmiş halde bulunan kireç birikim horizonu yer alır. Dolayısıyla $CaCO_3$ miktarı profilin aşağılarına inildikçe artış göstermektedir. Çünkü, C horizonundan itibaren yer yer geçirimsiz ince unsurlar, burada kireçli sızan suların tutulmasını sağlar.

Kestanerengi toprakların yaygın olduğu hafif eğimli havza kenarı ve yüksek dağların düz kesimlerinde sıcaklığın azalmasıyla birlikte yağış miktarında meydana gelen artış nedeniyle kırmızı kestanerengi topraklara geçilir. Kestanerengi toprakların yaygın olduğu yerlerde yağış 230-500 mm. arasında olup, vejetasyon tipi steptir[160].

1. 4. 1. 2. Kırmızı Kestanerengi Topraklar

Zonal topraklar içerisinde değerlendirilen ve genellikle volkanik arazilerde yaygın olarak görülen kırmızı kestanerengi topraklar, araştırma sahasının kuzeybatı bölümünde dar bir sahada yayılış gösterir. Kestanerengi topraklara önemli ölçüde benzerlik gösteren bu topraklar, A horizonundaki renginden dolayı kırmızı kestanerengi topraklar adını almıştır. Ovanın kuzeybatı ve batısında volkanitlerin altındaki Neojen tortulları yer yer açığa çıkmışlardır. Eğimin fazla olduğu yamaçlarda toprak örtüsü çok sığdır. Eğimin azaldığı yerlerde, yamaç molozları üzerinde derin profil özelliği gösterir[161]. B horizonu daha ağır ve

---

[157] Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü 1991, a.g.r., Ankara, s. 14.
[158] ERGENE, A., 1997, Toprak Biliminin Esasları. Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Yay. No:289, Erzurum, s.90-96.
[159] ATALAY, İ., 1983, a.g.e., İzmir, s.106.
[160] ERGENE, A., 1997, a. g. e., Erzurum, s.96.
[161] GİRGİN, M., 1991, a.g.e. ,Erzurum, s.198.

kırmızımsı kahverengidir. Isının ve yağışın kestanerengi topraklara nazaran daha fazla olduğu yerlerde oluşur. Ortalama yıllık yağışın 450-700 mm. arasında olduğu sahalarda ortaya çıkan toprak örtüsü, vadilerin yukarı kesimlerinde nispeten düz ve hafif eğimli yüzeylerde, başka yerlere göre derin profil özelliğindedir. Fazla ısı topraktaki demiri fazla okside ettiğinden renkleri kırmızı ve organik madde parçalanmasını arttırdığından, organik madde miktarı düşüktür[162].

1. 4. 1. 3. Kireçsiz Kahverengi Topraklar

Araştırma sahasının güneyinde dar bir alanda yayılış gösteren kireçsiz kahverengi topraklar, genellikle bazalt gibi volkanik kayaçlar ile kuvarsit-kuvars şistler gibi metamorfik kayaçların ayrışmasıyla oluşmuşlardır. Bu topraklar A(B)C horizonlu topraklardır. Eğim değerlerinin yüksek olması nedeniyle kalınlığın çoğunlukla 20-30 cm. kadar olduğu bu topraklar iyi bir profil morfolojisi gösterirler. Koyu sarımsı kahverengindeki A horizonun da kireç bulunmamakta nötr ve hafif asit reaksiyonu göstermektedir[163]. B horizonu daha ağır bünyeli, daha koyu kahverengi veya kırmızımsı kahverengidir.

Genellikle yıkanma mevcut olup üst toprak alt toprağa nazaran daha asidik bir karakter gösterir. Alt toprakta kalevilik hakimdir. Kireçsiz kahverengi topraklar asit reaksiyonu gösteren ana madde üzerinde olduğu kadar, kireçtaşı üzerinde de oluşabilir. Doğal bitki örtüsü ot ve ot-çalı karışımı olup, doğal drenajları iyidir[164].

1. 4. 2. İNTRAZONAL TOPRAKLAR

Toprak oluşumunda topoğrafyanın veya geniş anlamda sahanın jeomorfolojik özelliklerinin, drenaj ve ana materyalin ön planda etkili olduğu faktörlerdir. Başka bir ifade ile toprak oluşumunda ana materyalin etkisinin silinmediği, normal toprak profilinin gelişimi için yeterli zamanın geçmediği, eğimli alanlarda erozyondan dolayı yine ana materyalin etkisinin ağır bastığı ve drenajsızlıktan ötürü toprak profilinin yıkanma göstermediği veya çok sınırlı yıkanmağa uğradığı topraklar bu kategori dahilinde incelenmektedir[165].

Araştırma sahasında, genellikle anakaya jeomorfolojisi ve drenaj şartlarının etkilerini yansıtan topraklar bulunmaktadır. Bunlar intrazonal kategoriye giren topraklardır. Güzeldere havzasının sınırları içinde genel olarak gelişme imkanı bulan bu topraklar yeryüzü şekillerinin

---

[162] K.H.G.M. 1991, a.g.r., Ankara. s. 14.
[163] K.H.G.M. 1991, a.g.r., Ankara. s.15.
[164] K.H.G.M. 1991., a.g.r., Ankara, s.15.
[165] ATALAY .İ., 1983, a.g.e., İzmir, s.111.

genel hatlarına uyum gösterirler. Eğim, yükselti, yamaçlardaki süprülmenin şiddeti ve anakayanın cinsi, meydana gelen toprağın fiziksel ve kimyasal özelliklerini de belirler[166]. Araştırma sahasının batı kısmını oluşturan Eleşkirt ovası ve çevresinde intrazonal toprakların geniş bir alanda yayılış (GİRGİN.1991) gösterdiği belirtilmesine rağmen, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 1991 yılında oluşturulan *Ağrı ili Arazi Varlığı Haritasında* söz konusu sahanın bir kısmı zonal topraklardan kestane renkli topraklar gurubuna dahil edilmiştir.

İntrazonal karakter gösteren yüksek dağ-çayır toprakları araştırma sahasının kuzeyindeki Taşkom dağlarının 2500 m.nin üzerindeki az eğimli kesimlerinde gelişmişlerdir. Bu kesimler çok fazla yağış alırlar. Buna karşılık düşük sıcaklık şartları hüküm sürer. Bölgenin yükseltisi fazla olan bu kesiminde fazla yağış ve düşük sıcaklık şartları altında, organik maddelerin ayrışması çok yavaştır. Genellikle asit karakterinde olan bu toprakların, yer yer alpin karakterli nemli çayırlar ve kısmen de diğer otsu bitkilerle kaplı olduğu gözlenmektedir. Bu toprakların organik madde bakımından zengin olması, alpin çayırlardan hasıl olan organik döküntülerin düşük sıcaklık şartları altında yeterince parçalanmamasından ileri gelmektedir[167].

1. 4. 3. AZONAL TOPRAKLAR

Devamlı olarak taşkına uğrayan alanlarda meydana gelen millenme ve aşınmaya uğrayan alanlarda çözülmüş olan zemin taşınması, toprak oluşumunu engellemektedir. Buralar toprakların profil geliştirmesine imkan vermeyen yerlerdir. Araştırma sahasındaki azonal topraklar yakın zamanlarda biriktirilen malzemelerle aşınmanın devam ettiği yamaçlarda gözlenmektedir. Aşınmayla sürekli olarak süprülen örtünün altında iyi gelişmiş profil özellikleri görülmez. Murat Nehri ve kollarının kenarlarında henüz sedimantasyonun sona ermediği yataklarda dolgu oluşturan materyaller üzerinde toprak örtüsünün belirgin bir derinlik ve horizonlaşması söz konusu değildir. Gerçekte akarsu boylarında dar şeritler halinde uzanan bu toprakların Kuvaterner'deki alüvyal dolgularla birlikte çok geniş sahalara yayıldığı dikkat çekmektedir.

---

[166] GİRGİN. M., 1991, a.g.e.Erzurum, s. 199.
[167] ATALAY, İ., 1992, Türkiye Coğrafyası, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir. s. 246.

1. 4. 3. 1. Alüvyal Topraklar

Araştırma sahasındaki alüvyal topraklar, Murat Nehri ve kollarının taşıdığı materyallerin, yatak eğiminin azaldığı kesimlerde biriktirilmesi ile oluşmuş ovalar üzerinde gelişmiştir. Ağrı ovasını teşkil eden havza tabanı çevresinde geniş alan kaplamaktadır. Murat Nehri yatağı boyunca, Murat Nehri'nin sağında ve solunda yer alan Kumlugeçit, Murat, Yoncalı, Geçitveren köyleri ile Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabası arasında, Ağrı merkez ilçenin kuzeyinde yer alan Ozanlar ve Aşkale köylerinde yaygın olarak görülmektedir. Ayrıca Güzeldere'nin yukarı havzasında, vadi tabanlarının genişlediği yerlerde azda olsa gelişme ortamı bulmuştur.

Akarsular tarafından askıda taşınarak depolanmış, genellikle genç tortul depozitler üzerindeki (A)C profilli topraklardır. Alüvyal topraklar, akarsu düzlükleri, yan derelerin yüksek arazilerden vadi tabanlarına geçiş alanlarında, deltalar ve kıyı düzlüklerinde oluşurlar. Akarsu havzasının özelliklerine, jeolojisine, erozyon ve birikme devirlerine bağlı olup heterojendir. Bu toprakların profilinde horizonlaşma hiç yok ya da çok az belirgindir. Buna karşılık değişik özellikte profiller görülür[168].

Alüvyal topraklar, bünyelerine ve bulundukları bölgelere yahut evrim devrelerine göre sınıflandırılırlar. Bunlarda üst toprak alt toprağa belirsiz olarak geçiş yapar. İnce bünyeli ve taban suyu yüksek alanlarda düşey geçirgenlik azdır. Yüzey nemli ve organik madde zengindir. Alt toprakta hafif seyreden bir indirgenme olayı hüküm sürer. Kaba bünyeliler iyi drene olduklarından yüzey katları çabuk kurur. Volkanik bölgeler ile ılıman bölgedekiler tropik bölgedekilere oranla daha verimlidir[169].

İklime bağlı olarak bütün bitkilerin yetiştirilebildiği verimi yüksek her türlü kültür bitkisinin yetişmesine uygun topraklardır. Akarsuların iki tarafındaki taşma ovalarında bulunan alüvyal topraklar belirli profil özelliklerine sahip değildirler. Zira toprakların olgunlaşması için yeterli zaman geçmemiştir. Yani genç topraklardır. Zaman ilerledikçe bu topraklar bölgenin zonal topraklarına dönüşecektir[170].

1. 4. 3. 2. Kollüvyal Topraklar

Araştırma sahasındaki kollüvyal topraklar, Murat Nehri'ne katılan tali akarsuların, taşıdıkları iri unsurları, ana akarsuya katıldıkları yerde biriktirmeleri ve küçük çöküntü havzalarının kenarlarında, eğimli yamaçlarda, akarsular ve sellerle taşınan malzemelerin,

---

[168] K.H.G.M., 1991, a.g.r., Ankara, s.13.
[169] K.H.G.M., 1991, a.g.r.,Ankara, s.13.
[170] ERGENE, A., 1997, a.g.e.,Erzurum, s. 122

eğimin azaldığı kesimlerde biriktirilmesi ile oluşmuş kollüvyal depolar üzerinde gelişmişlerdir. Böylece bir yandan, Murat Nehri'nin yukarı havzasında, tali akarsuların ana akarsuya katıldığı yerlerde oluşan çok sayıda birikinti konileri üzerinde kollüvyal topraklar gelişirken, diğer yandan çöküntü tabanlarını dolduran alüvyal depoların kenar kısımlarında geniş tabanlı kollüvyal topraklar oluşmuş ve tarımsal faaliyetlere çok uygun verimli ovaların genişlemesini mümkün kılmıştır.

Dik eğimlerin eteklerinde yer çekimi, toprak kayması, yüzey akışı ve yan derelerin kısa mesafelerden taşınarak dik eğimlerin eteklerinde, vadi ağızlarında biriktirilmiş genç A(C) profilli topraklardır. Özellikleri bakımından daha çok çevredeki yüksek arazi topraklarınınkine benzer. Ana materyal derecelenmemiş veya kötü derecelenmiştir. Yağışın veya akışın yoğunluğuna ve eğim derecesine göre değişik parça büyüklüklerini içeren katları ihtiva ederler.

Bu katlar birbirine paralel olmayıp düzensizdir. Dik eğimler ve vadi ağızlarında bulunanlar çoğunlukla az topraklı olup kaba taş ve molozları içerirler. Yüzey akışının hızının azaldığı oranda parçaların çapları küçülmekte ve hatta alüvyal toprak parça büyüklüğüne eşit olmaktadır. Bunlarda eğim tek tip olup, materyalin geldiği yöne doğru artmaktadır. Ara sıra taşkına maruz kalırlarsa da eğim ve bünye nedeniyle drenajları iyidir. Tuzluluk ve sodiklik gibi problemleri yoktur. Özel bir iklime sahip değildirler. Üzerindeki doğal bitki örtüsü ilklime bağlıdır.[171].

1. 4. 3. 3.Volkanik Regosoller

Araştırma sahasının kuzeyinden doğuya doğru, Kars İl sınırı boyunca uzanan bu toprakların özellikleri, bir dereceye kadar benzer iklim koşullarında kireçtaşı üzerinde oluşmuş topraklarınkine benzemektedir. Bu topraklar genellikle orta derin ve sığdır. Fakatl m. den daha derin olanları görülebilir. Ağır killi topraklardır ve profilleri iyi gelişmemiştir. A horizonunun yapısı granürlerden bloka kadar değişir. B horizonu genellikle daha ağır bünyeli ve blok yapılıdır. Bu toprakların özellikleri kireçli kayalardan oluşmuş toprakların ki kadar iyi değildir[172].

Bazaltik topraklar da genellikle kireç bulunmaz. Reaksiyon nötr ile orta kalevi arasında değişmektedir. Topraklar organik maddece nispeten fakirdirler. Fiziksel özellikleri kötü

[171] K.H.G.M., 1991, a.g.r.,Ankara, s.13-14.
[172] K.H.G.M., 1991, a.g.r. ,Ankara, s. 6.

olduğundan verimleri düşüktür. Bazı kısımlardaki topraklar oldukça taşlı olduğundan, yoğun sürüm isteyen kullanımlarda taşlardan temizlenmesi gerekir.

1. 4. 4. 4. Litosoller

Dedemaksut dağı ile Kocataş köyü civarındaki Eosen kireç taşları üzerinde görülen litoseller, organik madde bakımından fakirdir. Andezit ve aglomeraların teşkil ettiği volkanik sahalarda ise, akarsuların etek yüzeylerinde birikerek ince bir örtü oluştururlar. Litosollerin ortaya çıktığı yerler enkaz konileri ve yamaç dökümtülerinin bulunduğu yerlerdir. Taşlı topraklar olarak da bilinen litosoller, yamaç boyunca aşınmanın aktif olarak devam etmesi, çözülmelerin de sürekli olması nedeniyle ve çözülen malzemenin nakledilmesi, toprak oluşumunun başlangıç safhasında kalmasına yol açmaktadır. Volkanitler üzerinde litosollerin boyutları daha iridir. Bilhassa donma-çözülmenin etkisiyle oluşan köşeli çakıllar daha da ufalanarak taşlı topraklara dönüşebilirler. Sahada fazla yer tutmayan litosollerin önemli özelliklerinden biri de tarımsal açıdan hiçbir değer göstermemeleridir. Volkanitlerin teşkil ettiği yamaçlarda toprak örtüsünün süpürülmesinden arta kalan 10-15 cm. kalınlığındaki litosollerin genellikle AC profili özelliğinde olduğu kabul edilebilir. Çünkü gerçek anlamdaki toprak katı ya yoktur, ya da çok incedir.

1. 5. DOĞAL BİTKİ ÖRTÜSÜ

Araştırma sahasının bitki örtüsü özellikleri, bugüne dek ayrıntılı bir şekilde incelenememiştir. Gerçekte de, botanik ilmi metotları ile yapılan bazı araştırmalar varsa da, bunlar bitkileri tanımak, anatomik ve morfolojik özelliklerini, tıbbi fayda ve zararlarını tespit etmek için yapılmış araştırmalar olup, bitki türlerinin havza genelinde gösterdiği dağılıma ve bitki ekolojisine az yer veren genel nitelikli eserlerdir[173, 174, 175, 176, 177].

Yeryüzündeki herhangi bir sahanın doğal bitki örtüsü, iklim ve toprak şartlarına bağımlılık göstermektedir. Bitkilerin gelişebilmesi için sıcaklık ve yağışın aynı anda bulunması gerekir. Araştırma sahasında yağıştan mahrum sıcak bir devrenin bulunması, doğal bitki örtüsünün ileri derecede gelişmesini engellemiştir. Ağrı Ovası ve çevresi günümüzde

---

[173] TOURNEFORT, I. P., 1717 Relation D'un Voyage Du Lavant, Fait Par l'Ordere Du Roi.,2. Vo., Paris.

[174] KOCH, C., 1843, Catalogus Plantarum Quans in İninare Per Caucasum, Georgiam Armenaampueannis 1836-1837 Collegit Berlin.

[175] BALFORT, T.A.G., 1883, President's Address; Obitvary Notice on Karl Heinrich Emil Koch.

[176] DAVİS, P, H., 1965, Flora of Turkey and the East Aegen Island Volume One. Edinburgh at the University Press. Edinburgh.

[177] BAYTOP, T. 1963, Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri, İstanbul Üniv. Yay. İstanbul

step alanı durumunda olup, orman alanı mevcut değildir. Gerçekten de Murat Nehri ve kollarının kenarında lokal olarak görülen ağaçlıklar dışında havzada doğal olarak yetişmiş ormanlık alanlara rastlamak imkânsızdır (Fotoğraf 15).

Fotoğraf 15 : Şeryan Çayı kenarında görülen ağaçlıklardan bir görünüm.

Bölgedeki bitki topluluklarının dağılımı çeşitli faktörlerin etkisi altındadır. Bu faktörlerin başında iklim koşulları ile topoğrafik özelliklerden yükselti ve bakı ile edafik beşeri faktörler gelmektedir. Nitekim ortalama yıllık yağış tutarı 533.3 mm. ve yıllık ortalama sıcaklığı 6.0 °C olan Ağrı'da uygulanan yağış tesirlilik indisleri, nemli veya yarı nemli bir iklim tipinin mevcut olduğunu gösterdiği gibi, ERİNÇ yağış müesiriyet formülü de, sahanın doğal bitki örtüsünün, *park görünümlü kuru orman* ile *Step* ten ibaret olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Büyük yükselti farklarına rağmen, denizden uzaklığın ve etrafını çeviren dağların tesiri altında, Doğu Anadolu'nun en az yağış alan bölgelerinden biri haline gelen Yukarı Murat Havzası, bitki örtüsü bakımından fakirdir. Havzanın en alçak kısmını meydana getiren Murat Nehri boylarından, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda, Ağrı Dağı eteklerine kadar geniş ve yekpare bir step alanı belirmektedir. Bu sahada ormanın alt sınırı herhalde 1800 m.den aşağıda değildir. Fakat bugün bu sahada ağaçsızlık yalnız bir seviyenin altında kalan tabii step alanı ile sınırlı değildir.Nitekim Ağrı ve Kösedağ gibi en yüksek dağlar bile kurak birer step manzarası gösterir. Bunun bir sebebi, belki yer yer ve bilhassa lâvlardan oluşan volkan konileri üzerinde, zeminin karakteri dolayısıyla meydana gelen bir su eksikliği olabilir.

Fakat bu durumun en önemli sebebi ormanların asırlardan beri yerleşmeye açık olan bu sahada bir taraftan insanlar, (yakacak, inşaat malzemesi ve hayvanlara gıda temini için) bir taraftan da hayvanlar (bilhassa keçiler) tarafından bilinçsizce tahrip edilmiş olmasıdır. Gerek bazı tarihi kayıtlar, gerek bazı yer isimleri ve gerekse bazı orman kalıntıları tabi step dışında bulundukları halde çıplak olan bu sahaların bir zamanlar orman ile kaplı olduğuna işaret etmektedir. Örneğin Eleşkirt Ovası'nın batısında Sarıkom (Taşkom) dağlarının güney yamaçlarında 2000 m. civarında sarıçamlardan oluşan orman kalıntısına rastlanmaktadır[178].

Ağrı Ovası ve çevresinde, iklim elemanlarına bağlı olarak otsu formasyonlar yaygın durumdadır. Yarı nemli bir iklime sahip olan havzada sıcaklık, yağış ve nemlilik değerlerinde yerel olarak farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Nitekim yükselti basamakları ve topoğrafya şartları kısa mesafelerde değişikliğe uğramaktadır. Havza tabanında 3-4 ay olan kurak dönem, dağlık alanlarda daha kısa süreli belirmektedir. Havza tabanı ve kenarındaki doğal step vejetasyonu kuraklık şartlarının bir sonucudur. Ancak elverişli nem ortamında yer alan yüksek kesimlerde bile bugün için orman vejetasyonuna rastlamak mümkün değildir.

Ormanların tabii alt sınırı her şeyden önce nemlilik derecesine bağlıdır. Bu sınır Louis'ye göre, Doğu Anadolu'nun doğu yarısında 1800-1900 m.lere kadar yükselmektedir. Üst sınır da 2400-2800 m.ler arasında bulunmaktadır[179]. Ağrı Ovası'nın ortalama yükseltisi 1700 m. civarındadır. Buna göre havza tabanını sınırlayan aşınım yüzeylerinden itibaren doğal orman vejetasyonu ya da ağaçlı steplere az da olsa rastlanması gerekirken, arazi etütleri sırasında yukarıda sözü edilen yaklaşık 1700 m.lik yükselti katında, küçük guruplar halinde ağaçların dışında başka bir topluluğa rastlanılmamıştır. Bu ağaç toplulukları orman niteliğinde olmadıkları gibi, ağaçlı step olmaktan bile uzaktır. Ağaç ve çalı türleri daha çok 1900 m.den yukarıda ve bakı şartlarının uygunluk gösterdiği yamaçlarda yaygın olarak görülür.

Araştırma sahasında, ova tabanından 1950 m. yükseltisine kadar doğal step, 2500 m.ye kadar antropojen step ve 2500 m.den sonra ise Alpin çayılar kuşağı şeklinde belirlenen bitki örtüsünün özellikleri yükselti, bakı ve litoloji gibi faktörlere bağlı olarak önemli değişiklilere uğramaktadır.

Sahada Neojen göl tortulları ve Kuvaterner dolguları üzerinde gelişmiş olan doğal step vejetasyonu büyük bir alanı kaplamaktadır. Ağaç yetişme sınırının altında kalan sahalarda fakir bir bitki örtüsünün geliştiği dikkati çeker. Bu step elemanları genellikle İrano-Turaniyen

[178] ERİNÇ, S., 1953, a.g.e.,İstanbul s. 85.
[179] ERİNÇ, S., 1953, a.g.e.,İstanbul, s. 30.

kökenlidir[180]. İç Anadolu ve Doğu Anadolu platolarını içine alan İran-Turan flora bölgesi kuzeyden Avrupa-Sibirya flora bölgesi, güneyden ve batıdan Akdeniz flora bölgesi ile sınırlanır[181]. Araştırma sahasında % 80.6'sının floristik bölgesi tespit edilen bitkilerin, % 35'ini İran – Turan, % 22.0' sini geniş yayılış alanlı, % 14.0' ünü Avrupa-Sibirya ve % 2'sini ise Akdeniz Fitocoğrafya bölgesine ait türler teşkil eder. Mevcut bitkilerin bir bölümünün ise (yaklaşık % 19.8 kadarı) henüz menşe sahaları tespit edilememiştir[182]. Tespit edilen türlerin % 35'inin İrano-Turaniyen elemanı oluşu, sahanın bitki coğrafyası bakımından İrano - Turaniyen Fitocoğrafya bölgesinde yer aldığını teyit eder. Bu türler, vadi içi ve dere kenarları dışında, araştırma sahasının hemen hemen her tarafında, diğer florastik bölgelere ait türlerle bir arda bulunurlar.

Araştırma sahasının kuzey yamaçlarında İrano-Turaniyen floristik bölge bitkilerinin sayısı azalmaktadır, Bölgede geniş yayılış gösteren ve birlikler içerisinde dominant olarak bulunan İrano-Turanien flora bölgesine ait bitkilerin bazıları Astragalus microcephalus, A,Lagurus, A,Eriocephalus , Onobrychis cornuta, Silene armenavar, Hordeum violaceum ve Nepeta racemasa'dır[183].

Doğu Anadolu'da 2000 m'ye kadar olan depresyon alanlarında Nisan ayından itibaren yeşillenen, Mayıs ayında çiçek açan yağış durumuna göre Temmuz veya Ağustos ayı başlarında sararmaya başlayan ve tohumlarını bıraktıktan sonra kuruyan ot toplulukları yaygındır. Çoğu tek yıllık olan bu step alanları aynı zamanda tahıl tarımının yapıldığı sahalardır[184]. Araştırma sahasında stepleri oluşturan otsu formasyonların boyları oldukça kısa ve seyrektir. Seyrelmenin başlıca sebebi, yükselti ve eğim şartlarının uygun olması nedeniyle, bu sahaların mera ve otlak alanı olarak kullanılmasıyla ilgilidir.

Araştırma sahasında en çok rastlanan başlıca doğal step familyaları ve bu familyalara ait başlıca türler şunlardır.

Gramineae (Buğdaygiller): *Alopecerus arundinaceus* (Çayır tilki kuyruğu), *Elymus hispidus* (ayrık otu), *Bromus tomentellus* (delice), *Hordeum bulbosum* (yabani arpa), *stipa pantica* (kılıç otu), **Leguminosae (Baklagiller);** *Astragalus mikrocephalus* (geven), *Astragalus christianus* (geven), *Midecago sativa* (yonca), *Vicia crassa* (yabani fiğ), *Trifolium*

---

[180] ATALAY, İ., 1983, a.g.e., İzmir, s. 167.

[181] AVCI, M. ,1993, *Türkiye'nin Flora Bölgeleri ve Anadolu Diagonali'ne Coğrafi Bir Yaklaşım.*Türk Coğrafya Dergisi Sayı:28, İstanbul, s.240.

[182] GÜMÜŞ, İ., 1990, Tahir Dağları ve Güzeldere Havzası (Ağrı) Vejetasyonunun Bitki Sosyolojisi Yönünden Araştırılması. Atatürk Üniv. Fen Bil. Est. Biyoloji Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, s. 31.

[183] GÜMÜŞ., İ., 1990, a.g.e.,Erzurum. 31-35

[184] ATALAY, İ., 1989, a.g.e., İzmir,s.184.

pratanse (çayır üçgülü), **Compositea (Toplu çiçekgiller)**:*Artemisia absinthium* (gelin otu), *Artemisia austriaca* (küçük yavşan otu), *Artemisia spicigera* (yavşan otu), *Triple Urospermum trarscoucacium* (papatya), *Cantaurea iberica* (kırmızı peygamber çiçeği), *Centaurea glastifolia* (sarı Peygamber çiçeği) *Cantaurea solsititialis* (çayır dikeni), *Cirsium arvanse* (tarla dikeni), *Helichrysum plicatum* (yayla çiçeği), **Labiateae (Baklagiller):** *Teucnium orienal* (kirve otu), *Thymus Fallax* (kekik), *Mentha longitolia* (tüylü nane), *Teucrium chamaedrys* (yer meşesi), *Stachys lavandula folia* (mor çiçekli dağ çayı).

Roseceae (Gülgiller): *Sanguis- orba minor* (küçük çayır düğmesi), *Sarguisorba armena* (çayır düğmesi), *Polygonoceae* (Çoban değeneğiller): *Polygonom bistorta* (çayır çoban deneği), *Rumex scutatus* (ekşi kulak), **Popaveraceae (Haşhaşgiller):** *Papau orientale* (yabani haşhaş), **Boraginaceae (Hodangiller):** *Anchusa leptophylla* (sığır dili), *Euphorbiaceae* (sütleğengiller): *Eupharbia virgata* (sütleğen), **Solana ceace (patlıcangiller)**: *Hyoscyamus retüculatus* (mor çiçekli banotu), ***Convolvulaceae*** **(sarmaşıkgiller)**: *Conculuulus arvensis* (tarla sarmaşığı), **Umbelliferae (Maydanozgiller)**: *Eryngium billardieri* (boğa dikeni)[185].

Araştırma sahasında 1950-2500 m. arasında kalan yüksek kesimlerde, ormanların bozulması sonucu oluşan, uzun boylu otsu türlerle temsil edilen *Antropojen step veya Yüksek Dağ Stepi* yaygındır. DAVİS ,Türkiye'deki İran-Turan flora bölgesinin yüksek dağlık alanlar dışında iki vejetasyon sahasına ayrıldığını; bunlardan ikincisini oluşturan ağaçsız step sahalarının Doğu Anadolu'nun önemli bir kısmını kapladığını, dağ steplerinin ise Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinde yayılış gösterdiğini belirtmektedir[186]. Söz konusu steplerde İrano-Turaniyen step florasına ait türlerden oluşur. Antropojen step formasyonu içinde yer alan otsu türler, doğal step vejetasyonu türlerinden pek farklı değildir. Zaten bu yükselti kuşağının yağış değerleri havza tabanından fazladır. Yağışın artmasıyla birlikte otların boyları da yükselmektedir. Yaz başlarındaki yağışların yanında eriyen karların da bitkilerin su ihtiyacını karşılaması bakımından yeşillenme ve kuruma alçak sahalara göre daha geç olmaktadır,

Yükselti ve bakı şartlarının uygun olduğu vadi yamaçlarında orman kalıntılarına rastlanır. Bunlar genellikle kaynak sularıyla korunabilen dar sahalı topluluklardır. Ovanın güneyindeki dağlarda (Kılıç dağları) 2250 m.ye, kuzeyindeki dağlarda (Taşkom dağları) ise

[185] GÜMÜŞ, İ., 1990, a.g.e. s.33.
[186] DAVİS, P, H., 1965, a.g.e., Edinbugh,s. 22.

2600 m.ye kadar yükselen bozulmuş ormanların içinde ardıç, meşe, huş, kavak, yabani armut ve elma ağaçlarına rastlanır. Çat çayının batı yamaçlarında 2200-2400 m.de volkanit fliş kontağında çıkan kaynaklardan beslenen koruluklar görülmektedir. Yukarıkopuzun kuzeybatısında 2200-2300 m. arasında volkanik sahada armut, elma ve kuşburnu ağaçları yaygındır. Dedemaksut dağının kuzey yamaçlarında 2000-2250 m. de kavak toplulukları görülmektedir[187].

Araştırma sahasında GÜMÜŞ (1990) tarafından 62 endemik bitki tespit edilmiş olup endemizim oranı %9.4'dür. Bu bitkilerin 55 tanesi İrano-Turaniyen, 4 tanesi Euxine ve 3 tanesi Akdeniz için endemik bitkilerdir. Söz konusu endemik bitkilerin bazıları şunlardır. Alyssum pateri, Pateri, Onosma armena, Gypsophylla bitlisensis, Astragalus globosus, A,Erioce phalus , Eriocephalus, Erysimum leptocarpum, Phlomis armeniaca, Silene armen-avar, armena.[188]

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genellikle yüksek dağlık kuşaklarında tespit edilen, Alpin karakterli dağ çayırları araştırma sahasında da yayılış göstermektedir. Bölgede sub-alpin ve alpin çayır formasyonu, karasallık etkisine bağlı olarak genellikle 2500 m.nin üzerindeki dağlık alanlarda başlar. Alpin zon dahilindeki çayırlar genel olarak Haziran sonlarına doğru kar örtüsünün kalkması ile birlikte yeşermeye başlamaktadır. Birkaç hafta içinde çiçeklenen çayırlar, Temmuz başlarından itibaren hayvanların otlatılmasına açılmakta ve genel olarak kar düşene kadar otlatma devam etmektedir. Festuca ovina (yumak) ve Festuca alpine otlarının yaygın olduğu bu alpin kuşakta diğer alpin ve sub - alpin çayır türleri de bulunur[189].

Alpin çayırlar, özellikle ovanın kuzey ve kuzeydoğusundaki dağların 2500 m.nin üzerindeki yüksek kesimlerinde yaygın olarak görülür. Anılan kuşağın geç ısınıp, sonbaharda erken soğumasından dolayı yöre sakinleri bu yayla otlaklarına ancak Temmuz ayı başarında gelmekte ve Eylül ayı ortalarında ayrılmaktadırlar. Temmuza kadar özellikle çayır bitkilerinde kardeşlenmenin yanısıra, yeterli kök ve gövde aksamı teşekkül ettiğinden, yoğun otlatmadan çok fazla zarar görmemektedirler. Zaten bu kuşak içinde kalan sahalarda, hayvan otlatma süresi en fazla 2-2.5 ay kadardır. Diğer taraftan, söz konusu otlak alanlarının genellikle su kaynaklarından uzak oluşu nedeniyle, hayvanların günlük otlatma süresi daha kısadır. Bu gibi nedenlerden dolayı bölgenin Alpin kuşak doğal vejetasyonu, diğer kuşaklara göre daha az bozulmuştur denilebilir.

---

[187] GİRGİN, M., 1991, a.g.e.,Erzurum, s. 185.
[188] GÜMÜŞ, İ., 1990, a.g.e. s.33.
[189] ATALAY,İ., 1994, Türkiye Vejetasyon Coğrafyası Ege Üniversitesi Basımevi Bornova-İzmir. s.239-240

Sonuç olarak denilebilir ki; araştırma sahasının büyük bir kısmı doğal step alanı içinde kalmaktadır. Altı aydan daha fazla bir nemli devrenin yaşandığı depresyon sahasında bitki örtüsünün dağılım ve özellikleri, iklim koşullarının yanında, edafik koşullar ve antropejen faktörlerin de etkisi altındadır. Jeolojik formasyonlarla bitki örtüsü arasında yükseklikte dikkate alınarak bir değerlendirme yapıldığında, alçak sahaların (Ağrı Ovası) doğal step, Neojen tortulların teşkil ettiği aşınım yüzeyleri ve tepelik alanlarda antropojen step, fliş, ofiyolit, serpantin ve andezitlerden meydana gelen sahalarda ise genellikle yüksek olduğu için yüksek-dağ vejetasyonu görülmektedir.

2. BÖLÜM

BEŞERÎ ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

2. 1. YERLEŞME

2.1. 1. Genel Bakış

Araştırmanın bu bölümünde, Ağrı Ovası ve çevresinde yerleşme faaliyetleri ve nüfus özellikleri ele alınacaktır. İnsanlar belirli bir yerde uzun süreli oturmadıkça, göstermiş oldukları faaliyeti tespit etmek zorlaşır. Doğal çevre ile ilişki halinde bulunan toplumların beşerî ve ekonomik faaliyetlerini sağlıklı bir şekilde inceleyebilmek için, önce onların barındıkları ortamları, yani yerleşme yerlerini tanımak gerekir. Yerleşme yerleri sabit olmayan, devamlı yer değiştiren insan gruplarının faaliyetlerini saptamak imkansızdır[1]. Bu açıdan önce yerleşme konusu ele alınarak, Ağrı Ovası ve çevresinin geçmişten günümüze yerleşim bakımından gösterdiği gelişmeleri ve şimdiki durumu incelenecektir.

Söz konusu hususlar bir yerin nüfus özelliklerini tespit etmek için de geçerlidir. İnsanların doğal çevre içerisindeki yerlerinin belli olması, o yerde yaşayan nüfusun miktar ve diğer özelliklerinin tespit edilmesinde kolaylık sağlar. Bu nedenle, yerleşme konusundan sonra ele alınacak nüfus bahsinde, araştırma sahasında yer alan yerleşmelerin nüfus özelliklerine yer verilecektir.

Araştırma sahasının şimdiki yerleşme durumu, oldukça gerilere giden bir gelişimin sonucunu yansıtır. Coğrafi konumu ve Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların buradan geçmesi, bölgenin tarihini yüzyıllar öncesine götürür. Ağrı'nın tarihi, bir parçası olduğu Anadolu'nun tarihi kadar eskidir. Orta Asya'dan ve İran'dan gelen kalabalık kitlelerin batıya geçmesini kolaylaştıran yollardan en önemlisinin burada bulunması, Ağrı ve çevresinin her devirde tarihi – stratejik bir konuma sahip olmasına neden olmuştur. Araştırma sahası aynı zamanda Doğu Anadolu'ya gelen göç ve akınların ilk durağı olmuştur. Küçük Asya'yı ele geçirmek isteyen Asya Kavimleri, Kafkas sıradağlarını kolayca aşamadıkları için, hep İran üzerinden gelmişler ve Anadolu'nun ilk giriş kapısı olan Ağrı yöresi onlara geçiş yolu olmuştur. Bundan dolayı da Ağrı devamlı bir kültür ve medeniyet merkezi olamamıştır. Geçit bölgesi ve sınırda olması nedeni ile bölgede yaşayan halk sık sık değişmiş, baskılar ve savaşlar, maddi kültür belgeleri ile yerleşim yerlerini tahrip etmiştir.

Anadolu'nun en eski yerleşme bölgelerinden birisi olan, araştırma sahasının ilk yerleşik toplumu, Hititlilerin bölgede güçlerini kaybetmesi ile Orta Asya'dan gelip M.Ö.

---

[1] ÖZÇAĞLAR. A., 1988, Kazova'nın Coğrafyası, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara s. 108

1340-1200'de Azerbaycan ile Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleştikleri sanılan Hurri'ler olarak kabul edilir [2].

M.Ö. XV asırda Ağrı – Eleşkirt, Hurri – Mittani Krallığının doğu kanadını teşkil eden bir yer olup, Urartu Krallığı hakimiyetinde bulunmaktaydı. Asur Kitabeleri vaktiyle bu mıntıkada Latturdu adlı bir Türk Devleti bulunduğunu ve bu devletin Asurluları etkileyecek kadar kuvvetli olduğunu kaydetmektedir. Urartu Devletinin asıl sahipleri Hatti Türkleri de Büyük Hatti Devletinden ayrılmış bir parçadan ibarettir. Tarihi kaynaklardan Ağrı Eleşkirt halkının Hatti aslından olduğu sanılmaktadır[3]. Feodal beyliklerin oluşturduğu bir federatif devlet olan Hurri – Mittani siyasi teşekkülünün, merkezi otoritenin zayıflamasından sonra, tekrar birtakım beyliklere bölünmüş olduğu kabul edilebilir. Asur tehlikesi karşısında birleşerek, önce Urartu – Nairi Konfederasyonunu kurmuşlardı. Bunun sonucunda da M.Ö. 13. Yüzyılda Urartu Krallığı kurulmuş oldu[4].

Yukarı – Fırat havzasında, Urmiye Gölü arasındaki saha ile Van Gölü çevresinde yaşamış olan Urartu ve Nairi kabileleri birliği, Hurri ve Proto- Urartu kabile başkanlarının idaresi altında idiler. Hurri'lerle Urartu'ların aynı menşeden gelmiş olmalarının bu hususta rolü olsa gerektir. Zira Urartu dili, ne Sami, nede İndo - Avrupai (Aryani) bir dil olmayıp Asianque bir dil olarak Hurri dili ile morfoloji, sentaks ve vokabuler açısından bir akrabalık ilişkisinin varlığı birçok araştırıcı tarafından ortaya çıkarılmıştır[5],[6].

Yerleşik bir kültürü benimseyen ve başkenti, bugünkü Van Kalesinin bulunduğu konumda kurulmuş Tuşpa kenti olan Urartu Devletinin, asıl kurucusu 1. Sardur'un halefi olan oğlu İşpuini, devletinin hudutlarını kuzeyde Murat Irmağı başlarına kadar genişletmişti. Bu genişleme siyasetini Ağrı - Eleşkirt Ovası'nın kolonize edilmesi ile devam ettiren 1. Argiş'tinin, Aras Nehri'nin kuzeyinde, Sakaların ve Arsak'ların kışlağı olacak Argiştihinili, Argişti ve Armavi gibi büyük çaptaki şehirleri kurduğu anlaşılmaktadır[7].

Nemrut Dağı yakınındaki Bolavat'tan çıkartılan kabartma bronz levhalar ve çeşitli kapı resimleri, M.Ö. 857'deki Asur – Urartu savaşını göstermektedir. Urartular yörede

---

[2] KIRZIOĞLU, M. F., 1953, Kars Tarihi (I. Cilt). Işık Matbaası İstanbul s.40-48.
[3] SEMERCİOĞLU, A. H., 1964, *Anadolu'nun Kapısını Türklüğe Açan Ağrı İli ve Ağrı Tarihi* Mesuliyet Gazetesi (yerel) Ağrı s. 4.
[4] PIOTROVSKY, B. B., 1969, *Urartu* Translated From The Russian By J. HOGARTH. Nagel Publishers Genova s. 8 – 28.
[5] KIRZIOĞLU, M. F., 1992, "Kıpçaklar", Türk Tarih Kurumu, Ankara, s.180-186.
[6] ERZEN, A., 1992,Doğu Anadolu ve Urartular.Atatürk Kültür,Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları, XX. Dizi.S.8.Ankara.s.20.
[7] ERZEN, A., 1978, Çavuştepe 1. Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 1-6.

egemen oldukları dört yüz yıl boyunca merkezi Van olan büyük bir uygarlık kurmuşlardır. Araştırma sahası sınırları içerisinde yer alan Toprakkale'den çıkarılan tabletlerden bu dönemdeki toplumsal yaşama ilişkin bilgiler elde edilmektedir. Buradan çıkartılan yazıtların Asur yazıtlarının etkisini gösterdiği görülmekte, Urartu Uygarlığının, Asur Uygarlığından geniş ölçüde etkilendiği anlaşılmaktadır[8].

İleri bir tarım ekonomisine dayanan Urartu uygarlığında sanat da oldukça gelişmişti. Bölgede büyük bir uygarlık kurmuş olan Urartuların en önemli kültür merkezlerinden biri de Ağrı'dır. Bu dönemde sulama kanalları açılarak tarımsal üretim tekniği geliştirilmiş, tarımda verim artışı sağlanmış, verimsiz topraklar bereketli tarım alanları haline getirilmiştir. Daha sonraları buralara yerleşen Saka'lar ve hatta Arsaklı'larla beraber gelen Oğuzlar gibi birçok yaylak-kışlak hayatı yaşayan Türkler devrinde de şehir hayatının canlanamadığı, anlaşılmaktadır[9].

Bu parlak çağın sonunda Urartu kralı 1. Rusa, Asur kralı II. Sargon önünde yenilgiye uğramıştı. Urartuların yenilgisinde M.Ö 720'de Saka'ların önünden kaçarak Kafkas'lardan güneye aşan Doğu Kimmer'lerin, Kür ve Aras boylarında Urartu üzerine yaptıkları akınlar ve savaşların da rolü olsa gerektir[10].

Doğu Anadolu Bölgesi, M.S.I. yüzyılda Roma hakimiyetine geçmiştir. Bu yüzyılda yeniden başlayan ve 200 yıl devam eden Roma- İran mücadelesine sahne olan Doğu Anadolu, 387 yılında iki devlet arasında taksim edildi. Roma hakimiyetinde kalan yerler, Doğu Roma (Bizans) imparatorluğuna intikal etti. Bizans devrinin başlamasından itibaren Doğu Anadolu yine Sasani'lerle devam eden mücadelelere sahne oldu[11]. Bu mücadele esnasında bölge zaman, zaman Sasani istilalarına uğradı. Bizans devleti Sasani'lerle yapmış olduğu mücadelelerde, müstahkem mevkiler ve kaleler oluşturma yoluna gitmiştir. Ağrı yöresine yapılan kaleler bu amaca hizmet içindir[12]. Hz. Ömer döneminde (642) yapılan iki savaş sonucunda Sasani devletinin yıkılması üzerine, Bizans'ın bölge için Araplarla mücadele etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

İslâm ordularının Ağrı ve çevresi ile ilgilenmeleri Hz. Ömer devrine rastlamaktadır. Nitekim 642'de Bitlis üzerinden Eleşkirt'e gelen İslâm ordusu, bölgeyi hakimiyeti altına

---

[8] GÜNALTAY, Ş., 1946,*Yakın Şark II Anadolu*, Ankara, s. 325.
[9] KIRZIOĞLU, M. F., 1953, Kars Tarihi, İstanbul, s.64.
[10] KIRZIOĞLU, M. F., 1992, a. g. e., Ankara, s.185.
[11] STRECK., *Armenia* İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 316 – 317.
[12] HONIGMANN, E., 1970, Bizans Devletinin Doğu Sınırları, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul, s.132.

almıştır. Arap orduları Suriye'yi ve İran'ı mağlup ettikten sonra da bölgeye sık sık akınlarda bulunmuşlardır[13]. Ancak mesafenin uzak olması, iklim şartları ve coğrafi konumun müsait olmayışı Müslüman Arapların bu bölgeyi ellerinde tutmalarına fırsat vermemiştir. Bu bölgenin fethi ancak Hz. Osman'ın hilafeti zamanında (645-646 tarihlerinde) mümkün olmuştur[14]-[15].

Arap İslâm devletinin, Hz. Osman döneminden başlayarak Emevi ve Abbasiler devride dahil olmak üzere, Doğu Anadolu'nun birçok şehrine yerleşerek veya stratejik yerlere askeri garnizonlar kurarak Ağrı ve Erzurum gibi bölgeleri 300 yıl hakimiyetleri altında tutmayı başardığı bilinmektedir[16]. Ancak, Abbasi imparatorluğunun IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zayıflamaya başlamasıyla, bölgede İslâm devletleri hakimiyetinin ortadan kalktığı ve Ermeni Bagratuni hanedanın etkisini arttırdığı anlaşılmaktadır. Abbasiler ve Bizanslılar arasında X. yüzyıl süresince devam eden ve bu yüzyılın sonlarına doğru Abbasi halifeliğinin içerisindeki karışıklıklar ile bu bölgenin merkezden uzak olması, Müslüman nüfusun azalmasına neden olmuştu. Bunun üzerine yetersiz kalan mücadelenin tabii bir sonucu olarak, Bizans tekrar Doğu Anadolu'ya hakim olmaya başlamıştı. Ağrı ve çevresinin 949 yılında yeniden Bizans hakimiyetine girdiği anlaşılmaktadır[17].

Ağrı ve çevresinin, XI. yüzyıla kadar Bizanslılar, Türkler ve Müslüman Araplar arasında birçok defa el değiştirdiği belirtilmektedir. Ağrı'nın tamamen Türk-İslâm karakteri kazanması ise XI. yüzyılın başlarına rastlar. Maveraünnehir'deki yurtlarında Karahanlılar tarafından tazyik edilen ve amcaları Aslan Yabgu ile anlaşmazlığa düşen Selçuk ve Çağrı beyler yeni bir vatan edinmek amacıyla, Anadolu'ya bir akına çıkılmasına karar verdiler. Çağrı bey 3000 kişilik bir süvari kuvvetiyle, Azerbaycan'da bu güce katılan Türkmen'lerle birlikte 1018-1021 yıllarında Doğu Anadolu'ya girdi[18]. Bölgede bir süre kalan Çağrı bey Maveraünnehir'e geri döndü. Doğu Anadolu'ya Oğuz Türkmen akınları devam ederken Selçuklular da Tuğrul bey idaresinde bir devlet kurdular. Tuğrul beyin komutanları olan, İbrahim İnal ve Kutalmış Bey büyük kuvvetlerle 1040 yılında Bizans topraklarına girerek Ağrı ve çevresini de Selçuklu hakimiyeti altına aldıkları anlaşılmaktadır[19].

---

[13] LAMMENS, H., *Suriye*, İslam Ansiklopedisi, Cilt XI, s.51 - 66
[14] LEYIDELLA, VIDA, G., *Êmeviler* İslam Ansiklopedisi, Cilt IV s. 240 – 248.
[15] YINANÇ, M. H., 1954, Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul s. 19
[16] DARKOT, B.,*Beyazıt*, İslam Ansiklopedisi, Cilt II, s.368 – 369.
[17] YINANÇ, M. H., *Doğu Bayezit* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt IV, s.341.
[18] SEVİM, A. – YÜCEL, Y., 1989, Türkiye Tarihi, Ankara, s.49.
[19] TURAN, O., 1963, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ankara, s.76.

Bu tarihe kadar bölgede Bizanslılar egemendi. Daha sonra Selçukluların eline geçen Anadolu'da, İslâm kendi kültür değerleriyle yayılmaya başladı. Ama bu uygarlık Ağrı bölgesinde pek etkili olmamıştır. Çünkü Ağrı, Kafkaslar ve İran'dan Anadolu'ya geçişte önemli bir konum teşkil ettiğinden, sürekli olarak dış tazyiklere maruz kalmıştır. Bu nedenle de Selçuklular Ağrı'yı yerleşme yeri seçmemişler ve çevre illerdeki gibi tarihi yapılar inşa etmemişlerdir.

Anadolu'nun gerçek fethini başlatan Malazgirt zaferinden sonra, Ağrı ve çevresi de Alpaslan'ın ordusunda görev yapan ve Erzurum çevresinde kendi adını taşıyan bir beylik kuran Saltuk beyin yönetimine geçmiştir. Çünkü Alpaslan, Ağrı ve dolaylarının gelirini Ebul Kasım Saltuk beye ıkta olarak vermiştir. Bu bölge tarihi süreç içerisinde Sökmenoğulları'nın hakimiyetine girmiş ve bölge için Gürcü ve Ermeni kuvvetleriyle zorlu mücadeleler yapılmıştır. Bu mücadeleler neticesinde Sökmenoğulları 1100- 1207 yıllarında merkezi Ahlat olmak üzere Ağrı, Eleşkirt, Adilcevaz ve Bitlis gibi bölgelerde hüküm sürmüşlerdir[20]. Bölge Sökmenoğulları'ndan sonra 1207-1225 tarihleri arasında Gerni zaferiyle Harzemşah'ların idaresine geçmiştir[21].

Selçuklular döneminde Trabzon- Tebriz ticaret yoluna çok önem verilmiş bu yol üzerinde bir merhale teşkil eden Beyazıt toprakları, özellikle Karakilise (Ağrı) nahiyesi büyük önem kazanmıştır[22].

Selçuklu sultanı 2. Gıyasettin Mesut'un 1308'de ölümü ile, Moğol-İlhanlı beylerinden bir genel vali tayin edilerek Anadolu'nun idaresi Moğolların bir kolu olan İlhanlılara bırakılmıştır. Beyazıt'a hakim olan İlhanlı hükümdarları, çevreyi Tebriz'e bağlayarak kışları Tebriz'de geçirmişler, yazları ise Van Gölünün kuzeyindeki suları, otlakları ve çok güzel av sahaları bulunan Beyazıt'ta ki Aladağı kendilerine yazlık payitaht yapmışlar. Burada bir saray inşa ettirip etrafında yaptıkları köşkler, çarşı ve mahalleler ile yöreyi bir ordugah şehri haline getirmişlerdir[23]. Ancak bu durum uzun sürmemiş ve Beyazıt yöresi İlhanlıların hakimiyetinden çıkarak 1358'de Moğol asıllı başka bir devlet olan Celayirliler'in eline geçmiştir.

Celayir hükümdarı Sultan Hüseyin, 1382'de vefat edince devlet iki oğlu arasında paylaştırıldı. Azerbaycan ve Irak, sultan Ahmed'e, Irak-ı Arap ve Ağrı'da sultan Beyazıt'a

---

[20] ÖZTUNA, Y., 1989, İslam Devletleri Tarihi, Cilt I, Ankara, s.577 – 579.
[21] KAFESOĞLU, İ., 1982, Harzemşahlar Tarihi, İstanbul, s.132.
[22] TURAN, O., 1973, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, s.33.
[23] TURAN, O., 1973, a.g.e., İstanbul, s.39.

verilmişti[24]. Celayirler 1358-1382 yılları arasında yukarı Aras boyu, merkezi Anı vilayeti ve buraya bağlı olan Beyazıt bölgesine hakimdirler. Ahlat-Van bölgesinde güçlenen Karakoyunlular'ın kuzeye doğru ilerlemesini durdurmak maksadıyla, bölgeye hakim olan Celayir'li şehzade Beyazıt, yıkık olan Daryung kalesinin yerine yeni ve sağlam bir iç kale yaptırdı. Yaptıranın adından dolayı 1380'de biten bu kaleye *Beyazıt Kalesi* denildi. Fakat kardeşler arasındaki taht mücadelesi yüzünden, Şehzade Beyazıt'ın kardeşi Ahmed tarafından yakalanıp esir edilerek gözlerine mil çekildiği anlaşılmaktadır.

Timur 1388-1387 yıllarında kuzey İran'ı ve Ermenistan'ı istila ederek topraklarını genişletince, 1387'de sultan Ahmed Mısır'a kaçarak, Memlük sultanı Berkuk'a iltica etti. O sıralarda Beyazıt kalesi halkı olan Aydın aşireti, Timur istilası önünden kaçmış ve buraya gelen Timur ahalisi Beyazıt kalesini yağma etmiştir[25]. Moğol baskınını duyan Ağrı ve çevresindeki aşiretler Ağrı ve Aladağ'ın sarp yerlerine taşındılar. Timur 1394 yılında Aladağ'da konakladığı yerden ayrılıp, Beyazıt- Aydın kalesine giderek halkından haraç almıştır[26].

Ancak bölgede Timur istilası geçici oldu. Moğollardan ortaya çıkan boşluğu Karakoyunlular doldurmaya çalıştı ve daha sonra Ağrı bölgesi Karakoyunluların hakimiyetine girdi. Fakat Timur'un oğlu Şahruh 1421'de Ağrı Ağadeve de (tarihte Eleşkirt Meydan Muharebesi olarak geçer) büyük bir zafer kazanıp Karakoyunlu hükümdarı İskender'i yendi. Beyazıt kalesi de dahil olmak üzere pek çok kaleyi yeniden ele geçirdi[27]. Ağrı-Eleşkirt ovasının en verimli köylerine 1394'te Timur tarafından yerleştirilen Çağatay oymaklarına ise dokunulmadı.

Oğuz boylarından olan Karakoyunlular da konar göçer Türkmen aşireti olarak, ataları İlhanlılar ve Çağataylar gibi Ağrı Dağı ve Aladağ'ı yazın yaylak, sefer zamanlarında da bir üs olarak kullandı. Ağrı 1405-1468 yılları arasında Karakoyunlu hakimiyetinde kaldı. Ağrı'nın içinde bulunduğu toprakları Karakoyunlular'dan alan Akkoyunlular XVI. yüzyılın başlarında zayıflamaya başladılar. Akkoyunlu devletinin başına 1490'da Sultan Elevent ve Sultan Mehmet adlı iki kardeşin geçtiği anlaşılmaktadır.

Ağrı yöresi Sultan Elevent'in yönetimindeydi. Fatih Sultan Mehmet'e bağlı Elevent, ağabeyi ölünce devlet yönetiminde yalnız kaldı. Ancak Şah İsmail Sultan Elevent'i rahat

---

[24] YINANÇ, H. M., *Celayir*, İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, s.64.
[25] SÜMER, F., 1984,Karakoyunlular, Ankara, s.49
[26] SÜMER, F., 1984, a.g.e., Ankara, s.57.
[27] SÜMER, F., 1984, a.g.e., Ankara, s.121.

bırakmayarak Akkoyunluları Tebriz'den kovdu ve ülkenin büyük bölümünü Safevi devletine kattı[28]. Böylece, Ağrı bu kez de Safevi yönetimine girdi ve Osmanlılar'a değin, 12 yıl bu topraklara Şah İsmail egemen oldu[29].

Ağrı toprakları, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi ile tamamen Osmanlı topraklarına katılmıştır. Osmanlı Ordusu Doğubayazıt'ın Danasazı civarında konaklarken 20 Ağustos 1514 günü kale anahtarları şehir halkı temsilcileri tarafından padişaha takdim edildi[30]. Bölgede Osmanlı Egemenliği sağlanınca, Ağrı sancak beyliği, Beyazıt da sancak merkezi oldu. Önceleri Van'a, sonradan Erzurum Beylerbeyliğine bağlanan, Ağrı yöresi ve Beyazıt Osmanlılar döneminde önemini daima koruyup, bir serhat şehri olarak gittikçe gelişti.

Şah İsmail'in yerine geçen Şah Tahmsab da, Ağrı ve Beyazıt Kalesi'ni işgal etti. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 ve 1548 İran seferleri ile Ağrı, Safevilerden tekrar geri alındı. Amasya Barışı (1555) ile Kars ve Van Osmanlı'larda kaldı. Beyazıt ve Eleşkirt bölgesi, Safevi İran'a bırakıldı[31]. Serdar Mustafa Paşa 1578 Mayıs ayında bütün Eleşkirt ve Beyazıt bölgelerini ele geçirerek, son defa Osmanlı topraklarına kattı. İran saldırıları bitmediği için, IV. Murat 1635 yılında İran üzerine sefer düzenledi. Bu sefer sonunda 1639' da imzalanan Kasr - ı Şirin antlaşması ile Türkiye (Ağrı) – İran arasındaki sınır bozulmadan günümüze kadar gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu 19.yüzyılın başlarında Dünya siyasi konjonktüründe zayıflarken, Rusya güçlenmeye başladı. Rus devletinin Kafkaslardan Akdeniz'e inme politikası yüzünden Osmanlı ile Ruslar arasında, Ağrı topraklarını da içine alan bölümde, 1828 – 1919 yılları arasında savaşlar amansız bir şekilde devam etmiştir. Ağustos 1828'de Ruslar Gürcistan ve Azerbaycan'ın bir kısmını işgal ederek, Erivan üzerinden ilerleyip Beyazıt, Diyadin, Ağrı ve Eleşkirt'i ele geçirdiler. Halkın bir kısmını zorla Gümrü ve Revan'a sürdüler. Türkler den boşalan köy ve kasabalara Malagan, Ermeni ve Yezidi gibi Müslüman olmayan azınlıkları yerleştirdiler. Bu gayr-ı müslimler 90 yıl (1828-1918) süren Osmanlı Rus mücadelesinde Ağrı halkına eziyet ettiler ve savaş dönemlerinde katliamlar yaptılar.

Ruslar Beyazıt kalesini ve Murat havzasını işgal etmekle, Erzurum- Tebriz ulaşım yolu ile Van, Muş, Bitlis ve Yukarı Fırat bölümüne giden bütün yolları kontrol altına almışlardı. Rus birlikleri kışı Beyazıt'ta geçirip 1829 Haziranına kadar burada kaldılar.

---

[28] BABINGER, F., - KÖPRÜLÜ, F., 1942, Anadolu'da İslamiyet, İstanbul, s. 81

[29] SÜMER, F., 1992 Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, s. 1- 14.

[30] TEKİNDAĞ, Ş., 1968, *Yeni Kaynak Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, Tarih Dergisi, S: 22, İstanbul, s.57.

[31] UZUNÇARŞILI, İ. H., 1988, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu – Karakoyunlu Devletleri Tarihi, Ankara s. 448 – 450.

Askerlerimizin, halkın ve Van paşasının ortaklaşa hareketi ile Eleşkirt yöresi geri alındı. Beyazıt'taki Rus garnizonu 6 Haziran 1829'da kuşatıldı.Eylül 1829'da yapılan son taarruzla diğer illerle birlikte Ağrı'dan da Ruslar püskürtüldü.[32].

Ruslar, 29 Temmuz 1854'te Beyazıt-Iğdır arasındaki Çilli geçidini aşarak, Ağrı'ya taarruz etti. Rus birlikleri Beyazıt kalesine girerek, buradaki devlet memurlarına ve halka işkence edip şehri yağmalamaya başlayınca, halkın çoğu Erzurum'a doğru kaçmaya başladı. Savaşlar ve karşılıklı taarruzlarla 4 yıla yakın süren mücadele, Batılı devletlerin baskısı yüzünden 30 Mart 1856 Paris Anlaşmasıyla sona erdi. Ruslar ellerinde bulundurdukları Ağrı topraklarından geri çekildi[33].

Osmanlı–Rus mücadelelerinin en korkunçlarından birisi de 1877–1878 savaşıdır. Tarihimizde ve halk arasında 93 harbi olarak bilinen bu savaş, imparatorluğu temelinden sarstığı gibi, Ağrı bölgesinde de büyük kayıplara neden olmuştur. Ruslar 30 Nisan 1877'de Beyazıt sınırını geçerek Ağrı topraklarını işgale başladılar. 10 Mayıs'ta Beyazıt, 20 Mayıs'ta Karaköse ve 10 Haziran'da Eleşkirt işgal edildi. Osmanlı ordusu Erzurum'a doğru çekildi. Haziran sonunda Rus birlikleri Iğdır'a çekilmeye mecbur edildiyse de Ruslar 9 Temmuzda Ermeniler ve yeni takviye kuvvetleriyle yeniden saldırarak bölgeyi tekrar işgal ettiler. Savaşın devam ettiği günlerde Emeni çeteleri yöre halkına büyük zararlar verdi. Ağrı – Kars ve öteki cephelerdeki yenilgiler 30 Mart 1877'de Yeşilköy antlaşmasının imzalanmasına neden oldu. Bu antlaşmayla Beyazıt sancağı da Rusya'ya verildi[34] [35].

İngiltere ve Almanya Yeşilköy antlaşmasını kabul etmeyince bu anlaşmadan daha ağır şartlar getiren Berlin antlaşması imzalandı. Avrupalı devletlerin Yeşilköy antlaşmasını kabul etmemelerinin en büyük sebebi, Ağrı topraklarını boydan boya aşan Türkiye – İran transit yolunun Rusların eline geçmesiydi. Aladağ sırtları ve Kılıçgediği doğrultusundaki Osmanlı – Rus sınırı, kuzeye alınarak Ağrı–Kars arasındaki Aras güneyi dağları sınır kabul edildi. Bu sınır 1918 yılına kadar böylece kaldı. Bu antlaşma ile Beyazıt sancağı Osmanlı İmparatorluğuna geri veriliyordu. Ağrı'da 1877 – 1878 savaşlarında bir yıl boyunca Ruslar ile büyük muharebeler oldu. Bölge halkı bu mücadelelerde büyük zulüm gördü. Bu savaşlar esnasında Kars'tan ve Kafkasya'dan Ağrı'ya büyük göç hareketleri oldu[36].

---

[32] HATUNOĞLU, B. Y., - GÜL, A., 1999, Ağrı İli ve Havalisi Tarihi, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları I, Ağrı, s.187 – 188.
[33] HATUNOĞLU, B. Y., - GÜL, A., 1999, a.g.e., Ağrı, s.189.
[34] KIRZIOĞLU, M. F., 1953, a.g.e. İstanbul, s.47.
[35] KIRZIOĞLU, M. F., 1955, Kars Zaferi, İstanbul s.85-86.
[36] KURAT, A. N., 1989, Rusya Tarihi, Ankara, s. 411 – 430.

Gerek yerinde yaptığımız tespitlerde ve gerekse bu konuda yapılan çalışmalardan[37] anlaşıldığına göre, araştırma sahasında, 1918 ve 1919 yıllarında Ermeni çeteleri etkili olmuştur. Ermenilerin Türk nüfusuna uyguladığı baskı ve zulüm sonucunda, bu devrede bölgeden çok sayıda nüfus göç etmek zorunda kalmıştır. Bu nedenle, Türk köylerinin nüfusu çok azalmış ve hatta bazı köyler tümüyle terkedilmişti. Öte yandan Ermeni zulmünden kaçan Türk nüfusun bir kısmı, ova çevresindeki dağlık bölgelere göç etmek zorunda kalmış ve burada yeni köyler kurmuşlardır. Ancak, korunma endişesiyle elverişsiz konumlarda kurulmuş olan bu köylerin bir kısmı Cumhuriyet döneminde terk edilmiştir.

Bir milletin yerleşme tarihi için yaşayan önemli belgelerden biri de yer adlardır. Coğrafyayı kendisine vatan yapan milletler, çoğu zaman, kopup geldikleri anayurtlarından adlar getirip, yeni yerleştirildikleri bölgelerdeki benzer yerlere koyarlar. Bu yetmezse renk, yön, kişi, soy, oymak, cemaat, bitki, hayvan vb. adlar vererek yaşadıkları yerleri belgelendirirler. Bu anlamda Ağrı ve çevresi, Türklerin 11. yüzyılın son çeyreğinde gelip yerleştikleri bölgelerden biridir. Bölgeye gelen Türkmen grupları eski yerleşme birimlerine yerleşmekle beraber yeni yerleşim birimleri de kurmuşlardır. Yeni oluşturulan yerleşim yerleri yani köyler ve mezraalar genellikle ova ile dağların bitiştiği noktalar olmuştur. Su kaynaklarına yakın olmak gayesiyle böyle bir yol seçilmiştir[38].

Ovadaki yerleşim merkezleri daha azdır. Beyazıt ve Toprakkale gibi daha büyük yerleşim birimlerine gelen ilk Türkmen gruplar şehrin varoşlarında yeni mahalleler oluşturmuşlar ve zamanla bu şehirleri, nüfus ve kültür bakımından fethetmişlerdir. Bir kısım Türkmen nüfus kendileri veyahut devletin mecburi iskanı sonucunda 15 – 17 yüzyıl arası yeni yerleşim birimleri oluşturmuşlar ve bu yeni yerleşim birimlerine isimlerini vermişlerdir[39].

Ağrı yöresindeki yer adları oluşum şekillerine göre birkaç grupta incelenebilir. Kökeni boy, oymak ve kişi adlarına dayanan yer adları; Molla Ali, Muratlı, Pir Ahmed, Hanlık, Beyazıt, Hamur Kalesi, Karaca Ahmet, Terzioğlu, Saruşeyh vb. Kökenini bizzat tabiatın kendisinin oluşturduğu yer adları; Yakacık, Gülveren, Üç tepe, Kazlı Gül, Taşlık, Kızıltaş, Uzunova, Akkaya, Turnaçayır, Ulukent, Çukurçayır, Çayırlı, Çamurlu, Başıaçık, Bahçeci vb. gibi. Kökeni sıfat ve isim tamlamalarından meydana gelen yer adları; Masumlu, Şehitler, Karaca Ahmet, Yenice Köy, Fatma Kadın, Karakilise, Danakıran, Ulucaahmet, Terzioğlu,

---

[37] KIRZIOĞLU, M. F., 1970, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918 – 1920), Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, S: 6 Ankara s. 124 – 125.

[38] KURT, Y., 1995, *Çorum Sancağı Kişi Adları XVI. yy*, Belleten, CLIX S:224 Ankara s. 74 - 93

[39] HATUNOĞLU, Y. – GÜL, A., 1999, a.g.e. Ağrı, s. 144.

Börekçi Mansur, Karaçoban, Tanekıran, Gelinviran, Üçkilise, Kızılkilise vb. gibi. Kökeni dini kuruluşlar ve din görevlileri tarafından tespit edilen yer adları; Acurlu, Mescidli, Karakilise, Kızılkilise, Molla Süleyman, Müslüman Mahmut, Şeyh Celil, Molla Hüseyin, Hacı Hüseyin, Alaca Mescit vb. gibi. Kökeni Türklerin Anadolu'yu fethinden önce, başka toplumlar tarafından verilmiş olan yer adları; Sansör, Hoşşi, Merars, Sösüh, Berkeriç vb. adlar Türkçe telaffuza uydurularak muhafaza edilen ve Türkçe olmayan yer adlarıdır[40].

Ağrı'da ilk Osmanlı tarihini gösteren 1586 yılına ait mufassal tapu defterinde, Ağrı' nın da dahil olduğu bölge *Şelve Sancağı* olarak gösterilmektedir. Sancağın; Kumluca (Taşlıçay), Şoşik, (Hamur), Karkın (Cumaçay), Dölbentli olmak üzere dört bucağı vardır. Bugünkü Ağrı'nın çekirdeğini oluşturan Karakilise, Dölbentli bucağına bağlı bir köydü. Söz konusu tapu tahrir defterinde, Doğu da Diyadin, Batı da Eleşkirt sancakları ile Şelve sancağında Türkçe adlı köyler bulunduğu gibi Türk tarihi bakımından da önemli etnik adlar taşıyan köyler vardır[41].

Söz konusu köylerden bir kısmının adları şöyledir; Altaylı, Başıbüyük, Bayati, Çağatay, Çarıklı, Çubuklu, Danişment, Delibudak, Deveçeçen, Gökkepenek (Karapapak oymağı), Gözellü, Halaç, Halifelu, Hıdırlı, Huşun, Kaltakçı, Karaağaç (Oğrak boyundan), Karabörk (Karapapaklı), Karkın, Kılıkkızıl (Kıpçaklı), Kulluca, Kıskançlı, Kızık, Kotançı, Kuşçular, Masumlu, Marzımanlı, Mendellü, Muratlu, Otogalu (Çağataylı), Oyrat, Piskülü, Polatlu, Porsuklu, Selçuk, Serkeşlü, Takaçı, Yavulu, gibi. Bu köy isimlerinden de Türkmen boylarının bu bölgeye yerleştikleri anlaşılmaktadır[42].

Ağrı Ovası ve çevresinin yakın yerleşme tarihinin aydınlatılması bakımından en dikkate değer yer adları, Türk ve Türkmenlere ait köy ve kent adlarıdır. Oğuz boylarından meydana gelen özellikle Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ettikten sonra çoğu yakın zamanlarda göçebe yaşantıyı bırakarak toprağa bağlanmış eski Türkmen oymak adlarının, sadece bu oymakların kurdukları köy ve kasaba adlarında bugüne kadar yaşadıkları bilinmektedir. KÖPRÜLÜ'nün tespitlerine göre Anadolu'da yirmi dört Oğuz boyunun adlarını taşıyan yüzlerce köy vardır[43].

Osmanlılar döneminde oluşturulmuş salnamelerde bölgedeki yerleşmeler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Nitekim 1871 (H.1288)) tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesine göre,

---

[40] HATUNOĞLU, Y. – GÜL, A., 1999, a.g.e. Ağrı, s. 144 – 146.
[41] ALPASLAN, İ., 1995, Her Yönüyle Ağrı, Yıldızlar Ofset, Ankara, s. 82 .
[42] ALPASLAN, İ., 1995, a.g.e. Ankara s.82 – 83.
[43] KÖPRÜLÜ, F., 1943, Osmanlı İmparatorluğu Etnik Menşe – i Meseleleri, Belleten, Cilt VII, Ankara, s.247.

Beyazıt sancağına bağlı Karakilise (Ağrı) kazasında 10 kilise, 1420 hane, Eleşkirt kazasında ise, 14 kilise, 1 cami, 5 dükkan, 1720 hane bulunmaktaydı[44]. Yine 1872 (H. 1289) tarihli Salname–i Umumiye ye göre, Karakilise kazasında 60 köy, 1600 hane, Eleşkirt kazasında ise 102 köy, 3000 hane [45], 1900 (H.1296) tarihli salnameye göre de; Karakilise kazasında 55 köy, 1436 hane, Eleşkirt kazasında da 7 nahiye, 104 köy ve 2688 hane bulunmakta idi[46].

Söz konusu salnameye göre Karakilise kazasında; bayındırlık yapıları olarak 1 hükümet konağı, 2 askeri kışla, 2 cami, 2 sübyan mektebi, 5 kilise ve manastır, 42 han, 100 dükkan, 2 mağaza, 1 fırın, 35 değirmen, 93 ambar, 291 samanlık, 185 arsa, 16 çeşme ve 4 köprü vardır. Eleşkirt (Toprakkale) kazasında ise 1 hükümet konağı, 2 cami, 1 rüştiye, 3 medrese, 1 tekke, 7 kilise ve manastır 80 kadar dükkan, 70 han, 51 değirmen, 901 hane, 1 köprü ve 8 çeşme bulunmaktadır.

Aynı tarihlerde bölgedeki yerleşmelerden bahseden CUİNET (1891–1892) ise Karakilise kazasının Buluk, Başi, Negiser, Taşlıçay bucakları, Eleşkirt kazasının ise Tahir, Zeydan, Mollasüleyman, Karasu, Amad, Duakan, bucaklarından oluştuğunu belirtmektedir[47].

Ağrı 1800'lerde Şarbulak adıyla anılan 15 hanelik bir köydü ve Hamur bucağına bağlıydı. Şarbulak köyü 1843' de bucak oldu. Önce Diyadin' e daha sonrada Tutak' a bağlanan Şarbulak bucağı 1869' da kaza yapıldı[48]. Osmanlı–Rus savaşlarında Ruslar tarafından bölgeye yerleştirilen Ermeniler birçok yerde kilise ve manastır yapmışlardı. Ağrı'da şimdiki Bahçelievler Polis Karkolu' nun yerinde yapılan kilise, siyah taşlardan örülü bir yapı idi. Toprağın rengine ve bu kiliseye izafeten ilçeye *Karakilise* adı verilmişti. Ancak Karakilise adında yerleşim birimi başka illerde de vardı ve bunlar genellikle birbirlerine karıştırıldığı için, Kars Karakilisesi, Pasinler Karakilise'si ve Eleşkirt Karakilise'si olarak adlandırılıyordu[49].

Kars, Pasinler ve Eleşkirt *Karakilisesi* adları, halk ve askerlerce karıştırıldığından; Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa Eleşkirt Karakilise'si adının, Kösedağ' ın doğu tarafında yer alması ve kilise ile herhangi bir ilgisinin bulunmaması nedeniyle değiştirilmesini istemişti. Nitekim Nisan 1918' de Ermeniler Ağrı'yı terk etmiş, küçük kiliseler kullanılmaz olmuştu. Harita şubesine Karakilise'nin *Karaköse* olarak tashih edilmesi

---

[44] Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1288 (M. 1871) Vilayet Matbaası, İstanbul, s. 85 – 99.
[45] Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1289 (M. 1872) Vilayet Matbaası, İstanbul, s. 80 – 82.
[46] Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1296 (M. 1900), Vilayet Matbaası, İstanbul, s. 388.
[47] CUİNET, V., 1891 – 1892, *La Turquie D' Asie, Geographie Adsminestrati*, Ernest Ceroux Editeur, Cilt: I, Paris, s. 132 – 240.
[48] Yurt Ansiklopedisi s. 354.
[49] ALPASLAN, İ., 1998, Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı, Ağrı Valiliği Yayınları, Ankara, s. 14.

ve isim değişikliği için de Harbiye Nezareti (Savunma Bakanlığı) 'ne bilgi verilmesine karar verildi. Bu istek üzerine Kasım 1919' da Karakilise adı, *Karaköse* olarak değiştirildi[50].

Cumhuriyet döneminde 1927' ye kadar merkezi Beyazıd olan vilayetin il merkezi 1927 yılında Karaköse' ye nakledilmiş, 1938' de ise sınırları içinde bulunan ve Türkiye'nin en yüksek dağı olan Ağrı dağından dolayı Karaköse adı, Ağrı olarak değiştirilmiştir[51].

Araştırma sahasının bir diğer önemli yerleşim merkezi olan Eleşkirt'in tarihteki adı *Zedikan* dır. Eleşkirt ise Ağrı'nın batısında kalan bölgenin ve buradaki ovanın adıdır. Bu bölgenin adı,sonradan ilçeye verilmiştir. Ancak, Eleşkirt ovasındaki yerleşmelerin kaza merkezi 1687 senesinden beri olarak Toprakkale köyünde iken, 1925 yılında bugünkü yerine nakledilmiştir. Toprakkale köyünde hangi döneme ait olduğu kesin olarak bilinmeyen bir kale harabesi ve Mirza Bin Abdi Paşa tarafından yapıldığı sanılan kargir bir cami vardır. Kaza, eskiden Beyazıt sancağına bağlı iken, sancakların kaldırılması ve Ağrı ilinin teşekkülü üzerine buraya bağlanmıştır[52].

Toprakkale köyünde yer alan bu tarihi kalenin inşasına, Urartu krallarından III. Assaş tarafından başlanmış olup, II. ve III . Rusa zamanında tamamlanmıştır. Kalenin içerisinde topraktan ve kerpiçten yapılmış bir de mabet vardır. Söz konusu kale 1879 tarihinde Glaytonya ve Royaide adlı iki Fransız arkeolog tarafından tetkik edilmiş ve iki ay kadar da kazı yapılmıştır. Elde edilen eserlerin Fransa'ya götürüldüğü iddia edilmektedir. Günümüzde ise kale tamamen harap bir durum arz etmektedir[53].

Araştırma sahasındaki yerleşmelerin kuruluşunda çok çeşitli faktörler rol oynasa da, yerleşmelerin kuruluşunu etkileyen başlıca faktörler, geniş bir arazi varlığı, ulaşım kolaylığı, elverişli bir iklim ve su kaynaklarının mevcudiyeti şeklinde sıralanabilir[54].

Yerleşmelerin kurulup gelişmelerinde akarsuların büyük ölçüde,hatta birinci derecede tesir gösterdikleri bilinmektedir .Bu bakımdan, daha yakından incelendiği taktirde şehirlerin akarsular boyunca gelişigüzel dizilmedikleri, bilhassa jeomorfolojik faktörlere bağlı olarak geliştikleri dikkati çeker[55].

Araştırma sahasında yer alan yerleşmelerin birçoğunun bugünkü yerlerinde kurulmasında akarsuların önemli bir yeri olmuştur. Özellikle Eleşkirt' in Toprakkale' den,

---

[50] ALPASLAN, İ., 1998, a.g.e. Ankara, s. 14
[51] HALLAÇOĞLU, Y., 1988, İslam Ansiklopedisi, Ağrı Maddesi, TDV. Yayınları, s. 480
[52] KOMİSYON, 1946, Türkiye Klavuzu, Ankara, s. 100.
[53] SEMERCİOĞLU, A. H., 1964, a.g.e. Ağrı, s. 4.
[54] ARINÇ, K., 1998, Erzurum, s. 159.
[55] YALÇINLAR, İ., 1967, *Türkiye'deki Bazı Şehirleri Kuruluş ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller*,İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, C:8, S. 17, İstanbul, s. 59.

bugünkü yerine nakledilmesinde akarsuların önemli etkisi bulunmaktadır. Tarihî devirler boyunca vadiler ve ovaların, insanları çeken önemli coğrafi mekanlar olduğu gibi, bu gün de aynı sebeplerden ve ayrıca modern teknik imkanların gelişmiş olması yüzünden, şehirlerin hatta köylerin süratle büyümeleri ve yayılmaları için tercih edilen yerler haline gelmişlerdir. Bu gün ovalık sahalarda geniş ölçüde ve süratle yapılan karayolları, şehir tipi yerleşmeleri, hatta civarından geçtikleri eski şehirleri kendilerine doğru çekmektedir. Bu yüzden eskiden dağların eteklerine ve yaylalar üzerinde yerleşmiş olan nüfusun bir kısmı ovalarda ve düz yol boylarında yaptıkları binalarda yerleşmekte,ayrıca şehirlerin yanlarındaki ekili ve dikili sahalara doğru yayılıp ovaları kaplamaktadırlar[56].

Söz konusu elverişli şartlar bölgedeki yerleşmelerin sürekli olmasını sağlamış ve kırsal yörelerde büyük ölçüde köy yerleşmeleri gelişmiştir. Ancak, köy yerleşmelerinin ekonomik faaliyet sahası içinde, yer yer köyden uzak mahalle, mezraa ve kom yerleşmelerine de rastlanılmaktadır. Bu yerleşmelerden mahalleler, devamlı yerleşmeler durumunda iken, kom ve mezraalar ise periyodik olarak nüfuslanan geçici kır yerleşmeleri özelliğindedir. Bununla birlikte, sahada geçici kır yerleşmelerinin devamlı kır yerleşmelerine dönüşme kabiliyetleri yüksektir. Bu durumu, mevcut köy yerleşmelerinin bir çoğunun orijini de belgelemektedir.

Araştırma sahasındaki devamlı yerleşmelerin büyük bir çoğunluğunu oluşturan köy yerleşmelerinin dağılımı incelendiğinde, havzanın alçak kesimlerinde köy yerleşmelerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Ova tabanı ve çevresindeki alçak konumlarda yer alan köy yerleşmelerinin, aralarındaki mesafeler kısa olup, bir yerleşme kuşağı oluştururlar. Buna karşılık, yüksek konumlarda da köy yerleşmelerine rastlanır. Ancak, bu kesimde yer alan yerleşmelerin belirli bir sıralanış veya bir yerleşme kuşağı oluşturmadıkları dikkati çeker. Çünkü, yüksek konumlarda yer alan köy yerleşmeleri, kuruluş yeri olarak yerleşme kurulmasına elverişli sahaları seçtiği için, birbirinden uzaklaşmış durumdadır.

Araştırma sahasının devamlı yerleşmelerden yoksun yüksek kesimlerinde ise, yayla yerleşmeleri yer almaktadır. Yaz aylarında çıkılan yaylalar, özellikle araştırma sahasının kuzeydoğusunda yer alan Sinek yaylası ile Kılıç, Dedemaksut, Kandil ve diğer dağların yüksek kesimlerinde dağılış göstermektedir.

---

[56] YALÇINLAR, İ., 1967, a.g.e., İstanbul, s. 53 – 66.

Bugün Ağrı Ovası ve çevresinde, Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabası dışında 166 köy yerleşmesi, 15 mahalle, 22 mezraa, 14 kom ve 29 yayla yerleşmesi bulunmaktadır. Yörenin kırsal yerleşmeleri içinde, sadece bir köyde belediye teşkilatı kurulmuş durumdadır.

2. 1. 2. YERLEŞME ŞEKİLLERİ

2. 1. 2. A . KIRSAL YERLEŞMELER

A. 2. 1. 2. 1. Devamlı Kırsal Yerleşmeler

2. 1. 2. 1.1. Köy Yerleşmeleri

Araştırma sahasındaki devamlı yerleşmelerin önemli bir bölümünü köyler meydana getirmektedir. Bölgedeki köy yerleşmelerinin sayısı 2000 yılında 166 olup, devamlı yerleşmeler toplamının % 81.6'sını oluşturmaktaydı. Köy yerleşmeleri yönetim açsından farklı ilçelere bağlıdırlar. Araştırma sahası sınırları içerisindeki, 166 köyün; 107 si Ağrı merkez ilçe, 48 si Eleşkirt, 11'i ise Hamur ilçelerine bağlıdır.

Ağrı merkez ilçesi, idari teşkilatlanma bakımından, Merkez, Murat ve Cumaçay olmak üzere, üç bucaktan oluşmaktadır. Merkeze bağlı 56 köy yerleşmesine karşılık, Murat bucağına 25 ve Cumaçay bucağına ise 25 köy yerleşmesi bağlı durumdadır. Bucak merkezleri oluşturulurken coğrafi şartlarla, güvenlik ve yerel hizmet bakımından aralarında ilişki bulunan köylerin, bir araya toplandığı dikkati çeker. Ancak bucaklar veya eski anlamı ile nahiyeler, günümüzde merkezi konumda olmaları dışında idari fonksiyonlarını büyük ölçüde kaybetmişlerdir. Nitekim 1970'li yıllardan sonra, ülke genelinde aralarında Merkez, Cumaçay ve Murat nahiyelerinin de bulunduğu 666 bucak merkezine, İçişleri Bakanlığı tarafından bucak müdürünün tayin edilmediği anlaşılmaktadır[57]. Böylece, söz konusu bucak merkezleri, fiziki olarak 1970 yılından sonra tekrar tüzel kişiliğe (muhtarlığa) dönüşmüş durumdadır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmelerinin sayıları yıllara göre önemli bir değişiklik göstermemektedir. Ancak saha içerisinde yer alan Eleşkirt ilçesine bağlı Dedemaksut, Güvendik ve Kayabey köyleri 1982 yılından sonra, Badilli, Çatalipaşa, Çobanbeyi, Söğütlü ve Yorgunsöğüt köyleri ise 1986 yılında, daha yakın olmaları ve ulaşım kolaylığı nedeni ile merkez ilçeye bağlanmıştır. Diğer taraftan merkez Taştekne Köyü'ne

---

[57] ÖZÇAĞLAR, A., 1996, *Türkiye'nin İdari Coğrafyası Bakımından Köy, Bucak, İlçe, İl ve Belde Kavramları Üzerine Düşünceler,* Ankara Üniv. D.T.C.F. Coğrafya Araştırma Dergisi, S.12, Ankara, s. 13

bağlı Kasi (1970) ve Bobi (1990) mezraları köy yerleşmesi statüsüne kavuşarak, Yaylaköy ve Çayırköy adlarını alıp merkez ilçeye bağlanmışlardır.

Araştırma sahasındaki bazı köy yerleşmelerinde, geçmiş devirlerde yaşanmış olan bazı sosyal huzursuzlukların izlerini bulmak mümkündür. Bunun en açık örneği, Koçbaşı, Kanatgeren, Yorgunsöğüt ve Övündük köyleridir. Gerçekten de yerinde yaptığımız tespitlerde, bu köylerde kan davası vb. gibi toplumsal huzursuzlukların çok eskiden beri devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle söz konusu köylerde, bugün bir iki hane kalmış ve köyler tamamen harabe bir durum almışlardır.

Köy yerleşmelerinin büyük bir çoğunluğu tek yerleşim ünitesinden meydana gelirken, bazılarının ise birden fazla yerleşim ünitesinden oluştuğu dikkati çekmektedir. Nitekim 2000 yılında köy yerleşmelerinden 36'sının birden fazla yerleşim ünitesi bulunuyordu. Köy yerleşim merkezi dışındaki yerleşim üniteleri, mahalle, kom ve mezraa yerleşmesi durumundadırlar. Şüphesiz bu sistemin bazı yararları varsa da, köylerdeki muhtarlık hizmetlerinin yürütülmesini güçleştirici yönleri de bulunmaktadır.

Araştırma sahasında belediye teşkilatının oluşturulduğu Yücekapı Beldesi, nüfusun fazlalığı ve gelişmeye başlayan bazı kentsel fonksiyonları nedeni ile diğer köy yerleşmelerinden ayrılsa da, henüz kasaba özelliği dahi kazanmamış *Belediye Örgütlü Köy* yerleşmesi durumundadır. Ağrı – Eleşkirt karayolunun 3 km. güneyinde yer alan Yücekapı, Eleşkirt ovası üzerindeki geniş ve verimli tarım alanına bağlı olarak gelişmiş ve 1997'de nüfusu 1923'e ulaşmıştır. Ağrı ve Eleşkirt'e erişebilirliğin çok kolay olmasından dolayı, kentsel fonksiyonlar çok fazla gelişmemiştir. Faal nüfusun %95'i tarım, %5'i ise tarım dışı faaliyetlerde çalışmaktadır. Üç mahalleden oluşan Yücekapı'da, nüfusun fazlalığına bağlı olarak bakkal, kahvehane gibi küçük ölçekli iş yerleri ile belediye, sağlık evi, ilkokul ve ortaokul gibi kamu kuruluşları bulunmaktadır. Genellikle tek katlı konutları ve girift sokak sistemi ile, çevre kırsal yerleşmeler için merkezilik özelliği bulunmayan ve arazi kullanışı bakımından kentsel karakter göstermeyen Yücekapı, büyük bir köy yerleşmesi görünümünden ileri gidememiştir.

Araştırma sahasındaki köy yerleşmeleri, değişik coğrafî özelliklerine göre de gruplandırılabilir. Ancak çeşitli kriterler esas alınarak yapılacak bu tip bir sınıflandırmanın global bir anlam taşıdığı yada genel bir fikir verdiğini unutmamak gerekir. Sahadaki köy yerleşmelerini şu şekilde sınıflandırmak mümkündür.

2. 1. 2. 1. 1. a. Konumlarına Göre Köyler

Herhangi bir bölge veya yöredeki coğrafi çevre şartlarını veya coğrafi çevrenin insan hayatı üzerindeki etkisini en iyi yansıtan olgulardan birini de, kırsal yerleşmelerin kuruluş yerleri teşkil eder. Çünkü köy yerleşmelerinin kuruluş yerleri ve konumları asırlar süren bir arayışın sonucunda belirmiştir. Gerçekten yakın dönemlerde yerleşmeye açılan yörelerde, devamlı yerleşme sayısına oranla geçici kır yerleşmesi sayısının oldukça yüksek olduğunu gözlemlemek mümkündür[58]. Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmeleri, kuruluş yerlerine göre incelendiğinde, önemli ölçüde morfolojinin etkisinde kaldıkları gözlenir. Nitekim köy yerleşmelerinin konumlarını, genellikle eğim şartlarının belirlediği dikkati çeker. Çünkü, araştırma sahasında % 2 ve daha az eğimli araziler, toplam arazi varlığının % 33'ünü teşkil ederken, eğimi % 6'ya kadar olan arazilerin % 14, eğimi % 12'ye kadar olan arazilerin ise % 27 oranında olduğu anlaşılır[59]. Geriye kalan % 26 oranındaki arazinin ise dik ve sarp araziler olduğu söylenebilir.

Araştırma sahasının eğim şartları göz önünde tutulduğunda, kuruluş yerleri bakımından yöre köylerini; Ağrı Ovası'nda kurulmuş olan köyler ve çevresindeki dağlık alanlarda kurulmuş olanlar diye iki gruba ayırarak incelemek mümkündür. Bunlardan ovada kurulmuş olan köylerin sayısı 139 adedi bulur. Bu da sahadaki toplam köy muhtarlık sayısının % 84.3 'ünü oluşturur. Geriye kalan 27 köy yerleşmesi veya toplam köy sayısının % 15.7 kadarı çevredeki dağlık alanlarda bulunmaktadır (Tablo 2.1).

TABLO 2.1: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Konumlarına Göre Dağılımı (2000)

MORFOLOJİK ÜNİTE	KÖY SAYISI	%' si
Düzlükler	139	84.3
Dağlık Alanlar	27	15.7
TOPLAM	**166**	**100.0**

KAYNAK: Köy Envanter Etüdü ve Yerinde Yapılan Tespitler

[58] ARINÇ, K., 1998, a.g.e. ,Erzurum, s. 173.
[59] Köy Envanter Etüdü, 1981, Ağrı, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı Yayını, Ankara, s. 1.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

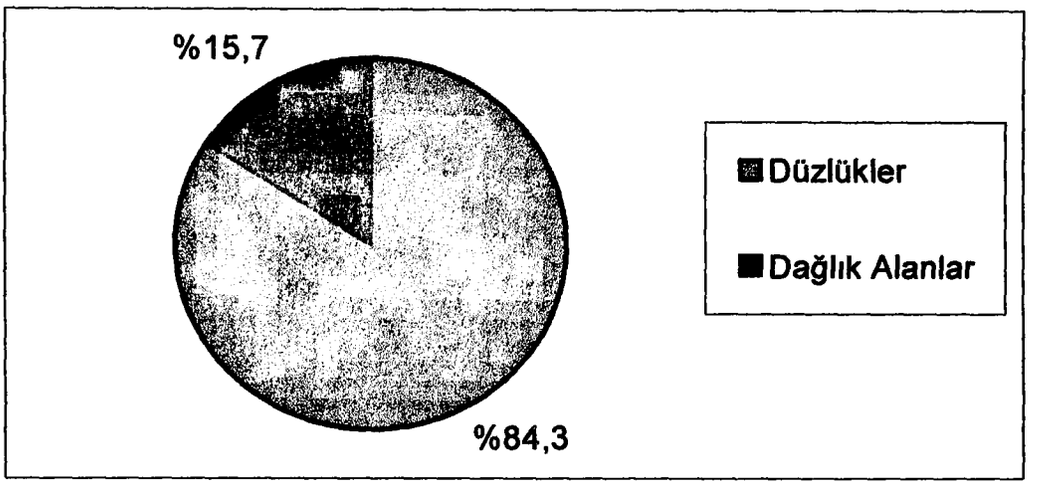

Şekil 2.1. Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Konumlarına Göre Dağılımı

Düzlüklerde kurulmuş olan köylerin sayısı, eğimli yüzeylerde kurulanlardan bir hayli fazladır. Kuşkusuz böyle bir sonucun ortaya çıkması temelde sahanın morfolojik özelliklerinden kaynaklanır. Nitekim Ağrı Ovası ve çevresinin yaklaşık % 25'i ova arazilerinden ve % 75'i ise dağlık alanlardan oluşmuştur. Nispeten geniş bir yüzölçümüne sahip olan ovanın, aynı zamanda verimli bir tarım alanı olması, yerleşmelerin daha çok bu kesimde yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Ova tabanında kurulmuş olan 139 köy yerleşmesinin 63'ü (yaklaşık % 45 .3) ova ve kenar dağların eğim kesintisi meydana getirdiği kesimlerde, 76'sı ise (% 54.7) ova tabanında yer alır. Dolayısıyla araştırma sahasında yerleşmenin çevresel bir özellik gösterdiği söylenebilir. Şüphesiz, böyle bir dağılım düzenin ortaya çıkmasında, sahanın yer altı ve yer üstü su kaynakları ile bunlardan faydalanma imkanları, toprak ve iklim özellikleri gibi fiziki coğrafya faktörleri ile, köy toplumlarının geçim kaynakları başta olmak üzere çeşitli beşerî coğrafya faktörleri etkili olmuştur.

Ağrı Ovası tabanındaki yeraltı su kaynaklarının kalitesi, daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi çoğu yerlerde içmeye uygundur. Öte yandan, ovanın yine geniş bir kısmında, bu kaynaklar yüzeyden itibaren ancak birkaç metre derinliktedir. Nitekim yeraltı suyunun hem içmeye uygun olması ve hem de derinlerde bulunmaması, içme ve kullanma suyu temini bakımından büyük kolaylıklar sağlamıştır. Şüphesiz bu durum, köy yerleşmelerinin ova yüzeyinde kurulabilmesinin temel nedenlerinden biridir. Bununla birlikte, suyun bu kesimlerde, önemli ölçüde tarla ve bahçe tarımına tatbik edilebilmesi, insanların suya

doğrudan doğruya olan ihtiyaçları yanında, suyun mümkün kıldığı tarla ve bahçe gibi daha fazla meşguliyet isteyen bu tip tarım arazisine yakın olmaya zorlamıştır. Bu zorunluluk da, köy yerleşmelerinin daha çok bu kesimlerde toplanmasının, önemli bir diğer nedeni olabilir[60].

Murat Nehri ve kollarının sularından eskiden beri, ilkel yöntemlerle de olsa, tarım alanlarının sulanmasında yararlanılması, bazı yerleşmelerin bu akarsu ve kolları boyunca kurulmasına neden olmuştur. Nitekim, Murat'ın en önemli kolu olan Şeryan çayının üzerinde Pirabat köyünün kuzeyinde DSİ tarafından kurulan Şeryan regülatörü vasıtasıyla toplanan suların, yine DSİ tarafından yapılan sulama kanalları vasıtasıyla Körpeçayır, Süzgeçli, Uludal, Dolutaş, Yücekapı ve Ergözü köylerinin tarım alanlarını sulaması, ova köylerinin akarsular etrafında toplanmasının en belirgin örneğini teşkil etmektedir. Bununla birlikte ovanın kuzey ve kuzeydoğusundan akarak Murat Nehrine karışan ve etrafında çok sayıda köy yerleşmesinin kurulduğu Altınçayır, Cumaçay, Hanoba çayı ve Toprakkale deresi üzerinde kurulan yazıcı barajı ile, söz konusu yerleşmelerin toplam 36300 ha. tarım arazisi sulanacaktır. Dolayısıyla zengin bir akarsu potansiyeline sahip olan araştırma sahasında, söz konusu proje ve projelerin gerçekleştirilmesi durumunda, uygun ulaşım imkanlarına sahip bir konumda yer alması da göz önünde tutularak, tarım, hayvancılık ve bu iki faaliyete dayalı sanayi kollarında etkin bir gelişme sürecinin başlayacağı tahmin edilmektedir.

Araştırma sahasında yer alan köylerin önemli bir kısmının ova tabanında yoğunlaşmasında etkili olan bir diğer faktör de , bu konumdaki toprakların tarıma uygunluk dereceleri bakımından yer yer farklı özellikler göstermekte olmalarıdır. Örneğin tarıma uygun topraklara sahip yörelerde tarımsal faaliyetlerin yoğunluk kazanması ve tarımsal fonksiyona sahip yerleşme ünitelerinin ortaya çıkması, tarıma uygun olmayan topraklarda ise hayvancılığa dayalı faaliyetlerde bulunan köylerin varlığı, çevre şartlarının insan faaliyetlerine ve yerleşmelerin kuruluş yerlerinin belirlenmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Ağrı Ovası ile kenar dağların eğim kesintisi meydana getirdiği yerlerde bulunan 63 köy yerleşmesi kuruluş yeri olarak genellikle su kaynakları ve ulaşım şartları bakımından elverişli konumları seçmişlerdir. Etek köylerinin hem dağlık kesimde, hem de ova tabanında arazileri bulunmaktadır (Fotoğraf 16). Toprakkale, Goncalı gibi geniş arazilere sahip köyler hariç, söz konusu etek köylerinin hemen hepsinde temel geçim kaynağının hayvancılığa

[60] GÜNER, İ., 1990, Iğdır Ovası ve Çevresi'nin Beşeri Coğrafyası, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. Coğrafya Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, s. 151.

dayanmakta olmasından dolayı, yerleşmelerin kuruluş yeri seçiminde, ovayı kuzey, güney ve batıdan kuşatan dağların yamaçlarındaki otlak alanlarından yararlanma isteğinin de etkili olduğu söylenebilir.

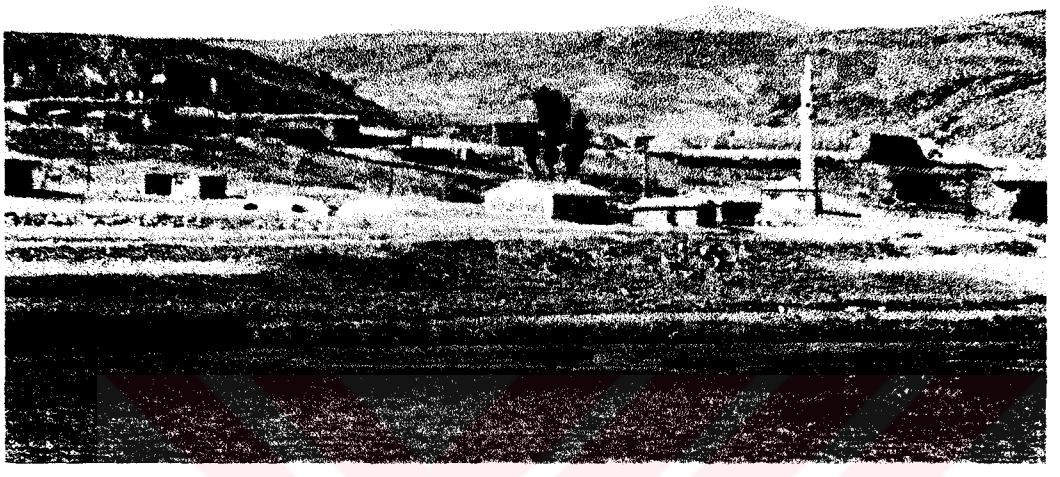

Fotoğraf 16 : Etek köylerine güzel bir örnek Altınçayır köyü

Etek köyleri; hayvancılık faaliyetleri için dağlık bölgelerden yararlanmak ve aynı anda da ova tarım bölgelerinden yararlanmak gibi amaçlarla, ova ile dağlık bölgenin kesişme kuşağında kurulmuşlardır[61]. Bu tip yer seçiminde, hayvancılık faaliyetleri için dağlık bölgelerden, ekip–biçme faaliyeti içinde ovalardan en iyi biçimde yararlanmak amaçlanmıştır. Böylece, tarla tarımı ve hayvancılık faaliyetlerini en iyi bir biçimde yürütmek mümkün olacağı gibi, verimli tarım alanlarının yerleşim yeri olarak kullanılması da önlenmiş olacaktır. Etek köylerinden bazıları, Murat ve Şeryan çayına bağlanan derelerin vadilerinde yer almaktadır. Bu köyler, vadinin şekli ile uyum gösteren bir yerleşme planına sahiptirler. Başçavuş, Goncalı, Aydoğdu, Söbetaş, Beşiktepe, Sarıdoğan köyleri bu tip yerleşmelere örnek olarak verilebilir (Fotoğraf 17).

[61] DOĞANAY, H., 1997, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları :2982,Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, İstanbul, s. 260.

Fotoğraf 17: Altınçayır vadisine uygun bir uzanış gösteren Kavacık köyünden bir görünüm

Köylerin eteklerde kurulmalarında, özellikle kapalı ekonomi devrelerinde çeşitli ürünler yetiştirmek zorunluluğunun da rolü bulunduğu düşünülebilir. Bilindiği gibi, yamaçlar ile ovalar tarım bakımından farklı özellikler gösterirler. Yamaçlarda hakim faaliyet, daha çok hayvancılık ve orman ürünleri elde edilmesine dayanır. Buna karşılık ovalar, genellikle tarla ve bahçe ürünleri yetiştirilmesine ayrılmıştır. Bu bakımdan ova kenarları veya yamaçların ovalara yakın kısımları, geçim kaynakları itibariyle farklı iki saha ile kolayca temas halindedirler. Etek köylerinin, hayvancılık faaliyetleri için dağlık kesiminden yararlanmak gibi önemli ekonomik avantajları vardır[62]. Araştırma sahasında tarımsal ekonomi bakımından bu iki sahanın ortasında bulunan yerler, köylerin kurulmasında elverişli sitleri teşkil ederler.

Depresyon sahası çevresindeki dağlık ve tepelik sahalarda yer alan köyler ise, araştırma sahasındaki köylerin % 15.7' sini oluşturmaktadır. Su faktörü, insanların temel ihtiyaçları nedeni ile yerleşmeleri kendine çeken ve onların kuruluş yerlerini tayin eden bir faktör olarak, çevre dağlık yörelerdeki yerleşmelerin konumları üzerinde de etkisini göstermiştir. Cumaçay, Akçay, Karasu, Taypınar, Çatalpınar, Söğütlü ve Kokulupınar köyleri buna örneklerdir. Sulamalı tarımın pek yaygın olmadığı bu köylerde ailelerin temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanmaktadır. Yamaç köylerinin yerleşme plânı üzerinde topoğrafyanın önemli rol oynadığı görülmektedir. Gerçekten de Yamaç köyleri, iki uçtan gelişebilme imkanına bağlı olarak, çoğunlukla oval bir şekle sahiptirler[63] (Fotoğraf 18).

---

[62] GÜNER, İ., 1990, a. g. e., Erzurum, s. 152 – 153.

[63] SERGÜN, Ü., 1975, Beşeri Coğrafya Açısından Bir Araştırma – Uluova, İstanbul Üniv., Ed. Fak. Yay. No: 2029, Coğrafya Enst. Yay. No: 82, İstanbul, s. 288.

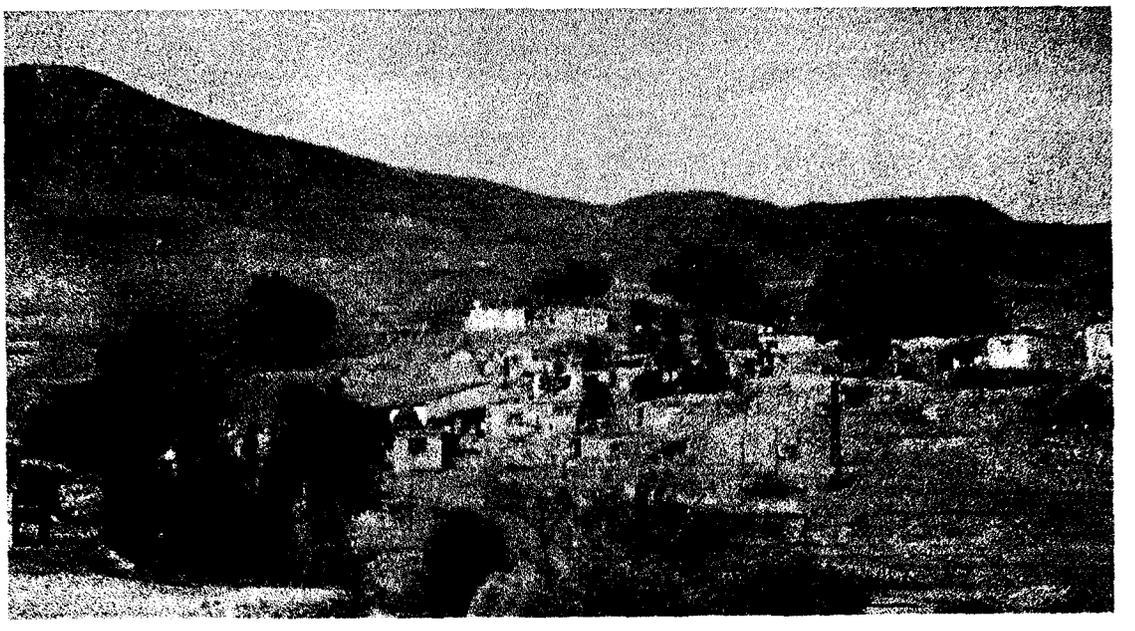

Fotoğraf 18: Yamaçta kurulan ve oval bir şekle sahip olan Söğütlü köyünden bir görünüm

Fotoğraf 19: Ahmetbey deresi vadisinde yer alan Güvendik köyünden bir görünüm

Araştırma sahasının topoğrafik yapısı incelendiğinde, yerleşmenin dikey sınırları içindeki morfolojinin ova tabanı, vadi tabanları, etekler ve yamaçlardan oluştuğu tespit edilir.

Çevre dağlık yörelerdeki yerleşmelerin çoğu, vadi içlerinde veya dağların kuzey güney doğrultusunda aşılmasına imkân sağlayan geçitlerde kurulmuşlardır. Örneğin Başçavuş, Soğan, Sarıharman, Altınçayır deresi vadisinde, Güvendik, Söğütlü, Çatalipaşa, Ahmetbey deresi vadisinde, Aşağıkopuz ve Yukarıkopuz, Kopuz deresi vadilerinde kurulmuşlardır. (Fotoğraf 19) Araştırma sahasındaki dağlık yörelerde kurulmuş olan köy yerleşmelerinin, kuruluş yeri olarak daha çok akarsu vadileri ve su kaynaklarının bulunduğu konumları tercih etmeleri, ulaşım ve su temin şartlarının bu kesimlerde daha elverişli olmasının bir sonucu olarak düşünülebilir.

2. 1. 2. 1. 1. b. Yükselti Basamaklarına Göre Köyler

Oldukça engebeli ve yüksek bir yapıya sahip olan ülkemizin yarısından fazla kesiminde, yükselti 1000 m.'nin üstündedir. Ülkemizde nüfus dağılışı, nüfus yoğunluğu, kent ve kır yerleşmelerinin dağılışı geniş ölçüde yükselti ile ilişkilidir. Farklı iklim, bitki örtüsü ve toprak özeliklerinin oluşumuna zemin hazırlayan yükselti, farklı tarım faaliyetlerinin, değişik yerleşme ve yaşam şekillerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak relief ve buna bağlı olarak yükseltinin gerek nüfus ve gerekse kentsel ve kırsal yerleşmeler üzerindeki etkileri coğrafi bölgelerimize göre büyük farklılıklar gösterir[64].

Türkiye yüzölçümünün % 21' ini kapsayan ve araştırma sahasının da içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesinde, ova kabul edilen düzlüklerin deniz seviyesinden yükseltisi bile 1750 – 2000 m. arasında değişmektedir. Dolayısıyla araştırma sahasını oluşturan Ağrı Ovası'nın ortalama yükseltisinin 1750 m. olduğu göz önüne alınırsa, yörenin en belirgin coğrafi karakterinin yüksek düzlüklerden teşekkül eden bir bölge olduğu kolaylıkla anlaşılır. Başka bir anlatımla, Ağrı Ovası ve çevresinin kısa mesafelerde değişen ve büyük yükselti farkları kazanan morfolojik ünitelerden oluştuğu dikkati çeker.

Kırsal yerleşmelerin yatay dağılışında, tarımsal potansiyelin yükseldiği araştırma sahasının merkezi kesimindeki alçak ova tabanları ile çevrelerindeki az eğimli sırt ve tepelik alanların etekleri, toplanma bölgeleri olarak ortaya çıkmaktadır. Yükselti artışı ile birlikte eğim değerlerinin yükseldiği ve olumsuz iklim koşullarının etkisinin güçlenmeye başladığı kuzey, güney ve batıdaki dağlık alanlarda ise yerleşmelerin seyreldiği görülür. Köy yerleşmelerinin toplandığı ve nüfus büyüklüğünün en üst düzeye ulaştığı bu saha, yörenin en

[64] GÜNAL, N., 1993, *Marmara ve Ege Bölgelerinde Kır Yerleşmelerinin Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı,* Türk Coğrafya Dergisi, S: 28, İstanbul, s.143-144.

alçak kesimi olup, kuzey, güney ve batıya doğru yükseltinin kademeli artışına paralel olarak yerleşme sayısı ve nüfus büyüklüğü düşmektedir. Ağrı Ovası ve çevresinde, sayıları 166'yı bulan köy yerleşmelerinin yükselti dilimlerine göre dağılımı şöyledir (Tablo.2.2).

TABLO 2.2: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı (2000).

YÜKSELTİ BASAMAĞI (m.)	YERLEŞME SAYISI	%'Sİ	NÜFUSU	%'Sİ	ORTALAMA NÜFUS BÜYÜKLÜĞÜ
1600 – 1750	80	48.5	36.077	56.7	450.9
1750 – 2000	59	35.8	22.159	34.8	375.5
2000 – 2250	27	15.7	5.396	8.5	207.5
TOPLAM	**166**	**100.0**	**63.132**	**100.0**	**385.6**

KAYNAK: D.İ.E 1997 Genel Nüfus Sayımı Sonuçları ve Topoğrafya Haritaları.

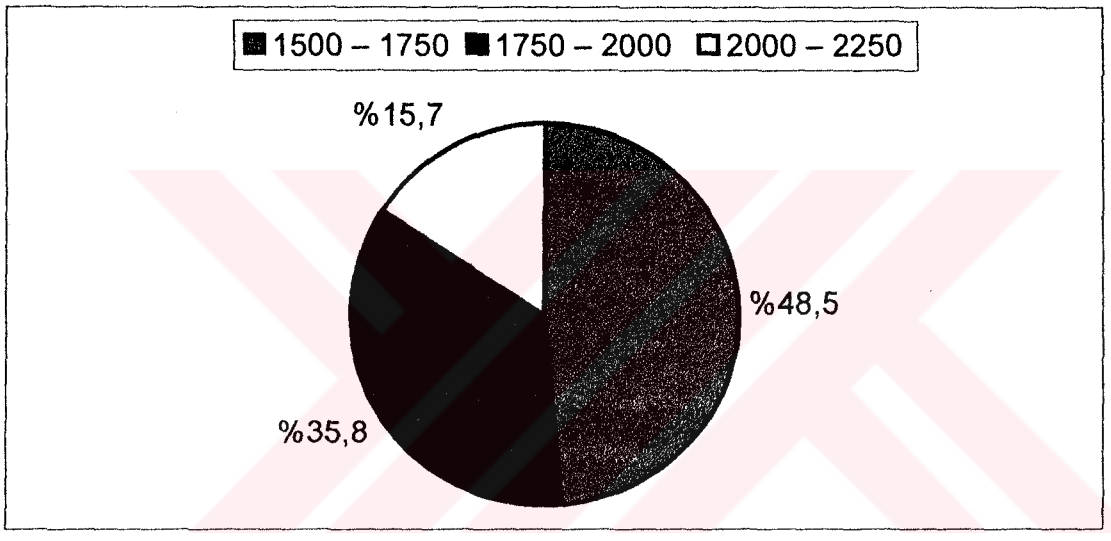

Şekil 2. 2 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Yerleşmelerinin Yükselti Basamakların Göre Dağılım Grafiği (2000).

Araştırma sahasındaki toplam 166 köy yerleşmesinin 80'i 1750 m. yükseltisinin altında kurulmuştur. En alçakta kurulmuş köy yerleşmesi, Ağrı kentinin güneybatısındaki Suçatağı köyü olup (1630 m.), nüfusu 349'dur. Bu yükselti basamağında bulunan yerleşme sayısının fazla oluşu, kuşkusuz Ağrı Ovası gibi geniş bir düzlüğün, varlığı ile ilgilidir. Buna göre, iklim şartları ve ekip biçmeye uygun geniş tarım alanlarının, geçim kaynağı potansiyelini yükseltmesine bağlı olarak, araştırma sahasındaki köy yerleşmelerinin % 85'e yakını 2000 m.nin altında toplanmıştır (Harita 9).

Ağrı Ovası ve çevresinde 1750–2000 m. yükselti basamağındaki köy yerleşme sayısı 59 olup, toplam köy sayısını % 48'ine eşittir. Bu köyler, genellikle ova kenarları veya yamaçların ovalara yakın kısımlarına tekabül etmektedir. Bununla birlikte, yükselti artışı ile sıcaklık değerlerinin düşüşü, eğim değerlerinin artması sonucu ekip biçmeye uygun tarım

alanlarının küçülmesi ve parçalanmasına bağlı olarak, bu yükselti basamağında yerleşmeler nispeten birbirinden uzaklaşmış ve küçülmeye başlamıştır. Nitekim, bir alt basamaktaki köy yerleşmelerinde ortalama nüfus büyüklüğü 450.9 iken, bu kuşakta yer alan köylerde bu değer 375.5'e düşmektedir. Gerçekten 1650- 2000 m. yükselti basamağında toplam köy sayısının % 84.3'ü yer almakta ve bu yerleşmelerde 1997 yılındaki toplam köy nüfusunun % 91.5'i ikamet etmekteydi. Bu durum, kuşkusuz Ağrı Ovası'nın varlığıyla ilgilidir. Nitekim, bu ova araştırma sahası yüzölçümünün yaklaşık % 25 kadarını oluştururken, yöre köy sayısının % 84'ünden fazlasına sahiptir. Bu da, yerleşmelerin kuruluş yeri seçimi üzerinde, yörenin topoğrafik durumunun, ne derece olumlu etki yaptığını göstermek açısından son derece önemlidir .

Yükseltinin artışına bağlı olarak, köy yerleşmeleri sayısının azaldığı dikkati çeker. Nitekim 2000 – 2250 m. yükseltisinde 27 köy yerleşmesi bulunmaktadır. Buda yöre köy sayısının % 15.7'sine eşittir. Söz konusu yükselti basamağında yer alan dağların, yamaçları ve akarsu vadileri gibi yerleşilmeye ve nispeten tarım faaliyetlerine elverişli arazileri de ihtiva etmesi, yerleşmeyi kolaylaştırmıştır. Ayrıca, bu yükselti basamağında otlak alanları geniş yer kaplamaktadır. Bu da 2000- 2250 m.ler arasındaki kuşakta hayvancılık faaliyetlerinin önem kazanmasına ve buna bağlı olarak da köy yerleşmelerinin yoğunlaşmasına imkân sağlamıştır. Bununla birlikte, elverişli bazı şartlara rağmen, yükselti ve iklim şartlarının, köy yerleşmesi kurulmasını güçleştirdiği ve sınırlayıcı bir faktör olarak belirlediği gözlenmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde köy yerleşmelerinin üst sınırı yaklaşık 2200 m. olup, araştırma sahasının kuzeydoğusunda, Ağrı – Kağızman sınırında yer alan 232 nüfuslu Başkent köyü, en yüksekte kurulmuş devamlı yerleşmeyi oluşturmaktadır. Bölgenin, 2200 m.nin üzerindeki yükseltilerinde, devamlı yerleşmelere rastlanılmaz. Ayrıca belirtilen yükseltiden sonra, yaylalar haricinde diğer geçici kır yerleşmelerinin de ortadan kalktığı gözlenir. Bu durum, daimi yerleşmenin dikey sınırına ulaştığının kanıtı sayılmalıdır. Şüphesiz bu durum temelde coğrafi nedenlerden kaynaklanır. Çünkü, yükseklik arttıkça, eğimlerinde arttığı ve yerleşmeye elverişli arazilerin daha yüksekteki yayla kuşağında yer aldığı gözlenir. Ayrıca, dağlık kesimde devamlı yerleşmelerin seyrekleşmesi ve daha sonra tamamen ortadan kalkmasının temel nedenleri arasında; yükseltiye bağlı olarak sıcaklığın azalması, yağışların kar halinde düşmesi ve belli bir yükseklikten sonra yılın uzun döneminde erimemesi, ürün çeşitliliğinin azalması, bitki yetişme devresinin kısalığı ve ulaşım faaliyetlerinin güçleşmesi gibi faktörler, devamlı yerleşmelerin kurulmasını engellemektedir.

Harita 9 : AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NDEKİ YERLEŞMELERİN YÜKSELTİ BASAMAKLARINA GÖRE DAĞILIŞ HARİTASI

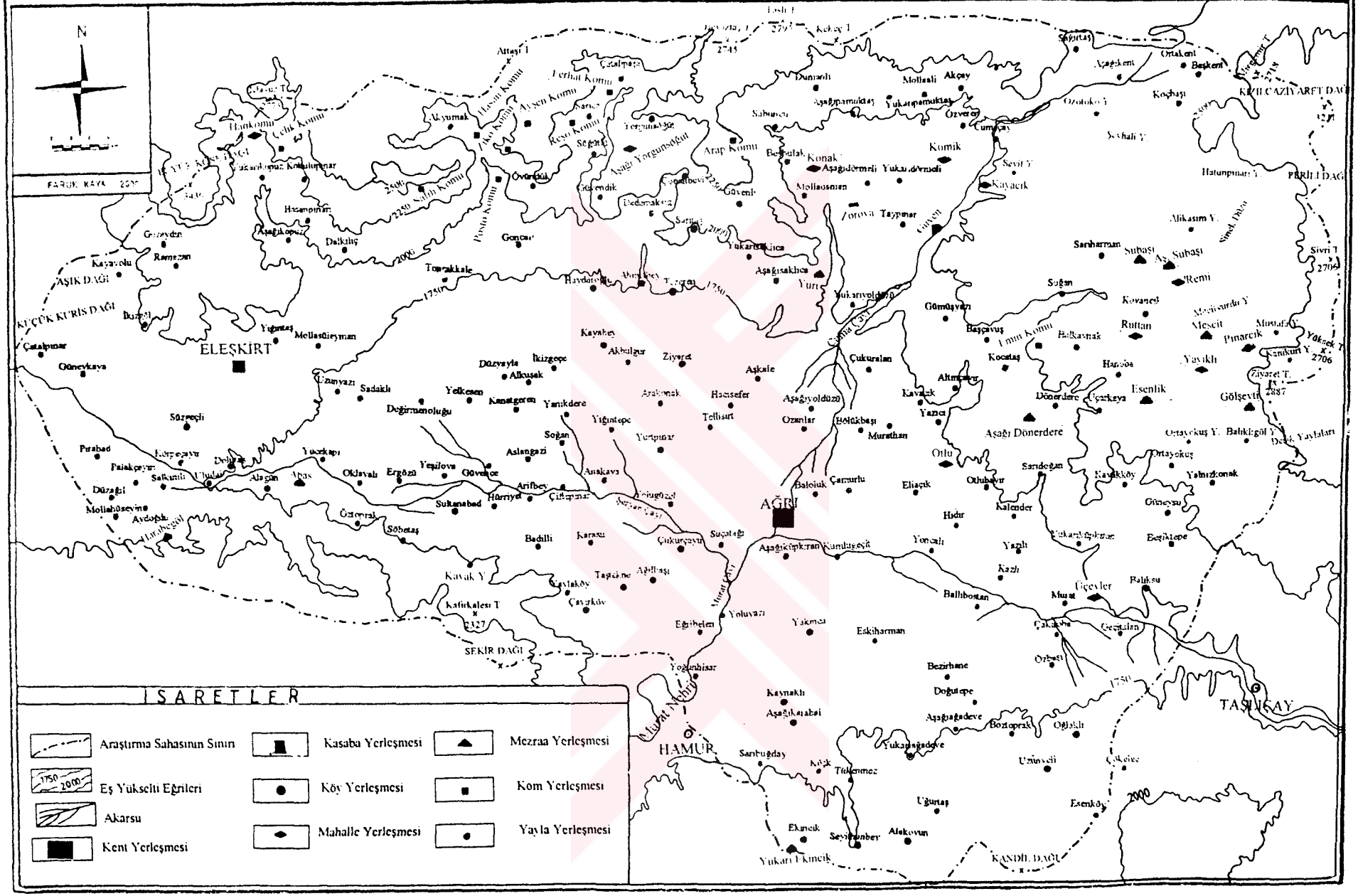

Sonuç olarak denilebilir ki; Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmelerinin % 84.3'ü (139 adet) 2000 m.nin altında, % 15.7'si (27 adet) ise 2000 – 2200 m.ler arasında toplanmış olup, 2200 m.den yüksek sahalar devamlı yerleşmelerden yoksun sahalar durumundadır. Hayvancılık faaliyetlerinin hemen hemen tek uğraş olduğu bu alanlarda, küçük ve geçici yerleşmeler, bu yükseltilerin karakteristik yerleşme tipleri olarak ortaya çıkmışlardır. Mezraa, kom ve yayla gibi, hayvancılık ve yarı göçebelikle ilgili ortaya çıkan ve geçici denilebilen bu yerleşmelerden bazılarının zamanla sürekli oturulan yerleşmeler oldukları, ancak fonksiyonlarında bir değişme olmadığı bilinmektedir.

2. 1. 2. 1. 1. c.Yüzölçümü Büyüklüklerine Göre Köyler

Hemen her yerleşmenin ekonomik bir çevreye sahip olması[65], kır yerleşmelerinde bu ekonomik çevrenin tamamen tarım alanları ile sınırlı oluşu, köy yerleşmeleri ile ekonomik faaliyet alanları arasında belirli bir dengenin ortaya çıkmasına neden olmuştur ki[66], bu bakımdan araştırma sahasındaki köyleri, yüzölçümü büyüklüklerine göre değerlendirmek gerekir. Bu denge; toprağın verim durumuna, su kaynaklarının varlığına ve toprağın sulanabilme imkanlarına bağlı olarak bazı yerlerde köy çevresinde daralarak yerleşmenin yoğunluk kazanmasına, bazı yerlerde ise, bu çevrenin genişlemesi suretinde yerleşmenin seyrekleşmesine yol açmıştır. Bu durum, aynı zamanda, entansif tarım metotlarının uygulandığı kesimlerdeki köy arazilerinin küçük, ekstansif tarım metotlarının uygulanamadığı kesimlerdeki köylerin ise büyük yüzölçümlü olmasının temel nedenidir[67].

Ağrı ovası ve çevresindeki 166 köy yerleşmesinin ekonomik faaliyet alanları, toplam yüzölçümünün, yaklaşık olarak 239970 ha. olduğu hesaplanmıştır. Ortalama olarak 1445 hektara bir köyün düştüğü yörede, gerçekte bu değerin bazı yerlerde 9700 ha. yükselmesi (Toprakkale) veya 280 ha. (Alkuşak) kadar düşmesi, ortalama köy yüzölçümünün yerleşme düzeninin yoğunluk derecesini göstermede bir anlam taşımayacağını ortaya koyar. Ancak sorun, ova, etek ve dağ köylerinin sahip oldukları arazi genişlikleri bakımından incelenecek olursa, genel olarak ova köylerinin küçük yüzölçümlü oldukları, buna karşılık etek ve dağ köylerinin daha geniş yüzölçümüne sahip oldukları gözlenir (Fotoğraf 20).

---

[65] TANOĞLU, A., 1969, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Yay. No:6, İstanbul, s. 200

[66] KÖSE, A., 1997, İvrindi ve Çevresinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniv. Yay. No: 837, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yay. No: 76 Araştırma Serisi No: 17, Erzurum, s. 122.

[67] SERGÜN, Ü., 1975, a.g.e., İstanbul, s. 75

Fotoğraf 20: Araştırma sahasının en büyük köyü olan Toprakkale'den bir görünüm

Araştırma sahasındaki kırsal yerleşmelerin yüzölçümü büyüklüğü, yörenin yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi veya Türkiye geneli ile de karşılaştırılabilir. Nitekim, Türkiye'deki kır yerleşmelerinin ortalama yüzölçümü büyüklüğü yaklaşık 1044 ha. (10.4km²) civarındadır. Bu değer Doğu Anadolu Bölgesi genelinde daha düşük olup 765 ha. (7.6 km².) kadardır[68]. Bu değerler dikkate alınarak, bölgedeki köylerin sahip bulunduğu arazi varlığının, kısmen yeterli olduğu izlenimi uyanabilirse de bu doğru değildir. Çünkü arazi yüzölçümünün genişliği, pratikte fazla bir şey ifade etmez. Bu açıdan mevcut arazinin niteliği, yani dağlık – tepelik olması veya eğiminin fazla oluşu, düzlüklerin yüzölçümü ve sulama şartları, ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesine veya sınırlanmasına yol açar[69].

Araştırma sahasındaki köy yerleşmelerinin % 47.0' sinin yüzölçümü 1000 ha. dan az olup, ortalamanın altında bir değere sahiptir. Bu grup içerisindeki 14 köy yerleşmesinin yüzölçümü ise 500 ha. ın altındadır. Yüzölçümü 1000–2000 ha arasında değişen köy yerleşmesi sayısı 59 olup, toplam köy sayısının % 35.5'lik bölümünü oluşturur. Sayıları 19'u bulan ve yüzölçümü 2000 – 3000 ha. arasında yer alan köyler ise toplam köy sayısının % 11.4'üne tekabül etmektedir. Doğal çevre faktörlerinin tarımsal faaliyetleri ve yerleşmenin

---

[68] EMİROĞLU, M., 1971,*Coğrafi Bölgelere Göre Kırsal Yerleşmelerin Yüzölçümü, Parsel Sayısı ve Genişlikleri ile İlgili Bir Araştırma*, D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S.3 – 4, Ankara, s.113.

[69] ARINÇ, K., 1991, a.g.e. Erzurum, s.207

kuruluşunu kısmen engellediği alanlarda kurulan 6 köyün yüzölçümü 3000– 4000 ha. arasında iken, diğer 4 köyün yüzölçümü 4000 ha. dan fazladır (Tablo 2.3).

TABLO 2.3 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yüzölçümü Büyüklüklerine Göre Dağılımı (2000)

KÖYÜN YÜZÖLÇÜMÜ (HA.)	KÖY SAYISI	%'Sİ	TOPLAM ARAZİ MİKTARI (HA.)	%'Sİ
0 – 1000	78	47.0	49 069	20.4
1001 – 2000	59	35.6	92 009	38.4
2001 – 3000	19	11.4	46 634	19.4
3001 – 4000	6	3.6	13 161	5.5
4001 +	4	2.4	39 097	16.73
TOPLAM	**166**	**100.0**	**239 970**	**100.0**

KAYNAK: Ağrı Tapu Kadastro Müdürlüğü Verileri İle Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, A.P.K. Daire Başkanlığı 1/ 25000 Ölçekli Köy Sınırları Haritasından Yararlanarak Hazırlanmıştır.

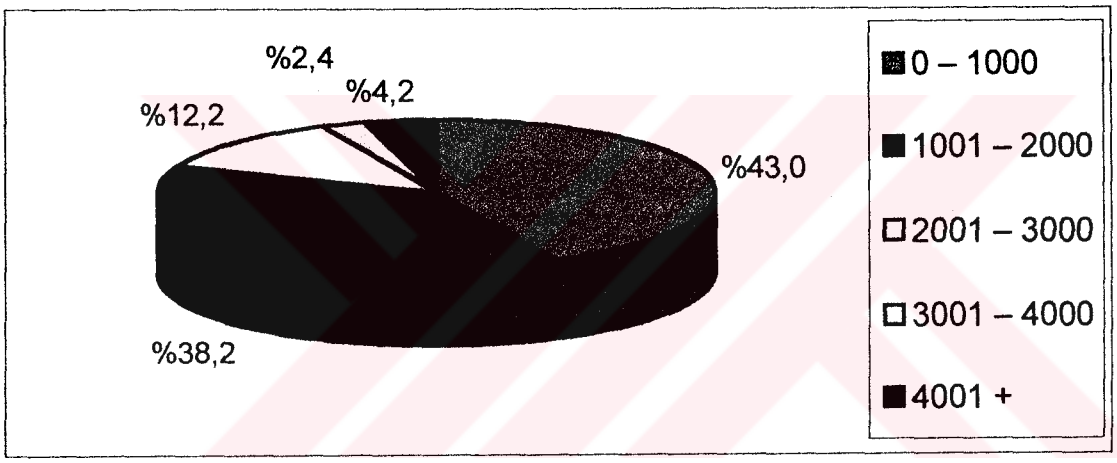

Şekil 2. 3: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yüzölçümü Büyüklüklerine Göre Dağılımı

Sahadaki köy yerleşmelerine ait arazi varlığının, genellikle topoğrafik özellikler ile yakın ilişkide olduğu gözlenmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi ve ülke ölçeğine göre yüzölçümü çok büyük olan köy yerleşmelerinin, genellikle ovanın ve dağlık alanların kesiştiği kesimlerde ve yüksek konumlarda yer aldığı görülür. Özellikle, yüksek kesimlerde tarım arazisi az veya hiç olmayan köylerin, mera arazisine ihtiyaçlarının artması sonucu, yerleşmenin yözölçüm büyüklüğü daha da önem kazanır.

Araştırma sahasında, en geniş yüzölçümüne sahip olan Toprakkale, 1800 m. yükseltide kurulmuş bulunan bir etek köyüdür. Söz konusu köy yerleşmesinin yüzölçümünün yaklaşık 9700 ha. (97 km.) kadar olduğu tespit edilmiştir. Köy yerleşmesi arazilerinin büyük bir bölümü çayır ve mera alanlarından oluştuğu için önemli bir hayvancılık sahası

durumundadır. Ayrıca tarımsal faaliyetlerin de önemli ölçüde geliştiği gözlenmektedir. Yüzölçümü büyüklüğü bakımından, araştırma sahasının ikinci büyük köy yerleşmesi olan ve 6770 ha. lık bir araziye sahip olan Kovancık köyü ise bir aşınım yüzeyi üzerinde kurulmuştur. Kovancık köyü arazilerinin hemen hemen tamamına yakını yaylalardan oluştuğu için önemli bir hayvancılık faaliyet alanıdır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki en küçük yüzölçümüne sahip köylerin ise, genellikle ova tabanında veya ova ve dağların kesiştiği alçak konumlarda yer alır. Bu tip köyler çoğunlukla yükseltisi az vadi içleri, etekler, ova yüzeyleri ve yamaçların etek kısımlarına yakın konumlarda yer almaktadır. Gerçekten söz konusu konumlar, aynı zamanda en verimli tarım arazilerinin yayılış gösterdiği kesimleri de kapsar. Kuşkusuz ova köylerinin genellikle küçük yüzölçümlü olmalarında, toprakların tarımsal değerinin fazla olması yanında, yetiştirilen ürünlerin, çiftçilerin tarlası ile daha fazla meşgul olmasını zorunlu kılması da rol oynamıştır. Bilindiği gibi bu zorunluluk, köy yerleşmelerinin sahip olduğu arazinin genişlemesini engelleyen bir faktördür.

Ayrıca küçük yüzölçümlü köy yerleşmelerinin, bir bölümünde de ekip-biçme şeklindeki tarım faaliyetlerinin daha önem kazandığı ve hayvancılık faaliyetlerinin ikinci planda kaldığı dikkati çeker. Yüzölçümleri 500 ha. dan daha az olan toplam 14 köyün beşini oluşturan, Alkuşak (280 ha.), Düzağıl (300 ha.), Arifbey (340 ha.) Sarıtaş (350 ha.) ve Soğan (400 ha.) ile yüzölçümü 500 – 1000 ha. arasında değişen Ağılbaşı (500 ha.), Oklavalı (510 ha.), Düzyayla (654 ha.), Aşağıağadeve (727 ha.), Aslangazi (773 ha.) ve Akbulgur (803 ha.) gibi köyler, genellikle tarım alanlarının çok küçük üniteler şeklinde parçalandığı ova tabanında toplanmışlardır. Söz konusu köyler, büyük yüzölçümlü köy yerleşmelerine göre, 10 kat ve daha az bir köy büyüklüğüne sahip olmalarına rağmen, araziden yararlanma açısından, bazı büyük yüzölçümlü köylere oranla çok daha iyi bir durumdadırlar (Tablo 2.4).

Ovada ve yamaçta arazisi olan etek köylerinin oldukça geniş yüzölçümlerine sahip olmaları, ovayı kuzey ve güneyden kuşatan yamaçların ancak otlak alanları olarak kullanılabilmesi, yani bu arazilerin tarımsal değerlerinin çok düşük olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim, etek köyleri arasında yüzölçümü büyüklüğü bakımından başta gelen Toprakkale köyü arazilerinin (9700 ha.) büyük bir çoğunluğu çayır-mera alanı olarak kullanılmaktadır.

Araştırma sahasının dağlık ve etek kesimlerinde bulunan büyük yüzölçümlü köy yerleşmelerinin, aralarındaki mesafelerin birbirinden oldukça uzak olduğu, buna karşılık

özellikle ova tabanında yer alan, küçük yüzölçümlü köy yerleşmelerinde, yerleşmeler arasındaki mesafelerin daraldığı ve birbirine oldukça yaklaştıkları dikkati çeker. Bu nedenle, yüksek kesimlerde seyrek, ova tabanında ise sık bir yerleşme düzeninin oluştuğu gözlenmektedir.

TABLO 2.4: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Bazı Köy Yerleşmelerinin Yüzölçüm Büyüklükleri (2000)

OVA KÖYLERİ		OVA VE YAMAÇTA ARAZİSİ OLAN KÖYLER		DAĞ KÖYLERİ	
Köy	Yüzölçümü (ha.)	Köy	Yüzölçümü (ha)	Köy	Yüzölçümü (ha.)
Alkuşak	280	Toprakkale	9700	Yukarıkopuz	3300
Düzağıl	300	Kovancık	6770	Akyumak	2500
Tellisırt	320	Cumaçay	4120	Akdana	2000
Arifbey	340	Başçavuş	3262	Çatalpınar	1900
Oklavalı	510	Gümüşyazı	3911	Çobanbey	1750
Düzyayla	650	Yukarıağadeve	2990	Sağırtaş	1670
Aslangazi	773	Uğurtaş	2800	Söğütlü	1600
Akbulgur	803	Süzgeçli	1900	Dalkılıç	1600
Ziyaret	824	Oğlaklı	1339	Başkent	1280
Kumlugeçit	1350	Tükenmez	1288	Güvenli	1100

KAYNAK: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, A.P.K. Daire Başkanlığı 1/ 25 000 Ölçekli Köy Sınırları Haritası ve Tapu Kadastro Müdürlüğü Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

2. 1. 2. 1. 1. d. Yerleşme Şekillerine Göre Köyler

Araştırma sahasındaki köy yerleşmeleri, yerleşme şekli açısından ele alınırsa toplu dokulu köy yerleşmelerinin çoğunlukta olduğu görülür. Bu tip yerleşmelerde, ev ve eklentilerinden oluşan yerleşme çekirdeklerinden bir kaçı bir araya toplanmışlardır[70]. Bölgedeki toplu dokulu köylerin sayısı 149 kadar olup , toplam köy sayısının % 90.3 'ünü teşkil etmektedir. Geriye kalan 17 köy yerleşmesi de gevşek dokulu veya az dağınık yerleşme formu göstermektedir.

Yerleşmelerde dağınık veya toplu oluş, yerleşmelerle ilgili fizyonomik bir sorundur. Konutlar bir arada inşa edilmişlerse, bu fizyonomi toplu, birbirinden belli uzaklıkta inşa edilmişlerse, bu fizyonomi de , artık dağınık yerleşme formunu temsil eder[71]. Toplu dokulu köylerde, yerleşme çekirdeklerinin bir arada kümelendiği gözlenmektedir. Köylerin merkezlerinde genellikle sıkışıklığın çok fazla olduğu görülür . Ancak merkezden çevreye doğru gidildikçe, sıkışlığın nispeten azaldığı ve yerleşme çekirdeklerinin gevşeme eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Sahada 166 köy yerleşmesinden 155'inde, köy yerleşim sahası tek

[70] TOLUN – DENKER, B., 1977, Yerleşme Coğrafyası, Kır Yerleşmeleri, İstanbul Üniv. Yay. No: 2275, Coğ. Enst. Yay. No: 93, İstanbul, s. 149.
[71] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 262.

bir merkezden oluşurken, 11 köyde ise köy yerleşim merkezi ile birlikte mahalle yerleşmeleri de bulunmaktadır. Ancak, mahalleler çoğunlukla köyden uzak konumlarda olmayıp, köy merkezi gibi toplu dokuludur.

Ağrı Ovası ve çevresinde yerleşmelerin toplu yada dağınık dokulu olmasından çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Bu faktörlerden, su kaynakları ve yeryüzü şekilleri gibi doğal faktörler, yerleşme çekirdeklerinin toplanmasında yada dağılmasında önemli rol oynamaktadır. Ayrıca, mülkiyet durumu, uğraşılan ekonomik faaliyetler, nüfus miktarı, gelenek ve görenekler ile tarihi faktörler gibi beşeri etkenlerde yerleşmelerin dokusu üzerinde etkili olmaktadır.

Toplu dokulu köy yerleşmelerinde, belli bir plâna göre gelişme söz konusu değildir. Genellikle sokak sisteminin mevcut olmadığı küme köylerde, patika nitelikli yollar, konutlar arasındaki boşlukları izlemektedir. Küme köylerin çoğunlukla topoğrafya şartlarında etkilendikleri gözlenmektedir. Özellikle ovalarla dağlık sahaların temas alanlarında kurulmuş bazı köylerde, köy yerleşim sahasının vadileri izleyerek dağlık sahalara doğru sokulduğu , buna karşılık yerleşmenin etek kesiminden taşarak ovaya doğru açıldığı gözlenmektedir[72]. Bu nedenle söz konusu konumlardaki köy yerleşim merkezlerinin bir yelpaze veya üçgen biçiminde geliştiği dikkati çeker. Nitekim, Soğan, İkizgöl, Gümüşyazı ve Toprakkale köyleri (Fotoğraf 21) bu şekilde gelişmiş köylere en iyi örnekleri teşkil eder (Harita 10).

Fotoğraf 21: İkizgöl köyünden bir görünüm

[72] ARINÇ, K., 1998, a.g.e., Erzurum, s. 182.

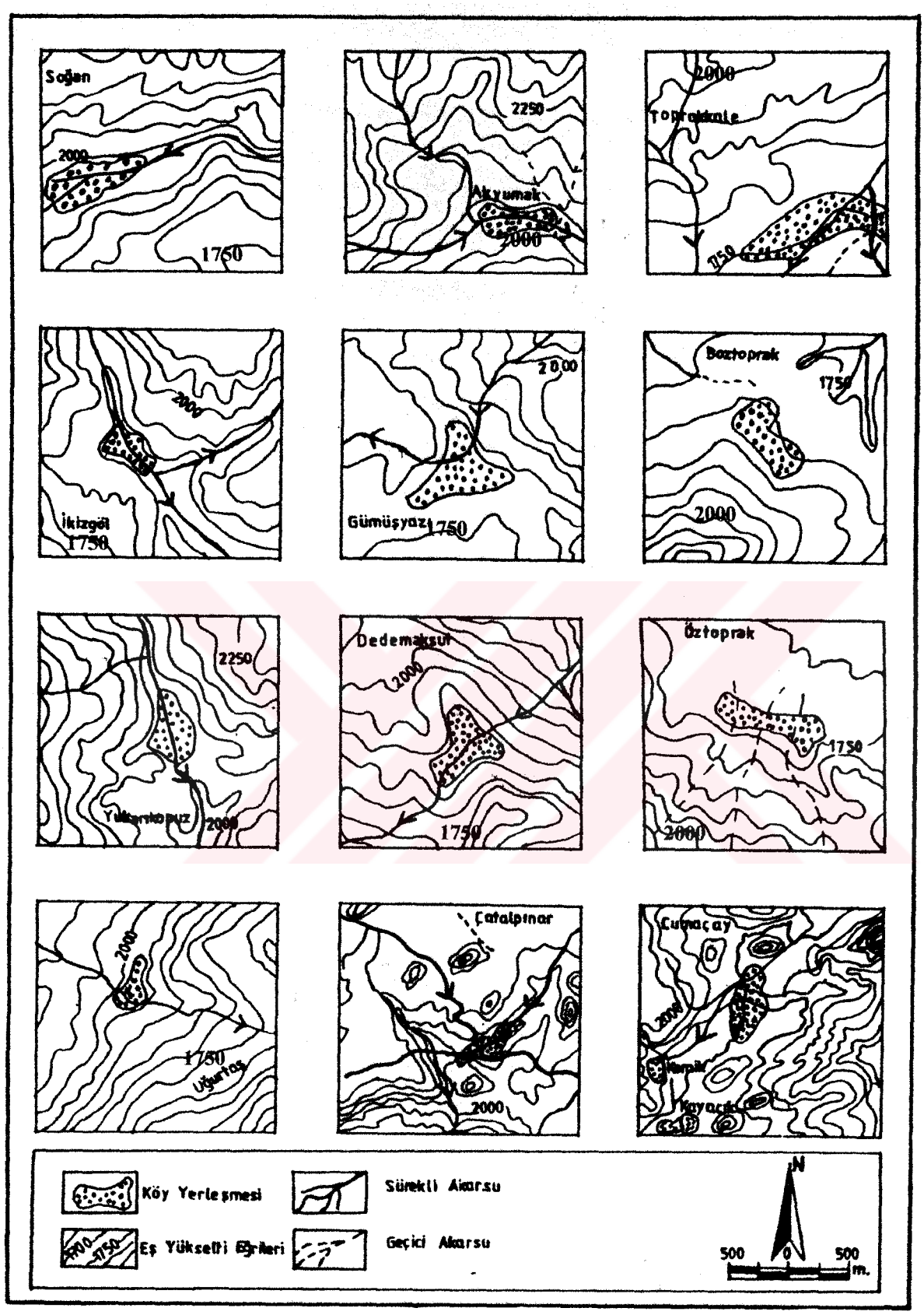

Harita 10: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşme Plânlarının Topoğrafya Olan İlişkisi (1999).

Ağrı Ovası'ndaki torağrafya şartları da kır yerleşmelerinin genellikle toplu karakter kazanmasında büyük ölçüde etkilidir. Nitekim, düz ve tarımsal verimlilikleri itibarıyla yer yer farklılıklar göstermesine rağmen, nispeten devamlılığa sahip geniş tarım sahaları üzerine yerleşen çiftçiler, tarlalarına kolay ulaşabilmek ve çabuk geri dönebilmek için konutlarını genellikle birkaç parça halindeki tarım arazilerine orta sayılabilecek yerlerde inşa etmişlerdir.

Ayrıca, tarım arazilerinin çok parçalı ve küçük yüzölçümlü olması ile birlikte, bir aileye ait tarlaların farklı yerlerde ve birbirinden uzak olması da yerleşmenin dağılmasını engelleyen bir diğer faktör olarak belirmektedir. Ağrı Ovası'ndaki köy yerleşmelerinin genellikle toplu dokulu oluşu, bu sahadaki düz ve geniş alüvyal ovanın ve bu düzlük üzerinde parçalı ve nispeten devamlılığa sahip tarım alanlarının, yöre sakinlerinin birlik ve beraberlik içerisinde müşterek yaşama arzularına elverişli bir ortam sağlamış olmasının bir sonucudur. Ancak olayın nedenini sadece topoğrafya şartlarına bağlamak yeterli değildir.

Araştırma sahasında, uzun, sert ve kar yağışlı geçen bir kış mevsiminin hüküm sürdüğü bilinmektedir. İklim şartlarının meydana getirdiği zorlukların aşılmasında, aileler arası yardımlaşma bir zorunluluk haline gelmektedir (Fotoğraf 22). Bu nedenle de genellikle akraba topluluklarının bir arada yerleştiği ve ortak denilebilecek bir yaşama tarzı oluşturdukları gözlenmektedir.

Fotoğraf 22: Toplu dokulu bir şekil gösteren Yakınca köyünden bir kış manzarası.

Yörede, toplu dokulu köylerin oluşmasını sağlayan faktörlerden bir diğeri de, su temininde karşılaşılan güçlüklerdir. Toplu dokulu köy yerleşmelerinin , genellikle bir akarsu, bir kaynak veya bir kuyu çevresinde yoğunlaştığı gözlenir. Gerçekten de , Ağrı ovasını kuzey ve güneyden kuşatan dağlık alandaki köy yerleşmelerinin hemen hepsi, ya çok az sayıdaki kaynak suları, ya da yine az sayıdaki devamlı akışa sahip akarsuların çevresinde kurularak, toplu köyler görünümü kazanmışlardır. Özellikle yaz mevsiminde bir çok kaynağın kuruması, şiddetli sıcaklıkların suya olan ihtiyacı attırması, kaynakların yoğunlaştığı konumların seçilmesine ve konutların bu yörede kümelenmesine neden olmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinde yerleşmelerin toplu dokulu olmasında, toplumun hayat tarzı ve oluşturduğu sosyal organizasyonun da önemli etkisi olmuştur[73]. Nitekim, Türkler daha Anadolu'ya gelmeden çok önceki tarihlerden beri Orta Asya'da kuvvetli sosyal organizasyonlar kurmuşlardır. Araştırma sahasındaki köy yerleşmelerinin büyük bölümü, hayvan sürüleriyle mevsimlere göre değişen otlaklar arasında yer değiştiren, konar göçer aşiretlerinin küçük obalara ayrılarak, ekip biçmeye uygun tarım alanları üzerinde yerleşik hayata geçmeleriyle oluşmuştur. Yerleşik hayata geçildikten sonra, mera gibi köyün ortak mallarının ayrılmamış oluşu, hasattan sonra hayvanların çayır ve tarlalarda serbestçe otlaması gibi (Fotoğraf 23), toprak mülkiyeti ve işletmedeki ortaklıklar da yerleşmenin toplu olarak kurulmasına neden olmuştur[74]

Fotoğraf 23: Ova ile dağların kesiştiği etek konumunda yer alan Alagün köyünden bir görünüm.

[73] GÖNEY, S., 1975, Büyük Menderes Bölgesi, İstanbul Üniv. Coğ. Enst. Yay. No: 79, İstanbul, s. 303.
[74] TANOĞLU, A., 1966, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniv. Yay. No: 1183, Edebiyat Fak. Coğrafya Enstitüsü Yay. No: 45, İstanbul, s. 230 – 231.

Köy yerleşmelerinin yeni kurulduğu dönemlerde, yerleşmelerin bir veya birkaç aileden oluşması, belki de, dağınık yada gevşek bir yerleşme dokusunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak zaman içinde doğal nüfus artışı ile yerleşmelerin büyümesi ,akrabalık bağı, kültürel yapıları gereği birlikte yaşama isteği, güvenlik ve ekonomik faaliyetin değişime uğraması gibi faktörlere bağlı olarak toplu köyler gelişmiştir.

Toplu dokulu köylerin oluşmasında veya korunmasında, tarihin akışı içinde süregelen birtakım olayların etkisi ile şekil bulmuş toprak mülkiyeti, kır hayatının yerleşme şekil ve düzeninde rol oynayan beşeri faktörlerden biri olarak ileri sürülebilir.[75] Ağrı Ovası ve çevresinin Rus işgali altında kaldığı dönemlerdeki mülkiyet durumu ve toprak tasarruf şekilleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Ancak bölgenin Türk egemenliğine girdiği devrede özellikle Cumhuriyet yönetiminde miras hukukundaki yeni düzenlemeler, toprağın mirasçılar arsında veraset yoluyla bölünmesini öngördüğünden, bugün araştırma sahasındaki köylerde tarımsal işletmeler parçalı ve küçük bir durumdadır.

Küçük ve çok parçalı mülkiyet sistemleri, toplu yerleşmeden dağılmaya doğru hareketi yavaşlatmaktadır. Çünkü, ovada, etekte ve yamaçtaki küçük ve parçalı mülkünde tarım yapabilmek, tarla ve bahçelerine kolayca gidip dönmek için, arazi sahiplerinin merkezi bir noktada oturması gerekmektedir ki, bu nokta genellikle günümüzde bulunduğu köyün konumudur[76]. Ayrıca, köy sınırları içinde, tek bir şahsa, aileye veya hazineye ait arazilerin büyük bir oran teşkil etmesi de yerleşmeyi belirli bir sınır içinde kalmaya zorlamaktadır. Aşağı Küpkıran (Fotoğraf 24), Yücekapı, Değirmenoluğu ve Alkuşak gibi köyler mülkiyet düzeninden dolayı dağılması önlenen köy yerleşmeleri arasında olup, toplu dokulu küme köy formundadırlar.

Ağrı Ovası ve çevresindeki yerleşmelerin genellikle toplu dokulu oluşunda etkili olan bir diğer faktör de, araştırma sahası içinde yer alan Ağrı'nın bir sınır İli olması nedeniyle geçirmiş olduğu hareketli tarihi geçmişidir. Devamlı mücadele sahalarından birine ve farklı yapıda devletlerin sınır noktalarına, yada geçiş alanlarına rastlayan Ağrı ve çevresi halkında devamlı olarak korunma endişesi doğurmuştur. Bu durumda yerleşmelerin toplu dokulu olmasını zorunlu hale getirmiştir.

---

[75] GÖNEY, S., 1975, a.g.e. İstanbul, s. 303.
[76] GÜNER, İ., 1990, a.g.e. Erzurum, s. 169

Fotoğraf 24: Aşağı Küpkıran köyünden bir görünüm

Nitekim, savaşlar istilalar ve anarşi hareketleri nedeniyle, toplu dokulu köylerin çoğunlukla gözden ve yollardan uzak olan konumlarda kurulduğu gözlemlenmektedir. Özellikle gizlenme ihtiyacı, toplu dokulu köylerin dağılmasını, yakın bir geçmişe kadar önlemiştir[77]. Bölgenin Rus işgali altında kaldığı 1828 – 1918 yılları arasındaki devrede, rahat ve huzur içinde yaşamanın ortadan kalktığı dönemlerde, münferit konutlarda ikamet etmek imkânsız bir hal almıştı. Bu nedenle yerleşmelerde toplanma zorunlu hale gelmiştir. Ancak Türk hakimiyetine girdikten sonra emniyet ve asayişin sağlanması, bölge halkında bir rahatlama meydana getirmiştir. Buna rağmen, yörenin uzun bir süre Rus ve Ermeni işgali altında kalmasının doğurduğu güvensizlik ortamı da, yöre sakinlerinde toplu yaşama şeklinde bir eğilimin kökleşmesine neden olmuştur. Ayrıca bölgede son dönemlerde meydana gelen ve ülke bütünlüğünü bozmaya yönelik olan, terör olaylarının meydana getirdiği tehlikelere karşı korunmak için bir arada bulunmak ve toplu yerleşme daima bir zorunluluk halini almıştır.

Ağrı Ovası ve çevresinde gevşek ve dağınık dokulu köy yerleşmelerine de rastlanır. Bölgede gevşek dokulu köy yerleşmesi sayısı 9 kadar olup toplam köy sayısının % 5.2'sini teşkil etmektedir. Dağınık dokulu yerleşme sayısının ise 8 kadar olduğu ve köy sayısı toplamının % 4.1'ini oluşturduğu gözlenir. Bununla birlikte, toplu dokulu köyler çevresinde de gevşek bir yerleşme dokusunun oluştuğu dikkati çekmektedir.

[77] ARINÇ, K., 1991, a.g.e., Erzurum, s. 215.

Toplu dokulu köy yerleşmeleri çevresindeki dağılma eğilimi ile dağınık veya gevşek dokulu köy yerleşmelerinin oluşumunun sebepleri genelde benzerlik gösterir[78]. Sahada özellikle 1950 yılından sonra kurulmuş olan köylerde veya eski köylerin yeni gelişen kısımlarında gevşek veya az dağınık bir yerleşim şekli ortaya çıkmaktadır. Genellikle toplu şekilde kurulmuş eski köy yerleşmelerinde nüfusun giderek artması sonucunda, köye ait konut alanı içinde arsa bulamayan aileler, toplu yerleşmeden uzaklaşarak, tarlaların içinde veya köy dışında konut yapmak zorundadırlar. Kuşkusuz bu dağılmada, yer bulma sorunu yanında, savunma endişesinin zamanla önemini yitirmesi, hayat standartlarının giderek yükselmesi, ulaşım şartlarının gelişmesi ve tarımda makineleşme gibi, daha birçok faktörün etkisi olduğu düşünülebilir.

Yerleşme şekilleri üzerinde tesir gösteren diğer bir faktör ise yollardır. Beşerî faktör olarak bir yerleşmeyi gerek kendine çekme, gerekse ona şekil verme yönünden yolun taşıdığı önem büyüktür. Nitekim araştırma sahasında özellikle Doğubayazıt – Ağrı – Erzurum karayolunun civarında yer alan köyler, yeni yapılan evlerin yol boyunu tercih etmeleri nedeni ile yola bağlı uzunlamasına bir şekil almışlardır. Bu tip şekiller, sahada en güzel örnekleri ile, Anakaya, Çiftepınar, Güvence, Ozanlar ve Uzunyazı köylerinde görülmektedir (Fotoğraf 25).

Fotoğraf 25 : Yolboyu köyü formunda olan Anakaya köyünden bir görünüm.

[78] ARINÇ, K., 1991, a.g.e., Erzurum, s. 216.

Araştırma sahasındaki yerleşme ünitelerinin karakterlerini ve büyüklüklerini tanımladıktan sonra, yine bu yerleşmelerin doğal ve beşeri faktörlerin etkisi ile oluşmuş değişik şekillerinden bahsetmek gerekir. Toplu dokulu köyler, yerleşme planı bakımından değişik tiplere ayrılmaktadır. Araştırma sahasında bilhassa yamaç ve ova tabanı üzerinde, köy şekillerinin belirgin bir farklılık gösterdiği gözlenmektedir. Bu farklılığın nedenlerinin öncelikle fiziki coğrafya şartlarından kaynaklandığı söylenebilir.

TABLO 2.5. Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yerleşme Şekillerine Göre Dağılımı (2000).

YERLEŞME ŞEKLİ	KÖY SAYISI	%' si
Toplu Dokulu	149	90.3
Gevşek Dokulu	9	5.5
Dağınık Dokulu	8	4.2
TOPLAM	**166**	**100.0**

KAYNAK: Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Tapulama Paftaları, 1/25.000 ölçekli Türkiye Topografya Haritası Paftaları, Köy Envanter Etütleri ve Yerinde Yapılan Tespitler

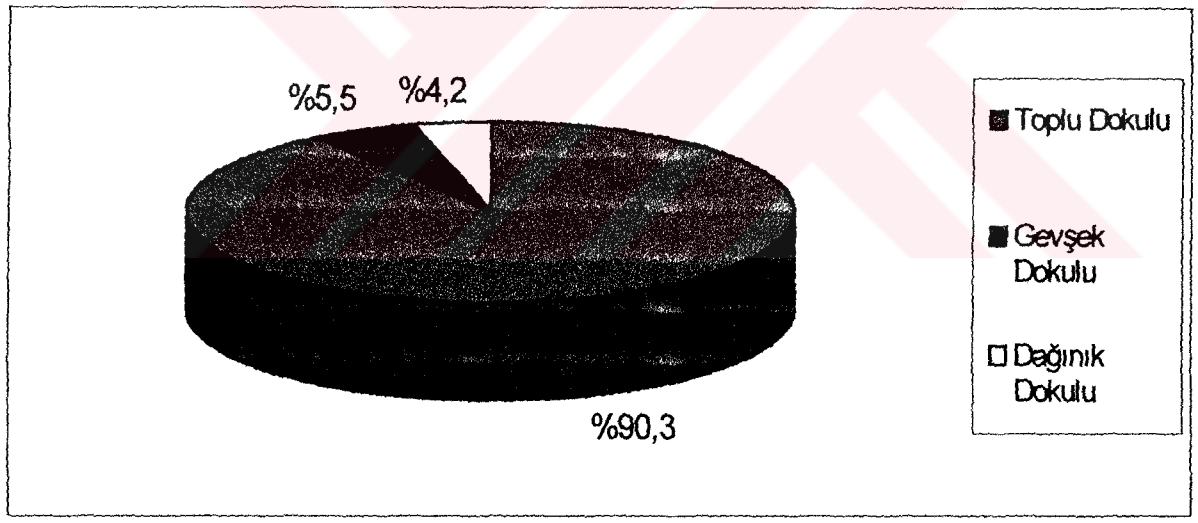

Şekil:2. 4 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Yerleşme Şekillerine Göre Dağılımı.

Ağrı Ovası ve çevresinde en çok rastlanan yerleşme şekli, yerleşme alanına plansız ve sıkışık bir şekilde dağılan küme veya yığın şeklinde köylerdir. Bu tip köyler, geniş vadi içleri, ova yüzeyleri ve yamaçların alt seviyelerinde gelişmiş olup, köy konutları genellikle dar ve girift sokaklar ile birbirinden ayrılmıştır. Konutlar düzenli veya düzensiz olarak birbirine bitişik, sıkışık yada az çok aralıklı inşaa edilmiştir. Kuşkusuz bunda, geçmiş yıllarda

yaşanmış güvensizlik ortamının da etkisi vardır. Belli bir planın olmadığı bu köylerde, okul, camii, bakkal gibi genel amaçlı konutlar, köy yerleşim sahasının değişik kesimlerine dağılmışlardır. Bu tip köylere Aşağıküpkıran, Konuktepe, Yoğunhisar, Ergözü, Suçatağı ve Hürriyet köyleri en güzel örnekleri teşkil eder.

Ova tabanındaki köyler, çoğunlukla dairesel şekil gösterirken, dağ eteği ve vadi içlerindekiler elips şeklini alır. Araştırma sahasındaki bazı köylerin ise, toplu dokulu birkaç mahalleden meydana geldiği gözlenmektedir. Bu köylerin mahalleleri de plan tipi açısından, küme köylere benzemektedir. Bu tip yerleşmelere en güzel örneği, Kovancık köyü oluşturmaktadır. Köyün yerleşim merkezi dışında, Aşağı Subaşı, Ruttan, Remi ve Yayıklı olmak üzere dört mahallesi bulunmaktadır. Bu mahallelerden özellikle Aşağı Subaşı ve Yayıklı mahalleleri küme şekli göstermektedir.

Toplu dokulu köy yerleşmelerinin bazılarında ise, Dolutaş köyünde olduğu gibi, köy meydanını çevreleyen konutların oluşturduğu bir yerleşme plânı gözlenmektedir. Meydan köyü olarak da nitelendirilebilen köy yerleşmesinde, köy meydanı çevresinde yer alan konutların, aynı zamanda köyün ilk çekirdeğini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Köyün gelişen bölümlerinin ise genellikle köyün meydanında kesişen yolların kenarları boyunca dışa doğru geliştiği gözlenir (Fotoğraf 26). Meydanı çevreleyen konutların çoğunlukla tek katlı ve girift bir yapıya sahip oldukları ve çevreye doğru gidildikçe konutlar arasındaki mesafenin arttığı gözlenir

Fotoğraf 26 : Meydan köyü özelliği gösteren Dolutaş köyünden bir görünüm

Araştırma sahasında toplu dokulu köy yerleşmelerinin bir kısmı ise, düzlükler üzerinde ve düzlükten çok yüksek olmayan bir tepe üzerinde kurulmuşlardır.Bu tür köylere en güzel örneği, inceleme alanının güneyinde, Murat Nehrinin doğusunda ve batısında yer alan Yoluyazı köyü ve Eğribelen köyleri teşkil eder. Birer kale köyü görünümünde olan söz konusu köylerde konutlar birbirine çok yakın inşa edilmişlerdir. Bilindiği gibi yerleşmelerin değişik plan tiplerine sahip olmalarında topografyanın etkisi büyüktür. Ancak, ovada reliefin düz ve yeknesak oluşu, yerleşmelerin gerek sit seçmelerinde ve gerekse şekillerinde, topografyanın rolünü oldukça azaltmıştır[79].

Gerçekten de depresyon sahası tabanında yer alan köylerde, topoğrafyanın şekillendirici etkisi oldukça azdır. Genel olarak dairesel bir plana sahip olan bu yerleşmelerde okul, cami, sağlık evi, kahvehane, köy odası, bakkal dükkanı gibi genel amaçlı konutlar, köy yerleşim merkezinde veya merkeze yakın bir konumda yer almaktadır. Bu tip yerleşmelere, Yeşilova, Yazılı, Yücekapı ve Aşkale köyleri en güzel örnekleri teşkil eder. Dairesel planlı yerleşmelerden biri olan Yücekapı'da çeşitli yönlerden gelen yollar belde merkezinde birleşmektedir. Bu nedenle yerleşme aynı zamandan ışınsal dokulu bir özellik de göstermektedir .

Ağrı Ovasını kuşatan dağlık kesim ile ova düzlüğünün eğim kesintisi meydana getirdiği yerlerde, kurulmuş bulunan yerleşme ünitelerinin şekillenmesinde, topografyanın etkisi, daha etkin olmuş ve özellikle yamaç köylerinin, ova tabanındaki yerleşme ünitelerine göre farklı biçimlerde ortaya çıkmalarına sebebiyet vermiştir. Daha ziyade iki uçtan gelişebilme imkanlarına bağlı olan bu köyler, genellikle oval (beyzi) bir biçim göstermişler yahut da bazılarında olduğu gibi, birikinti konileri üzerinde yer almaları nedeniyle, iki yamaçla sınırlanmış,ovaya doğru gelişme imkânına sahip, üçgen şekilli yerleşme üniteleri olarak şekil bulmuşlardır[80] . Oval şekilli köy yerleşmelerinin büyük bir kısmında yatay yönlü bir büyüme söz konusudur. Ancak, Toprakkale köyünde de görüldüğü gibi, bazı köy yerleşmelerinde yamaçlara paralel geçen bir yolun iki tarafında, başka bir ifadeyle yolun alt ve üst kısmı boyunca bir kümelenme gözlenmektedir (Fotoğraf 27).

---

[79] SERGÜN, Ü., 1975, a.g.e., İstanbul, s. 88.
[80] SERGÜN, Ü., 1975, a.g.e., İstanbul, s. 87.

Fotoğraf 27: Yamaç boyunca uzanan bir yolun alt ve üst kısmı boyunca kümelenen Toprakkale köyünden bir görünüm

Araştırma sahasında yer alan vadi köyleri ise, yer aldıkları konumun özelliklerine göre farklanmakla birlikte, genellikle uzunlamasına gelişmişlerdir. Nitekim ovanın kuzey–güney ve batısındaki dar ve derin vadi içlerinde kurulan köy yerleşim alanının gelişimi, bir yandan akarsu, diğer yandan dik yamaçlar tarafından sınırlandırıldığından, eşyükselti eğrilerine paralel olarak uzunlamasına gelişmek zorunda kalmışlardır. Altınçayır, Başçavuş, Soğan, Dedemaksut, Güvendik, Söğütlü, Aşağıkopuz, Yukarıkopuz ve Çobanbeyi vadiler içerisinde kurulmuş olup, eğimin azaldığı yerlerde konutlardaki sıkışıklığın ortaya çıkardığı genişlemeye rağmen uzunlamasına gelişme göstermiş köy yerleşmelerine en güzel örneklerdir (Fotoğraf 28).

Köylerin uzunlamasına bir şekil kazanmasında, yerleşim alanının içi veya kenarından geçen karayollarının önemli ölçüde etkili olduğu dikkati çekmektedir. Araştırma sahasını içinden geçen E – 80 karayolunun kenarında yer alan Anakaya, Çiftepınar, Güvence ve Uzunyazı köylerinde, yerleşim alanının yol boyunca daha hızlı gelişimine bağlı olarak oval şekli bozulmuş, söz konusu köyler yol boyu yerleşmesi özelliği kazanmaya başlamışlardır

Fotoğraf 28: Uzunlamasına gelişme gösteren köy yerleşmelerine örnekler (Ön plânda Yazılı köyü, arka plânda Kalender köyü).

Bu gibi nedenlerle oluşmuş, belirlenen biçimlerdeki köy tipleri dışında, değişik köy tiplerine de rastlanmaktadır. Bunlar tek istikamette gelişme imkanı bularak eski dairevi şeklin bozulduğu, elipse yakın şekilli köy tipleri veya ovada olmasına rağmen, iki mahallenin sonradan birleşmesi ile meydana gelmiş, uzunlamasına köy tipleridir.

Bu tip köyler araştırma sahasının hakim köy tipleri dışında, görülen istisnai köy tiplerine tekabül ederler. Ağrı Ovası ve çevresinin hakim köy şekilleri daha ziyade topoğrafyaya bağlılıkla biçim bulmuş, ova tabanında bir merkez etrafında gelişen toplu ve dairevi köyler veya yamaçtaki oval (beyzi) veya üçgen şekilli köyler ile yol kenarında gelişmiş ve biçimlenmiş yol boyu köyleri ile karakterize edilirler.

2. 1. 2. 1. 1. e.Yer Adlarına Göre Köyler

Gerek yerleşmenin tarihi gelişimi, gerekse de coğrafi çevrenin eski durumu hakkında bilgi edinilen kaynak olması bakımından yer adlarının incelenmesi büyük önem taşımaktadır[81]. Konusu yer adlarını incelemek olan toponimi, dar manada, dil biliminin bir kolu olan ve genel olarak özel isimleri inceleyen onomastik'in bir kolu olup, mikrotanomastik (mevki adları araştırması) olarak da adlandırılmaktadır[82]. Eski kültür

[81] GÖNEY, S., 1975, a.g.e.,İstanbul, s. 273.

[82] YEDİYILDIZ, B., 1984, Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri, Türkiye Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Folklor Araştırmaları Dairesi, Yay: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara, s.25-30.

yörelerinin zamanımızda arta kalan görünümlerini ve teşekkül tarzındaki zindeliği tanımak ve lokalize etmek, açıklamak ve yorumlamak; bunun ile de yöre tarihi ve eski yöreler için yapılan çok boyutlu araştırmalar, bir belge olarak önem kazanır[83]. Bu bölümde, araştırma konusu çok ayrıntılı olan toponiminin sahası daraltılarak, sadece yerleşme adları üzerinde durulacaktır.

Bir önceki bölümde belirtildiği üzere, araştırma sahasına çok çeşitli kavimler egemen olmuş ve bu saha, birçok imparatorluğun yönetimi altında kalmıştır. Ancak eski devirlerdeki yerleşme adları, bölgenin Türk nüfusunun yerleşmesine açıldığı XI. yüzyılın ikinci yarısından sonraki devrede tamamen silinmiştir. Sadece Hıdırlı (yeni adı Hıdır) ve Muradlu (yeni adı Murat) köylerinin eski ve yeni adları arasında bir benzerlik mevcuttur.

Cumhuriyet dönemi ile birlikte sosyal, kültürel ve ekonomik alandaki gelişmelere paralel olarak, köylerin büyük bir kısmının adlarında değişikliklere gidilmiştir. Nitekim 1955 yılından sonra sahada yer alan 166 köyün 114'ünün adları değiştirilmiştir. Bu gibi değiştirilen köy adlarından hareketle yerleşmenin tarihi gelişimi, iskanın safhaları ve etnik yapısı gibi özellikleri ile ilgili bazı sonuçlara varmak oldukça zordur. Bu nedenle, bazı köylerin eski ve yeni adlarını, birlikte ele almayı daha uygun bulduk..

Araştırma sahasında köy adaları seçilirken, genellikle yerleşmelerin coğrafi özelliklerinin dikkate alındığı görülmektedir. Gerçekten, yörede coğrafya ile ilgili yerleşme adlarının fazla olması insanın doğal çevre ile olan güçlü bağlılığının bir ürünüdür. Bunun yanında tarihi olgulardan, aile adlarından, soy özelliklerinden, yöresel temennilerden esinlenerek verilmiş pek çok yerleşme adı da bulunmaktadır. Ancak toponimi ile ilgili çalışmalara yorum getirmek pek çok bilim dalı ile mümkün olmaktadır. Bu nedenle konumuz gereği sadece coğrafya ile ilişkili olan yerleşme adlarına yorum getirilmeye çalışılmıştır.

Coğrafya ile ilişkili yer adlarının başında ise, sahanın topoğrafik durumu gelmektedir. Örneğin taşlar, bölge sakinlerinin dikkatini çekmiş ve kır yerleşmelerine ad olmuştur. Buna en iyi örneği; Kocataş, Dolutaş, Güneykaya ve Kayayolu köyleri teşkil eder. Nitekim, Kocataş'a* köyün içinde yer alan iri kaya bloklarından dolayı bu ad verilmiştir. Yine Dolutaş köyünün çevresinde geçmişte bulunan, ancak günümüzde pek rastlanmayan irili ufaklı kaya bloklarından dolayı bu adı aldığı sanılmaktadır. Güneykaya köyü andezit, tüf ve

---

[83] KARABORAN, H., 1984, Türkiye'de Mevki Adları Üzerine Bir Araştırma, Türkiye Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11 -13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırmaları Dairesi, Yay: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara, s. 97 – 147.

* Tespitlerimize göre bu köyün eski adı olan *Gevirgevrik* boz taş anlamına gelmektedir.

aglomeralardan oluşan bir kaya bloğunun yamacında kurulduğundan bu adı almıştır. Kayayolu köyü ise; adını köy yolu boyunca görülen kayalıklardan almıştır.

Ağrı Ovası'nın çevresini kuşatan dağlık tepelik alanda kurulmuş bulunan köy yerleşmeleri, adlarını bulundukları sitin topoğrafik özelliklerinden almıştır. Tepe kenarlarında, yamaçlarda, akarsu vadilerinde ve etek konumlarında da kurulmuş olan bu gibi yerleşmelerin adları genellikle bölgenin engebeli yapısını yansıtmaktadır. Örneğin; Doğutepe, Yığnıtepe, Konuktepe ve Beşiktepe köyleri, eteklerinde kuruldukları tepelik alanlardan dolayı bu adları almışlardır.

Araştırma sahasında, yerin bir başka yere göre konumunu belirleyen, yerleşme adlarına da rastlanılmaktadır. Aşağıkent, Ortakent ve Başkent köyleri buna örneklerdir. Bunun yanında nüfus artışı sonucu asıl yerleşme sahasının biraz uzağında, bir başka yerleşme çekirdeği daha ortaya çıkabilmektedir. Bir bakıma, bir çok köyün, esas yerleşme merkezinden uzaklaşma yoluyla, yeni yerleşme çekirdeklerinin kurulması sonucu ortaya çıkıp geliştiklerini ve zamanla birbirine göre olan konumları nedeniyle, yukarı ve aşağı gibi karşıt adlar aldıkları gözlenmektedir. Araştırma sahasında aynı adı taşıyan Ağadeve, Saklıca, Yoludüzü, Dörmeli, Pamuktaş, Kopuz ve Dumanlı köylerinin *Aşağı* ve *Yukarı* şeklinde ayrı *muhtarlık yönetim birimi* ne ayrıldıkları dikkati çeker. Ancak tespitlerimize göre bu bölünmede, etnik yapı farklılıkları nedeniyle köy ve mahalle toplumları arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkilerin çok zayıf olması gibi faktörler de etkili olmuştur.

Ağrı Ovası ve çevresinde bitkilerle ilgili yerleşme adlarına da rastlanılmaktadır. Nitekim, Söğütlü, Yorgunsöğüt, Otlubayır, Soğanköy, Yoncalı, Palakçayır, Körpeçayır, Sarıbuğday, Güneysöğüt ve Yeşilova köyleri, adlarını çevrelerinde geniş yer kaplayan doğal bitki örtüsünden almışlardır. Balçiçek köyü ise çevredeki bitki örtüsünü bal arıları için çok verimli çiçeklerden oluştuğu anlamını vermektedir.

Zengin bir akarsu potansiyeline sahip bölgede, su kaynakları da çok sayıda yerleşmelere ad olarak kullanılmaktadır. Murat, Karasu, Yurtpınar, Akçay, Taypınar, Altınçayır, Cumaçay, Güneysu, Balıksu, Çiftepınar, Çatalpınar, Kokulupınar ve Kaynaklı köy yerleşmeleri de adlarını su kaynaklarından alan kır yerleşmelerine örnektir.

İnceleme alanındaki köy adlarından bir kısmı da, yerleşme çevresindeki arazilerin tarıma uygunluk derecelerini yansıtmaktadır. Balkaynak, , Ballıbostan, Baloluk, Ağrı ovasının kuzey doğusunda kavun, karpuz vb. bostan ürünlerinin yoğun olarak yetiştirdikleri yerler olup adlarını bu ürünlerin varlığından almışlardır. Boztoprak, tarıma elverişli olmayan ve

genellikle kireçtaşlarından oluşan toprak yapısını, Çamurlu, köye ait arazide yeraltı suyu seviyesinin yüzeye yakın olması, Çukurçayır ve Çukuralan ise basık bir ova tabanında kurulduklarından bu adları almışlardır.

Araştırma sahasındaki yerleşmelerin bazılarının adlarını da, örf, adet ve özellikle de dini şahsiyetlerle ilgili adlar oluşturmaktadır. Uzunveli, Ziyaret, Hacısefer, Mollaali, Salkımlı (Mollazade), Pirabat, Mollasüleyman, Mollahüseyin, Dedemaksut ve Mollaosman gibi köy yerleşmelerinin tamamı, burada bulunan ve yörede tanınan büyük din alimlerinin isimleriyle ilgili adlardır. Nitekim Ziyaret köyünün ilk ismi Feran iken, Cumhuriyet döneminde Karaboğa olarak değiştirilmiş, ancak köy halkı burada bulunan Şeyh Muhammet Küfrevi'nin Oğlu Şeyh Abdülbari Küfrevi'nin Türbesi nedeniyle köyün adının Ziyaret olarak değiştirilmesi talebinde bulunmuşlardır. Kabul gören bu talep sonucunda 1985 yılından sonra köyün adı Ziyaret olarak yeniden değiştirilmiştir.

Bazı yerleşmeler adlarını kale gibi tarihi yapılardan almışlardır. Toprakkale köyü buna en güzel örnektir. Toprakkale, köyün kuzeyinde yer alan toprak kalenin varlığından adını almıştır.

Göçebe boylarının yaşama biçimlerinde değişiklikler meydana geldiği, parçalandıklarında ve yerleşik yaşantıya başladıklarında, herhangi bir kabileden büyük bir kişi, sosyal bir topluluk teşkil ettiği zaman, yerleşmenin adı genellikle onun adına mal edilmektedir[84]. Aile ve soy isimlerine yönelik pek çok yerleşme adı olması, yörenin geçmişteki nüfusunun dinamiği hakkında bilgi vermektedir. Ahmetbey, Kayabey, Arifbey, Haydaroğlu, Seyithanbey köyleri, kabile ve beyliklerin kuvvetli liderlerinin adlarını almışlardır.

Bazı köy adları, zamanla yerleşik yaşantıya geçerek o köyleri kurmuş olan kabilelerin eski mesleklerini yansıtmaktadır. Aslangazi (Keçigüden) ve Söbetaş köyleri bunlara örnektir. Söbetaş köyü, yörede ekmek pişirmek için, geçmişten beri kullanılan tandırın yapıldığı bir yerdir. Köy adını bu ekonomik faaliyetten almıştır.

Bir sınır ili olan ve uzun dönemler askeri birliklerin yoğun olarak bulunduğu bölgede ordu yapılanması ile ilgili köy adlarına da rastlanılmaktadır. Bölükbaşı ve Başçavuş köyleri adlarında olduğu gibi.

---

[84] GÜNER, İ.,1990, a.g.e. Erzurum, s. 149.

Sahada yol boylarında yer alan yerleşmelere ise yol isimleri verilmiştir. Yoluyazı (Dambat), Yolugüzel, Aşağı Yoldüzü, Yukarı Yoldüzü ve Geçitalan köyleri bu yerleşmelere örneklerdir.

Köy adlarında yapılan değişiklikler bazen isabetli olmamakla birlikte, yeni adların birçoğu köyün bulunduğu coğrafi çevreyi ve etnoğrafik özelliklerini iyi bir şekilde yansıtmaktadır[85]. Örneğin Ağrı Ovası'nın kuzeyindeki dağların yamaçlarındaki Söğütlü (Karacehennem) köyünün adı, yörede yoğun olarak görülen ağaçlıkların varlığını iyi bir şekilde ifade etmektedir. Eski adı Çürük olan Yeşilova köyüne ise, bulunduğu yerin konumu ve fonksiyonel özelliği dolayısıyla bu ad verilmiştir. Eski adı Mollaosman olan Anakaya köyü ise, yersiz ad değiştirmelere örnek olarak gösterilebilir.

2. 1. 2. 1. 1. f. Ekonomik Faaliyetlere Göre Köyler

Köy yerleşmeleri, temel ekonomik faaliyet yada geçim kaynağının, ekip biçmeye dayandığı köyler, hayvancılığa dayanan köyler, meyve veya sebzeciliğe dayanan köyler gibi tiplere ayrılabilirler[86]. Ancak bu tür bir gruplandırma yapmak oldukça zordur. Çünkü, geçim tipi tarımsal faaliyetin sürdürüldüğü ve tarımsal potansiyelin sınırlı olduğu araştırma sahasındaki kırsal yerleşmelerde, geçimin sağlanabilmesi için doğal çevre şartlarının denetiminde, birkaç tip ekonomik faaliyetin birlikte sürdürülmesi zorunludur. Bununla birlikte global bir anlam taşısa da, bölgedeki köy yerleşmelerini, temel ekonomik geçim kaynaklarına göre makro düzeyde sınıflandırmak zor değildir. Buna göre Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmeleri, temel geçim kaynağı tarla tarımına dayanan köyler, hayvancılığa dayanan köyler, tarla tarımı ve hayvancılığa dayanan köyler şeklinde incelemek mümkündür.

Araştırma sahasında en önemli geçim kaynağı durumunda olan ekonomik faaliyetler esas alındığında, yöredeki 166 köyden 66'sının (% 39.8) birinci derecede temel geçim kaynağı hayvancılığa, 46'sının (%27.7) tarla tarımına ve 54'nün ise (% 32.5) tarım ve hayvancılığa dayandığı gözlenmektedir. Özellikle ova köylerinin büyük bir çoğunluğun da tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin çoğunca başabaş gittiği dikkati çekmektedir (Fotoğraf 29).

---

[85] ARINÇ, K., 1998, a.g.e. Erzurum, s. 172.
[86] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 256.

Fotoğraf 29 : Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin başabaş gittiği Kavacık köyünden bir görünüm.

TABLO 2. 6: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Temel Ekonomik Fonksiyonlarına Göre Dağılımı (1999)

TEMEL EKONOMİK FONKSİYON	KÖY SAYISI	%'si
Hayvancılık	66	39.8
Hayvancılık – Tarla Tarımı Başabaş	54	32.5
Tarla Tarımı	46	27.7
TOPLAM	**166**	**100.0**

KAYNAK: Tarım İl ve İlçe Müdürlükleri Kayıtları ile Yerinde Yapılan Tespitler.

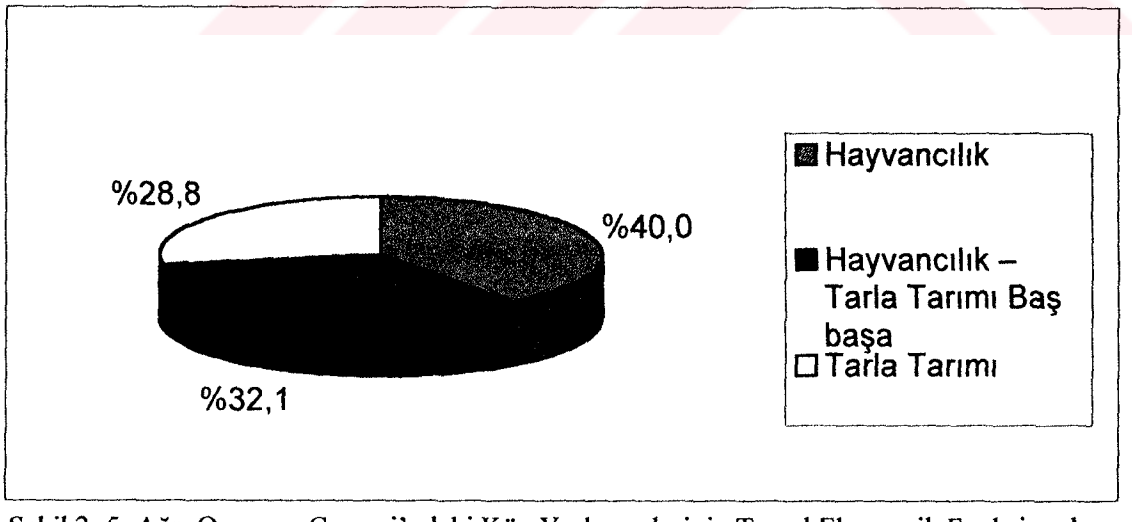

Şekil 2. 5: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Temel Ekonomik Fonksiyonlarına Göre Dağılımı (1999)

Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmelerinde, ekonomik faaliyetleri yönlendiren en önemli faktörlerin, doğal çevre şartları ile ilgili olduğu dikkati çekmektedir. Coğrafi dağılışı

yönünden ele alındığında, genellikle arazinin derin vadilerle parçalandığı ve yüksek eğim değerlerinin ekip biçmeye uygun tarım alanlarını sınırlandırdığı, yükselti artışı ile birlikte düşen sıcaklıkların tarımsal ürün çeşitliliğini azalttığı, buna karşılık ekip biçmeye uygun olmayan geniş meraların ortaya çıktığı köylerin, temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanmaktadır. Sahanın kuzey, güney ve batısındaki dağlık - tepelik alanlarda yer alan bu köylerin, mera alanlarının verimsizliği ve yaz mevsiminde etkili olan kuraklık sonucu otlakların kuruması, küçük baş hayvancılığın daha fazla gelişmesine neden olmuştur. Tarım alanlarının parçalı ve verimsiz olduğu bu kesimlerde, tarla tarımından elde edilen gelir oldukça düşüktür. Tarım alanlarında genellikle buğday ve arpa ekilmektedir. Aşağı Pamuktaş, Yukarı Pamuktaş, Söğütlü, Balkaynak, Kovancık ve Güvendik gibi köyler bu durumdaki köylerin en güzel örnekleridir.

Araştırma sahasının çevresindeki dağlık-tepelik alanlarda eğim değerleri ve yükseltinin artmasına bağlı olarak uygun tarım alanlarının vadi tabanları ile sırt ve yamaçlardaki küçük düzlüklerle sınırlı kaldığı, Aşağıkent, Ortakent, Başkent, Cumaçay, Sağırtaş, Mollali ve Akçay gibi köylerde, tarla tarımının geçim faaliyeti olarak önemi oldukça azalmakta, bazı aileler kendi ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kuru tarım metoduyla tahıl üretimini çok azda olsa gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Buna karşılık söz konusu köylerdeki geniş çayır ve mera alanları ile yakın çevrelerindeki yaylalar nedeniyle, hayvancılığın yoğun olarak yapıldığı yerleşmeler durumundadırlar.

Ova ve kenar dağların eğim kesintisi meydana getirdiği kısımlarda yer alan etek köylerinin hemen hemen tamamına yakının temel geçim kaynağı hayvancılığa dayanmaktadır. Özellikle Yukarıyoldüzü, Çayırköy, Aşağısaklıca, Yaylaköy ve Gümüşyazı köylerinde çok geniş çayır alanları vardır. Dolayısıyla, bu köylerde hayvancılıkla birlikte, kışlık kuru ot üretimi büyük önem kazanmıştır. Üretilen kuru ot, çevre il ve ilçelerle birlikte,Trabzon başta olmak üzere, diğer Karadeniz Bölgesi illerine pazarlanmaktadır (Fotoğraf 30).

Araştırma sahasındaki köy yerleşmelerinin % 27.8' inin birinci derecede temel geçim kaynağını, tarla tarımı faaliyeti oluşturmaktadır. Kuşkusuz bu durum verimli bir tarım alanı olan Ağrı Ovası'nın varlığı ile ilgilidir. Temel ekonomik faaliyeti tarla tarımının oluşturduğu köyler, genellikle ova tabanında yer almaktadır. Sulamalı tarımın yaygın olduğu bu kesimlerde, buğday, arpa, şekerpancarı ve çeşitli sebzeler yetiştirilmektedir. Bu köylerde hayvan yetiştiriciliği, çoğunlukla ikinci derecede önemli geçim kaynağı özelliğine sahiptir. Nitekim araştırma sahasındaki bütün köy yerleşmelerinde hayvancılık faaliyeti sürdürülmekte,

temel geçim kaynağı ekip – biçme faaliyetine dayanan köylerde, bazı ailelerin temel geçim kaynağı hayvancılık olmakla birlikte, birçok aile kendi hayvansal gıda ihtiyacını karşılamak üzere, ikinci derecede geçim kaynağı olarak sınırlı sayıda küçükbaş hayvan veya birkaç büyükbaş hayvan beslemektedir. Dolutaş, Yücekapı, Ergözü, Yazılı, Murat ve Tezeren gibi birçok köyde ikinci derecede geçim kaynağı olarak sınırlı sayıda da olsa küçük veya büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır.

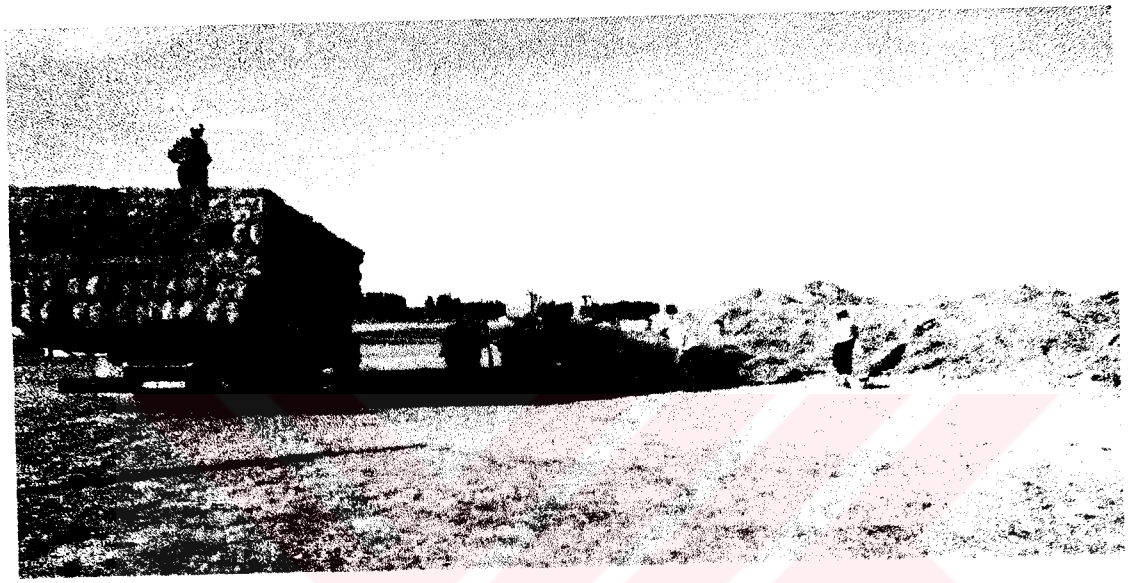

Fotoğraf 30 : Araştırma sahasında üretilen ve ihtiyaç fazlası olan kuru otun, Trabzon İline satılan kısmının balyalanması işlemlerinden bir görünüm.

Ekonomik fonksiyonların, köy yerleşmelerinin konumlarına göre de değişiklik gösterdiği dikkati çeker. Özellikle temel geçim kaynaklarındaki çeşitlilik ile yükselti arasında ters bir orantı vardır. Yükselti arttıkça ekonomik faaliyetlerdeki çeşitlilik azalmakta, buna karşılık yükselti azaldıkça çeşitlilik artmaktadır. Ova tabanında yer alan köylerde ekip–biçme faaliyetleri yoğunluk kazanırken, farklı ekonomik faaliyet sahalarının kesişme noktaları olan etek köylerinde, ekonomik fonksiyonlardaki çeşitlilik artar. Öyle ki, etek köylerinde fonksiyonların çeşitlenmesine bağlı olarak tarım dışı ekonomik sektörlerde çalışan kişi sayısında nispeten bir artış gözlenir. Ova tabanında yer alan köylerde ise tahıl tarımı ile birlikte bostan ve sebze tarımı da yaygınlık kazanmıştır. Sebzecilik faaliyetlerinin nispeten yoğunluk kazandığı köyler arasında, Alkuşak, Yurtpınar, Çamurlu, Yoğunhisar, Murathan ve Aşağıküpkıran köyleri başta gelir. Ancak, sebzecilik faaliyetleri hemen daima tarla tarımı

veya hayvancılığı destekler nitelikte ve genelde aile ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak yapılmaktadır.

Araştırma sahasında son yıllarda temel geçim kaynakları arasına giren ve 400'ü aşan kişiye (407 kişi) iş sağlayan köy koruculuğunu da ekonomik faaliyetler arasında belirtmek gerekir. Nitekim Çatalipaşa, Akyumak, Sarıca, Söğütlü, Güvendik ve Dedemaksut köylerinde, köy koruculuğu adeta bir meslek haline gelmiş ve geçim kaynakları arasındaki yerini almıştır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmelerinin geçim kaynaklarını belirleyen ve onların fonksiyonları arasında bazı farkların ortaya çıkmasına neden olan faktörler, yukarıda da belirtildiği gibi, toprak ve su kaynakları ile bu kaynakların dağılış ve niteliklerinde toplanmaktadır. Sulamalı tarım yapma imkanlarının pek bulunmadığı ve yetişme devresinin çok kısa olduğu, çevre dağlık alanlarda temel geçim kaynağı, doğal koşulların belirlediği ekonomik çevrenin doğal bir sonucu olarak hayvancılığa dayanmaktadır. Buna karşılık toprağın tarımsal değerinin fazla, su kaynaklarının yeterli ve bunun sonucu olarak nispeten entansif bir tarımın uygulandığı Ağrı Ovası'nın tabanında kurulan köylerin büyük bir kısmında tarla tarımı temel ekonomik faaliyet olarak belirir (Fotoğraf 31).

Fotoğraf 31 :Ağrı Ovası'ndaki tarla tarımı alanlarından bir görünüm.

2. 1. 2. 1. 2. Köyden Küçük Devamlı Kır Yerleşmeleri

2. 1. 2. 1. 2. a. Mahalle

Araştırma sahasında yer alan köylerden bazıları, birbirinden ayrı konumlarda kurulmuş mahalle yerleşmelerinden oluşmaktadır. Bu tip yerleşme formu kazanmış köylerin, genellikle Ağrı Ovası'nın çevresindeki dağlık alanların eteklerinde ve vadi içlerinde yer aldığı gözlenmektedir. Bu yerleşmelerin sosyo – ekonomik ilişkileri de genellikle bağlı bulundukları köy yerleşmesi ile olmaktadır. Ancak hatırlanacağı gibi, mahalle sadece bir kır yerleşme birimi değil, aynı zamanda kasaba ve şehirlerin içerisinde de yer alan idari bir sistemdir. O halde mahalle kırda, kır iskanının temelini oluştururken, şehir ve kasabaların iskan kademesinin ilk basamağını meydana getirmektedir[87]. Köy mahallelerinin kasaba veya şehir mahallelerinden farkı, iki veya daha fazlasının bir muhtarlık altında toplanmış olmalarıdır.[88] Araştırma sahasındaki mahalle yerleşmeleri genellikle toplu dokulu bir özelliğe sahiptir.

Ağrı Ovası ve çevresindeki mahalle yerleşmeleri daha çok arazinin derin vadilerle parçalandığı, yüksek eğim değerleri nedeni ile tarım alanlarının sınırlandığı ve ekip biçmeye uygun tarım alanlarının dağ, tepe, yamaç ve vadi gibi belirli jeomorfolojik engellerle birbirinden ayrıldığı kuzey kesimlerde ortaya çıkmıştır. Bu kesimde yer alan köylerin bir veya birkaç toplu veya gevşek dokulu mahallesi vardır. Aşağı Saklıca (Yurt), Aşağı Yoludüzü (Hidrosantral), Kumlugeçit (Gündüz), Murat (Üçevler), Mollaosman (Konak) ve Pamuktaş (Arifler) köylerinin bir, Cumaçay (Kayacık ve Komik) köyünün iki mahallesi bulunmaktadır. Kovancık Köyü ise dört mahalleden (Remi, Aşağı Subaşı, Ruttan ve Yayıklı) oluşmaktadır.

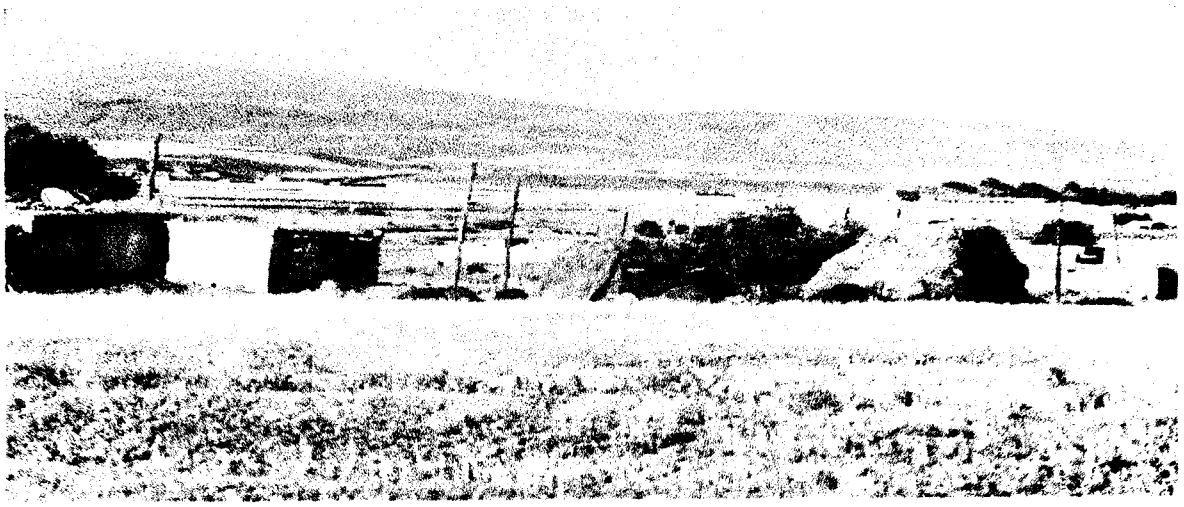

Fotoğraf 32 : Kumlugeçit köyünün Gündüz mahallesinden bir görünüm.

---

[87] TUNÇDİLEK, N., 1967, Türkiye İskan Coğrafyası, Kır İskanı, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yay:1283, Coğrafya Enst. Yay. No: 49, İstanbul, s. 107 – 108.

[88] KÖKSAL, A., 1972, Bafra Ovasının Coğrafi Etüdü, Ankara Üniv. D.T.C.F. Yay. No: 220, Ankara, s. 64.

Araştırma sahasındaki mahalle yerleşmeleri, aslında birer mezraa veya kom yerleşmeleri olup, bir kısmı zaman içerisinde nüfus artışı ile büyüyerek köy durumuna gelmiş, diğer bir bölümü ise idari zorunluluktan dolayı belirli muhtarlıklara bağlanmış, devamlı yerleşmelerdir. Nitekim, Cumaçay köyüne bağlı, Komik ve Yukarı Kopuz'a bağlı Hankomu mahalleleri adlarından da anlaşıldığı üzere, başlangıçta birer kom yerleşmesi olarak kurulmalarına rağmen, zamanla devamlı yerleşmeye dönüşmüş, birer mahalledir. Yayla ve Çayır ise, Taştekne köyü'nün mezraaları durumunda iken nüfus artışı sonucu büyüyerek, ayrı köy yerleşmeleri durumuna gelmişlerdir.

TABLO 2.7: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köylere Bağlı Mahalle Yerleşmeleri

KÖYÜN ADI	MAHALLENİN ADI	BAĞLI OLDUĞU KÖYE OLAN UZAKLIĞI (km)	KONUT SAYISI	NÜFUSU
Aşağı Saklıca	Yurt	1	13	74
Aşağı Yoldüzü	Hidrosantral	4	16	39
Pamuktaş	Arifler	2	10	48
Kumlugeçit	Gündüz	1	7	26
Mollaosman	Konak	1	20	92
Murat	Üçevler	1	12	126
Yazılı	Çiftlik	1	12	65
Yukarı Kopuz	Hankomu	5	7	17
Aşağı Ağadeve	Aşağı Mahalle	1	9	92
Cumaçay	Kayacık	4	13	71
	Komik	4	15	81
Kovancık	Remi	4	3	4
	Aşağı Subaşı	3	7	11
	Ruttan	4	6	9
	Yayıklı	4	20	33
TOPLAM		-	**170**	**830**

KAYNAK: Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü, Tarım İl Müdürlüğü, 1997 Genel Nüfus Tespit Sonuçları ve Yerinde Yapılan Gözlemler.

Ağrı Ovası ve çevresindeki mahalle yerleşmelerinin, genellikle en büyük mahalle merkez kabul edilerek, idarî bakımdan köy haline getirildiği gözlenmektedir. Köy yerleşmelerinde görülen bu durumun en güzel örneğini Ağrı merkez ilçesine bağlı Kovancık köyü teşkil eder. Köy yerleşmesi birbirinden uzak ve farklı yükseltilerde kurulmuş dört ayrı mahalle yerleşmesinden oluşmaktaydı. Aslında başlangıçta birer mezraa yerleşmesi durumunda olan bu yerleşmeler zamanla devamlı yerleşmeye dönüşmüş ve birer mahalle durumuna gelmişlerdir. Zaman içerisinde söz konusu mahallelerin nüfus ve konut sayısında önemli bir artış olmadığı için, günümüzde de özellikleri değişmemiş olup Remi, Aşağı Subaşı, Rutan ve Yayıklı adlarını taşıdıkları gözlenir.

Araştırma sahasındaki mahalle yerleşmeleri, ekip – biçme faaliyetleri de sürdürmekle birlikte, temel ekonomisi hayvancılığa dayanan, aile sayısı 20'yi bulan, bağlı olduğu köye uzaklığı 1 ila 4 km. arasında değişen ve nüfusu ise 130'u aşmayan toplu ve çoğunlukla gevşek dokulu küçük kırsal yerleşmelerdir. Tarımsal potansiyelin ve yaşam koşullarının nispeten yüksek olması nedeniyle merkez mahallelerin nüfusu artarak büyük köy görünümü kazanırken, geçim kaynaklarının çok sınırlı olduğu kenar mahallelerin gelişmediği ve hatta bazen tamamen boşaldığı dikkati çeker. Nitekim Kayacık mahallesinde hane sayısı 13 kadar iken, bağlı olduğu Cumaçay köyünde hane sayısı 80' i aşmaktadır. Pamuktaş Köyü (35 hane)' ne bağlı Arifler mahallesi 10 hane, Aşağıağadeve köyü (20 hane)'ne bağlı Aşağı mahalle 9 ve Murat Köyü (60 Hane)'ne bağlı Üçevler mahallesi 12 haneden oluşur (Fotoğraf 33). Buna karşılık Mollaosman (30 hane) Köyü'ne bağlı Zorova mahallesi ise günümüzde nüfus ve yerleşmeden tamamen yoksun olup, yerleşme özelliğini kaybetmiştir. Ancak, Zorova mahallesinin resmi statüsü devam etmektedir

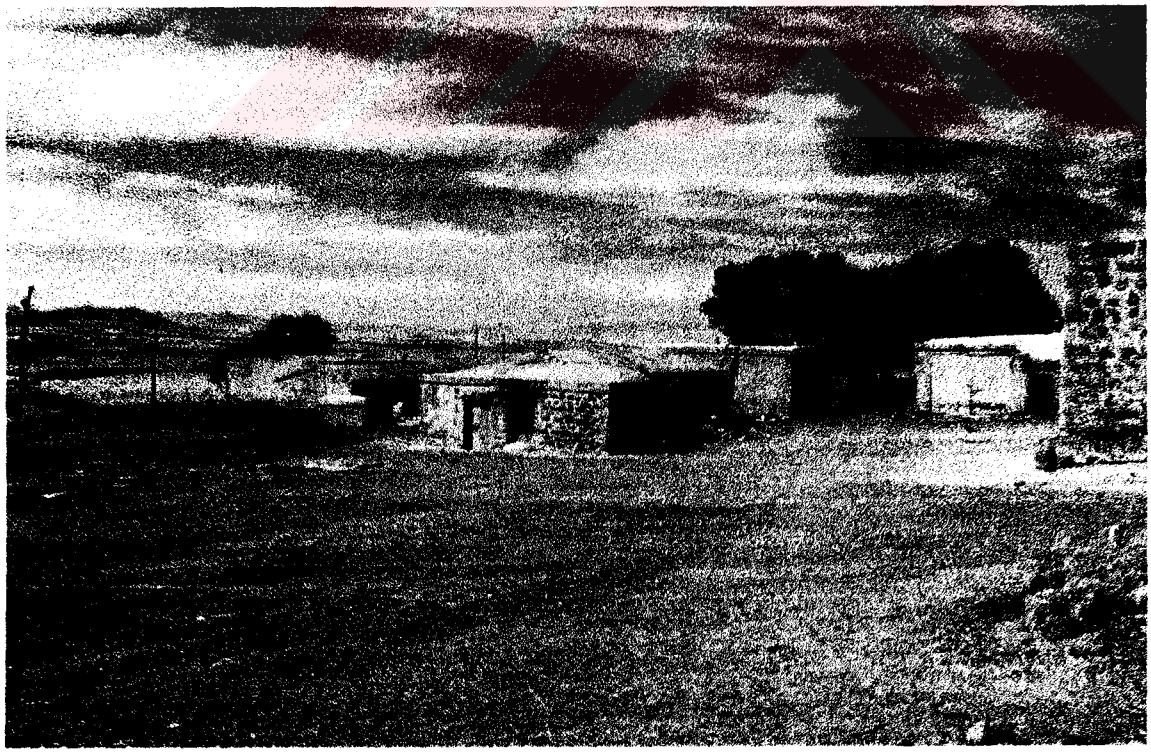

Fotoğraf 33: Murat köyü Üçevler mahallesinden bir görünüm

Sahadaki mahalle yerleşmelerine ait konutlar incelendiğinde ise genellikle köy konutlarına benzedikleri gözlenir. Söz konusu konutların, genellikle hayvancılık ekonomisinin gerektirdiği eklentileri içerdiği dikkati çeker. Bazı konutlarda ev ve eklentileri bitişik bir durumdayken, bazı konutların ağıl, samanlık vb. gibi eklentilerinin ayrı ayrı yerlerde bulunduğu gözlenir.

Araştırma sahasındaki mahalle yerleşmelerinin bazılarının orijinini kom, mezraa ve ağıl gibi geçici yerleşmeler oluşturduğuna göre, mahalleleri, geçici yerleşmeler ile köy yerleşmeleri arasında, bir ara tip yerleşme olarak kabul etmek mümkündür[89].

2. 1. 2. 1. 2. b. Mezraa Yerleşmeleri

Temelde geçici kır yerleşme şekillerinden biri olan mezraa, ekilen yer, ekilip biçilecek yer veya tarla gibi anlamlara gelir[90]. Bununla birlikte, mezralar, yerleşme çekirdeği (tek ev ve eklentileri) ve köy yerleşmesi arasında *bir ara tip yerleşme* olarak da kabul edilir[91]. Doğu Anadolu Bölgesinde, toplu köy yerleşmelerinin çevresinde, ekonomik açıdan köye bağlı, köy tarım hayatını destekleyen ve periyodik olarak nüfuslanan, tarım bölgelerinde kurulmuş geçici yerleşmelere de, mezraa denir[92]. Ancak mezraalar, ekip biçmeye yönelik, ekme – biçme mevsimlerinde yerleşilip, kışları terk edilen, birkaç konutluk geçici yerleşmeler olmayabilirler[93]. Nitekim, araştırma sahasında yer alan 22 mezraa yerleşmesi, büyüklük bakımından münferit meskenler ile köy arasında kalan, yılın tamamında oturulmakta olan devamlı kır yerleşmeleridir. Bununla birlikte mezraaların tümü, kırsal kesimde yürütülen ekonomik faaliyetlerin sonucunda ve adeta onun zorlamasıyla ortaya çıkmışlardır.[94]

Anadolu'nun doğu yarısında olduğu gibi Ağrı Ovası ve çevresinde de mezraa yerleşmeleri nispeten yaygındır. Araştırma sahasında 22 adet mezraa yerleşmesi tespit edilmiştir. Söz konusu mezraa yerleşmelerin toplam nüfusu, 1997 genel nüfus tespit sonuçlarına göre 1141 kadar olup, nüfusları 3 ila 150 arasında değişmektedir.

---

[89] ARINÇ, K., 1991, a.g.e., Erzurum, s. 200.
[90] ALAGÖZ, C. A., 1941, Coğrafya Terimleri Hakkında Muhtıra, I. Türk Coğrafya Kurumu Kongresi, Raporla Müzakereler – Kararlar, Ankara, s. 253.
[91] KARABORAN, H., 1984, Yerleşme Coğrafyası, Fırat Üniv. Fen – Edebiyat Fak. Coğrafya Ders Notları, Elazığ, s. 30.
[92] ERİNÇ, S., 1953, a.g.e., İstanbul, s. 38.
[93] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s. 288.
[94] TUNCEL, H., 1996, *Mezraa kavramı ve Türkiye'de Mezraalar.* Ankara Üniv.Türkiye Coğrfyası, Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara, s. 92.

Araştırma sahasındaki mezraa yerleşmelerinin coğrafî dağılımı ve kuruluş yeri seçimi incelendiğinde, ilk bakışta bu tip yerleşmelerin köylere ait geçim sahalarından çok daha küçük olan tarımsal ekonomik faaliyet yörecikleri içinde yer almış oldukları gözlenir. Buna göre, mezraaların yer seçiş prensibi, doğrudan doğruya yeryüzü şekilleri ve doğa şartlarıyla ilgilidir denilebilir[95]. Nitekim bölgedeki 22 mezraa yerleşmesinden sadece 4'ünün ova tabanında yer almasına karşılık, 18'inin ovanın kuzey ve güneyindeki dağlık alanda bulunması bu görüşü doğrulamaktadır.

TABLO 2. 8 :Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Mezraa Yerleşmeleri

MEZRAANIN ADI	BAĞLI OLDUĞU KÖY	KONUT SAYISI	1997 YILI NÜFUSU
Memet	Güvenli	8	32
Çiçek	Güvenli	18	71
Aşağı Dönerdere	Dönerdere	12	74
Güven	Gümüşyazı	17	96
Pınarcık	Kovancık	15	23
Gölşevti	Kovancık	4	6
Mescit	Kovancık	4	6
Subaşı	Sarıharman	6	34
Aşağıyıldırım	Doğutepe	6	34
Yukarıesen	Esen	12	62
İbrahim	Oğlaklı	5	33
Esenlik	Ortayokuş	21	150
Şeyhbekir	Uzunveli	5	45
Yeni Mahalle	Aşağı Ağadeve	8	83
Harabegöl	Aydoğdu	10	58
Abas	Yücekapı	15	70
Yamaç	Ekincik	11	86
Yukarı Ekincik	Ekincik	6	46
İbrahim	Aşağısaklıca	7	40
Aşağı Yurt	Aşağısaklıca	7	40
İbrahim	Aşağı Yoldüzü	3	8
Otlu	Eliaçık	6	44
TOPLAM		**206**	**1141**

KAYNAK: Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü, Tarım İl Müdürlüğü, 1997 Genel Nüfus Tespit Sonuçları ve Yerinde Yapılan Gözlemler

Bununla birlikte, herhangi bir yerde yerleşme şekilleri ile onların nüfus bakımından büyüklük ve küçüklüğünü belirleyen faktör, her şeyden evvel geçim sahasının sınırları ve bu sahada uygulanmakta olan tarım sistemleridir. Dolayısıyla önemli bir tarımsal potansiyele sahip olan ve buna bağlı olarak kısmen entansif tarım metotlarının uygulandığı Ağrı ovasında, nispeten kalabalık nüfuslu yerleşme merkezlerinin bulunduğu dikkati çeker. Buna karşılık

[95]GÜNER, İ., 1990, a.g.e., Erzurum, s. 186.

arazinin engebelendiği, tarım alanlarının sınırlandığı veya küçük ünitelere bölündüğü kuzey ve güneydeki dağlık–tepelik alanda, çok defa 200 – 300 kişiden fazla bir nüfusu geçindiremeyecek kadar küçük bir geçim sahasında, ufak bir köy veya mezraa yerleşmesinin kurulduğu gözlenir (Fotoğraf 34).

Fotoğraf 34 : Ortayokuş Köyüne bağlı Esenlik Mezraa'sı konutlarından bir görünüm.

Araştırma sahasındaki mezraa yerleşmeleri yer yer değişmekle birlikte, yerleşme çekirdekleri ve toplu köyler arasında değişen, farklı büyüklükteki yerleşim birimleridir. Nüfusu nispeten kalabalıklaşan ve genellikle 50 – 100 kişi arasında değişen mezraa yerleşmelerinin sayısı 10 kadardır. Bu nedenle bazı mezraa yerleşmelerinin de zamanla belirgin bir şekilde geliştiği dikkati çeker. Örneğin Ortayokuş köyüne bağlı Esenlik mezraası eklentileri hariç 29 aile konutu ve 150 nüfusu ile toplu dokulu köy yerleşmelerine benzer bir mezraa yerleşmesidir. Kuşkusuz bu tip yerleşmeler birer ara tip yerleşme olmaktan ziyade, henüz bağımsız muhtarlık elde edememiş birer toplu köy yerleşmesine, dönüşmüş durumdadır[96]. Dolayısıyla araştırma sahasındaki mezraaların, köy oluşturan özelliklere sahip yerleşmeler olmaları nedeniyle, devamlı yerleşme sayısını arttıran, önemli fonksiyonları bulunmaktadır.

Ağrı ovası ve çevresindeki mezraaların her zaman devamlı yerleşmelere dönüştüğü söylenemez. Çünkü mezraa yerleşmelerinin birçoğu, belirli bir süre kullanıldıktan sonra terk

---

[96] ARINÇ, K., 1991, a.g.e., Erzurum, s. 193

edilmekte ve harabe durumuna gelmektedir. Nitekim, yörede harabe, yıkık ve eski mezraa adları ile bilinen çok sayıda terk edilmiş mezraa yerleşmeleri bulunmaktadır. Bunun nedenleri arasında yöredeki mezraa yerleşmelerinde, savaşlar, istila hareketleri, kan davaları ve terör baskısı gibi nedenler ile asayişin bozuk olduğu dönemlerde, toprak ve mülkiyet düzeninde bozulmaların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle bölgede son zamanlarda meydana gelen terör olayları nedeni ile mevcut mezraaların çoğunluğu sahipleri tarafından terk edilerek, çeşitli bölgelere göç edilmiştir.

Ayrıca Doğu Anadolu Bölgesi genelinde olduğu gibi, Ağrı Ovası ve çevresindeki mezraaların, köylere ait geçim bölgeleri ile kıyaslanmayacak derecede küçük üniteler içinde yer almış olmaları belirtilebilir. Sahadaki mezraa yerleşmelerinin, genellikle orta büyüklükteki bir köy yerleşmesi nüfusunu geçindirmeyecek ölçüde, dar sahalı kesimlerde kurulduğu gözlenmektedir. Zamanla nüfusu artan bu yerleşmelerde, tarım topraklarının giderek verimsizleştiği veya yerleşme çevresindeki çayır ve mera alanlarının verimini kaybettiği yada tükendiği dönemlerde, yerleşmenin yeri değiştirilmekte veya tamamen terk edilmektedir.

Ağrı Ovası'nın kuzeyindeki dağlık sahada bulunan mezraalar genel olarak 2000 ile 2500 metreler arasındaki yükselti basamağı üzerinde yer alırlar. Söz konusu yükselti basamağında yoğunluk kazanan mezraalar, köyün geçim alanının dışında, çok daha küçük üniteler halinde olup, çoğu kez köyün geçim sahasında belirgin olan veya olmayan bir topoğrafya ile ayrılmış, daha başka ekonomik yararlanma bölgeleri olmak gibi bir özellik taşırlar.

Burada sözü edilen köyden küçük yerleşmeler, bazen köyün çok yakınında bulunabilmekle beraber, bazen de derin yarılmış bir vadinin karşı yamacında veya bir dağ kitlesinin arka tarafında kaldıklarından dolayı, köyün toprakları ile hiçbir şekilde temas kuramazlar. Nitekim, Aşağı Saklıca köyü ile ona bağlı yurt mezraası arasında 1 km. lik mesafe varken, Gümüşyazı köyüne bağlı Güven mezraasının, köy yerleşim merkezine olan uzaklığı 7 km. yi, Kovancık köyüne bağlı Gölşevti mezraasının köy yerleşim merkezine olan uzaklığı ise 12 km. bulmaktadır. Dolayısıyla araştırma sahasındaki mezraaların tamamının, köy ekonomisini destekleyip tamamlayan yerleşmeler olmak gibi bir özelliğe sahip olmadığı söylenebilir. Ancak bu yerleşmelerin bir çoğunda sadece yönetim bakımından köye bir bağlılık söz konusudur.

Araştırma sahasındaki mezraa yerleşmelerinin kuruluş tarihi eski olanlarında, mevcut araziler, varlıklı bir veya birkaç aileye ait iken, kuruluşu nispeten yeni sayılabilecek mezralarda ise mülkiyet düzeninde farklılıklar meydana gelerek mülkiyetin gelir seviyesi düşük çok sayıdaki aileye geçtiği gözlenmektedir. Yörede varlıklı ailelere ait olan mezraaların sayısı azalmış olup Memet. Çiçek, Şeyhbekir ve İbrahim mezraaları başlıcalarıdır.

Ağrı Ovası ve çevresinde yer alan mezraa yerleşmelerinde temel ekonomik fonksiyon, hayvancılık faaliyetidir. Ekip-biçme ve ekip- dikme faaliyetleri pek önem taşımaz. Ekme ve biçme faaliyeti olarak, nispeten alçak yükseltilerde bulunan mezraalarda çok sınırlı olarak buğday ve arpa ve daha yükseklerde ise sadece arpa tarımı yapılır. Bununla birlikte, mezraların hemen hepsinde geniş doğal çayır alanları bulunmaktadır. Dolayısıyla kışlık kuru ot üretimi ve hayvan otlatma, önemli bir yer tutmaktadır.

Mezralardaki mülkiyet sistemi incelendiğinde, köydekinden farklı olmadığı görülür. Nitekim mezraalarda da, araziler parsellere ayrılmıştır ve bu mülkler, genellikle mezralarda oturan sahipleri tarafından işletilmekte veya kiraya verilmektedir. Tarım arazisi az olan veya hiç bulunmayan aileler ise, varlıklı ailelerin topraklarını çayır veya meralarını ortakçılık usulü ile işletmektedirler. Zaten yöre mezralarındaki mülkler genellikle çayır ve mera alanlarından oluşmaktadırlar. Mevcut olan tarım arazileri ise, küçük yüzölçümlü ve parçalıdır. Ancak, özellikle Kovancık Köyü'ne bağlı mezralarda, nispeten büyük mülkiyet sistemlerinin varlığı dikkati çeker.

Araştırma sahasında mezraa yerleşmelerinin, ortaya çıkmasında etkili olan en önemli faktörlerden biri, köy yerleşmelerindeki geçim kaynakları ile nüfus dengesinin bozulmuş olmasıdır. Geçmiş dönemlerde varlıklı ailelerin veya kişilerin meydana getirdiği ve belli bir güç göstergesi olan, mezraa yerleşmeleri, son elli yılda artık eski karakter ve gelişiminden daha farklı kuruluş şartları ile oluşmaktadır. Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere, köy yerleşmelerinin ekonomik kaynaklarıyla orantısız artan nüfusa, iki seçenek kaldığı tespit edilmektedir. Birinci seçenek, köyden ayrılarak şehir yerleşmelerine göç etmektir ki, en fazla bu seçeneğin tercih edildiği anlaşılmaktadır. İkinci seçenek ise, köy geçim sahası dışında, köyden uzak, köy yerleşmesi ile arasında bir dağ, bir sırt yada bir akarsu gibi, doğal engel bulunan bir konumda, yeni bir yerleşim oluşturmaktadır. Ancak en verimli arazilerde, genellikle köy yerleşmeleri kurulmuş olduğundan, yeni kurulan mezra yerleşmelerine, tıpkı

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde olduğu gibi, genellikle az nüfuzlu bir yerleşmeyi geçindirebilecek, ekonomik potansiyeldeki sahaların kaldığı gözlenmektedir[97].

Mezraa yerleşmelerinde konutlar ve yapılış tarzları sahada kışların ne derece soğuk geçtiğini aksettirmektedir. Bir bakıma köy konutlarına benzemelerine rağmen, mezraa konutlarının, doğal çevre şartlarına daha fazla uyum gösterdikleri dikkati çeker. Konutlarda kullanılan yapı malzemesi genellikle taş ve topraktır. Geçim kaynakları hayvancılığa dayanan yörelerde, mezraa konutlarının plânları, hayvancılığın daha çok önem kazandığı köy yerleşmelerindeki konut planlarına benzer. Mezraa yerleşmelerinde, asıl aile konutundan daha çok sayıda ek yapı vardır. Evin eklentileri, ahır, kom, ağıl, kümes, tandır evi ve tezeklik gibi bölümlerden oluşur. Söz konusu eklentiler, bazen aile konutu ile birlikte ve aynı çatı altında bulunmakta, bazen de asıl konuta çok yakın veya konutla arasında en fazla birkaç metre mesafe bulunmaktadır Mezraa yerleşmelerindeki konutların tamamına yakını tek katlı olup, toprak örtülü düz bir çatı yapısına sahiptirler (Fotoğraf 35).

Fotoğraf 35 : Subaşı Mezraası konutlarından bir görünüm

Mezraa yerleşmeleri ekonomik bir faaliyet alanı olarak, kuşkusuz köy ailelerine katkı yapan yararlanma bölgeleridir. Ancak, bunlardan özellikle köylere bağlı uzak devamlı yerleşmeler ve az nüfuslu küçük köyler durumunda olanlar, hem ülkenin genel asayiş durumu bakımından, hem de sosyal ve ekonomik amaçlı yatırım hizmetleri bakımından devlet

[97] ARINÇ, K., 1991 a.g.e., Erzurum, s. 195.

yönetimine problem çıkaran yerleşmeler olmaktadırlar. Az nüfuslu olmaları nedeni ile, verilen hizmetler (yol yapımı, su temini, elektrik dağıtımı, okul ve sağlık hizmetleri gibi) rantabl olmaz[98]. Araştırma sahasındaki mezraaların büyük bir çoğunluğu dağlık alanda yer aldığından dolayı zaman zaman güvenlik açısından çeşitli problemlerle karşı karşıya gelmektedir. Nitekim, bölgede 1983 – 1995 yılları arasında yoğunlaşan terör olayları nedeni ile birçok mezraanın terk edildiği dikkati çeker.

2. 1. 2. 1. 2. c. Kom Yerleşmeleri

Ekonomik fonksiyonu büyük ölçüde hayvancılığa dayanan kom yerleşmeleri[99] çoğu araştırıcı tarafından farklı şekillerde tanımlanmışlardır. Nitekim Alagöz komları küçük birer hayvan çiftliği olarak ifade ederken[100], Aşağı Murat Bölgesi komları ile ilgili araştırma yapan SARIBEYOĞLU, *köy dışında davarı koymak için yapılmış birkaç ağıl ile çoban kulübesinden ibaret yerleşmelere kom denir*[101] şeklinde bir tanım yapmaktadır. ERİNÇ'e göre ise; kom, birinci planda hayvancılık amacı ile oluşturulmuş birkaç aile veya şahıs tarafından kurulmuş, bir veya birkaç haneli yerleşmedir ve adını müessisinden alır (Nusret Bey Komu, Necmettin Komu gibi). Fakat zamanla bunlardan bazıları büyüyerek bir küme köy halini almış ve bu gibi sahalardaki eski münferit veya küçük yerleşmeler birer toplu yerleşme şekline dönüşmüştür[102].

Araştırma sahasında 1999 yılında 14 adet kom yerleşmesi vardı. Hemen hepsi sahiplerinin adı ile anılan, birer hayvan besleme ve süt türevi gıda maddeleri üretme çiftlikleri görünümünde olan komların 5 tanesi köyden küçük devamlı yerleşme durumunda iken, 9 tanesi devamlı yerleşme sahaları dışında ve uzağında oluşmuş geçici yerleşmelerdir. Ancak bugün bölgede, geçmişte kom yerleşmesi olduğu halde; giderek köy yerleşmesi şekline gelmiş dört köy muhtarlığı vardır. Bunlar Çobanbeyi (Davutkomu), Kokulupınar (Esatkomu), Övündük (Bekokomu) ve Öztoprak (Arapkomu) köyleridir. Kom yerleşmesinden köye dönüşmüş olan bu kom – köy yerleşmelerinin[103] nüfusları genellikle azdır. Nitekim, Davutkomu'ndan zamanla oluşmuş olan Çobanbey'i köyünün 1997 yılı nüfusu 96,

---

[98] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 291.
[99] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 292.
[100] ALAGÖZ, C. A., 1941, a.g.e. Ankara, s. 156
[101] SARIBEYOĞLU, M., 1951 Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası, D.T.C.F. Anadolu Araştırmaları,Yay. No: 1, İstanbul, s. 37.
[102] ERİNÇ, S., 1953,a.g.e., İstanbul, s. 38-87.
[103] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 293

Esatkomu'ndan doğan Kokulupınar köyünün nüfusu 88 ve Arapkomu'ndan doğan Öztoprak köyünün nüfusu ise 130 kadardı. Bekokomun'dan doğan Övündük köyünün ise halen tüzel kişiliği devam etmekte olup nüfusu bulunmamaktadır.

Araştırma sahasındaki komların çoğunluğu yazları oturulup hayvan beslenerek süt ve dolayısıyla da süt türevi gıda maddeleri ile birlikte kısmen de tarım ürünleri yetiştirilen, kışları köylere dönülen yerleşmelerdir. Bir kısım komlar ise, yıl boyunca terk edilmezler. Kış mevsimi boyunca hayvanlar bir çoban ve ailesi nezaretinde komlarda kalır. Sahipleri ve işletmecileri komları terk eder, köylerine veya kente dönerler.

Sarıca köyü yönetim sınırları içinde yer alan ve yaklaşık 2300 m. yükseltide kurulmuş bulunan Ferhat komu ve Reşo komu daimi ikamet edilen kom yerleşmeleridir. Köy yerleşmesinin yaklaşık 3 km. kadar uzağında kurulan ve Demir ailesine ait olan Reşo komu yaklaşık 600 dönümlük bir araziye sahip olup 1999 yılı itibariyle 10 hanelik ve 72 nüfuslu devamlı bir yerleşme durumundaydı (Fotoğraf 36). Sarıca köyünün yaklaşık 2 km. kuzeydoğusunda kurulan ve Kayalar ailesine ait yaklaşık 3000 dönüm araziden oluşan Ferhat komu da devamlı ikamet edilen köyden küçük bir yerleşmedir. Bu yerleşmenin 1999 yılı itibariyle hane sayısı 9 ve nüfusu 65 kadardı. Söz konusu yerleşmelerin temel ekonomik fonksiyonu, hayvancılığa ve kışlık kuru ot üretimine dayanmaktadır. Bununla birlikte az da olsa buğday ve arpa gibi tahıl ürünleri de yetiştirilmektedir

Fotoğraf 36 : Devamlı ikamet edilen Reşo komundan bir görünüm

Her iki yerleşmenin arazilerinin büyük çoğunluğu çayırlıktır. Bu çayırlar biçilerek, beslenen hayvanların kışlık kuru ot ihtiyaçları karşılanmaktadır. Ferhat komunda 1999 yılında

70 dolayında büyük baş hayvan besleniyordu. Reşo komunda ise 500 dolayında küçük baş hayvan besleniyordu. Hayvanlar Mayıs ayı başlarından itibaren çobanların gözetiminde çevredeki meralara çıkarılmakta ve Eylül ayı başlarına kadar buralarda otlatılmaktadır. Daha sonra hayvanlar, kar yağıncaya kadar biçilmiş arazide otlatılmakta ve yaklaşık olarak Aralık ayı başlarında kışlık barınaklarına alınmaktadır. Anlaşılıyor ki Ferhat ve Reşo komları; hayvanların daha çok kış aylarında barındırılmasına yönelik ahırlar, komlar ve ağıllar ile orada yıl boyunca kalan ailelerin oturmasına yönelik konutların bulunduğu ve tarımsal ekonomik faaliyet bölgesi, beslenen hayvanların kışlık kuru ot ihtiyaçlarının karşılandığı basit birer yerleşmedir.

Çobanbeyi köyü yönetim sınırları içindeki Arap Komu, devamlı ikamet edilen bir yerleşme şeklindedir[104]. Mülkiyeti Gündoğu ailesine aittir. Kom sakinleri yıl boyunca burada oturmakta ve tarımsal faaliyetlerini sürdürmektedirler. Yaklaşık olarak 2100 m. yükseltide kurulmuş bulunan Arap Komu 1999 yılında 8 hanelik ve 42 nüfuslu köyden küçük devamlı bir yerleşme durumundaydı. Aynı yıl kom yerleşmesinde 150 dolayında büyükbaş ve 450 dolayında küçükbaş hayvan besleniyordu. Hayvancılıkla birlikte ekme – biçme faaliyetlerinin de yürütüldüğü yerleşmede, buğday, arpa ve kuru ot üretimi ile birlikte sınırlı bir şekilde de sebze (patates, soğan, fasulye vb.) tarımı yapılmaktadır. Küçük bir köy yerleşmesine benzeyen koma, elektrik, su, ve yol hizmetleri götürülmüştür. Kom sahiplerinin bir kısmı Ağrı'da ikamet edip ticaretle uğraşmaktadır.

Goncalı köyü sınırları içinde yer alan üç kom yerleşmesinden Posto komu; daimi ikamet edilen bir yerleşme iken, Ayşanoğlu ve Ziko komları kışları terk edilip köylere dönüldüğü, yazları hayvanların beslendiği ve kuru ot üretiminin yapıldığı birer kom yerleşmesi durumundadırlar. Goncalı köyünün kuzey doğusunda ve köye 4 km. uzaklıkta kurulmuş bulunan Posto komu ANAR ailesine ait olup yaklaşık olarak 2300 dönüm araziden oluşan devamlı bir yerleşmedir. 1999 yılında 17 hane ve 133 nüfustan oluşan yerleşmede, beslenen büyükbaş hayvan sayısı 100 ve küçükbaş hayvan sayısı da 400 dolayındaydı. Büyük bir yerleşme görünümünde olan Posto komunda temel ekonomik faaliyet tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Söz konusu yerleşmede ekme, biçme ve hayvancılık faaliyetlerinin başabaş olduğu dikkati çeker. Nitekim, buğday, arpa, kuru ot üretimi ve çok küçük çapta da olsa sebze (patates, soğan vb..) tarımı yapılmaktadır. Ancak bu üretim faaliyetleri geçim tipi olarak yapılmaktadır.

---

[104] Adını İlk Sahibi Arap Gündoğdu'dan Almıştır.

Çelik komu, Yukarı Kopuz köyünün 3 km kuzeyinde yer alan ve mülkiyeti Molla Süleyman köyünden Aydın ailesine ait olan bu yerleşme yaklaşık olarak 400 dönüm araziden oluşmaktadır. Çelik komu 1999 yılında 16 hanelik ve 78 nüfuslu bir yerleşme durumundaydı. Ancak kom sahiplerinden bir kısmı yıl boyunca burada oturmakta, diğer aileler ise genellikle yazın hayvanları ile birlikte koma çıkmakta ve kışın köylerine geri dönmektedirler.

Yerleşme çevresindeki araziler daha çok otlak olarak kullanılmakla birlikte kışlık kuru ot üretimi de yapılmaktadır. Hemen bütünüyle hayvan beslenen bir tarımsal işletme durumundaki bu yerleşmede, çok az miktarda da ekme – biçme faaliyetleri sürdürülmektedir. Özellikle ilkbahar aylarında hayvanları ile birlikte koma göç eden aileler, besicilik amacıyla hayvan beslemektedir. Yapılan tespitlere göre kışın komda kalan hayvan sayısı 70 – 80 dolayında iken, yaz aylarında 400 dolayında büyük baş ve 500 dolayında da küçük baş hayvan beslenmektedir.

Araştırma sahasında yer alan kom yerleşmelerine ait konutların büyük bir kısmı yakın çevreden elde edilen taşlardan yapılmış olup tek katlı ve tek odalı kulübeler tipindedir. Ancak, Arap komu ve Posto komu gibi daimi oturulan yerleşmelerde ailenin oturduğu esas oturma bölümlerinin inşaasında briket, demir ve çimento gibi modern yapı malzemelerinin de kullanıldığı göze çarpmaktadır. Bilindiği gibi komlar ekip biçme faaliyetleri ile birlikte, büyük ölçüde hayvancılığın yapıldığı tarım işletmeleridir. Bu nedenle yerleşme çekirdeklerinin eklentileri arasında, hayvan barınakları, ağıllar, danalık, kuzuluk gibi açık veya örtülü barınaklar en önemli eklentiler durumundadır. Ev ve eklentileri bir arada bulunduğu gibi, birbirinden ayrı da olabilirler (Fotoğraf 37).

Fotoğraf 37 : Köyden küçük ancak devamlı bir yerleşme olan Posto Komu'ndan bir görünüm

Mezraa ve yayla yerleşmeleri ile aradaki en önemli farklardan biri, mesken ve eklentilerinin bir arada bulunması, fakat başka bir aileye ait kom yerleşmesinin yakınında olmayışıdır[105]. Araştırma sahasındaki kom yerleşmelerinde toplu bir dokunun ortaya çıktığı dikkati çekmektedir. Kuşkusuz bu durumun temel nedeni, komlarda oturan ailelerin yakın akraba durumunda olmasıdır(Fotoğraf 38).

Fotoğraf 38 : Toplu dokulu bir yerleşme özelliği gösteren Ferhat komundan bir görünüm

Ağrı Ovası ve çevresindeki komlar, mezraalarda olduğu gibi, köyün geçim sahasının dışında ve köy kurulmaya yeterli gelmeyecek kadar küçük, ancak ekonomik potansiyeli nispeten küçük alanlar içinde gelişme göstermiş, köyden küçük bir yerleşme şeklidir. Araştırma sahasındaki komlar 1983 yılına kadar ekonomik potansiyeli yüksek çayır ve otlakların bulunduğu ve buna bağlı olarak büyük hayvan sürülerinin beslendiği köyden küçük yerleşmeler durumunda idi. Ancak 1983 yılından sonra ülke ve bölge genelinde yoğunluk kazanan terör olayları nedeni ile, söz konusu yerleşmelerde zaman zaman yerleşmenin kesintiye uğramasına bağlı olarak hayvancılık potansiyeli de azalmıştır. Yöredeki kom, mezraa ve hatta köylerden terör yüzünden göç eden aileler, Ağrı ve Eleşkirt ilçe merkezlerinin kenar mahallelerinde gecekondular oluşturmaya başlamışlardır. Bu durumun bir sonucu olarak kom yerleşmeleri geçmişteki ekonomik fonksiyonları ile orantılı olmayan basit birer yerleşme görünümü kazanmışlardır. Bu durum temel ekonomik fonksiyonu hayvancılığa dayanan sahada, hayvan sayısının giderek azalmasına ve halkın geçim sıkıntısı çekmesine yol açmaktadır.

---

[105] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s. 29

2. 1. 2. 2. Köyden Küçük Dönemlik Kır Yerleşmeleri

2. 1. 2. 2. 1. Yayla Yerleşmeleri

Araştırma sahasında özellikle hayvan yetiştiricileri ve besicilerinin yaz aylarında hayvanlarıyla birlikte yüksek ve serin yerleşme yerlerine giderek yaz boyunca hayvanlarını besledikleri ve imkanları ölçüsünde belirli hayvan ürünleri elde ettikleri yerleşme merkezleri olarak nitelendirilen yayla, çeşitli araştırıcılar tarafından değişik şekillerde tarif edilmektedir. Bir fiziki coğrafya terimi olarak yayla *akarsularla derin bir şekilde yarılmış parçalanmış, fakat üzerinde düzlüklerin belirgin olarak bulunduğu yeryüzü şekli*[106] yani plato anlamında tanımlanırken, beşerî coğrafya terimi olarak, yaz mevsiminde hayvanların otlatıldığı, köyün dışında olmakla birlikte ekonomik bakımdan köye bağlı ve onu destekleyen, bazen dinlenme amacıyla kullanılan mevsimlik konutların da yer aldığı dağların yüksek kesimlerindeki düzlükler[107] olarak tarif edilmektedir.

Bir hayvancılık bölgesi olması nedeniyle, Ağrı Ovası ve çevresindeki yaylalar ve yaylacılık faaliyetlerinin, kırsal yerleşmelerin temel ekonomik geçim kaynakları arasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Araştırma sahasındaki yayla yerleşmeleri, yükselti farkının arttığı kuzey ve güneydeki dağlık alanlarda ortaya çıkmışlardır. Yaz mevsiminde hayvan otlatmak, ekip – biçme faaliyetlerini sürdürmek amacıyla çıkılan yayla, aynı zamanda bu fonksiyonel özelliğiyle ile ilgili olarak mevsimlik bir yerleşme şeklidir. Diğer bir ifadeyle yaylacılık, step bölgelerinde yükselti farkının neden olduğu iklim değişmesi sonucu, farklı dönemlerde olgunlaşan bitki örtüsüne bağlı olarak, hayvan sürülerinin yer değiştirmesi ile ilgili bir faaliyettir[108]. Bu faaliyetlerin gerçekleşmesinde, sosyo-ekenomik ve kültürel farklılıkların yanı sıra, ülkemizin coğrafi yönden sahip olduğu biyo - klimatik ve topoğrafik koşullarının da önemli bir payı vardır[109].

Gerçekten de çok sayıda hayvana sahip olan bazı aileler, köy çevresindeki mera alanlarının sınırlı olmasına bağlı olarak, yaylara çıkma ihtiyacını duymaktadırlar. Buna karşılık yöredeki köy yerleşmelerinin büyük bir kısmı, yayla sahalarına günlük periyotlarla

---

[106] İZBIRAK, R., 1986, Coğrafya Terimleri Sözlüğü. İstanbul,s. 339.
[107] DOĞANAY, H., 1997, a. g. e. ,İstanbul, s. 273 – 278.
[108] EMİROĞLU, M., 1977, Bolu'da Yaylalar ve Yaylacılık, Ankara Üniv. D.T.C.F. Yay. No: 272, Ankara, s. 11
[109] SEVGİ, C., 1984, Adana İlinin Kuzeydoğu Kesiminde Yaylacılık. Ege Coğrafya Dergisi.Sayı. 2, İzmir,s.177.

ulaşabilecek konumlarda yer aldıklarından, yayla konutları oluşturma ihtiyacı duymamışlardır. Nitekim, tarımsal potansiyelin sınırlı oluşu nedeniyle en önemli ekonomik faaliyeti hayvancılığın oluşturduğu kesimlerde, yaz mevsiminde kuruyan otlaklara karşılık, yüksek kesimlerde otlamaya uygun verimli meraların ortaya çıkması, mevsimlik göç hareketini ortaya çıkarmışsa da; geçimin sağlanabilmesi için ekip biçme faaliyetlerinin sürdürülmesi ve bu faaliyetin yaz mevsiminde yoğunlaşması nedeniyle, aile bireylerinin büyük bölümünün köyden ayrılamaması, yazlık otlak alanlarında konut inşa zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır.

Araştırma sahasının güneyinde yer alan ve genellikle Eleşkirt ilçesine bağlı köylere ait yaylalarda sabit aile konutları bulunmaktadır. Bu kesimdeki yayla konutları,çoğunlukla doğal çevrenin etkisinin çok belirgin olarak gözlendiği basit kulübelerden oluşmakla birlikte, Kavak yaylasında olduğu gibi, modern yapı malzemelerinin kullanımıyla inşa edilmiş konutlara da rastlamak mümkündür (Fotoğraf 39). Yayla evleri taş yapı malzemesinin çamur harcı kullanarak üst üste sıralanması ve üzerinin çevreden sağlanan ağaç ve çalı dalları ile örtülerek toprakla kapatılması sonucu oluşturulmuş, çoğunlukla tek odalı, yüksekliği 1.5 – 2 m. yi aşmayan basit konutlardır.

İki odalı yayla evlerinde önce mutfak işlerinin görüldüğü, üretilen yağın ve peynirin saklandığı ve kiler adı verilen bölmeye girilmekte, buradan basit bir kapı veya bir örtü ile kapatılmış kapıdan yemek yeme, dinlenme ve uyuma fonksiyonuna yönelik olarak düzenlenmiş ikinci bölmeye geçilmektedir. Tamamen çevreden sağlanan taş veya çalılardan inşa edilen ve ağıl olarak adlandırılan küçük baş hayvan barınakları ise, üzeri açık iki bölümden oluşmaktadır (Fotoğraf 40). Ancak söz konusu meskenlerin çoğu, sağlık açısından yaşamayı tehdit edecek kadar, ilkeldir.

Fotoğraf 39 : Briket ve çimento kullanılarak inşa edilen Kavak yaylası konutlarına bir örnek

Fotoğraf 40 :Kavak yaylasında çevreden elde edilen yapı malzemeleriyle inşa edilen ve ilkel bir görünüm arz eden konutlardan bir görünüm

Sahanın kuzey ve kuzeydoğusundaki yayla konutları, göçebe evler diyebileceğimiz[110] çadırlardan oluşmuştur. Yayla konutları incelendiğinde, göçerlere ait konutların genellikle kıl çadırlardan, devamlı yerleşmelerden yaylalara göç edenlerin konutlarının ise mahruti çadırlardan oluştuğu gözlenmektedir. Çadırların hemen bitişiğinde taş duvarlarla çevrili, *zahire ambarı* adı verilen bir eklenti vardır. Bunun üzeri, depolanan tereyağı ve peynir gibi hayvansal ürünleri korumak için, kamışların yan yana sıralanıp bağlanmasıyla oluşturulan çitlerle örtülmüştür. Çadırların bitişiğindeki eklentilerden biri de, kuzuların geceleyin muhafaza altında tutulduğu *koz* adı verilen kuzu yeridir. Bunların da etrafı taş duvarlardan çevrilmiş olup üzeri açıktır (Fotoğraf 41).

Yaylacı ailelerin temel gıda maddeleri veya ihtiyaçları ortalama olarak haftada bir devamlı yerleşme merkezlerine gidip gelen erkekler tarafından karşılanır. Hem tarım ve hem de yaylacılıkla uğraşan aileler, yaz boyunca köyleriyle olan bağlantılarını sürdürürler. Erkekler zaman, zaman köylerine giderek, oradaki işlerini bitirdikten sonra tekrar yaylaya dönerler.

Fotoğraf 41 : Sinek Yaylasında Iğdır ve Doğubayazıt'lı yaylacıların barındıkları çadırlar ve eklentilerinden bir görünüm.

Ağrı Ovası ve çevresinde yaylacılık amacıyla yararlanılabilecek arazilerin, çok geniş olduğu gözlenir. Aslında yayla arazisi olmalarına rağmen, köy yerleşmelerine çok yakın bulunmaları nedeniyle yer yer mera olarak da adlandırılan yaylalar, araştırma sahası yüzölçümünün yaklaşık % 61'ini teşkil etmektedirler. Buna karşılık, ekili – dikili tarım

[110]TANOĞLU, A., 1966, a.g.e., İstanbul, s. 207.

arazilerinin yüzölçümü daha az olup, saha yüzölçümünün % 36'sı kadardır. Ekilebilir arazi varlığının az olması nedeniyle, köy yerleşmelerinin temel ekonomik kaynağı genellikle hayvancılığa, hayvancılık faaliyetleri de yayla alanlarına dayanır. Gerçekten yöredeki yaylalar, devamlı yerleşmelerindeki bir kısım ailelerin ekonomik faaliyet alanı olup, buralarda hayvan otlatmak, tarım yapmak ve hayvan ürünleri üretmek gibi ekonomik faaliyetler yapılır[111].

İnceleme alanındaki yayla yerleşmelerinin dağılımı incelendiğinde, genellikle devamlı yerleşmelerden daha yüksek konumlarda yer aldıkları gözlenmektedir. Sahanın kuzey doğusundaki yayların yükseltisi 2900 m.ye kadar çıkar, buna karşılık, ovanın güney – güneybatısındaki yayların yükseltisi fazla değildir. Bu kesimdeki en alçak konumlu yayların 1900 m. yükseltisinde yer aldığı gözlenmektedir. Dolayısıyla en yüksekte ve en alçakta bulunan yaylalar arasında, yaklaşık 1 000 m.lik bir yükselti farkı mevcuttur. Bu nedenle farklı konumlara dağılmış yaylalar arasında, yükseltinin etkisiyle yaylaya göç ve yayladan devamlı yerleşmelere geri dönüş tarihleri ile doğal vejetasyon türlerindeki çeşitlilik ve vejetasyon süresi bakımından, bariz farklılıkların olmadığı gözlenir.

Nitekim, yörede yaylaya çıkış tarihleri, köyden köye değişmekle birlikte genellikle 1 ile 15 Mayıs tarihleri arasında kalan devre olarak kabul edilebilir. Yayladan dönüş tarihleri ise, soğukların artması, kar yağışlarının erken başlaması ve otun tükenmesine bağlı olarak, 15 ila 30 Eylül arasında değişmektedir.

Araştırma sahasının en yüksek yayla arazisi, ovanın kuzeydoğusundaki Sinek düzü ve çevresinde bulunmaktadır. Aladağ yaylasından sonra bölgenin ikinci büyük yaylası olan ve Ahtalar gediği ile Balık gölü arasında geniş bir alan kaplayan Sinek yaylası aslında iki kısma ayrılır. Ön Sinek adı verilen bölümün suları Aras'a , Arka Sinek denilen bölümün suları Murat'a akar. Suyu bol, ilkbahar ve sonbaharda çok yağış alan bu yaylada bol miktarda ot ve çayırlar yetişir. Sinek yaylası, Kovancık, Sarıharman ve Koçbaşı köylerinin sınırları içinde yer almaktadır. Orta kesiminde yaklaşık 50 hektarlık bir sazlık alanın çevresinde yer alan çok sayıdaki yaylalardan (Belopınar, Kandil, Hatunpınarı, Alikasım, İsabey, Cimşit, Yemliyurt, Aligülkan, Demyurdu, Mehmetali, Rasulbey, Musayurdu, Haskipiri ve Kerro yaylaları) en fazla yararlananlar Doğubayazıt ve Iğdır yöresinin yaylacıları olup, her yıl bu yaylalara, sayısı 10–12 000 baş arasında değişen hayvanlarıyla birlikte göç ederek, yaz mevsimi boyunca yaylada kalmaktadırlar. Söz konusu yaylalarda her yayla mevsiminde 80 – 100 civarında kıl ve mahruti çadırdan oluşan, geçici yayla yerleşmeleri oluşmaktadır (Fotoğraf 42).

---

[111] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 273.

Fotoğraf 42 : Kıl ve mahruti çadırlardan oluşan geçici yayla yerleşmeleri

Araştırma sahasındaki en az yükseltiye sahip yayla ise Yeşilova köyüne ait Kavak yaylasıdır. Yükseltisi 1850 – 1900 m. civarında değişen Kavak yaylası, yükseltinin az olması nedeniyle üzerindeki doğal vejetasyonu erken kurumakta hayvan besleme açısından diğer yaylalar kadar önem taşımamaktadır. Söz konusu yaylaya Mayıs ayı ortalarında çıkan yaylacılar, yayladaki otların kuruması nedeniyle Ağustos ayı başlarında tekrar köylerine dönmektedirler. Köyün çevresindeki çayır ve mera alanları ile biçilen buğday ve arpa tarlalarında hayvanlarını otlatan köylüler,buğday ve arpa hasadını tamamladıktan sonra, Eylül ayı başlarında tekrar yaylaya dönmektedirler. Kar yağıncaya kadar Yeşilova köylüleri hayvanları ile birlikte yaylada kalmaktadırlar.

Ağrı Ovası ve çevresinin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinin hemen, hemen tamamında yaylaların ve yaylacılık hareketlerinin önem kazandığı gözlenmektedir. Özellikle, Ağrı Merkez ilçenin kuzey, kuzeydoğu ve doğusundaki yüksek kesimler, alpin çayırlar katının yayılış gösterdiği bir kuşak halindedir. Bu kesimde bulunan Başçavuş, Gümüşyazı, Hanoba, Sırdo, Çatalpınar, Cumaçay, Ortayokuş, Beşiktepe, Kavak, Sağırtaş, Davut, Taşdan, Kerem, Tavşan, Kirpi ve Tendürek yaylaları, çevredeki kırsal yerleşmelerin çıktıkları yaylalar olmakla birlikte, 500 – 800 kişi arasında değişen bireye sahip, göçebe aşiretlerinin de yayla bölgeleri durumundadır.

Araştırma sahasını çevreleyen dağların daha sıcak olan etek ve vadi içlerinde çok sayıda köy yerleşmesi kurulmuştur. Bu köy yerleşmeleri, bir yandan yerleşim alanlarının

çevresindeki küçük düzlüklerde ekip – biçme faaliyetlerine başlarken, diğer yandan geleneksel hayvancılık faaliyetini sürdürmeye devam etmişlerdir. Yükselti farkının 1000 m. ye yaklaştığı araştırma sahasının bu bölümlerinde, arazinin derin vadilerle parçalanması ve yüksek eğim değerlerinin tarım alanlarını sınırlandırması, hayvancılık faaliyetlerinin önemini korumasına neden olmuştur. Ancak, yükselti farkına bağlı olarak kısa mesafelerde değişiklik gösteren iklim, doğal bitki örtüsünün farklı yüksekliklerde, farklı devrelerde gelişmesine neden olmuştur.

Yaz mevsiminde etkili olan kuraklık sonucu, alçak zonda otlakların kurumasına karşın yüksek kesimlerde ot ve çayırların yeni gelişmeye başlaması, hayvan sürülerinin yaz mevsiminde yüksek kesimlerdeki otlak alanlarına çıkarılmasını gerektirmiş ve insan gruplarına, özellikle kırsal yerleşmelere ek bir geçim alanı[112] niteliğindeki yayla yerleşmelerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, özellikle etek ve vadi içlerinde kurulan köylerin büyük bir bölümünün yayla alanlarına çok yakın olmaları nedeniyle, yaz mevsiminde hayvan sürülerinin günübirliğine getirilip otlatıldığı bu yüksek düzlüklerde, yayla konutlarının inşası zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Öyle ki, araştırma sahasının bu kesiminde yayla olarak adlandırılan bu yüksek düzlüklerde, yayla yerleşmelerine rastlamak mümkün olmamıştır.

Bölgede son dönemlerde etkili olan terör olayları ve değişen sosyal, kültürel ve ekonomik koşulların etkisi ile mera hayvancılığının önemini yitirmesi ve göçler yoluyla kırsal yerleşmelerin nüfusunun sürekli azalması, mevsimlik bir yer değiştirme hareketi olan yaylacılığın da[113] önemini kaybetmesine neden olmuştur. Nitekim, Ağrı Ovası ve çevresindeki yaylalara çıkarak belli bir süre kalan aile sayısı 448 kadardır. Yaylalara göç eden aileler 1194 kişilik toplam birey sayısına sahip olmalarına rağmen, yayla göçlerine genellikle hayvanlar ile birlikte kadın, çocuk ve çobanların katıldıkları, erkeklerin ise daha çok sürekli yerleşmelerde kaldıkları dikkati çekmektedir. Yaylalara 1999 yılında, 20093 küçükbaş ve 2939 büyükbaş olmak üzere toplam 23032 hayvan çıkmıştır. Başka bir ifade ile, araştırma sahasındaki küçükbaş hayvan sayısının % 10.5'i ve büyükbaş hayvan sayısının da ancak % 4'ü yaylacılık faaliyetlerine katılmıştır. Oysa 15 – 20 yıl öncesine kadar bu sayının bugünkünden 2 – 3 kat daha fazla olduğu belirtilmektedir.

---

[112] EMİROĞLU, M., 1977, a.g.e. Ankara, s. 10.

[113] ALAGÖZ, C. A., 1993, *Türkiye'de Yaylacılık Araştırmaları*, Ankara Üniv. Türkiye Coğ. Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, S. 2 Ankara, s.1.

Ağrı Ovası ve çevresinde yaylaya çıkış tarihleri il valiliği tarafından, önceden kararlaştırılıp ilan edilmektedir. Kararlaştırılan tarihlerde yaylaya çıkacak aileler, birlikte hareket ederek, yaylalara göç ederler.Yaylaya olan bu göçe, bütün hayvanlarla birlikte, her aileyi temsilen birkaç kişi katılır. Özelikle kadınlar ve çocuklar yayla göçüne en çok katılanlardır. Araştırma sahasındaki yaylaların hemen hepsinde sadece hayvancılık faaliyetlerinin hakim olduğu gözlenir.

Araştırma sahasındaki yaylacılık faaliyetlerinin iki şekilde gerçekleştiği gözlenmektedir. Yaylalara göç hareketinin ilki, Ağrı Ovası ve çevresindeki daimi yerleşmelerden yaylalara gerçekleştirilen mevsimlik göç hareketidir. İkinci tipi ise, havza dışındaki sürekli yerleşmelerden yaylalara gerçekleştirilen mevsimlik göçler oluşturur. İkinci tip göç hareketine daha çok Doğubayazıt ilçesine bağlı köyler ile Iğdır iline bağlı ilçe ve köylerden gelen aileler katılmaktadır.

Köy yerleşmelerinden yaylaya gerçekleştirilen göç hareketlerinin her iki şeklinde de genellikle kademeli bir durum söz konusudur. Mart ayı sonlarına kadar köylerindeki ahırlarda veya komlarda barındırılan hayvanlar, havaların ısınmaya başlaması ile birlikte kışlık barınaklardan çıkarılır ve köy civarındaki otlaklarda otlatılır. Ancak Nisan ayı sonlarına doğru ovadaki tarlalarda ekim hazırlıklarına başlanması nedeniyle, hayvanları yayla mevsimine kadar tarım alanlarından uzakta tutmak bir zorunluluk halini alır. Bu nedenle yaklaşık 15 Nisandan sonra hayvanlar, ovayı çevreleyen yamaçlar üzerinde bulunan meralara götürülür. Burada hayvanlar yaklaşık 1 ay otlatılır. Mayıs ayının 15'inden sonra ise yaylalara çıkılır. Ancak, dağ ve etek köylerinin önemli bir kısmında, yaklaşık olarak 15 Nisana kadar köylerde korunan hayvanlar, bu tarihten sonra havaların ısınması ve kar örtüsünün ortadan kalkmaya başlamasıyla birlikte, otlatma faaliyetleri köy çevresindeki meralarda sürdürülür. Yayla alanlarındaki kar örtüsünün ortadan kalktığı ve otların büyümeye başladığı Mayıs ayının ortalarından itibaren de yaylacılar hayvanları ile birlikte yaylalara göçerler. Yayladan dönüş tarihleri ise, soğukların ve yağışların erken başlamasına bağlı olarak, 15 ila 30 Eylül arasında değişmektedir.

2. 1. 2. 2. 2. Kom Yerleşmeleri

Araştırma sahasında 1999 yılında 14 adet kom yerleşmesi vardı. Hemen hepsi sahiplerinin adı ile anılan, birer hayvan besleme ve süt türevi gıda maddeleri üretme çiftlikleri görünümünde olan komların 9 adedi, devamlı yerleşme bölgeleri dışında ve uzağında oluşmuş geçici yerleşmelerdir. Daha öncede belirtildiği gibi Ağrı Ovası ve çevresindeki komların

çoğunluğu yazları oturulup hayvan beslenerek süt ve dolayısıyla da süt türevi gıda maddeleri ile birlikte kısmen de tarım ürünleri yetiştirilen, kışları köylere dönülen yerleşmelerdir.

Goncalı köyü sınırları içinde yer alan üç kom yerleşmesinden, Ayşanoğlu ve Ziko komları kışları terk edilip köylere dönüldüğü ve yazları hayvanların beslendiği ve kuru ot üretiminin yapıldığı birer kom yerleşmesi durumundadırlar. Yazları oturulup hayvan beslenerek süt ve dolayısıyla da süt türevi gıda maddeleri üretilen, kışları köylere dönülen yerleşmelerden biri olan Ziko komu; Goncalı köyünün 15 km. kuzeybatısında kurulmuş bulunan basit bir yerleşmedir. Mülkiyeti KAYA kardeşlere ait olan ve yaklaşık olarak 5000 dönüm araziden oluşan yerleşmede, 1999 yılında 200 dolayında büyükbaş ve 150 dolayında küçükbaş hayvan besleniyordu. Yerleşmenin temel ekonomik fonksiyonu, hayvancılığa ve kuru ot üretimine dayanmaktadır. Mayıs ayı sonlarında hayvanları ile birlikte koma göç eden aileler Eylül ayı içinde tekrar Goncalı köyüne geri dönmektedir.

Goncalı köyünün 19 km kuzeyinde yer alan ve 1999 yılında 10 hane ve 78 nüfustan oluşan bir diğer kom yerleşmesi de Ayşanoğlu'dur. Ziko komununda olduğu gibi yazları oturulup hayvan beslenen ve kışları köylere dönülen bu yerleşme, üç bölümden oluşmaktadır. Yaklaşık olarak 1500 dönümlük araziden oluşan bu kesimde BOZKURT, KÖSEDAĞ ve BOZTAŞ ailelerine ait kom yerleşmeleri vardır. BOZKURT ailesine ait olan komda 300 dolayında büyükbaş hayvan beslenirken, KÖSEDAĞ ailesine ait olan komda da aynı yıl 300 dolayında büyük baş hayvan besleniyordu. Bu komlar sahipleri tarafından işletilirken, BOZTAŞ ailesine ait olan kom 1999 yılında karşılığında kiraya verilmişti. Dolayısıyla BOZKURT ve KÖSEDAĞ ailelerine ait komlar sahipleri tarafından geçim tipi üretim yapmak amacıyla kullanılırken, BOZTAŞ ailesine ait kom ticari amaçlı olarak kullanılmaktadır.

BOZTAŞ ailesine ait olan kom araştırma sahası içerisinde yer almasına rağmen, kom sahipleri Kağızman ilçesinde ikamet etmektedirler. Diğer iki komun sahipleri olan BOZKURT ve KÖSEDAĞ aileleri de Ağrı kentinde oturmaktadırlar. Söz konusu kom yerleşmelerinin temel ekonomik fonksiyonu hayvancılığa ve kışlık kuru ot üretimine dayanmaktadır. Bölgedeki diğer komlarda olduğu gibi, Mayıs ayı sonlarında koma çıkılmakta ve Eylül ayında geri dönülmektedir.

Başçavuş köyü yönetim sınırları içindeki Şahin komu; ŞAHİN ailesine ait olup, 11300 dönüm araziden oluşmaktadır. Bölgenin zengin ailelerinden olan kom sahipleri, komlarını 1999 yılında 4 milyar karşılığında kiraya vermişlerdi. Yazları oturulup hayvancılık ve kuru ot üretimi yapılan kom yerleşmesinde 1999 yılında 4 000 dolayında küçükbaş hayvan ve 600

dolayında da büyükbaş hayvan besleniyordu. Dolayısıyla Şahin komu ticari amaçlı hayvan besiciliğinin yapıldığı bir yerleşme durumundadır.

Balkaynak köyünün 3 km. batısında yer alan Emin komu yaklaşık olarak 1500 dönüm araziden oluşmaktadır. 1995 yılına kadar daimi ikamet edilen bu yerleşmede 9 hane ve 55 nüfus bulunuyordu. 1995 yılından sonra bölgede devam eden terör olayları nedeniyle boşaltılan yerleşmeye, yaz aylarında göç edilmekte ve kışın Çamurlu köyüne geri dönülmektedir. Mülkiyeti Emin DURSUN' a ait olan ve bugün torunları tarafından işletilen Emin komunun temel ekonomik fonksiyonu tarıma ve hayvancılığa dayanmaktadır. Nitekim kom yerleşmesinde buğday ve arpa tarımı ile birlikte kışlık kuru ot üretimi de yapılmaktadır. Ancak buradaki üretim faaliyeti, geçim tipi olarak yapılmaktadır. Diğer kom yerleşmelerinde olduğu gibi, kışları terk edilip köye göçüldüğü ve yazları tarım ve hayvancılığın yapıldığı yerleşmede 1999 yılında 150 dolayında büyükbaş hayvan besleniyordu.

Toprakkale köyü yönetim sınırları içinde kalan, İbrahim komu, Salih komu, ve Kıskanç komu daha önceleri daimi ikamet edilen köyden küçük birer yerleşme durumunda idi. Ancak, 1995 yılında İbrahim komunun sahipleri yerleşmeyi terk ederek İstanbul'a göç etmişlerdir. Salih komu ve Kıskanç komunda oturan aileler ise buradaki konutlarını terk ederek, Toprakkale köyüne yerleşmişlerdir. Her üç kom yerleşmesinin çayır ve mera arazileri sahipleri tarafından sürü sahiplerine veya kışlık kuru ot üreticilerine kiraya verilmektedir. Toprakkale köyü sınırları içerisinde yer alan Mehmet ve Cemal Acem'e ait olan Mehmet komu ise, 1999 yılında 8 hane ve 49 nüfustan oluşuyordu. Yazın hayvan beslemek ve kışlık kuru ot elde etmek amacı ile çıkılan ve kış aylarında köye geri dönülen, bu köyden küçük yerleşmede 500 dolayında küçük baş ve 150 – 200 dolayında da büyükbaş hayvan besleniyordu. Burada yapılan hayvancılık faaliyetinin geçim tipi olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

Araştırma sahasındaki devamlı oturulan kom yerleşmelerinde olduğu gibi, geçici ikamet edilen kom yerleşmelerine ait konutların büyük bir kısmı da yakın çevreden elde edilen taşlardan yapılmış olup tek katlı ve tek odalı kulübeler tipindedir (Fotoğraf 43).

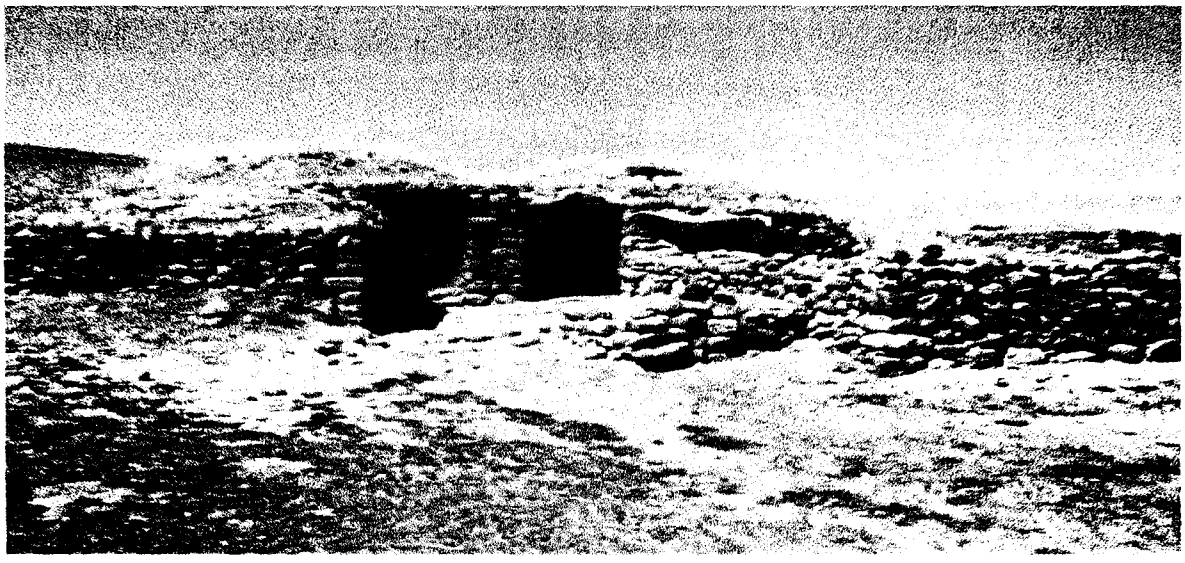

Fotoğraf 43 : Peryodik olarak kullanılan Ziko komundan bir konut örneği

2. 1. 2. 3. Kırsal Konutlar

Yerleşme şekillerinin ortaya çıkmasında rol oynayan coğrafi faktörler, Ağrı Ovası ve çevresindeki konutlar üzerinde de etkisini göstermektedir. Bilindiği gibi konutlar, yalnızca içinde yer aldıkları doğal çevre şartları ile değil, kendisini meydana getiren insanın faaliyetlerine, kültürüne, sosyal ve ekonomik şartlarına bağlı olarak da çeşitli şekil ve özellik kazanırlar. Bu nedenle konutlar her şeyden önce doğal çevre şartları ile insan ve faaliyetlerinin bir eseri olarak kabul edilirler[114].

İnsan topluluklarının doğal peyzaj üzerinde oluşturdukları en önemli unsurlardan biri olan konutlar, insan gibi kısa ömürlü olmalarına rağmen, değişmeyen faktörlerin etki ve izlerini taşıyan, coğrafi çevrede değişmeyen bazı özelliklere göre yeni baştan ve süratle tanzim edilebilen beşeri tesislerdir[115]. Sürekli değişim içerisinde olmakla birlikte uzun bir geçmişin izlerini taşıyan ve kısmen devamlılık gösteren konutlar, gelenek, görenek ve diğer psikolojik, etnik, tarihi ve ekonomik faktörlerin yanında, bölgeye göre değişen coğrafi faktörlerin denetiminde şekillenmişlerdir[116].

---

[114] TUNÇDİLEK, N., 1967, Türkiye İskan Coğrafyası, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yay. No 1283, Coğ. Enst. Yay. No. 48,İstanbul, s. 51.

[115] GÖNEY, S., 1967, Mengen Havzasında Köy Meskenleri, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enst. Dergisi, Cilt 8, S. 16, İstanbul, s. 112 – 130 .

[116] KÖSE, A., 1997, a.g.e., Erzurum, s. 163.

Coğrafi çevrenin konutlar üzerindeki etkisi, daha çok kullanılan yapı malzemelerinde görülmektedir[117]. Yapı malzemesi, şekli ve muhtelif kısımlarının tertip tarzı ile içinde bulundukları coğrafî şartların etkisini taşıyan ve bu etkiyi yansıtan kır konutları, coğrafyanın üzerinde önemle durduğu konulardan birini oluşturur[118]. Özellikle konutların yapı malzemeleri şekil ve planları üzerinde, yer aldıkları coğrafi çevrenin etkisi daha fazla hissedilmektedir[119]. Bu özelliğinden dolayı kır meskenlerine bakıldığında yöredeki doğal ve beşerî çevre şartları hakkında bilgi sahibi olmak da mümkündür[120]. Bu kısa açıklamalar, konutların yalnızca birbirinden farklı özellik gösteren, mekan parçaları arasında değil, homojen karakter taşıyan çok küçük alan birimlerinde, hatta aynı yerleşme ünitesinde dahi, farklı tip ve özellikte olabileceğini gösterir. Bu nedenle geniş bir alanda küçük veya büyük topluluklar halinde yer almış konutların, büyük bir çeşitlilik içinde karşımıza çıkması doğaldır. Ancak her birinde var olan özelliklerden bazıları, onların ortak özellikleri olarak, kolaylıkla ayırt edilebilir. Yine bunlardan coğrafî şartların etkilerini yansıtanlar, coğrafî incelemeler açısından en uygun olanlarıdır.

Çevrenin konutlar üzerindeki etkisini en belirgin şekilde çevreden temin edilen malzemenin kısmen ya da tamamen, konut yapımında kullanılmış olmasında görüyoruz. Taş, toprak yada kerestenin, değişik ölçülerde kullanılması ile meydana getirilmiş konutlar, kendilerine özgü ortak şekilleri ve yapı tarzları ile çevrenin etkilerini en açık şekilde bizlere yansıtırlar[121]. Ayrıca doğal şartlarla, yörede yaşayan insanın örf, adet, ekonomik durumu gibi sosyal koşulları da konutun yapı gerecinden çok, şekli ve büyüklüğü üzerinde etki gösterir.

2. 1. 2. 3. a. Doğal Çevre ve Konutlar

Doğal çevrenin konutlar üzerindeki en açık etkisini, özellikle çevreden temin edilen ve konut yapımında kullanılan yapı malzemelerinde görmek mümkündür. Ağrı Ovası ve çevresindeki kır konutlarının, inşaasında kullanılan başlıca yapı malzemeleri, taş, toprak ve ahşap olmakla birlikte, tek bir yapı malzemesinden inşaa edilmiş konutlara rastlamak mümkün değildir. Köy konutları; coğrafi çevre koşullarına en iyi şekilde uyum sağlamış ve

---

[117] ÖZAV, L., 1996, Simav Depresyonu ve Çevresinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniv, Yay no 83, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yayınları No: 64, Araştırma Serisi No: 10, Erzurum, s. 121.

[118] TANOĞLU, A., 1966, a.g.e., İstanbul, s. 202.

[119] ÖZÇAĞLAR, A., 1988, a.g.e., Ankara, s. 149.

[120] KALELİOĞLU, E., 1977, Gaziantep Yöresinde Yerleşme, Meskenler, Nüfus ve Ekonomik Faaliyetler, Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt 28, S. 3 – 4, Ankara, s. 52.

[121] SERGÜN, Ü., 1986, Kocaeli Yarımadasında Kırsal Yerleşme, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3370, İstanbul, s. 95.

kurulmuş olduğu konumun jeolojik ve jeomorfolojik özellikleri ile iklim şartlarını, ailelerin sosyo-ekonomik ve sosyo kültürel durumlarını, en iyi şekilde yansıtan ve insan hayatına bağlı coğrafi bir olaydır[122].

Büyük bir bölümünün dağlık tepelik alanlardan oluştuğu çalışma alanında, taş malzemenin, değişen ölçülerde, fakat hemen hemen her konutta inşaa malzemesi olarak kullanıldığı dikkati çeker. Diğer malzeme çeşitlerinin de yer alması, hatta bir kısım konutlarda bu tür malzemenin daha yüksek miktarda kullanılmasına karşın, Ağrı Ovası ve çevresi köy konutlarında genelde dikkati çeken özellik, onların daha çok taş malzemeye dayalı olarak meydana getirilmiş olduklarıdır. Kuşkusuz bunun sebebi, yörede konut yapımına elverişli taş çeşitlerinin çok bulunmasıdır.

Ağrı Ovası ve çevresi ülkemizin taş yapı gereci bakımından en zengin kesimlerinden birisidir. Nitekim Ağrı Ovası'nın çevresinde yükselen, Kösedağ, Dedemaksut Dağı, Kandil Dağı, Zado Dağı, Sekir Dağı ve Kızılca Ziyaret Dağı gibi volkan konilerinin çıkardığı lav ve tüfler çok geniş alanlara yayılmıştır. Bu nedenle araştırma sahasının, özellikle dağ ve etek köyleri konutlarında, çevrede bol miktarda bulunan tüfler ile diğer volkanik kökenli taşlar, özellikle de bazalt ve andezitler hakim yapı gerecini oluşturmaktadır. Buna karşılık dağ köylerinde, toprak konutlar yok denecek kadar azdır. Bunun nedeni ise, ovadan yamaçlara doğru yükseldikçe taş yapı gerecinin kolayca bulunması, yükselti ile birlikte yağışın da artması ve oluşumunun nispeten yeni olduğu kabul edilen lav örtüleri üzerinde kerpiç tuğlası imaline uygun kil oranı yüksek toprakların pek bulunmaması olarak sıralanabilir.

İnceleme sahasındaki taş çeşitleri, sadece volkanik kökenlilerden ibaret değildir. Alüvyal ve kolüvyal malzeme ile doldurulmuş Ağrı Ovası ile Murat Nehri ve kollarının oluşturduğu vadilerin belirli alanlarda genişlediği tabanları dışındaki, araştırma sahasının her yerinde, yüzeylenen farklı litolojik formasyonlardan kolay ve bol olarak çeşitli özellikte kayacın elde edilebilmesi de, taş yapı malzemesinin, birinci derecede önem kazanmasına neden olmuştur.

Nitekim, volkanik taşlar ile birlikte kullanılan ve yörede *moloz taşı* olarak da adlandırılan dolomitik rekristalize kireç taşları, nemden etkilenmedikleri için genellikle, temel ve temelden belli bir yüksekliğe kadar olan kısımların inşasında kullanılmaktadır. Taş ocaklarından çıkarılan volkanik taşlar, çıkarıldıkları sırada oldukça yumuşak iken, hava ile

---

[122] KODAY,S.1995, Dadaşköy Meskenlerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi, Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak.Ed. Bil. Araştırma Dergisi, S. 21,Erzurum,s.29.

temas ettikçe sertleşmekte ve dayanıklılık kazanmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle, kolayca işlenebilmekte ve istenilen şekil verilebilmektedir. Ancak, volkanik taşlar temele işlendiğinde ise yumuşamakta ve özelliğini kaybetmektedir[123].

Doğal çevrenin etkilerini yansıtan taş konutlar, kullanılan taş cinsine göre saha içerisinde yer yer farklılıklar göstermekle birlikte, genel olarak farklı litolojik özelliklerden kolay ve bol elde edilebilen taşların birlikte kullanıldığı gözlenir. Dağ köylerinde taş konutlar, kazılarak veya kırılarak çıkarılan taşların genellikle hiç işlenmeden düz yüzeylerinin birbirinin üzerine gelecek şekilde yerleştirilmesiyle yapılmaktadır. Ova köylerinde ise, taş konut yapımında, çoğunlukla yontulup düzeltilmiş kesme taşların kullanıldığı dikkati çeker. Eski taş konutlarda yapı harcı olarak, hemen bütünüyle toprak ve saman karışımından oluşturulmuş çamur kullanılmıştır. Ancak zaman içerisinde iktisadi seviyenin yükselmesine paralel olarak, araştırma sahasında taş mesken inşasında beton harcı kullanılma oranının giderek arttığı gözlenmektedir.

Yapı gereci olarak taş, çok nadir olarak tek başına kullanılmıştır. Nitekim, mevsimlik olarak kullanıldığı için özen gösterilmeden inşa edilen yayla, kom ve mezraa konutları ile köylerdeki ağıl ve samanlık gibi eklentilerin bir bölümü, hiçbir işleme tabi tutulmadan taşların üst üste konulması ile oluşturulmuştur. Ancak, yörede taştan yapılan kır konutlarının tamamına yakınının yan bileşenleri, konutun dayanıklılığını arttırmak üzere, ahşap karkas ile birlikte bağlayıcı olarak toprak ve beton harcı kullanılarak inşa edilmiş, dayanıklılığını arttırma yanında ısı yalıtımını sağlamak üzere toprak harcı ile sıvanmıştır (Fotoğraf 44) Araştırma sahasının her yerinde taşın dolgu malzemesi olarak yoğun bir şekilde kullanılmasında, çevrede en kolay temin edilebilen yapı gereci olması yanında, neme ve soğuğa karşı dayanıklılığı da etkili olmuştur.

Ağrı Ovası ve çevresindeki konut yapı malzemeleri arasında yer alan toprağın çok çeşitli kullanım alanı bulunmaktadır. Toprak yapı malzemesi, çatı yapımı, duvar harcı, iç bölmelerdeki bağdadi stildeki duvarların dolgusu, taban döşemesi ve izolasyon maddesi olarak önem taşımaktadır. Ağrı Ovası ve çevresindeki kır konutlarının büyük çoğunluğunda bağlayıcı olarak toprak kullanılmış olmasına karşılık, kerpiç yapımına uygun toprak ve malzemenin bol ve kolay temin edilebildiği yerlerde, yan bileşenleri tamamen topraktan inşa edilmiş konutlar da gözlenmektedir.

---

[123] ARINÇ, K., 1991, a.g.e. Erzurum, s. 221.

Fotoğraf 44 : Yakın çevreden temin edilen malzeme ile modern yapı gereçlerinin bir arada konut yapımında kullanımına bir örnek, İkizgöl köyü konutları.

Yapı malzemesi olarak, toprak teminin mümkün olduğu araştırma sahasının geniş bölümündeki yerleşmelerin her birinde toprak konutlara rastlanmakla birlikte, dayanıksız oluşu nedeniyle sayıları hızla azalmaktadır (Fotoğraf 45). Nitekim, araştırma sahasındaki kır konutlarının yaklaşık % 20.1'i kadarı kerpiçten inşa edilmiştir[124]. Ancak, Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından 1981 yılında yapılan bu envanter günümüzde gerçeği yansıtmamaktadır. Çünkü yapılan tespitler, bugün yöredeki kerpiç konut sayısının % 3'ler dolayında olduğunu göstermektedir.

Fotoğraf 45 : Tezeren köyünde bulunan ve gittikçe sayıları azalan bir kerpiç konuttan görünüm..

[124] Ağrı İli Köy Envanter Etüdü, 1981, Ankara, s. 3.

Ova tabanındaki yerleşmelerde özellikle de çok eski yapılarda, konutların bir bölümü kerpiç kullanılarak inşa edilmiştir. Bunun en önemli nedeni ise, depresyon tabanındaki alüvyal toprakların kerpiç yapımı için çok elverişli olmasıdır. Ayrıca depresyon tabanında taş ve ahşap malzemenin sınırlı olması da, kerpiç malzeme kullanımını teşvik etmiştir. Toprağın saman ve ot ile karıştırılmış ve güneşte kurutulmuş şekli olan kerpiç;[125] özellikle çok eski konutlarda, evden ziyade onun eklentilerinde yegane yapı gereci olarak yer almıştır. Nitekim, yer altı suyunun yakınlığı nedeniyle alçak arazilerde veya taşkınlara maruz kalan akarsu boylarında, evlerin temel kısımlarında, bir metreyi geçmeyen yüksekliklerde taşın kullanıldığı dikkati çeker. Depresyon sahası çevresinde yer alan dağlık kesimlerde ise, bütünüyle kerpiçten inşa edilen konut bulunmamaktadır. Kerpiç yapı gerecinin ise sınırlı bir şekilde kullanıldığı gözlenir. Kuşkusuz, bu kesimlerde kerpiçten yapılan konuta rastlanmaması, taş yapı gerecinin bol ve kolay temin edilmesi ile ilgilidir.

Ağrı Ovası ve çevresinde ahşap konutlara ise rastlanılmamaktadır. Nitekim, yörenin bitki örtüsü bakımından çok fakir olması, ahşap yapı gereçlerinin sınırlı bir şekilde kullanılmasına neden olmuştur. Bununla birlikte, kapı, pencere ve çatıların yapılmasında yapılara ahşap malzeme katılmaktadır. Yöresel olarak *Keran* şeklinde adlandırılan kavak tomrukları, düz veya kubbe biçimindeki çatının adeta omurgasını oluşturur. Ahşap yapı malzemesinin konutlarda kullanım alanı bulduğu diğer bir yer ise, duvarların içindeki hatıllar ile kapı ve pencere üstleridir. Böylece çimento ve demir gibi yapı malzemeleri kullanılmadan da konut inşaa edilebilmektedir (Fotoğraf 46).

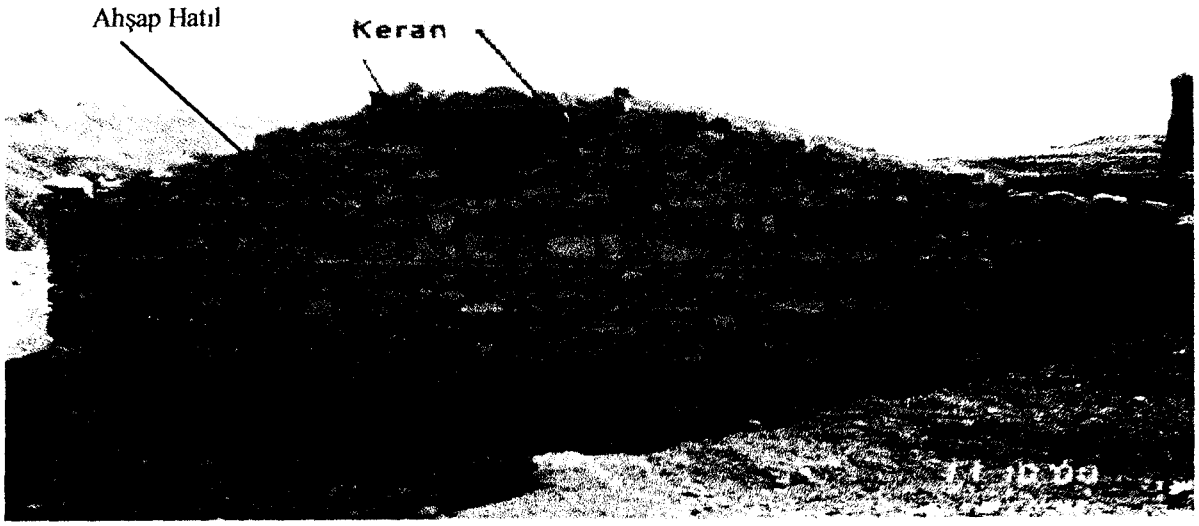

Fotoğraf 46 : Taş, toprak ve ahşap yapı gereçlerinin birlikte kullanımı ile yapılan bir konut örneği

[125] SERGÜN, Ü., 1975, a.g.e. İstanbul, s. 85 – 88.

Köy envanter etütleri sonuçlarına göre, 1981 yılı itibari ile araştırma sahasında yer alan 166 adet köy yerleşmesinde, 10439 adet konut mevcut olup, bunların 8021'i (%76.9) taş, 2102 (%20.1) kerpiç 286'sı (%2.8) briket, ve 30'u (%0.2) tuğla yapı malzemelerinden oluşmuştur[126]. Bu durumda, Ağrı Ovası ve çevresindeki kırsal konutların % 80'e yakın bir oranda, çevreden temin edilebilen doğal yapı gereçlerinden inşaa edilmiş olduklarını göstermektedir (Tablo 2. 9). Araştırma sahasında 1999 yılı itibari ile yer alan 166 köy yerleşmesinde toplam 11708 hane bulunmaktadır. Dolayısıyla 1981 – 1999 yılları arasında konut sayısında meydana gelen artış, 1269 dolayındadır. O halde 1981 yılı rakamları konutlar hakkında gerçeğe yakın bir değerlendirme imkanı vermektedir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi, özellikle yeni yapılan konutlarda kerpiç malzemenin yerini taş ve briket gibi yapı gereçlerinin aldığı dikkati çekmektedir.

TABLO 2.9: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Konutlarının Yapı Gereçlerine Göre Dağılımı (1999)

YAPI GERECİ	KONUT SAYISI	%'si
Taş	8321	71,1
Briket	2135	18,2
Kerpiç	1162	10,0
Tuğla	90	0,7
TOPLAM	**11708**	**100,0**

KAYNAK : Ağrı İli Köy Envanter Etüdü, 1981, Yerinde Yapılan Gözlemler ve Uygulanan Anket Mülakat Sonuçlarından Yararlanarak Hazırlanmıştır .

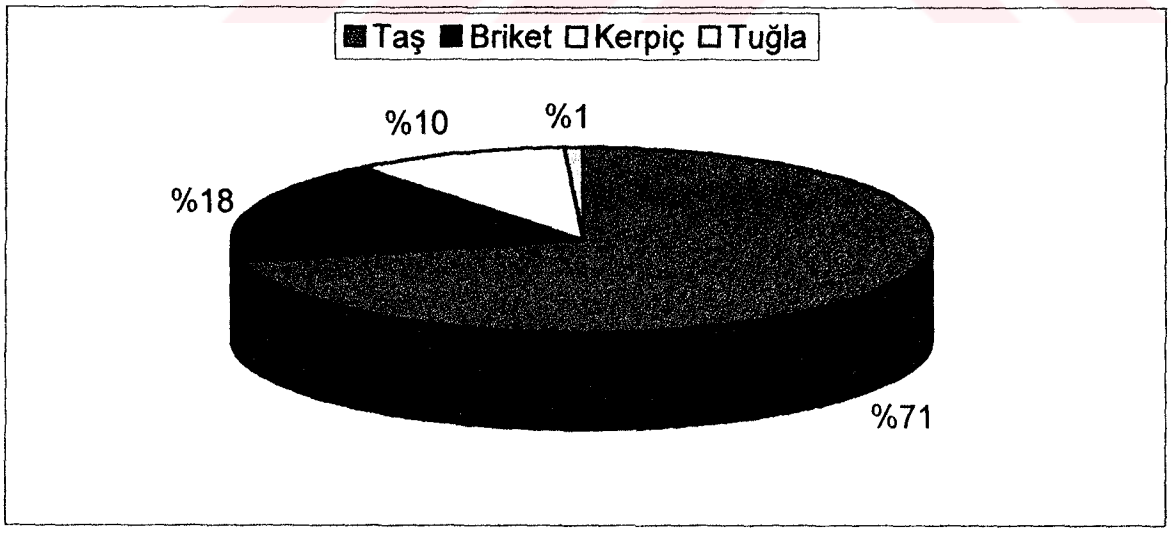

Şekil 2.6 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Konutlarının Yapı Gereçlerine Göre Dağılımı (1999).

[126] Ağrı İli Köy Envanter Etüdü, 1981, Ankara, s. 3

Araştırma sahasında taş meskenlerin sayı ve oranca bu derece yaygın olmasında, bu doğal yapı gerecinin çevrede bol olarak bulunması yanında, ailelerin kültürel düzeyi ve ekonomik gücünün de şüphesiz önemli etkileri bulunduğu söylenebilir. Ayrıca, Ağrı il sınırları içinde, özellikle Doğubayazıt ve Patnos ilçelerinde zengin Pomza taşı rezervlerinin bulunması, bölgede briket yapı malzemesinin de kullanımını yaygınlaştırmıştır. Bu yörelerde açılmış olan yataklardan çıkarılan Pomza Taşı, Ağrı ve Eleşkirt ilçe merkezlerindeki briket imalathanelerinde çimento harcı ile karıştırılarak, briket yapımında kullanılmaktadır. Gerçekten de gerek ilçe merkezlerine ve gerekse ova tabanında yoğunlaşan kırsal yerleşmelerde, briket konutlarının sayısı gün geçtikçe artmaktadır (Fotoğraf 47). Ancak yüksek kesimlerdeki sert iklim şartları nedeni ile, konutlarda briket kullanımının minimum düzeye indiği gözlenmektedir

Fotoğraf 47 : Tuğla ve Briket yapı gerecinin kullanım alanı bulduğu Aşağı Küpkıran köyü konutlarından bir görünüm.

Ağrı Ovası ve çevresindeki köy konutlarında son zamanlarda kullanılmaya başlanan bir diğer yapı malzemesi de tuğladır. Tuğla yapımına uygun hammadde Ağrı Ovası ve çevresinde bulunmaktadır. Öteden beri ilkel olarak harman usulü ile tuğla imali, yerini Özel İdare Müdürlüğü Tuğla Fabrikası'na bırakmıştır. Bugün modern anlamda tuğla üreten fabrikanın varlığı nedeni ile, yöredeki kırsal konutlarda özellikle de ova köylerinde tuğla yapı malzemesinin kullanımı nispeten artmıştır. Ancak, bölgede ekonomik düzeyin düşük olması tuğla yapı malzemesinin özellikle kırsal kesimlerdeki konutlarda kullanılmasını sınırlandırmıştır.

Briket, tuğla, çimento ve hatta demirin kullanılmaya başlanılması ile, kır konutlarında da çağdaşlaşma sürecine girilmiştir. Ancak, ulaşım kolaylığına bağlı olarak dış çevre ilişkilerinin daha yoğun olduğu Doğubayazıt - Ağrı- Erzurum bağlantılı karayolu üzeri ve çevresinde yer alan köylerde, ailelerin gelir seviyelerinin yükselmesi yanında, sosyal, kültürel ve ekonomik değişiminde etkisiyle, kullanılan modern yapı kullanımı hızla artarken, araştırma sahasının kuzey ve güneyindeki dağlık kesimlerde yer alan ve dış dünya ile ilişkilerinin çok zayıf kaldığı köylerde, bu yapı malzemelerinin kullanımı azalmakta, modern meskenlerin sayısı bir kaçı aşamamaktadır.

Kullanılan yapı malzemesinin özelliği, konutların kat durumlarını da belirlemiştir. Nitekim, Ağrı Ovası ve çevresinde bulunan toplam 10439 konutun 40424'ü (% 99.8) tek katlı olup, 15 kadarı ise 2 katlıdır[127]. Üç katlı konuta ise bazı büyük köylerdeki ilköğretim okulları dışında pek rastlanmamaktadır. Ancak, belirtilen değerlerin günümüzde azda olsa değiştiği görülmektedir. Tespitlerimize göre, bugün araştırma bölgesindeki konutların, yaklaşık % 97'sini tek katlı, % 3'nü ise iki veya daha fazla katlı konutlar oluşturmaktadır.

Bu durum, bölge konutlarının yapı malzemeleri ile kat sayıları arasında büyük bir uygunluğun mevcut olduğunu göstermektedir. Nitekim işlenmesi ve şekil verilmesi güç kalker, metamorfik ve volkanik kayaçların yapı malzemesi olarak kullanıldığı araştırma sahasını kuzey ve güneyindeki dağlık ve tepelik alanlar ile ova tabanında kurulan konutların büyük bir çoğunluğu tek katlıdır. Zaten basit bir teknoloji ile yapılmış ve yan bileşenleri tümüyle taştan inşaa edilmiş olan kargir konutların iki veya daha fazla katlı olarak yapılmaları oldukça zordur. Aynı basit teknoloji ile inşaa edilen ve yapı malzemesinin taşıyıcılık özelliğinin zayıflığından dolayı, kerpiç konutların tamamı ise tek katlıdır. Orman örtüsü bakımından oldukça fakir olan bölgede, toprak ve taş meskenlerin duvarlarına belirli aralıklarla tahtalar yerleştirilerek, tahribata karşı daha dayanıklı konutlar inşaa etmek gibi imkân da söz konusu değildir.

Araştırma sahasında çok nadir olarak görülen iki katlı kır konutlarının tamamına yakını ise tuğla ve diğer çağdaş yapı malzemeleri ile inşaa edilmişlerdir. Böylece anlaşılıyor ki, Ağrı Ovası ve çevresinde konut inşasında kullanılan yapı gereçleri bu yöre konutlarının tek katlı olarak yapılmasının başlıca nedenlerinden birisidir. Nitekim, TUNÇDİLEK, *tamamen taşın veya toprağın bulunduğu bölgelerdeki konutlar, eğer tek yapı gereci kullanılarak*

[127] Ağrı İli Köy Envanter Etüdü, 1981, Ankara, s. 4.

yapılmak zorunda kalınmışsa, tek katlı olmaktan ileri geçemezler. Konutların yükseklik kazanması veya kat sayısının artması, taş veya toprağın arasına ahşabın girmesi ile mümkündür. demek suretiyle bu olayın nedenini açıkça belirtmektedir[128]. Araştırma sahasındaki konutların tek katlı oluşlarında, muhtemelen yörenin sosyo ekonomik yapısı ve geleneklerin de etkisi bulunabilir.

Ağrı Ovası ve çevresindeki kır konutlarının şekilleri üzerinde, özellikle jeolojik yapı çevreden temin edilen yapı gerecinin türü ve özelliği etkili olmuştur. Nitekim araştırma sahasının geniş bölümünde hakim yapı gereci taş iken, Ağrı Ovası gibi alüvyal araziler üzerindeki yerleşmelerde toprak yapı gereci nispeten önem kazanmıştır. Bununla birlikte taş yapı gerecinin özelliğinin farklı oluşu, konut şekillerini de etkilemiştir. Gerçekten de araştırma sahasının geniş bölümünde kullanılan, volkanik ve metamorfik kayaçların işlenmesi ve şekillendirilmesinin zor olması, çoğunlukla basit ve tek katlı konutların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Konut şekillerini etkileyen bir diğer faktörde jeomorfolojik özellikler ve yükselti basamaklarına göre değişen coğrafi koşullardır. Eğim değerlerinin düşük olduğu alçak arazilerde kurulan köylerde konut inşasına uygun alanların genişliği sonucu geniş alanlı taş ve kerpiç evler ortaya çıkmıştır. Buna karşılık eğim değerlerinin yükseldiği araştırma sahasının kuzey ve güneyindeki dağlık ve tepelik alanlarda konut inşasına uygun düzlüklerin az ve dar oluşu, küçük ve eklentisi az konutların inşasına yol açmıştır. Yerleşmeye elverişli düz arazilerin az olduğu çoğu dağ köylerinde, ev ve eklentilerinin, birbirlerine bitişik olarak inşa edildikleri dikkati çekmektedir (Fotoğraf 48). Bu gibi köylerde konutların sıkışık, sokakların dar ve çıkmaz olmasında, yeryüzü şekillerin yanında savunma endişesinin de önemli rol oynadığı düşünülebilir

[128] TUNÇDİLEK, N., 1967, a.g.e.İstanbul,s. 54.

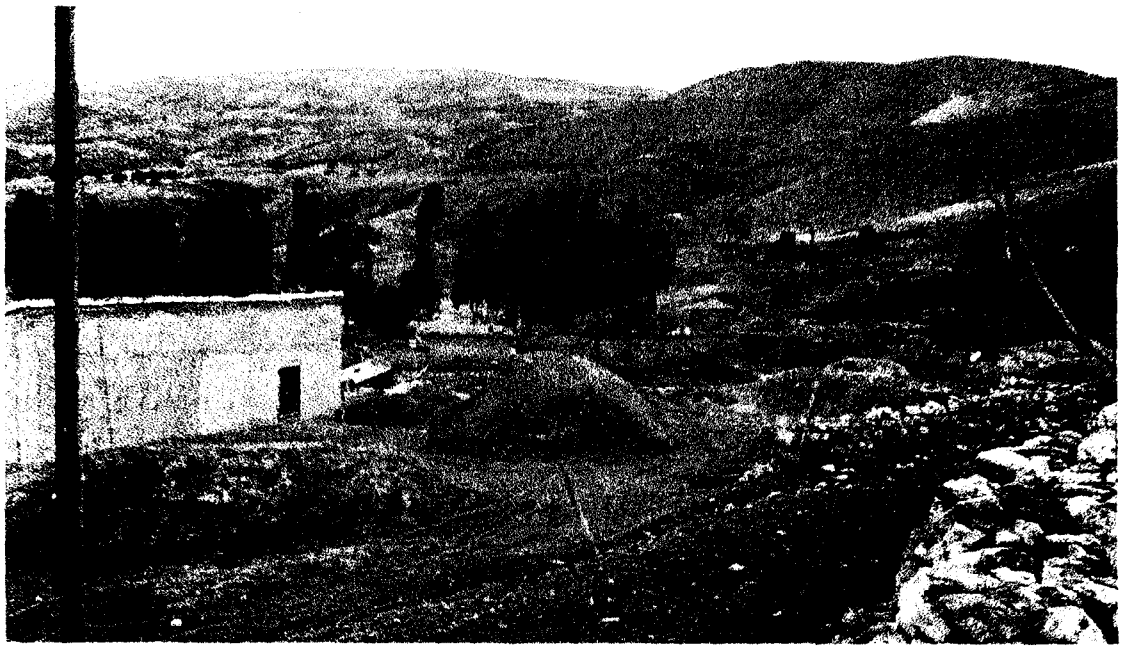

Fotoğraf 48 : İklim şartları ve güvenlik endişesiyle kamufle edilen ve bitişik yapılan köy konutlarına güzel bir örnek, Söğütlü köyü

Yer altı suyu seviyesinin yağışlı mevsimlerde yükseldiği ova tabanı ve etek gibi düzlüklerde inşa edilen konutlar, yer altı suyu ve nemden korunmak için çoğunlukla yerden yüksekliği en az 0.5 ila 1 m. arasında değişen taş bir temel üzerine oturtulmuşken, dağlık alanlardaki eğimli arazilerde inşa edilen konutların arka cepheleri çoğu zaman zemine gömülmekte, yan bileşenlerinin hemen hemen yarısı yüzeyde kalmaktadır (Fotoğraf 49). Kapı ve pencereler arka cephe zemine gömülü olduğundan dolayı, zorunlu olarak ön cepheye eklenmektedir

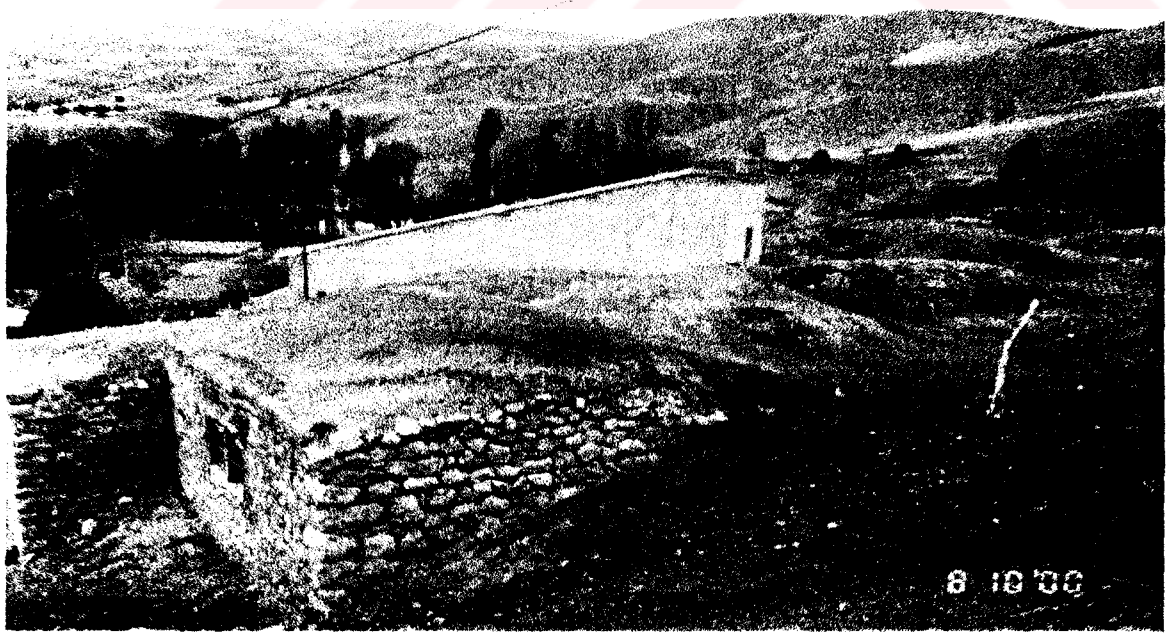

Fotoğraf 49 : Arka cepheleri tamamen toprağa gömülü olan köy konutlarına bir örnek

Araştırma sahasında iklim elemanlarının konutlar üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. Bölgede karasal iklim şartlarının hakim olması, konutların iklim şartlarına uydurulmasını gerektirmiştir. Özellikle konutlarda kullanılan yapı gereçleri, iklim koşullarına göre şekillenmişlerdir. Kırsal yerleşmelerdeki konutlarda, yapı gereci olarak taş ve kerpicin kullanılmasında, iklimin karasal özellik göstermesinin rolü büyüktür. Çamurla örülmüş taş duvarlar ve kerpiç evler, toprağın yalıtkan bir madde olması nedeniyle ısı kaybını önlemekte ve konutların kışın sıcak, yazın serin olmasını sağlamaktadır. Nem ve sıcaklığa karşı iyi bir yalıtkan olan toprak yapı gereci ile inşaa edilen duvar kalınlığı 40 – 50 cm. yi pek aşmazken, yalıtkanlığı arttırmak üzere toprak harcıyla sıvanan taş konutların duvar kalınlıkları 60 – 70 cm. yi bulmaktadır. Özellikle ovadan dağlık alanlara doğru çıkıldıkça, duvar kalınlıklarının 80 cm. ye kadar çıktığı gözlenmektedir. Kuşkusuz bu durum, kış soğuklarının şiddet ve süresinin, ovadan yamaçlara doğru yükseldikçe artmasıyla açıklanabilir.

Ağrı Ovası'ndaki konutların kat yüksekliği, genellikle 2.90 – 3.10 cm. yi bulmakta olup; bu konutların iç mekanlarında, bir ferahlama dikkati çekmektedir. Buna karşılık dağ köylerinde, alçak tavanlı konutlar hakim duruma geçmekte ve konutların kat yüksekliği 2.70 cm. yi pek aşmamaktadır. Bu evlerin çatıları, ortalama 30 ila 40 cm. kalınlığında toprakla örtülü bulunmaktadır (Fotoğraf 50).Tavan yüksekliğinin, yükselti arttıkça azalması, sıcaklığın korunması amacıyla, alınan geleneksel yalıtım tedbirlerinden biridir.

Fotoğraf 50 : Dağ köylerinde sıcaklığın korunması amacıyla tavan yükseklikleri düşük tutulan köy konutlarından bir görünüm (Dedemaksut köyü).

Konutlar ile iklim arasındaki bir diğer ilişki de, konutların kapı ve pencerelerinde görülmektedir. Ova tabanından çevredeki dağlık – tepelik alanlara doğru gidildikçe, ortalama sıcaklığın azalmasına bağlı olarak pencere ebatlarının da küçüldüğü gözlenmektedir. Alçak konumlardaki köy konutlarında pencereler hem geniş tutulmuş ve hem de bir odaya yer yer değişmekle birlikte iki veya üç pencere konulmuştur. Oysa, dağlık kesimdeki konutlarda pencere sayısı bire indiği gibi, ebatları da küçülmüştür. Ahır veya kom gibi eklentilerde ise, konutların büyüklüğüne göre bir veya karşılıklı iki pencere tavanda yer almaktadır.

Fotoğraf 51 : Modern yapı gereçleri kullanılarak inşa edilen bir konut ve konutun girişinde sıcaklık kaybını önlemek amacıyla profil demir kullanılarak yapılan bir balkon.

Soğuk iklim şartlarına karşı alınmış bir diğer önlem ise kapılarda görülmektedir. Konutun giriş kapıları kalın ahşaptan veya demirden yapılmış olup (Fotoğraf 51), ahşap kapıların bazılarının üstü saç ile kaplanmıştır. Konutun giriş kapısı üstü örtülü ve konutun iç bölümlerinden birisini oluşturan avluya açılmaktadır. Bu avludan geçtikten sonra odalara girilmektedir. Amaç, kış mevsiminde açılan kapıdan ısı kaybını en aza indirmek ve odanın soğumasına engel olmaktır.

Yağış koşulları, konutlarda kullanılan yapı gereci seçimini etkilediği kadar, inşaa tarzını ve şeklini de etkilemiştir. Çalışma sahasının en az yağışlı kesimi olan, Eleşkirt ve çevresinde bile yıllık yağış miktarının 500 mm. civarında oluşu, neme karşı dayanıksız olan kerpicin yapı malzemesi olarak kullanımını büyük ölçüde etkilemiştir. Ova tabanında kurulan köylerde kerpiç evlerin yaygınlığı, çevreden en kolay temin edilen yapı malzemesinin toprak olması ile ilgilidir ki, ekonomik düzeyin yükselmesi ve ulaşım imkanlarının artması ile modern yapı malzeme teminin kolaylaşması sonucu, bu meskenler hızla ortadan

kalkmaktadır. Özellikle alçak kesimlerdeki eski ve geleneksel kır konutları çatılarının düz ve topraktan yapılışı ile yağışlar arasında ilgi kurulabilirse de, modern yapı malzemelerinin temininin kolaylaşması ile bu konutların yavaş yavaş ortadan kalkışı, bu durumun çevreden en kolay ve bol şekilde sağlanabilen toprak yapı malzemesinden ve bu yapı malzemesinin içindeki organik maddelerin (ot, saman, humus) sıcaklık yalıtkanlığından kaynaklandığını gösterir.

Araştırma sahasındaki köy konutlarının büyük bir çoğunluğunda çatı şeklinin toprak örtülü düz çatı tipinde olduğu dikkati çeker. Nitekim, çatı eğim durumu bakımından araştırma sahasındaki kırsal konutların (1981'de 10439 adet); 10432'sini(%99.8') düz çatılı, 7'sini ise (% 0.2) eğik çatılı konutlar oluşturuyordu. Çatı örtü malzemesi bakımından ise, konutların; 10424'ü (%99.7 si) toprak, 15'i (% 0.3)ise diğer örtü malzemeleri ile örtülüydü[129]. Ancak, söz konusu envanterin yapıldığı tarihten beri geçen 20 yıllık süre içinde bu değerlerin azda olsa değiştiği gözlenmektedir. Özellikle saç, beton vb. gibi modern yapı gereçlerinin köy konutlarının çatı yapımında nispeten artış gösterdiği gözlenmektedir (Tablo 2.10).

TABLO 2.10: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Konutlarının Çatı Şekillerine Göre Dağılımı (1999)

ÇATI ŞEKLİ	KONUT SAYISI	%'si
Düz	10380	88,6
Eğik	1328	11,4
TOPLAM	**11708**	**100.0**

KAYNAK: Ağrı İli Köy Envanter Etüdü, 1981, Yerinde Yapılan Gözlemler ve Uygulanan Mülakat Sonuçlarından Yararlanarak Hazırlanmıştır .

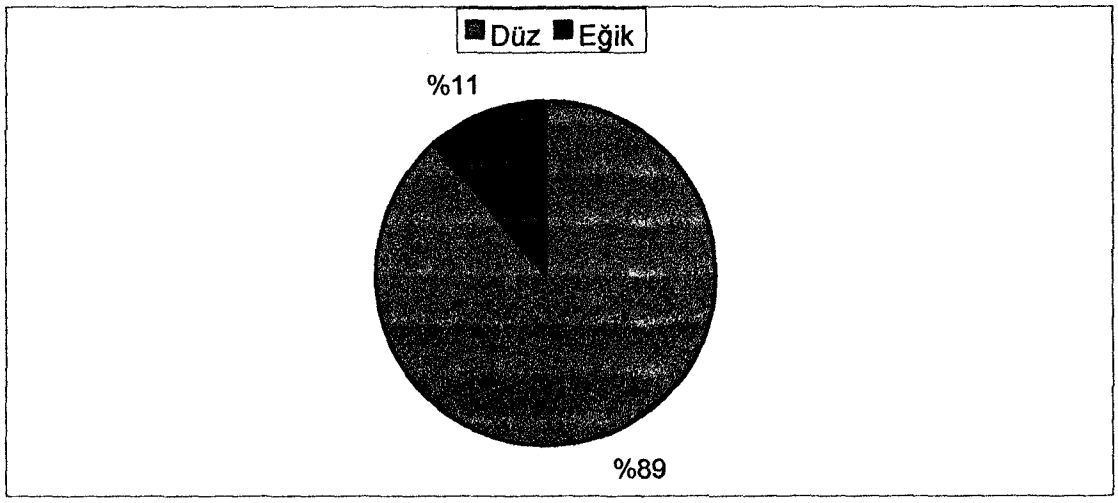

Şekil 2. .6 : .Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Konutlarının Çatı Şekillerine Göre Dağılımı

[129] Ağrı İli Köy Envanter Etüdü, 1981, Ankara, s.4.

Köy konutlarındaki geleneksel yapı tarzının en önemli konstrüksiyon elemanlarından birini de, toprak örtülü düz çatılar oluşturur. Kır yerleşmelerinde dam düz veya bazen kubbe şeklindedir. Özellikle ahırlar düz damın ortasında bir yüksekliğin meydana getirdiği kubbemsi bir çıkıntı ile havalandırılır. Yörede *toprak damı* olarak adlandırılan bu tip çatılar, yapı gerecinin çevreden temin edilmesi nedeniyle en fazla tercih edilen çatı tipidir. Ayrıca, toprak örtülü çatıların betonarme çatılara nazaran daha fazla sıcaklık yalıtımı sağlamaları ve maliyetinin daha ucuz olması diğer avantajları arasında belirtilebilir.

Düz toprak çatının avantajları yanında dezavantajları da vardır. Şöyle ki; killi toprakla örtülen damda biriken kar, erime sonucunda toprak içine sızmaktadır. Toprağın ağırlaşarak çökmesine engel olmak için, damda biriken karın temizlenmesi gerekir. İlkbahar ve sonbaharda da konutun üzerinde biriken su, damın akmasına neden olmaktadır. Nitekim toprak örtülü düz çatılarda, suyun birikmesini ve çatının akmasını önlemek amacıyla, çatıda biriken suyun, çatının bir ucuna yerleştirilen ve *çoratan* denilen bir boruyla akması için, çok hafif bir eğim de söz konusudur. Dolayısıyla çatıda akan sular yan bileşenlere sızmadan binadan uzaklaştırılır. Çatı katlarının düz ve topraktan oluşu, bunların her yağıştan sonra sıvanmasını zorunlu kılar. Özellikle yağışın fazla olduğu yıllarda uzun süre kar altında kalan veya su çekmiş olan killi toprakla örtülü çatılar çökmektedir (Fotoğraf 52). Duvarların kerpiçten olması ve üzerlerinin toprakla sıvalı bulunması ise, yine yağışların etkisi ile çabuk bozulmasına neden olduğundan, hemen hemen her yıl bakım gerektirir.

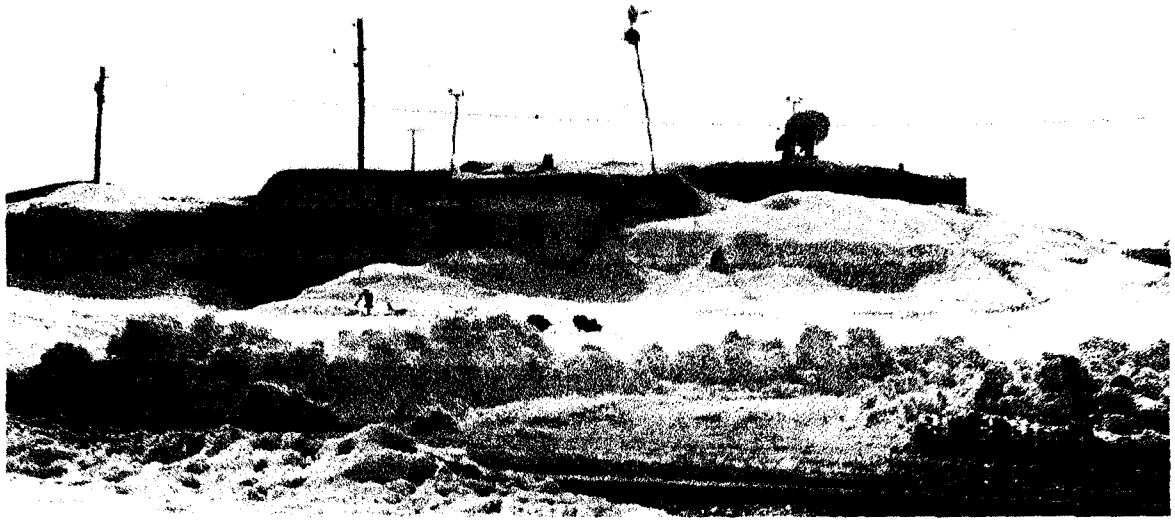

Fotoğraf 52: Kar yağışları sonucu üzerleri çok miktarda karla kaplanan ve çökme tehlikesi bulunan düz çatılı konutlardan bir görünüm.

Araştırma sahasında, yer yer büyük kalınlıklara ulaşan toprak örtülü düz çatıların, depreme karşı dayanıklılıkları da son derece azdır. Orta şiddetteki bir deprem esnasında bile, tomrukların kayıp düşmesi ihtimali yüksektir. Dolayısıyla, tonla ifade edilebilecek bir ağırlığın, konutta yaşayanların üzerine çökmesi büyük bir can ve mal kaybına neden olabilir. Ayrıca bu tip çatıların fare ve birçok böcekler için iyi bir yaşama ortamı da sağladığı dikkati çeker. Bu nedenle, doğal çevre fertleri ile uyum içinde olmasına rağmen, en kısa sürede, bu tip yapı tekniğinin terk edilmesi gereklidir[130].

Köy konutlarının az bir kısmının (% 11.4) eğik çatı tipinde oldukları gözlenmektedir. Eğik çatı tipine sahip bulunan konutların, bir kısmının kamuya ait konutlar oldukları dikkati çeker. Konutların şıkışıklık durumunda göre, bazen tek yöne eğimli çatı tipine rastlanıldığı gibi, bazen de bir bahçe veya tarla ünitesi içinde yer alan konutların çatılarının dört yöne eğilimli oldukları da gözlenmektedir.

2. 1. 2. 3. b. Sosyal Çevre Özellikleri ve Konutlar

Bir toplumun sosyal yapısı konutların şekillenmesinde ve özellikle de konutların iç taksimatları üzerinde etkili olan önemli bir etkendir. Konutların inşa edilmesinde peyzajında ve işlevinde, doğal çevre faktörleri ile birlikte, onu inşaa eden ve içerisinde yaşayan insanın sosyal yapısı, zevki, görgüsü ve arzusu ile mali gücü ve ekonomik faaliyetleri gibi, beşeri faktörlerinde etkili olduğu söylenebilir. Köy konutlarının, ekonomik faaliyetlerinin ve fonksiyonel yapılarının gereği olan bir plana sahip oldukları gözlenir. Ev ve eklentileri şeklinde başlıca iki fonksiyonel bölümden oluşan kır konutlarının büyüklükleri, plânları, mimarisi ve insan tekniği, büyük ölçüde bu sosyo - ekonomik faktörlerin denetiminde ortaya çıkmıştır[131].

Köy konutlarının kısa sayılabilecek bir sürede değişmeleri ve yenilenmelerine rağmen, formal ve fonksiyonel bir değişimin meydana gelmediği dikkati çeker. Köy konutlarının tamamında olduğu gibi, Ağrı Ovası ve çevresindeki konutlarda, ailenin oturması için yapılmış, ev ve eklentileri birlikte düşünülmüştür. Çünkü, temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan köy ekonomisi, konutların eklentileri ile birlikte, plânlanıp inşasını gerektirmiştir. Bunlar, ahır, ambar, samanlık (merek) gibi tarım ve hayvancılığın sürdürülmesi için gerekli olan eklentilerdir. Ahır, genellikle konutun hemen bitişiğinde ve aynı çatı altında yer almaktadır. Ailenin yaşadığı konut kısmı ile ahıra farklı kapılardan girilir. Ailelerin

[130]ARINÇ, K., 1991, a.g.e., Erzurum,s. 258.
[131] KÖSE, A., 1997, a.g.e., Erzurum, s. 179.

sosyo–ekonomik durumlarına göre, ahır sayısı iki hatta üçe çıkabilmektedir. Başka bir ifadeyle, hayvan sayısının artmasına bağlı olarak, ahır sayısı da artmaktadır. Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanların barındığı ahıra yörede *davar komu* denilmektedir. Koyunlar kış mevsimini bu ahırda geçirirler.

Ahırların tabanı genellikle çakıl taşlar üzerine döşenmiş beton harcı veya *saltaşı* denilen kare veya dikdörtgen şeklindeki geniş taşlarla kaplıdır. Ahırın iç duvarlarının kenarları ise genellikle ahşaptan yapılmış *afır* adı verilen yemliklerle çevrilidir (Fotoğraf 53). Ahırın ortasında bulunan çukurda ise hayvanların dışkıları toplanır, buraya ise *kerik* adı verilir. Ahır veya komlarda süt kayıplarını önlemek amacıyla kuzu veya danaları koymak için ahşaptan yapılan ve *koz* adı verilen bölmeler de mevcuttur. Ahırlarda genellikle pencere bulunmadığından, ışıklandırma ve havalanma *kulek* adı verilen tavan penceresinden sağlanır.

Fotoğraf 53: Ahırlarda bulunan ve yöresel olarak Afır denilen hayvan yemliklerinden bir görünüm

Ağrı Ovası ve çevresindeki önemli eklentilerden biri de samanlık (merek) tır. Çoğunlukla evden ayrı olmakla birlikte, bazen de ahırın bitişiğinde yer alır. Samanlığın asıl konuttan uzak olmasındaki önemli nedenlerin başında, yangın tehlikesi taşımasıdır. Çoğu konutların eklentileri içinde samanlık bulunmamaktadır. Birçok köy yerleşmelerinde yazın biçilip yığın haline getirilen ve *lod* adı verilen otların köyün belirli bir yerinde toplu olarak bulunurken, bazı köylerde de evin yakın bir yerinde, saman ve ot ayrı ayrı yığınlar şeklinde bulunmaktadır. (Fotoğraf 54) Ambarlar ise arpa ve buğday gibi ürünlerin saklandığı bir

depodur. Genellikle penceresiz olan, tek bölmeden ibaret, evden ayrı olabildiği gibi, evin bir bölmesini de oluşturabilir. Ayrıca bazı konutların önünde toprağın kazınması sonucu oluşturulan çukurların içinin betonla sıvanmasıyla meydana gelen ve yörede *çal* olarak adlandırılan kuyular da ambar vazifesi görmektedir. Ekonomik faaliyetlerin sürdürülmesine hizmet eden konut ve eklentileri ailelerin ekonomik ve kültürel özelliklerini yansıtmaktadır.

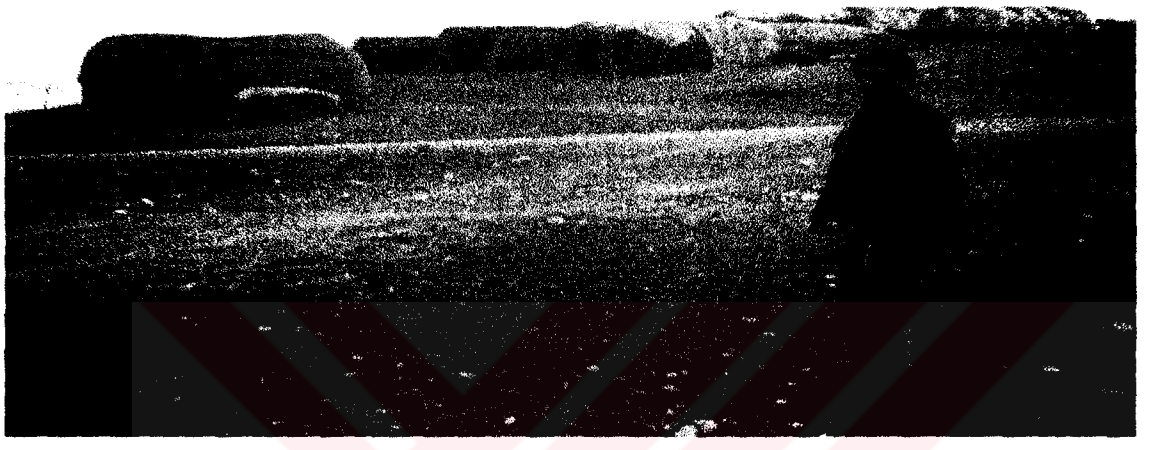

Fotoğraf 54 : Köyün belirli bir yerinde üst üste yığılan ve yöresel olarak lod adı verilen kışlık ot yığınları

Köy konutunun, fonksiyonel bölümlerinden bir diğerini de tandır evi oluşturur. Yer yer mutfakla birlikte bulunan en önemli bölümlerinden birisidir ve evdeki yaşantının merkezini oluşturur demek pek yanlış olmaz. Tandır evi, aşhane, kiler gibi isimleri ile tanınan mutfak; günlük işlerin yapıldığı, sütün değerlendirilip, yağ ve peynirin yapıldığı, ekmeğin pişirildiği evin iç eklentilerinden birisidir. Tandır evinin tabanı çoğunlukla toprakla kaplı olup, bir veya iki duvarını boydan boya kaplayan terekler dikkati çekmektedir. Mutfağın bir köşesi tandır için ayrılmıştır. Tandırın bulunduğu yere *tandır başı* adı verilir. Tandırın yakıldığı sırada çıkardığı duman ise üzerinde bulunan tavan penceresi vasıtasıyla dışarı atılır. Ancak, tandırın yakılmadığı günlerde tavan penceresi üst kısımdan kapatılarak sıcaklığın üst kısımlarda kalması sağlanır. Bazı köy konutlarında ise tandır evinin asıl konuttan uzaklaştırıldığı ve dış eklenti halini aldığı gözlenmektedir.

Araştırma sahasındaki köy konutlarında, genellikle banyo ve tuvalet gibi eklentilere yer verilmediği gözlenir. Ailenin banyo ihtiyacı, çoğu konutta *hamam* veya *çalav* adı verilen ve genellikle odanın bir köşesinde yaklaşık 1–1.5 m^2 büyüklüğünde, etrafı açık ve akıntısı

bulunan basit bir eklentide giderilir. Konutların bir kısmında tuvalete yer verilmediği için, tuvalet ihtiyacı genellikle ahırlarda veya çevredeki açık veya kapalı yerlerde giderilir. Ancak, son zamanlarda inşaa edilen konutların hemen tamamının dışında tuvaletin de yapıldığı dikkati çeker (Şekil 2.7).

Ağrı Ovası ve çevresindeki kırsal yerleşmelerde ortalama aile büyüklüğü 6.4 kişi kadardır. Bununla birlikte birey sayısı 10'u bulan ve aşan ailelere de rastlanmaktadır. Buna karşılık konutların; 4016'sı (% 34.3) tek odalı, 5862'si (% 50.1) iki odalı, 1830'u (% 15.6) da üç ve daha fazla odalıdır. Görülüyor ki; yöredeki kırsal meskenlerin % 35'e yakını tek odaya sahiptir (Tablo 2.11, Şekil 2.8). Tek odalı evlerde, bütün aile bireyleri aynı odada yatıp kalkmaktadır. Zaten bu gibi konutlarda oturan aileler, sahip oldukları tek odayı her türlü fonksiyona hizmet edecek şekilde düzenlemişlerdir. Köy konutlarının önemli bir kısmının tek odalı olmasının nedenini, ailelerin gelir düzeyinin sınırlı olması kadar, uğraştıkları ekonomik faaliyet branşında ve sosyal yaşantılarında aramak gerekir.

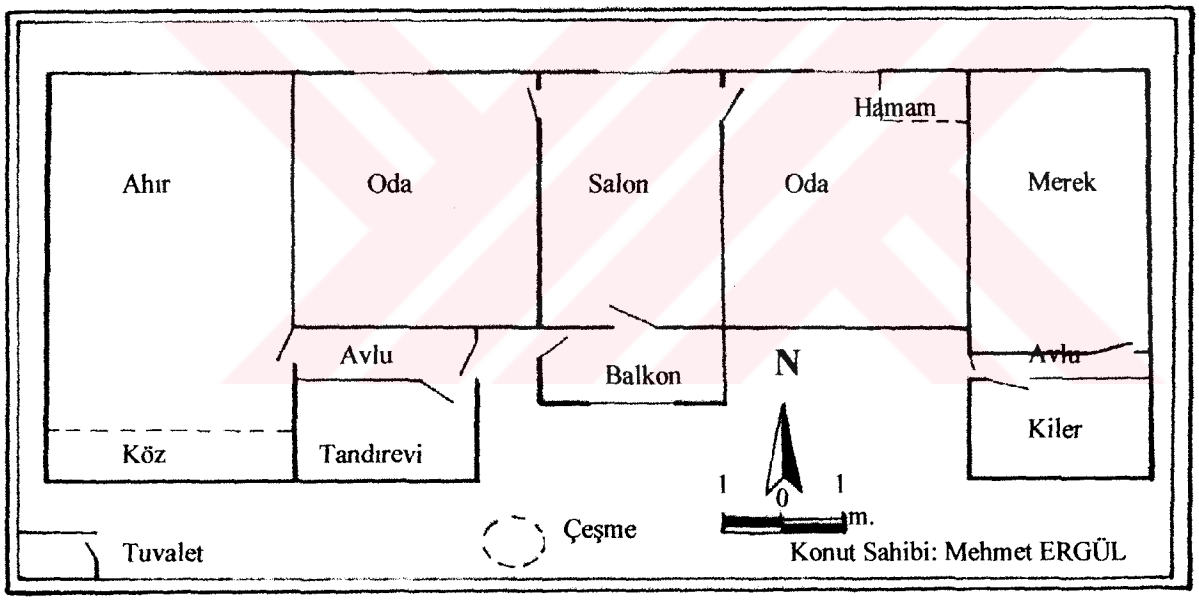

Şekil 2. 7 : Yücekapı Köyü'nde Tek Katlı Bir Konut Plânı

TABLO 2. 11: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Konutlarda Bulunan Oda Sayısı (1999)

ODA SAYISI	KONUT SAYISI	%'si
Bir odalı	4016	34,3
İki odalı	5862	50,1
Üç ve daha fazla odalı	1830	15,6
TOPLAM	**11708**	**100.0**

KAYNAK: Ağrı İli Köy Envanter Etüdü, Yerinde Yapılan Gözlemler ile Uygulanan Anket ve Mülakat Sonuçlarından Yararlanarak Hazırlanmıştır

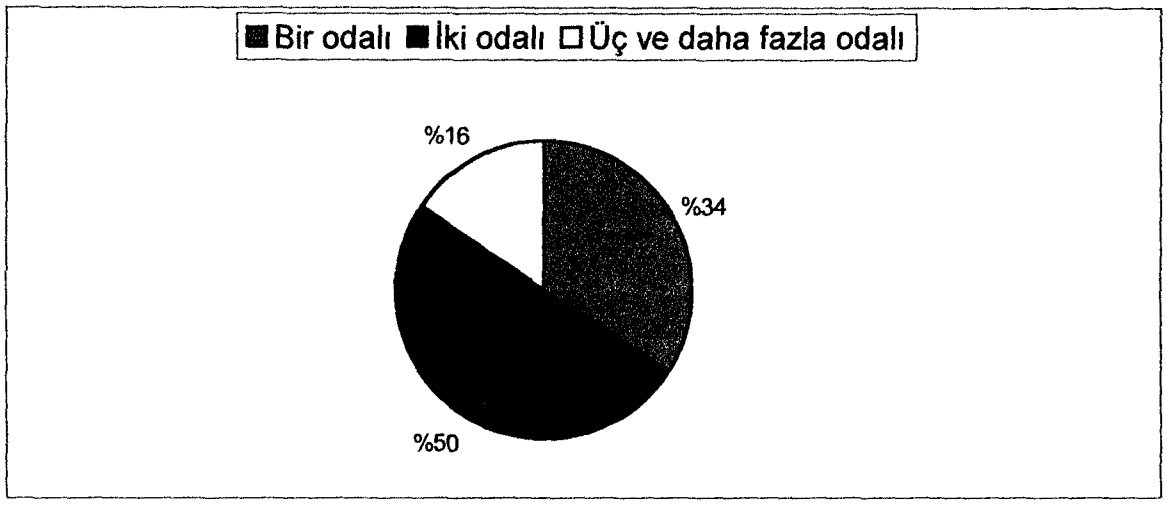

Şekil : 2. 8. Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Konutlarda Bulunan Oda Sayısı

Aile büyüklüğü ve ailenin ekonomik düzeyine göre konutların genişliği ve oda sayısı değişmekle birlikte, geleneksel hayat tarzına bağlı olarak geniş aile yapısında, oturma, dinlenme, yemek pişirme ve yeme gibi faaliyetlerin hepsi için konutun *ev damı* denilen bölmesi kullanılmaktadır (Şekil 2.9). Ana - baba ve evli çocuklar için yatak odası olmadığından dolayı, çoğunlukla evlenen çocukların baba ocağından ayrılarak bahçe içerisinde veya köyün dışında başka bir evde oturmaları, evin genişlemesini ve oda sayısının artmasını engellemiştir. Göçler yoluyla kaybedilen nüfusa bağlı olarak, aile genişliğinin sürekli küçüldüğü araştırma sahasındaki geleneksel evler, genellikle bir veya iki oda ile eklentilerinden oluşmaktadır

Araştırma sahasında son zamanlarda önemini nispeten kaybetmekle birlikte, ataerkil aile tipinin egemen olması nedeniyle, evlenen erkek çocukların aileden ayrılamamaları ve nüfusun artmasına bağlı olarak, eve yeni oda veya odalar ilave edilmektedir. Kırsal yerleşmelerde uzunluğuna gelişen ve avludan avluya geçilerek uzayan evler *ataerkil* aile tipinin gereği olarak gelişme göstermiştir. (Şekil 2.10) Birbirine bağlanarak uzayan ve gelişen bu evler yöre sakinlerinin gelenekleriyle ilgilidir. Can ve mal güvenliğinin yeterince sağlanamadığı dönemlerde, aileler, konutlarını bitişik düzende inşaa etmek suretiyle, güvenliği sağlamaya çalışmışlardır. Başka bir ifadeyle, konutların düzenleniş şekli ve tarzına, fiziki coğrafya faktörleri yanında sosyal faktörler de etki etmiştir.

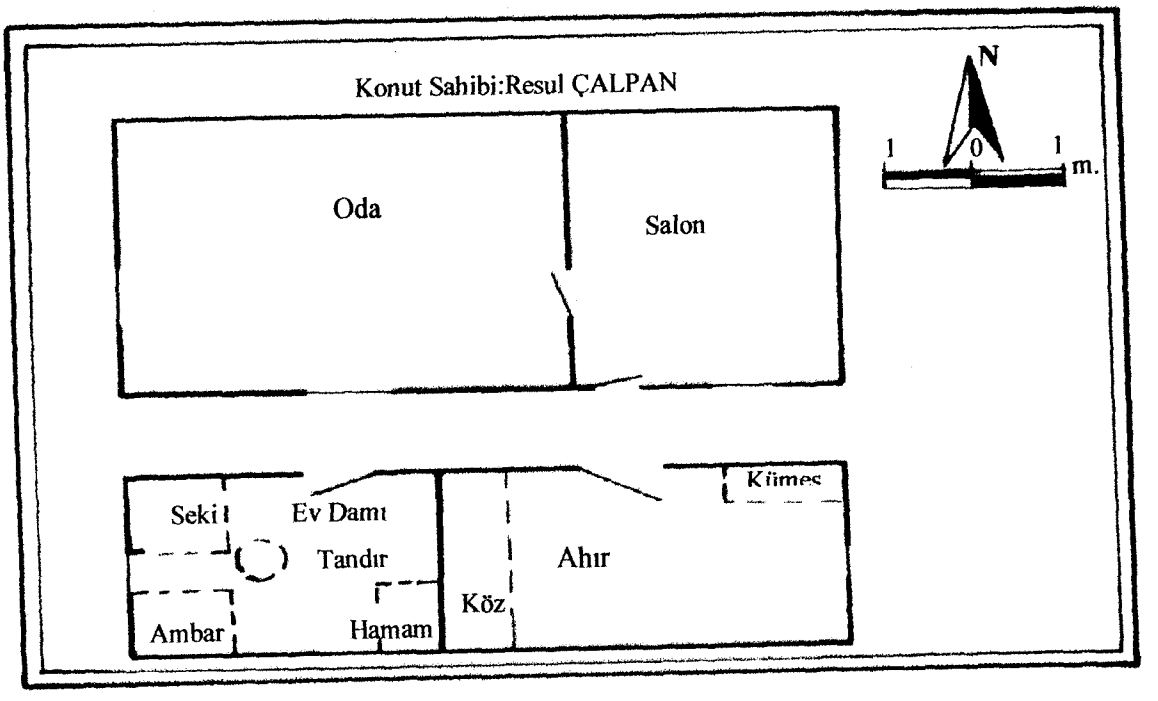

Şekil 2. 9 : Yazılı Köyü'nde Tek Odalı Geleneksel Bir Konut Plânı.

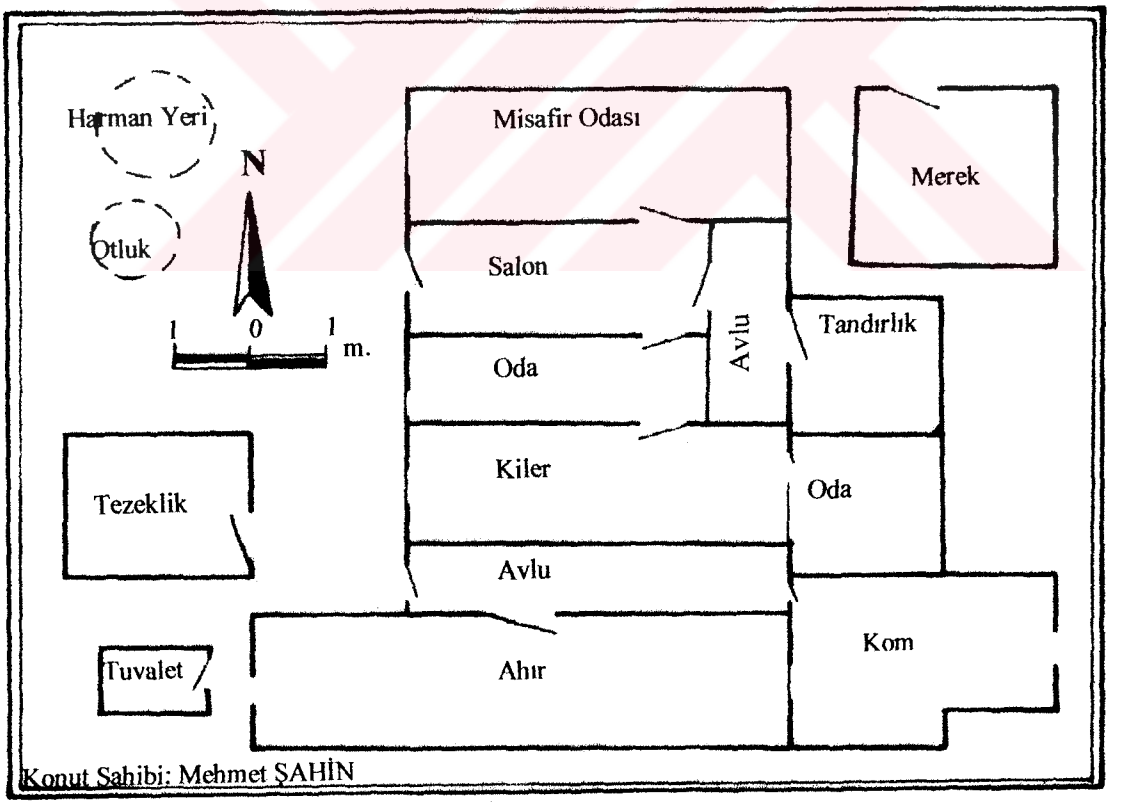

Şekil 2.10 : Başçavuş Köyü'nde Ataerkil Aile Yapısına Göre Şekillenmiş Tek Katlı Bir Konut *Plânı.*

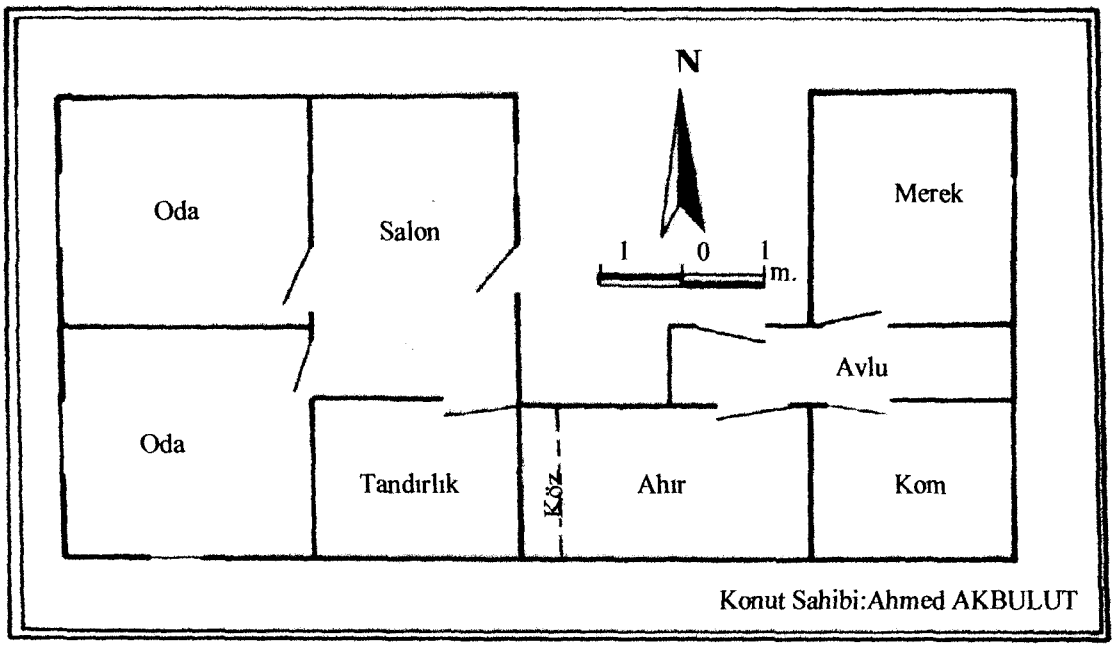

Şekil 2. 11: Kazlı Köyünden Bir Konut Plânı.

Ağrı Ovası ve çevresinde iki veya daha fazla odaya sahip olan konutlarda, ana giriş kapısından salona geçilmekte ve buradan her bir odaya ayrı ayrı kapılardan girilmektedir. (Şekil 2.11) Bu gibi konutlardaki odaların düzenlenmesinde, gelenek ve göreneklerin izlerini görmek mümkündür. Günümüzde nispeten azalmakla birlikte geleneksel ataerkil aile yapısında evlenen oğulların baba ocağından ayrılmamaları ve her evli oğul için ayrı bir odanın ayrılması, odaların bir evin fonksiyonlarının hepsine cevap verebilecek şekilde düzenlenmesine neden olmuştur. Odaların bir kısmında, odanın bir veya iki duvarı boyunca uzanan, yüksekliği 30 – 40 cm, genişliği 1 – 1.5 m. olan makat bulunmaktadır. Bir kısım köy evlerinde ise makatın yerini, yer minderleri ve genellikle içi kamışla dolu, kadife veya halı kaplamalı yastıklar almıştır. Ova köylerindeki konutların çoğunda, konutun bütün cephesi boyunca veya sadece salonu kapsayacak şekilde yerden 0.5 ile 1 m. yükseklikte ve 2 – 2.5 m. genişlikte bir balkon eklenmiştir. Kışın evin aşırı soğumasını önleyen balkonda, sıcak yaz günlerinde oturulmakta ve yemek yenilmektedir (Şekil 2.12).

Köy konutlarda görülen en belirgin özellik, konutların büyük çoğunluğu ile yakın çevre imkanları içinde meydana getirilmiş olduğudur. Sahada dağlık ve tepelik alanların yoğunluk kazanması, konut yapımında malzeme olarak taşın yer almasına neden olmuştur.

Ancak, genelde taş malzeme ile yapılmış olsalar da, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlere bağlı olarak değişik konut şekilleri ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, ulaşım sistemindeki gelişmelere bağlı olarak modern yapı malzemelerinin teminin kolaylaşması ve şehir ile ilişkilerin yoğunlaşması sonucu geleneksel yapı tarzı büyük ölçüde değişmiş ve özelliğini kısmen kaybetmiştir (Fotoğraf 55).

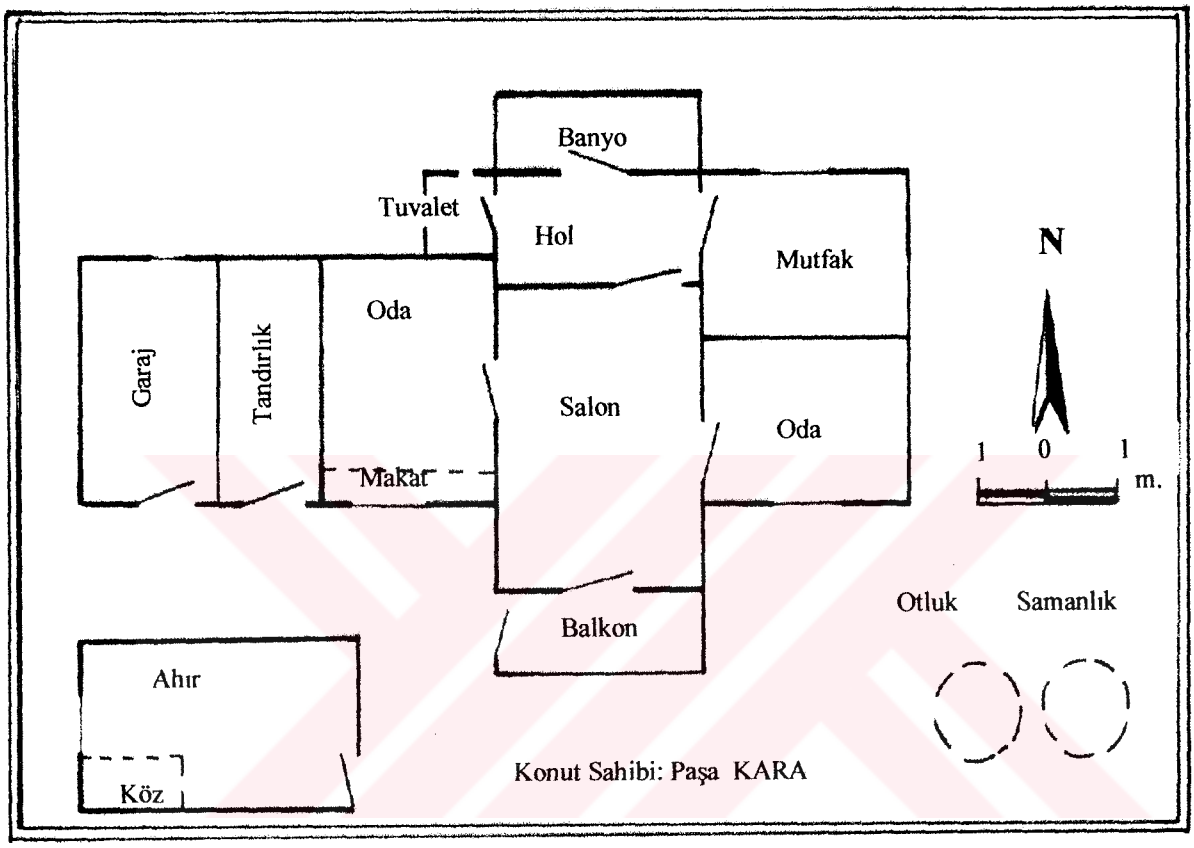

Şekil 2. 12 : Yazılı Köyü'nde Eski Tip Bir Konut Plânı.

Fotoğraf 55 : Geleneksel ve modern konutların bir arada bulunduğu İkizgöl köyü konutlarından bir görünüm.

Böylece, taş yada kerpiç bir konutla birlikte, malzeme yönünden çevreye hiçbir bağlılık taşımayan tuğla, briket ve çimentolu harçla inşaa edilmiş diğer bir konut yan yana bulunabilmektedir. Şekil ve plan bakımından şehir konutları ile arasında farkın bulunmadığı konutlar, özellikle geçim kaynaklarının daha zengin ve kolay erişebilirlik nedeniyle, şehirlerle ilişkilerin daha yoğun olduğu araştırma sahasının merkezi kesimindeki ve yol kenarlarındaki köylerde yaygınlaşmıştır. Bu özellikteki konutlar, sayıca az oluşları nedeni ile, Ağrı Ovası ve çevresi kır konutlarının genel görünümünde, günümüzde önemli bir yere sahip olmasalar da, yakın bir gelecekte, özellikle kentlere yakın yerleşmelerde, en büyük sayıyı oluşturacağa benzemektedirler.

Ağrı Ovası ve çevresindeki köy konutları, sürekli bir değişim içindedirler. Çünkü konutlar sürekli olmayıp, bazı hallerde insan ömrüne sığabilecek bir sürede yok olabilirler[132]. Ancak, tarih öncesinden beri çok az değişmiş olduğunu tahmin ettiğimiz bu konut tipleri, genel özellikleri ve fonksiyonel yapıları bakımından önemli farklılıklar taşımazlar. Ayrıca konutların genel özellikleri ve fonksiyonel yapıları yanında, yapı tarzı ve biçimleri ile, iç taksimatlarında görülen benzerlik nesilden nesile geçen bir yapı alışkanlığının, günümüzde de devam ettiğinin bir ifadesidir[133].

2. 1. 2. 3. c. Ekonomik Özellikler ve Konutlar

İnsanın günlük temel ihtiyaçları yanında; geçimini sağlamak üzere sürdürmek zorunda olduğu ekonomik faaliyetin türü, ev ve eklentilerinin şekillenmesinde doğal ve sosyal faktörler ile birlikte önemli bir boyutunu oluşturur[134].

Araştırma sahasındaki kır konutlarının eklentileri, öncelikle sürdürülen ekonomik faaliyetin türü ve özelliklerinin zorunlu kıldığı fonksiyonel elemanlardan meydana gelmektedir. Ağrı Ovası ve çevresindeki yerleşmelerin geçim kaynakları temelde tarım ve hayvancılığa dayandığı için, bu ekonomik faaliyet türlerine bağlı olarak ahır, kom, garaj, ambar, tezeklik gibi eklentiler ortaya çıkmıştır. Yöredeki kırsal yerleşmelerin önemli bir bölümünde, tarım ve hayvancılık faaliyetinin birlikte sürdürülmesi, söz konusu yerleşme çekirdeklerinde bu eklentilerin hemen hepsinin bulunmasına neden olmuşsa da, temel geçim

---

[132] GÖNEY, S., 1967, *Mengen Havzasındaki Köy Meskenleri*, İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Dergi. Cilt. 8, S.16, İstanbul, s. 113

[133] SERGÜN, Ü., 1975, a.g.e. İstanbul, s. 93.

[134] KÖSE, A., 1997, a.g.e. Erzurum, s. 184.

kaynağı olarak tarım veya hayvancılığın ön plana geçtiği yerleşmelerde, bu eklentilerin türleri, sayısı ve genişliği değişikliğe uğramaktadır[135].

Ağrı Ovası ve çevresinde hayvancılığın birinci planda hakim ekonomik faaliyet olduğu dağ ve etek köylerindeki ailelerin konutları, bu ekonomik faaliyetin gereği olan bir plana sahiptirler. Ahır, kom, ağıl ve samanlık gibi bölümler, asıl konutun eklentisi, ancak fonksiyonel olarak, en önemli bölümleridir (Şekil 2.13). Temel geçim faaliyeti küçükbaş hayvan yetiştiriciliğine dayanan ailelerde, konutun en önemli eklentisini kom oluşturur. Besledikleri küçükbaş hayvan sayısına bağlı olarak, hayvancılık ekonomisiyle geçinen ailelerin konutlarında, birden fazla kom bulunabilmektedir. Tabanı toprakla kaplı olan, komun içinde biriken hayvan dışkıları, belirli dönemlerde kesilerek tezek olarak kullanılmak üzere evin bahçesinde uygun bir yerde üst üste duvar şeklinde düzenli bir şekilde yığılmaktadır. Kuruduktan sonra yakacak olarak kullanılmaktadır (Fotoğraf 56).

Buna karşılık büyükbaş hayvan besleyen ailelere ait evlerin planlarında, ahır, en önemli eklenti durumuna gelmektedir. Ahırların içindeki *kerik* denilen çukurlarda biriktirilen gübre (mayıs) günlük olarak dışarı atılmakta ve yine evin çevresinde uygun bir yerde üst üste biriktirilmektedir. Nisan ayı içinde karın ortadan kalkmasıyla bir yerde biriktirilen hayvan artıkları düz bir alana (basma yeri) belirli bir kalınlıkta serilmektedir. Dışarıya serilen hayvan dışkıları belirli bir süre sonra kurumakta ve yaz aylarında kare veya dikdörtgen şeklinde kesilmektedir. Kom ve ahırlardan elde edilen tezekler kışlık yakacak olmak üzere *kalak* şeklinde üst üste yığılmakta ve üzeri tekrar (mayısla) sıvanmaktadır (Fotoğraf 57) Bu tip ev planlarına, özellikle, dağlık alanlarda yer alan ve dolayısıyla ekme – biçme şeklindeki tarımsal faalivetlerin cok sınırlı olduğu kırsal verlesmelerde rastlanmaktadır.

Fotoğraf 56 : Koyun gübresinin komdan kesildikten sonra duvar şeklinde üst üste yığılarak kurutulması işleminden bir görünüm.

[135] TUNÇDİLEK, N., 1967, a.g.e., İstanbul, s. 80.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

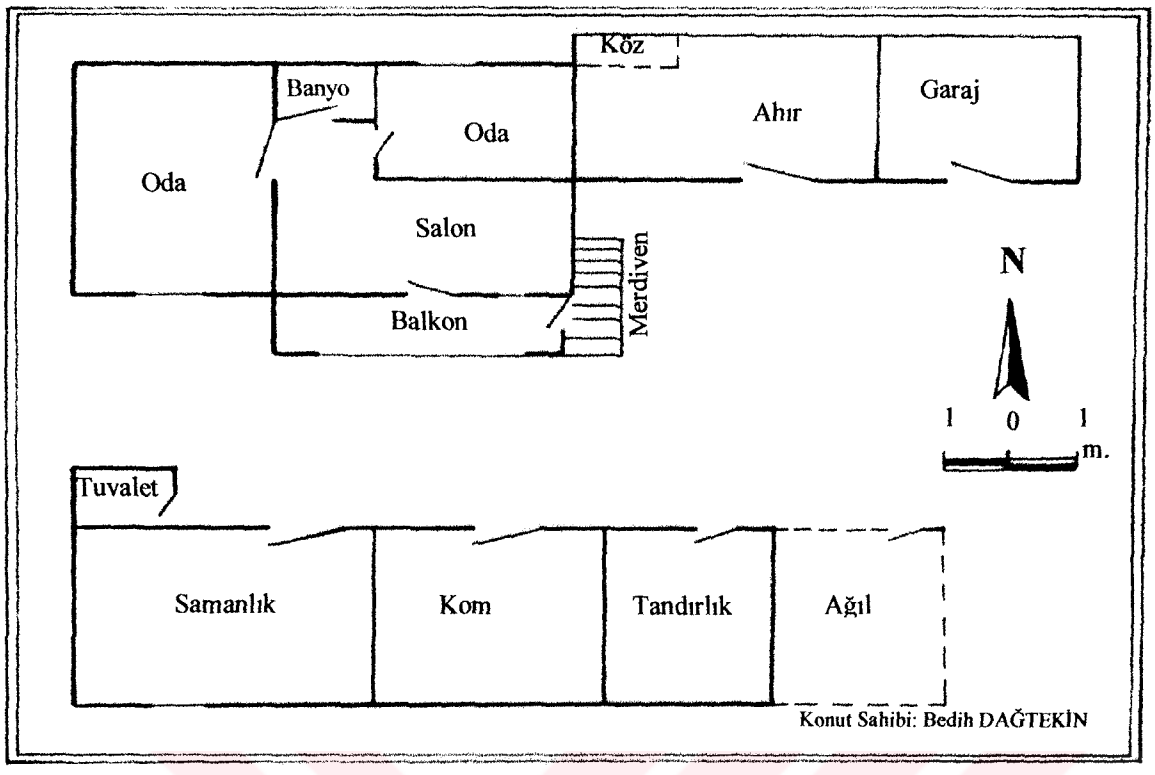

Şekil 2. 13: Çukuralan Köyü'nde Tek Katlı Bir Koutun Plânı.

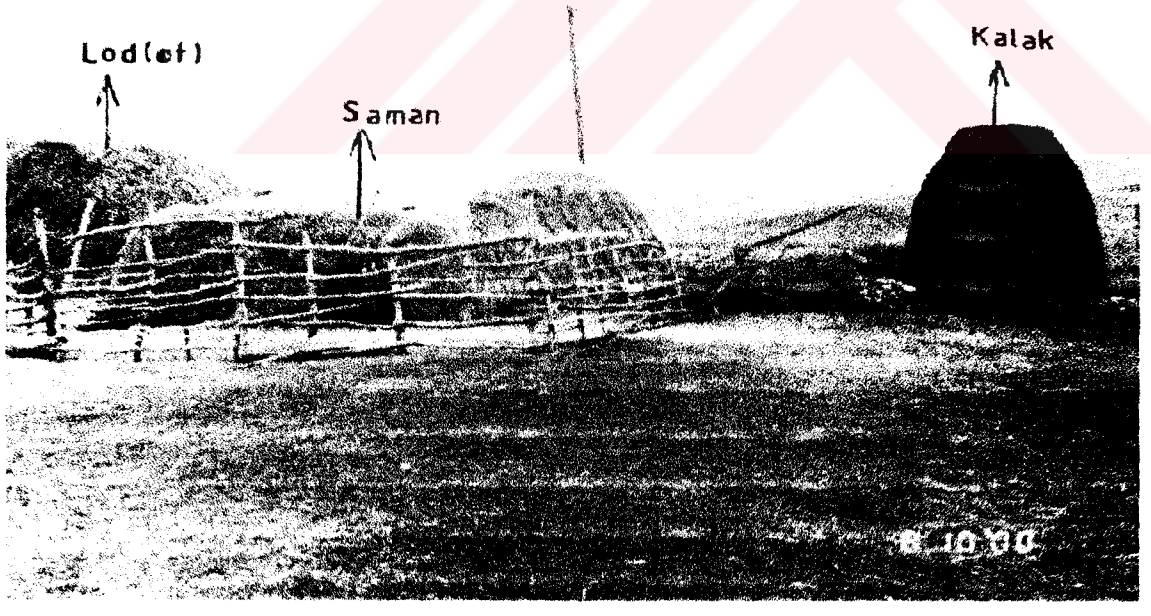

Fotoğraf 57: Evin önünde bulunan ve kışlık hayvan besini olarak kullanılan kuru ot (lod) ve saman ile yakacak olarak kullanılan tezek (kalak) yığınları.

Temel geçim faaliyeti tarıma dayanan araştırma sahasının merkezi kesimindeki köy yerleşmelerinde, tamamen geçimini tarla tarımı ile temin eden çiftçi ailelerin sayısı azdır.

Özellikle gelir durumu iyi olan bir ailenin evi, hem tarım ve hem de hayvancılık ekonomisinin gereklerini yansıtan bir plana sahiptir. Ancak hayvancılık, hemen bütünüyle ahır hayvancılığı şeklinde veya ailenin kendi ihtiyaçlarını temin amacına yönelik olarak yapıldığı köylerde, küçükbaş hayvanların barındırıldığı kom eklentisi ortadan kalkmıştır (Şekil 2.14) Ambar, samanlık ve garaj gibi fonksiyonel bölümler, daha ziyade mali durumu iyi olan ailelerin evlerinin eklentileri olarak dikkati çeker. Yörede iklim şartlarının çok sert olması nedeniyle, kümes hayvanları genellikle ahırın yada komun bir bölümünde yer alırlar. Hayvanların kışlık ihtiyacı olan otlar için, yöredeki konutların hiç birinde ayrı bir eklenti yoktur. Tarlada biçilen otlar deste haline getirilerek kurumaya terk edilmektedir. Daha sonra bu kuru otlar, eve taşınmakta ve genellikle evin çevresinde uygun bir yerde üst üste yığılarak (*lod* şeklinde) muhafaza edilmektedir (Fotoğraf 57).

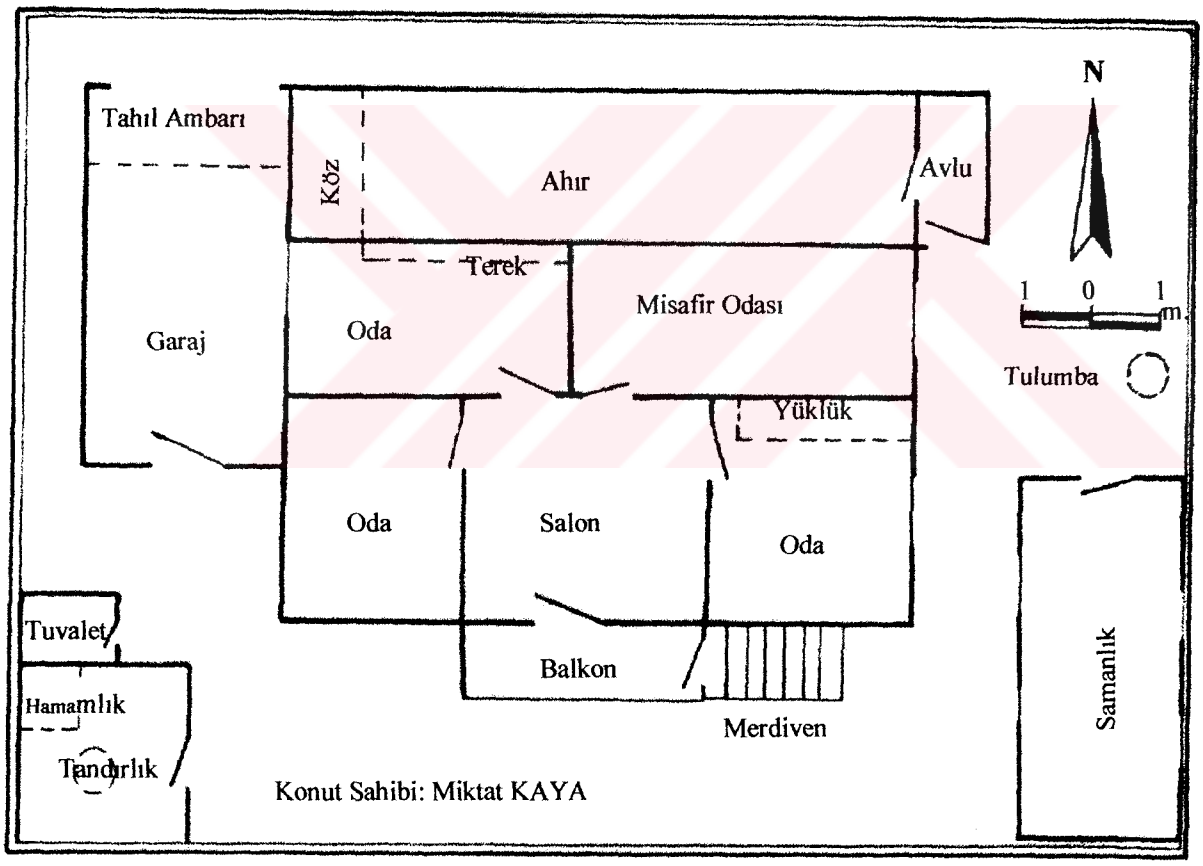

Şekil 2.14: Dolutaş köyünde yeni tip bir konut plânı.

Araştırma sahasında ataerkil aile tipinin günümüzde de devam etmesinde gelenek ve göreneklerle birlikte ekonomik nedenlerin de etkili olduğu söylenebilir. Temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan köyde, baba ve oğulların gelirlerinin aynı kaynaktan olması,

oğulların evden ayrılmalarına engel olmaktadır. Çünkü birlikte oturan ailelerde, harcamaların da birlikte olması ve ayrı bir evin maddi yükünün daha fazla olması, aileleri birlikte oturmaya zorlamıştır. Ekonomik durum, konutların yapı tarzı ve kullanılan inşaat malzemesi üzerine de etki etmektedir. Şöyle ki, yöre konutlarına kıyasla modern olan bir veya daha fazla katlı konutlar, maddi durumu iyi olan ailelere aittir. Ekonomik durumu iyi olan aileler, örtü malzemesi olarak saç, inşaat malzemesi olarak ta briket, tuğla, demir ve çimento harcı kullanmaktadırlar. Ancak, ulaşım imkanlarının gelişmesi, ekonomik durumun iyileşmesi ve sosyal şartlardaki değişmeler, konutların özellikle malzeme, inşa tarzları ve iç aksamlarında bazı değişmelere neden olmakla birlikte, bunlar azınlıkta kalmış ve araştırma sahasındaki kır konutlarının genel karakterinde ve görünümlerinde esaslı değişiklik meydana getirebilecek derecede etkili olamamışlardır.

2. 1. 2. B. KASABA YERLEŞMELERİ

B. 2. 1. 2. 1. Eleşkirt Kasabası

Ağrı Ovası'nda, Ağrı kenti gibi, yerleşim tarihi oldukça eski ve fonksiyonel bir şehir yerleşmesinin yanı sıra, kuruluş tarihi çok yeni olan bir kasaba yerleşmesi daha bulunmaktadır. Eleşkirt ilçe merkezinin ilk yerleşim nüvesini, günümüzdeki kuruluş yerinin 13 km. kuzeydoğusunda yer alan Toprakkale köyü oluşturmuş ve ilçe merkezi söz konusu köye ait olan ve Urartular zamanında yapıldığı belirtilen kalenin çevresindeki bir konumda kurulmuştu. Kaza merkezi olma özelliğine 1687 yılanda kavuşan kasabanın, ilk yerleşim yeri olarak kolayca savunma yapabilme düşüncesinden hareketle, çoğu kale kenti yerleşmelerinde olduğu gibi[136] nispeten yüksek bir konum seçilmiştir. Cumhuriyet döneminde güvenlik endişesinin giderek ortadan kalkmasıyla birlikte, 1925 yılında ilçe merkezi, coğrafi konumu itibarıyla gelişmeye müsait olmayan Toprakkale'den, ova tabanı üzerinde kurulmuş bulunan Zedikan'a taşındı ve yerleşmenin adı Eleşkirt olarak değiştirildi. Cumhuriyet' in ilk yıllarında Beyazıt' a bağlı olan Eleşkirt, 1927 yılında İl merkezi statüsüne kavuşan Ağrı'ya bağlı bir ilçe merkezi durumuna getirildi.

Eleşkirt' in tarihi geçmişi, Urartular devrine kadar uzanmaktadır. Zira, Toprakkale Urartular döneminden kalma önemli bir yerleşim merkezidir. Eleşkirt, Murat vadisinin Erzurum'a geçit veren batı ucunda yer aldığı için, İran ve Kafkaslar ile Anadolu arasında bir

---

[136] DOĞANAY, H.,1983, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, s. 50 – 53.

köprü niteliği taşımaktadır. Bu nedenle tarih boyunca orduların geçtiği, bazen de savaştığı bir alan olmuştur. Toprakkale ve verimli Eleşkirt Ovası; Arsaklılar, Romalılar, Sasaniler, Araplar, Bagratlılar, Bizanslılar, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular ve Akkoyunlular'ın egemenliği altında kalmıştı[137]. M.Ö. 150 yılında küçük Arsaklı devleti kurulduktan sonra, Arsaklılar, Ararat adıyla merkez eyalet olarak Ağrı dağının doğusundan Nahçivana kadar Aras boylarını kullandılar. Yukarı Aras ile Yukarı Murat (Eleşkirt Ovası ve çevresi) bölgelerini içine alan ve küçük Arsaklı hanlarının malikhanesi kabul edilen eyaletin adı *Ararat* idi. Küçük Arsaklıların asıl anayurtları Doğubayazıt–Eleşkirt bölgesiydi. Küçük Arsaklılar zamanında Doğubayazıt ovasına *Gogovit*, Eleşkirt ovasına da *Bagravand* Sancağı adı veriliyordu. Küçük Arsaklılar'dan Sanatruk oğlu Valarş Han (M.Ö. 194–216) şimdiki Toprakkale köyü yanındaki kaleyi ve kasabayı Valarşkerd adı ile M.Ö. 200 yıllarında yaptırdı[138]. Bu nedenle Eleşkirt adının buradan geldiği tahmin edilmektedir.

Yöre, Yavuz Sultan Selim döneminde kazanılan Çaldıran Zaferi sonunda Safevilerden alınıp Osmanlı topraklarına dahil edilmişti. Eleşkirt, Osmanlı idaresi içinde bulunduğu süre içinde önceleri Van, sonra da Erzurum Eyaletine Bağlanan Beyazıt sancağının ocağı olarak yönetiliyordu. Beyazıt sancağının Erzurum'a bağlanmasıyla birlikte, yerleşme 5 bucak, 115 köyden meydan gelen bir kaza haline getirildi. Daha sonra 1828 – 1856 ve 1877 – 1878 Osmanlı – Rus savaşlarında bir süre Rusların eline geçen Eleşkirt'in, 1877 – 1878 harbinde savaş alanı durumuna geldiği anlaşılmaktadır. TATLIOĞLU Mehmet Paşanın savunduğu bölge, paşanın şehit olması ile birlikte Rus ordularının kontrolüne (7. 6. 1878) girdi. Bunun sonucunda, Ağrı topraklarının büyük bir kısmı ile birlikte Eleşkirt de 1878 de Yeşilköy anlaşmasıyla Ruslara bırakıldı. Daha sonra Berlin Kongresi'nde bu karar düzeltilerek, kaza Osmanlı devleti' ne geri verildi[139]. Ruslar tarafından 16 Ocak 1914' de tekrar işgal edilen bölge, 16 Nisan 1918' de son kez düşman işgalinden kurtarılmış ve bir Türk yurdu haline getirilmişti.

Kasabanın Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki durumu ile ilgili olarak daha detaylı bilgilere rastlanmaktadır. Nitekim 1218 (1872) tarihli Erzurum Vilayeti salnamesinde, kazada; 50 dükkan, 15 han, 2 sübyan mektebi, 1 rüştiye, 2 kilise, 1 cami ve 1720 hanenin bulunduğu belirtilmektedir. Söz konusu salnamede Eleşkirt kazasının toplam nüfusu 6910 olarak

---

[137] ALPASLAN, İ., 1997, a.g.e. Ankara, s. 154.
[138] Ağrı Milli Eğitim Müdürlüğü 1998, Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi Ve Sonrası Eğitim, Yeni Matbaa, Ağrı, s. 35 – 36.
[139] ALPASLAN, İ. 1995, a.g.e., Ankara, s. 105 – 106.

geçmektedir[140].Aynı şekilde 1900 tarihli salnameye göre ise, Eleşkirt kazasının hükümet merkezi Toprakkale'dir. Kazanın 7 nahiyesi, 104 köyü ve bu nahiye ve köylerinde; 2688 hanesi, 11 552 erkek ve 10 107 kadın nüfusu vardır. Kaza merkezinde; bir hükümet konağı, 2 cami, 1 rüştiye (ortaokul), 3 medrese, 1 tekke, 7 kilise ve manastır, 80 kadar dükkan, 70 han, 51 değirmen, 901 hane, 1 köprü ve 8 çeşmenin bulunduğu belirtilmektedir[141]. Bu bilgilerden de, o dönemde kasabada, ticaret ve sanatın gelişmiş olduğu ve nüfusun da fazla olduğu anlaşılmaktadır.

İlçe merkezi, 1925 yılında Toprakkale'den Eleşkirt'e nakledilen yerleşmenin, 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımında, toplam nüfusu 384 kişi kadardı. Göçlerle büyük kentlere doğru önemli bir nüfus kaybı olmasına rağmen, yüksek doğal nüfus artışı ve çevre kırsal yerleşmelerden alınan göçlerin sonucu, Eleşkirt kasabasının nüfusu 1985'e kadar sürekli artmış ve % 2.5 yıllık nüfus artışı hızı ile 1985'te 11 561 olan nüfus, 1990' da 9871' e düşmüş, ancak 1997' de tekrar 10 164'kişiye yükselmiştir.

Eleşkirt kasabasının yerleşme çekirdeğini, bu günkü hükümet konağı ile tarım kredi kooperatifinin bulunduğu, eski lise binası arasındaki Cumhuriyet caddesinin kuzey ve güneyindeki yerleşim sahası oluşturur. Kasabanın halen en önemli merkezini teşkil eden bu sahada ilk olarak yol altı ve yol üstü mahalleleri olarak kurulduğu bilinen yerleşme, zamanla Karşıyaka, Lozan ve İstiklal mahallelerine dönüşmek suretiyle, giderek büyümesini sürdürmüştür. Osmanlı – Rus savaşını takiben Kafkasya'dan gelen Türk nüfusu ile yerleşme sahası çevreye doğru, özellikle de kuzey yönünde genişlemiştir. Kafkasya'dan gelen nüfus Eleşkirt'te ayrı bir mahalle oluşturmuş ve yerleşim sahasının kuzeye doğru daha fazla gelişmesini sağlamıştır. Hatta Hürriyet mahallesi olarak bilinen bu mahalle yörede *muhacir* mahallesi olarak da adlandırılmaktadır. Ekonomik gelişme yanında, doğal artış ve çevre kır yerleşmelerinden alınan göçlerle kasaba nüfusunun hızla arttığı 1965'li yıllardan sonra nispeten hızlı bir yapılaşma sürecine girilmiş ve yerleşme yatay yönde bir gelişme göstermiştir. Cumhuriyet devrinde askeri birliklerin kentin batı kesiminde yerleşmesiyle, batıya doğru gelişme de başlamıştır.

İlk kuruluş yeri olan Lozan mahallesi, İstiklal mahallesi ve Karşıyaka mahallelerinin oluşturduğu merkezi kesime, daha sonra Hürriyet, Müftüselim, Kazım Karabekir ve Esentepe mahalleleri eklenmiştir. Daha önceleri şimdiki cumhuriyet caddesinden geçen şehirler arası

---

[140] Salname –î Vilayet – î Erzurum, 1872, Vilayet Matbaası, s. 135.
[141] Salname –î Vilayet – î Erzurum, 1900 Vilayet Matbaası, s 137

karayolu, yerleşmenin güneyinden geçirilince, yerleşim yeri bütünüyle çevre yolunun kuzeyinde kalmıştır. 1980 yılından sonra çevre yolunun ve Eleşkirt deresinin güneyinde, göçlerle köylerden gelen ve kasaba içindeki bir kısım ailelerin yerleştiği, Esentepe mahallesi oluşmasıyla birlikte, yerleşme güneye doğru da genişlemeye başlamıştır (Fotoğraf 58)

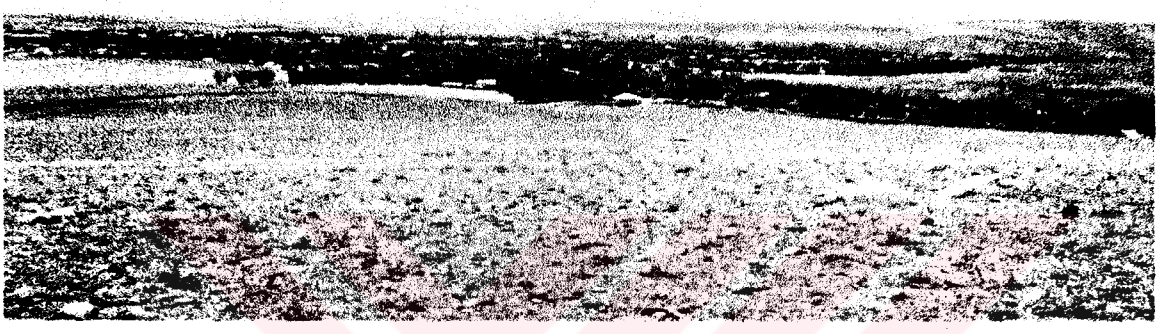

Ağrı iline bağlı ilçe merkezleri arasında Doğubayazıt ve Patnos'tan sonra üçüncü sırada gelen Eleşkirt ilçe yönetim sınırları içinde kalan 1559 km.lik alanda 62 köy, 3 belde ve 16 adet köyden küçük yerleşme bulunmaktadır. İlçenin 1997 yılındaki toplam nüfusu ise, 50153'ü buluyordu. İlçe merkezinin, Ağrı il merkezine uzaklığı ise, 34 km. kadardır. Eleşkirt ilçe merkezi, kent yerleşmeleri için kabul edilen 10000 kişilik nüfus kriterine[142], ancak 1980 yılında sahip olduğu 10 083 kişilik nüfus büyüklüğü ile ulaşabilmişti. Bununla birlikte, 1997 yılı genel nüfus tespiti sonuçlarına göre, 10164 olarak gösterilen nüfus, 1999 yılında ilçe merkezindeki sağlık ocağı tarafından yapılan çalışma sonucu 8260 kişi olarak tespit edilmişti. Dolayısıyla, Eleşkirt ilçe merkezinin, kent yerleşmesi olmak için gerekli olan 10000 , yada bazı araştırıcılara göre 20000 nüfus kriterine halen ulaştığı söylenemez.

Eleşkirt kasabası, Ağrı Ovası'nın batı yarısında kurulmuş olup, Erzurum–Kars demiryolu üzerindeki Horasan istasyonuna 63 km. uzaklıktadır. Ayrıca Trabzon–Erzurum–Doğubayazıt transit yolu üzerinde bulunması, ilçe merkezinin kuruluş ve gelişmesinde etkin bir rol oynamıştır. İlçe merkezi 7 mahalleden oluşmaktadır. Kasabadaki Esentepe mahallesi,

---

[142] EMİROĞLU, M., 1975, *Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus*, Ankara Üniv. D.T.C.F. Coğrafya Araştırma Dergisi, S. 7, Ankara, s. 127 – 128.

dışında kalan mahallelerin sınırları doğal bir sınıra dayanmayıp belirsizdir. Esentepe mahallesi sınırlarının ise tabii sınırlara dayandığı gözlenir. Esentepe mahallesi ilçe merkezindeki diğer mahallelerden, yaklaşık 100 m. daha yüksekteki bir konumda yer almakta ve ilçe merkezi ile belirgin eğim kırıkları ve Eleşkirt Çayı ile ayrılmaktadır. Esentepe mahallesinin, ilçe merkezi ile olan ulaşım bağlantısı iki köprü vasıtasıyla sağlanmaktadır (Fotoğraf 59).

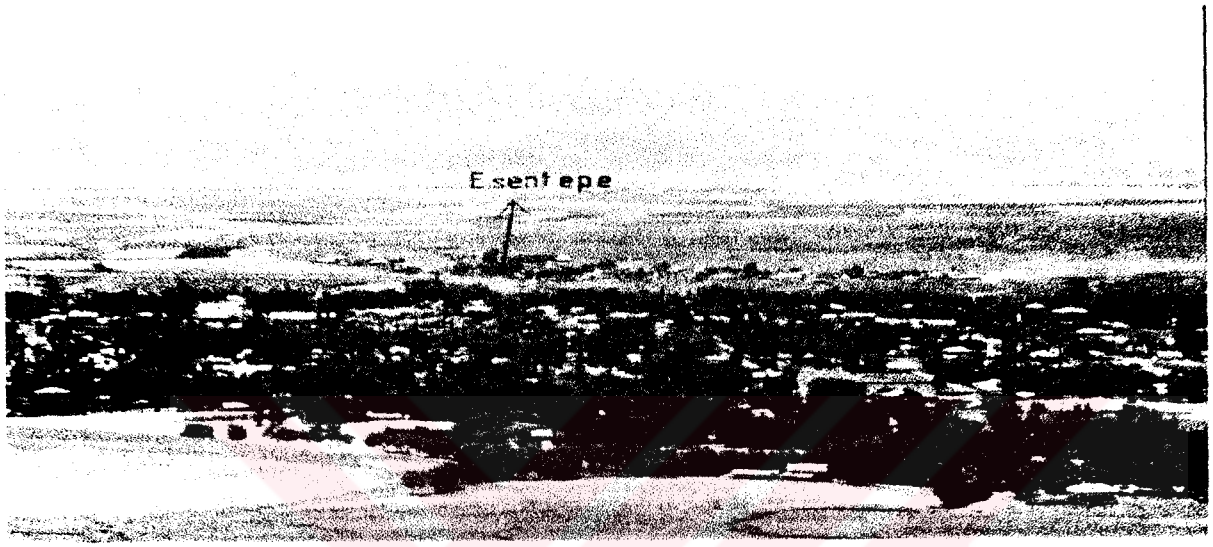

Fotoğraf 59 :Eleşkirt kasabası ve kasabanın güneyinde yer alan Esentepe mahallesinden bir görünüm.

Kasaba nüfusunun % 69.3'ü, Ağrı–Eleşkirt–Erzurum karayolu çevresindeki merkezi kesimde yaşarken, % 30.7'sinin ise Esentepe, Kazım Karabekir ve Hürriyet mahallelerinde yaşadığı dikkati çekmektedir. Kasabanın en büyük mahallesi Karşıyaka Mahallesidir. Kasabanın kuzeybatı kenarında yer alan söz konusu mahallede, kasaba konutlarının % 24.2'si bulunmakta ve toplam nüfusun % 25.2'si yaşamaktadır. Konut ve nüfus büyüklüğü açısından, ikinci sırayı ise ortalama aile büyüklüğü 6.0 olan ve nüfusu 1478'i bulan Müftüselim mahallesi almaktadır.

Kasabanın kuruluş tarihi en yeni olan mahallesi ise, daha önce de ifade edildiği gibi Esentepe mahallesidir. Esentepe mahallesi 1980 yılından sonra çevre köylerden göç eden veya ilçe merkezinde oturup da konut problemi yaşayan ailelerin, göç etmesi ile oluşturulmuş bir mahalledir. Esentepe mahallesindeki konutların büyük bir bölümü tek katlı olup, iki oda, tuvalet ve banyo bölümleri mevcuttur. Ancak, konutların bir kısmında tuvalet eklentisinin dışarıda yer aldığı dikkati çeker. Esentepe mahallesi daha çok köy görünümünde bir yerleşme özelliği göstermektedir.

TABLO 2.12: Eleşkirt Kasabası'nda Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1999)

MAHALLELER	NÜFUS SAYISI	%'Sİ
Esentepe	650	7.9
Hürriyet	1470	17.8
İstiklal	1148	13.9
Karşıyaka	2080	25.2
Kazım Karabekir	336	4.0
Lozan	1098	13.3
Müftüselim	1478	17.9
TOPLAM	**8260**	**100.0**

KAYNAK :Eleşkirt Sağlık Ocağı, Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılım Tablosu

Eleşkirt kasabasının yerleşme planı incelendiğinde, daha önce kasaba içinden geçen Ağrı – Erzurum karayolu çevresinde gelişen, bir yol boyu yerleşmesi formunda olduğu gözlenmektedir. Kasaba, eski anayolun iki tarafında, yaklaşık 2.5 – 3 km. kadar bir uzunluğa sahiptir. Nitekim, bu kesimden geçen anayolun iki tarafında, kasabaya ait işyerlerinin sıralandığı dikkati çeker. Belirtilen yerleşim şekli, anayol üzerinde gerçekleşen, ulaşım faaliyetlerine verilen hizmetleri kolaylaştırmaktadır. Ancak 1980 yılından sonra çevre yolunun faaliyete girmesiyle, şehirler arası taşımacılık yapan araçların kasaba içindeki eski anayolu kullanmaları yasaklanmıştır. Bu nedenle de Benzin istasyonu, oto lastikçisi ve oto terminali gibi bir kısım ticari işyerleri çevre yolunun kenarında faaliyetlerine devam etmeye başlamışlardı (Harita 11).

Kasabanın yol boyunca gelişmesini, güney yönünde, kuzeybatı – güneydoğu doğrultusunda akan Eleşkirt deresi ile, batı yönünde yer alan askeri birliklerin varlığı nedeniyle sürdüremediği gözlenmektedir. Bu nedenle, ilçe merkezinin yatay büyümesi, kuzey yönündeki etek ve az eğimli yamaç kesimleriyle, doğu yönündeki geniş düzlüklere doğru gelişme göstermiştir. Kasabanın güneyindeki Eleşkirt deresinin zaman zaman taşkınlara sebep olması ve yatağını genişletmesi, Lozan ve Müftüselim mahallelerinin güney yönünde gelişimini sınırlandırırken, Esentepe mahallesinin de kuzey yönünde gelişimini engellemiştir. Dolayısıyla kasabanın büyümesi, kuzeydeki yamaçlara ve kuzeydoğudaki düzlüklere doğru devam etmektedir.

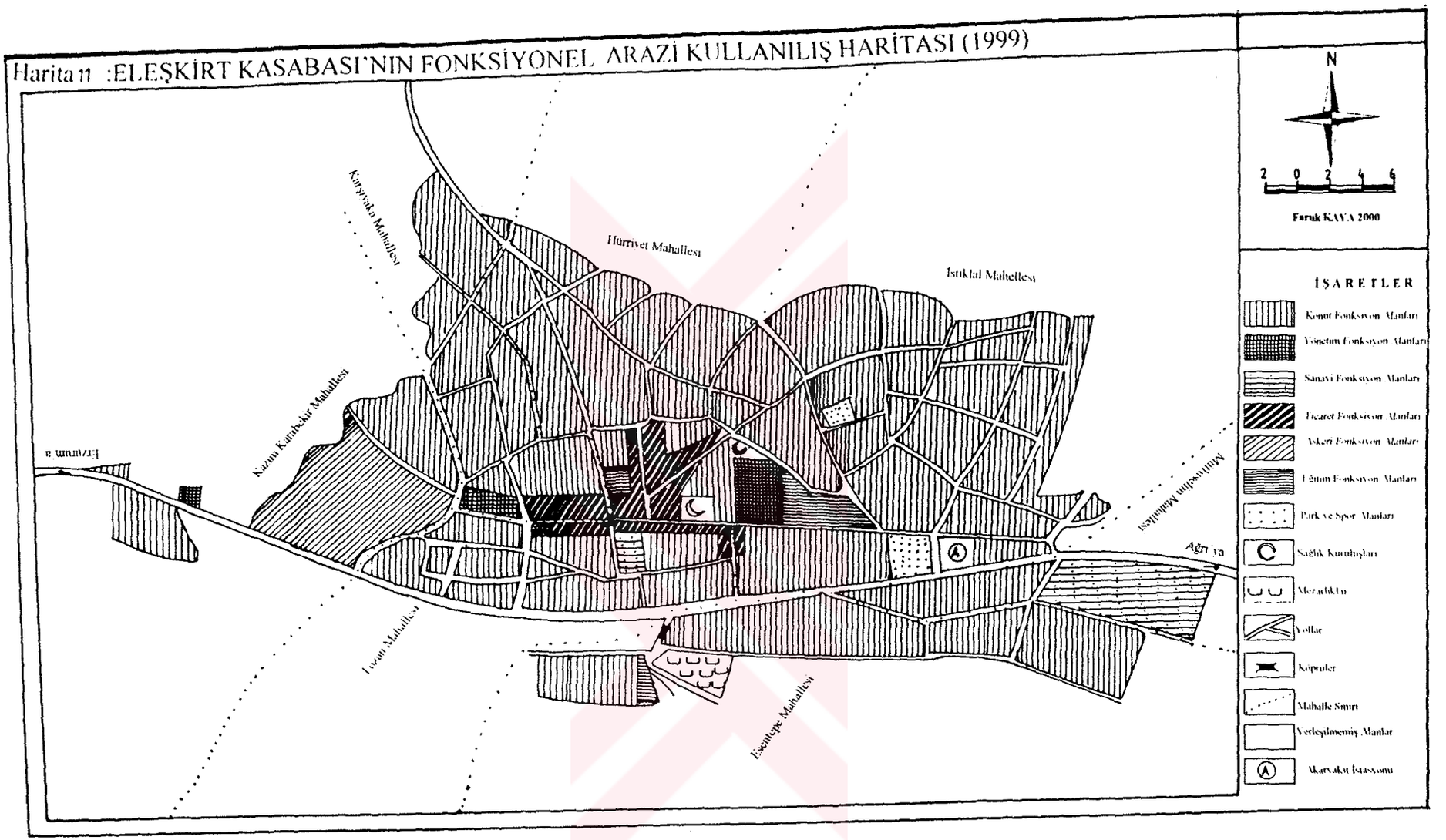
Harita 11 :ELEŞKİRT KASABASI'NIN FONKSİYONEL ARAZİ KULLANILIŞ HARİTASI (1999)
N
2 0 2 4 6
Faruk KAYA 2000
İŞARETLER
Konut Fonksiyon Alanları
Yönetim Fonksiyon Alanları
Sanayi Fonksiyon Alanları
Ticaret Fonksiyon Alanları
Askeri Fonksiyon Alanları
Eğitim Fonksiyon Alanları
Park ve Spor Alanları
Sağlık Kuruluşları
Mezarlıklar
Yollar
Köprüler
Mahalle Sınırı
Yerleşilmemiş Alanlar
Karavakıf İstasyonu
Karşıyaka Mahallesi
Hürriyet Mahallesi
İstiklal Mahellesi
Kazım Karabekir Mahallesi
Mahmudiye Mahallesi
Ağrı'ya
Uvacık Mahallesi
Eşentepe Mahallesi

Diğer taraftan kasaba içinde bulunan boş arsalar yeni ve çok katlı binaların inşasında kullanılmaktadır. Böylece kasabada azda olsa dikey yönlü bir büyüme de söz konusudur. İlçe merkezinin günümüzde kazandığı şekil temelde topoğrafik özelliklerin izlerini taşımaktadır. Gerçekten de kasabanın yatay büyümesi başlangıçta sadece bir yönle sınırlı kalmasına rağmen, geniş düzlükler üzerinde kurulan yerleşmede, genellikle tek katlı ve bahçeli konutların inşaa edildiği dikkati çekmektedir (Fotoğraf 60).

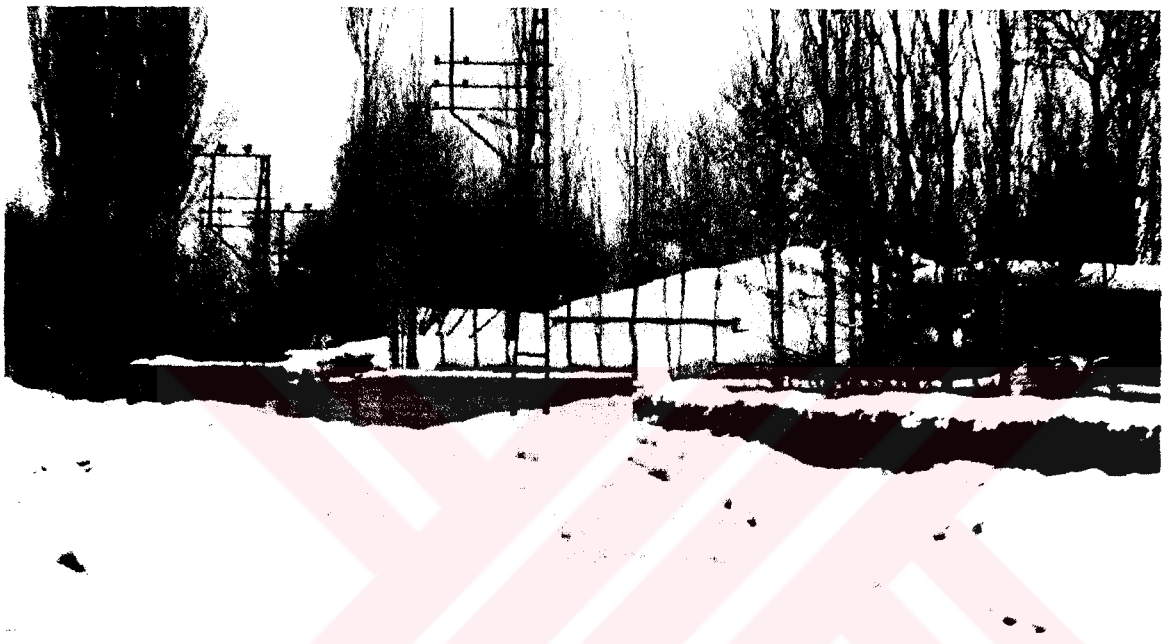

Fotoğraf 60 : Eleşkirt Kasabası'nda yoğun olarak görülen tek katlı ve bahçeli konutlara bir örnek

Eleşkirt yeni gelişen bir kasaba yerleşmesi olmasına rağmen, planlı bir yapıya sahip değildir. Yerleşmenin şekli, cumhuriyet caddesi çevresinde toplu dokulu olup, kenar semtlere doğru gidildikçe yerini yer yer belirgin bir gevşekliğe bırakmaktadır. Özellikle kasabanın doğusunda gevşek bir yerleşme dokusunun mevcut olduğu dikkati çekmektedir. Kasaba planlı bir yerleşme formunda olmamasına rağmen, konut alanları ile diğer fonksiyonlara ayrılmış alanları, birbirinden ayırmak mümkündür. Eleşkirt ilçe merkezinin ticaret eksenini, karayolu üzerinde yer alan Cumhuriyet caddesi ile bu caddeyi dik kesen ana caddeler oluşturur. Söz konusu cadde ve sokaklardan uzaklaşıldıkça, ticari amaçlı konut sayısının hızla azaldığı gözlenir. Özellikle kenar mahalle ve semtlerde, bir veya iki bakkal dükkanı dışında, ticari amaçlı konutlara rastlanılmaz. Eleşkirt'teki ticari amaçlı konut sayısı 419 kadar olup, toplam konut sayısının % 20.4'ünü oluşturmaktadır.

İlçe merkezinde, sanayi faaliyetlerinin fazla gelişmediği gözlenir. Ancak son zamanlarda sanayi alanında yapılan çalışmalar sonucu, yöredeki bu görünümün önümüzdeki yıllarda değişme ihtimali oldukça yüksektir. Nitekim 1500 m² lik alan üzerinde inşaa edilen ve yıllık üretim kapasitesi 1500 ton olan Eleşkirt Deri Fabrikası (ELDESAN) Aralık 1998'de inşaat ve makine montajları tamamlanarak üretime başlamıştır. Türkiye'nin sayılı fabrikaları arasında bulunan ve faaliyete başladığı zaman tam kapasite olarak üretime devam eden ELDESAN kalite olarak da, diğer deri fabrikalarından farklı durumdadır. Eleşkirt kasabasının doğusunda kurulu bulunan fabrikada 1999 yılında 30'a yakın işgücü istihdam ediliyordu. Modern makineler ile donatılan fabrikanın bazı makineleri Türkiye'de ilk olma özelliğini de taşıyor. ELDESAN ile birlikte kurulan ve buradan çıkan deriyi işleyen Eldemod atölyesi de ayrı bir işletme durumunda bulunmakta ve yine burada da 40'a yakın işgücü istihdam edilmekteydi. Mart 2000 tarihine kadar il özel idaresi tarafından işletilen ELDESAN, bu tarihten sonra yıllık 51 milyar TL. yıllık kira bedeli karşılığında özel teşebbüse devredilmiştir.

ELDESAN dışındaki sanayi faaliyetleri, atölye tipi sanayi şeklinde organize olmuş durumdadır. Nitekim, ELGİSAN (Eleşkirt Giyim Sanayi) adı altında Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı ile vatandaş ortaklığı çerçevesinde bir konfeksiyon atölyesi kurulmuştur. Halen işletmede 64 işgücü istihdam edilmektedir. Halk Eğitim Merkezi Dikiş kursları ile de desteklenen bu proje yöre için örnek bir proje haline gelmiş, benzer atölyelerin Ağrı ve çevresinde de kurulmasına öncülük etmiştir. Ayrıca yapılan araştırmalar sonucu plastik profillerin yurtiçi talebinin de son dönemlerde arttığı ve bunun üzerine *El - Pen Üretim Pazarlama Ticaret Limitet Şirketi* adı altında kaymakamlık ve vatandaş işbirliği ile bu sanayi faaliyet kolu işletmeye açılmıştır.

Bunların dışında ilçe merkezinde sanayi amaçlı konut sayısının 32 kadar olduğu tespit edilmektedir. Genellikle oto tamir atölyeleri, oto elektrik, demir doğrama, kaportacılar, radyo ve televizyon tamircileri, sobacı ve ayakkabı tamir atölyelerinin oluşturduğu sanayi amaçlı konutlar, belli bir gruplaşma göstermeyip ilçe merkezindeki farklı cadde ve sokaklara dağılmışlardır.

Sosyal amaçlı konutların ise Lozan, İstiklal ve Karşıyaka mahallesinde yoğunlaşmış olduğu tespit edilmektedir. Bu tip konutların en fazla yer aldığı konum, Cumhuriyet caddesidir. Söz konusu caddede Kaymakamlık Binası, Halk Eğitim Merkezi, Devlet Hastanesi, Sağlık Ocağı, Emniyet Müdürlüğü, Eleşkirt Yatılı Bölge Okulu, Eleşkirt Lisesi, Belediye Başkanlığı gibi kamu kuruluşları yer almaktadır. Sosyal amaçlı konutların

bulunduğu diğer bir konum ise Selahattin Sarayhanoğlu Caddesidir. Söz konusu cadde üzerinde, Jandarma Bölük Komutanlığı, Tapu Kadastro Müdürlüğü, PTT ve Cengiz Topel İlköğretim Okulu gibi kamu kurum ve kuruluşları yer almaktadır. Ayrıca Kazım Karabekir mahallesinde de askeri birliklere ait Tabur komutanlığı bulunmaktadır. Sosyal amaçlı konut sayısı 27 kadar olup toplam konut sayısının % 1.6'sını teşkil etmektedir (Tablo2. 13).

TABLO 2.13. Eleşkirt Kasabasında Konutların Mahallelere Göre Dağılımı

Mahalle	Aile Konutu		Ticari Amaçlı Konut		Yönetim ve Sosyal Amaçlı Konut		Toplam	
Adı	Sayısı	%' si	Sayısı	%' si	Sayısı	%' si	Sayısı	%' si
Müftüselim	246	73.4	84	25.0	5	1.5	335	19.6
Hürriyet	226	97.4	4	1.7	2	0.9	232	13.6
Karşıyaka	303	75.2	93	23.0	7	1.7	403	23.7
Kazım Karabekir	35	74.5	4	8.5	8	17.0	47	2.7
Esentepe	96	97.9	-	-	2	2.0	98	5.7
Lozan	161	55.9	123	42.7	4	1.4	288	16.9
İstiklal	186	61.4	111	36.6	6	2.0	303	17.8
Toplam	**1253**	**73.4**	**419**	**24.6**	**34**	**2.0**	**1706**	**100.0**

KAYNAK: D.İ.E. 1995 Binalar Cetveli (Belediye Teşkilatı Bulunan Yerlere Ait) Ve Yerinde Yapılan Tespitlerden Yararlanılmıştır.

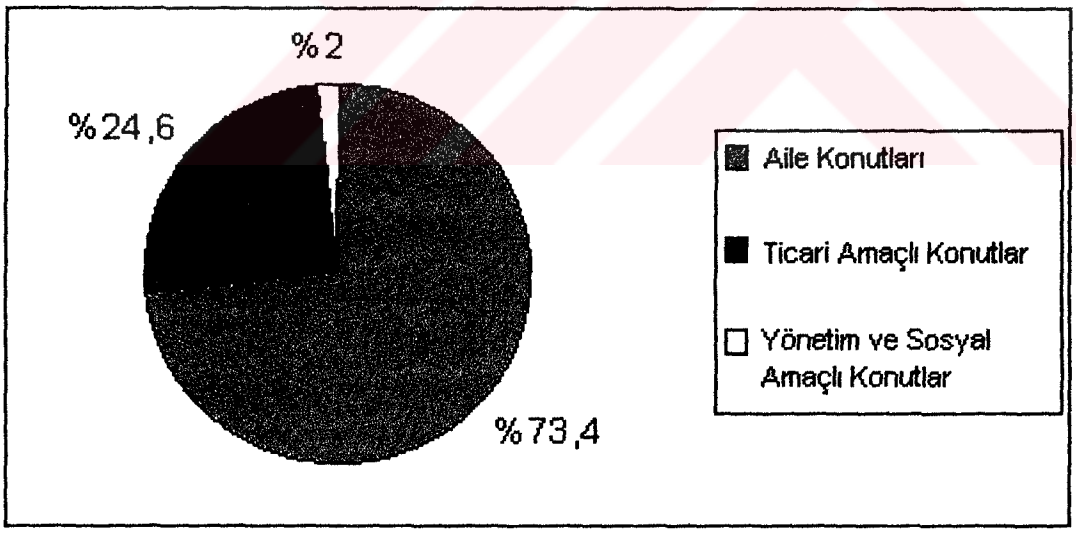

Şekil 2.15: Eleşkirt Kasabasındaki Konutların Fonksiyonlarına Göre Dağılımı

Kasabanın fonksiyonel açıdan dördüncü konut grubunu ise aile konutları oluşturur. Aile konutlarının sayısı 1603 kadar olup toplam konut sayısı içinde % 77.9'luk bir paya sahiptir. Bu bakımdan aile konutları, en büyük fonksiyonel konut grubunu oluşturur. Aile konutlarının en fazla yoğunluk kazandığı konumlar, Karşıyaka, Hürriyet, Müftüselim ve

Lozan mahalleleridir. Kasabada yer alan dört mahallede de genellikle memur ve esnaf aileleri ikamet ettiğinden, aile sayısı ve nüfus miktarları oldukça yüksektir. Nitekim, Karşıyaka mahallesinde 623, Hürriyet mahallesinde 290, Müftüselim mahallesinde 212 aile konutunun bulunduğu tespit edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu dört mahalledeki aile konutları, toplam aile konutu sayısının % 83.5'ini teşkil etmektedir.

Eleşkirt kasabasında aile konutu yoğunluğunun en az olduğu kesimlerin, Esentepe ve Kazım Karabekir mahalleleri olduğu gözlenir. Kazım Karabekir mahallesi askeri birliklerin bulunduğu mahalle olduğu için, bu mahallenin geniş bir alanının askeri birliklere ait tesislerle kaplandığı görülür. Bu nedenle söz konusu mahallede aile konutlarının sınırlı bir sahada gelişme imkanı bulduğu dikkati çeker. Esentepe mahallesi ise, kentsel fonksiyonlar ile hiçbir ilişkisi bulunmayan, ilçe merkezinden uzak ve temel geçim kaynağı büyük ölçüde tarımsal faaliyetlere dayanan tipik bir toplu dokulu köy yerleşmesi görünümündedir. Kâzım Karabekir mahallesinde ise bir kısmı askerî lojmanlardan oluşan toplam 77 konut bulunmaktadır. En az konuta sahip olan Esentepe mahallesinde ise 67 aile konutu vardır. Ayrıca, söz konusu konutların bir kısmının ahır ve kom gibi, dış eklentilerinin bulunduğu dikkati çeker.

Eleşkirt kasabasında bulunan ve yapı gereçleri açısından çeşitlilik gösteren konutları, kat sayısına göre de sınıflandırmak mümkündür. Yapılan tespitlere göre kasabadaki toplam konut sayısı 1706 civarındadır. Söz konusu konutların çok büyük bir bölümünü, tek katlı konutların oluşturduğu gözlenir. Tek katlı konutların sayısı 1344 kadar olup, toplam konut sayısının % 78.8'ini teşkil eder. Tek katlı binaların bütün mahallelerde, hakim konut tipini oluşturduğu gözlenmektedir. Tek katlı binalar, mahallelere göre incelendiğinde, kullanılan yapı gereci ve tekniğinde çok büyük farklılıkların olmadığı dikkati çeker. Kasabadaki tek katlı konutların hemen tamamının, temellerinin nemden korunması amacıyla değişik taşlardan oluşan ve yüksekliği 1–1.5 m. ye ulaşan bir temel duvarı üzerine inşa edildikleri gözlenmektedir. Söz konusu temel duvarından sonra yapı gereci değişmekte ve yan bileşenlerin inşasında taş, tuğla veya briket kullanılmaktadır.

İlçe merkezini oluşturan mahallelerde de tek katlı binalar hakim durumdadır. Ancak, Lozan ve İstiklâl mahallelerinin sınırları içindeki Cumhuriyet caddesi ile Karşıyaka mahallesindeki Selahattin Sarayhanoğlu caddesi resmi konutların yoğunlaştığı kesimler olmaları nedeniyle, kat sayısı açısından kasaba geneline göre farklı görünümdedirler. İlçe merkezinde iki katlı bina sayısının 287, üç katlı bina sayısının 51 ve dört katlı bina sayısının ise sadece 24 kadar olduğu gözlenmektedir. Eleşkirt'teki binaların zemin katları da dahil

edilse, en fazla beş katlı olduğu ve bu çok katlı binaların genellikle kamu kurum ve kuruluşlarına ait binalardan oluştuğu gözlenmektedir. Ayrıca, Müftüselim mahallesinde yer alan ve Cumhuriyet caddesini güneyden çevre yoluna bağlayan Evren Paşa caddesi üzerinde de iki veya üç katlı binalar inşa edilmiştir. Alt katları iş yeri olarak kullanılan bu binaların üst katları, aile konutu olarak kullanılmaktadır (Tablo 2. 14) .

TABLO 2.14: Eleşkirt Kasabası'nda Konutların Kat Durumuna Göre Dağılımı (1999)

KAT SAYISI	KONUT SAYISI	%'si
Tek Katlı	1344	78.8
İki Katlı	287	16.8
Üç Katlı	51	3.0
Dört Katlı	24	1.4
TOPLAM	**1706**	**100.0**

KAYNAK: D.İ.E. 1995 Binalar Cetvelleri ve Yerinde Yapılan Tespitlerden

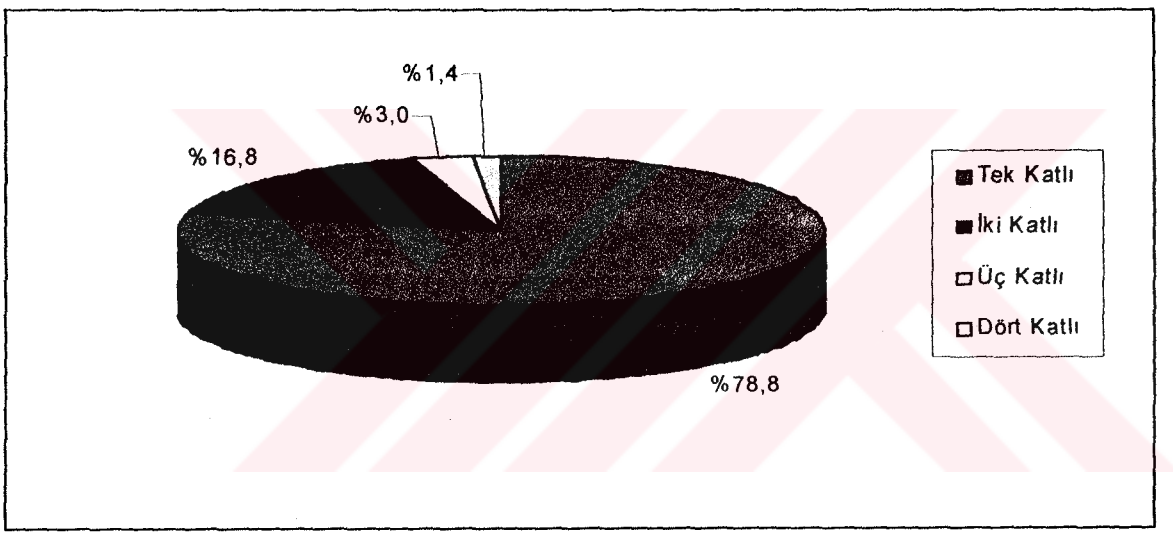

Şekil 2.16: Eleşkirt Kasabası'ndaki Binaların Kat Durumuna Göre Dağılımı (1999)

Eleşkirt'in, günümüzdeki gelişme durumunun ortaya konulması ve ne tür bir yerleşme olduğunun belirlenmesi, coğrafî açıdan büyük bir önem taşır. Gerçekten ülkemizde örneklerine sıkça rastlanıldığı üzere, yasaların gücünü kullanarak pek çok köy ya da kasaba yerleşmesine, il veya ilçe merkezi statüsü verilmektedir. Ancak, siyasi amaçlarla bağışlanan idarî ünvanlar gelip geçici olduğu halde, coğrafi ünvanlar kalıcıdırlar. Çünkü, herhangi bir yerleşmenin, kasaba veya şehir özelliği kazanabilmesi için, yapısal olarak, belirli bir gelişim süreci geçirmesi gerekmektedir[143].

[143] ÖZÇAĞLAR, A., 1996,a.g.m., Ankara, s. 24.

Köy yerleşmesi ile şehir arasında geçiş özelliği gösteren yerleşmelere kasaba denilmektedir. Bir yerleşmenin kasaba olup olmadığını anlamak için her şeyden önce fonksiyonel özelliklerine bakmak gerekir[144]. Böyle bir yerleşim alanındaki halkın yaşayışı tamamıyla toprağa bağlı bulunuyorsa, yani gelirinin bütünü tarımdan sağlanıyorsa, o yerleşmenin nüfus sayısı hangi rakamı gösterirse göstersin coğrafi anlamda köydür. Eğer bu gibi yerleşmelerde tarımdan ayrı olarak diğer iş kolları gelişmiş ise, kasaba özelliği kazanmış olduğu söylenebilir[145]. Çünkü, bu gibi yerlerde esnaf ve sanatkarlar çoğalmaya başlamış olup, halkın bir kısmı geçimini tarım dışı faaliyet alanlarından sağlamaya başlamıştır. Öyle ise bir köyün kasabalaşması için, o köyde günlük ihtiyaçları karşılayacak, bakkal, kasap, fırın, lokanta, hamam, berber ve diğer esnaf teşekküllerinin ortaya çıkması gerekir.

Kasabalaşma faaliyetinin başladığı, içerisinde belediye teşkilatı kurulmuş daimi kır yerleşmelerine ad olarak verilen ve günümüzde yaygın olarak kullanılan belde sözcüğü, ülke, diyar, memleket gibi anlamlara da gelmektedir. Bu nedenle de daha geniş alanları da ifade eden belde terimi yerine, kasaba teriminin kullanılmasının daha doğru olacağı birçok coğrafyacı[146] [147] tarafından belirtilmektedir.

Bilindiği gibi kır ve kentlerin ayırımında üzerinde en çok durulan nüfus kriteridir ki, hangi nüfus limitinden sonra yerleşmelerin kent olarak kabul edilebileceği, ülkelere ve hatta ülke içerisinde kurum ve araştırmacılara göre değişmektedir[148].Nitekim ÖZÇAĞLAR diğer fonksiyonel özelliklerini dikkate almadan, sadece nüfus miktarını esas alarak genel bir sınıflandırma yapmak gerekirse, ülkemizin bu günkü nüfus şartlarına ve gelişmişlik düzeyine göre, genel olarak nüfusu 20000 ve altında olan belediye örgütlü yerleşmeleri kasaba yerleşmesi olarak nitelendirebiliriz demektedir[149]. Yukarıda yapılan açıklamalar ışığı altında, araştırma sahasında yer alan Eleşkirt ilçe merkezinin yerleşim özellikleri ve fonksiyonları incelenecektir.

Yerleşim tarihi yeni olan ve 75 yıllık bir devreyi kapsayan ilçe merkezinde, kuşkusuz nüfusu kalabalık ve kuruluş tarihi çok eski dönemlere kadar giden bir yerleşim merkezi

---

[144] TANOĞLU, A., 1966, a.g.e. İstanbul, s. 181.
[145] ÖZÇAĞLAR, A. 1988, a.g.e., Ankara, s. 132.
[146] KODAY, Z., 1995, Hopa İlçesinin Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, s. 127.
[147] ZAMAN, M., 1996, Tonya'nın Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Coğrafya Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, s. 214.
[148] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 417 – 426.
[149] ÖZÇAĞLAR, A., 1997, Türkiye'de Belediye Örgütlü Yerleşmeler, (Kasabalar – Şehirler), Ankara, s. 7.

kadar[150], şehirsel fonksiyonların bulunması beklenemez. Bununla birlikte, kasabanın özel veya genel birtakım fonksiyonları bulunmakta ve söz konusu fonksiyonlarına bakılarak, ilçe merkezinin, kasaba tipleri arasındaki yerinin belirlenmesi nispeten mümkün olmaktadır.

Eleşkirt ilçe merkezindeki çalışan nüfusun, çalışmakta olduğu temel fonksiyon dikkate alınarak, fonksiyonel bir sınıflandırılması yapıldığında, işgücü istihdamının tarım sektöründe yoğunlaştığı görülür. İlçe merkezinde belli bir işte çalışan nüfus, 1999 yılında yaklaşık 3232 kişiydi. Söz konusu nüfusun yaklaşık % 50.5'i tarım, % 25.9'u hizmetler, % 14.2'si ticaret, % 6.2'si sanayi, % 1.9'u diğer sektörler ve % 1.3'üde ulaşım sektöründe çalışmaktaydı. Dolayısıyla ilçe merkezindeki toplam işgücünün % 50.5'i tarım, % 49.5'i de tarım dışı fonksiyon alanlarında istihdam edilmektedir (Tablo 2. 15.)

TABLO 2. 15: Eleşkirt Kasabasında Faal Nüfusun Çalıştığı Fonksiyonlara Göre Dağılımı (1999)

FONKSİYONLAR	ÇALIŞAN NÜFUS	%'si
HİZMETLER	**1400**	**43.3**
Yönetim	*838*	*25.9*
Ticaret	*460*	*14.2*
Ulaşım	*42*	*1.3*
Diğerleri	*60*	*1.9*
TARIM	**1632**	**50.5**
SANAYİ	**200**	**6.2**
TOPLAM	*3232*	***100.0***

KAYNAK: Eleşkirt İlçesi Mal Müdürlüğü Verileri ile Tarafımızdan Yapılan Anket ve Gözlem Sonucudur.

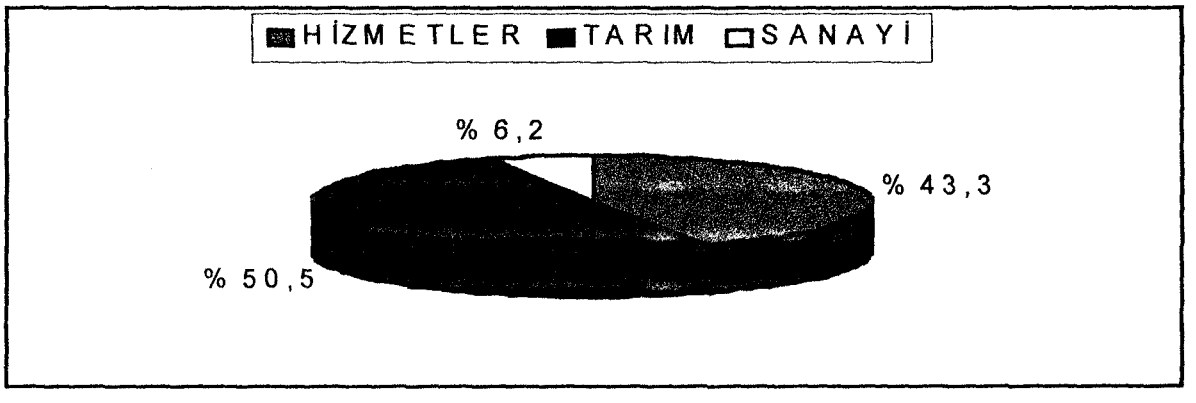

Şekil 2.17: Eleşkirt Kasabası'nda Faal Nüfusun, Çalıştıkları Ekonomik Sektörlere Göre Dağılımı (1999).

[150] ARINÇ, K., 1991, a.g.e., Erzurum s. 265.

Eleşkirt kasabasının varlığı ve gelişmesi için gerekli kaynakları sağlayan faaliyetlerden biri olması nedeniyle tarım fonksiyonunu, kent oluşturan veya oluşturmaya yönelik fonksiyonlarından biri olarak değerlendirmek gerekir[151]. Tarımsal faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerin küçük bir merkezi durumundaki bu yerleşmelerin başlıca görevi, sınırlı imkanlara sahip hinterland sahasındaki üretim fazlalıklarını ve kır nüfusunun üretmediği malları temin etmektir[152]. Tarım faaliyetlerinin kent oluşturan veya oluşturmaya yönelik fonksiyonlarından biri olarak değerlendirilmesinde önemli olan husus, bu fonksiyonun geçici oluşudur[153] ki bu durum, tarım fonksiyonunun sonraları yerini diğer fonksiyonlara terk ederek öneminin azalması yada ortadan kalkmasını ifade eder[154].

Eleşkirt kasabası, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadarki dönemde, kuruluşu ve gelişimini çevresindeki tarımsal potansiyele borçlu olan ve zaman zaman, kaza veya köy yönetim birimi haline dönüştürülen bir yerleşme durumundayken; 1925 yılından sonra ilçe merkezi olması ile ilgili olarak başta hizmetler ve ticaret olmak üzere, kentsel fonksiyonların hızla gelişmesiyle, tarım eski önemini nispeten yitirmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren Eleşkirt ilçe merkezinde gelişmeye başlayan hizmetler ve ticaret fonksiyonu, faal nüfus içerisinde tarım dışı faaliyetlerde çalışan nüfusun artmasına neden olmuş, ancak hakim fonksiyon olarak tarım günümüze kadar önemini korumuştur.

Sosyal kültürel ve ekonomik gelişmenin bir sonucu olarak 1980'li yıllardan sonra tarım fonksiyonunda çalışan faal nüfus oranı nispeten azalmaya başlamıştır. Bunda sağlık ve eğitim gibi yeni hizmet sahalarının yanında, kasabadaki ticaret fonksiyonu ile ilgili işyerlerine yenilerinin eklenmesi, dolayısıyla tarım dışı faaliyet alanlarında istihdam kapasitesinin arttırılması, tarımdaki makineleşme ve modern metotların insan işgücüne olan talebi azaltması, bu sektörde çalışan faal nüfusun azalmasında önemli etkiye sahip olmuştur. Genel olarak 1980'li yıllarda gözlenen bu gelişmeler, 1990'lı yıllarda hız kazanmış ve 1999 yılında tarım fonksiyonunda çalışan nüfusun oranı yaklaşık % 50'ye gerilemiştir.

Fonksiyonel sınıflandırmada, Eleşkirt kasabasında birinci sıradaki yerini koruyan tarım, sosyal ve ekonomik yapıya bağlı olarak diğer fonksiyonlar karşısında halen önemli fonksiyonlardan birini oluşturur. Eleşkirt kasabasında tarım fonksiyonunun, nüfus artışı ve diğer fonksiyonların gelişimine bağlı olarak, nispeten önemini kaybeden geçici bir fonksiyon

---

[151] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e., İstanbul, s. 47.
[152] SCHWARZ, G., 1961, Algemeine Sidelungeographie, Berlin s. 340 – 350.
[153] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e., İstanbul, s. 48.
[154] KÖSE, A., 1997, a.g.e., Erzurum, s. 155 .

olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, ülkemizdeki birçok tarım kasabasında olduğu gibi tarım fonksiyonu Eleşkirt kasabasında kent yapıcı bir fonksiyon[155] özelliği kazanamamıştır.

Eleşkirt kasabasında, 1999 yılı itibariyle tarım dışı fonksiyonlar açısından, en yüksek istihdam sağlayan sektör ise % 43.3 ile hizmetler sektörüdür. Eleşkirt'in ilçe merkezi olduğu 1925 yılından itibaren, belirli dönemlerde hız kazanan ekonomik gelişme süreci ile birlikte nüfus artışı, nüfusun sosyo – ekonomik seviyesinin yükselmesi ve ulaşımdaki gelişmelere bağlı olarak kentsel fonksiyonları ve özellikle hizmet fonksiyonu hızla gelişmeye başlamıştır. Dolayısıyla hizmetler, ekonomisi tarıma dayanan Eleşkirt'e yeni fonksiyonlar kazandıran ve nüfus birikimi sağlayan bir fonksiyon olmuştur[156].

Eleşkirt kasabasında hizmetler fonksiyonunda çalışanların en büyük kısmını yönetim alanında çalışanlar oluşturmaktadır. İlçe merkezindeki kamu kurum ve kuruluşlarında çalışan personel sayısı, 1999 yılında 838 kişiye ulaşmıştı. Hizmetler fonksiyonunda çalışan faal nüfusun % 25.9' unun bu fonksiyon alanında çalışması, nüfus artışı ile birlikte kentleşme sürecinin başlaması ve hız kazanmasında önemli bir rol oynaması bakımından, yönetim fonksiyonunun, kasabanın en önemli fonksiyonlarından biri durumunda olduğunu gösterir. Dolayısıyla Eleşkirt'te reel anlamda en yüksek istihdamı yönetim sektörü sağlamaktadır.

Eleşkirt kasabası gerek yönetim bölgesindeki eğitim hizmetlerini düzenleyen İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü ve gerekse sahip olduğu eğitim kurumları yoluyla, çevresindeki belirli genişlikteki kırsal sahayı etkisi altında bulundurur. Eleşkirt ilçe merkezinde hizmetler fonksiyonunda çalışan faal nüfusun % 14.5'ini (124 kişi)'si eğitim fonksiyonunda çalışmaktadır. Eleşkirt'te altı ilköğretim okulu ve iki orta öğretim kurumu faaliyet göstermektedir. Kasabaya merkezilik özelliği kazandıran eğitim kurumları, Eleşkirt Yatılı Bölge Okulu, Eleşkirt Lisesi ve Eleşkirt Sağlık Meslek Lisesi'dir. Söz konusu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı 1505 olup bu öğrencilerin büyük bir çoğunluğunu (% 67.2) etki bölgesinden gelenler oluşturmaktadır.

Faal nüfusun % 14.2'sinin çalıştığı ticaret sektörü, tarım ve yönetim fonksiyonlarından sonra kasabanın istihdam sağlayan en önemli fonksiyonlarından biri durumundadır. Eleşkirt kasabasının, ticari tarımın sürdürüldüğü alanların merkezinde yer almaması[157] nedeniyle yeterli nüfus birikimi hızlı olarak sağlanamamış; nüfus birikimi ve kentsel fonksiyonların

[155] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e., İstanbul, s. 79.
[156] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e., İstanbul, s. 79.
[157] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e., İstanbul, s. 48.

gelişimi kasabanın ilçe merkezi olmasından sonra yavaş bir seyir izleyerek gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Eleşkirt'in çevresindeki kırsal yerleşmelere göre merkezî bir konumda[158] yer alması, merkezi aktivitenin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Eleşkirt kasabası gerek sahip olduğu nüfus potansiyeli ve gerekse merkezi konumu sonucu, çevre kırsal yerleşmeleri geçmişten günümüze etkisi altında bulundurmaktadır. Böylece belirli bir ticari aktiviteye sahip olan kasabada; nüfusun sosyo – ekonomik yapısı, üretim faaliyetlerinin sınırlı oluşu ve ulaşım güçlüklerine bağlı olarak ticaret sektörü, yörede üretilen bazı tarım ürünlerinin pazarlanması ile çevredeki kentlerden sağlanan belirli sanayi ürünlerinin kırsal alanlara dağıtılmasından ileri gidememiştir.

Eleşkirt'de ekonomik faaliyetler arasında sanayi faaliyetlerinin istihdam oluşturma bakımından fazla bir önemi bulunmamaktadır. Bu sektörde 200 kişi çalışmaktadır. Eleşkirt'te modern deri fabrikası dışındaki diğer sanayi faaliyetleri atölye tipi sanayi faaliyetleri ile temsil edilmektedir. Yörenin tarımsal potansiyelinin, tarıma dayalı sanayi faaliyetlerinin gelişmesini sağlayamaması, kentleşme ile birlikte sanayi fonksiyonunun çok yavaş bir gelişme göstermesine neden olmuştur. Bununla birlikte nüfus artışı ve alım gücünün yükselmesi ve ulaşım sistemindeki gelişmelere bağlı olarak, özellikle 1997 yılından sonra sanayi fonksiyonunda nispeten hızlı bir gelişme yaşanmıştır.

Görüldüğü gibi, Eleşkirt kasabasında tarım dışı fonksiyonlar belli bir gelişme göstermekle birlikte, henüz iş bölümümün ileri bir düzeye gelmediği anlaşılmaktadır. Tarımsal karakteri apaçık belli olan Eleşkirt'te, şehirsel hayatın gerektirdiği yapısal değişmeler de henüz gerçekleşmemiş durumdadır. Nüfusu 1997 yılında 10164 kişiye ulaşmasına rağmen, Eleşkirt'te her türlü ekonomik ve sosyal ihtiyaçların karşılanmadığı görülmektedir. Ekonomik fonksiyonlardan da anlaşılacağı üzere, Eleşkirt' de düşük hızda seyreden bir yapısal değişme meydana gelmektedir. Dolayısıyla Eleşkirt'i, kentleşmekte olan bir tarım kasabası olarak nitelendirmek mümkündür.

---

[158] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e., İstanbul, s. 87 – 88.

2. 1. 2. C. KENT YERLEŞMELERİ

C. 1. Ağrı Kenti

1. 1. Kuruluş ve Gelişimi

Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu sınırında yer alan ve Doğubayazıt – Erzurum - Trabzon transit yolu üzerinde bulunan kentin eski adı Karaköse'dir. Orta Asya'dan ve İran'dan gelen kalabalık kitlelerin batıya geçmesini sağlayan bu yol nedeniyle, Ağrı kenti her devirde stratejik bir konuma sahip olmuştur. Doğu Anadolu'ya doğudan gelen göç ve akımların ilk durağı olan kent, devamlı bir kültür ve medeniyet merkezi olamamıştır. Çünkü Asya'dan Anadolu'ya olan göç ve akımların geçit kapısı olması nedeniyle, yörede yaşayan halk sık sık değişmiş, maddi kültür belgeleri tahrip edilmiştir.

Ağrı yöresi tarihin en eski devirlerinden başlayarak pek çok kavmin idaresine girmiştir. Kent merkezinde tarihi özellik taşıyan maddi kültür belgelerine rastlanmamaktadır. Ancak, Ağrı iline bağlı ilçe ve köylerde bulunan bazı maddi kültür belgeleri, yerleşmenin tarihini çok eski dönemlere kadar götürmektedir. Uzun süre Urartu egemenliğinde kalan Ağrı yöresi, Urartu hakimiyetinden sonra Perslerle, Bizans arasında el değiştirmiştir. Bölge 750 yıllarından itibaren ise Abbasilerin nüfuz sahası içine girmiş, 1054 yılında ilk Türk akınlarına maruz kalarak, Tuğrul Bey ve Çağrı Bey' in oğlu Yakuti Bey tarafından Türk idaresi altına alınmıştır. Bundan sonra İlhanlı ve Timurlu istilalarına uğrayan Ağrı, Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleriyle kısa bir süre Safevilerin idaresinde kalmış, nihayet 1548 İran seferi sonunda Osmanlı hakimiyetine girerek, Van eyaletine bağlı Beyazıt sancağını meydana getirmiştir. Daha sonraları bazen Van, bazen de Erzurum eyaletine bağlanan, Beyazıt sancağı topraklarındaki Ağrı'nın merkezi Doğubayazıt olmuştur[159].

Milli Mücadele yıllarına kadar bu statü içinde idare edilen ve Bayezid, Diyadin, Karakilise (Karaköse), Eleşkirt, Antab (Tutak) kazaları ile Hamur ve Patnos nahiyelerinden meydana gelen sancak, Cumhuriyet' ten sonra, bir ara merkezi Beyazıt olmak üzere vilayet yapılmış, daha sonra İl merkezi Karaköse' ye nakledilmiştir. Daha sonra 1828, 1855 ve 1877'de Rus işgaline uğrayan Karakilise kazasında 1288 (1871) tarihli Erzurum vilayeti salnamesine göre, 3450 Müslüman ve 1 470'i gayrımüslim olmak üzere toplam 4920 nüfus bulunuyordu[160].

---

[159] HALAÇOĞLU, Y., 1988, İslam Ansiklopedisi, Ağrı Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, s.479.
[160] HALAÇOĞLU, Y., 1988, a.g.e., İstanbul, s.478-479.

Ağrı kentinin gelişimi hakkında ayrıntılı bilgilere Osmanlı dönemi salnamelerinde rastlanılmaktadır. Nitekim,1872 tarihli Erzurum Vilayet-i salnamesine göre kazada, 2 sübyan mektebi, 10 han, 25 dükkan, 1 rüştiye, 2 kilise ve 1 cami bulunmaktaydı[161]. 1873 tarihli Erzurum Vilayet-i salnamesinde ise, kazada 1 hükümet konağı, 2 askeri kışla, 2 cami, 2 sübyan mektebi, 5 kilise ve manastır, 42 han, 100 dükkan, 2 mağaza, 1 fırın, 30 değirmen, 93 ambar, 291 samanlık, 185 arsa, 16 çeşme ve 4 köprü olduğu belirtilmekteydi[162].

Kentsel gelişim hakkındaki Türkçe kaynaklar yanında, yabancı seyyahlara ait gezi notlarında da kent ile ilgili bazı bilgilere rastlanılır. Nitekim, CUİNET XIX. Yüzyılın sonunda Anadolu'da yaptığı gezilerden sonra yazdığı beş ciltlik eserinde Ağrı hakkında da bilgiler vermektedir. Vital CUİNET, Bayezid sancağının Bayezid, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Antab olmak üzere beş kazadan oluştuğunu belirmektedir[163].

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Ağrı yeniden Rus işgaline uğramışsa da, 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında, bölge boşaltılmıştır. Fakat Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı ordularının silah bırakması, Anadolu'nun bu bölgesinde yeni olayların başlatılmasına fırsat vermiş ve bir Ermenistan kurma hayali içinde hareket eden Ermeni çeteleri mezalime başlamıştır. Kâzım Karabekir Paşanın başarılı askeri harekatı sonunda, 27 Mayıs 1920'de başlayan görüşmeler, 3 Aralık 1920'de imzalanan antlaşmayla sona ermiş ve Ermeniler Ağrı'yı terk etmek zorunda kalmışlardır[164].

Cumhuriyet döneminde 1927'ye kadar merkezi Bayezid olan vilayetin il merkezi 1927 yılında Karaköse'ye nakledilmiş, 1938'de ise adı Ağrı olarak değiştirilmiştir. Nitekim, 1800'lerde 15 hanelik bir köy olan ve Şarbulak adıyla anılan Ağrı'nın nüfusu, İran-Trabzon transit yolu üzerinde bulunması dolayısıyla büyük bir gelişme göstermiştir[165].Öyle ki ilk genel nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında 4218 dolayında olan nüfusu, 1950'de 10000 nüfus kriterine ulaşarak bu kriteri aşmış ve bazı araştırıcılara göre, tarımsal fonksiyonu ikinci plana itecek bir nüfus büyüklüğüne ve kent olma özelliğine kavuşmuştu[166]. Kent nüfusu 1997 genel nüfus tespit sonuçlarına göre 67000 kişiyi aşmış (67922 kişi) ve nüfusu 70 yılda yaklaşık 14 kat artış göstermiştir.

---

[161] Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1872, Vilayet Matbaası, s. 136.
[162] Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1873, Vilayet Matbaası, s. 137.
[163] HALAÇOĞLU, Y., 1988, a.g.e., İstanbul, s. 480.
[164] HALAÇOĞLU, Y., 1988, a.g.e., İstanbul, s. 480.
[165] HALAÇOĞLU, Y., 1988, a.g.e., İstanbul, s. 480.
[166] EMİROĞLU, M., 1975, *Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirli Nüfus*, D.T.C.F., Coğrafya Araştırmaları Dergisi, s. 7, Ankara, s. 127.

Yönetim bakımından önemli bir merkez fonksiyonu üstlenen Ağrı kenti, 7 ilçenin ve toplam 571 köy yerleşmesinin yönetim merkezi durumundadır. Ağrı kentinin, merkez olduğu ilin yüzölçümü ise 11376 km² dir[167]. Ağrı'nın kentsel topraklar yüzölçümü yaklaşık 4740 ha.ı bulmaktadır. Kent nüfusu, 1997 genel nüfus tespitin de, 67922 kişi kadar olduğuna göre, belediye sınırları içinde kalan alanda ha. başına yaklaşık 14.3 kişinin düştüğü anlaşılır.

Ağrı il merkezinde, faaliyet gösteren kamu kurum ve kuruluşlarının sayısı, bugün 45 civarındadır. Bu kuruluşlar oldukça kapasiteli olup il merkezine olduğu kadar, il geneline de hizmet götürürler. Sadece hizmetler sektöründe çalışan işgücünün 14300 kişiyi aşmış bulunması, kentin yönetim ve merkezi fonksiyonunun devam ettiğini göstermektedir. Kuşkusuz, Ağrı, şehirsel fonksiyonları beliren birçok kent gibi, çevresinden tecrit edilmiş halde bulunan bir yerleşim merkezi değil, aksine yakın çevresi ve hinterlandı ile sıkı ekonomik ve kültürel ilişkileri bulunan konsantrasyon sahasıdır[168].

Araştırma sahasının, 1997 yılındaki nüfusunun yaklaşık % 47.9'unun toplandığı Ağrı kenti, günümüzde 17 mahalleden oluşmaktadır. Bu mahalleler yönetim bakımından ayrı muhtarlıklardan oluşmalarına rağmen, yerleşme açısından bunları, birbirinden kesin olarak ayırmak mümkün değildir. Çünkü bir mahalleye ait yerleşmelerin sona erdiği yerde, öteki mahallelerin yerleşme çekirdekleri başlamakta ve toplu dokulu bir yerleşme sistemi görülmektedir. Kente ait Leylekpınar, Tayyare (Kazım Karabekir), Bitlis (Gazi) ve Gibo (Fırat ve Sıtkiye) mahalleleri kentin ilk yerleşim çekirdeğini oluştururlar. Daha sonra bu mahalleler gelişmiş ve bölünerek başka isimler almışlardır.

Leylekpınar ve Tayyare kentin en eski mahallelerdir. Nüfus yoğunluğu en fazla olan Leylekpınar'da hektar başına 240 kişi düşmektedir. Mahalleler arasında gelir farklılaşması çok belirgin olmamakla birlikte, merkezden uzaklaştıkça gelir düzeyi düşmektedir. Özellikle güneye Van karayolu, kuzeye Kağızman karayoluna ve batıya Erzurum karayoluna doğru gelişen, kentin alansal bakımdan büyümesini sağlayan konut alanları, görünüm, hitap ettiği gelir grubu, kullanılan malzeme ve yerleşme dokusu bakımından birbirinden farklı özellikler gösterir. Kentin kenar mahalleleri olan ve genellikle köyden göçlerle gelenlerin oluşturduğu, Fatih, 100. Yıl, Cumhuriyet ve Murat mahallelerinde oturan aile fertlerinin bir kısmı sınırlı da olsa ekip biçme şeklindeki tarım faaliyetlerini birlikte sürdürmektedir. Göç alan bazı

---

[167] T.C. Başbakanlık D.İ.E. 1998, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Ankara, s. 12.

[168] KARABORAN, H., 1989, *Şehir Coğrafyası ve Şehirsel Fonksiyonlar,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt : 3, S.1, Elazığ, s. 82.

kentlerde de görülen bu durum[169], kentte tarım sektöründen geçimini sağlayan aile sayısındaki artışın sebepleri arasında belirtilebilir.

Kentin yatay yönde gelişimi, 1950 yıllarından sonra çekirdek yerleşmenin kuzey ve güney bölümlerinde belirgin bir şekilde devam etmiştir. Yerleşme alanının bu şekilde genişleme göstermesi çevre ilçe ve köylerden Ağrı'ya göç edenlerin kentin daha çok bu bölümlerinde yerleşmesinin bir sonucudur. Nitekim kentin güneye doğru yatay gelişmesi sonucu Aşağı Küpkıran köyü kentsel alan içinde kalmıştır. Ancak halen, köy statüsünü devam ettirmektedir. Ağrı – Van transit yolunun doğusunda Aşağı Küpkıran köyü batısında ise 100.yıl mahallesi bulunmaktadır. Ayrıca kentin doğu ve batısında askeri birliklerin yer alması da konut alanlarının kuzey ve güney kesimlere doğru yayılmasına neden olmuştur. Ancak, özellikle 1990 yılından sonra kent merkezinin doğu ve batı kesimlerine iş alanları, okullar, kooperatif binaları, kamu tesisleri ile fabrikaların kurulduğu dikkati çeker..

Yerleşmenin yatay yönde gelişimi bu şekilde bir gelişme gösterirken, Ağrı kent merkezinden çeşitli yönlere doğru yayılan yol sistemleri boyunca yeni konutların yapılması ile, kentsel yerleşim alanı, ışınsal dokulu bir görünüm kazanmıştır. Gerçekten de kent merkezinden çevreye doğru yayılan, Doğubayazıt – Erzurum yolu ile Van – Kağızman yolu boyunca yerleşme çekirdekleri sıralanmış bulunmaktadır. Ağrı kentini çevre yerleşmelere bağlayan çevre yol ağının kurulması ve buna bağlı olarak da *ışınsal dokulu* bir yerleşmenin ortaya çıkması, kuşkusuz yerleşmenin düz bir alanda yani ova üzerinde kurulmasından kaynaklanmıştır (Fotoğraf 61).

Daha öncede ifade edildiği gibi kentin merkezi kesimini oluşturan mahalleleri kesin sınırlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu mahallelerin genellikle toplu dokulu bir yerleşme sistemi oluşturdukları gözlenmektedir. Ancak, kentte gevşeme ve dağılma eğilimi gösteren alanların mevcut olduğu dikkati çeker. Genellikle kentin kuzey, güney ve doğu kesimlerinde, yeni gelişen konutların birbirinden uzaklaşan bir alansal dağılım düzeni göze çarpar.

Kentin eski mahalleleri arasında yer alan Bahçelievler ve Fevzi Çakmak mahallelerin de ise genellikle bahçeli ev tipi konutlar yaygındır. Konutların bahçeler içerisinde yer almaları nedeniyle birbirlerinden nispeten uzaklaştıkları gözlenmektedir. Bu nedenle, söz konusu mahallelerde yer yer gevşek ve yer yerde dağınık dokulu kesimlerin bulunduğu dikkati çeker.

---

[169] KARABORAN, H., 1987, *İslahiye ve Hassa'da Şehirsel Fonksiyonlar Açısından Nüfusun Gelişmesi, Dağılışı ve Şehirleşme Hareketleri,* Fırat Üniv, Dergisi, Sosyal Bilimler, Cilt:1, S. 1, Elazığ, s. 108 – 118.

Bu tip yerleşme dokusu gösteren mahallelerde, arazi yüzölçümü küçüklüğüne bağlı olarak, konut sayısı ve nüfus miktarı oldukça azdır. Nitekim, Bahçelievler mahallesinin, kentin en az nüfuslu ikinci mahallesi olduğu tespit edilmektedir (Tablo 2. 16).

Fotoğraf 61 : Ağrı – Van karayolu boyunca gelişen Ağrı kentinden bir görünüm.

TABLO 2 .16: Ağrı Kentinde Nüfusun Mahallelere Göre Dağılımı (1999)

MAHALLELER	NÜFUS MİKTARI	%'si
Abide	3.347	5.2
Alpaslan	5.748	8.9
Bahçelievler	1.891	2.9
Cumhuriyet	2.926	4.5
Fatih	7.302	11.3
Fevzi Çakmak	2.966	4.6
Fırat	3.863	6.0
Gazi	3.711	5.8
Hürriyet	2.268	3.5
Kazım Karabekir	5.423	8.4
Kurtuluş	3.272	5.1
Leylekpınar	1.398	2.2
M.Akif Ersoy	2.821	4.4
Murat	4.085	6.3
Sıtkiye	3.406	5.3
Yavuz	2.969	4.5
Yüzüncü Yıl	7184	11.1
TOPLAM	**64.553**	**100**

KAYNAK: İl Sağlık Müdürlüğü Kayıtlarından

Ağrı kentine, kademeli göçlerin meydana gelmesi yanında, sürekli yerleşilmek amacıyla da göç hareketleri yönelmektedir. Sürekli yerleşmek amacıyla, kente göç eden aile sayısının, oldukça yüksek olduğu ve gittikçe artış gösterdiği dikkati çekmektedir. Köyden kente göç olgusundan kaynaklanan ve ülkemizdeki büyük kentlerin tümünün ortak özelliği olan *gecekondu* tipinde konutların yapımı, özellikle 1980'li yıllardan itibaren hızlı bir seyir kazanmıştır Bu durum da, genellikle büyük kentlerde olduğu gibi, kent çevresinde gecekondu semtlerinin oluşmasına neden olmuştur.

Gerçekten de göç hareketleri bir bilançoya benzetilirse, kente yönelen göçler ile kentin verdiği göçler arasında tam olmasa da bir denge oluştuğu gözlenir. Ancak, özellikle son dönemlerde kırsal kesimlerin terör nedeniyle, kente doğru aşırı göç vermesi, dengenin bozulmasına yol açmıştır. Gecekondu semtlerinin oluşmasının bir diğer nedeni ise, yerleşilmeye elverişli arazilerin fazla olması teşkil eder. Bu nedenle, Ağrı kentine yerleşmek isteyen dar gelirli ailelerin genellikle kentin çevresindeki geniş arazilerde basit konutlar ve ahır gibi eklentiler inşaa ederek, buralara yerleştikleri gözlenir. Nitekim , kentin en büyük nüfusuna sahip Fatih ve Yüzüncü Yıl mahalleleri bu şekilde oluşmuştur.

Nüfus hareketlerinin çok hızlı gerçekleştiği gözlenen Ağrı kentinden, göç eden kentli ailelerin yerini köylülerin alması nedeniyle, sosyal yapının da olumsuz yönde etkilendiği söylenebilir. Nitekim, kültürün, ticaretin, sanayi ve ulaşımın geliştiği merkezler olarak kabul edilen kentlerde[170], kentin yerli nüfusunun kısa bir sürede, kentten göç etmesi halinde, bir nüfus dejenerasyonunun meydana gelebileceği ileri sürülebilir[171]. Dolayısıyla, Ağrı kenti hızlı bir şekilde, eğitimsiz, belirli bir mesleği olmayan ve en önemlisi de kentsel hayatı tanımayan insanların yoğunlaştığı bir merkeze veya âdeta köylüleşen bir kente dönüşmektedir.

Kırsal yerleşmelerden göç eden ailelerin, kente ait farklı mahallelere farklı oranlarda yerleştikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kente yerleşen ailelerin, genellikle kent merkezinden uzakta yer alan, Fatih, Yüzüncü Yıl, Murat, Cumhuriyet ve Alpaslan mahallelerini daha fazla tercih ettikleri gözlenmektedir. Çünkü, belirtilen mahalleler, genellikle göç eden ailelerin, toprakla ilişkilerinin kesilmesini önlemektedir (Fotoğraf 62). Bu yönüyle de söz konusu mahalle yerleşmeleri coğrafi anlamda birer köy özelliği göstermektedir

---

[170] KARABORAN, H., 1989, a.g.e., Elazığ, s. 85.

[171] TOLUN-DENKER, B., 1976, Şehir içi Arazi Kullanılışı. İstanbul Üniv Yay.No:2054, Coğrafya Enst. Yay. No:83 ,İstanbul,s. 24-25.

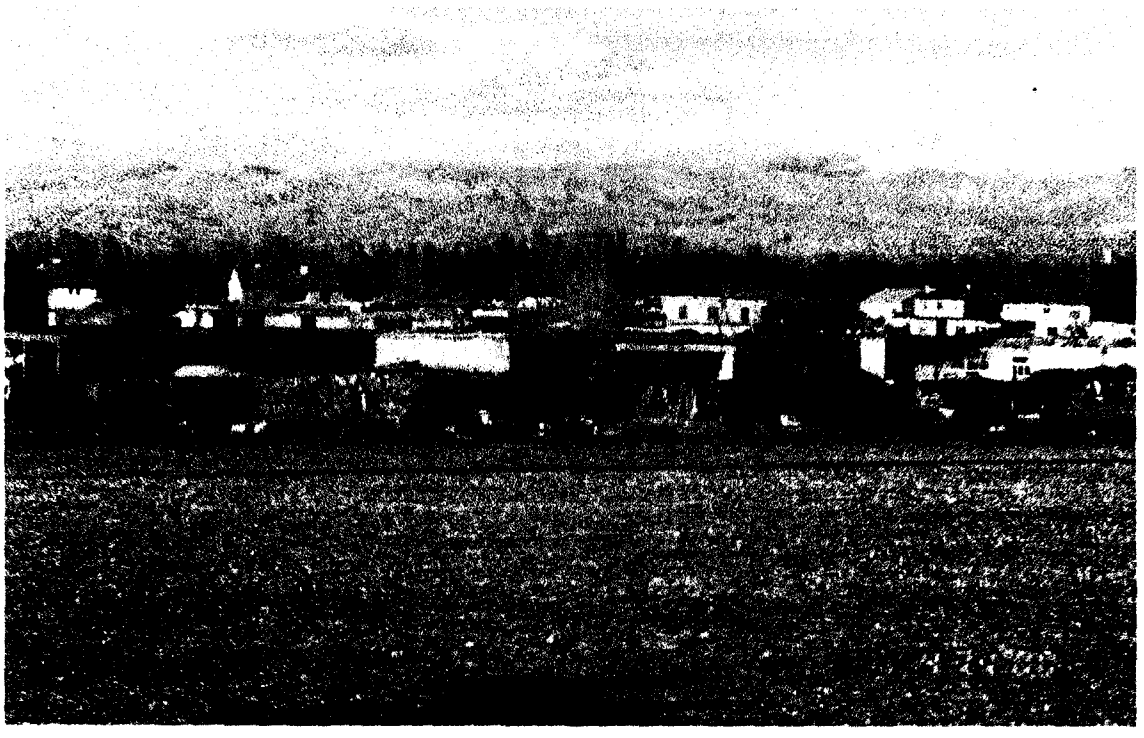

Fotoğraf 62 : Genellikle köylerden göçlerle gelenlerin oluşturdukları ve hayvancılık faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı Yüzüncüyıl mahallesinden bir görünüm

Ağrı kentindeki hızlı artan nüfusun, önemli ölçüde konut ihtiyacı bulunmaktadır. Bu nedenle, kentin merkezine doğru gidildikçe konutlardaki sıkışıklığın arttığı görülür. Konut yetersizliğini gidermek amacıyla, özellikle kentin ticaret merkezinin yakın çevresinde, geleneksel konutların yıkılarak, yerine apartman bloklarının inşa edildiği gözlenmektedir. Ayrıca kentte konut ihtiyacının giderek artması, yeni konut alanlarının oluşturulmasına neden olmuştur. Nitekim 1990'lı yıllarda bu amaca yönelik olarak, kentin batısındaki askeri saha ile Ağrı şeker fabrikası arasında kalan alanda kooperatif usulüyle yaklaşık 600 dolayında konuttan oluşan, Batıkent inşa edilmiştir (Fotoğraf 63).

Ayrıca kent merkezinden 4 km. uzakta bulunan şeker fabrikası arazisinde fabrika çalışanlarınca kooperatif usulüyle 150 konuttan oluşan Şirinkent yaptırılmıştır (Fotoğraf 64). Söz konusu kooperatif evlerinin yapımındaki en büyük etkenlerden biri de, çalışanların iş çevresine yakın olma isteğidir. Gerek kent merkezinde ve gerekse çevrede, dikey yönde beklenen büyümenin nispeten gerçekleşmesi, konut ihtiyacını kısmen azaltmış ve bunun bir yansıması olarak da 2001yılı içinde kira fiyatlarında belirgin bir düşüş meydana gelmiştir.

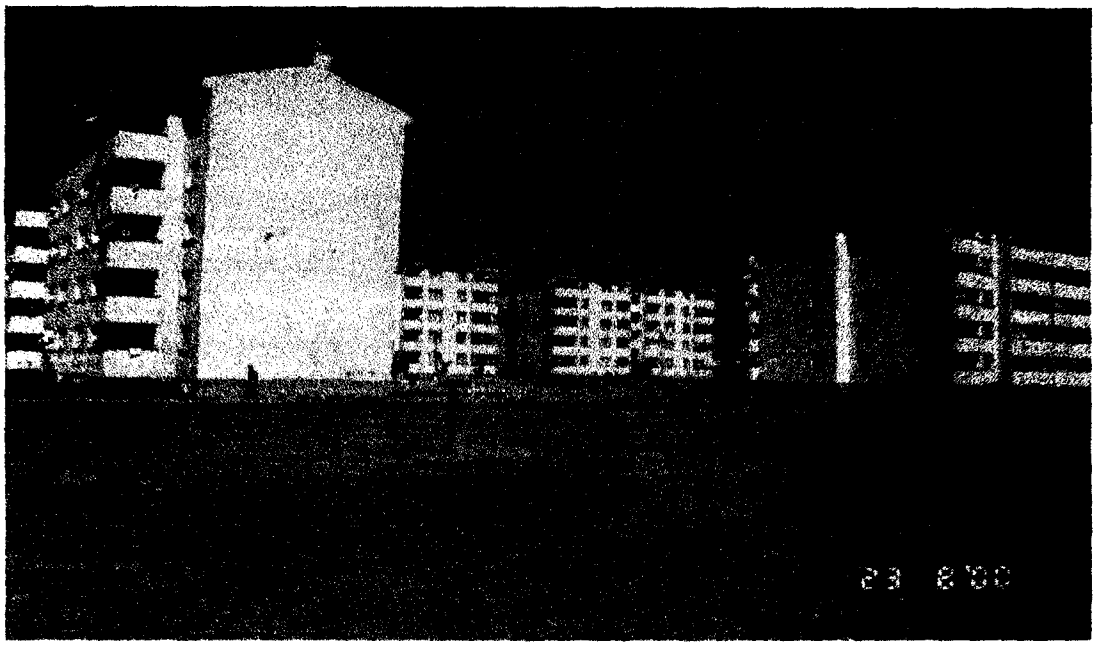

Fotoğraf 63 : Batıkent yapı kooperatifi konutlarından bir görünüm.

Fotoğraf 64 : Tek katlı olarak yapılan Şirinkent konutlarından bir görünüm.

Ayrıca kentte, devlete ait resmi kuruluş ve fabrikaların çalışanlarına yaptırdığı lojmanlar ile gelişen plânlı konut alanlarına da rastlanır. Nitekim, Gazi bulvarı güney yakasında bulunan subay lojmanları, Ağrı- Erzurum karayolunun her iki tarafında yer alan

subay, polis, bayındırlık ve köy hizmetleri çalışanlarına ait lojmanlar, Fatih mahallesindeki Milli Eğitim lojmanları ile şeker fabrikasına ait lojmanları bu tip alanlara örnek oluşturur.

Kent merkezinin dikey yöndeki gelişmesi, yatay büyümede olduğu gibi özellikle son 15-20 yılda belirgin bir şekilde hız kazanmıştır. Nitekim, Ağrı Belediyesi Fen İşleri Müdürlüğü'nden aldığımız bilgilere göre, 1970'li yıllarda binaların kat sayıları iki yada üç iken, 1980'lerden sonra çok katlı binalar inşa edilmiştir. Hatta son birkaç yıl içerisinde 10 katlı binaların bile yapıldığı gözlenmektedir. Merkezde dikey yönde gelişen apartmanların yanı sıra mahallelerin boş olan kısımlarında da toplu konut kooperatiflerince yaptırılan apartmanlara rastlanır. Kent merkezindeki binaların kat sayılarının artmasında etkili olan bir diğer neden de, çevreden merkeze doğru yaklaştıkça arsaların değer kazanmasıdır. Dolayısıyla kentte, çevreden merkeze doğru dikey büyüme önem kazanmakta ve buna bağlı olarak da binaların kat sayısı artmaktadır.

1. 2. Fonksiyon Alanları

Kentlerin gelişmesinde etkili olan ve onlara karakter veren her bir fonksiyon, belli genişlikte mekana ihtiyaç duyar. Böylece kent yerleşmeleri içerisinde bir çok fonksiyona ayrılmış faaliyet alanları belirir. Fonksiyonların mekan içinde farklı şekillerde toplanması veya başka bir ifadeyle fonksiyonların mekan içerisinde düzenlenmesi şekli, kent strüktürü olarak da tanımlanmaktadır[172]. Yerleşmelerin kentleşme sürecini belirlemede, kent içi arazi kullanılışında ortaya çıkan farklı özellikler de büyük önem taşımaktadır.Çünkü büyük kent yerleşmelerinde, fonksiyon çeşitliliği yanında her bir fonksiyon alanının diğerlerinden tamamen ayrılmış olması, hatta aynı fonksiyon alanı içerisinde ayrı iş sektörlerine ait kullanılış alanları ortaya çıkarken, orta büyüklükteki kentlerde fonksiyon sahalarının yayılış alanları daralmakta ve ihtisaslaşma zayıflamaktadır.

Ağrı kentinin imar planında belirlenen esaslara göre gelişme göstermemesi nedeniyle, konut alanları ile diğer fonksiyonlara ayrılmış kullanılış alanlarını kesin olarak birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Bununla birlikte Ağrıda da, kent strüktürünün karakteristik özelliği olan çeşitli fonksiyon alanlarını makro ölçüde de olsa, belirlemek mümkündür (Harita 12).

---

[172] TOLUN-DENKER, B., 1976, a.g.e., İstanbul,s. 24-25.

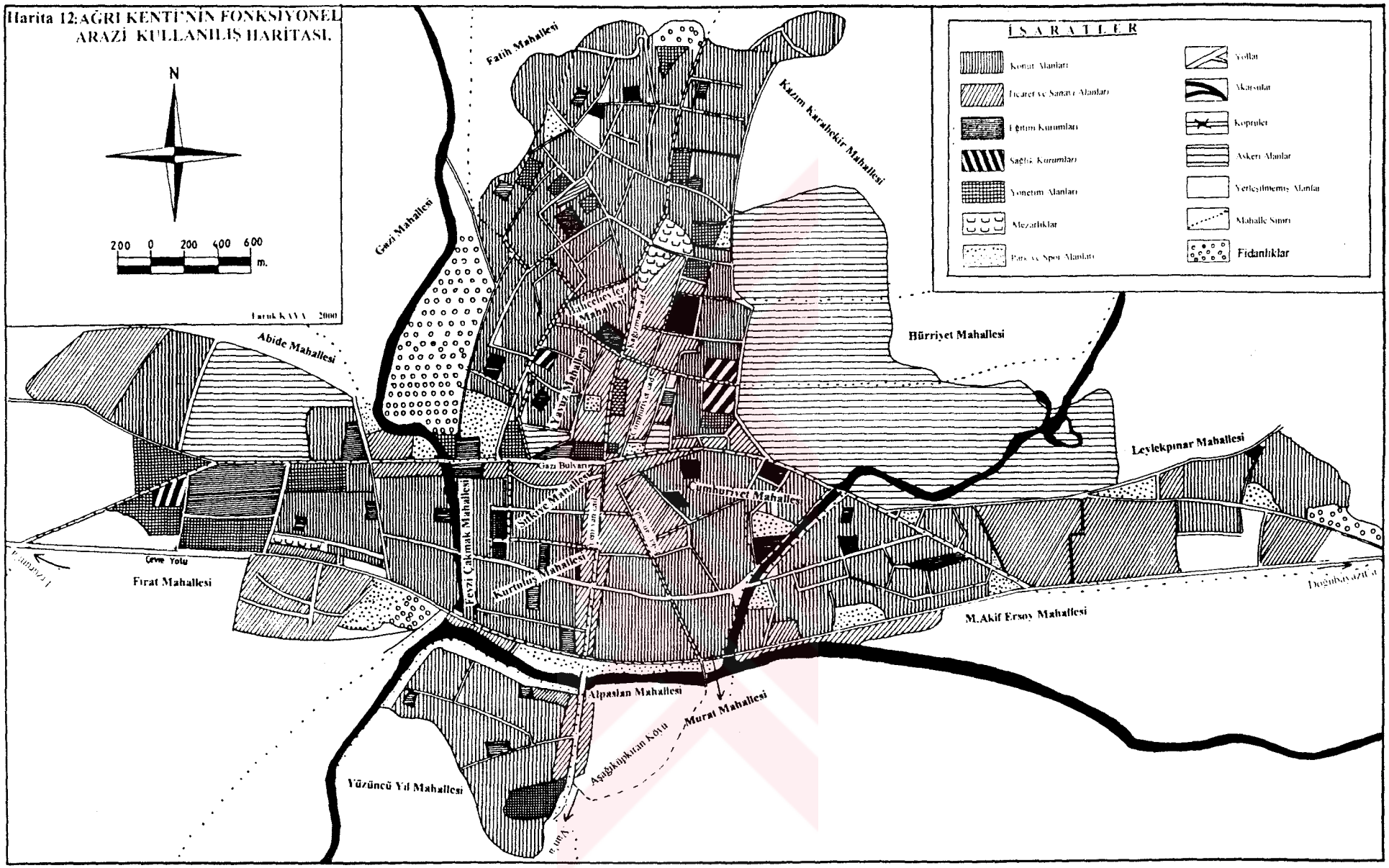
Harita 12: AĞRI KENTİ'NİN FONKSİYONEL ARAZİ KULLANILIŞ HARİTASI.
N
200 0 200 400 600 m.
Fatih Mahallesi
Kazım Karabekir Mahallesi
Gazi Mahallesi
Abide Mahallesi
Hürriyet Mahallesi
Leylekpınar Mahallesi
Kaza Bulvarı
Fırat Mahallesi
Feyzi Çakmak Mahallesi
Alpaslan Mahallesi
Murat Mahallesi
Yüzüncü Yıl Mahallesi
M.Akif Ersoy Mahallesi
Çeve Yolu
İŞARETLER
Konut Alanları
Ticaret ve Sanayi Alanları
Eğitim Kurumları
Sağlık Kurumları
Yönetim Alanları
Mezarlıklar
Park ve Spor Alanları
Yollar
Akarsular
Köprüler
Askeri Alanlar
Yerleşilmemiş Alanlar
Mahalle Sınırı
Fidanlıklar

1. 2. 1. Oturma Alanları

Ağrı kentinde, fonksiyonel açıdan en büyük konut grubunu teşkil eden aile konutları kentteki konut toplamının % 80.2'sini oluşturur, sayısı yaklaşık 15261 kadar olan aile konutları çevreden kent merkezine doğru gidildikçe bina ve kat sayısı açısından artış göstermektedir. Başka bir ifadeyle kentin ticaret merkezinde yer alan mahallelerde dikey yönde gözlenen gelişme kenar mahallelerde yerini yatay yönde gelişmeye bırakmıştır.

TABLO 2.17 Ağrı Kenti Konutlarının Mahallelere Göre Fonksiyonel Dağılışı (2000)

MAHALLELER	AİLE KONUTU	TİCARİ İŞYERLERİ	SANAYİ. İŞYERLERİ	RESMİ VE SOS AMAÇLI KON.	TOPLAM	%'Sİ
Abide	1084	37	27	22	1170	6,2
Alpaslan	806	461	35	7	1309	6,9
Bahçelievler	431	79	13	6	529	2,8
Cumhuriyet	961	257	23	7	1248	6,6
Fatih	1530	54	-	21	1605	8,4
Fevzi çakmak	700	20	-	5	725	3,8
Fırat	983	113	219	63	1378	7,2
Gazi	852	25	2	8	887	4,7
Hürriyet	676	155	1	15	846	4,5
Kazım Karabekir	1573	103	8	23	1707	9,0
Kurtuluş	590	59	7	3	659	3,5
Leylekpınar	543	331	5	42	921	4,8
M. Akif Ersoy	564	22	1	7	594	3,1
Murat	604	243	2	10	859	4,5
Sıtkiye	999	262	13	23	1297	6,8
Yavuz	982	806	23	36	1847	9,7
Yüzüncüyıl	1383	38	-	8	1429	7,5
TOPLAM	**15261**	**3065**	**379**	**305**	**19010**	**100,0**
% 'si	*80,3*	*16,1*	*2,0*	*1,6*	*100*	

KAYNAK: DİE 2000 Binalar cetvellerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

*Not: İnşaatı tamamlanmak üzere olan konutlar (1780 adet) ve boş dükkanlar (380 adet) da dahil edilmiştir.

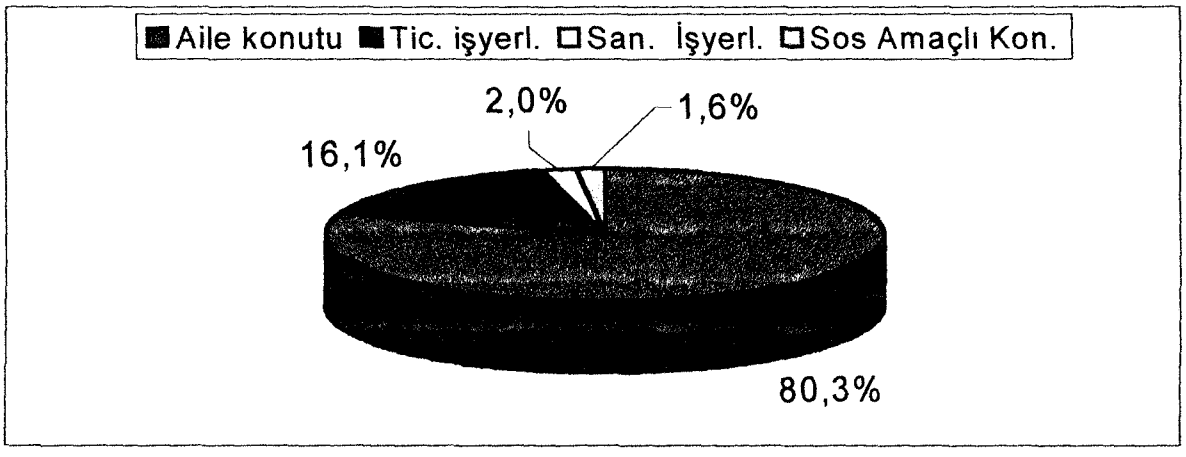

Şekil 2.18 : Ağrı Kenti'ndeki Konutların Fonksiyonlarına Göre Dağılımı (2000)

Fonksiyonel arazi kullanılışı içerisinde yerleşim alanı, genel olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan Doğubayazıt – Ağrı - Erzurum Karayoluna paralel uzanış gösteren mahalleler ile kentin kuzeyine doğru yayılış gösteren 17 mahalleden oluşmaktadır. Yerleşme alanının kuzey uç noktasında Fatih ve Kazım Karabekir mahalleleri bulunmaktadır. Güneye doğru Ağrı-Kağızman karayolunun iki tarafında Bahçelievler mahallesi ve Hürriyet mahallesi yer almaktadır. Leylekpınar ve M. Akif Ersoy mahalleleri ise kentin doğusundaki mahalle yerleşmeleridir. Kentin güneyinde doğu-batı doğrultusunda akan Murat Nehrinin güney kesiminde Yüzüncü Yıl mahallesi yer alırken, batıda ise Fırat ve Abide mahalleleri en uç noktaları oluşturmaktadır. Ağrı kentinde sosyal hayatın en canlı olduğu mahalleler ise, Yavuz, Sıtkiye, Murat, Cumhuriyet, Alpaslan ve Leylekpınar mahalleleridir (Fotoğraf 65).

Fotoğraf 65 : Kentin en gelişmiş bölümlerinden birini teşkil eden Leylekpınar mahallesinden bir görünüm.

Doğu – batı doğrultusunda uzanan geniş bir ova tabanı üzerinde yer alan Ağrı kenti, merkezden çevreye doğru yayılan, Doğubayazıt-Ağrı-Erzurum karayolu ile Van- Ağrı-Kağızman karayolu boyunca yerleşme çekirdekleri sıralanmış bulunmaktadır. Ağrı kentini çevre yerleşmelere bağlayan çevre yol ağının kurulması ve buna bağlı olarak da *ışınsal dokulu* bir yerleşme biçiminin ortaya çıkması, kuşkusuz yerleşmenin düz bir alanda yani geniş bir ova üzerinde kurulmasından kaynaklanmıştır. Yerleşme alanlarının çoğunluğu geniş bir ova tabanı üzerinde kurulmuş olmasına rağmen, kentin tüm mahallelerinde önemli plânlama sorunları bulunmaktadır.

Yerleşim alanı içerisinde çok sayıda çıkmaz ve dar sokaklar ile karakterize olan plânsız gelişmede, nüfusun sosyal ve kültürel özelliklerinin de etkisi olmuştur. Düzensiz ve dar sokakların yaygınlaşmasına neden olan faktörler arasında, geleneksel aile yapısı nedeniyle aile fertlerini yabancı çevreden koruma endişesiyle, ataerkil ailelerin parçalanması sonucu konutların çevrelerine yenilerinin inşa edilmesi ve zamanla yerleşim alanı çevresindeki boş arsaların tamamının konut alanları haline gelmesi olarak sıralanabilir. Oturma alanlarını bir kuşak halinde çevreleyen sahada, plânsız gelişme örnekleri dikkati çekmektedir. Bu kuşak, göçler ve hızlı nüfus artışına bağlı olarak ortaya çıkan yeni yerleşim alanlarıdır. Örneğin Fatih, Alpaslan, Yüzüncüyıl, Murat ve Kazım Kârabekir mahallelerinde başlangıçta geniş araziler üzerinde gevşek bir doku gösterecek şekilde inşa edilen konutlara, ailelerin nüfuslarının artmasına, evlenen yetişkinlerin ayrılmasına ve ayrıca kırsal kesimden gelen göçlere bağlı olarak bahçeler içerisine yeni konutların eklenmesiyle, yerleşme dokuları sıklaşmış ve düzensiz bir gelişme yaşanmıştır.

Ağrı 1927 yılında il merkezi olmasına rağmen, kentin ilk imar plânı 1964 yılında yapılmıştır. Ancak, yerleşmenin imar alanı sınırlarını zorlaması nedeniyle, 1981'de yeni bir imar plânı daha hazırlanmıştır. Yerleşim gelişme alanları, ulaşım tesisleri, küçük sanayi sitesi gibi kentsel faaliyet sahaları ile yeşil alanların (park, çocuk bahçesi, oyun alanları vs.) düzenlendiği bu yeni plânda da gelişme alanları batı, doğu ve güneye doğru gösterilmiştir. Ancak yapılan imar plânlarının büyük ölçüde teoride kaldığı ve uygulanmadığı anlaşılmaktadır. İmar plânlarının uygulanması veya plânda önerilen yeni yolların yapılması ile eski yol ve sokak sisteminin genişletilerek düzenlenmesi, çok fazla konutun istimlak edilerek yıkılmasını gerektirmektedir. Yerel yönetimlerin kamulaştırma bedellerini ödeyecek maddi güçten yoksun oluşu[173], kentte sistematik ve plânlı bir gelişimi önlemektedir

Kentin iş ve ticaret merkezinden çevreye doğru gidildikçe konut yoğunluğu nispeten azalmakta ve hatta Yüzüncüyıl mahallesinin güneyinde olduğu gibi, konutlar arasındaki sıkışıklık merkezden çevreye doğru gidildikçe önemli bir gevşeme göstermektedir. Gazi bulvarı ve çevresindeki sekiz mahalledeki konutlar, yoğun kullanım ve arazi fiyatlarının yüksekliğinden dolayı çok katlı ve birbirlerine çok yakın inşa edilmişlerdir (Fotoğraf 66). Yerleşmenin merkezi kesimindeki küçük bahçeler içerisinde yer alan ve çoğunlukla tek katlı eski konutların yerini, yeni ve çok katlı binaların almasıyla, bu sıkışıklık daha da artmaktadır

[173]ARINÇ, K., 1991, a.g.e., Erzurum, s. 244

Fotoğraf 66 : Ağrı Kentinin en eski bölümlerinden biri olan sıkışık konutlara sahip Yavuz mahallesinden bir görünüm.

Tablo 2-17'dende anlaşılacağı üzere kentin oturma alanları açısında en yoğun kesimini Kâzım Karabekir, Fatih Yüzüncüyıl ve Abide mahalleleri oluşturmaktadır. Abide mahallesinde yer alan konutların büyük bir çoğunluğunu çok katlı binalar oluştururken diğer üç mahalledeki konutların çoğunluğunu tek veya iki katlı konutlar oluşturmaktadır. Tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle uğraşan ailelerin daha çok kentin kenar mahallelerinde oturmaları ve sürdürdükleri ekonomik faaliyete bağlı olarak, geniş kullanım alanlarına ihtiyaç duymaları, konutların genelde eklentileriyle birlikte, bahçe içinde ve tek katlı olarak inşa edilmelerini zorunlu kılmıştır.

1. 2. 2. İş ve Ticaret Alanları

Ağrı kentinde kentsel fonksiyon alanları, yerleşim sahasının merkezi konumunu oluşturan Gazi Bulvar ile bu bulvara kuzeyden açılan Cumhuriyet caddesi, Kağızman caddesi, Vali Konağı caddesi ile güneyden açılan Eski ve Yeni Van caddeleri üzerinde yoğunlaştığı gözlenir. Devlet karayolunun da geçtiği Gazi Bulvarı ekseninde oluşan söz konusu caddeler kentin ticaret ekseni durumundadırlar. Ancak, bu caddeleri dikine kesen veya uzantıları durumunda olan, Zübeyde Hanım, Kırlangıç, Karakol, Hürriyet, Kazım Karabekir, Söğüt, Bülbül, Nevzat Güngör, Kimene ve Hz. Ömer çarşısı, yoğun iş ve ticaret sahalarıdır (Fotoğraf 67). Kentin çarşı olarak adlandırılan ticaret merkezini oluşturan cadde ve sokaklar genellikle ara yollar ile birbirlerine bağlıdırlar. Akarsuların kenti çeşitli bölümlere ayırması sonucu çok sayıda köprünün bağlantıyı sağlamak amacıyla kullanıldığı gözlenir.

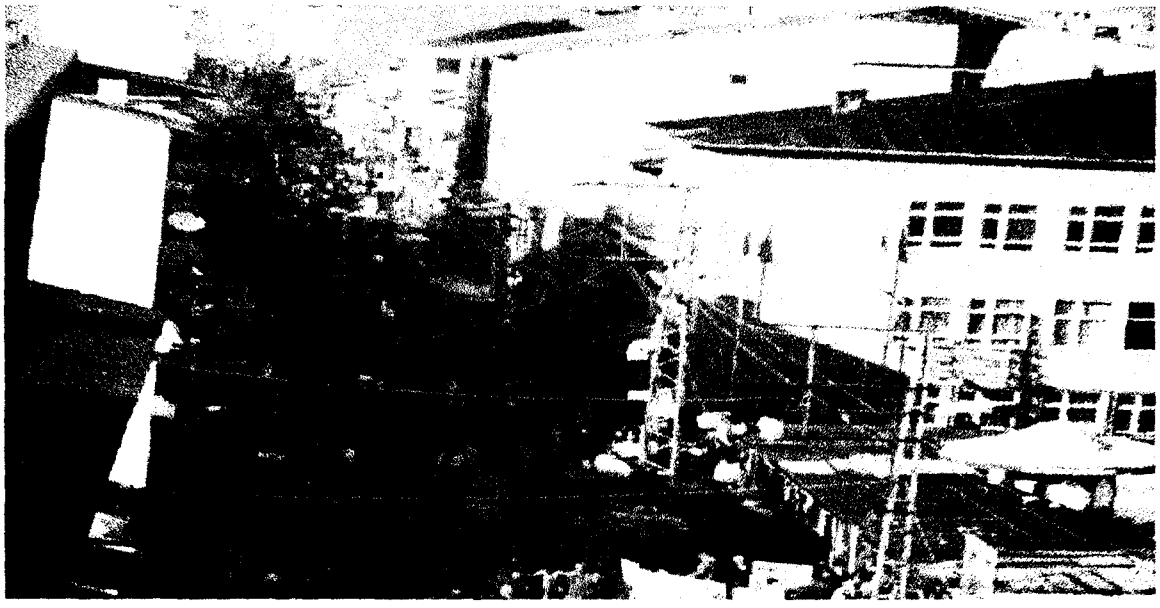

Fotoğraf67:Ağrı kentinde ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı Cumhuriyet Caddesi'nden bir görünüm.

Ağrı kent merkezinde konutların dağılımı incelendiğinde, merkezden uzaklaştıkça ticari amaçlı konutların azaldığı, buna karşılık aile konutlarının çoğunluğu oluşturduğu dikkati çeker. Kentteki ticari amaçlı konut sayısının 3065 dolayında olduğu ve toplam konut sayısının % 16.1 kadarını oluşturduğu görülür. Ticari amaçlı konutların yaklaşık % 93'ü kent merkezini oluşturan Cumhuriyet, Kağızman, Eski ve Yeni Van caddeleri ile bunların uzantıları olan cadde ve sokaklar üzerinde toplanmıştır. Buna karşılık mahalle aralarında yer alan ticari amaçlı konutların ise, ancak % 7'lik bir oran teşkil ettiği gözlenmektedir.

Kentte genellikle caddeler üzerinde, şeritsel bir yayılış gösteren ticarî işyerleri arasında büyük kentlerde görülen ve her türlü ihtiyaçlara yönelik hizmet veren, çok katlı olarak inşa edilmiş süpermarket veya alışveriş merkezlerine rastlanmaz. Buna karşılık kentte giyim, ziynet eşyası, parfümeri, tuhafiye, vb. gibi malların satıldığı dükkanlar ile çeşitli büroların bulunduğu iş hanları dikkati çeker. Belediye işhanı, Özel İdare işhanı ve Günakın işhanı vb. gibi isimler alan ve 1985 yılından sonra yapımı hızlanan bu işhanlarının en büyüğü 1996 yılında hizmete açılan Belediye işhanıdır.

Ağrı'da belli caddelerde yoğunlaşan ticarethanelerin söz konusu caddeler üzerindeki hizmet nitelikleri incelendiğinde, kenti kuzey – güney yönünde kateden cumhuriyet caddesi ve bu caddeye açılan sokakların, sunduğu mamul maddeler bakımından büyük çeşitlilik gösterdiği dikkati çeker. Banka şubeleri, lokanta, otel, kuyumcu ve döviz büroları yanında günlük (giyim,ayakkabı, tuhafiye, kırtasiye, züccaciye vb.) cevap veren mağazalar ve dayanıklı tüketim malları satan dükkanlar (elektirikli ev eşyası, halı, mobilya vb.) bitişik nizamlı biçimde ve bir arada bulunurlar.

Merkezi karakter taşıyan Cumhuriyet caddesinin yanısıra, ticarethanelerin yoğun olarak toplandığı Eski ve Yeni Van caddeleri ile Kağızman caddelerinde ise her üç caddenin de ana karayolu güzergahına açılması, ticarethanelerin merkezden kent girişine (kuzey-güney doğrultusunda) doğru değişik bir görünüm kazanmasına neden olmuştur. Nitekim Kağızman ve Yeni Van caddelerinde günlük ve peryodik ihtiyaçlara cevap veren işyerleri çoğunluktayken, Eski Van caddesinde ise çevredeki kırsal yerleşmelere yönelik hizmet veren ticarethaneler (zahire, un ve yem, tohum, ziraat makineleri aksamı vb.) ile soba, kereste, oto yedek parça ve yağları, nalburiye vb. gibi uzun vadeli ihtiyaçlara yönelik ticarethanelerin yoğunluk kazandığı gözlenir.

Fotoğraf 68 : Kentte ticaretin yoğun olduğu Eski Van Caddesi'nden bir görünüm.

Kentin ticaret fonksiyon alanında yer alan, çeşitli meslek gruplarının belirli kesimlerde yoğunlaştığı dikkati çeker. Nitekim, kuyumcuların Cumhuriyet caddesinde, terzilerin Kimene sokakta, oto tamircilerinin ve marangozların Sanayi Sitesi'nde, toptan sebze satıcılarının sebze halinde, manifaturacıların Eski Van caddesinde toplandığı gözlenmektedir (Fotoğraf 68).Ticari amaçlı konutların bir bölümünü de, bankalar oluşturmaktadır. Kentte bulunan bankalar, Gazi bulvarı ve Cumhuriyet caddesinde toplanmıştır. Toptan ticaret iş yerlerinin sayısı az olup, kent merkezinin farklı kesimlerine dağılmışlardır. Genellikle gıda maddeleri satan toptan ticaret işyerlerinin sayısı az olmasına rağmen, etki bölgelerinin zaman zaman merkeze bağlı 7 ilçe ile birlikte Iğdır ve Malazgirt gibi bazı merkezlere kadar uzandığı dikkati çekmektedir

Ağrı kentinde, belirgin bir şekilde ayrılmış sanayi fonksiyon alanı bulunmamaktadır. Modern sanayi tesislerinin dağılımı incelendiğinde, kentin farklı kesimlerinde yer aldıkları gözlenir. Bununla birlikte kent merkezine göre güneyden geçen çevre yolunun güney kesiminde kurulan sanayi sitesinde, Atölye tipi sanayi tesislerinin tamamına yakının toplandığı dikkati çeker. Kentin şeker fabrikası, süt fabrikası, yem fabrikası ve kombina gibi, modern sanayi tesisleri Gazi bulvarı üzerinde yer almakla birlikte farklı mahallelerin sınırları içinde bulunmaktadır. Kağızman caddesi üzerinde bulunan un fabrikası ise Bahçelievler mahallesi sınırları içinde yer alır.

Fotoğraf 69 : Ağrı-Erzurum transit yolunun güneyinde yer alan Küçük Sanayi Sitesi.

Büyük bir çoğunluğu küçük sanayi sitesinde toplanan atölye tipi sanayi işyerlerinin bir kısmının ise kentin farklı konumlarına dağıldığı gözlenmektedir. Küçük sanayi sitesi içinde, oto tamircileri, bıçkı – hızar atölyeleri, marangozlar, demir doğrama atölyeleri kaportacılar, kaynakçılar, oto döşemecileri, oto elektrikçileri ve oto parçacıları bir arada bulunmaktadır (Fotoğraf 69). Bununla birlikte, sobacıların Eski Van caddesi üzerinde bulunan Sema sokakta toplandıkları gözlenir. Ayrıca, daha önce de ifade edildiği gibi, oto tamircisi, oto lastikçisi, marangozhaneler, briket, mozaik ve mermer atölyelerinin çok az da olsa kentin değişik kesimlerinde yer aldıkları dikkati çeker. Ağrı kentinde sanayi amaçlı konut sayısının 2000 yılında 379 kadar olduğu ve toplam konut sayısının % 2.0 kadarını oluşturduğu görülmektedir

1. 2. 3. Yönetim Alanları

Fonksiyonel açıdan üçüncü konut grubunu ise, yönetim ve sosyal amaçlı konutlar oluşturmaktadır. Bu tip konutları, valilik merkezi, okullar, camiler, bankalar, dernek binaları, sağlık kurumları, kooperatifler ve kamu kurum ve kuruluşlarına ait hizmet binaları teşkil etmektedir. Yönetim fonksiyon alanları için ayrılmış ve bu amaç için kullanılan belirli bir alan yoktur. Ancak, yönetim amaçlı konutların genellikle Yavuz ve Leylekpınar mahallelerinde yoğunlaştığı gözlenir. Ağrı kenti, idari açıdan merkezi olma özelliğinin yanı sıra; ticaret, ulaşım ve kültürel hizmetler bakımından da önemli bir kentsel merkez özelliği taşımaktadır. Söz konusu mahalleler, ticaret ve yönetim fonksiyonlarının yoğunlaşması açısından en önemli kentsel alanlardır.

Sözü edilen iki merkezi mahallenin güneyinde, doğu–batı yönünde uzanan Gazi Bulvarı ile bu bulvarın kuzey paralelinde uzanan Vali konağı caddesi arasında kalan alan, yönetim amaçlı konutların yoğun olduğu bölgedir. Nitekim, Askerlik Şubesi, Vergi dairesi, Öğretmenevi, Halk Eğitim Merkezi, Kız Meslek Lisesi, Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü, Yetiştirme Yurdu Müdürlüğü, Orduevi, Bağ-kur İl Müdürlüğü, Adliye, Şeref Saraç Oğlu İlköğretim Okulu, Müftülük, Merkez Komutanlığı, Jandarma Alay Komutanlığı, Tarım İl Müdürlüğü, Posta İşletme Baş Müdürlüğü ve Telekom Baş Müdürlüğü gibi çok sayıda resmi hizmet binasının Yavuz ve Leylekpınar mahallelerinde yer alığı gözlenmektedir. Dolayısıyla kentin bu kesimi, yönetim ve kültürel fonksiyonlar üstlenen bir merkez durumundadır. Valilik, Emniyet ve Belediye Başkanlığı binalarının da bu kesimde yer alması söz konusu fonksiyonları kuvvetlendirmektedir.

Yönetim ve sosyal amaçlı konutların önemli bir kısmı da kent merkezini doğu batı doğrultusunda kat eden Gazi Bulvarı üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 70). Nitekim söz konusu bulvar üzerinde yer alan, Eğitim Fakültesi, TEDAŞ Müessese Müdürlüğü, Sigorta Hastanesi, İbrahim Çeçen İlköğretim Okulu, DSİ Şube Müdürlüğü, Köy Hizmetleri, Bayındırlık Müdürlüğü, Anadolu lisesi ve Merkez Jandarma Karakolu gibi resmi kurumlar, Fırat mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Sosyal amaçlı konutları oluşturan okul, cami, spor kompleksleri, sağlık ocakları, dernek ve yurt binaları gibi konutların ise kentin farklı kesimlerine dağılmış oldukları gözlenmektedir. Ağrı kentindeki yönetim ve sosyal amaçlı konut sayısı yaklaşık 305 kadar olup, toplam konut sayısının % 1.6'sını oluşturmaktadır

Fotoğraf 70 : Resmi konutların çoğunun üzerinde yer aldığı Gazi Bulvarı'ndan bir görünüm.

1. 2. 4. Diğer Kullanılış Alanları

Ağrı kentindeki otel, arzuhalci, muhasebe büroları, otobüs terminali, minibüs durakları, petrol istasyonları, mal meydanı, Belediye hizmet kuruluşları ve özel sağlık kuruluşları gibi hizmet iş yerleri ile yeşil alan oluşturan park ve bahçeler belirli bir yerde toplanma göstermeksizin, ticari işyerleri arasında veya kentin değişik kesimlerine dağılmış durumdadırlar. Petrol istasyonları genellikle ana yol kenarlarını tercih ederken, eğitim ve sağlık hizmeti veren kuruluşların bir kısmı kentin bütün mahallelerine dağılmışlardır. Örneğin ilköğretim okulları hemen hemen her mahallede bulunurken, sağlık ocakları ve lise kurumları daha çok erişebilirliğin kolay olduğu merkezi kesimlerde yer almaktadır.

Kent yerleşmelerinde, en önemli kullanılış alanlarından birini de yeşil alanlar oluşturmaktadır. Nüfus ve konut yoğunluğunun çok fazla olduğu kent yerleşmelerinde, yeşil alanlar, kentsel faaliyetlerin yoğunluğundan dolayı ortaya çıkan çevre kirliliğinin etkisini azaltması, kent sakinlerini stresten uzaklaştırması ve solunum penceresi görevini üstlenmesi nedeniyle, kent planlarında üzerinde önemle durulan konulardan biridir[174]. Ağrı'nın orta büyüklükte bir kent yerleşmesi olması ve gün geçtikçe de gelişimini devam ettirmesi, yeşil

[174] DOĞANAY,H., 1986, Erzurum şehrinde Yeşil Alan Varlığı. Atatürk Üniv.Fen - Ed. Fak. Araştırma Dergisi, Fasikül : 2, S : 15, Erzurum, s. 45-60.

alanlara olan ihtiyacı da artırmaktadır. Yoğun konut ve işyerleri yapımı zaman zaman park alanlarını da olumsuz yönde etkilemekte ve bu amaçla ayrılan alanların büyük bir bölümüne inşaatlar yapılmaktadır. Gerçekten de Ağrı kenti için yapılan 1986 tarihli imar planında, yeşil alan olarak ayrılan sahaların büyük bir bölümünün günümüzde konut veya iş alanı haline getirildiği dikkati çekmektedir.

1. 3. Kent Konutları ve Nitelikleri

Konut yoğunluğunda olduğu gibi, konutların değişik özellikleri bakımından da yerleşim alanı içerisinde farklı kesimler ortaya çıkmıştır. Yapı malzemesi,şekil, donanım ve düzenleme bakımından yakın çevresinin etkisini yansıtan ve bu özelliği ile coğrafi olan konutlar, daha çok yerleşme çekirdeğini oluşturan mahallelerde yayılış göstermektedir. Kentleşme süreci içerisinde görülen sosyal, ekonomik ve kültürel değişimin bir sonucu olarak yakın çevrenin etkisinden tamamen uzaklaşmış modern konutlar, kentin kenar kesimlerindeki yeni yerleşim alanlarında yoğunlaşmaya başlamıştır.Ancak, özellikle 1990'lı yıllardan sonra hız kazanan yapılaşma ile kentin merkezi kesimindeki eski ve geleneksel konut tiplerinin arasında, modern konutların sayısı hızla artmış ve yerleşmenin görünümü büyük ölçüde değişmiştir.

Geleneksel olanlarının genellikle taş kullanılarak inşa edildiği gözlenen kent konutlarını kat sayısına göre de sınıflandırmak mümkündür. Ancak kat sayıları incelenirken konut sayısı yerine bina sayısının esas alınması gereklidir.

Ağrı kentinde yaklaşık 11 585 binanın bulunduğu anlaşılmaktadır . Bu binaların % 83.3'ü tek, % 7.7'si iki, % 3.3'ü üç ve % 5.7'si ise dört ve daha fazla katlı binalardan oluşmaktadır. Dört ve daha fazla katlı binalar sayıca az olmasına rağmen, dikey yönde fazla konut barındırmaktadır. Nitekim 621 kadar olan dört ve daha fazla katlı binalarda 2 644 kadar aile konutu bulunmaktadır.

Ağrı kent konutlarının kat durumları itibariyle mahallelere dağılışı incelenecek olursa, dikey gelişmenin en zayıf olduğu mahallelerin, Fatih, Yüzüncüyıl, Murat, Alpaslan ve Mehmet Akif Ersoy mahalleleri oldukları görülmektedir. Belirtilen mahallelerde geniş arsa potansiyelinin bulunması ve bu kesimlerin kentin ticaret ve yönetim merkezinin dışında kalması, kat sayısının artmasını önlemiştir. Kuşkusuz, söz konusu mahallelerde yer yer

hayvancılık ve ekip – biçme şeklindeki tarım faaliyetlerinin sürdürülmekte oluşu, tek katlı aile konutlarının yaygınlaşmasının bir diğer nedenidir (Fotoğraf 71).

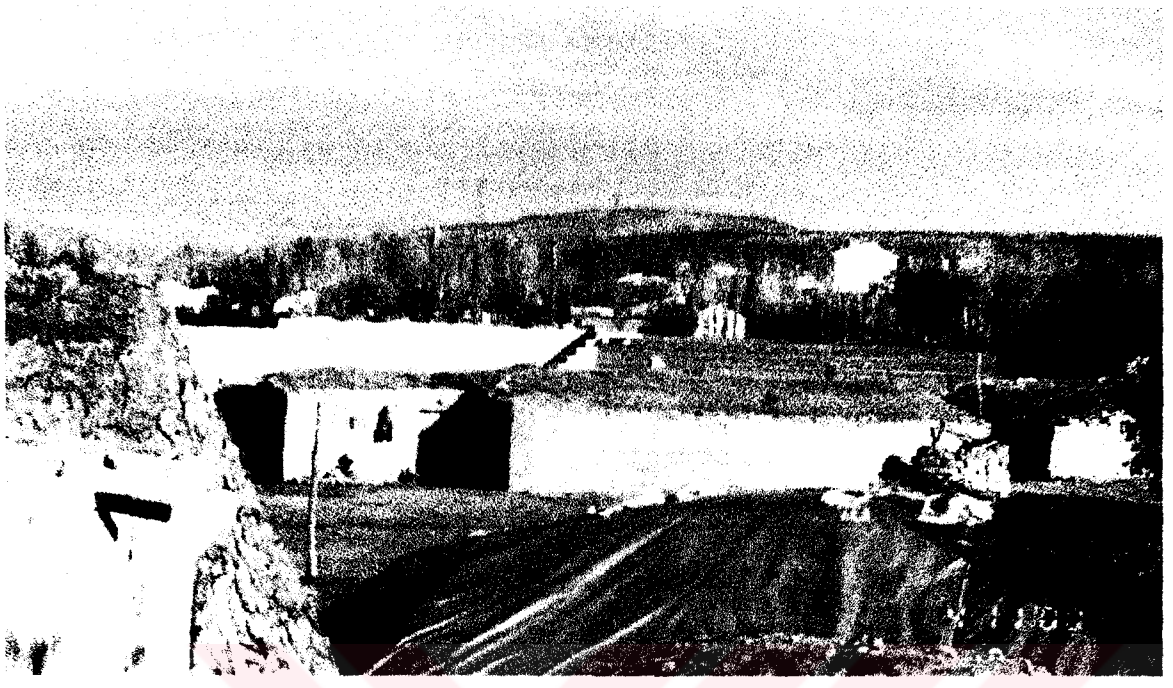

Fotoğraf 71 :Dikey yönde gelişmenin zayıf olduğu mahallelere bir örnek, Fatih mahallesi

Kat sayısının kent ticaret merkezine doğru yaklaşıldıkça artış gösterdiği gözlenmektedir. Yavuz, Abide, Sıtkiye,Gazi, Fırat ve Leylekpınar mahallelerinin dikey yönde en fazla gelişme gösteren alanlar olduğu söylenebilir. Kent merkezindeki inşaa tarihi 20 yılı aşan binaların yaklaşık olarak % 30'u iki katlı aile konutlarından oluşmaktadır. İki katlı binaların çoğunluğunun her iki katıda aile konutu olarak kullanılırken, bazılarının alt katının işyeri olarak kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Ancak özellikle 1990'dan sonra başlayan kooperatifleşme hareketi ile çok katlı binaların sayısında gözle görülen bir artış sağlanmıştır. Ailelerin gelir düzeylerinin yükselmesi ve yörede süren uzun kış şartları kaloriferli ve çok katlı binaların yapılmasını teşvik edici oluşu, başlıca etkenlerdendir.

TABLO 2. 18: Ağrı Kent Yerleşmesi Konutlarının Kat Durumu İtibariyle Mahallelere Göre Dağılımı (2000)

MAHALLELER	1 KATLI		2 KATLI		3 KATLI		ÇOK KATLI		TOPLAM	
	Daire sayısı	Apt. sayısı	Daire sayısı	Apt. sayısı	Daire sayısı	Apt. sayısı	Daire sayısı	Apt. sayısı	Daire sayısı	Apt. sayısı
Abide	194	194	172	86	30	10	688	162	1084	462
Alpaslan	667	667	46	23	45	15	48	12	806	717
Bahçelievler	300	300	40	20	39	13	52	13	431	346
Cumhuriyet	625	625	56	28	84	28	196	43	961	730
Fatih	1291	1291	140	70	63	21	36	9	1530	1391
Fevzi Çakmak	498	498	122	61	48	16	32	8	700	583
Fırat	504	504	148	74	75	25	256	61	983	667
Gazi	572	574	84	42	24	8	172	41	852	665
Hürriyet	283	283	118	59	57	19	228	52	676	418
Kâzım Karabekir	1158	1158	170	85	141	47	104	22	1573	1316
Kurtuluş	395	395	112	56	27	9	56	14	590	474
Leylekpınar	137	137	88	44	162	54	156	32	543	274
Murat	477	477	66	33	9	3	52	13	604	526
Sıtkiye	484	484	220	110	147	9	148	34	999	680
Yavuz	391	391	96	48	135	45	360	82	982	574
M. Akif Ersoy	503	503	20	10	21	7	20	5	564	524
Yüzüncü Yıl	1208	1208	190	45	45	15	40	10	1383	1278
TOPLAM	***9687***	***9687***	***1788***	***894***	***1152***	***384***	***2644***	***621***	***15261***	***11585***
TOPLAM %'si	**63.5**	**83.3**	**11.7**	**7.7**	**8.5**	**3.3**	**17.3**	**5.7**	**100.0**	**100.0**

KAYNAK: DİE 2000 Binalar Cetvellerinden Yararlanılmıştır.

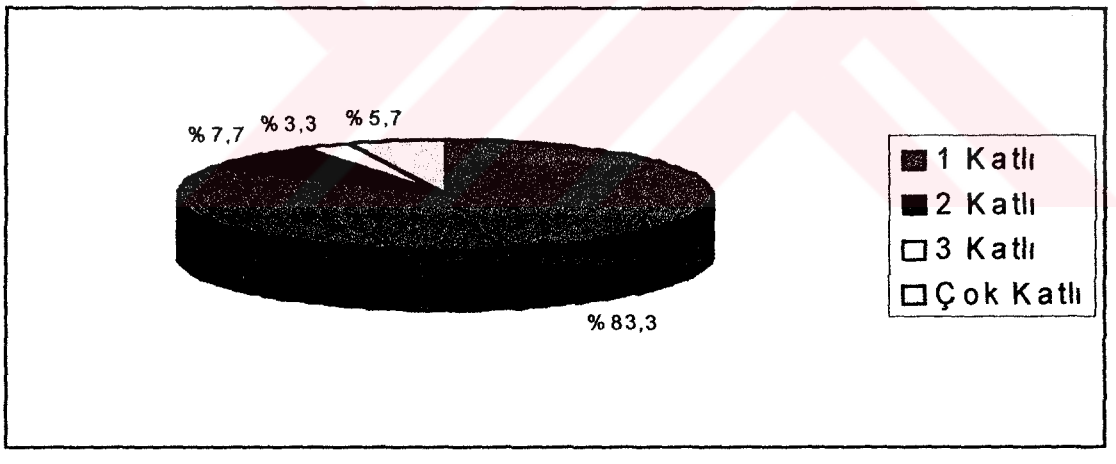

Şekil 2. 19: Ağrı Kenti'ndeki Binaların Kat Durumuna Göre Dağılımı (2000)

Ağrı kentindeki binaları *çatı şekillerine göre* de sınıflandırmak mümkündür. Toprak örtülü düz çatı tipine sahip konutların genellikle yapım tarihi eski olan konutlar oldukları dikkati çeker. Ancak, günümüzde de yer yer toprak örtülü düz çatı tipine sahip konutların inşa edildiği gözlenmektedir. Kuşkusuz bu durum, ailelerin gelir durumu ve yörenin iklim özellikleriyle ilgilidir. Bilindiği üzere, Ağrı ovası ve çevresinde kış mevsimi boyunca çok fazla kar yağışı meydana gelmektedir. Kar örtüsünün meydana getirdiği ağırlığın, binaların

konstrüksiyon özelliklerini etkilediği gözlenir. Söz konusu ağırlığın ve sıcaklık yalıtımının sağlanması amacıyla çatı ve duvarların sağlam yapıldığı dikkati çekmektedir. Geçmişte, galvanize sac yapı gerecinin temininde güçlüklerle karşılaşılması ve maliyetinin de yüksek olması nedeniyle, özellikle dar gelirli ailelere ait eski bina çatılarının, genellikle toprak kullanılarak düz veya düze yakın bir eğimde inşaa edildikleri gözlenmektedir (Fotoğraf 72). Kentte düz çatı şekline sahip bina sayısının yaklaşık olarak 6344 dolayında olduğu gözlenmektedir

Fotoğraf 72 : Ağrı kentinde düz ve eğik çatı şekline sahip konutlardan bir görünüm

Geleneksel kent konutlarında, toprak kullanılarak çatı yapılması, geçmişten gelen alışkanlığın devamı ise de, günümüzde tercih edilmesi birçok nedene dayanır. Nitekim, toprak örtünün aşırı sıcak geçen yaz mevsiminde ve oldukça soğuk geçen kış mevsiminde, diğer çatı şekillerine göre daha fazla sıcaklık izolasyonu sağlaması, maliyetinin diğer çatı şekillerine göre daha ucuz olması gibi bazı avantajları bulunmaktadır. Oysa, betonarme düz çatılar daha sağlam olmalarına rağmen, sıcaklık yalıtımını yeterince sağlayamamaktadır. Bunun yanı sıra, ek bir harcama isteyen eğimli bir çatı gerektirmesi nedeniyle, betonarme düz çatıların fazla tercih edilmedikleri dikkati çekmektedir[175]. Toprak örtülü düz çatı tipine sahip olan binaların, büyük bir kısmı planları itibarıyla köy konutlarına benzer özellikler gösterirken, çok az bir kısmı da apartman konutlarının ihtiva ettiği her türlü konfora sahip bulunmaktadır.

[175] ARINÇ, K., 1991, a.g.e.,Erzurum, s. 251.

Ağrı kentindeki binaların % 66.6'sı ise, eğik çatılı binalardır. Sayısı 12666'yı bulan, eğik çatılı binaların büyük bir kısmını çok katlı binalar oluşturur. Çatıların, genellikle karın kolayca kaymasını sağlayan, oluklu galvanize saç kullanılarak yapıldığı gözlenmektedir. Kent merkezinde eğik çatılı binaların, büyük bir çoğunluğunu yönetim ve sosyal amaçlı konutlar, ticari işyerleri ve kooperatif binaları oluşturmaktadır. Oluklu sac kullanılarak yapılan eğik çatı tipi kentte gittikçe yaygınlaşmaktadır. Çevreden merkeze doğru gidildikçe, eğik çatı tipinin arttığı gözlenmektedir. Özellikle binaların sıkışık olduğu kesimlerde, tek yöne eğimli olarak yapıldıkları görülmektedir. Bununla birlikte kentteki çatıların önemli bir kısmının, beşik çatı tipinde oldukları gözlenmektedir.

TABLO 2.19: Ağrı Kenti'ndeki Binaların Çatı Şekline Göre Dağılımı (2000)

ÇATI ŞEKLİ	BİNA SAYISI	%'si
Düz	6.344	33.4
Eğik	12.666	66.6
TOPLAM	**19.010**	**100.0**

KAYNAK: Belediye Başkanlığı Verileri ve Yerinde Yapılan Tespitlerden

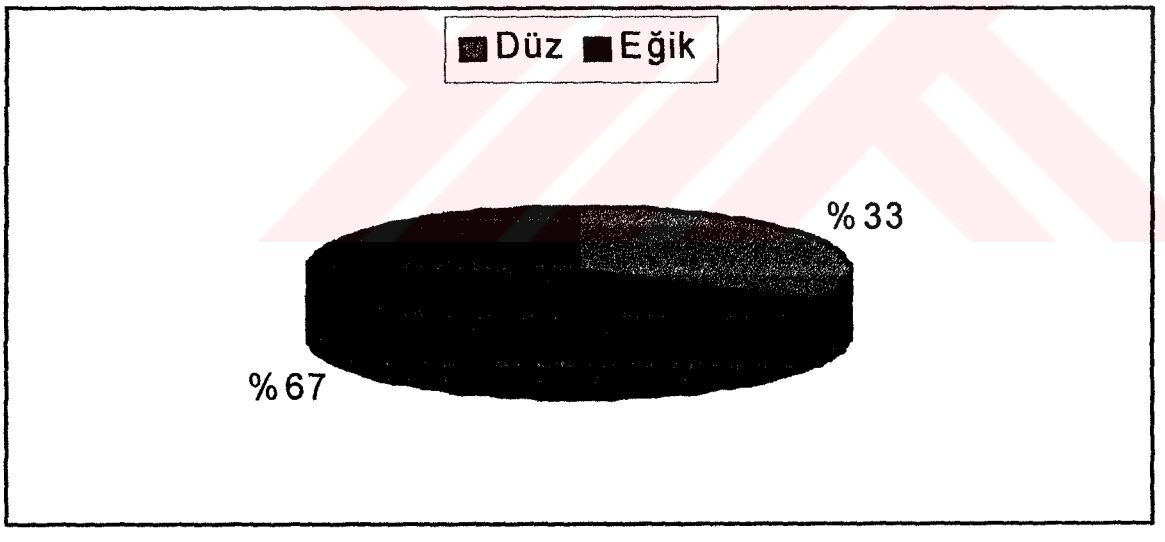

Şekil 2.20: Ağrı Kenti'ndeki Binaların Çatı Şekillerine Göre Dağılımı (2000)

1. 4. Kentsel Fonksiyonlar

Geçmişte çok önemli ve fonksiyonel bir özelliğe sahip olmayan Ağrı'nın, günümüzdeki gelişme durumunun ortaya konulması ve ne tür bir yerleşme olduğunun belirlenmesi, coğrafi açıdan büyük bir önem taşır. Kuşkusuz, daha öncede ifade edildiği üzere örneklerine ülkemizde sıkça rastlanıldığı üzere, yasaların gücü kullanılarak pek çok köy yada

kasaba yerleşmesine, il veya ilçe merkezi statüsü verilmektedir. Ancak siyasi amaçlarla bağışlanan idari unvanlar gelip geçici olduğu halde, coğrafi unvanlar kalıcıdırlar. Çünkü, herhangi bir yerleşmenin, kasaba veya şehir özelliği kazanabilmesi için yapısal olarak, belirli bir gelişim süreci geçirmesi gerekmektedir[176].

Bilindiği üzere, kır yerleşmeleri ile kent yerleşmelerinin farklılık ve benzerliklerini ayırımda, nüfus miktarı ve yoğunluğu ile planlama, iktisadi fonksiyonlar ve yönetim fonksiyonları gibi bir çok kriter esas alınmaktadır. Ancak bugüne kadar üzerine ittifak edilmiş bir kriter bulunmamaktadır. Bu nedenle her ne kadar yerleşme şekilleri kırsal ve kentsel yerleşmeler olarak ikiye ayrılsa da, bu iki sistemi birbirinden ayırmaya yarayan kesin kriterler ortaya koymak oldukça zordur. Örneğin, Devlet İstatistik Enstitüsü nüfus istatistiklerinde, diğer hiçbir kritere bakılmaksızın il ve ilçe merkezlerinin tamamı, yönetim fonksiyonu nedeniyle şehir sayılmaktadır. Ancak bu kriter kuşkusuz yeterli değildir. Bu nedenle kır ve kent yerleşmelerinin ayırımında kullanılan bütün kriterler esas alınarak, araştırma sahasının en büyük yerleşmesi olan Ağrı'nın hangi kategori içerisinde değerlendirilmesi gerektiği ve özellikleri konusu üzerinde durulmalıdır.

Günümüzde halen yürürlükte olan 1924 tarihli, 442 sayılı köy yasasına göre; nüfusu 2000'e kadar olan yerleşmeler köy, 2000 – 20000 nüfuslu yerleşmeler kasaba ve nüfusu 20000'i aşan yerleşmeler de şehir olarak kabul edilmektedir. Buna karşılık, GÖNEY, Büyük Menderes Bölgesi adlı eserinde nüfusu 3000'den fazla olan ve idari merkez hüviyetine sahip bulunan il, ilçe ve bucak (nahiye) merkezi olan yerleşmeleri şehir kabul ederken[177] DARKOT, nüfusu 3000'den az olan yerleşmeleri köy, nüfusu 3000 – 10000 arasında olan yerleşmeleri kasaba ve 10000'den fazla nüfusa sahip yerleşmeleri ise şehir olarak kabul etmektedir.[178] EMİROĞLU ve TÜMERTEKİN de nüfusu 10000'i aşan yerleşmeleri şehir olarak kabul etmektedirler[179].

Kentsel yerleşmelerde nüfus, kırsal yerleşmelere göre çok daha fazladır. Ancak nüfusun alt ve üst limitleri hakkında belli bir limit değer ileri sürmek, çoğu kez yanıltıcıdır. Bu güçlüğe rağmen, yine de ekonomik veya fiziki bazı planlama kararlarının alınması ve de bunların uygulanması bakımından belli bir nüfus limiti büyüklüğünün kabul edilmesi

---

[176] ÖZÇAĞLAR, A., 1996, a.g.e. Ankara, s. 24.
[177] GÖNEY, S., 1975, a.g.e. İstanbul, s. 263.
[178] DARKOT, B., 1955, *Altıncı Genel Nüfus Sayımı* Türk Coğrafya Dergisi, S. 15 – 16, İstanbul s. 93.
[179] EMİROĞLU, M., 1975,*Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri Ve Şehirsel Nüfus*, Ankara Üniv. D.T.C.F Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S. 7, Ankara, S. 127 – 128.

gerektiğini belirten DOĞANAY, Türkiye için bu değerin 10000 olabileceğini kabul etmektedir[180].

Yukarıda belirtilen kriterler esas alınarak yapılacak değerlendirmelere göre, Ağrı'nın il merkezi olması, belediye teşkilatına sahip bulunması ve bir planlama birimi olması gibi nedenlerle birlikte, belirlenen nüfus kriterlerinin tamamına göre de bir kent yerleşmesi olduğu kabul edilir. Ancak söz konusu kriterler, yerleşmenin bugünkü durumunu ortaya koyacak yeterlilikte değildir. Kuşkusuz, sıralanan kriterler, özellikle de coğrafyacılar tarafından belirlenen kriterler, geniş alanlı olarak yapılan ve veri elde etmesi güç çalışmalar için ortaya konulmuştur ve gereklidir[181].

Dar sahalı yöre araştırmalarında, coğrafyacıların üzerinde görüş birliğine varmış oldukları önemli bir kriter de, herhangi bir yerleşim ünitesinde sürdürülen ekonomik faaliyet türleri ile nüfus arasındaki korelasyonu kuran fonksiyon kriterleridir. Fonksiyon kriterine göre herhangi bir yerleşmede yaşayan faal nüfusun, en az yarısının tarım dışı fonksiyonlardan geçimini sağlaması durumunda o yerleşme şehir olarak kabul edilmektedir[182].

Aynı şekilde nüfus kriterini tek başına keyfi kabul eden ve bunun daha çok olayın son safhası üzerinde durmak olduğunu belirten YÜCEL'e göre, Türkiye'de şehri köyden ayıran nitelik, nüfus miktarında değil, yerleşmelerin değişik fonksiyonlarında ve bunların nüfuslarındaki farklı hayat tarzlarında aranmalıdır. Kuşkusuz, bunlardan biri de ekonomik faaliyetlerin, başka bir anlatımla, kent yerleşmelerindeki fonksiyonların esas alınmasıdır[183].

Dolayısıyla, şehrin varlığını ve gelişmesini mümkün kılan, devamı için gerekli kaynakları sağlayan faaliyetler olarak tanımlanan fonksiyonlar, kır ve şehir ayırımında üzerinde durulması gereken kriterlerdendir[184]. Fonksiyonel sınıflandırmada, çalışan nüfusun, tarım dışı fonksiyonlarda faaliyet gösteren miktar ve yüzdeleri esas alınabilir. Belli bir yüzde vermek güç olmasına rağmen, herhangi bir yerleşmede, 12-64 (15–64'te olabilir) yaş dilimleri toplamının - ki çalışan nüfus olarak kabul edilir; % 50'den fazlası tarım dışı sektörlerde çalışıyorsa, bu grup yerleşmeleri, kent saymak gerekir[185].

---

[180] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 421.
[181] ARINÇ, K., 1998, a.g.e., Erzurum, s. 221.
[182] DARKOT, B., 1967, *Şehir Ayrımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri*, İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Dergisi, Cilt: 8, S.16, İstanbul, s. 14.
[183] YÜCEL, T., 1961, *Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirsel Fonksiyonlar*, Türk Coğrafya Dergisi, S: 20, Ankara, s. 23 – 26.
[184] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e., s. 47.
[185] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s. 424

Fonksiyonlarla birlikte, yerleşmenin belirli bir büyüklükte olması, belirli bir coğrafi konumda bulunması ve yerleşme sahasının oldukça önemli bir farklılık göstermesi ve çevresindeki daha küçük yerleşmeleri etki bölgesi altında tutarak, merkezi bir özelliğe de sahip olması gerekmektedir[186]. Böylece, sahip oldukları fonksiyon çeşitliliğine ve merkezi konumlarına göre yerleşmeler içerisinde belirgin olarak farklı kullanılış alanlarının belirdiği kentler, verdikleri hizmetlerle çevresindeki kırsal yerleşmeler üzerinde çeşitli derecelerde etki sahası oluşturmakta ve çekicilik özelliği kazanmaktadır[187].

Bir kentin genel karakteri, ancak fonksiyonları ile ortaya konulabilir. Genel olarak kentleri insan ihtiyaçlarının en iyi karşılandığı kamu, sosyal, sağlık, kültürel, ekonomik vb. gibi tesislerin toplandığı yerler olarak tanımlayan KARABORAN; ekonomik siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetler gibi merkezileşmiş hizmetlerin bir yerleşmede gruplaşmasının kentin esasını ve daha üst düzeydeki kentin belirleyici özelliğini oluşturduğunu ve çevresindeki hizmet ve etki sahasından ayrı düşünülmeyeceğini belirtmektedir[188]. Sosyal yapıları ve ekonomik faaliyetleri birbirinden farklı çok sayıda kişinin dar bir saha üzerinde yerleşmiş bulunması kentlerin özelliklerindendir. Kentin çeşitli fonksiyonlara sahip olması dolayısıyla nüfusun ihtiyaçlarını karşılaması, kentin içinde birbirinden farklı kısımların meydana gelmesine ve gelişmesine neden olmaktadır. Kentler birçok fonksiyon ve faaliyetlerin cereyan ettiği yerlerdir[189].

Bilindiği gibi kentler, aynı zamanda çevresindeki kırsal alandaki halkın çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan hizmetlere sahip bulunmaktadır. Bir şehri tek başına tabii ve toplumsal bir ünite olarak kabul etmemek gerekir. Zira şehirler, binaları, cadde ve sokakları parkları gibi yerleşmeyi meydana getiren unsurlarına ilaveten, örf ve adetleri, çeşitli sosyal müesseseleri ile şehrin yerleştiği sahadan daha geniş bir alanın hizmetini karşılayan merkezlerdir[190].

Yukarıda yapılan açıklamalardan da anlaşıldığı üzere; yerleşmelerin nüfus, meslekler, ekonomik faaliyetler, yerleşme tarzı, mesken tipleri bakımından en karmaşık ve en önemli olanları hiç şüphesiz kentlerdir. Her ne kadar yerleşme şekilleri kırsal ve kentsel yerleşmeler olarak iki büyük gruba ayrılsa da, bu iki büyük sistemi birbirinden ayırmaya yarayan, daha doğrusu köyün nerede bittiğini ve kentin nerede başladığı sorusuna cevap oluşturacak bir

---

[186] TOLUN-DENKER, B.,1976, *Şehir İçi Arazi Kullanılışı*, İstanbul Üniv. Coğ. Enst. Yay No: 83, İstanbul, s. 13
[187] GÖNEY, S., 1984, Şehir Coğrafyası, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yay No: 2274, Coğr. Enst. Yay No:91, İstanbul, s13-14.
[188] KARABORAN, H., 1989, a.g.e., Elazığ, s. 81- 89
[189] TOLUN, D. B., 1976, a.g.e., İstanbul, s. 31.
[190] GÖNEY, S., 1984, a.g.e., İstanbul, s. 13.

takım, çok kesin kriterler ve belirleyiciler ortaya koymanın çok güç olduğu realitesi henüz değiştirilememiştir[191].

Kır ve kent ayrımında pratik büyük değer taşıyan fonksiyonlar, gerek çeşidi, gerekse de sayıları itibariyle önemli etkiye sahiptirler[192]. Nitekim, kent fonksiyon kavramı; bir kentin oluşması ve gelişmesini mümkün kılan, varlığını sürdürmesi için gerekli kaynakları sağlayan faaliyetleri ifade etmektedir[193]. Bu şekliyle de kentin, genel fonksiyonlarını veya işlevlerini daha çok belli bir çevreye vermekte olduğu hizmetler olarak değerlendirmek gerekir.

Kentlerin çevresine verdiği hizmetler büyüklüklerine ve hinterlandlarının genişliğine göre değişmektedir. Çünkü her kent dar ve geniş anlamda birbirinden farklı ve belli bir hizmet fonksiyon bölgesinin merkezi durumunda olup, sosyal, ekonomik ve sosyo - kültürel yönden, bu alana hizmetler vermektedir. Bu görevlerden özellikle kentlerden çevresine yönelik olan hizmetler, yönetim fonksiyonu ile ilgili olanlar yasal ve dini hizmetler, sağlık hizmetleri, kültürel hizmetler ve ekonomik hizmetler gibi bir çok hizmet gruplarından meydana gelir. Bunlardan kentlerin merkeziyet görevlerinden birini oluşturan yönetim fonksiyonu tüm kent yerleşmeleri için ortak bir özelliktir[194].

Kentlerin merkezi çekim gücünü sağlayan fonksiyonlarından biri olan *yönetim fonksiyonu,* tüm kent yerleşmeleri için olduğu gibi, Ağrı için de söz konusu olup, kendi çevresine vermekte olduğu hizmetlerin en önemlilerden birini teşkil eder. Daha önce de ifade edildiği gibi, Ağrı, merkezi bir konumda bulunduğu 11376 km² lik yönetim alanı içinde yer alan 7 ilçe ve 571 köy yerleşmesinde yaşayan 470796 (1997) nüfusun yönetim hizmetlerini yürütmektedir.

Kentsel fonksiyonların var oluşu ve çeşitliliğiyle kentlerin nüfus miktarları arasında yakın bir ilişkinin olduğu bilinmektedir. Bu ilişki ana çizgileri ile kentsel fonksiyonların gelişebilmesi için gerekli nüfus miktarına bağlıdır. Böylece kır veya kent ayrımında, fonksiyonlar ile yerleşmenin nüfusunun birlikte ele alınması gerekmektedir[195]. Nitekim fonksiyonların esas alındığı durumda dahi, kent yerleşmesi sınırı olarak, genellikle nüfus miktarı ile kent yerleşmesinde yaşayan aktif nüfusun çalıştığı iş sahalarına göre dağılışı da önemlidir[196].

---

[191] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s. 418 – 425.
[192] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e. İstanbul, s.42.
[193] DOĞANAY , H., 1982, Erzurum Kent Coğrafyası, Atatürk Üniv. Ed. Fak. Coğrafya Böl. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, C. 1, Erzurum, s. 112.
[194] DOĞANAY, H., 1982, a.g.e., Erzurum, s. 114.
[195] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e. İstanbul, s. 43 – 44
[196] ZAMAN, M., 1996, a.g.e., Erzurum, s. 220.

Kentteki çalışan nüfusun, çalışmakta olduğu temel fonksiyon alanları dikkate alınarak sınıflandırılması, Ağrı'nın kent tipleri arasındaki yerinin tespiti açısından önem taşımaktadır. Kuşkusuz, bunu tespit edebilmek için, farklı fonksiyon alanlarında çalışan işgücü miktarının bilinmesi gereklidir. Ancak kentteki kent nüfus miktarının yüksek olması nedeniyle, çalışan nüfus miktarını ve gerçek üretici nüfusu hesaplamak oldukça güçtür.

Ağrı kentinde, 1999 yılında 15 – 64 yaş dilimlerinde bulunan ve çalışma çağı nüfus olarak nitelendirilebilecek nüfus kitlesinin, 34940 kişi olduğu gözlenmektedir. Oysa, kamu kuruluşları iş gücü istihdamı yanında, ticari işyerleri, sanayi işyerleri gibi işgücü çalıştıran tüm işyerleri ile tarım sektöründe çalışanlar esas alındığında, çalışan işgücünün toplam sayısının, aynı yıl yaklaşık 19 841 kişi civarında olduğu görülür. Bu durumda kentte büyük bir bağımlı nüfus kitlesinin bulunduğunu açıkça göstermektedir.

TABLO 2. 20: Ağrı Kent Merkezinde Faal Nüfusun Ekonomik Sektörlere Göre Dağılımı (2000)

SEKTÖRLER	ÇALIŞAN İŞGÜCÜ SAYISI	%'si
1. TARIM	**3546**	**17. 9**
2. HİZMETLER	**14373**	**72. 4**
a. Yönetim	*7943*	*40. 0*
b. Ticaret	*3690*	*18. 6*
c. Ulaşım	*1333*	*6. 7*
d. İnşaat	*1022*	*5. 2*
e Diğerleri	*385*	*1. 9*
3. SANAYİ	**1924**	**9. 7**
TOPLAM	**19841**	**100. 0**

KAYNAK : Ağrı Mal Müdürlüğü, Ağrı Belediyesi, Ticaret ve Sanayi Odası Kayıtları İle D.İ.E. 2000 Binalar Cetvelleri ve Yerinde Yapılan Anketlerden

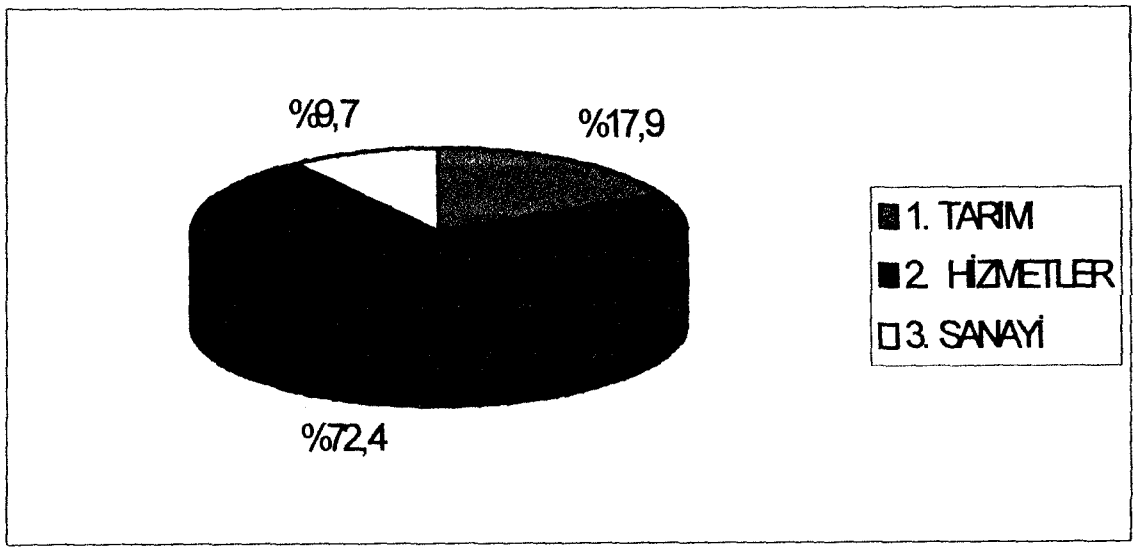

Şekil 2.21: Ağrı Kenti'nde Faal Nüfusun Çalıştıkları Ekonomik Sektörlere Göre Dağılışı (2000)

1. 4. 1. Hizmetler Fonksiyonu

Ağrı kentinde 2000 yılı itibarıyla faal nüfusun %72.4 kadarı hizmet fonksiyonunda çalışmaktadır. Buna göre kentin hakim fonksiyonu, hizmet sektörüdür. Ağrı'nın il merkezi olduğu 1927 yılından itibaren, belirli dönemlerde hız kazanan ekonomik gelişme süreci ile birlikte nüfus artışı , nüfusun ekonomik ve kültürel seviyesinin yükselmesi ve ulaşımdaki gelişmelere bağlı olarak, kentsel fonksiyonları ve özellikle de hizmetler fonksiyonu hızla gelişmeye başlamıştır. Dolayısıyla hizmetler, ekonomisi tarıma dayanan Ağrı'ya yeni fonksiyonlar kazandıran ve nüfus birikimi sağlayan bir fonksiyon olmuştur[197]. Nitekim 2000 yılı itibarıyla , bu fonksiyon alanında çalışan 14373 kişi dolayındaki işgücü 19841 kişi kadar olan faal nüfusun % 72.4 'nü oluşturuyordu. Hizmetler kesiminde istihdam edilen işgücünün % 40.0'ı (7943 kişi) yönetim hizmetlerinde, % 18.6'sı (3690 kişi) ticaret hizmetlerinde , %5.2'si (1022 kişi) inşaat ve % 6.7'side (1333 kişi) ulaştırma hizmetlerinde çalışıyordu (Tablo 2.20).

Hizmetler fonksiyonunda çalışan faal nüfusun % 40.0'nın (7943 kişi) yönetim fonksiyonunda istihdam edilmesi, bu fonksiyonun, kentin en önemli fonksiyonu durumunda olduğunu gösterir. Bilindiği gibi kır ve şehir ilişkilerini geliştiren, şehre merkeziyet gücünü kazandıran fonksiyonların en önemlilerinden biri, kuşkusuz *yönetim fonksiyonudur*[198] Nitekim, daha öncede belirtildiği gibi, Ağrı ili yönetim sınırları dahilide 2000 yılı itibariyle 7 ilçe ile 571 köy yerleşmesi bulunmaktaydı. Yönetim kesiminin, Ağrı ili geneline hizmet götürebilecek, kapasiteli kamu kuruluşlarına sahip bulunduğu dikkati çeker. Söz konusu kuruluşlar il müdürlüğü şeklinde teşkilatlanmış olup, bölge müdürlükleri genellikle Erzurum kentinde toplanmıştır.

Ağrı'nın yönetim fonksiyonu kazanması ile, zaten çevresindeki kırsal yerleşmelere karşı mevcut olan merkeziyet gücü daha da artmıştır. Ancak bu merkeziyet gücü, özellikle ticaret fonksiyonu açısından yönetim sınırları içinde bulunan bütün yerleşmeler üzerinde aynı derecede etkili olmamaktadır. Özellikle Ağrı kent merkezine yakın olan Hamur, Eleşkirt, Tutak ve Taşlıçay ilçeleri ile bunlara bağlı köylerde bu güç etkisini arttırırken, kent merkeziyle aradaki mesafenin artmasına bağlı olarak, Doğubayazıt ve Patnos ilçeleriyle bunlara bağlı köylerde nispeten azalmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında önemli olan bir

---

[197] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e. İstanbul, s. 79.
[198] GÜNER, İ., 1990, a.g.e. Erzurum, s. 232.

diğer etkende, Doğubayazıt ve Patnos ilçe merkezlerinin de birer kent merkezi özelliği taşımalardır.

Ağrı'nın il merkezi durumuna getirilmesi ve yönetim hizmetlerinin burada yürütülmeye başlanmasından sonra, devam etmekte olan dışa göç olayı nispeten yavaşlamış, buna karşılık kırsal alanlardan Ağrı kentine göç hareketi hızlanmıştır. Kırsal yerleşmelerden kente göç, kent ile köy arasında ulaşım bağlantılarının fazla olduğu yerlerde kuşkusuz daha hızlı olmuştur. Örneğin ovada yer alan ve kent merkezine yakın olan kasaba ve köylerin hemen hepsinden çok sayıda işgücü, kamu hizmetlerinde çalışmak üzere Ağrı kentine göç etmişlerdir.

Kentsel gelişimi sağlayan temel fonksiyonların en önemli grubunu, kuşkusuz ekonomik fonksiyonlar teşkil eder[199]. Söz konusu fonksiyonların, en önemlisi ve en fazla işgücü istihdam edeni, ticaret fonksiyonudur. Kentte 3065 ticari iş yerinin bulunduğu tespit edilmektedir. Hizmetler sektörü içinde yer alan ticaret kesiminin istihdam ettiği işgücü sayısı 3690 kişi dolayında olup, yönetim fonksiyonundan sonra ikinci önemli faaliyet kolunu meydana getirmektedir. Kuşkusuz bu durum, Ağrı'nın geniş bir nüfus (470796 kişi.) kitlesinin ticaret merkezi olmasından kaynaklanmıştır.

Ağrı kentinde yer alan ticarethaneler sundukları mamul mallar açısından incelendiğinde, genelde günlük ve periyodik gereksinime cevap veren mağazaların çoğunlukta olduğu gözlenir. Perakende ticaret işyerleri arasında, günlük ihtiyaçlara cevap veren dükkanlar (bakkal, manav, kasap, vs..) ile periyodik ihtiyaçlara cevap veren mağazalar (ayakkabı, konfeksiyon, manifatura, tuhafiye, zücaciye, kırtasiye, eczane vs.) sayısal fazlalık yönünden başta gelirler. Ayrıca dayanıklı tüketim malları, tarımsal ürün veya makine aksamı, inşaat malzemesi vb. gibi uzun vadeli ihtiyaçlara hizmet veren mağazalar, banka şubeleri ve farklı meslek gruplarına yönelik bürolar(doktor, avukat, muhasebe büroları vb.) geniş bir yayılış gösterir. Bu da, kent nüfusunun alım gücünün nispeten yüksek olması yanında, kentin geniş bir hinterlanda sahip olması nedeniyle, bu tip malların satışının fazla olduğunu göstermektedir.

Ağrı'daki genel hizmet işyerlerinin sayısı 3002 kadar olup bu gruptaki işyerlerinin % 8.9'dan fazlasını kahvehaneler berberler ve lokantalar oluşturmaktadır. Kentte önemli miktarlarda asker ve öğrenci nüfusun bulunması, bu tür işyeri sayısının artmasında etkili

---

[199] ARINÇ, K., 1991, a.g.e., Erzurum, s .254

olmuştur. Ayrıca bölgede yoğun olarak yaşanan işsizliğinde özellikle kahvehanelerin açılmasında etkili olduğu söylenebilir.

Genel hizmetler ve perakende ticaret hizmetleri yönünden Ağrı, sınırları belirli bir alana hitap etmektedir ve bu alanın sınırları, bir günde gelinip dönülebilecek erişme kolaylıklarına sahip bir alanı kapsar. Bu alan ise, birinci derecede Ağrı merkez köyleri ile Hamur, Taşlıçay, Tutak, Diyadin ve Eleşkirt ilçelerine bağlı bir kısım köy yerleşmelerini, ikinci derecede ise, Doğubayazıt, ve Patnos ilçelerini için almaktadır. Söz konusu yerleşmelerden, kent merkezine geliş gidişler minibüs seferleri başta olmak üzere, otobüs, kamyon, traktör ve atlı arabalarla sağlanmaktadır. Ayrıca Ağrı'da haftanın her günü kurulan hayvan pazarı da büyük bir ticari hareketlilik getirmektedir (Fotoğraf 73).

Ticaret faaliyetleri gittikçe gelişen Ağrı kentinin, daha çok İstanbul, Erzurum, Van, Ankara, Kayseri ve Gaziantep gibi büyük kentler ile karşılıklı ticari ilişkiler içinde olduğu gözlenir. Söz konusu kentler ile daha çok toptan ticaret yapılmakta ve kentin çeşitli ihtiyaçları satın alınmaktadır. Buna karşılık, kentteki gıda maddeleri toptancıları, inşaat malzemesi ve diğer toptancıların, hemen hemen tamamına yakını Ağrı merkez ve ilçelere yönelik olarak yapılmaktadır. Bununla birlikte Iğdır, Van ve Malazgirt'e toptan eşya satan toptancılar da bulunmaktadır. Örneğin Ağrı merkez ve çevreden toplanan deriler Eleşkirt deri fabrikasında değerlendirilirken, Ağrı Et Entegre Tesislerinde üretilen etlerin bir kısmı ise Van –Et'e pazarlanmaktadır.

Fotoğraf 73 : Ağrı hayvan pazarından bir görünüm.

Araştırma sahasının, en büyük yerleşim merkezi olan Ağrı kentinin, çevresine vermekte olduğu genel hizmetlerin en önemlilerinden birini de *kültürel hizmetler* oluşturur. Ağrı kentinde, kültürel fonksiyonlar içerisinde en önemli eğitim kurumlarını 19 ilköğretim okulu, 8 orta dereceli okul ile Atatürk Üniversitesine bağlı Ağrı Eğitim Fakültesi ve Ağrı Sağlık Yüksek Okulu oluşturmaktadır.

Kentsel fonksiyonlar açısından, ilköğretim okullarının, iktisadi bakımdan Ağrı'nın fonksiyonel etki bölgesine çok önemli hizmetler verdiği söylenemez. Çünkü, bunların fonksiyonu, daha çok kentin belediye sınırları içindeki alana yöneliktir. Buna karşılık ortaöğretim kurumlarını oluşturan liseler ile yüksek öğretim kurumu olan Ağrı Eğitim Fakültesi, kentin tüm fonksiyonel etki bölgesine hizmet vermektedirler. Ayrıca, belirtmek gerekir ki, kentsel kültürel yaşantıyı besleyen bu gibi eğitim kurumları, aynı zamanda da kentin iktisadi hayatında ve bu arada genel hizmetler fonksiyon alanında, küçümsenmeyecek düzeyde, bir istihdam hacmi meydana getirmiştir. Nitekim, Eğitim Fakültesi'nde okuyan 3 000 dolayındaki öğrenci kent için oldukça önemli bir ekonomik potansiyel oluşturmaktadır. Bununla birlikte söz konusu kurumlarda yaklaşık 1246 kadar personelin görev yaptığı da dikkate alınırsa, eğitim – öğretim fonksiyon alanın, genel hizmetler içinde, % 8.7 gibi oldukça yüksek bir oran teşkil ettiği anlaşılır.

Ağrı'daki okul kütüphaneleri dışında, bir adet İl Halk Kütüphanesi ve bir adette Çocuk Kütüphanesi vardır. Bununla birlikte, Halk Eğitim Merkezinde bulunan, halı, kilim, daktilo, biçki – dikiş, nakış ve bilgisayar ile ilgili düzenlenen bilgi ve beceri kazandıran kursların dışında piyes, folklor, konferans ve paneller gibi kültürel etkinliklerde, kentin çevresine verdiği hizmetlerdendir. Ayrıca, günlük ve aylık olarak yayınlanan dört mahalli gazete, iki radyo istasyonu ve bir adet yerel televizyon kanalının varlığı da, kentin bir kültürel fonksiyon alanı oluşunun nedenleri arasındadır.

Ağrı kentine merkezilik özelliğini kazandıran hizmet fonksiyonlarından bir diğeri sağlık fonksiyonudur. Sağlık hizmetleri, Vali Konağı caddesi üzerinde yer alan Devlet Hastanesi, İl Sağlık Müdürlüğü, 1. No'lu Sağlık Ocağı, Ana Çocuk Sağlığı, Verem Savaş Dispanseri ile kent merkezindeki 34 adet özel sağlık muayenehanesi ve 21 adet eczane de sürdürülmektedir. Ayrıca kentin değişik mahallelerinde bulunan 2 ve 3 No'lu Sağlık Ocakları, 200 yataklı Askeri Hastane, Sosyal Sigortalar Kurumu Hastanesi ile Özel Uzmanlar Kliniği de Sağlık hizmeti sunan diğer kurumlardır. Bu faaliyet alanında çalışanların toplam sayısı 760 olup, hizmetler fonksiyonunda çalışanların %5.3'nü oluşturur. Yönetim bölgesi içinde

yaşayan nüfusa belirli sağlık hizmetlerini vermek üzere oluşturulan kent sağlık birimlerinin etkin merkezi sahası erişebilirliğin kolaylığına bağlı olarak, Ağrı iline bağlı 7 ilçe ile bu ilçelere bağlı köyleri kapsamaktadır. Ancak kentte verilen sağlık hizmetlerinin yetersizliği, Ağrı ili nüfusunun genel olarak başta Erzurum olmak üzere, Van, Ankara ve İstanbul gibi kentlerin, bu fonksiyon ile ilgili etki bölgesi içinde bulunmasına neden olmuştur.

Ağrı kentinin kuruluşunda ve gelişmesinde etkili olan faktörlerden biri de kuşkusuz ulaşım faktörüdür. Ancak günümüzde hizmetler sektörü içinde ulaşım kesiminin % 6.7'lik bir işgücü istihdam ettiği dikkati çeker. Bu da ulaşım fonksiyonunun az da olsa önem kazandığını göstermektedir. Kent içinde olduğu gibi kentler arası taşımacılık yapan taşıt aracı sayısı oldukça yüksektir. Nitekim, araştırma bölgesindeki yerleşmelerin, gerek Kars, Erzurum, Van, Iğdır, Doğubayazıt, Patnos gibi yakın çevresinde bulunan kent merkezleri ile, gerekse İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa, Antalya, Aydın, Diyarbakır ve Mersin gibi ülkemizin başlıca kent merkezleri ile bağlantısı, Ağrı'dan söz konusu merkezlere düzenlenen minibüs (yakın çevredekilere) ve otobüs seferleriyle sağlanmaktadır (Fotoğraf 74). Ağrı'da Ağrı Tur, Ağrı Dağı, Patnos Tur, Meteor ve Serhat Patnos adlı, beş şehirlerarası otobüs firması faaliyette bulunmaktadır (Fotoğraf 75). Ayrıca Ağrı'da bulunan havalanın dan haftada üç gün Ankara – İstanbul uçak seferleri düzenlenmektedir.

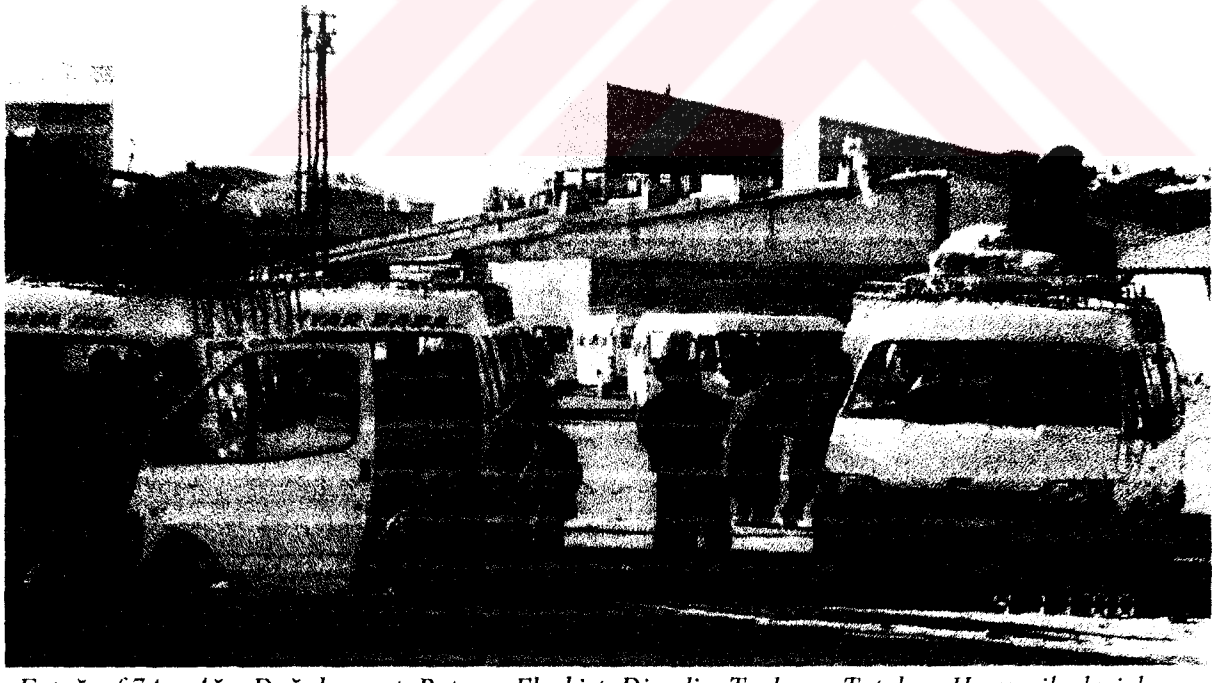

Fotoğraf 74 : Ağrı Doğubayazıt, Patnos, Eleşkirt, Diyadin, Taşlıçay, Tutak ve Hamur ilçeleriyle, Iğdır ili arasında çalışan minibüslerin hareket noktası olan garajdan bir görünüm.

Ağrı'daki ticari araç sayısının önemli bir değere ulaşmasının yanısıra, kentin merkezinden geçen E – 80 Devlet Karayolunun da tanker taşımacılığı ve T.I.R taşımacılığı açısından kullanılan önemli güzergahlardan birini teşkil ettiği dikkati çeker. Belirtilen kriterlerin, kentin ulaşım fonksiyonunun belirlemek bakımından önemli olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, ulaşım fonksiyonu açısından, kentin etki alanının çok geniş olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Ağrı kentinde inşaat sektöründe çalışanların sayısı 1022 kişi olup, toplam faal nüfusun sadece % 5.2'si oluşturur. İnşaat faaliyetlerinde çalışanların sayısı her ne kadar az gibi görünse de, faal nüfus içerisindeki oranın % 5.2 dolaylarında olması, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren kentin hızlı bir yapılaşma süreci içerisine girmesinin sonucudur.

Fotoğraf 75: Ağrı Şehirlerarası Otobüs Terminali'nden bir görünüm.

Ağrı'nın bir sınır ili olması ve savunmaya ihtiyaç duyan bir konumda bulunması, Ağrı kentinin *askeri bir merkez olarak* önem kazanmasına neden olmuştur. Nitekim Fırat mahallesinde bulunan Askeri Tugay ve Merkez Jandarma Karakolu oldukça geniş bir alanı kapsar. Bu alan içinde, eğitim sahaları, askeri lojmanlar vb. gibi tesisler mevcuttur. Ayrıca, Kazım Karabekir Mahallesinde bulunan piyade taburu ve Askeri Hastane ile birlikte Leylekpınar mahallesindeki Jandarma Alay Komutanlığı, Merkez Komutanlığı, Orduevi, Subay Lojmanları yer almaktadır. Abide mahallesinde ise Askerlik Şubesi, jandarma lojmanları ile seferberlik binaları bulunmaktadır. Bir sınır ili olan Ağrı'da önemli sayılabilecek asker nüfus bulunmaktadır. Bu nüfus gerek yerleşim alanı açsından ve gerekse

ihtiyaçlarını kentteki ticaret sektörlerinden karşılaması bakımından önemli bir ekonomik potansiyel oluşturmaktadır.

Tespitlere göre, Ağrı kentinde iyi tanımlanamayan faaliyetler olarak nitelendirilebilecek ve faaliyetleri belli bir mekana bağlı olmadığı için geçimini seyyar satıcılıkla sağlayan işgücü sayısı 2000 yılında 500 kadardı (Fotoğraf 76). Kentte simit satıcılığı, ayakkabı boyacılığı vb faaliyet alanlarında çalışarak geçimini sağlayan işgücü sayısının ne kadar olduğunu kesin olarak tespit etmek oldukça zordur. Böyle olmakla birlikte, özellikle okulların tatile girdiği yaz aylarında, bu faaliyet alanlarında çalışan çocuk işgücü sayısında büyük bir artışın olduğu gözlenmektedir

Fotoğraf 76 : Seyyar satıcılık faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı Eski Van Caddesi'nden bir görünüm.

Ağrı kentinde yönetim, ticaret, inşaat ve iyi tanımlanamayan faaliyetlerde çalışan işgücünün, toplam işgücü istihdamının % 72.4'ünü veya 4 / 3'ünü teşkil etmesi, Ağrı'nın bir *genel hizmetler kenti* olduğunu ortaya koymaktadır. Kuşkusuz, bunda tarım ve sanayi sektöründeki işgücü istihdamının sınırlı olması, buna karşılık kamu kesimi istihdamının fazla olmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır.

1. 4. 2 . Sanayi Fonksiyonu

Ağrı il merkezinde, genel hizmetler ve tarım fonksiyon alanlarından sonra, üçüncü büyük faaliyet kolunu sanayi fonksiyonu oluşturuyordu. Ağrı kentinde 2000 yılı itibarıyla, sanayi sektöründe 1 924 kişinin istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Kentteki modern sanayi tesisleri, Ağrı Şeker Fabrikası, Ağrı Süt Fabrikası, Ağrı Et Entegre Tesisleri, Gök Yem Fabrikası, Karaca ve Alpaslan un fabrikalarından ibarettir. Bu sanayi tesislerinden en önemlisi 1984 yılında hizmete girmiş olan Ağrı Şeker Fabrikası' dır. Bu fabrika Ağrı – Erzurum karayolunun kenarında kurulmuştur. Fabrikada halen 440'ı daimi ve 420'si geçici olmak üzere toplam 860 kişi çalışmaktadır.

Kentteki küçük sanayi sitesi de E – 80 karayolunun kenarında ve Fırat mahallesi sınırları içinde kurulmuştur. 1995 yılında faaliyete geçen Ağrı küçük sanayi sitesi 150.000 m^2 arsa üzerinde kurulmuş olup, 312 işyeri ve 34 kooperatif satış dükkanından oluşmaktadır. Küçük sanayi sitesindeki sanayi faaliyetleri çoğunlukla atölye tipindedir. Kentte, kendisinin ve yakın kırsal çevresinin ihtiyaçlarına cevap veren çok sayıda oto ve tarım araç gereçlerinin tamirhaneleri ile kereste, marangoz, demir doğrama, plastik kap ve şeker imalathaneleri faaliyet göstermektedir (Fotoğraf 77).

Fotoğraf 77 : Küçük Sanayi Sitesi'ndeki marangoz atölyelerinden bir görünüm.

1. 4. 3. Tarım fonksiyonu

Genel hizmetlerin hakim fonksiyonu oluşturduğu Ağrı kent yerleşmesinde , 1773 dolayında çiftçi ailesinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Ancak hemen belirtelim ki , bu ailelerde çalışan toplam nüfus miktarının ne kadarının doğrudan doğruya tarımsal faaliyet alanında çalıştığını kesin olarak belirtmek oldukça güçtür. Çünkü yerinde yaptığımız tespitlere göre, asker, polis ve bazı üst düzey yöneticiler hariç, tarım dışı fonksiyon alanlarında çalışan bazı kişiler mesleği ile uğraştıkları zaman dışındaki boş vakitlerinde , ikinci bir iş olarak tarımla uğraşmaktadırlar. Dolayısıyla diğer faaliyet kesimlerinde çalışan bu gibi kişileri de tarımsal nüfus içinde düşünmek mümkündür. Öte yandan tarımla geçinen aile bireylerinin çoğunluğu tarlada çalışmakta veya hayvancılık faaliyetleri ile uğraşmaktadır. Bu gibi nedenlerle , her ailede ortalama olarak iki kişinin doğrudan doğruya tarımsal fonksiyon alanında çalıştığını varsayarak hesapladığımız 3546 dolayında tarımsal iş gücü sayısının, bu değerden daha yüksek olduğu söylenebilir.

Çalışan nüfusun, önemli sayılabilecek bir bölümünün geçimini tarım sektöründen sağlamakta oluşu, tarımın fonksiyonel bir faaliyet alanı olarak varlığını sürdürdüğünü göstermektedir. Ancak, il yönetim birimi haline getirildiği yıllarda, bir tarım kasabası görünümünde olan Ağrı'nın, bu fonksiyonun günümüzde önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Nitekim tarım, bir kent yerleşmesinin gelişmesinde ve yaşamasında, herhangi bir şehirsel fonksiyondan pek farklı değildir. Bu bakımdan ziraat faaliyetlerinin şehirsel fonksiyon olarak alınmasında önemli olan husus , bu fonksiyonun bir bakıma geçici oluşudur. Gerçekten tarım, kırsal yerleşmelerin temel fonksiyonu, başka bir anlatımla yerleşik hayatın temel unsuru olduğu ve de genellikle şehir yerleşmelerine zirai yapıdaki yerleşmelerden geçildiği için, kent yerleşmelerinde ziraat fonksiyonunun zamanla yerini diğer fonksiyonlara terk ederek öneminin azalması, yada gittikçe ortadan kalkması durumu söz konusu olabilmektedir[200].

Daha öncede ifade edildiği gibi, genellikle kentin kenar semtlerinde yoğunlaşan tarım faaliyetlerinin , ailenin iki veya üç bireyi tarafından yapılmakta olduğu ve ailenin diğer fertlerinin ise tarım dışı sektörlerde çalışabildiği dikkati çekmektedir. Tarımsal faaliyetlerle uğraşanların konutları , uğraşılan ekonomik faaliyetin izlerini taşımakta olup, ahır ve samanlık gibi eklentileriyle, geleneksel köy konutlarına benzemektedir.

---

[200] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e. İstanbul, s. 48.

Ağrı kentinde tarım fonksiyonun, nüfus artışı ve diğer fonksiyonların gelişimine bağlı olarak önemini kaybeden geçici bir fonksiyon olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, Ağrı'nın nüfusu, 1950 genel nüfus sayımında 10000 nüfus kriterine ulaşarak aşmış ve bazı araştırmacılara göre[201], tarımsal fonksiyonu ikinci plana itecek bir nüfus büyüklüğüne ve kent olma özelliğine ilk kez ulaşmıştı. Ancak ülkemizdeki bir çok tarım kentinde olduğu gibi, tarım fonksiyonu, Ağrı kentinde, kent yapıcı fonksiyonlardan[202] biri olma özelliğini kazanmıştır.

Ağrı'nın fonksiyon alanlarını böylece gözden geçirdikten sonra, bu yerleşme merkezinin coğrafi anlamda kent özelliği taşıdığını söylemek mümkündür. Çünkü, Ağrı'da yaşayan 67922 kişinin % 82.1'i geçimini tarım dışı faaliyetlerden sağlamaktadır. Bu nedenle Ağrı'nın göstermiş olduğu fonksiyonlar itibarıyla da kent olduğu ortaya çıkmaktadır.

[201] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. İstanbul, s. 421.
[202] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e. İstanbul, s. 47 – 48.

2. 2. NÜFUS

2. 2. 1. Genel Bakış

Nüfus, sınırları belli bir alanda (bir ülkede, bir bölgede veya bir idari ünitede) belirli bir anda yaşayan insan topluluğuna denilmektedir. Çok basit bir gerekçeyle, bütün toplumların varlıklarını sürdürebilmeleri, onların nüfus miktarına ve bu nüfusun sahip olduğu özelliklere bağlıdır[200]. Gerçekten de nüfus; ülkelerin kalkınması, dünyadaki etki alanlarını genişletmesi, kültür ve medeniyetlerini yaymaları ve askeri bir güç oluşturmaları bakımından önemli bir faktördür[201]. Onun içindir ki, hemen hemen bütün ülkelerde, uygulanış zamanı ve sıklığı farklı da olsa nüfus sayım ve tespitleri yapılmaktadır. Çünkü bir sahada yaşayan insan topluluklarının coğrafi mekandaki dağılışları ile sosyal ve ekonomik durumlarının ortaya konulabilmesi, ancak nüfus özelliklerinin incelenmesi ile mümkün olabilmektedir.

Ülkemizde cumhuriyet devri öncesi, gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı– Türk devletlerinin, Anadolu'daki nüfusu ile ilgili bilgiler; tarihçilerin bazı genel tahminlerine kaynaklık eden tahrir defterleri, mühimme defterleri, seyahatnameler, vakfiyeler ve benzerlerine dayanır. Ancak ileri sürülmüş olan bu tür nüfus verilerinden yararlanılarak, nüfusun geçmiş dönemlere ilişkin sosyal ve ekonomik yapısı ve diğer özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler ortaya koymak hemen hemen mümkün değildir[202]. Bununla birlikte bu kaynaklar, geçmişteki nüfus miktarları hakkında fikir vermeleri açısından son derece önemlidir.

Anadolu'nun XI. yüzyılda fethi ile beraber, Ağrı ve çevresi ilk Türk yurdu olan yörelerin başında gelmektedir. Bununla birlikte 16. yüzyılda bu yörede yaşayan Müslüman nüfusun tamamını da Türkler oluşturmaktaydı. Tapu tahrir defterlerindeki Türkçe şahıs ve yer isimleri bunu ispatlar niteliktedir. Bu Türkmen yurduna Moğollar ile beraber Hoyrat, Aydınlı oymakları gelmişlerdir. Ayrıca, uzun süre Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin egemenliğinde kalan yörede, bu devletlerin bölgedeki egemenlik haklarını kaybetmesinden sonrada Türkmenlerin yaşadıkları bilinmektedir. Bölgeye 1578'den sonra Diyarbekir Silvan ve Mardin–Kızıltepe'den mecburi iskana tabi tutularak, Müslüman nüfus yerleştirilmiştir.

---

[200] ÖZGÜR, E. M., 2000, Türkiye Coğrafyası, A.Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Ankara, s. 133.
[201] ATALAY, İ., 2000, Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği, Ege Üniversitesi Basımevi. İzmir, s.204.
[202] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s. 151.

Araştırma sahasının da içinde bulunduğu Beyazıt Sancağının nüfusu 1578 yılında 13522'si müslüman ve 3660'ı da gayr–ı müslim olmak üzere toplam 17782 kişi kadardı[203].

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı askere alınacak nüfusu tespit amacıyla 1831 (II. Mahmut Devri) yılında yapılmıştır. Ancak araştırma sahasıyla ilgili nüfus kayıtlarına 1288 (1871) tarihli Erzurum Vilayet-i Salnamesi'nde rastlanmaktadır. Araştırma sahasında yer alan Ağrı (Karakilise) merkezde 4920 kişi Eleşkirt(Toprakkale)'de ise 6910 kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihli Salnameye göre Karakilise (Ağrı) kazasında, 60 köy yerleşmesindeki 1600 hanede, toplam 8590 kişi bulunuyordu. Bu nüfus Beyazıt Sancağının toplam nüfusu olan 47140 kişinin % 46.7'sini oluşturuyordu[204]. Yine 1290 (M. 1873) tarihli salnamede Karakilise (Ağrı) kazasında 5153 erkek ve 3276 kadın nüfus, Eleşkirt kazasında 10500 erkek ve 9035 kadın nüfus yaşıyordu[205]. Araştırma sahası hakkında daha geniş bilgiler bulunan 1297 (M. 1900) tarihli salnameye göre, sancak merkezi Beyazıt'a 18 saat uzaklıkta olan Ağrı kasabasının 55 köyü vardı. Hükümet merkezi Karakilise kasabasıdır. Kazada 1436 hane ile 4597 erkek ve 3500 kadın olmak üzere toplam 8097 kişi, Beyazıt'a 24 saat mesafede olan Eleşkirt (Toprakkale) kazasının ise, yedi nahiyesi, 104 köyü, 2688 hanesi ve 1152 erkek, 10107 kadın olmak üzere toplam 21659 nüfusu bulunuyordu[206].

CUİNET XIX yy. sonunda, Anadolu'da yaptığı gezilerden sonra yazdığı 5 ciltlik eserinde, Beyazıt sancağından da söz etmektedir. CUİNET Beyazıt sancağına bağlı Karakilise kazasında 6938 kişi, Eleşkirt kazasında ise 27049 kişinin yaşadığını belirtmektedir[207].

Birinci Dünya savaşı öncesinde, yani 1910'da kaymakam olarak Karaköse (Ağrı)' de bulunan MİMAROĞLU, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim* adlı eserinde, Beyazıt sancağının bir ilçesi olan Karaköse'den şöyle bahsetmektedir. Eski Rus harbinde Erivan tarafından gelmiş, Zilanlı aşiretinin bir kolu ve asli ahalisinden Celali, Adamanlı, Rızkanlı, Kaskanlı, Haydaranlı aşiretleri ile Karapapak, Terekeme denilen Saraçlı Türk aşireti ile meskun bir muhitti. Bu aşiretlerin hepsinden birer parça, kazada dahilinde mevcut olup, bunlardan başka merkezde, eski Rus harbinde bu havaliye hicret etmiş ve yerleşmiş Kars ve Kağızman muhaciri Türkler ile Bitlis'ten gelip yerleşen ve muhtelif ticaretlere girmiş Bitlis'li Türk'ler vardı. Bölge nüfusunun % 95'i Müslümandı. Karaköse'nin 49300, Eleşkirt'in ise 29900 nüfusu bulunuyordu[208].

---

[203] HATUNOĞLU, B. Y., GÜL, A., 1999 a.g.e. Ağrı, s. 85 – 87.
[204] Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1288 (M. 1871), Vilayet Matbaası, İstanbul, s. 85 – 89.
[205] Salname – î Vilayet –î Erzurum, 1290 (M.1873), Vilayet Matbaası, İstanbul, s. 87 – 99.
[206] Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1997 (M. 1900), Vilayet Matbaası, İstanbul, s.388.
[207] CUINET, V., 1891 – 1892 a.g.e Paris, s. 132 – 240.
[208] MİMAROĞLU, M.R., 1946, Gördüklerim ve Geçirdiklerim 2. Kitap, Ankara, s.19 – 21.

2. 1. 2. Nüfus Artışı

Araştırma sahası içinde yer alan Ağrı'nın bir sınır ili olması nedeniyle çok çeşitli istilalara uğramış ve bu istilalar sonucunda zaman zaman yoğun bir şekilde göç hareketlerine sahne olmuştur. Gerçekten de 1877–1878 harpleri esnasında, gerek Kırım'ın gerekse Kafkasya'nın Rusya'nın eline geçmesinden sonra bu ülkelerden Osmanlı topraklarına büyük göç hareketleri başlamıştır. Nitekim 1860 – 1876 tarihleri arasındaki süre içerisinde göç sayısı 700 bine ulaşmıştır[209]. Bu dönemde Rusya'nın eline geçen Eleşkirt havalisinde, savaş sırasında savunmasız hale getirilen Müslüman köyleri, Rus birliklerine mensup askerler ve Hıristiyan ahali tarafından yağmalanmış, camiler ve okullar kapatılmış, kadınlar taciz edilmiş ve erkekler Sibirya'ya sürülmüştür[210]. Ağrı'da 1877 – 1878 yılları arasında göç hareketleri bu havaliden batıya doğru olmuştur. Savaşın bitmesinden sonra Ağrı ve çevresi Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirlere ev sahipliği yapmıştır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya savaşı yıllarında, çok çeşitli cephelerde açılan savaşlar sonucu zayıflamaya başlaması, bölgede asayişin bozulması ve merkezi otoritenin gücünü kaybetmesi, nüfus üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. Özellikle, 1918 yılına kadar süren Rus işgali, o tarihlere kadar bölgede yaşayan ermeni azınlığını da cesaretlendirmiş ve bu toplum tarafından, işgal öncesi ve sonrasında bölge nüfusuna yönelik büyük katliamlar yapılmıştı. Ermeniler Ağrı Dağı'nı kutsal saydıkları için, bu bölge onlar için, büyük önem taşıyordu. Bu - nedenle de Ermeni'lerin Ağrı'yı işgali, tarihte eşi görülmemiş bir soykırıma dönüşmüştür. Ermeni'ler Ağrı'lı her aileden en az bir kişi katletmişlerdir. Ağrı'lı olup da 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı (93 harbi) ve Birinci Dünya savaşı yıllarında Ermeni zulmü görmeyen, en yakınını şehit vermeyen hiçbir aile yoktur.

Bölgede meydana gelen olaylar ve milli bağımsızlık savaşının etkisiyle, Ağrı ve çevresi her bakımdan olumsuz etkilenmişti. Bölgenin 1910 yılında 79200 dolayında olan nüfusu, Rus işgalinden kurtarıldığı 1918 yılında tahminen 40000 – 45000 kişi arasındaydı. Yaklaşık 35000 kişinin göçüne ve çok önemli bir kısmının da ölümüne neden olan söz konusu olaylar, araştırma sahasının hem demografik olarak küçülmesine ve hem de, ekonomik bakımdan sönükleşmesine yol açmıştı.

---

[209] GÖZAYDIN, E. F., 1948, Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri, İstanbul, s. 72 – 84.
[210] ERKAN, S., 1996, Kırım Kafkasya Göçleri, 1878 – 1900, Trabzon, s. 41.

Ağrı ovası ve çevresinde bulunan kırsal yerleşmeler, Cumhuriyetin ilanından sonra yeniden nüfuslanmaya başlamış ve savaş döneminde göçen ailelerin, çok az bir bölümü de geri dönmüştü. Cumhuriyet döneminde yapılan ilk gelen nüfus sayımı (1927) sonuçlarına göre Ağrı'da 715 kadın ve 3503 erkek olmak üzere, toplam 4218 kişilik bir nüfus kitlesi bulunmaktaydı. Kırsal alanlarda yaşayan nüfus ise, 1927 genel nüfus sayımı ile tespit edilmediğinden bu kesim ile ilgili sayısal veriler 1935 ve daha sonraki devreleri kapsamaktadır.

Araştırma sahasında, 1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımına göre, 10000 nüfus kriteri esas alındığında[211] ,[212], kent olarak kabul edilebilecek yerleşme bulunmamakta idi. Doğubayazıt iline bağlı Karaköse, 1927 yılında il merkezi, Eleşkirt ise 1687 yılından beri ilçe merkezi olan Toprakkale'den, idari birimin 1925 yılında buraya nakledilmesi ile ilçe merkezi oldu.

Araştırma sahasının, en büyük nüfuslu yerleşmesi olan Ağrı il merkezi, 1927 genel nüfus sayımına göre 4218 kişilik bir nüfusa sahip bulunmaktaydı. Son nüfus tespitinin yapıldığı 1997 yılında ise nüfus miktarı, 1927 nüfus sayımına göre 63704 kişi artarak, 67922 kişiye yükselmişti. Aradan geçen 70 yıl içerisinde, çok hızlı bir büyüme gösterdiği anlaşılan kent nüfusunun, 70 yıllık artışı da yaklaşık % 1510.3 oranında gerçekleşmişti. Bu artış hızı Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında, oldukça yüksek sayılır. Çünkü bu dönem içinde Türkiye'de nüfus yeniden 49.2 milyon kadar artarak, yaklaşık 13.6 milyondan, 62.8 milyona ulaşmıştır. Dolayısıyla da 70 yıllık dönemin nüfus artışı % 361.7 oranında gerçekleşmişti.

---

[211] TÜMERTEKİN, E., 1973, a.g.e; İstanbul, s. 1
[212] DARKOT, B., 1967, a.g.e; İstanbul, s. 3 - 8

TABLO 2.21: Ağrı Kentinde Sayım Devrelerine Göre Nüfus Artışı (1927 – 1997)

SAYIM DÖNEMİ	NÜFUS MİKTARI	YILLIK ARTIŞ %'Sİ)	1935=100
1927	4218	-	100
1935	6271	9.8	148
1940	7917	5.2	117
1945	8605	1.7	137
1950	10028	3.3	160
1955	17079	14.0	273
1960	19776	3.2	316
1965	24168	4.4	386
1970	29577	4.4	472
1975	35284	3.9	563
1980	40532	2.9	646
1985	54492	6.8	868
1990	58038	1.3	924
1997	67922	3.4	1081
ORTALAMA (1935 – 1997)		4.5	1081

KAYNAK: D.İ.E. Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

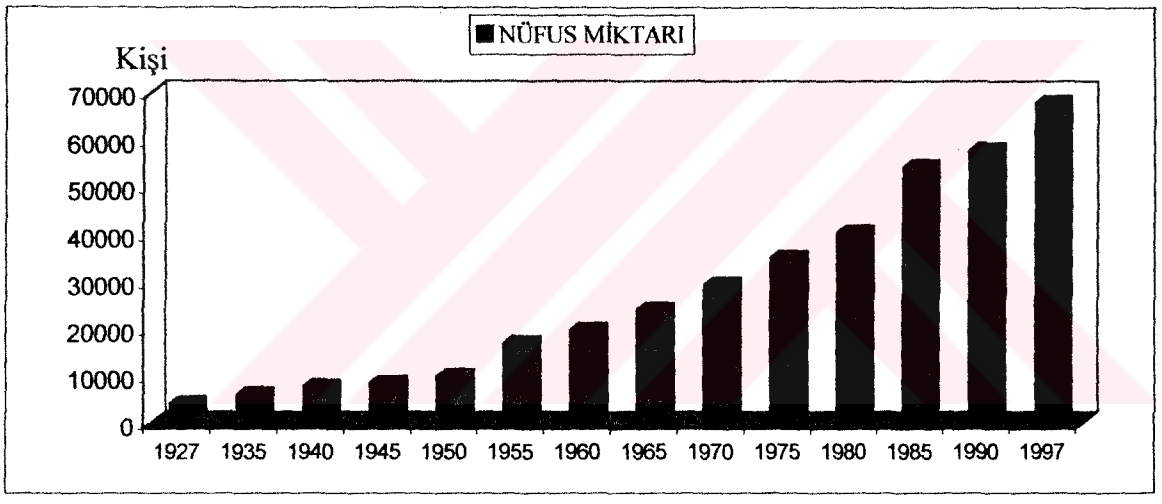

Şekil 2.22: Ağrı Kentinde Sayım Devrelerine Göre Nüfus Artışı (1927-1997)

Ağrı'nın 1927 yılında il merkezi olmasının getirdiği birçok avantajların sosyal ve ekonomik hayata yansımasından dolayı 1927 – 1935 devresindeki kentsel nüfusta belirgin bir artış gözlenmektedir. Nitekim 1927 yılında nüfusu 4218 kişi iken 1935 yılında 6271'e yükselmiş ve bu devrede yıllık nüfus artışı yaklaşık olarak % 9.8 oranında gerçekleşmiştir. Ağrı il merkezinin 1935 – 1940 nüfus sayım dönemlerindeki nüfusu ise yıllık %5.2'lik bir artışla 7917 kişiye ulaşmıştı. Ağrı'da 1927 – 1935 döneminde meydana gelen hızlı nüfus artışı, 1935 – 1940 yılları arasında aynı oranda gerçekleşmemişti. Bilindiği üzere, ülkemiz II. Dünya savaşına katılmamış olmasına rağmen, erkek nüfus silah altına alınmış ve önemli bir

ekonomik kriz yaşanmaya başlanmıştı. Ülke nüfusu statik denilebilecek bir gelişme izlerken (%1), Ağrı ili merkez ilçe nüfusu da buna paralel olarak 1940 – 1945 genel nüfus sayımı devresinde de % 1.7 oranında artmıştı. Söz konusu artışta bir sınır ili olan Ağrı'da bulunan asker nüfusun etkili olduğu söylenebilir. Nitekim, 1945 genel nüfus sayımında, Ağrı'da erkek nüfus % 63.4 oranında yüksek bir artış gösterirken, kadın nüfus % 36.6'da kalmıştı. Bir önceki döneme göre bu dönemde nüfus artış oranının düşük olmasında, kuşkusuz II. Dünya savaşı yıllarında yetişkin erkek nüfusun silah altında tutulması, doğumların nispeten düşük olduğu I. Dünya savaşı yıllarında doğanların, bu dönemde doğurganlık yaşlarında olmaları ve muhtemelen ölüm oranlarının artması gibi faktörler etkili olmuştur.

Ülkemizin çok partili döneme geçtiği, demokratik kurumların geliştiği ve kalkınma hamlelerinin başladığı 1950 genel nüfus sayımı döneminde, nüfustaki yıllık artış hızının Ağrı'da % 3.3 oranında gerçekleştiği görülmektedir. Bu dönemde nüfus artışını teşvik eden erkek nüfus terhis edilmiş, tarımsal faaliyetler yeni bir ivme kazanmıştı. Nitekim Ağrı'nın nüfusu, aynı dönemde 10028'e ulaşmış ve nüfus miktarı ilk sayıma oranla 27.5 kat artış göstermişti. Ağrı il merkezi, ilk defa nüfus kriteri bakımından 1950'de kent niteliği kazanmıştır[213]. Ancak nüfus miktarı, bir yerleşmenin şehir kabul edilmesinde güvenilen ve tek kriter değildir. Çünkü, bir şehre niteliğini veren unsur zaman içinde akıp giden, çeşitli faaliyetler ve bu faaliyetlerin verimi olan fonksiyonlardır[214].

Bazı coğrafyacılar (TÜMERTEKİN, DOĞANAY) tarafından kabul edilen 10000 nüfus kriterini aşarak kent olma özelliği kazanan Ağrı'da, kentsel nüfus 1950 – 1955 devresinde oldukça hızlı bir gelişim göstermişti. Nitekim kentsel nüfus toplamı 1950 yılında 10028 iken, 1955 sayım devresinde 17079'a yükselmişti. Geçmişe oranla siyasi istikrarın sağlandığı ve kalkınma hamlelerinin başladığı 1950 – 1955 yılları, yeni iş sahaları açılmasının da etkisiyle, kentleşme hareketlerinin hızlandığı dönem olmuştu. Bu dönemde Ağrı kenti, kırsal kesim nüfusunu kabul eden bir çekim merkezi durumuna gelmişti. Nitekim 1950 – 1955 devresinde, Ağrı kentinde yıllık nüfus artış hızı % 14.0 oranında gerçekleşerek Türkiye ortalamasına göre (% 2.6.)[215] oldukça yüksek bir nüfus artışı meydana gelmişti.

---

[213] TÜMERTEKİN, E., 1965, Türkiye'de Şehirlerin Sınıflandırılması, İstanbul Üniv. Coğrafya Enstitüsü Yay. No: 63, İstanbul s.

[214] KARABORAN, H.H., 1982, *Bölge Planlaması Açısından Şehir ve Türkiye Coğrafyası'nda Gösterdiği Değişiklikler*, Fırat Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi, Cilt. 1, S.2 Elazığ s. 171 – 179.

[215] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e; İstanbul s.155.

Bilindiği üzere, 1950 yılından sonra Türkiye'nin kentsel ve kırsal nüfus oranları, hızla kentler lehinde değişmiş ve artmıştır[216]. Ağrı'da 1950 - 1955 döneminde en şiddetli kentleşme sürecini yaşamıştır. Ancak, bu dönemde yeterli bir sanayileşme gerçekleşmediğinden, kentsel alan tanımı sadece idari bölünüşe yada nüfus büyüklüğüne dayanan bir ayırım olarak kalmış, kente özgü yaşam biçimi ve değer yargıları gelişememiştir. Dolayısıyla kırdan kente göçün, il genelindeki yüksek doğurganlığı, aşağıya doğru çekecek bir etkisi söz konusu olmamıştır.

Araştırma sahasının kentsel nüfusunda meydana gelen artışların 1955 – 1960 ve 1960 – 1965 genel nüfus sayımı dönemlerinde de devam ettiği gözlenir. Nitekim söz konusu genel nüfus sayımı devrelerinde, yılda % 3.2 ile % 4.4 arasında değişen ve Türkiye ortalaması üzerinde olan bir nüfus artışı meydana gelmişti. Nüfus artış hızında 1960 – 1965 döneminde, bir önceki döneme göre görülen düşüşteki temel etken, ülke genelinde görülen gerilemedir. Ayrıca, yeniden şiddetlenen kentleşmeye, çoğunlukla genç erkek nüfusun konu olması ve olayın aile reisi düzeyinde gerçekleşmesi, ailelerin bölünmesine ve dolayısıyla doğurganlığın kısmen de olsa sınırlanmasına neden olmuştur. Nitekim 1955'lerde başlayarak, 1960 sonrasında yoğunlaşan, diğer illere ve ülke dışına yönelik göçün de, nüfus artış hızındaki gerilemede önemli bir payı vardır. Ağrı'da 1965 – 1970 genel nüfus sayımı dönemindeki artış ise, söz konusu yıllarda ilin askerî özellikleri nedeniyle yoğun nüfus yerleşimine konu olmasından kaynaklanır.

Kentsel nüfusun yıllık artış hızı 1970 – 1975 ve 1980 genel nüfus sayımı devrelerinde yavaşlama eğilimine girmiş olup, ülke ortalamasına az da olsa yaklaşması, öncelikle aynı dönemde genel nüfus artışında görülen gerilemeye bağlıdır. Ağrı'nın net göç yoluyla nüfus kaybı bu dönemde azalmış, ancak nüfus artışı hızı üzerinde olumsuz etkisi yine devam etmiştir. Ayrıca kentsel alan içerisinde meydana gelen değişim sürecine bağlı olarak, doğurganlık eğiliminin azalması, nüfus artış hızının yavaşlamasındaki bir diğer etmendir.

Araştırma sahasının kentsel nüfusundaki yıllık artış oranı bütün sayım devrelerinde olduğu gibi, 1985 genel nüfus sayımında da Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. Nitekim 1985 genel nüfus sayımında, Ağrı kentinin nüfusunda % 6.8 oranında bir yıllık artışın meydana geldiği dikkati çeker. Bu dönemdeki nüfus artışının en önemli nedenlerini, 30 Haziran 1982 yılında, Ağrı Eğitim Enstitüsünün, Ağrı Eğitim Yüksek Okuluna dönüştürülmesi ve öğrenci sayısının arttırılması ile, 1984 yılında Ağrı Şeker Fabrikasının

---

[216] EMİROĞLU, M., 1981,*Türkiye'de Son Sayımlar ve Kentleşme,* Ankara Üniv; D.T.C.F. Coğr. Araştırmaları Dergisi, Coğrafya Araştırma Enst. Yay; Cilt 10. S.10, Ankara s.44.

faaliyete geçmiş olması oluşturmaktadır. Buna ilaveten, aynı dönemde ülke genelinde bir anarşik ortamın yaşanmış olması nedeni ile, bilhassa batı kentlerindeki geçici işlerde çalışanlar geri dönmüştü. Ayrıca, doğal nüfus artışının yüksek olması ve kırdan kente göçün devam etmesi de nüfus artışını teşvik etmiş ve dönem nüfusunun Ağrı'da 54492'ye ulaşmasını sağlamıştı.

Ağrı'da kentsel nüfusun, yapılan 12 genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, en az artış gösterdiği dönem, 1985 – 1990 genel nüfus sayım devresidir. Ağrı il merkezi nüfusunun yıllık artış hızı % 1.3 oranına düşmüştü. Belirtilen dönemlerde bölgede başlayan terör olayları, Ağrı ve çevresini de etkilemiş ve 1985 – 1990 yılları arasında, yöreden batı kentlerine doğru yoğun bir göç hareketi başlamıştı. Bu göç hareketinin artmasında, kuşkusuz işsizlik nedeniyle büyük sorunlarla karşılaşan genç nüfusun da etkisi olmuştu.

En son 1997 yılında yapılan genel nüfus tespitinde, kentsel nüfus artış hızının yeniden bir yükseliş trendi içinde olduğu dikkati çeker. Ağrı kentinin söz konusu nüfus tespitinde, nüfus artış oranı % 3.4 olarak gerçekleşmişti. Belirtilen devrede bölge genelinde devam eden terör olayları nedeniyle, araştırma sahasında kısmen kademeli bir göç olayının yaşandığı görülmektedir. Terör olayları nedeniyle kırsal kesimden Ağrı kentine doğru yoğun bir göç hareketi yaşanırken, Ağrı kentinden de batı illerine doğru, aynı yoğunlukta bir göç hareketinin meydana geldiği tespit edilmiştir. Buna ilaveten 1992 yılında Ağrı Eğitim Yüksek okulunun, Ağrı Eğitim Fakültesi'ne dönüştürülmesiyle 500 civarında olan öğrenci sayısının yaklaşık olarak 3000'e ulaşması da, Ağrı kentinin bu dönemdeki nüfus sayısının artmasında etkili olmuştur.

Kuşkusuz, Ağrı'nın il merkezi olduğu 1927 yılından bu yana geçen bütün sayım dönemlerinde, gerçekleşen nüfus artış oranlarında, Ağrı'nın yönetim merkezi olması nedeniyle, başta asker, polis ve öğrenci olmak üzere, bütün kamu kurum ve kuruluşlarındaki çalışan sayısının sürekli artması ve Ağrı'nın bir genel hizmetler kenti olmasının da etkisi olmuştur.

Araştırma sahasının diğer bir yerleşmesi olan ve 1925 yılında ilçe merkezi haline getirilen Eleşkirt'de, kısa zamanda nüfuslanmaya başlamıştı. Söz konusu yerleşmede ilk genel nüfus sayımı sonunda 196'sı erkek, 188'i kadın olmak üzere, toplam 384 kişi bulunmaktaydı. Ancak, yeni ilçe merkezi haline getirilen yerleşmenin nüfusu, 1935 yılında 719'u erkek ve 730'u kadın olmak üzere toplam 1305'e yükselmiştir. Bu devrede nüfusu yaklaşık 3.5 kat artan Eleşkirt ilçe merkezine, daha çok eski ilçe merkezi olan Toprakkale' den olmak üzere,

çevre köylerden çok sayıda aile göçerek yerleşmiş bulunmaktaydı. Buna rağmen, kentsel fonksiyonları bulunmayan, yani işyerleri, ticari fonksiyonları ve altyapı yatırımları olmayan tipik bir tarım kasabası oluşmuştu. Gerçekten en son yapılan genel nüfus tespitinde 10164 nüfusu bulunan Eleşkirt, kentleşme süreci hızla devam eden bir tarım kasabası özelliğini hala korumaktadır.

Eleşkirt ilçe merkezinin nüfusu 1935 – 1940 devresinde % 3.6 oranında artarak 1542 kişiye yükselmişti. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, yani 1940 yılında yapılan üçüncü genel nüfus sayımında ülke nüfusunun % 2.0'lık[217] yıllık artışına göre, oldukça yüksek bir oranda gerçekleşmişti. Bu durum ilçenin yeni kurulmuş olması nedeniyle, çevreden olan göçlerin bir yansıması şeklinde değerlendirilebilir. Bununla birlikte, kasabada, bu dönemde, bir önceki döneme göre erkek nüfus artış oranı % 3.2 dolayında gerçekleşirken, kadın nüfus yıllık artış oranı % 3.9' dur. Buda erkek nüfusun askere alınmasıyla açıklanabilir.

İkinci Dünya Savaşı'nın nüfus artışı üzerindeki olumsuz etkisi, 1940 – 1945 sayım devresinde de etkisini sürdürmüş olmasına rağmen, doğal gelişmeyle birlikte çevresindeki köy yerleşmelerinin yönetim ve hizmet merkezi olması nedeniyle, aldığı göçlerle nüfus kazanan Eleşkirt kasabası nüfusu, söz konusu devrede % 4.2 oranında artmış olup, bir önceki sayım dönemine oranla daha yüksek bir oranda gerçekleşmişti.

TABLO 2.22: Eleşkirt Kasabası'nın Sayım Devrelerine Göre Nüfus Artışı (1927 – 1997)

SAYIM DÖNEMİ	NÜFUSU	YILLIK ARTIŞ %'Sİ	1927 = 100
1927	384	--	100
1935	1305	47.9	340
1940	1542	3.6	401
1945	1865	4.2	484
1950	2850	10.5	739
1955	3499	4.5	907
1960	3988	2.8	1033
1965	6019	10.2	1559
1970	6863	2.8	1777
1975	8202	3.9	2123
1980	10083	4.6	2609
1985	11561	2.9	2991
1990	9871	-2.9	2553
1997	10164	0.6	2646
ORTALAMA (70 Yıl)		**6. 8**	**2646**

KAYNAK : D.İ. E. Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

[217] ÖZGÜR, E. M., 2000, a.g.e. , Ankara, s. 134.

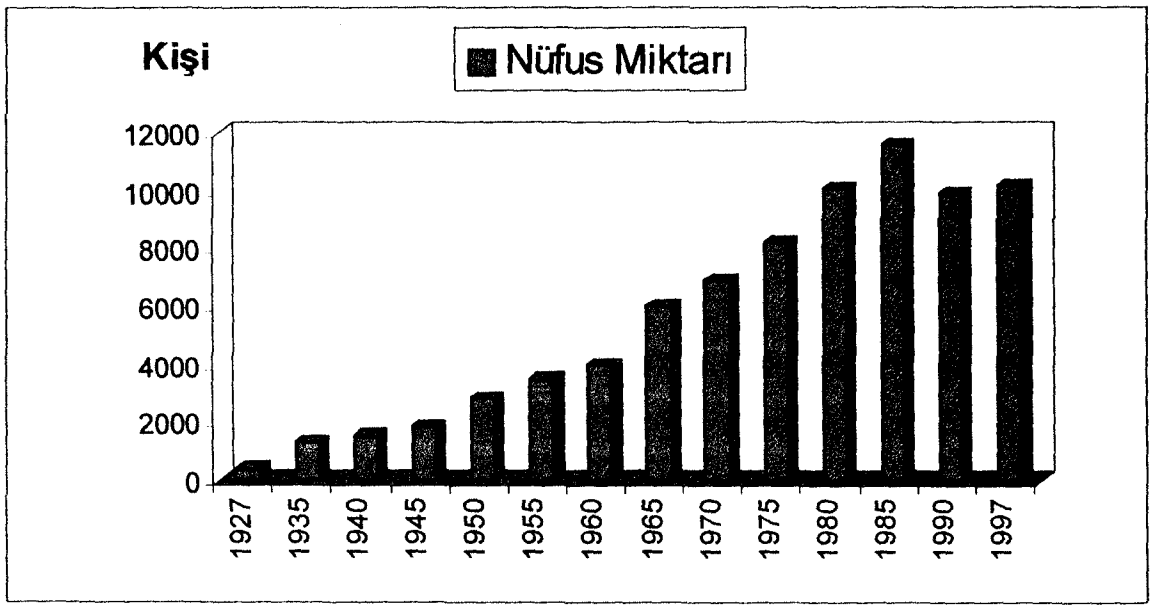

Şekil 2. 23: Eleşkirt Kasabası'nda Sayım Devrelerine Göre Nüfus Grafiği (1927-1997).

İkinci Dünya savaşının sona ermesiyle genel seferberlik halinin kalkması ve ekonomik şartların yavaş da olsa düzelmeye başlaması sonucu, 1945 – 1950 yılları arasında yıllık nüfus artış hızı sıçrama yaparak %10.5'e yükselmiştir. Türkiye genelinde görülen, kent merkezlerinde nüfus artış hızındaki yükselmelerin nedenlerini, Eleşkirt ilçe merkezinde 1945–1950 dönemindeki nüfus artış hızının yüksek olmasının da nedenleri olarak gösterilebilir. Çünkü bir önceki dönemdeki nüfus artış hızı % 4.2 iken, 1945 – 1950 sayım döneminde bu oran % 10.5'e yükselmiştir. Ülkede söz konusu dönemde gerçekleşen kent kır nüfus değişimlerine paralel olarak, çevresindeki kırsal yerleşmelerin yönetim fonksiyonunu üstlenen Eleşkirt kasabasında, kır yerleşim yerlerinden göç ederek gelenler bariz bir nüfus artışına neden olmuştur.

İkinci Dünya savaşının olumsuz etkilerinin tamamen silindiği, demokratik gelişmeler yanında hız kazanan kalkınma hamlelerine bağlı olarak 1950 – 1955 yılları arasında ülkemiz nüfusu hızlı bir artış sürecine girmişken[218], söz konusu devrede, Eleşkirt ilçe merkezinin yıllık nüfus artış hızı % 4.5 olarak gerçekleşmiş, bir önceki dönemde % 10.5 oranında olan nüfus artış hızının, bu dönemde yaklaşık olarak iki kat azalma eğilimi göstermesi; yatırımların yoğunlaştığı büyük şehir merkezlerine doğru göç hareketlerinin bu dönemde hız kazanması ve yüksek doğum oranlarına rağmen, göçlerle kaybedilen nüfusun, doğal artışla kazanılan

[218] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s.155

nüfustan daha fazla olması ile ilgilidir. Gerçekten bir önceki dönemde ilçe merkezine gelerek yerleşenler kasabanın sağlık ve eğitim gibi fonksiyonlarından çok fazla yararlanamamışlardır. Çünkü, Eleşkirt'te 1954 yılına kadar bir ortaöğretim kurumu bile yoktu.

Genel olarak, 1955 – 1960 sayım yılları arasındaki 35 yıllık dönemde Eleşkirt kasabasının nüfus artışı, ülkemizi etkileyen siyasi, sosyal ve ekonomik olaylara göre belirlenmiş ve nüfus artış hızının önemli farklılıklar gösterdiği devreler ortaya çıkmıştır. Nitekim, 1955 – 1960 nüfus sayım döneminde yıllık nüfus artış hızı, % 2.8'e düşerek, Türkiye ortalamasının altında gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki erkek nüfusun yıllık artış hızı % 1.5, kadın nüfusun yıllık artış hızı ise % 3.5 oranında artmıştı. Dolayısıyla, erkek nüfus artış hızında belirgin bir düşüş yaşanırken, kadın nüfusta da belirgin bir artış sağlanmıştır. Söz konusu dönemdeki nüfus artış hızında görülen durağan yapı, ilçe merkezinde, göç yoluyla nüfusun artmasında etkili olan faktörlerin, hızını giderek yitirmesiyle birlikte, yurt dışına işçi göçü olayının bu dönemde belirgin hale gelmesi gibi nedenlerle ilgilidir.

Kasabada yıllık nüfus artış hızının yeniden yükselerek 1960 – 1965 genel nüfus sayım devresinde % 10.1'e ulaştığı gözlenmektedir. Söz konusu dönemde erkek nüfus oranında yıllık % 8.4'lük yüksek bir artış sağlanmışı. Belirgin olarak gözlenen bu erkek nüfus artış hızında 1964 yılında açılan yatılı ilköğretim bölge okulunun etkili olduğu söylenebilir. Tarımsal potansiyelin sınırlı oluşu, ekstansif metotlarla sürdürülen tarımsal faaliyetlerin, doğal gelişme ile sürekli artan nüfusu beslemede yetersiz kalışı ve daha iyi yaşam koşullarına kavuşma isteğine bağlı olarak, 1950'lerde başlayan kademeli iç göçlere, 1955'lerde başlayan ve 1960'lı yıllarda hız kazanan ülke dışı göçlerinin de eklenmesi sonucu, Eleşkirt kasabasının, nüfus artışında sürekli dalgalanmalar meydana gelmiştir.

Eleşkirt ilçe merkezinde 1965 – 1970 yılları arasındaki dönemde % 2.8'i bulan yıllık nüfus artış hızı, 1970 – 1975 sayım devrelerinde % 3.9 oranında, 1975 – 1980 döneminde ise % 4. 6 oranında artmıştı. Söz konusu dönemlerdeki nüfus artışında, yurt içi ve yırt dışına yönelik olan göçlerin azalmasıyla birlikte doğal nüfus artışının da yüksek olması etkili olmuştur. Ayrıca, 1974 yılında Eleşkirt lisesinin eğitim ve öğretime açılması da bu dönemdeki nüfus artışını etkilemiştir. Araştırma sahasının ikinci büyük yerleşmesi olan Eleşkirt, bazı araştırmacılar tarafından, bir yerleşmenin kent olması için kabul edilen 10000 nüfus kriterine[219] ilk defa 1980 yılında 10083 kişilik nüfusuyla ulaşmış ve aşmıştır.

---

[219] TÜMERTEKİN, E. ,1973, a. g. e.,İstanbul,s. 1.

Kasaba nüfusunda 1980 – 1985 ve 1985 – 1990 genel nüfus sayımı dönemlerinde ise, yıllık nüfus artışı bakımından, çok büyük farklılığın belirdiği dikkati çeker. Kasabada 1980 – 1985 devresinde % 2.9 oranındaki yıllık nüfus artışına karşılık, 1985–1990 devresinde % - 2.9 gibi büyük bir düşüşün meydana geldiği görülmektedir. Sınırlı olan istihdam imkânlarının aşılmasıyla, çevre kırsal yerleşmelerden aldığı göçlerle nüfus kazancının azalması ve hatta bölge genelinde devam eden terör olaylarının 1990'lı yıllarda giderek yoğunlaşması nedeniyle, göçlerle nüfus kaybının daha da artması, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeye bağlı olarak, ilk defa 1985 – 1990 yılları arasındaki dönemde, Eleşkirt kasabasının nüfusu azalmıştır. Nitekim, 1985'te 11561'e yükselen kasaba nüfusu % - 3.4 yıllık nüfus artış hızı ile 1990'da 9871'e düşmüştür. Kasaba nüfusu 1997 genel nüfus tespitinde % 0.6'lık bir artışla yeniden 10164 kişiye yükselmiştir.

Yönetim bölgesi sınırında yapılan değişiklikler sonucu, çevre ilçe merkezlerine bağlı bazı köy yerleşmelerinin, Ağrı il merkezine bağlanması veya Ağrı il merkezine bağlı köy yerleşmelerinden bazılarının komşu ilçe merkezlerine bağlanması, araştırma sahası kırsal nüfusunun artışı üzerinde etkili olan faktörlerden birisidir. Ancak araştırma sahasının sınırları, idari bölünmeye bağlı olarak belirlenmediği için,166 köy yerleşmesini bütün sayım dönemlerinde Ağrı Ovası ve çevresinden oluşan araştırma sahası sınırları içerisinde yer aldığı esas alınarak düzenlenmesi, yönetim bölgesinde yapılan değişikliklerin yanıltıcı etkisini ortadan kaldıracağı, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin nüfus artışı üzerindeki etkisini çok daha yansıtacağı muhakkaktır. Nitekim, bu amaçla düzenlenmiş tablo ve grafiklerden de anlaşılacağı üzere, araştırma sahasında nüfus artışının daha düzenli bir seyir izlediği gözlenmektedir (Tablo2. 23. Şekil 2.24).

Araştırma sahasında 166 köy, 15 mahalle, 22 mezraa ve 14 kom olmak üzere 217 kırsal yerleşmenin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu yerleşmelerde 1997 yılı itibariyle 64748 kişilik bir nüfus kitlesi yaşamaktaydı. Kırsal kesim nüfusundaki, doğal nüfus artışı, kentlere oranla çok yüksek olmasına rağmen, kırsal nüfus, yapılan genel nüfus sayımı sonuçlarına göre daima kentsel nüfustan daha az bir artış oranı göstermiştir. Ağrı Ovası ve çevresinin toplam nüfusu 1935 – 1997 yılları arasındaki 62 yıllık dönemde sadece %.376.6 oranında artmışken, bu oran kırsal nüfusta % 212.5, Eleşkirt kasabası nüfusunda % 778.9 ve Ağrı kenti nüfusundan ise % 1083.1 olarak gerçekleşmiştir. Bu değerlerden de anlaşılacağı üzere, geçim kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle göçlerle nüfus kaybeden araştırma sahası kırsal nüfusunun artışı çok düşüktür. Doğal gelişmeye rağmen göçlerle sürekli nüfus kaybeden

kırsal yerleşmelere karşılık, merkezilik özelliği nedeniyle çevre kırsal yerleşmelerden göçlerin bir kısmının yöneldiği Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında nüfus artış hızı araştırma sahası ortalamasının çok üzerine çıkmıştır.

TABLO 2.23. Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Sayım Devrelerine Göre Kırsal Nüfus Artışı (1935 – 1997)

SAYIM DÖNEMİ	NÜFUSU	YILLIK ARTIŞ YÜZDESİ	1935=100
1935	30187	-	100
1940	34293	2.7	114
1945	39501	3.0	131
1950	44851	2.7	148
1955	5042	2.3	165
1960	56888	2.0	188
1965	62734	2.1	207
1970	66799	1.3	220
1975	70765	1.2	233
1890	73837	0.9	243
1985	78732	1.3	259
1990	73699	-1.3	242
1997	64148	-2.6	213
ORTALAMA		**1.1**	**213**

KAYNAK:D.İ.E. Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

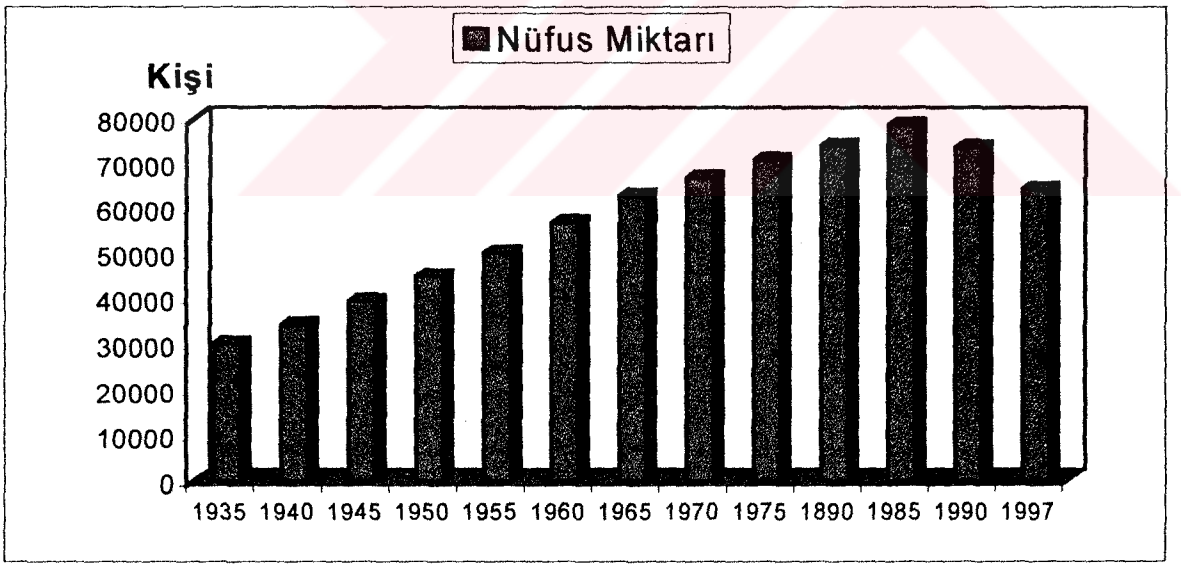

Şekil 2. 24: Sayım Devrelerine Göre Kırsal Nüfus Grafiği (1935-1997)

Ağrı Ovası ve çevresinde sayım yıllarına göre kırsal nüfusun gidişi incelendiğinde, bu artışın düzenli olmadığı ve devreden devreye büyük farklılıklar gösterdiği dikkati çeker. Araştırma sahasında kırsal nüfus artış hızı 1970, 1975, 1980, 1985, 1990 ve 1997 yılları hariç (%1.3, %1.2, %0.9, %1.3, % - 2.6) sayım devrelerinde % 2.0 üstünde gerçekleşmiştir.

TABLO 2. 24: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerin Nüfus Artışları (1935 – 1997)

Kırsal Yerleşmenin Adı	1935 Yılı Nüfusu	1997 Yılı Nüfusu	Artan Nüfus	Artış %'si	Kırsal Yerleşmenin Adı	1935 Yılı Nüfusu	1997 Yılı Nüfusu	Artan Nüfus	Artış %'si
Ağılbaşı	82	126	44	54	Kayabey	254	455	201	79
Ahmetbey	328	243	-85	-26	Kayayolu	90	298	208	231
Akbulgur	187	353	166	89	Kaynaklı	80	97	17	21
Akçay	91	188	97	107	Kazlı	277	703	426	149
Akyumak	153	484	331	216	Kocataş	101	243	142	141
Alagün	71	201	190	183	Koçbaşı	38	13	-25	-66
Alakoyun	104	267	163	157	Kokulupınar	121	88	-33	-27
Alkuşak	636	49	13	36	Konuktepe	85	200	115	135
Altınçayır	169	168	-1	-0.6	Kovancık	-	130	-	-
Anakaya	134	278	144	107	Körpeçayır	64	129	18	28
Arakonak	164	391	227	138	Köşk	44	198	154	350
Arifbey	111	135	24	22	Kumlugeçit	225	302	77	34
Aslangazi	308	500	192	62	Mollaali	103	44	-59	-57
Aşşağısaklıca	408	382	274	253	Mollahüseyin	86	151	65	76
Aşağıağadeve	109	380	271	249	Mollaosman	128	230	102	80
Aşağıdörmeli	115	187	72	63	Mollasüleyman	845	990	145	17
Aşağıkarabal	120	545	425	354	Murat	132	758	626	474
Aşağıkent	69	253	184	267	Murathan	154	387	233	151
Aşağıkopuz	165	426	261	158	Oğlaklı	105	489	384	366
Aşağıküpkıran	400	1277	877	219	Oklavalı	258	515	257	10
Aşağıpamuktaş	135	216	81	60	Otlubayır	156	156	0	0
Aşağıyoludüzü	165	169	4	2	Ortakent	71	132	61	86
Aşkale	668	1396	728	109	Ortayokuş	95	409	311	327
Aydoğdu	62	385	223	521	Ozanlar	315	587	272	86
Badilli	144	460	316	219	Övündük	-	-	-	-
Balıksu	-	594	-	-	Özbaşı	207	117	-90	-43
Balkaynak	119	189	70	59	Öztoprak	-	130	-	-
Ballıbostan	304	998	694	228	Özveren	181	296	115	64
Baloluk	324	843	519	160	Palakçayırı	35	116	81	231
Başçavuş	213	481	268	126	Pirabad	136	707	571	420
Başkent	98	232	134	137	Ramazan	184	620	636	237
Beşbulak	153	174	21	12	Sabuncu	145	141	-104	-72
Beşiktepe	152	214	62	41	Sadaklı	187	657	470	251
Bezirhane	130	288	158	122	Sağırtaş	70	75	5	7
Boztoprak	299	661	362	121	Salkımlı	40	145	105	263
Bölükbaşı	169	290	121	72	Sarıbuğday	117	291	174	149
Cumaçay	225	586	361	160	Sarıca	83	282	199	240
Çakıroba	260	380	120	46	Sarıdoğan	130	113	-17	-8
Çamurlu	203	315	112	55	Sarıharman	45	252	205	436
Çatalipaşa	150	352	202	135	Sarıtaş	52	214	165	317
Çatalpınar	120	347	227	189	Seyithanbey	142	770	628	442
Çayırköy	-	113	-	-	Soğan	130	181	51	39
Çiftepınar	132	204	72	55	Soğan	94	233	139	148
Çobanbeyi	75	96	21	28	Söbetaş	71	197	126	177
Çukuralan	268	613	345	129	Söğütlü	185	166	19	10
Çukurçayır	276	479	203	74	Suçatağı	121	349	228	188
Dalkılıç	134	369	235	175	Sultanabad	51	199	148	290
Dedemaksut	146	323	177	121	Süzgeçli	252	359	107	42
Değirmenoluğu	259	673	414	160	Taştekne	225	586	361	160
Doğutepe	129	487	268	122	Taypınar	98	120	22	22
Dolutaş	157	285	128	82	Tellisırt	96	77	-19	-20
Dönerdere	171	400	229	134	Tezeren	565	955	390	69
Dumanlı	158	123	30	19	Toprakkale	874	1877	1003	115
Düzağıl	63	60	-3	-5	Tükenmez	181	378	197	109
Düzyayala	254	340	26	34	Uçarkaya	54	285	231	421
Eğribelen	356	565	209	59	Uğurtaş	85	148	63	74
Ekincik	106	557	451	425	Uludal	64	273	209	327
Eliaçık	571	929	458	97	Uzunveli	354	628	274	77
Ergözü	304	905	601	198	Uzunyazı	176	471	295	168
Esenköy	323	373	50	15	Yakınca	310	1090	780	252
Eskiharman	344	810	466	135	Yalnızkonak	40	151	111	278
Geçitalan	225	184	-41	-18	Yanıkdere	159	341	182	114
Goncalı	616	1443	827	134	Yaylaköy	-	105	-	-
Gözaydın	110	146	36	33	Yazıcı	85	185	100	118

Gümüşyazı	172	491	319	185	Yazılı	452	730	278	62
Güneykaya	142	315	173	122	Yelkesen	131	596	465	355
Güneysu	77	108	31	40	Yeşilova	199	780	581	292
Güvence	312	244	-68	22	Yığıntaş	138	180	42	30
Güvendik	139	242	103	74	Yığıntepe	290	152	-138	-48
Güvenli	213	242	29	13	Yoğunhisar	122	331	209	171
Hacısefer	68	49	-23	-33	Yolugüzel	109	223	-86	-27
Hanoba	40	93	53	133	Yoluyazı	188	287	99	53
Hasanpınarı	135	337	202	150	Yoncalı	434	554	220	51
Haydaroğlu	100	357	257	257	Yorgunsöğüt	50	-	-	-
Hıdır	205	342	107	67	Yukarıağadeve	260	675	415	160
Hürriyet	204	373	169	82	Yukarıdörmeli	145	341	196	135
İkizgeçe	346	588	242	70	Yukarıkopuz	151	56	-95	-63
İkizgöl	121	88	-33		Yukarıküpkıran	328	1022	694	212
Kalender	218	505	287	132	Yukarıpamuktaş	-	133	-	-
Kanatgeren	165	23	-142	86	Yukarısaklıca	86	221	135	154
Karasu	218	978	730	335	Yukarıyoldüzü	241	531	290	120
Kavacık	121	213	92	76	Yurtpınar	277	279	2	0.7
Kavakköy	114	239	125	110	Yücekapı	905	1923	1018	112
Ziyaret	234	352	118	50	**TOPLAM**	**30187**	**64148**	**33961**	**113**

KAYNAK:D.İ.E. Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Bu hız 1950'de % 2.7'ye ulaşmış, 1945'te ise % 3.0'ı bulmuştur. Ancak 1990, 1997 devrelerinde Ağrı ovası ve çevresinin kırsal nüfusu yeniden azalma trendine girmişti. Söz konusu dönemlerde görülen azalışın asıl nedeni ise, geçim sıkıntısı ile birlikte, daha çok bölgede görülen terör olayları nedeni ile kırsal nüfusun bir kısmının saha dışına göç etmiş olmasıdır. Özellikle, geçim kaynakları sınırlı olan ve terör olaylarına daha fazla maruz kalan, depresyon evresindeki yüksek kesimlerde yer alan köylerde ve tarım topraklarının yetersiz olduğu yerleşmelerde, bu tip göç hareketleri oldukça yaygındır.

Araştırma sahasında kırsal nüfusta 1940 – 1945 yılları arasında hızlı bir nüfus artışı meydana gelmiştir. Nitekim 1940 – 1945 sayım devresinde, kırsal nüfusun yıllık artışı % 3.0 oranında yüksek bir değer gösterirken, 1945 – 1950 sayım devresinde ise artış % 2.7 oranında gerçekleşmişti. Bölgedeki nüfus artışı, bir önceki dönemlere göre düşmekle birlikte, 1950 – 1955'de % 2. 3, 1955 – 1960'da % 2. 0 ve 1960 – 1965'de ise % 2. 1'lik bir nüfus artışı meydana gelmiştir. Söz konusu sayım devrelerindeki nüfus artışını, önce II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi sonucu, terhis edilen erkek nüfus sağlarken, daha sonra ülkedeki olumlu ekonomik gelişmeler ve köy yerleşmelerine yönelik yatırımların artması gibi faktörler ile birlikte göçlerin nispeten azalması teşvik etmiş bulunmaktaydı.

Kırsal nüfus, 1965 – 1970 devresinde 62732 kişiden 66799 kişiye yükselmişti. Özellikle 1960 – 1970 yılları arasındaki dönem, kırsal kesimin ihmal edildiği devre olmuştu. Bilindiği gibi ülkenin bu devrede bir ihtilal hareketine maruz bırakılması ile, planlanan bütün yatırım faaliyetleri durmuş bulunmaktaydı. Kuşkusuz, nüfus artışındaki azalışın sebeplerinden biri buysa da, esas neden köy kesiminde nüfus – kaynak dengesinin bozulmasıydı. Belli bir

tarım arazisinden geçimini sağlamak zorunda kalan birey sayısı arttıkça, fakirleşme hızlanmakta ve göç hareketi zorunluluk haline gelmekteydi. Nitekim, biriken sorunlar nedeniyle, kırsal bölgelerin ittiği önemli bir nüfus kitlesi, bu devrede göç etmiştir. Söz konusu dönemde ülkemizden dış ülkelere yönelik işçi göçünün, araştırma sahasında da yoğunluk kazanması, kırsal nüfusun artışını engelleyen bir diğer faktördür. Bu nedenlerle, yüksek doğal nüfus artışına rağmen, nüfusun yıllık artış oranı, 1965 – 1970 devresinde % 1.3, 1970 – 1975 devresinde ise % 1.2 oranında gerçekleşmişti (Tablo 2.23 - Şekil 2.24).

Kırsal kesimlerde 1970 – 1975 devresinde gerçekleşen düşük nüfus artışı, takip eden yıllarda devam etmiş ve nüfus artışı, artışın azalışı denilebilecek bir oransal gerileme göstermiştir. Köy nüfusları 1975 – 1980 sayım devresinde 70765 kişiden 73837 kişiye yükselmiş ise de nüfusun yıllık atışı % 0.9 oranında kalmıştır. Aynı şekilde 1980 – 1985 devresinde de kırsal nüfus artışı yavaş bir seyir izlemiş ve 73837 kişiden 78732 kişiye yükselmişti. Bu dönemde nüfusun yıllık artış hızı ise % 1.3 oranında gerçekleşmişti. Söz konusu devrede, ülke genelinde ekonomik yapının yeniden düzelmesi ile sağlanan gelişmeler ve güvenlikli bir ortam, bir süre yavaşlayan göç hareketinin yeniden hızlanmasına sebep olmuştu. Nitekim, dönemin köy nüfusları incelendiğinde, 1975 – 1980 devresinde 56 köyün, 1980 – 1985 devresinde ise 37 köyün nüfusunun bir önceki devreye göre azalış gösterdiği tespit edilmektedir.

Nüfus artışındaki azalış, 1985 – 1990 yılları arasında yerini düşüşe bırakmış ve daha önceki devrelere nazaran, hem oran bakımından ve hem de azalışın sebepleri açısından oldukça farklı bir karakter kazanmıştır. Nitekim, kırsal nüfus söz konusu devrede 78732 kişiden 73699 kişiye düşmüş ve yıllık nüfus artışı % - 1.3 oranında gerçekleşmişti. Daha önce yapılan, 1980 – 1985 sayım devresinde 37 köy yerleşmesinin nüfusu azalış gösterirken, 1985 – 1990 yılları arasında, 112 köy yerleşmesinde nüfusun azaldığı tespit edilmiştir. Söz konusu devredeki nüfus azalışının sebepleri arasında, ekonomik yapı büyük bir etken ise de, esas neden bölgede meydana gelen terör olaylarıdır (Tablo 2. 25).

Araştırma sahasındaki kırsal nüfus oranı 1990 – 1997 yılları arasında da hızla azalmaya devam etmiş olup, söz konusu dönemlerde nüfus 73699 kişiden, 64748 kişiye gerilemiş ve yıllık nüfus artışı da % - 2.6 olarak gerçekleşmişti. Gerçektende 1983 yılından itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini etkisi altına alan bölücü terör faaliyetleri, gecikmeli de olsa, araştırma sahasına sirayet etmiş ve 1990–1997 yılları kırsal yerleşmelerden dışarıya yönelik göç hareketlerinin yoğunluk kazandığı bir dönem olarak belirmiştir.

TABLO 2.25. Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy Yerleşmelerinin Sayım Yıllarına Göre Nüfusları

YERLEŞME ADI	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997
Ağılbaşı	82	126	114	134	145	166	191	174	209	191	152	132	126
Ahmetbey	328	368	379	306	399	394	335	309	351	348	341	303	243
Akbulgur	187	224	312	525	416	492	490	509	508	534	462	427	353
Akçay	91	100	126	131	160	191	219	213	296	318	294	2333	188
Altınçayır	169	118	125	143	188	212	228	224	262	267	286	214	168
Anakaya	134	135	157	208	235	298	350	394	368	421	364	312	278
Arakonak	164	168	198	252	274	276	319	267	237	283	314	245	391
Aslangazi	308	463	400	384	370	463	459	491	575	540	548	620	500
Aşağıağadeve	109	90	119	121	146	153	195	223	252	291	290	332	380
Aşağıdörmeli	115	144	159	160	147	192	271	276	263	389	274	251	157
Aşağıkent	69	91	93	160	198	216	228	303	287	272	310	260	253
Aşağıküpkıran	400	416	449	540	606	681	757	828	837	876	1047	1116	1277
Aşağıpamuktaş	135	183	160	195	232	297	317	348	345	328	381	373	216
Aşağısaklıca	408	-	-	-	-	345	311	357	372	517	538	480	382
Aşağıyoldüzü	165	177	176	203	183	135	136	141	165	189	190	219	169
Aşkale	668	716	781	881	989	1047	1157	1222	1300	1500	1674	1760	1396
Badilli	144	161	224	244	311	349	343	336	369	363	415	418	460
Balıksu	-	142	152	147	147	201	260	313	377	422	450	499	594
Balkaynak	119	156	73	96	115	140	170	165	167	219	203	238	189
Ballıbostan	304	355	363	376	426	575	601	591	513	764	787	829	998
Baloluk	324	378	404	367	556	583	734	715	697	734	855	851	843
Başçavuş	213	261	300	296	381	459	501	633	739	797	753	717	481
Başkent	98	127	130	168	158	194	130	267	335	384	409	363	232
Beşbulak	153	193	234	250	259	307	337	353	310	308	297	288	174
Beşiktepe	152	175	113	150	174	195	198	215	222	305	259	201	214
Bezirhane	130	155	171	145	208	233	278	303	373	383	461	421	288
Boztoprak	299	345	370	409	453	438	552	653	765	854	990	806	661
Bölükbaşı	169	232	264	288	271	348	248	262	247	275	294	300	290
Cumaçay	225	269	290	360	408	561	674	824	871	828	973	752	586
Çakıroba	260	280	311	373	358	476	489	525	495	517	552	571	380
Çamurlu	203	226	253	263	275	292	304	382	351	454	427	412	315
Çatalipaşa	150	163	205	269	280	296	323	330	425	424	480	543	352
Çayırköy	-	-	-	-	-	-	-	147	162	161	186	189	113
Çobanbeyi	75	78	98	123	153	102	146	117	142	192	195	121	96
Çukuralan	268	264	303	350	457	445	448	462	457	556	665	592	613
Çukurçayır	276	258	295	342	366	300	448	338	457	333	376	411	479
Dedemaksut	146	146	184	218	183	240	314	306	389	358	408	300	323
Doğutepe	219	752	799	348	450	427	506	515	615	705	744	559	487
Dönerdere	171	107	150	189	220	300	344	372	410	362	383	447	400
Dumanlı	158	210	238	301	394	295	369	330	358	389	318	305	123
Eğribelen	356	389	384	394	463	534	571	625	647	637	670	564	565
Eliaçık	471	616	662	682	754	793	810	817	850	970	1088	1156	929
Esenköy	323	415	417	197	252	287	337	320	420	453	501	510	373
Eskiharman	344	402	393	509	630	756	863	911	818	771	1017	977	810
Geçitalan	225	260	221	286	316	320	315	287	313	294	259	236	184
Gümüşyazı	172	237	300	313	384	425	429	443	262	561	515	569	491
Güneysu	77	97	116	104	124	127	160	152	198	179	151	140	108
Güvendik	139	199	190	231	260	282	340	322	353	278	287	204	242
Güvenli	213	135	-	-	-	269	331	339	340	377	368	439	242
Hacısefer	68	81	89	96	106	140	144	96	103	93	89	71	45
Hanoba	40	55	55	50	63	79	101	138	116	106	110	111	93
Hıdır	205	231	251	317	299	383	417	388	850	420	480	298	342
Kalender	218	146	181	231	380	318	395	390	429	478	514	487	505
Karasu	218	261	354	404	477	575	676	763	767	736	801	892	978
Kavacık	121	99	102	128	155	187	181	194	211	236	192	184	213
Kavakköy	114	100	104	150	183	207	168	310	318	224	334	320	239
Kayabey	254	238	285	310	375	420	384	389	362	370	390	428	455
Kazlı	277	322	327	366	397	436	541	545	598	611	571	631	703
Kocataş	101	154	159	195	227	245	276	317	341	341	471	354	243
Koçbaşı	38	48	40	155	116	37	32	33	30	42	37	9	13
Konuktepe	85	109	140	175	200	179	172	205	212	196	243	217	200
Kovancık	-	-	62	191	181	307	362	240	433	405	358	335	130
Kumlugeçit	225	278	326	372	384	506	500	592	567	562	517	383	302
Mollaali	103	116	128	135	161	187	213	248	265	153	172	129	44
Mollaosman	128	341	626	686	846	348	402	363	424	606	297	327	230

Murat	132	204	269	345	358	382	449	467	565	555	687	649	758
Murathan	154	162	225	255	236	167	234	340	380	423	405	422	387
Oğlaklı	105	372	315	479	480	476	494	552	589	599	638	593	489
Ortakent	71	109	155	204	211	239	334	435	494	494	290	389	132
Ortayokuş	95	117	103	203	246	205	316	364	432	506	484	499	409
Otlubayır	156	170	172	198	242	238	297	238	253	228	206	172	156
Ozanlar	315	346	403	453	418	490	501	556	559	531	602	602	587
Özbaşı	207	200	184	236	282	313	366	332	271	230	234	198	117
Özveren	181	207	220	258	291	352	376	444	475	512	558	451	296
Sabuncu	145	185	172	228	293	328	381	382	459	366	421	322	41
Sağırtaş	70	61	68	77	117	157	201	206	222	260	199	181	75
Sarıca	83	115	132	163	236	249	275	270	315	343	357	344	282
Sarıdoğan	130	129	137	154	149	166	172	201	208	212	261	194	113
Sarıharman	47	67	65	126	118	152	150	224	239	256	239	314	252
Sarıtaş	52	68	68	103	136	159	163	181	207	222	258	228	217
Soğan	130	163	202	206	226	198	200	236	282	273	256	224	181
Soğan	94	90	124	147	158	198	263	315	376	378	462	515	233
Söğütlü	185	255	279	264	281	317	354	319	385	348	318	257	166
Suçatağı	121	148	198	217	233	253	299	274	278	268	305	282	349
Taştekne	225	262	404	535	557	700	861	754	829	881	1252	690	586
Taypınar	98	102	126	131	148	184	191	210	191	164	194	162	120
Tellisırt	96	97	112	133	133	105	114	111	145	115	130	113	77
Tezeren	565	589	701	860	979	1093	1095	1155	1082	1110	1158	1047	955
Uçarkaya	54	82	118	122	140	162	198	233	260	310	408	403	285
Uzunveli	354	282	321	358	364	402	468	448	460	552	604	653	618
Yakınca	310	364	446	550	670	811	905	1033	993	976	1114	1017	1090
Yalnızkonak	40	67	32	45	39	99	49	87	129	144	170	180	151
Yaylaköy	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	163	105
Yazıcı	85	93	106	168	153	146	157	182	198	220	215	219	185
Yazılı	452	525	542	653	720	758	869	876	1007	886	917	782	730
Yığıntepe	290	318	391	392	465	479	478	486	381	304	231	210	152
Yolugüzel	309	381	455	570	602	584	585	544	395	354	339	259	223
Yoluyazı	188	211	257	273	249	257	283	285	216	290	330	287	287
Yoncalı	434	467	503	579	571	705	698	813	900	715	784	735	654
Yorgunsöğüt	50	163	90	132	177	210	242	313	318	318	231	120	-
Yukarıdörmeli	145	139	180	208	230	284	296	297	312	369	418	333	341
Yukarıküpkıran	328	402	441	457	587	633	704	793	891	1008	1069	1084	1022
Yukarıpamuktaş	-	-	-	-	-	217	406	353	319	327	305	271	133
Yukarısaklıca	86	115	138	177	180	209	230	294	354	345	335	326	221
Yukarıyoldüzü	241	265	272	374	407	507	516	694	787	838	773	576	531
Yurtpınar	277	313	333	345	361	440	498	453	457	392	425	378	279
Ziyaret	234	201	229	252	264	285	317	247	383	438	440	430	352
Akyumak	153	196	229	302	321	380	441	457	362	387	496	580	484
Alagün	71	134	123	154	185	178	241	241	282	226	238	206	201
Alkuşak	36	41	61	45	56	45	56	64	53	85	86	67	49
Arifbey	111	129	159	120	140	150	133	147	167	139	94	147	135
Aşağıkopuz	165	117	203	248	244	324	338	373	340	537	536	513	426
Aydoğdu	62	134	160	232	177	327	364	304	400	452	464	418	385
Çatalpınar	120	167	170	218	237	279	324	409	443	368	424	367	347
Çiftepınar	132	93	155	173	204	199	223	216	184	205	209	208	204
Dalkılıç	134	173	219	259	288	325	360	431	456	494	416	466	369
Değirmenoluğu	259	260	324	365	319	442	490	463	508	518	575	675	673
Dolutaş	157	213	284	211	244	279	402	437	503	477	502	429	285
Düzağıl	63	71	99	95	123	106	140	132	181	156	176	104	60
Düzyayla	254	297	319	330	357	428	447	408	393	352	399	330	340
Ergözü	304	314	366	407	355	583	600	620	752	831	916	966	905
Goncalı	616	768	932	797	974	1057	1257	1119	1311	1406	1437	1382	1443
Gözaydın	110	117	151	165	206	252	255	329	332	317	312	209	146
Güneykaya	142	101	120	156	151	209	182	195	264	306	355	389	315
Güvence	312	283	370	448	493	530	585	558	512	415	392	293	244
Hasanpınarı	135	154	178	203	244	281	356	421	420	419	461	449	337
Haydaroğlu	100	165	223	213	218	310	320	375	410	396	447	432	357
Hürriyet	204	200	226	248	333	350	397	488	472	383	347	388	373
İkizgeçe	346	381	431	390	478	532	604	669	726	638	710	670	588
İkizgöl	121	138	135	195	158	220	220	280	316	385	451	361	180
Kanatgeren	165	161	153	146	178	262	180	109	95	47	18	25	23
Kayayolu	90	117	149	150	175	189	189	230	271	270	284	255	298
Kokulupınar	121	150	164	135	163	177	195	185	184	188	191	132	88
Körpeçayır	64	50	61	76	84	110	96	117	92	125	137	167	129

Mollahüseyin	86	89	126	134	184	183	218	240	272	314	279	245	151
Mollasüleyman	845	592	809	1126	1239	1348	1266	1346	1441	1279	1319	1304	990
Oklavalı	258	250	261	292	332	361	409	427	482	500	532	538	515
Övündük	-	-	-	32	37	44	34	54	43	11	23	-	-
Öztoprak	-	55	73	90	114	115	135	140	164	150	193	200	130
Palakçayırı	35	36	75	80	67	118	99	101	145	134	142	112	116
Pirabad	136	197	254	291	301	430	512	541	506	723	760	917	707
Ramazan	184	188	216	225	315	348	409	525	492	647	729	611	620
Sadaklı	187	253	299	318	348	354	424	496	592	611	663	669	657
Salkımlı	40	85	91	102	108	140	134	165	180	186	213	182	145
Söbetaş	71	84	96	82	129	167	167	95	136	154	169	191	197
Sultanabad	51	68	85	128	143	142	168	170	215	208	234	259	199
Süzgeçli	252	605	348	406	522	560	549	575	607	624	576	457	359
Toprakkale	874	941	1180	1059	1095	1239	1455	1527	1792	1736	1832	1841	1877
Uludağ	64	93	70	109	122	154	186	191	257	244	249	287	273
Uzunyazı	176	153	201	265	295	329	385	410	445	474	608	476	471
Yanıkdere	159	196	241	197	228	276	310	373	386	361	449	337	341
Yelkesen	131	178	209	245	215	346	430	455	506	565	704	746	596
Yeşilova	199	163	200	222	284	287	439	441	518	604	783	730	780
Yığıntaş	138	183	204	212	296	298	348	473	421	444	531	275	180
Yukarıkopuz	151	175	205	302	352	335	416	376	271	471	407	366	56
Yücekapı	905	885	1107	1440	1367	1565	1721	2005	1875	1914	2229	1937	1923
Alakoyun	104	147	155	149	170	205	248	264	315	385	329	358	267
Aşağıkarabal	120	217	219	293	306	366	480	501	578	567	652	609	545
Ekincik	106	183	189	219	260	283	340	299	450	535	617	683	557
Kaynaklı	80	72	77	68	69	93	74	74	97	120	130	174	97
Köşk	44	38	61	79	104	110	128	144	144	180	192	120	198
Sarıbuğday	117	132	135	159	202	239	262	307	368	316	367	359	291
Seyithanbey	142	180	239	238	277	339	421	460	580	617	648	686	770
Tükenmez	181	241	393	363	384	459	524	516	545	559	596	414	378
Uğurtaş	85	107	75	117	154	193	239	287	245	216	243	187	148
Yoğunhisar	122	149	160	177	190	225	255	308	341	357	393	375	331
Yukarıağadeve	260	316	313	319	418	473	605	579	632	711	778	671	675
TOPLAM	**30187**	**34293**	**39501**	**44851**	**50042**	**56888**	**62734**	**66799**	**70765**	**73837**	**78732**	**73699**	**64148**

KAYNAK: D.İ.E. Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Not :Ağrı, Eleşkirt ve Hamur İlçelerine bağlı köyler tabloda ayrı ayrı gruplandırılmıştır.

Ağrı Ovası ve çevresinin kuzey ve doğu sınırlarının terör örgütlerinin kolay zemin bulduğu Kağızman, Iğdır, Doğubayazıt ve Diyadin ilçeleriyle kuşatılmış olması nedeniyle, Ağrı ve Eleşkirt ilçelerine bağlı, özellikle dağ köyleri de taciz edilmeye başlanmıştı. Çünkü, Kuzey Irak ve İran'dan bölgeye sızan bölücü terör örgütü militanları, kuzeyde Aras güneyi dağları, doğuda ise Ağrı ve Tendürek dağı ile güneydeki Kılıç dağları üzerinden rahatlıkla araştırma sahasına ulaşabilmekteydiler.

Araştırma sahasında, bölücü terör örgütünün tacizine maruz kalabilecek köylerin tamamı, koruculuk sistemine dahil edilmiş olmalarına rağmen, tedirginlik duyan kırsal yerleşmeler halkı, ya Ağrı il merkezine yada batı bölgelerimizdeki kent veya kasabalara göç etmeye başlamıştı. Göç nedeniyle, 1990 – 1997 devresinde kırsal yerleşmelerin boşalmaya başladığı ve yıllık nüfus artış oranının da % - 2. 6'ya indiği dikkati çeker. Kuşkusuz bu değer son 62 yılın en düşük nüfus artışını da ifade etmektedir. Gerçektende 1990 – 1997 yılları arasında araştırma sahasının dağlık kesimlerinde kurulmuş köy yerleşmeleri başta olmak üzere, 131 köy yerleşmesinin nüfusu, bir önceki sayım dönemine göre azalış göstermiştir. Buna karşılık, tehlikeli alanlardan uzakta bulunan 35 köy yerleşmesinde ise göç olayının azaldığı ve normal nüfus gelişiminin devam ettiği anlaşılmaktadır (Tablo 2.26).

TABLO 2. 26. Ağrı Ovası ve Çevresi'nin Kırsal Nüfusunda 1990 – 1997 Yılları Arasında Meydana Gelen Değişmeler

Nüfusu Azalan Kırsal Yerleşmeler							
YERLEŞMENİN ADI	1990 YILI NÜFUSU	1997 YILI NÜFUSU	AZALIŞ %'si	YERLEŞMENİN ADI	1990 YILI NÜFUSU	1997 YILI NÜFUSU	AZALIŞ %'si
Ağılbaşı	132	126	4.8	Kocataş	354	243	45.7
Ahmetbey	303	243	24.7	Kokulupınar	132	88	48.3
Akbulgur	427	253	21.0	Konultepe	217	200	8.5
Akçay	233	188	23.9	Kovancık	335	130	157.6
Akyumak	580	484	19.8	Körpeçeyır	167	129	29.5
Alagün	206	201	2.5	Kumlugeçit	383	302	26.8
Alakoyun	358	367	34.1	Mollaali	129	44	193.2
Alkuşak	67	49	36.7	Mollahüseyin	245	151	62.3
Altınçayır	214	168	27.4	Mollaosman	327	230	42.2
Anakaya	312	278	12.2	Mollasüleyman	1304	990	31.7
Arifbey	147	135	8.8	Murathan	422	387	9.1
Aslangazi	620	500	24.0	Oğlaklı	593	489	21.3
Aşağıdörmeli	251	187	34.2	Oklavalı	538	515	4.7
Aşağıkarabal	609	545	11.7	Ortakent	389	132	194.7
Aşağıkent	260	253	2.7	Ortayokuş	499	409	22.0
Aşağıkopuz	513	426	20.4	Otlubayır	172	156	10.3
Aşağıpamuktaş	373	216	72.7	Ozanlar	602	587	2.6
Aşağısaklıca	480	382	25.6	Özbaşı	198	117	69.2
Aşağıyoldüzü	219	169	29.6	Öztoprak	200	130	5.3
Aşkale	1760	1396	26.1	Özveren	451	296	52.3
Aydoğdu	418	385	8.6	Pirabat	917	707	29.7
Balkaynak	238	189	25.9	Sabuncu	322	41	685.4
Baloluk	851	843	0.9	Sadaklı	669	657	1.8
Başçavuş	717	481	49.0	Sağırtaş	181	75	141.3
Başkent	363	232	56.5	Salkımlı	182	145	25.5
Beşbulak	288	174	65.5	Sarıbuğday	359	291	23.4
Bezirhane	421	288	46.2	Sarıca	344	282	22.0
Boztoprak	806	661	21.9	Sarıdoğan	194	113	71.7
Bölükbaşı	300	290	3.4	Sarıharman	314	252	24.6
Cumaçay	752	586	28.3	Sarıtaş	228	217	5.1
Çakıroba	571	380	50.3	Soğan	224	181	23.7
Çamurlu	412	315	30.8	Soğan	515	233	121.0
Çatalipaşa	543	352	54.3	Söğütlü	257	166	54.8
Çatalpınar	367	347	5.8	Sultanabat	259	199	30.1
Çayırköy	189	113	67.3	Süzgeçli	457	159	27.3
Çiftepınar	208	204	2.0	Taştekne	690	586	17.7
Çobanbeyi	121	96	26.0	Taypınar	162	120	35.0
Dalkılıç	466	369	26.3	Tellisırt	113	77	46.8
Değirmenoluğu	675	673	0.3	Tezeren	1047	955	9.6
Doğutepe	659	487	35.3	Tükenmez	414	378	9.5
Dolutaş	429	285	50.5	Uçarkaya	403	285	41.4
Dönerdere	447	400	11.8	Uğurtaş	187	148	26.3
Dumanlı	305	123	148.0	Uludal	287	273	5.1
Düzağıl	104	60	73.3	Uzunveli	653	628	4.0
Ekincik	683	557	22.6	Uzunyazı	476	471	1.1
Eliaçık	1156	929	24.4	Yalnızkonak	180	151	19.2
Ergözü	966	905	6.7	Yaylaköy	163	105	55.2
Esenköy	510	373	36.7	Yazıcı	219	185	18.4
Eskiharman	977	810	20.6	Yazılı	782	730	7.2
Geçitalan	236	189	24.8	Yelkesen	746	596	25.2
Gözaydın	209	146	3.2	Yığıntaş	275	180	52.8
Gümüşyazı	569	491	15.9	Yığıntepe	210	152	38.2
Günekaya	389	315	23.5	Yoğunhisar	375	331	13.3
Güneysu	140	108	29.6	Yolluyazı	287	287	0.0
Güvence	293	244	20.1	Yolugüzel	259	223	16.1
Güvenli	439	242	60.7	Yoncalı	735	654	12.3

Hacısefer	71	45	57.8	Yorgunsöğüt	120	-	100.0
Hanoba	111	93	19.4	Yukarıkopuz	366	56	553.6
Hasanpınarı	449	337	33.2	Yukarıküpkıran	1084	1022	6.0
Haydaroğlu	432	357	21.0	Yukarıpamuktaş	271	133	130.8
Hürriyet	388	373	4.0	Yukarısaklıca	326	221	47.5
İkizgeçe	670	588	13.9	Yukarıyoldüzü	576	531	8.5
İkizgöl	361	180	100.5	Yurtpınar	378	279	35.5
Kanatgeren	25	23	8.6	Yücekapı	1937	1923	0.7
Kavak	320	239	34.0	Ziyaret	430	352	22.2
Kaynaklı	174	97	79.4	**TOPLAM**	**55509**	**44215**	**25.5**
Nüfusu Artan Kırsal Yerleşmeler							
Arakonak	245	391	59.6	Kayayolu	255	298	16.8
Aşağıağdeve	332	380	14.5	Kazlı	631	703	11.4
Aşağıküpkıran	1116	1277	14.4	Koçbaşı	9	13	44.4
Badilli	418	460	10.0	Kovancık	184	213	15.8
Balıksu	499	594	19.0	Köşk	120	198	65.0
Ballıbostan	829	998	20.4	Murat	649	758	16.8
Beşiktepe	201	214	6.5	Palakçayırı	112	116	3.6
Çukuralan	592	613	3.5	Ramazan	611	620	1.5
Çukurçayır	411	479	16.5	Seyithanbey	686	770	12.2
Dedemaksut	300	323	7.6	Söbetaş	191	197	3.1
Düzyayla	330	340	0.3	Suçatağı	282	349	23.8
Eğribelen	564	565	0.2	Toprakkale	1841	1877	2.0
Goncalı	1382	1443	4.4	Yakınca	1017	1090	7.2
Güvendik	204	242	18.6	Yanıkdere	337	341	1.2
Hıdır	298	342	14.7	Yeşilova	730	780	16.9
Kalender	487	505	3.7	Yukarıağadeve	671	675	0.6
Karasu	892	978	9.6	Yukarıdörmeli	333	341	2.4
Kayabey	428	455	6.3	**TOPLAM**	**18187**	**19938**	**9.6**

KAYNAK: D.İ.E. Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

2. 2. 3. Nüfus Hareketleri

2. 2. 3. 1. Doğumlar ve Ölümler

Nüfusa mobilite ve büyüme kazandıran parametrelerden en önemlileri hatırlanacağı üzere, doğumlar ve ölümlerdir. Çünkü, herhangi bir yer nüfusunda görülen yıllık doğum ve ölüm miktarı toplamı arasındaki fark, o yere ait yıllık gerçek nüfus artış hızı oranını vermektedir[220]. Ancak, ülke genelinde olduğu gibi araştırma sahasında da bu konudaki sayısal verileri elde etmek oldukça güçtür. Bunun en önemli nedenini; doğan çocukların nüfus kütüğüne zamanında kaydettirilmemesi, ülkenin çeşitli yörelerine göç eden ailelerin nüfusla ilgili işlemlerinin kayıtlı oldukları yerlerde devam ettirilmesi ve ölümlerin çoğu kez yasal bir gereklilik olmadıkça, Nüfus Müdürlüklerine bildirilmemesi oluşturur[221].

Belirtilen güçlüğe rağmen sahasının doğum ve ölüm oranlarının açıklanmasında, Ağrı İl Sağlık Müdürlüğü istatistiklerinden yararlanılmaya çalışmıştır. Ağrı Ovası ve çevresinde,

[220] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s. 160.
[221] ARINÇ, K., 1998, a.g.e., Erzurum, s. 127.

1999 yılında 3372 doğum olayına karşılık, 1700 ölüm olayının meydana geldiği tespit edilmiştir. Buna göre araştırma sahasının, doğurgan olarak kabul edilen 15-49 yaş grubundaki kadın nüfus ile doğum sayısının oranlanmasından elde edilen genel doğum oranı ‰ 100.6'dır. Buna karşılık genel ölüm oranı ise ‰ 11.8 olarak gerçekleşmiştir. Başka bir anlatımla, 1999 yılında sahanın doğal nüfusu ‰88.8 oranında artmıştır. Doğal nüfus artışı çok yüksek olmasına rağmen son yıllarda gerçekleşen nüfus artışındaki azalışın en önemli nedenini göçler teşkil etmektedir.

TABLO 2.27: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Gerçekleşen Doğumlar ve Ölümler (1999)

NÜFUS HAREKETİ	KIRSAL NÜFUS			KENTSEL NÜFUS			TOPLAM NÜFUS		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
Doğum	1102	966	2068	674	630	1304	1778	1596	3372
Ölüm	595	685	1280	208	212	420	803	897	1700

KAYNAK: Ağrı il Sağlık Müdürlüğü Verilerinden Hazırlanmıştır.

Ülkemizin çok fazla göç veren kesimlerinden biri olan araştırma sahasında, gerek genel doğum oranı (‰100.6) gerekse de genel ölüm oranları (‰11.8) Türkiye ortalamasının üzerindedir. Nitekim, Türkiye nüfusunun aynı devreyi kapsamasa da bir fikir verici olan 1990 yılındaki genel doğum oranı ‰ 28.0, genel ölüm oranı ise ‰ 6.0 kadardı[222].

Genel doğum oranının çok yüksek oluşunun, birçok sosyo – ekonomik nedeni bulunmaktadır. Ülkemizin kırsal kesimi genelinde olduğu gibi erken evliliklerin yaygın oluşu, doğum kontrollerinde istenilen başarının henüz sağlanmamış olması ve gelenekler gibi faktörlerdir. Doğum sayısının yüksek oluşunun en önemli sebeplerinden birisini ise, nüfus yapısının genç olması oluşturur. Gerçektende doğumları en fazla teşvik ettiği kabul edilen 15–49 yaş dilimlerindeki yetişkin erkek ve kadınların oranı neredeyse toplam nüfusun yarısını (% 48.9) oluşturmaktadır. Ayrıca bölgede evlilik yaşının çok erken yaşlarda başladığı bilinen bir gerçektir.

Daha önce de ifade edildiği üzere yörede halen ataerkil aile tipi yaygındır. Bu aile biçiminde bireylerin bütün temel karar ve davranışları yaşlı aile bireylerinin gözetimi altında oluşmaktadır. Öte yandan ataerkil aile yapısında, kişisel katkılarına bakılmaksızın, ailenin bütün bireylerinin barınma, giyecek ve diğer temel ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Böyle bir aile

[222] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. , İstanbul, s. 161.

biçimi ve kişisel ilişki düzeyi, çocuk sahibi olmanın anne ve babaya doğrudan maliyetini azalttığından, doğum sayısı 10'a hatta 12'ye yükselebilir. Kuşkusuz, çocuğun gelir kaynağı olarak önem taşıdığı ve bir nevi hayat sigortası olarak kabul edildiği de bir gerçektir. Özellikle bölgede mevcut olan aşiret yapısı ve çok yaygın olan kan davaları nedeniyle, düşmanlarına karşı güçlü görünme arzusu, çok çocuğu teşvik etmektedir.

Araştırma sahasında bebek ölümlerinin yüksek olmasının nedenleri, eğitimsizlik, sağlık imkânlarının yetersizliği ve hijyen şartlarında görülen yetersizlik gibi olumsuz faktörlerdir. Özellikle kırsal kesimde yaşayanlar, bebek bakımı ve sağlığı konusunda çoğu kez gerekli ve yeterli bilgilere sahip değillerdir. Nitekim, bebek ölümlerinin başlıca sebebini ilaçlı tedavi ve doktor kontrolü için geç kalınma oluşturmaktadır. Bu konuda bölgede sağlık ocakları gezici ekiplerinin aşı taramaları oldukça yararlıdır. Ancak sağlık merkezlerine uzak köylerde bu sorun daha tehlikeli boyutlardadır. Özellikle kış aylarında, ulaşımın kısmen veya tamamen kesilmesi de bu olumsuz sağlık koşullarına eklenirse, yörede meydana gelen ölümlerin bir kısmı önlenebilmesi mümkün olduğu halde önlenememektedir. Sahada çocuk ölümlerine neden olan bir diğer önemli faktör de, anne sağlığını çoğunca tehlikeye sokan doğumların, halen mahalli ebeler tarafından yaptırılmasıdır. Nitekim, Ağrı Ovası ve çevresinde meydana gelen doğumların 1999'da yaklaşık % 30 'dan biraz fazlasının, sağlık personeli olmadan gerçekleştirildiği belirlenmiştir.

Bebek ölümlerinin, kent ve kasaba yerleşmelerinde çok azalmış olduğu dikkati çekmektedir. Özellikle Ağrı kentinde, sağlık şartlarının daha iyi olması nedeniyle bebek ölümleri çok azalmış durumdadır. Ağrı'da 1990 yılında 1469 çocuktan, sadece 35'i (% 2.3'ü) ölmüş bulunmaktaydı[223]. Buna karşılık kırsal kesimde durum çok daha kötüdür. Çünkü kırsal nüfusta 0 – 1 yaş dilimlerinde meydana gelen ölüm sayısı, yaklaşık olarak toplam ölüm sayısının üçte birine yakındı. Ancak, hemen şunu belirtelim ki, son yıllarda ölüm oranlarında kısmen de olsa bir azalma söz konusudur. Bu durum, il ve ilçe merkezlerinde sağlık hizmetlerinin geçmiş yıllara oranla iyileştirilmesi ve sosyo – ekonomik durumun değişmesi ile ilgilidir.

---

[223] D.İ.E. 1990, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara, s.66.

2. 2. 3. 2. Göçler

Nüfus değişimindeki önemli unsurlardan biri olan göçler, nüfus ile kaynaklar arasında daha iyi denge sağlanmasını başarmak için, kendiliğinden meydana gelen bir çaba olarak yorumlanmaktadır[224]. Gerçekten hem nüfus dağılışını etkileyip demografik yapıyı değiştiren çok önemli bir coğrafî olgu, hem de nüfusun sosyo – ekonomik özelliklerini yansıtan temel parametrelerden biri olan göç hareketleri[225], araştırma sahası nüfusu üzerinde geçmiş dönemlerden günümüze kadar önemli etkilerde bulunmuştur. Kuşkusuz nüfus hareketlerinin çok geliştiği yörelerde, özellikle göç şeklindeki nüfus hareketlerini ülkenin ekonomik ve sosyal gelişiminden ve önemli dünya olaylarından soyutlayarak açıklamak mümkün değildir. Çünkü geçmişte çevre ile irtibatını güçlükle sağlayan ve kapalı bir tarım ekonomisine sahip olan kırsal toplum, son otuz yılda dışa açılmaya ve genellikle kentsel merkezlerde yoğunlaşan yeni iş sahalarına doğru akın etmeye başlamıştır.

Bir mekanda yaşayan insanları yerlerinden yurtlarından eden, onları göçe zorlayan nedenlerin başında, geçim sıkıntısı, yaşam standartlarının düşüklüğü ve daha insanca bir yaşam sürme arzusu gelmektedir. İlk bakışta basit gibi görünen bu arzu, pek çok unsurun bir bileşkesi olarak belirir. Bir alandaki geçim kaynakları, oradaki nüfusun temel ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğu taktirde göçün gündeme gelmesi kaçınılmaz bir hal alır. İnsanları geçim kaygısına düşüren şartların başında, hızlı nüfus artışının yarattığı baskı gelmektedir. Başka bir anlatımla, yetersiz üretim karşısında, fazla nüfus artışı halkın geçim için yeni yollar aramasına ve göçe hazır bir potansiyel oluşturmasına yol açmıştır[226]. Araştırma sahasını etkisi altında bulunduran göçün nedenleri arasında; terör olayları, kan davaları ve güvenlik gerekçesiyle yerleşme boşaltma ve diğer bazı sosyal ve ekonomik etkenler de sayılabilir.

Sayısal değerler olarak tespit edilmesi çok zor olan göç şeklindeki nüfus hareketlerinin, araştırma sahasında yeni bir hareket olmadığı ve geçmişte olduğu gibi günümüzde de büyük boyutlara ulaştığı dikkati çekmektedir. Tarihi kaynaklara göre, çeşitli toplumların egemenliği altında kalmış bölgede, göç hareketlerinin devamlı bir şekilde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Daha öncede ifade edildiği üzere, Anadolu'nun en eski yerleşme bölgelerinden biri olan araştırma sahasına yönelik ilk göç hareketlerinin, Hititlerin bölgede güçlerini kaybetmesiyle, Orta Asya'dan gelip M.Ö. IV. binde Azerbaycan ile Doğu

---

[224] TÜMERTEKİN, E., 1984, Beşeri Coğrafyaya Giriş, Erenler Matbaası, İstanbul, s.123.
[225] YAZICI, H., 1997, Orta Sakarya Vadisinin Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniv. Yay. No:839 Erzurum , s.63.
[226] ÖZGÜR, E. M., 2000, a.g.e; Ankara, s.143 – 144.

Anadolu bölgesine yerleştikleri sanılan Hurriler döneminde meydana geldiği bilinmektedir[227]. Daha sonraki dönemlerde doğudan bu topraklara yönelik Türkmen göç dalgaları zaman, zaman devam etmiştir. Bilindiği gibi, 1071 Malazgirt Zaferi ile sonuçlanmış ve bu Türk zaferinden sonra, doğudan gelen Oğuz boyu göç dalgalarının temposu giderek hızlanmıştır.

Araştırma sahasını nüfuslandıran göçler, Selçuklular ve Sökmenliler zamanında da hız kazanarak devam etmişti. Bölgeyi hakimiyetleri altına alan Karakoyunlular ve Akkoyunlular dönemlerinde de göç hareketlerinin meydana geldiği bilinmektedir. Nitekim, SÜMER; Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin kurulması sunucunda Türkiye'den İran'a olan göçlerin, bundan öncekiler ile kıyaslanamayacak derecede kuvvetli olduğunu, bu nedenle Türkiye'nin doğu bölgelerindeki Türk nüfusunun, bölgenin bir çok yerlerinde azınlığa düşecek şekilde azaldığını belirtmektedir[228].

Doğu Anadolu'nun, 1828-1829 savaşında Rus kuvvetlerince işgali sırasında, buralardaki Türk nüfusunun bir kısmının, göç ettiği kuşkusuzdur. Nitekim, Ağustos 1828'de Ruslar Gürcistan'ı ve Azerbaycan'ın bir bölümünü işgal ederek, Erivan üzerinden ilerleyip Beyazıt, Diyadin, Ağrı ve Eleşkirt'i ele geçirdiler. Buralarda meskun halkın bir kısmı Gümrü ve Revan' a göçe zorladılar. Türklerden boşalan köy ve yerlere, Malakan, Ermeni ve Yezidi gibi gayr-ı müslim unsurları yerleştirdiler. BEYDİLLİ; bu bölgede yaşayan Ermenilerden çoğunun, savaşta Ruslara yardım ettiklerinden Paskeviç' in ordusuyla çekilip giderek Revan ve Ahılkelek gibi bölgelere yerleştirildiklerini belirtmektedir[229].

Ruslar 24 Nisan 1877 (Rumi 13 Nisan 1293) de harp ilan etmeden Doğu Anadolu ve Rumeli'de sınırlarımızı geçerek Osmanlı devletine saldırdı. Tarihte 93 Harbi olarak bilinen 1877 – 1878 savaşlarında, bir yıl boyunca Ağrı'da düşmanlar ile büyük muharebeler oldu. Bölge halkı bu mücadelelerde çok zulüm görüp, eziyet çekti. Nitekim, 1877 – 1878 yılları arasında göç hareketleri bu havaliden batıya doğru olmuştur. Savaşın bitmesinden sonra ise Kars'tan ve Kafkasya'dan Ağrı'ya büyük göç hareketleri başlamıştı[230]. Gerçekten, Osmanlı devletinin 1877 – 1878 savaşını kaybetmesi üzerine Kafkasya'dan Anadolu'ya yönelik büyük göç dalgaları meydana gelmişti. Kafkasya'dan göç ederek araştırma sahasına gelip yerleşen Karapapaklar, Terekemeler ve Azeri Türkleri bugün, Yoncalı, Yazılı, Tezeren, Aşağı Küpkıran, Dambat, Suçatağı, Çukurçayır, Kumlugeçit, Çakıroba, Oğlaklı, Ballıbostan, Hıdır,

---

[227] KIRZIOĞLU, M.F., 1953, a.g.e; İstanbul, s. 71 – 80.
[228] SÜMER, F., 1957, a.g.e; Ankara s. 445 – 446.
[229] BEYDİLLİ, K., 1988, 1828 – 1829 Osmanlı – Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Eğitim Kurumu Yay., XXV. Dizi, Ankara,s. 384.
[230] KURAT, A.N., 1989, a.g.e; Ankara, s. 411.

Geçitalan, Kalender, Yücekapı, Süzgeçli, Mollasüleyman, Uzunyazı ve Eleşkirt ilçe merkezinin bazı mahallelerinde halen yoğun olarak yaşamaktadırlar. Ancak, Kafkasya'dan Ağrı'ya gelip yerleşen bu göçmenlerin bir kısmı da zamanla ülkemizin batı bölgelerine göç etmişlerdir.

Bu dönemde araştırma sahasında yaşayan Ermeni ve Yezidi kökenli nüfusun bir kısmı da gelen göçlerin aksi yönde yani Rusya'ya göç ederek Erivan ovalarına yerleşmişlerdir. Erivan ovalarına göç eden sancak nüfusunun büyük çoğunluğu Eleşkirt ve Beyazıt nahiyeleri dahilinden olmuştur[231].

Sahada meydana gelen göç hareketleri, Birinci Dünya savaşı yıllarında da devam etmiştir. Rus istilaları sonucu Ağrı ve çevresinden önemli bir nüfus kitlesinin göç etmesine karşılık, işgalin kalıcı olacağını zanneden Ermeniler de, Kafkas bölgesinden, Ağrı ve çevresindeki yerleşmelere göç etmişlerdi. Ancak, Ağrı ve çevresinin 15 – 16 Nisan 1918'de Türk ordusu tarafından kurtarılması sonucu, Kafkaslardan göç eden Ermeniler Rus ordusuyla birlikte geri dönmek zorunda kalmışlardır. Bölgede daha önce yerleşik olan Ermeniler ise, yaptıkları katliamların psikolojik suçluluğunu duymaları yanında, aynı hareketin muhatabı olacakları endişesiyle bir daha geri dönmemek üzere bölgeyi terk etmişlerdir.

Ağrı Ovası ve çevresini ilgilendiren göç hareketlerinin Cumhuriyet döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Araştırma sahasına yönelik bütün göçlerin büyük bir bölümü, görevleri nedeniyle geçici bir süre kalmak üzere Ağrı ve Eleşkirt'e gelen eğitim, yönetim, güvenlik vb. alanlarda çalışan kamu görevlileri, askeri personel ve üniversite öğrencilerinden oluşmaktadır. Bu göçler bir tarafa bırakılacak olursa, Ağrı Ovası ve çevresi genelde göç veren bir yöreyi oluşturmaktadır. Araştırma sahasındaki göç hareketlerini, çeşitli özelliklerini dikkate alarak, dış göçler, iç göçler ve mevsimlik göçler olarak gruplandırmak mümkündür.

Ülke genelinde olduğu gibi, araştırma sahasında da yabancı ülkelere yönelik göçler daha çok işgücü göçü hareketleri şeklindedir. Ülkemizde 1960 yıllarından itibaren başlayan bu tip göç hareketlerine[232] Ağrı Ovası ve çevresinde de rastlanmaktadır. Yurt dışına yönelik işgücü göçü hareketlerinden, araştırma sahası genelinde, en fazla Eleşkirt ilçesinin etkilendiği anlaşılmaktadır. Ülke dışına yönelik işgücü göçü hareketlerinin başladığı 1960 yılı ile 1999 yılları arasında, Ağrı il merkezi ve bağlı köylerden yaklaşık 265 aile ve 1590 kişi, Eleşkirt ilçe merkezi ve bağlı köylerden ise 309 aile ve 1854 kişi olmak üzere, toplam 3520 kişinin

---

[231] ŞİMŞİRGİL, B., 1990, Brtish Documents On Ottoman Armenias, Volume. , I – V. Ankara.
[232]TANDOĞAN. A., 1994, a.g.e. ,Trabzon, s. 51 – 54.

çalışmak amacıyla yaklaşık 10 değişik ülkeye göç etmiş oldukları anlaşılmaktadır[233]. Temel nedeni ekonomik güçlükler olan bu göç hareketi, artan çalışma çağındaki nüfusa yurt içinde yeterli istihdam imkanı bulunmaması, uygun ücret koşulları, sosyal güvenlik avantajları, çok kazanmak imajı gibi faktörlerden de etkilenerek, yabancı ülkelere kadar ulaşmıştır[234].

TABLO 2. 28: Ağrı Ovası ve Çevresi'nden Dış Ülkelere Yönelik Göçlerin Ülkelere Göre Dağılımı (1999)

ÜLKENİN ADI	KİŞİ SAYISI	%	AİLE SAYISI	%
Almanya	1350	38.4	225	41.1
Hollanda	595	16.9	101	18.4
Fransa	585	16.6	98	17.9
Belçika	395	11.2	66	12.1
Avusturya	160	4.5	27	4.9
Suudi Arabistan	150	4.3	4	0.7
İsveç	50	1.4	10	1.8
Avustralya	45	1.3	11	2.0
İsviçre	30	0.8	6	1.1
A.B.D	15	0.4	5	0.9
Diğerleri	147	4.2	-	-
TOPLAM	**3520**	**100.0**	**547**	**100.0**

KAYNAK: İş ve İşçi Bulma Kurumu ile Yerinde Yapılan Anket ve Mülakat Sonuçlarından

Ağrı Ovası ve çevresinde yurt dışına yönelen işgücü göçünün en fazla gerçekleştiği ülkenin Almanya olduğu bilinmektedir. Bu ülkenin toplam işgücü göçündeki payı,% 38.4'tür. Yurt dışına giden aile sayısının ise % 41.2'si bu ülkeye göç etmiş durumdadır. Almanya'dan sonra en fazla işgücü göçünün yöneldiği ülkeler ise Hollanda, Fransa ve Belçika'dır. Avrupa ülkelerinde çalışan işçiler, genellikle ailelerini de beraberlerinde götürmektedirler. Suudi Arabistan, Kuveyt ve Türk Cumhuriyetlerine giden işçiler ise, çalışma sürelerinin kısa olması nedeniyle, yalnız olarak yurt dışına çıkmayı tercih etmektedirler. Ayrıca, A.B.D. ve Türk Cumhuriyetlerine yüksek öğrenim görmek amacıyla giden az sayıda öğrenci de bulunmaktadır (Tablo 2. 28, Harita 13).

[233] İş ve İşçi Bulma Kurumu, Ağrı Şube Müdürlüğü Kayıtları İle, Ağrı Köy Envanter Etüdü, 1981 ve Yerinde Yapılan Anket ve Mülakat Sonuçlarından

[234] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. , İstanbul, s.201.

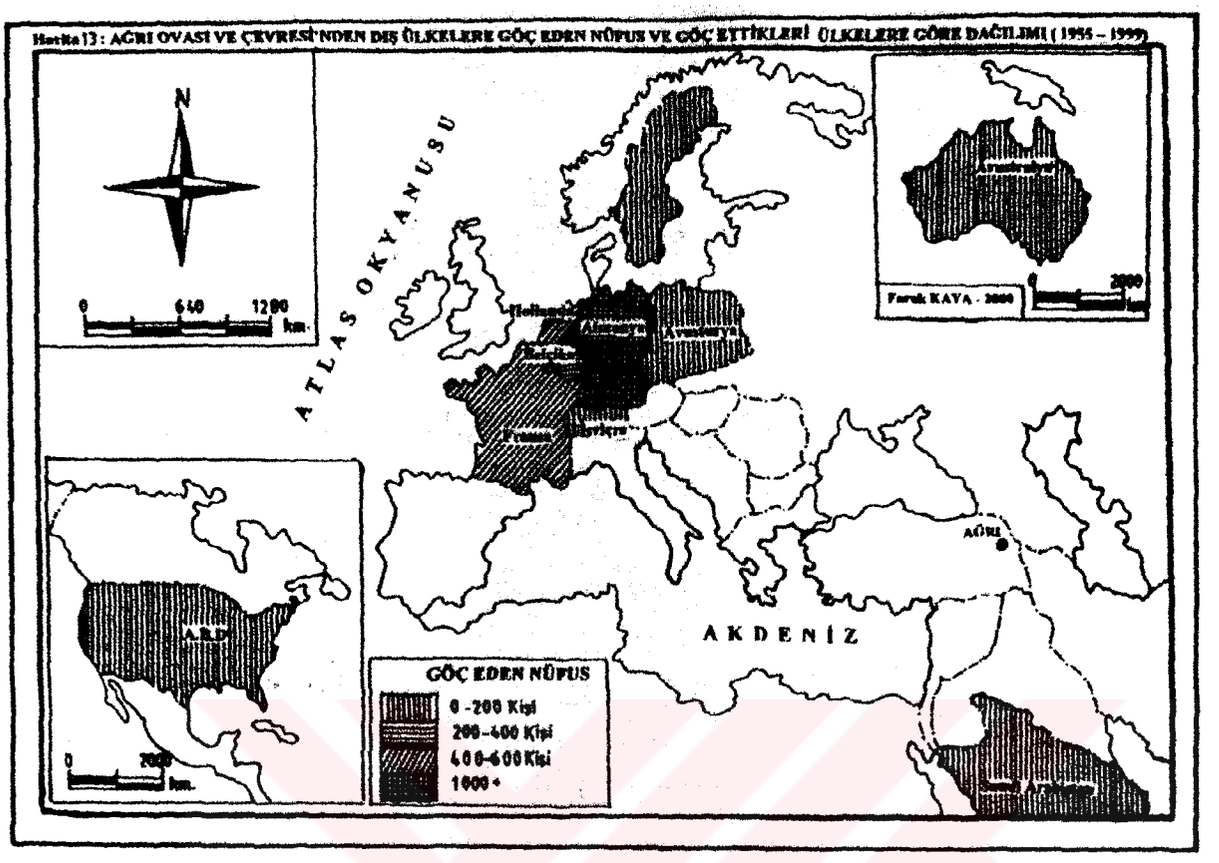

Dış ülkelere yönelik göçler özellikle 1960 – 1973 yılları arasında en belirgin duruma gelmiştir. Daha sonraki tarihlerde yurt dışına olan göçlerde bir azalma görülmekle birlikte, günümüze kadar devam etmiştir. Çünkü yabancı ülkelere yerleşen kişiler ailelerini ve özellikle evlilik yoluyla diğer akrabalarını da bulundukları ülkelere götürmektedirler. Ayrıca Fransa, Hollanda ve Almanya gibi ülkelerde bulunan işgücünün bir kısmı ile, son dönemlerde çeşitli yollardan bu ülkelere giden kişilerin, resmi makamlar dışında, ilticalarda bulunduğu da dikkate alınırsa, yurt dışına göç edenlerin sayısının belirlenenden daha fazla olduğu söylenebilir. Temelinde daha fazla kazanma, daha iyi yaşam ve daha iyi bir eğitim yapma gibi ekonomik sorunları bulunan bu tür bir göçün gerçekleşme şeklinin ülkeyi bazı suçlamalarla karşı karşıya getirmesi nedeniyle, olumsuz etkileri bulunmaktadır[235].

Ağrı Ovası ve çevresinde görülen ve boyutları dış göçlere oranla çok büyük olan iç göçleri ise, dışardan araştırma sahasına, araştırma sahasından dışarıya ve araştırma bölgesi sınırları içerisinde meydana gelen göçler olarak üç grupta incelemek mümkündür.

---

[235] ARINÇ, K., 1991, a.g.e. , Erzurum, s. 164.

Ülkemizin nüfusunun ilgi çeken yönlerinden biri de, yurdun belirli bölgelerinden önemli iş alanlarına doğru nüfus akımının meydana gelmesidir[236]. Araştırma sahasından dışarıya yönelik sürekli ve geçici göçün, büyük ölçüde ekonomik nedenlerden, kan davalarından ve terör olaylarından kaynaklandığı gözlenir. Söz konusu nedenlerden dolayı yöreden ayrılanların çoğu, yurdumuzun başlıca çekim merkezleri olan büyük kentlere göç etmektedirler. Bu merkezlerin başında; İstanbul, İzmir, Bursa, Aydın, Manisa, Adapazarı, İzmit ve Kayseri gelmektedir (Harita 14). Ancak, Ağrı Ovası ve çevresinden söz konusu bu merkezlere yönelen göçlerin boyutlarını, sayısal verilerle kesin olarak ortaya koymak pek mümkün değildir. Böyle olmakla birlikte, yine de anketlerden elde ettiğimiz verilere dayanarak 1950 – 1999 devresini kapsayan 49 yıl içinde yaklaşık 4920 ailenin (tahminen 35000 kişi) araştırma sahasını terk ederek ülkemizin çeşitli kent merkezlerinde yaşamaya başladığı tahmin edilebilir.

Türkiye genelinde olduğu gibi Ağrı Ovası ve çevresinde de 1950'lerde belirginleşmeye başlayan kırdan kente göç, başta gelir kaynaklarının artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalması olmak üzere, kırsal kesimde alt yapı yetersizliği, toprak ve gelir dağılımındaki dengesizlik, tarımda makineleşme ile ortaya çıkan işgücü fazlası gibi çekici etmenlerin etkisi sonucu, sanayileşme ile birlikte kaçınılmaz bir eğilim olarak günümüze kadar devam etmiştir[237]. Araştırma sahasının kırsal yörelerini terk edenlerin çoğu, doğrudan doğruya büyük kentlere göç etmektedirler. Ancak, özellikle 1950 – 1955 döneminde kırsal kesimlerden öncelikle istihdam potansiyeli nispeten daha yüksek olan yakın ve küçük kentsel merkezlere yönelmiştir. Nitekim Ağrı kentinde nüfus artış oranının 1927 – 1997 yılları arasındaki en yüksek değerine 1955 genel nüfus sayımı sonucunda ulaşması ve söz konusu sayım döneminde bu oranının % 14.0' civarında gerçekleşmesi, yakın çevresinden kaynaklanan göç hareketinin önemli bir bölümünün Ağrı kentine yöneldiğini gösterir.

Araştırma sahasının kırsal yerleşmelerinden, Ağrı ve Eleşkirt ilçe merkezlerine ve bu merkezlerden de, büyük kentlere yönelen iki aşamalı göç hareketi de bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar tarafından *kademeli göç* olarak tanımlanan bu nüfus hareketlerinin[238] başlıca şu nedenlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kırsal kesimden göç eden aileler, köylerinde bulunan tarla ve evlerini kısa sürede satamamaktadırlar. Çünkü kırsal kesimde ev ve tarla

---

[236] TANDOĞAN, A., 1989, *Türkiye Nüfus Hareketlerinde İstanbul'un Yeri*, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Coğrafya Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, S.1, Ankara s.135.
[237] TANDOĞAN, A., 1994, a.g.e. , Trabzon, s. 31 – 32.
[238] TÜMERTEKİN, E., 1984, a.g.e., İstanbul, s. 141.

bedellerini peşin olarak ödemeye yetecek bir sermaye birikimi bulunmamaktadır. Bu nedenle bir kısım aileler köyde bulunan arazilerini satıncaya kadar, kira usulüyle veya kendi imkanlarıyla işletmek için, önce Ağrı veya Eleşkirt'e yerleşip, orada belirli bir süre kaldıktan ve köyde bulunan arazilerini sattıktan sonra büyük yerleşme merkezlerine gitmektedirler.

Temel nedeni büyük ölçüde ekonomik güçlüklere dayanan yöreden dışa yönelik göç hareketine, özellikle 1985 – 1997 yılları arasında önemli bir göç hareketi daha eklenmiştir. Söz konusu dönemde meydana gelen göç hareketleri, cumhuriyet döneminde meydana gelen en kapsamlı nüfus hareketleri olma özelliğini de taşır. Nitekim Tablo 2.26'nın incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, 1990 yılında 1985 yılına göre göçler nedeniyle nüfus azalmış 112 köy yerleşmesi bulunurken, 1997 yılında bir önceki döneme göre nüfusu azalmış köy sayısı 131'e yükselmişti. Belirtilen dönemlerde de göç eden nüfusun bir kısmı, Ağrı ve Eleşkirt ilçe merkezlerine göç ederken, önemli bir kısmı da büyük kentlere yönelmişti. Aynı şekilde, Ağrı ve Eleşkirt ilçe merkezlerinden de büyük kentlere doğru önemli bir göç hareketi devam etmekteydi. Bu durum bir ölçüde Ağrı ile Eleşkirt'in kentli nüfusunu kaybetmesi ve bu nüfusun yerini kırsal nüfusla doldurması anlamını da taşıyordu.

Bu dönemde meydana gelen yoğun göç hareketlerinin en önemli nedenini, ülkemizin doğu bölgelerinde yaşanan terör hareketleri oluşturmaktadır. Can ve mal güvenliğinin sağlanamaması, özellikle hayvancılığa dayanan ekonomik aktiviteleri güçleştirmiştir. Kırsal yerleşmelerde yaşayan ve bu baskılara dayanamayan yaklaşık 2083 ailenin, 1985 – 1997 yılları arasında ülkenin çeşitli yörelerine göç ettiği anlaşılmaktadır. Göç eden nüfus sayısı araştırma sahasının dağlık kesimlerine doğru çok yüksek değere ulaşırken, Ağrı ve Eleşkirt merkezine yaklaşıldıkça nispeten azalmaktadır. Kuşkusuz 1981 yılı itibariyle Ağrı Ovası ve çevresindeki sosyal ve ekonomik nedenlerle köyünü terk eden aile sayısının 257 dolayında gerçekleşmesi[239] belirtilen dönemlerde meydana gelen göçün vahametini göstermek açısından son derece önemlidir.

Daha öncede ifade edildiği gibi, araştırma sahasında meydana gelen göç hareketlerinin büyük ölçüde geçim sıkıntısı ve işsizlik gibi nedenlerden kaynaklandığı dikkati çeker. Özellikle tarım topraklarının kıt ve parçalı olması yanında, iklim özelliklerinden dolayı belli bir yüksekliğe kadar ancak tahıl tarımının yapılabilmesi çoğu köy yerleşmelerinde geçim kaynaklarını sınırlandırmıştır. Diğer yandan ülkenin bazı yörelerinde olduğu gibi, kırsal yerleşmelerden, daha iyi bir hayata kavuşma arzusu ve şehrin cazibesine kapılarak bu yerlere

[239] Ağrı İli Köy Envanter Etüdü, 1981, Köy İşleri Kooperatifler Bakanlığı, Ankara, s.46.

gitme isteği de göç hareketlerine ivme kazandırmaktadır[240]. Bununla birlikte kırsal yerleşmelerden dışarıya yönelik göç hareketleri 1997 – 1999 yılları arasında önemli ölçüde yoğunluğunu kaybetmiş ve bu dönemde meydana gelen göç hareketleri ise geçim sıkıntısına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bilindiği üzere son iki yılda terör olayları bitme noktasına gelmiş ve güvenlik sorunu büyük oranda ortadan kalkmıştır.

TABLO 2. 29: Ağrı Ovası ve Çevresi'nden Dışarıya Yönelik Göçlerin İllere Göre Dağılımı (1927 – 1999)

GÖÇ EDİLEN İL	GÖÇ EDEN AİLE SAYISI	NÜFUS	%'si
İstanbul	1390	9730	28.2
İzmir	770	5390	15.6
Bursa	650	4550	13.2
Kocaeli	570	3990	11.6
Adapazarı	334	2338	6.8
Manisa	135	1945	2.7
Aydın	95	665	1.9
Denizli	70	490	1.4
Kayseri	65	455	1.3
Ankara	44	308	0.9
Adana	36	245	0.7
Diğerleri	770	5390	15.6
TOPLAM	**4920**	**34496**	**100.0**

KAYNAK: Araştırma Sahasında Uygulanan Anket ve Mülakat Sonuçlarından Derlenmiştir.

Araştırma sahasından, ülke içine yönelik gerçekleşen göçler incelendiğinde, en fazla göçün, 1390 aile ile İstanbul kentine, yöneldiği gözlenmektedir. Saha genelinde, göç edilen yerler arsında başta İstanbul olmak üzere, İzmir, Bursa, Kocaeli ve Adapazarı gibi belirli kentlerin yoğun olarak tercih edilmelerinin nedenleri çeşitlidir. Söz konusu merkezlere yönelik göçün en önemli nedenlerinden biri aşiret sisteminin etkilerini taşıyan, akraba topluluklarının bir arda yaşama isteğidir. Bu istek ve alışkanlık göç hareketlerine de yansımıştır[241]. Daha önce karşılaştığı ekonomik sıkıntıları gidermek, geçim kaynaklarının iyileştirmek veya arttırmak gayesiyle göç etmiş bulunan aileler, genellikle aynı kötü koşullarda bulunan akrabalarını da, bulundukları yerlere götürmek arzusunu taşırlar. Göç fikri öncelikle yakın akrabalar arasında yaygınlık kazanır. Nitekim, TUNÇDİLEK de, kırlardan ayrılışları; daha çok kendilerinden daha evvel kente gitmiş hısım ve akrabalarla olan daimi bağlantı hazırlamakta ve bu ilişkiler olgunluk safhasına ulaştığı anda, kırdan kente doğru yola çıkılmaktadır[242] şeklinde ifade etmektedir.

---

[240] KALELİOĞLU, E., 1977, a.g.e. , Ankara, s. 64.
[241] ARINÇ, K. 1998, a.g.e. , Erzurum s.167.
[242] TUNÇDİLEK, N., 1997. a..g.e. , Erzurum s. 167.

Ağrı Ovası ve çevresi nüfusunun bir kısmının büyük yerleşme merkezlerine göç etmelerinde; daha fazla kazanmak, daha iyi yaşamak, çocuklarına daha iyi bir eğitim verebilmek ve hatta dinlenmek ve eğlenmek gibi amaçların da etkili olduğu görülmektedir.

Kırsal yerleşmelerde göç hareketlerini teşvik eden faktörler arasında, kan davalarının önemli bir yeri vardır. Kan davaları nedeniyle meydana gelen göçler, sayısı 20'yi bulan kırsal yerleşmelerde tespit edilmekte ise de etkileri en açık olarak Kanatgeren köyünde görülmektedir. Kanatgeren köyünde 1965 yılında meydana gelen bir anlaşmazlık, çatışmaya dönüşünce birkaç kişinin ölümüne yol açmıştı. Bu çatışma sonucu köy yerleşmesinden yaklaşık 10 hanenin aynı anda göçüne sebep olmuştu. Ancak daha sonraki dönemlerde de zaman zaman çatışmalar ve bunun sonucu olarak da göçler devam etmiş, 1960 genel nüfus sayımında 262 olan köy nüfusu, 1985'te 18 kişiye kadar düşmüştü. Göç eden ailelerin başta Konya olmak üzere Kayseri ve İzmit Dilovası'na yerleştikleri bilinmektedir. Toplam 30 civarında ailenin göç ettiği köy yerleşmesinde, günümüzde 2 aile yaşamakta ve köy tamamen harabe bir görünüm arz etmektedir.

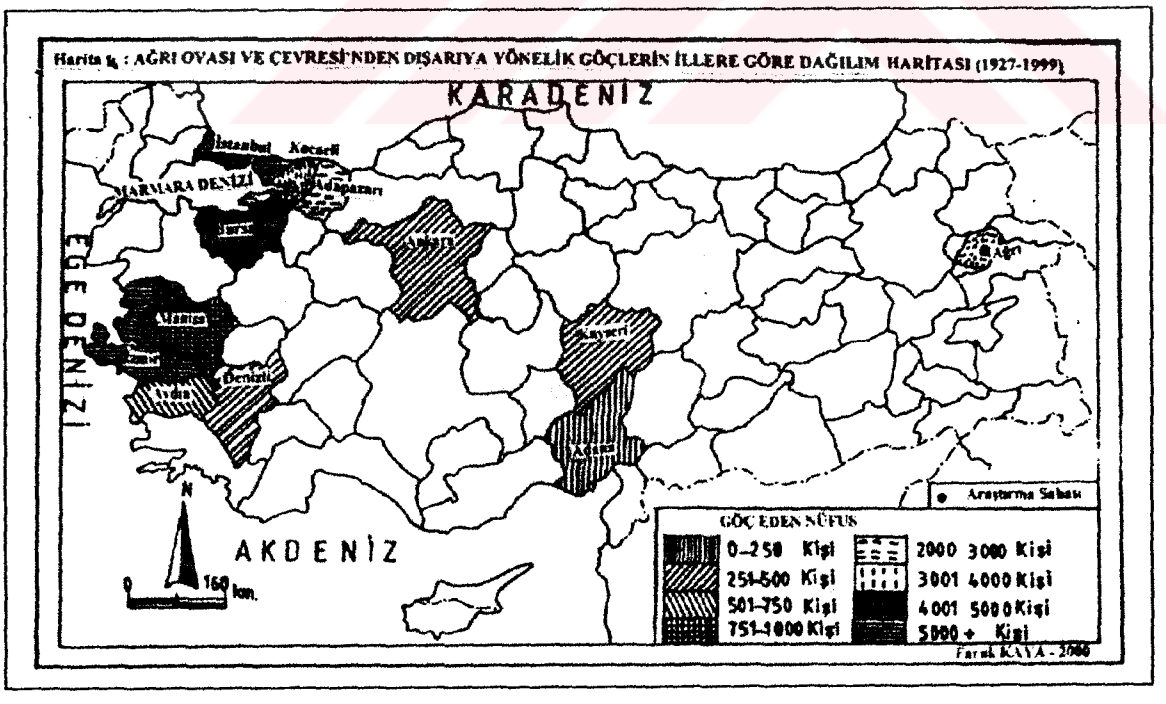

Harita 4 : AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NDEN DIŞARIYA YÖNELİK GÖÇLERİN İLLERE GÖRE DAĞILIM HARİTASI (1927-1999)

Araştırma sahasında genellikle ülkenin büyük yerleşme merkezlerine olan mevsimlik işçi göçü ise,oldukça yoğundur. Ağrı ovası ve çevresinden yılda ortalama 2000 – 2500 kadar erkek işgücünün, mevsimlik olarak çalışmak amacıyla dışarıya gittiği tahmin edilmektedir. Kuşkusuz olayın nedeni gayet açıktır. Çünkü Ekim – Nisan devresi, çalışma hayatı bakımından, yörede tarım dışı devreyi karakterize etmektedir. Ova köylerinde buğday ve şekerpancarı hasadı bitmiş veya bitmek üzeredir. Temel geçim kaynağı hayvancılık olan köylerde ise, karın düşmesiyle birlikte hayvanlar ahırlara veya komlara alınmaktadır. Söz konusu devrede işsiz kalan yetişkin erkek işgücünün bir kısmı, çalışmak amacıyla dışarıya gitmektedir. Hemen tümüyle vasıfsız olan bu işgücü, gittikleri yerlerde çoğunlukla inşaat işlerinde çalışmaktadırlar. Kısmen Mayıs ve özellikle Haziran aylarından itibaren, bölgede tarım hayatı canlanmakta, bu nedenle de, mevsimlik işçi olarak büyük kentlere gidenler, geri dönmektedirler.

Ağrı Ovası ve çevresinde eğitim amacıyla meydana gelen göç hareketinin, genellikle Ağrı kentine ve kısmen de Eleşkirt kasabasına yöneldiği anlaşılmaktadır. Çünkü Ağrı kenti, gerek araştırma sahasının ve gerekse çok sayıda ilçenin merkezi durumundadır. Öğretim süresi içinde gerçekleşen ve *ritmik göçmen nüfus* olarak adlandırılan öğrenci göçleri[243] Ağrı kentinde önemli boyutlara ulaşmaktadır. Nitekim, Ağrı il merkezinde bulunan Atatürk Üniversitesine bağlı Ağrı Eğitim Fakültesi'nde 2912 öğrenci öğrenim görmektedir. Bunun dışında Ağrı İmam Hatip Lisesi, Cumhuriyet Lisesi, Naci Gökçe Lisesi ve Kız Meslek Lisesi, pansiyonları ile Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı'nda kalarak eğitim gören 600 dolayında bir öğrenci kitlesi bulunmaktaydı.

Ayrıca özel öğrenci yurtları ve kiraladıkları evlerde veya akrabalarının yanında kalarak öğrenim gören öğrenci sayısı yaklaşık olarak 250 civarındaydı. Dolaysıyla 1999 yılında Ağrı kentine eğitim amacıyla göç eden öğrenci sayısı 3700 kişinin (3762) üzerinde idi. Ortaöğrenim kurumlarında okuyan ve öğrenim için Ağrı'ya göç eden öğrencilerin büyük bir kısmının doğum yeri, Ağrı iline bağlı ilçe ve köylerdir. Buna karşılık Ağrı Eğitim Fakültesi öğrencilerinin yaklaşık % 95'lik bir kısmı Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden Ağrı'ya gelmekte ve bu kentin ekonomisine katkıda bulunan periyodik bir göç hareketini gerçekleştirmektedir.

Araştırma sahasındaki bir başka göç türü ise mevsimlik göçte diyebileceğimiz *yayla göçü* dür. Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere bölgede son dönemlerde etkili olan

---

[243] DOĞANAY, H., 1983, a.g.e., Erzurum, s. 173.
[243] DOĞANAY. H. 1997. a.g.e., İstanbul. s.169.

terör olayları ve değişen sosyal, kültürel ve ekonomik koşulların etkisiyle mera hayvancılığının önemini yitirmesi ve göçler yoluyla kırsal yerleşmelerin sürekli nüfus kaybetmesi, yaylacılığında önemini kaybetmesine neden olmuştur. Araştırma sahasındaki yaylalara çıkarak belli bir süre kalan aile sayısı 448, nüfus ise 1194 kişi kadardır. Ancak bu nüfusun yaklaşık % 50'si araştırma sahası dışından yaylacılık faaliyetine katılmaktadır. Özellikle son yıllardaki asayiş bozukluğu nedeniyle, araştırma sahası ile yaylalar arasında gerçekleşen mevsimlik göçlerin gittikçe azaldığı, bunun yerine yaylaların kiralama veya yarıcılık yöntemleriyle değerlendirildiği dikkati çekmektedir.

2. 2. 4. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri

2. 2. 4. 1. Cinsiyet ve Yaş Yapısı

Bazı sosyal ve ekonomik amaçlı sorunların belirlenmesi bakımından, nüfusun cinsiyet ve yaş yapısıyla ilgili özelliklerin bilinmesi büyük önem taşımaktadır. Çeşitli nedenlerden etkilenen bu demografik özellikler, zamana bağlı olarak da değişiklikler gösterebilir. Araştırma sahasındaki nüfusun cinsiyet durumu hakkında tarihi kaynaklardan 1893 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi hariç, herhangi bir bilgiye rastlanılmaktadır. Söz konusu salnameye göre, Ağrı ve köylerinde yaşayan 7289 kişilik nüfusun 3263'ü kadınlardan ve 4026'sı ise erkeklerden, Eleşkirt ve köylerinde ise 19548 kişilik nüfusun 9048'i kadınlardan ve 10500'ü ise erkeklerden oluşmaktaydı. Dolayısıyla 1893 yılında araştırma sahasında bulunan 26837 kişilik toplam nüfusun % 54.2'sini erkekler, % 45.8'ini de kadınlar oluşturuyordu. Başka bir anlatımla 1893 yılında 1000 kadın başına düşen erkek sayısı 1183 kişi civarımdaydı. Bu durumdan da söz konusu dönemde belirgin bir erkek nüfus fazlalığının olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırma sahası nüfusunun cins oranlarını sağlıklı bir şekilde tespit etmek, ancak cumhuriyetin ilanından sonra periyodik olarak yapılan genel nüfus sayımları ile mümkün olmuştur. Kentsel nüfustaki cinsiyet oranları, 1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımından itibaren tespit edildiği halde, kırsal nüfustaki cinsiyet ayırımına ancak, 1935 genel nüfus sayımı devresinde rastlanılmaktadır. Ülke genelinde yapılan 14 genel nüfus sayımına göre Ağrı Ovası ve çevresinde belirgin bir erkek nüfus fazlalığının bulunduğu gözlenmektedir. Bu bakımdan ülke geneliyle bir tezadın ortaya çıktığı da dikkati çekebilir. Çünkü çok uzun bir dönemi kapsayan savaş yıllarından sonra kurulan Türkiye cumhuriyetinde erkek nüfusun azalmış olduğu, buna karşılık kadın nüfusun daha fazla olduğu anlaşılmıştı.

TABLO 2.30: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Nüfusun Cinsiyet Durumu (1927-1935)

SAYIM YILI	KENT NÜFUSU				KASABA NÜFUSU				KIRSAL NÜFUS				TOPLAM NÜFUS			
	Erkek	Kadın	Toplam	Cinsiyet Oranı%	Erkek	Kadın	Toplam	Cinsiyet Oranı%	Erkek	Kadın	Toplam	Cinsiyet Oranı%	Erkek	Kadın	Toplam	Cinsiyet Oranı%
1927	3503	715	4218	4899	196	188	384	1042	-	-	-	-	-	-	-	-
1935	3802	2469	6271	1539	903	601	1504	1227	15018	15169	30187	990	19723	18239	37962	1081
1940	5054	2863	7917	1765	771	771	1542	1000	17060	17233	34293	989	22885	20867	43752	1096
1945	5459	3146	8605	1735	942	923	1865	1021	19428	20073	39501	968	25828	24142	49971	1070
1950	6361	3400	10028	1870	1438	1382	2850	1041	22349	22501	44851	993	30148	27823	57431	1084
1955	11744	5335	17079	2201	1993	1506	3499	1323	25261	24781	50042	1019	38998	31622	70620	1233
1960	12393	7383	19776	1678	2164	1824	3988	1186	29065	27823	56888	1045	43622	37030	80652	1178
1965	14569	9599	24168	1517	3746	2773	6019	1350	31494	31240	62734	1008	49809	43612	93421	1142
1970	17169	12408	29577	1383	4233	2636	6869	1606	38867	33932	66799	1145	60269	48976	109245	1230
1975	20377	14907	35284	1367	5031	2371	8202	2121	36229	34536	70765	1049	61637	51814	113451	1190
1980	23103	17429	40532	1326	5943	4140	10083	1435	37731	35968	73699	1049	66777	57537	124314	1161
1985	31274	23218	54492	1347	7172	4389	11561	1634	38711	40021	78732	967	77156	67628	144784	1141
1990	31294	26744	58038	1170	5870	4001	9871	1467	35295	38404	73699	919	72459	69149	141608	1048
1997	35523	32399	67922	1096	5871	4293	10164	1368	33727	30421	64148	1109	75121	67113	142234	1119

KAYNAK: D.İ.E. Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Ancak daha sonraki dönemlerde her iki cinsiyetin oran bakımından dengelendiği ve son yıllarda da tekrar erkeklerin lehine cinsiyet oranının değiştiği dikkati çekmektedir[244].

Ağrı Ovası ve çevresindeki toplam nüfusta, bütün dönemlerde görülen erkek nüfus fazlalığının, kent nüfusu, kasaba nüfusu ve kırsal nüfus ta farklı özellikler kazandığı ve özellikle bazı dönemlerde kırsal nüfusta kadın nüfus fazlalığının meydana geldiği dikkati çeker. Nitekim, kırsal kesim nüfusunda 1935, 1940, 1945, 1950 genel nüfus sayım dönemlerinde az da olsa, kadın nüfus fazlalığı bulunmaktaydı. Bu tarihlerden sonra, erkek nüfus sayısının arttığı ve 1980 genel nüfus sayımı devresinde, 1000 kadın başına, 1049 erkeğin düştüğü görülmektedir. Ancak, 1985 ve 1990 genel nüfus sayımlarında kırsal nüfusta her iki cinsiyetin oran bakımından, erkeklerin aleyhine olmak üzere yeniden değiştiği gözlenmektedir. Nitekim, 1985 genel nüfus sayım devresinde, 1000 kadın başına 967, 1990 genel nüfus sayımı devresinde ise, 1000 kadın başına 919 erkeğin düştüğü dikkati çeker. Araştırma sahasının kırsal kesiminde genel doğum oranlarının çok yüksek olduğu düşünüldüğünde, cinsiyet oranlarını göçlerin belirlediği kabul edilebilir (Tablo 2. 30).

Araştırma sahasındaki kadın ve erkek nüfus oranlarının da ortaya çıkan bu farklılığı kesin bir takım demografik nedenlere bağlamak doğru değildir. Temelde sorun, doğumlarla ilgilidir. Bilindiği üzere dünya ölçüsünde yapılan gözlemlerde gelişmiş, geri kalmış, hangi ırktan olursa olsun, hemen bütün toplumlarda doğumda erkek çocuğu sayısı, kız çocuğu sayısından fazladır. Doğumdaki cinsiyet oranı, zaman ve mekan içinde cüzî değişmeler göstermekte, 100 kız çocuk doğumuna çok defa 102 – 109 erkek çocuk doğumu tekabül etmektedir. Bununla birlikte ortalama bir ifade ile bu oranın 100 kız çocuk doğumuna mukabil 105 – 106 erkek çocuk doğumu şeklinde olduğu söylenebilir. Şu halde, doğumlarda ortalama olarak % 5 – 6 nispetinde bir erkek fazlalığı mevcuttur. Ancak, doğumdan itibaren hemen bütün yaşlarda erkeklerde ölüm nispetleri kadınlara nazaran daha yüksek olduğundan, doğumdaki bu erkek fazlalığı, yaşlar ilerledikçe azalmakta ve bir yaştan sonra (20 – 39 yaş) kadınlar lehine değişmektedir[245].

Ayrıca, göçler ve savaşlar gibi toplumsal olayların bu farklılıkta rol oynadığı kuşkusuzdur. Bilindiği gibi, tarihin en eski dönemlerinden beri, savaşlara hemen tümü ile erkek nüfus katılır ve yine bu nüfus kitlesi yitirilir[246]. Nitekim, araştırma sahasındaki kırsal nüfusta, 1935 genel nüfus sayımından, 1950 genel nüfus sayımına kadar geçen devrede kadın

---

[244] DOĞANAY, H, 1997, a.g.e. , İstanbul, s.169.
[245] TANDOĞAN, A., 1994. Türkiye Nüfusu. Trabzon. s. 5.
[246] DOĞANAY, H,. 1997, a.g.e. , İstanbul, s.165.

nüfusun fazla olmasında, erkek nüfusun bir kısmının, bu yüzyılın başındaki I. Dünya Savaşı ile Kurtuluş savaşları sırasında yitirilmiş olmasından kaynaklanmıştır denilebilir. Kırsal nüfus oranlarındaki bu denge1955 yılında erkekler lehinde bozulmuş ve 1955 sayım döneminden itibaren erkek nüfus oranı kadın nüfus oranına göre fazlalık göstermeye başlamıştır. Bu durum 1985 yılına kadar da devam etmiştir. Nitekim 1955 – 1985 yılları arasındaki dönemde kırsal kesimde erkek nüfus oranı % 51.3, kadın nüfus oranı ise % 48.7 olarak gerçekleşmiştir.

Araştırma sahası kırsal nüfusundaki kadın erkek oranları 1985 genel nüfus sayımında yeniden bozularak kadınlar lehinde artış göstermiştir. Erkek nüfus aleyhinde gelişen bu durumun daha sonraki sayım dönemlerinde de artarak devam etmesi ise, söz konusu dönemde kırsal yerleşmelerde göç hareketlerinin, çok büyük bir ivme kazandığı yılları kapsamaktadır. Gerçektende bu dönemde daha öncede ifade edildiği üzere, terör olayları nedeniyle bölgede yoğun bir göç hareketi meydana gelmekteydi. Göç hareketine öncelikle ailedeki erkekler katılmakta ve iş bulmak amacıyla, ülkenin çeşitli yörelerine gitmekteydiler. Ayrıca bölgedeki ekonomik nedenler dolayısıyla, sürekli olarak erkek nüfusun çalışmak için başka illere göç ettiği de bir gerçektir. Belirtilen nedenlerle 1985 – 1997 yılları arasındaki dönemde erkek nüfus oranı, % 48.5, kadın nüfus oranı % 51.5 olarak gerçekleşmiştir. Ülkemizin bazı bölgelerinin de cinsiyet durumunu yansıtan bu özellik, ülke içi göçlere daha çok erkek iş gücü katıldığından, genel bir kaide olarak göç veren yerlerde kadın nüfus fazlalığı, göç alan yerlerde ise erkek nüfus fazlalığı[247] şeklinde göze çarpmaktadır.

Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasının nüfusları incelendiğinde, kadın ve erkek nüfus arasındaki oranın, her iki yerleşmede de çok dengesiz olduğu görülür. İlk genel nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında Ağrı'da 3503 kişilik erkek nüfusa karşılık 715 kişilik bir kadın nüfus bulunmaktaydı. Ağrı'nın 1927 yılında il merkezi haline getirilmesiyle birlikte, bir sınır ili olması da asker nüfus yoğunluğunun sürekli artarak varlığını sürdürmesine neden olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, Ağrı kentinde halen 12. Mekanize Tugay Komutanlığı ve bağlı birlikler ile Jandarma Alay Komutanlığı bulunmaktadır. Askeri birliklerin varlığı bütün sayım dönemlerinde az veya çok erkek nüfus sayısının yüksek olmasında etkili olmuştur. Özellikle, 1927 yılında il merkezi haline gelen Ağrı kentinde askeri birliklerin sayısı sürekli arttırılmıştır ve buna bağlı olarak 1000 kadın başına 4899 gibi oldukça yüksek bir erkek nüfus düşmekteydi. Bir sonraki sayım dönemi olan 1935 yılında 1000 kadın başına 1539 erkek düşmek suretiyle, erkek ve kadın nüfus arasındaki oran 1927

[247] DOĞANAY, H. .. 1997, a.g.e. , İstanbul, s.165.

sayım dönemine göre kısmen dengelenmiştir. Ancak daha sonraki sayım dönemlerinde bu oran yeniden artarak 1955 yılına kadar devam etmiş ve 1955 yılında 1000 kadın başına 2201 erkek nüfus düşmüştü.

Ağrı kentindeki erkek nüfus fazlalığı sonraki sayım dönemlerinde kısmen azalmakla birlikte, bütün sayım dönemlerinde kadın nüfusa karşı olan üstünlüğünü sürdürmüştür. Nitekim 1990 yılında 1000 kadın başına, 1170 erkek, 1997 yılında ise 1000 kadın başına 1096 erkek nüfus düşmekteydi. Ağrı kentinde erkek nüfus fazlalığında etkili olan faktörlerden biri şüphesiz asker nüfusun varlığıdır. Ancak bununla birlikte doğal nüfus artışı ve öğrenci nüfusun varlığı da erkek nüfus fazlalığını arttıran diğer önemli nedenlerdir. Gerçekten de 1997 yılında Ağrı Eğitim Fakültesi'nde okuyan 2912 öğrencinin % 70 (2041)'ni erkek öğrenciler oluştururken % 30'nu (871'ni) ise kız öğrenciler oluşturmaktaydı. Ayrıca, Ağrı kenti sahip olduğu idari fonksiyona bağlı olarak göç vermekle birlikte, sürekli çevresinden göç almaktadır. Göç olayına ise daha çok erkek nüfus katıldığından, kentte merkezinde erkek nüfus oranının fazla olmasını etkilemektedir.

Türkiye'de iller arasındaki nüfus hareketlerini konu alan incelemelerde, genellikle kadın nüfusun çoğunlukta olduğu iller, göç veren iller olarak değerlendirilmiştir. Erkek nüfusun bir başka yöreye çalışmaya gitmiş olacağı varsayımıyla bu sonuca varılır. Şüphesiz bu değerlendirmede belli ölçüde gerçek payı mevcuttur. Ancak, göç veren illerin tümünde kadın nüfus miktarının fazla olduğunu söylememiz mümkün değildir. Nitekim, göç veren iller arasında bulunduğu halde erkek nüfusu fazla olan 23 il vardır. Hatta bu iller arasında Ağrı ve Erzurum gibi yüksek oranda göç veren illerin mevcut olması ilgi çekicidir. Göç verdiği halde erkek nüfusu yüksek olan yerleşmelerin çoğunda askeri birliklerin ve öğrencilerin az veya çok payı vardır. Bunun yanında muhtemeldir ki, yerel bazı faktörler de genel cinsiyet oranının oluşmasında rol oynamıştır[248].

Özellikle sosyal ve ekonomik amaçlı plânlamalarda, stratejilerin isabetli seçilebilmesi bakımından, nüfus miktarı kadar önemli olan bir sorun da, nüfus yaş yapısının bilinmesi ve analiz edilmesidir[249]. Gerçekten bir ülke yada yerleşme alanındaki toplam nüfus miktarı yanında, onun çeşitli yaş gruplarının da bilinmesi, özellikle çalışabilir yada aktif nüfus olarak adlandırılan 15 – 64 yaş arasındaki nüfus miktarlarının işgücü kapasitesi, besin maddelerine ve çeşitli hizmet türlerine olan ihtiyaç, aile tipleri, doğum ve ölüm oranları ve nihayet göçler

---

[248] TANDOĞAN, A., 1994, a.g.e. , Trabzon, s. 60.
[249] DOĞANAY, H.,1997, a.g.e.,İstanbul,s.165.

bakımından önem taşımaktadır[250]. Görüldüğü gibi araştırma sahasında, nüfusun cinsiyet yapısının yanı sıra, demografik, askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik bakımlardan büyük önem taşıması nedeniyle nüfusun yaş yapısı da tespit edilmeye çalışılmıştır.

Başlıca nüfus parametreleri içinde, en önemlilerinden biri olan nüfusun yaş bileşimi incelendiğinde, gerek kentsel nüfusta gerekse de kırsal nüfusta belirgin bir çocuk nüfus fazlalığı görülür. Nitekim, kırsal nüfus içerisinde genel doğum oranının çok yüksek olması nedeni ile 1999 yılında 0 – 4 yaş dilimindeki nüfus, toplam nüfusun % 13.0'ını oluşturmaktaydı. Çocuk nüfus yaş dilimlerinden bir diğeri olan 5 – 9 yaş grubu ise daha büyük bir orana sahiptir. Bu yaş diliminin toplam kır nüfusu içindeki payı % 14.7'dir. Şayet 10 – 14 yaş dilimlerinde bulunan ve % 13.8'lik bir oran teşkil eden nüfus da, çocuk nüfus olarak kabul edilirse, 0-14 yaş dilimlerinin toplam nüfusa oranı % 41.5' e yükselir. Kuşkusuz, 10 – 14 yaş diliminde bulunan nüfus, zaman zaman üretim faaliyetlerine katılmaktaysa da, tüketici yönlerinin daha fazla olması yanında, gerek psikolojik ve gerekse görünüm açısından, yetişkinlere oranla çok farklıdırlar. Bu nedenle söz konusu dilimde bulunanlar, çocuk nüfus olarak kabul edilmelidirler[251].

Kırsal nüfus içindeki yetişkinler dilimi Türkiye ortalamasına yakın bir değer göstermektedir. Yetişkinler grubunu teşkil eden 15 – 64 yaş dilimlerinde bulunan nüfus, 1999 yılında toplam nüfusun % 55.7'sini oluşturmaktaydı. Göç hareketine bağlı olarak sürekli nüfus kaybetmesine rağmen araştırma sahasının kırsal kesiminde genç nüfus oranının Türkiye ortalamasına (% 60.7)[252] yakın bir değer göstermesi, an azından 1970'li yıllara kadar olan dönemde doğum oranlarının çok daha yüksek oluşunun bir sonucudur. Göç hareketine bağlı olarak nüfus kaybı en fazla yetişkin nüfusta gerçekleşmiş olmasına rağmen, söz konusu göç hareketi, yörede doğal artış yoluyla çok artmış bulunan genç nüfus oranının, Türkiye ortalamasının çok altında gerçekleşmesine engel olmuştur.

---

[250] TÜMERTEKİN, E., 1984, a.g.e. , İstanbul, s. 61.
[251] ARINÇ,K., 1991,a.g.e. ,Erzurum,s. 114.
[252] ÖZGÜR. M., 2000, a.g.e. , Ankara, s.164.

TABLO 2.31:Ağrı Ovası ve Çevresindeki Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1999)

YAŞ GRUBU	AĞRI KENT NUFUSU						ELEŞKİRT KASABASI NUFUSU						KIRSAL NUFUS					
	Erkek	%'si	Kadın	%'si	Toplam	%'si	Erkek	%'si	Kadın	%'si	Toplam	%'si	Erkek	%'si	Kadın	%'si	Toplam	%'si
0-4	4417	13.0	4377	14.2	8794	13.6	476	11.2	427	10.6	903	10.9	4637	12.5	4375	13.0	9012	12.7
5-9	5415	16.0	4637	15.0	10052	15.6	631	14.9	602	15.0	1233	14.9	5120	13.8	4700	14.0	9820	13.9
10-14	4594	13.6	4159	13.5	8753	13.6	590	13.9	571	14.2	1161	14.0	5102	13.7	4706	14.0	9808	13.9
15-19	3999	11.8	3888	12.6	7845	12.2	556	13.1	515	12.8	1071	12.9	5026	13.5	4445	13.2	9471	13.3
20-24	3246	9.6	3004	9.6	6250	9.7	381	8.9	382	9.5	763	9.2	4214	11.3	3448	10.2	7662	10.8
25-29	2546	7.5	2617	8.5	5163	8.0	316	7.5	338	8.4	654	7.9	2936	7.9	2364	7.0	5300	7.5
30-34	2154	6.4	2044	6.6	4198	6.5	278	6.6	280	7.0	558	6.8	2037	5.5	1809	5.4	3846	5.4
35-39	2111	6.3	1722	5.6	3833	5.9	251	5.9	225	5.6	476	5.8	1760	4.7	1603	4.8	3363	4.8
40-44	1417	4.2	1679	5.4	2596	4.0	181	4.3	163	4.0	344	4.2	1217	3.3	1212	3.6	2429	3.4
45-49	1080	3.2	883	2.7	1963	3.0	156	3.7	131	3.3	287	3.4	1139	3.0	1162	3.5	2301	3.3
50-54	861	2.5	732	2.3	1593	3.5	113	2.7	101	2.5	214	2.6	1028	2.8	1034	3.1	2062	2.9
55-59	627	1.9	530	1.7	1157	1.8	98	2.3	89	2.2	187	2.3	873	2.3	817	2.4	1690	2.4
60-64	551	1.7	469	1.5	1020	1.6	86	2.0	88	2.2	174	2.1	871	2.3	445	1.3	1556	2.2
65+	762	2.3	544	1.8	1286	2.0	126	3.0	109	2.7	235	2.8	1304	3.5	1137	3.4	2441	3.5
TOPLAM	**33774**	**100**	**30779**	**100**	**64553**	**100**	**4239**	**100**	**4021**	**100**	**8260**	**100**	**37204**	**100**	**33557**	**100**	**70761**	**100**

KAYNAK: Ağrı Sağlık Müdürlüğü Kayıtlarından.

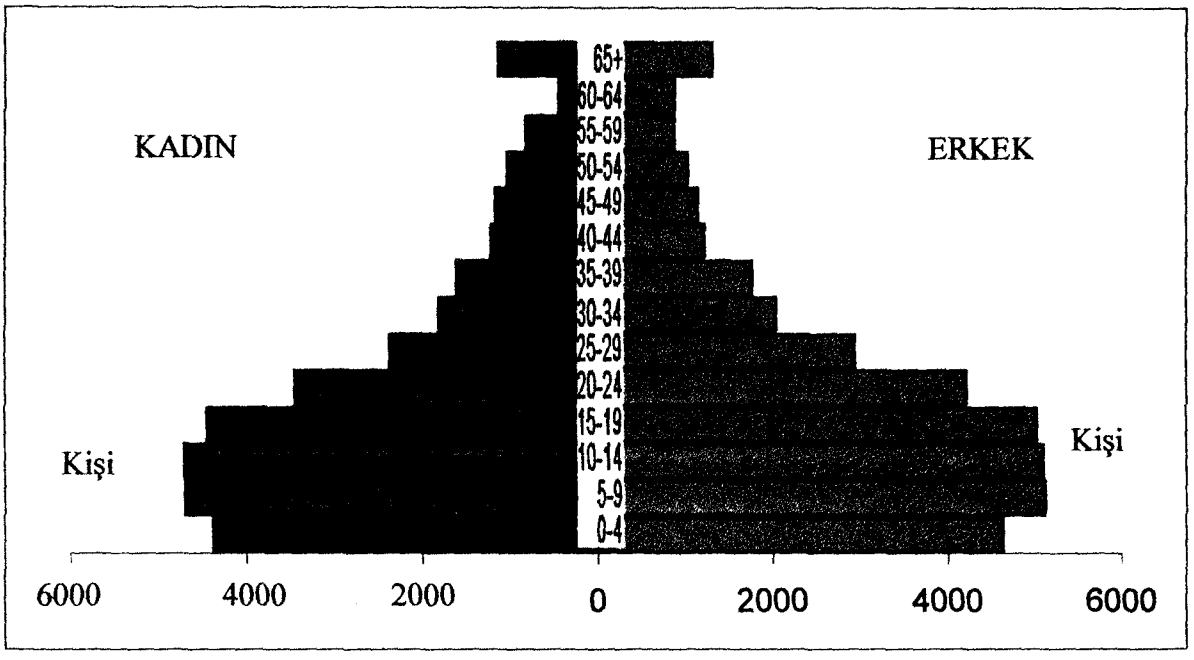

Şekil 2.25: Ağrı Ovası ve Çevresi'nin Kırsal Nüfus Piramidi (1999)

Ağrı Ovası ve çevresi genelinde olduğu gibi kırsal kesimde de yaşlı nüfus Türkiye ortalamasının (% 4.3)[253] altında bir değer göstermektedir. Yaşı 65 ve daha yukarı olan kişilerin oluşturdukları yaşlı nüfus dilimi toplam nüfus içinde, % 3.4 oranındadır. Bu durum da sahada ortalama insan ömrünün ülke geneline göre düşük olduğunu gösterir. Kırsal nüfus içinde, 65 ve daha yukarı yaş dilimlerinde bulunan yaşlıların, % 53.4'ü erkeklerden ve % 46.6'sı kadınlardan oluşmaktaydı. Aynı durum Ağrı ve Eleşkirt ilçe merkezinde daha yüksek bir oranda gözlenmektedir. Nitekim Ağrı kentinde 65 ve daha yukarı yaş dilimlerinde bulunan yaşlıların % 58.4'ünü erkekler ve % 41.6'sınıda kadınlar oluşturmaktaydı.

Araştırma sahası nüfusunun, yarısına yakınının toplandığı Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında bulunan nüfusun yaş yapısı, kırsal nüfusla bir benzerlik gösterirse de, ayrıntıda bazı farklar bulunmaktadır. Söz konusu iki yerleşim biriminde, son yıllarda önemle üzerinde durulan doğum kontrolü ve aile plânlanması konusunda halkın bilinçlenmesine bağlı olarak 0-4 dilimlerinde bulunan nüfus, 5-9 yaş dilimlerinde bulunan nüfustan daha az bir oran göstermektedir. Başka bir anlatımla 0-4 yaş dilimi nüfusun toplam nüfusa oranı % 13.4 iken 5-9 yaş dilimlerini oluşturan nüfus % 15.6 civarındadır. Bu durumun ortaya çıkışında göçlerle kaybedilen nüfusu da göz ardı etmemek gerekir. Ekonomik amaçlı göç hareketine genellikle

[253] ÖZGÜR. M., 2000, a.g.e., Ankara, s.164.

çalışma çağındaki nüfus katılmakla birlikte, doğum oranları üzerinde önemli etkiye sahip bu nüfusun kaybı, çocuk nüfus sayısını da etkileyerek yaş piramidi temelinin daralmasına neden olmuştur.

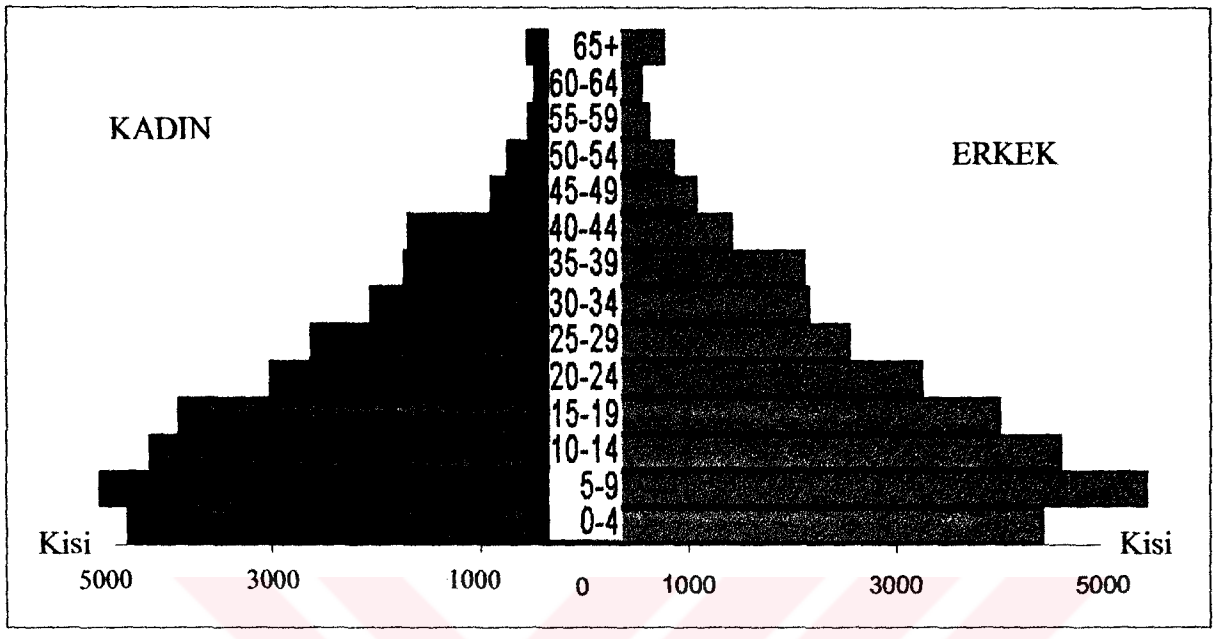

Şekil 2.26: Ağrı Kenti'nin Nüfus Piramidi (1999)

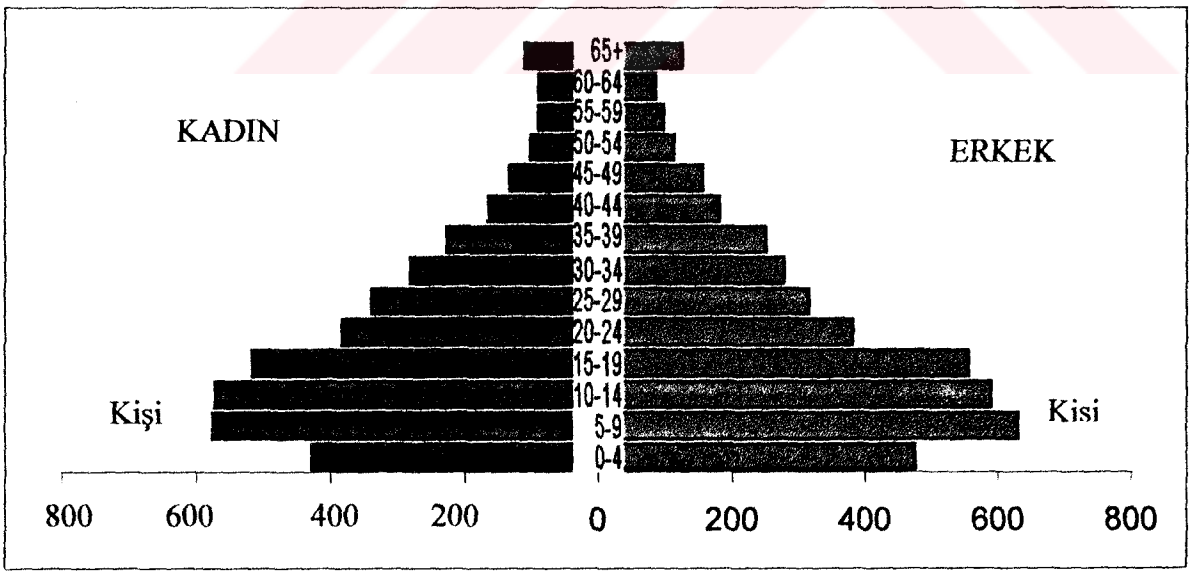

Şekil 2. 27: Eleşkirt Kasabası'nın Nüfus Piramidi (1999)

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Kırsal nüfusta % 55.7 olan yetişkin nüfus oranının, Ağrı ve Eleşkirt'te % 55.5'e düşmesi, merkezilik özelliği nedeniyle istihdam potansiyelinin daha yüksek olduğu söz konusu yerleşmelerin, çevre köy yerleşmelerinden göç almalarına rağmen, daha fazla göç vermelerinin bir sonucudur. Çocuk ve genç nüfus oranlarını etkileyen sosyal ve ekonomik faktörler dolaylı olarak yaşlı nüfus oranını da etkilemiş, Ağrı kent merkezinde % 2.0 olan yaşlı nüfus oranı, Eleşkirt kasabasın da % 2.8'e, kırsal nüfusta ise % 3.4'e yükselmiştir. Araştırma sahası genelinde yaşlı nüfus dilimleri incelendiğinde, erkek nüfusun kadınlara göre daha uzun süre yaşadığı anlaşılmaktadır. Kadın nüfusunun hayatta kalma ümidinin erkeklere nazaran kısa olmasının sebepleri çeşitliyse de, en önemli sebep doğum sayısının yüksek olmasıdır. Ardı ardına 8 veya 10 kez doğum yapan kadın bedenen çok yıpranmaktadır. Yöredeki sağlık ve beslenme standartlarının yüksek düzeyde olmaması gibi faktörler de yaşlı kadın nüfusun hayatta kalma ümidini azaltmaktadır. Ayrıca nüfus dilimleri içinde, erkek nüfus sayısının yüksek oluşunun bir diğer nedeni de, çocuk ve yetişkin nüfus dilimlerindeki erkek nüfus fazlalığıdır.

TABLO 2. 32 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Toplam Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Gruplarına Göre Dağılımı (1999).

YAŞ GRUBU	ERKEK NÜFUS	%'si	KADIN NÜFUS	%'si	TOPLAM NÜFUS	%'si
0 – 4	9530	12.7	9179	13.4	18709	13.0
5 – 9	11166	14.8	9339	13.6	21705	15.1
10 – 14	10286	13.6	9436	13.8	19722	13.7
15 – 19	9575	12.7	8842	12.9	18417	12.8
20 - 24	7811	10.4	6834	10.0	14675	10.2
25 - 29	5798	7.7	5319	7.7	11117	7.7
30 - 34	4469	5.9	4133	6.0	8602	6.0
35 - 39	4122	5.4	3550	5.2	7672	5.3
40 - 44	2815	3.7	2554	3.7	5369	3.7
45 - 49	2375	3.2	2176	3.2	4551	3.1
50 - 54	2002	2.7	1857	2.7	3869	2.7
55 - 59	1578	2.1	1436	2.1	3034	2.1
60 - 64	1448	1.9	1302	1.9	2750	1.9
65+	2192	2.9	1790	2.6	3982	2.7
TOPLAM	**75217**	**100.0**	**68357**	**100.0**	**143574**	**100.0**

KAYNAK: İl Sağlık Müdürlüğü Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

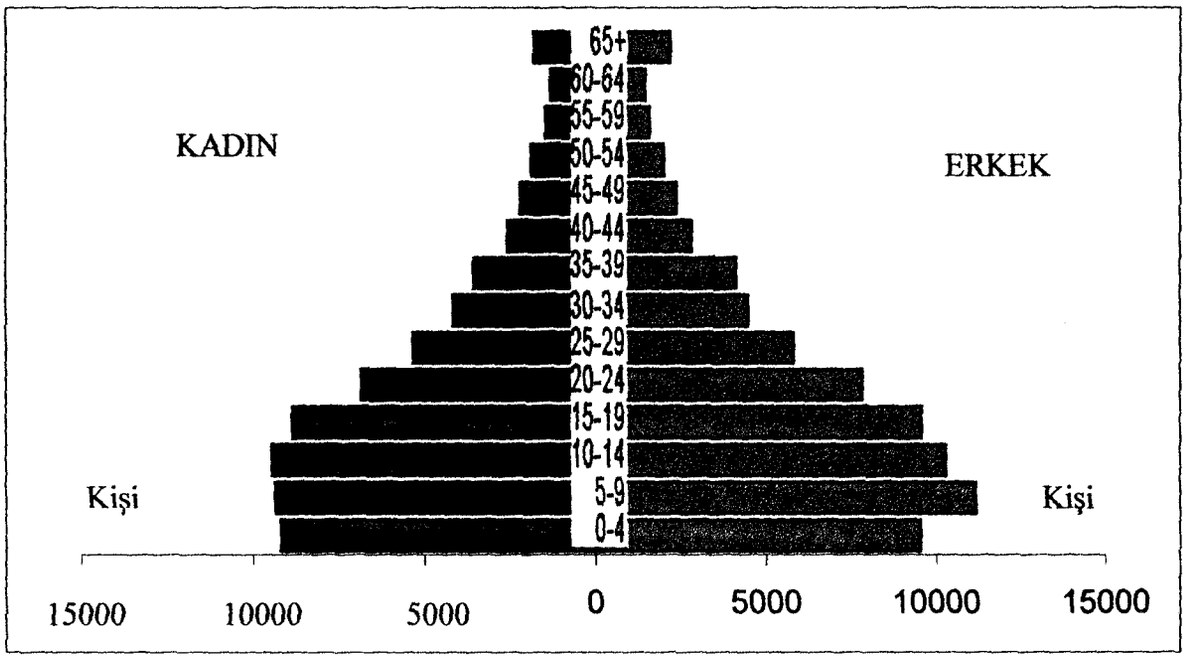

Şekil 2. 28:Ağrı Ovası ve Çevresi'nin Nüfus Piramidi (1999)

Araştırma sahası toplam nüfusunun yaş gruplarına dağılımında şu özellikler dikkati çeker. Ağrı Ovası ve çevresi nüfusunun (1999'da yaklaşık 144 bin kadar) % 40.7'si çocuklar, % 56.6'sı yetişkinler ve % 2.7'side yaşlılar grubunda yer tutmuş bulunmaktadır. Oysa daha önce de belirtildiği gibi bu yaş dilimlerindeki nüfusun 1990'da Türkiye genel nüfusu içindeki payları; sıra ile % 35.0, % 60.7 ve % 4.3 dolayında idi[254]. İlgili tablodan da açıkça anlaşıldığı üzere araştırma sahası nüfusunda, çocuk nüfus kitlesinin toplam nüfustaki payı, Türkiye ortalamasından daha yüksektir. Nüfusun yaş yapısındaki çocuklar ve yaşlılar grubunun, genel nüfustaki payının yüksek olması demek *bağımlı nüfus* oranının yüksek olması demektir. Bu oran ise Ağrı ovası ve çevresi nüfusunda bir hayli yüksektir. Nitekim 1999'da 143575 dolayındaki genel nüfusun % 44.3'lük oranı, veya 63518 kadarı, 0-14 ile 65 ve daha yukarı yaşlarda olan dilimleri oluşturuyordu. Bu da ekonomik alanda aktif olmayan nüfusun, çok yüksek olduğunu gösteriyor.

[254] ÖZGÜR. M., 2000, a.g.e., Ankara, s.164.

2. 2. 4. 2. Nüfusta Bağımlılık Oranları

Ağrı Ovası ve Çevresi'nin nüfus yapısını belirleyen, en önemli parametrelerden biri de, toplam nüfus kitlesi içinde, çeşitli nedenlerle kendisi çalışmayıp, çalışanların üretimini tüketen nüfusu gösteren, bağımlı nüfus oranıdır. Araştırma sahasında çalışma çağı nüfusu 80 056 bağımlı nüfus ise 63 518'dir. Buna göre yöre nüfusunun bağımlılık oranı % 79.6 kadardır ki bu oran, 1990 sayım yılı, Türkiye ortalamasının (% 72) çok üzerindedir (Tablo 2.32). Ancak, bağımlılık oranı değerlendirilirken, nüfusun sosyal, kültürel ve ekonomik koşulları da dikkate alınmalıdır. Çünkü, kırsal kesimde ve de tarım toplumu karakteri taşımayan bir çok ülkede, belli bir emeklilik yaşı olmadığı gibi, üretime katılma çağı da küçük yaşlardan başlamakta ve çok ileri yaşlara kadar sürebilmektedir[255]. Ayrıca aktif nüfus içerisindeki kadın nüfus da en az erkek nüfus kadar üretime katılmaktadır. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda ve aktif nüfusa 10-14 yaş dilimi de eklendiğinde, araştırma sahasın da aktif nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı % 69.5'e yükselmekte, bağımlılık oranı ise % 30.5'e düşmektedir.

Araştırma sahasındaki kırsal nüfusun bağımlılık durumu incelendiğinde, genel olarak bağımlı nüfus kabul edilen ve 0-14 yaş dilimlerinde bulunan 28640 kişinin toplam nüfusun % 40.5'ini teşkil ettiği görülmektedir. Bağımlı nüfus olarak kabul edilen, diğer bir dilimini de yaşlılar oluşturmaktadır. Yaşlı nüfus dilimlerini oluşturan 65 ve üzeri yaşlardaki nüfus ise, toplam nüfusun % 3.4 kadarı olup, düşük bir oran göstermektedir. Buna göre, bağımlı nüfus oranı % 43.9, çalışma çağı nüfusu oluşturan 39680 kişi ise % 56.1 oranındadır. Söz konusu sayısal değerler esas alınarak yapılacak hesaplamada, kırsal nüfustaki bağımlılık oranının % 78.3 olduğu anlaşılır.

Böyle olmakla beraber bölge nüfusu için belirlenen % 73.3'lük potansiyel bağımlılık oranı, gerçeği yansıtmaz. Çünkü tespitlerimize göre yöre nüfusu çok küçük yaşlardan itibaren, yaşlarına uygun olan çeşitli işlerde çalışmaktadır. Bu bakımdan Ağrı Ovası ve çevresindeki aktif nüfusun alt sınırını 10-14 yaş diliminden, yani küçük yaşlardan başlatmanın bir sakıncası olmayacağı kanaatindeyiz. Yaşlı nüfusta ise belli bir sınırlama koymak oldukça zordur. Bu durum dikkate alındığında ve kırsal nüfustaki aktif nüfusa 10-14 yaş dilimi de eklendiğinde, bağımlı nüfus oranı % 30.1'e düşmekte, aktif nüfusun toplam nüfus içerisindeki oranı ise % 69.9'a yükselmektedir.

---

[255] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s.166.

Ağrı ve Eleşkirt yerleşmelerinde bulunan, faal veya çalışma çağı nüfus % 55.3 oranındadır. Buna karşılık, bağımlı nüfus dilimlerini teşkil eden 0-14 ve 65 yaşın üzerindeki nüfus ise toplam nüfusun % 44.7'sini oluşturur. Çalışma çağı nüfusu olarak da bilinen aktif nüfus ile üretici kabul edilen nüfus arasındaki bağımlılık oranı incelendiğinde ise, Ağrı'da bağımlı nüfus oranının % 80.8 oranında olduğu görülür. Dolayısıyla büyük bir bağımlı nüfus kitlesine sahip olan kentsel nüfusta her bir kişi, kendisi ile birlikte 18 kişinin geçimini temin etmektedir. Oysa daha öncede ifade edildiği gibi Türkiye genelinde bağımlı nüfus oranı, 1990 yılı itibariyle % 72 dolayındaydı. Ülke ortalamasından yüksek olan bağımlı nüfus oranının, bölgede boyutları oldukça büyük olan, sosyal ve ekonomik problemlere yol açmaktadır.

TABLO 2. 33. Ağrı Ovası ve Çevresi Nüfusunun Geniş Aralıklı Yaş Grupları Dağılışı (1999)

	YAŞ GRUBU	ERKEK NÜFUS	%'Sİ	KADIN NUFUS	%'Sİ	TOPLAM NÜFUS	%'Sİ
Ağrı Kent Nüfusu	0 – 14	14426	22.3	13173	20.4	27599	42.8
	15 –64	18586	28.7	17062	26.5	35648	55.2
	65+	762	1.2	544	0.8	1306	2.0
	Toplam	33774	52.3	30779	47.7	64553	100.0
Eleşkirt Kasabası	0 - 14	1697	20.5	1600	19.3	3297	39.9
	15 - 64	2416	29.2	2342	28.3	4728	57.2
	65+	126	1.5	109	1.3	235	2.9
	Toplam	4239	51.3	4021	48.7	8260	100.0
Kırsal Nüfus	0 - 14	14859	21.0	13781	19.5	28640	40.4
	15 - 64	21041	29.7	18639	26.3	39680	56.0
	65+	1304	1.8	1137	1.6	2441	3.4
	Toplam	37204	52.6	33557	47.4	70761	100.0
Toplam Nüfus	0 - 14	30982	21.6	28554	19.9	59536	41.4
	15 - 64	42043	29.2	38013	26.4	80056	55.8
	65+	2192	1.6	1790	1.2	3982	2.8
	Toplam	**75217**	**52.4**	**68357**	**47.6**	**143 574**	**100.0**

KAYNAK: Ağrı İl Sağlık Müdürlüğü Verilerinden Derlenmiştir.

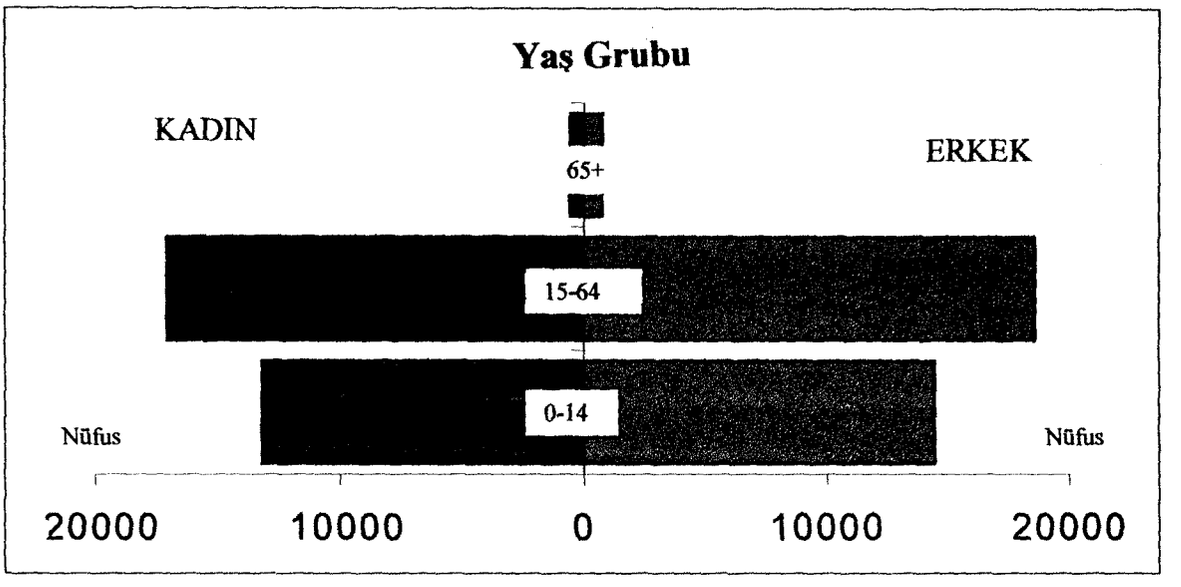

Şekil 2.29 : Ağrı Kent Nüfusunun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1999)

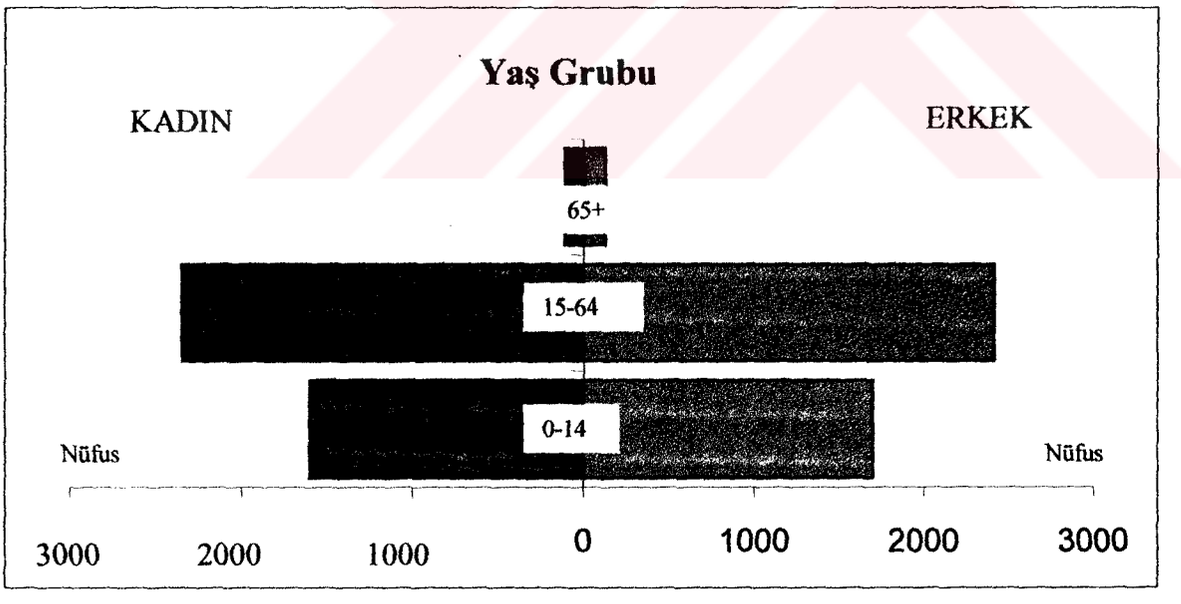

Şekil 2.30 : Eleşkirt Kasabası Nüfusunun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1999)

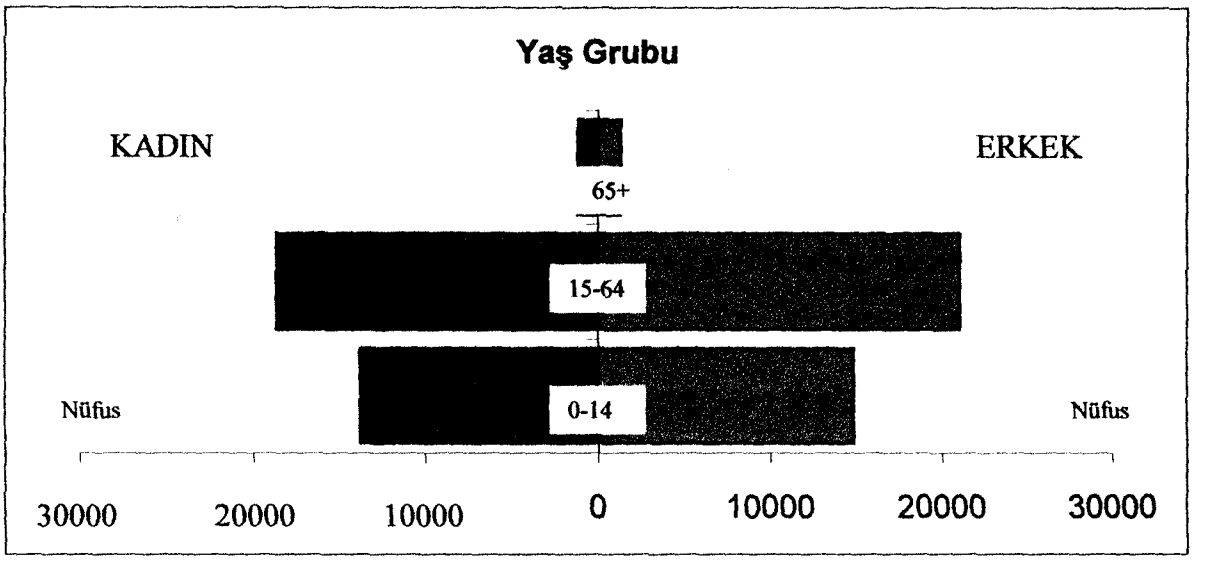

Şekil 2. 31: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Nüfusun Geniş Aralıklı Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1999)

Araştırma sahasının tek kentsel merkezi olan Ağrı'da, çocuk yaş dilimlerini oluşturan 0-14 yaş grubu 27599 kişi ve 65 yaşın üzerindeki yaşlılar grubu ise 1306 kişiden oluşmaktadır. Buna göre çalışma çağı nüfus olarak kabul edilen 15-64 yaş dilimi 35648 kişi olup, toplam nüfus içindeki oranı da % 55.2'dir. Ağrı kentinde, belirtilen veriler esas alınarak hesaplanan bağımlı nüfus oranı ise, % 81.1 ile, ülke ortalamasının çok üzerinde bir değer göstermektedir. Ancak, kentsel yerleşim bölgesindeki çalışma çağı nüfusunun tümü fiilen çalışan nüfus anlamına gelmez. Çünkü, askerlik, öğrenim, iş bulamamak, bazı çevrelerde kadının çalışmasının uygun bulunmaması ve benzeri nedenlerle, 15-64 yaş grubu içine girdiği halde çalışmayan çok sayıda nüfus vardır. Özellikle iş bulamama sorunu, araştırma sahasından olan göçlerin temel nedenleri arasındadır.

Nitekim, yapılan detaylı bir değerlendirme sonucunda, Ağrı kentinde çeşitli sektörlerde çalışan nüfusun 19 841 kişi kadar olduğu tespit edilmiştir. Halbuki çalışma çağında olduğu kabul edilen 15 – 64 yaş dilimlerindeki nüfus miktarı, 1999 yılında 35648 kişiyi aşmıştı. Dolayısıyla, çalışan veya gerçek manada üretici olduğu kabul edilen nüfus esas alındığında, Ağrı kentindeki bağımlı nüfus oranının % 221.7'ye ulaştığı görülür. Diğer bir ifadeyle 1999 yılında çalışan her bir kişi, kazancını 6.4 kişi ile paylaşmak durumundaydı.

Eleşkirt kasabasında ise durum pek farklı değildir. Kasabada 0 - 14 ve 65 yaşın üzerindeki nüfus dilimleri toplamı 3532 kişidir. Çalışma çağı nüfus ise 4728 kişi ile % 57.2'lik bir oran teşkil etmektedir. Buna göre, kasabadaki bağımlı nüfus oranı % 74.7 olarak hesaplanmakta ve Türkiye ortalamasına yakın bir değer göstermektedir. Ancak yapılan

tespitlere göre Eleşkirt kasabasında 1999 yılı itibariyle belirli bir işte çalışan kişi sayısı 3232, çalışmayanların sayısı ise 5028 kişidir. Dolayısıyla gerçeğe en yakın olan bağımlılık oranı % 155, her bir çalışan kişinin üretimini tüketen nüfus ise kendisi ile birlikte 4.5 kişidir. Çünkü çalışma çağı nüfusu içinde, lise öğrencileri, askerler ve ev kadınları ile çeşitli nedenlerle çalışmayan önemli bir nüfus kitlesi bulunmaktadır. Bu nedenle nüfusun bağımlılık oranı oldukça yüksek bir değer göstermektedir.

Bu açıklamalar ışığında, Ağrı Ovası ve çevresi nüfusunun, genç ve dinamik yapıda olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, nüfusun bu özelliği, bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Nitekim büyük boyutlara ulaşan işsizlik sorunu, bağımlı nüfus oranını arttırırken, aynı zamanda da çalışma çağı nüfus içindeki, açık ve gizli işsizler kitlesini, büyük kentlere yönlendirmektedir. Ancak işsizler kitlesinin büyük bir çoğunluğu vasıfsız olduğundan, genellikle gündelik işler haricinde iş bulamamakta ve bağımlı nüfus olarak, aileler üzerinde ekonomik bir baskıya yol açmaktadırlar. Kuşkusuz bölgede meydana gelen göç hareketlerinin, temel nedenlerinden biri de, ekonomik kaynakların ve üretimin çok kişi arasında paylaşılması zorunluluğudur[256].

2. 2. 4. 3. Aile Büyüklükleri

Ağrı Ovası ve çevresinde, sağlık ocağı kayıtlarına göre, 1999 yılında 143574 kişilik bir nüfus kitlesi bulunmaktaydı. Toplam nüfusun 64553'ü Ağrı kentinde, 8260'ı Eleşkirt kasabasında yaşarken, 70761'i de kırsal alanda bulunan köy ve diğer kır yerleşmelerinde ikamet etmekteydi. Aynı yılda, söz konusu nüfus kitlesinin oluşturduğu aile sayısı, yaklaşık 19 696 civarındaydı. Buna göre araştırma sahasında ortalama aile büyüklüğü 7.3 kişi kadardı. Bu değer 5.0 kişi kadar olan Türkiye ortalaması ile 7.0 kişi [257] civarında olan Doğu Anadolu ortalamasının üzerindedir. Kuşkusuz, nüfus yapısında standart bir aile büyüklüğünden söz edilemez[258]. Çünkü aile bireyi sayısının az veya çok olması, ailelerin; ekonomik, sosyal ve kültürel yapılarıyla, gelenek ve görenekler ile yakından ilgilidir. Gerçekten de araştırma sahasındaki yerleşmelerde 2-3 çocuk sahibi aileler bulunduğu gibi, 12-16 çocuklu aileler de bulunmaktadır.

---

[256] ARINÇ. K., 1991, a.g.e. , Erzurum, s. 126.
[257] D.İ.E. 1988, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Ağrı, Ankara, s.25
[258] DOĞANAY, H.,1997,a.g.e.,İstanbul, s. 114.

TABLO 2. 34: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Ortalama Aile Büyüklüğünün Yerleşme Birimlerine Göre Dağılımı (1999)

YERLEŞMENİ ADI	NÜFUS MİKTARI (1997)	AİLE SAYISI (1999)	ORT. AİLE BÜYÜKLÜĞÜ	YERLEŞMENİN ADI	NÜFUS MİKTARI (1997)	AİLE SAYISI (1999)	ORT. AİLE BÜYÜKLÜĞÜ
Ağrı	63828	9966	6.4	**Eleşkirt**	8260	1252	6.6
Ağılbaşı	174	19	9.2	Kazlı	577	82	7.0
Ahmetbey	266	30	8.9	Kocataş	322	45	7.3
Akbulgur	327	41	7.9	Koçbaşı	17	4	4.2
Akçay	214	21	10.2	Konuktepe	281	28	10.0
Akyumak	529	54	9.7	Körpeçayır	151	20	7.5
Alagün	287	306	7.9	Köşk	188	30	6.6
Alakoyun	442	33	13.4	Kumlugeçit	475	42	11.3
Alkuşak	67	9	7.4	Kumlupınar	82	9	9.1
Altınçayır	297	19	15.6	Mollaali	115	10	11.5
Anakaya	302	38	7.9	Mollahüseyin	248	30	8.2
Arakonak	254	29	8.8	Mollaosman	336	33	10.2
Arifbey	160	19	5.4	Mollasüleyman	969	118	8.2
Aslangazi	678	55	7.9	Murat	734	88	8.3
Aşağıağadeve	589	42	14.0	Murathan	481	65	7.4
Aşağıdörmeli	261	28	9.3	Oğlaklı	560	71	9.3
Aşağıkarabal	545	80	6.8	Oklavalı	960	82	8.4
Aşağıkent	258	28	9.2	Oltubayır	191	25	5.2
Aşağıkopuz	470	53	8.8	Ortakent	278	23	12.0
Aşağıpamuktaş	226	19	11.9	Ortayokuş	558	76	7.3
Aşağısaklıca	513	61	8.4	Ozanlar	430	69	6.2
Aşağıyoldüzü	334	44	7.6	Övündük	-	-	-
Aşkale	1470	172	8.8	Özbaşı	132	17	7.7
Aşşağıküpkıran	1118	143	7.8	Öztoprak	198	26	7.6
Aydoğdu	466	53	8.7	Özveren	368	52	7.2
Badilli	549	58	9.5	Palakçayırı	143	13	11.0
Balıksu	594	60	9.9	Pirabat	998	103	9.6
Balkaynak	23.7	27	8.7	Ramazan	587	69	8.5
Ballıbostan	1197	124	9.6	Sabuncu	21	3	7.0
Baloluk	840	141	5.9	Sadaklı	738	73	10.1
Başçavuş	475	76	6.2	Sağırtaş	42	4	10.5
Başkent	272	33	8.2	Salkımlı	172	19	9.1
Beşbulak	186	22	8.5	Sarıbuğday	281	45	6.4
Beşiktepe	204	35	5.8	Sarıca	362	47	7.7
Bezirhane	548	43	12.7	Sarıdoğan	164	21	7.8
Boztoprak	703	60	11.8	Sarıharman	382	25	15.2
Bölükbaşı	306	39	7.8	Sarıtaş	143	15	9.5
Cumaçay	586	71	8.4	Seyithanbey	556	52	10.7
Çakıroba	485	62	7.8	Soğan	204	25	8.2
Çamurlu	426	64	6.7	Soğan	210	41	5.1
Çatalipaşa	488	58	8.4	Söbetaş	265	32	8.2
Çatalpınar	389	44	8.8	Söğütlü	232	29	8.0
Çayırköy	154	14	11.0	Suçatağı	263	25	10.5
Çiftepınar	169	25	6.7	Sultanabat	226	27	8.3
Çobanbeyi	63	15	4.2	Süzgeçli	403	59	6.0
Çukuralan	793	97	8.2	Taştekne	710	88	8.6
Çukurçayır	516	81	6.4	Taypınar	141	16	8.8
Dalkılıç	597	47	8.4	Telisiirt	73	10	7.3
Dedemaksut	354	38	9.3	Tezeren	971	141	6.9
Değirmenoğlu	651	73	8.9	Toprakkale	2342	277	8.5
Doğutepe	632	63	10.0	Tükenmez	422	36	11.7
Dolutaş	339	48	8.2	Uçarkaya	349	30	12.3
Dönerdere	331	35	9.5	Uğurtaş	226	21	10.7
Dumanlı	146	16	9.2	Uludal	295	34	8.6
Düzağıl	95	100	9.5	Uzunveli	661	74	8.9
Düzyayla	368	48	7.6	Uzunyazı	465	50	9.3

Eğribelen	471	67	7.0	Yakınca	1090	125	8.7
Ekincik	557	72	7.7	Yalnızkonak	184	23	8.0
Eliaçık	1056	132	8.2	Yanıkdere	378	45	8.4
Ergözü	1057	101	104	Yaylaköy	105	20	5.2
Esenköy	372	72	5.1	Yazıcı	236	28	8.4
Eskiharman	554	61	9.7	Yazılı	610	116	5.2
Geçitalan	220	50	4.4	Yelkesen	625	69	9.1
Goncalı	1773	203	8.9	Yeşilova	812	102	8.1
Gözaydın	148	15	9.8	Yığıntaş	190	25	7.6
Gümüşyazı	645	66	9.7	Yığıntepe	165	29	5.7
Güneykaya	293	36	8.1	Yoğunhisar	331	42	7.9
Güneysu	150	17	8.8	Yolugüzel	204	28	7.3
Güvence	279	41	6.8	Yoluyazı	330	38	8.7
Güvendik	231	29	7.9	Yoncalı	706	92	7.6
Hacısefer	36	4	9.0	Yorgunsöğüt	-	-	-
Hanoba	208	14	14.8	Yukarıağadeve	551	51	12.05
Hasanpınarı	391	44	8.2	Yukarıdörmeli	373	43	8.6
Haydaroğlu	603	70	8.6	Yukarıkopuz	64	8	8.0
Hıdır	322	45	7.1	Yukarıküpkıran	1196	158	7.5
Hürriyet	405	51	7.9	Yukarıpamuktaş	158	10	15.8
İkizgeçe	721	87	8.3	Yukarısaklıca	280	35	8.0
İkizgöl	238	33	7.2	Yukarıyoldüzü	464	54	8.6
Kalender	515	68	7.5	Yurtpınar	242	29	8.3
Kanatgeren	28	4	7.0	Yücekapı	1560	225	6.9
Karasu	946	111	8.5	Ziyaret	378	51	7.4
Kavacık	396	27	14.6				
Kavakköy	249	26	9.6	**KIRSAL**	**70761**	**8477**	**8.3**
Kayabey	396	48	8.2	**KASABA**	**8260**	**1253**	**6.6**
Kayayolu	342	42	8.1	**KENT**	**64553**	**9966**	**6.5**
Kaynaklı	97	13	7.5	**TOPLAM**	**143574**	**19696**	**7.3**

KAYNAK: DİE. Verileri ve Sağlık Ocakları Kayıtlarından Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Kırsal alanlarda nüfus miktarı ve aile sayısının birbirine oranlaması ile elde edilen ortalama aile büyüklüğü yaklaşık 8.3 kişidir. Ortalama aile büyüklüğünün, köy veya mezralar bazında karşılaştırılması halinde ise aralarında önemli bir farkın bulunmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kırsal nüfustaki aile büyüklükleri, bazı yerleşim birimlerinde ortalamanın çok üzerinde değerler göstermektedir. Yapılan tespitlere göre, 29 köy yerleşmesinde veya toplam köy sayısının % 17.4'ünde, ortalama aile büyüklüğü 10 kişinin üzerindedir. Ortalama aile büyüklüğü yaklaşık 8.3 ile 10.0 arasında değişen köy sayısı ise 61 olup, toplam köy sayısının % 36.5'ni teşkil etmektedir. Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre Ağrı ili genelinde mevcut aile sayısı, 1990 yılında 58069 kişi civarındaydı.

Ağrı ilinin bu devredeki nüfusu 449870 kişi olduğuna göre, ortalama aile büyüklüğü yaklaşık 7.8 kişidir[259]. Aynı dönemde Doğu Anadolu da ortalama aile büyüklüğünün 7.0 kişi ve Türkiye genelinde ise 5.0 kişi olduğu dikkate alındığından, sahanın kırsal kesiminde

[259] DİE., 1998 Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Ağrı, Ankara, s.25.

gerek Türkiye ve gerekse Doğu Anadolu ortalamasından daha yüksek olan ortalama aile büyüklüğünün, ekonomik faktörler yanında bazı sosyal ve toplumsal değer yargıları ile yakın ilgisi bulunmaktadır.

Aile büyüğünün, kırsal kesimde yüksek değerler göstermesinin nedeni, bölgede bileşik aile[260] yapısının veya ataerkil aile tipinin geleneksel olarak korunmasıyla açıklanabilir. Bu özellikteki aile yapısı temelde geleneklere bağlı olarak ortaya çıksa da, günümüzde ekonomik nedenlerin bu yapının korunmasında önemli bir rol oynadığı dikkati çeker[261]. Gerçekten kırsal kesim ailelerinin, bir çok yapı gerecinin çevreden sağlanmasına rağmen, ikinci bir ev yapmaya güçleri yetmemektedir. Araştırma sahası genelinde aile büyüklüğünün yüksek olduğu yöreler, genellikle dağlık yöreler olup her biri ayrı birer kapalı ekonomik çevre özelliği taşımaktadır. Büyük çoğunlukla tarım alanlarından yoksun olan ve geçimlerini hayvancılıkla karşılayan bu yörelerde, aile büyüklüğü 8.3'den yüksektir. Akçay, Hanoba, Ortakent, Sarıharman, Yukarı Pamuktaş ve Alakoyun gibi köy yerleşmelerinde ise ortalama aile büyüklüğü 10'dan fazladır.

Araştırma sahasının kırsal yerleşmelerinde yaşayan ailelerin, özellikle hayatta bulunan dede-nine ve bunların evli çocukları ile torunlarının, aynı meskende birlikte yaşadıkları dikkati çekmektedir. Bileşik aile tipi veya ataerkil aile tipi olarak da tanımlanan, söz konusu geniş aile tipi, kırsal yerleşmelerde aile sayısının % 50-55 gibi büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadır.

Kırsal nüfus içerisinde, ortalama aile büyüklüğünün yüksek oluşu, sadece bileşik aile yapısıyla ilgili değildir. Çünkü kırsal alanlarda yaşayan çekirdek ailelerde, genellikle çocuk sayısının yüksek oluşu da, aile büyüklüğünü etkileyen önemli bir faktör olarak belirmektedir. Bunun dışında, özellikle anne ve babaların erkek çocuk sahibi olmak istemeleri, ailede çocuk sayısının artmasında etkili olan önemli bir faktördür. Gerçekten de yörede aile büyüklüğü 10 kişinin üzerinde olan bir çok ailenin, bu denli kalabalık bir nüfus kitlesine sahip olmasında, erkek çocuk sahibi olma isteğinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Ağrı ovası ve çevresinde çok evliliğin yaygın oluşu ile birlikte, aşiret yapısı ve kan davası gibi toplumsal olaylar da, ailelerin özellikle erkek çocuğa sahip olma isteklerini artırmakta, bu durum da aile bireyi sayısının artmasına neden olmaktadır.

---

[260] DİE.,1998,Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Ağrı, Ankara,s. 25

[261] SARAN, N., 1984, Köylerimiz. İstanbul Üniv.Edebiyat Fak.Yay. No: 3322,İstanbul, s. 153.

Araştırma sahasında, ortalama aile büyüklüğü 8.3 kişiden daha az olan yerleşme sayısı 77 olup, toplam köy sayısının % 46.1'ni teşkil etmektedir. Bu tip yerleşmelerin , Söğütlü, Sarıca, Sabuncu , Yukarı Kopuz, Süzgeçli, Soğan, Koçbaşı, Çobanbeyi köyleri gibi genellikle aşırı göç veren yerleşmeler olduğu görülür. Yer yer de, yöre ortalamasının çok altında kalan, ortalama aile büyüklüğüne sahip olan köy yerleşmelerinde, çalışma çağına gelmiş erkek nüfus yanında , daha önce belirtilen nedenlerle çekirdek ailelerinde göç ettiği tespit edilmektedir. Ayrıca, bölgedeki aşiret yapısından uzak ve genellikle Kafkasya dan gelen göçmenlerin oluşturduğu bir kısım köy yerleşmelerinde, kültür seviyesinin nispeten yüksek olması da, ortalama aile büyüklüğünün az olmasında etkili olmaktadır. Nitekim, Esenköy, Geçitalan , Otlubayır ve Yazılı gibi köylerde ortalama aile büyüklüğü 4 ila 6 arasında değişmektedir.

Aile nüfus sayısı büyüklükleri sosyal ve ekonomik nedenlere bağlı olarak bölgelere hatta kent ve kır yerleşmelerine göre de farklılıklar göstermektedir. Nitekim, Ağrı Ovası ve çevresinde bulunan, Ağrı kentinde ortalama aile büyüklüğü 6.5 kişi, Eleşkirt kasabasında ise 6.6 kişi civarındadır. Ağrı kentinde, ortalama aile büyüklükleri incelendiğinde, elde edilen değerlerin mahallelere göre oldukça farklı olduğu görülür. Nitekim, Askeri lojmanlar, Polis lojmanları, Batıkent , Şeker Fabrikası, Anadolu lisesi Eğitim fakültesi lojmanlarının yer aldığı Fırat mahallesi ile kent merkezi ve bir çok resmi kuruluş ve lojmanların yoğunlaştığı Leylekpınar mahallesinde ortalama aile büyüklüğü, Türkiye ortalamasından daha düşük olup, yaklaşık 4.5 kişidir. Halbuki genellikle kırsal nüfusun, göç ettikten sonra yerleşim alanları durumunda olan ve tarımsal karakterini koruyan Yüzüncü Yıl ve Mehmet Akif Ersoy mahallelerinde 7.9 ve 11.4 gibi yüksek ortalama aile büyüklükleri görülmektedir (Tablo 2. 35).

Kırsal kesimdeki bileşik aile yapısına karşılık, kentsel yerleşmede çekirdek aile yapısı hakimdir. Ancak unutmamak gerekir ki, ülkemizin sadece kırsal kesiminde değil, nüfusu 100 bini aşan kentlerde bile bileşik aile yapısı, bugün de pek çok ailede halen önemini korumaktadır[262]. Örneğin Ağrı kent yerleşmesinin bazı mahallelerinde (Fırat ve Leylekpınar) aile büyüklüğü 5 hatta 4.4'e kadar düşmektedir. Ancak sahada yaptığımız araştırmalar, Ağrı kentinde bile köyleriyle bağlarını koparmamış, köydeki yaşama tarzını aynen kente taşımış ailelerin çoğunlukta olduğunu göstermektedir. Örneğin, Kurtuluş

[262] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. , İstanbul, s. 164.

mahallesi ve Yüzüncü Yıl mahallelerindeki birçok evde 12 ila 16 kişilik ailelerin, aynı çatı altında barındıkları tespit edilmiştir.

TABLO 2. 35: Ağrı Kenti ve Eleşkirt Kasabası'nda Mahallelere Göre Aile Büyüklerinin Dağılımı (1999)

MAHALLELER	NÜFUS SAYISI	AİLE SAYISI	ORTALAMA AİLE BÜYÜKLÜĞÜ
Ağrı Kenti			
Abide	3347	607	5.5
Alpaslan	5748	711	8.1
Bahçelievler	1891	325	5.8
Cumhuriyet	2926	571	5.1
Fatih	7302	1056	6.9
Fevziçakmak	2966	497	6.0
Fırat	3863	793	4.9
Gazi	3711	546	6.8
Hürriyet	2268	433	5.2
Kazımkarabekir	5423	878	6.2
Kurtuluş	3272	416	7.9
Leylekpınar	1398	317	4.4
Mehmet Akif Ersoy	2821	247	11.4
Murat	4058	600	6.8
Sıtkiye	3406	486	7.0
Yavuz	2969	573	5.2
Yüzüncüyıl	7184	904	7.9
TOPLAM	**64553**	**9966**	**6.5**
Eleşkirt Kasabası			
Esentepe	650	96	6.8
Hürriyet	1470	226	6.5
İstiklal	1048	186	6.2
Karşıyaka	2080	303	6.9
Kazımkarabekir	336	35	9.6
Lozan	1098	161	6.8
Müftüselim	1478	246	6.0
TOPLAM	**8260**	**1253**	**6.6**

KAYNAK: İl Sağlık Müdürlüğü Kayıtları

Ağrı kentinde 17 mahallenin 2'sinde aile büyüklüğü 5'den fazla , 5'inde daha az, 5'inde 6'dan fazla, 3'ünde 7'den fazla, 1'inde 8'den fazla ve 1'inde de 11'den fazla olarak tespit edilmiştir. Mahalleler arasında aile büyüklüğü ortalamanın (6.5) üzerinde değer gösteren Alpaslan, Fatih, Gazi, Kurtuluş, Murat, Sıtkiye ve Mehmet Akif Ersoy mahalleleri son dönemlerde kırsal yerleşmelerden büyük ölçüde göç alan ve adeta birer köy görünümünde olan yerleşme üniteleridir. Nitekim, Ağrı – Van karayolunun batısında yer alan Yüzüncü Yıl mahallesi kırsal kesimden gelen ailelerin yerleşmesiyle güneye doğru dağınık ve yatay bir büyüme göstermektedir. Aynı şekilde kentin güneyinde yer alan Fatih mahallesinin de plânsız bir yerleşme şeklinin geliştiği ve inşa edilen konutların büyük

çoğunluğunun köy konutlarına benzer olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla büyük çoğunluğu iki oda ve bir salondan oluşan bu konutlarda dede, nine, çocuklar ve torunlardan oluşan oldukça kalabalık bir aile ikamet etmektedir.

Araştırma sahasında Ağrı kentinden sonra, ikinci büyük nüfuslu yerleşme olan Eleşkirt ilçe merkezi; 7 mahalleden oluşmakta olup, ortalama aile büyüklüğü 6.6 kişi civarındadır. İlçe merkezinde ortalama aile büyüklüğünün mahallelere göre dağılımı incelendiğinde, Kazım Karabekir mahallesinin, Eleşkirt İlçesinin ortalama aile büyüklüğünden çok daha yüksek bir değer gösterdiği anlaşılır. Kasabanın kuzeybatısında yer alan Kazım Karabekir mahallesi bir köy görünümünde olup, ortalama aile büyüklüğü 9.6 kişidir. Adı geçen mahallede, tarım faaliyetleri başlıca geçim kaynağı olduğundan, günlük ihtiyaçların giderildiği 3 – 4 bakkal dışında, ticari iş yeri bulunmamaktadır. Kırsal karakterli yerleşmelerin bütününde olduğu gibi, söz konusu mahalle yerleşmesinde de, çok fazla iş gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla çoğunluğu oluşturan bileşik aileler yanında, çok çocuklu çekirdek aileler de önemli bir oran teşkil etmektedir.

Eleşkirt kasabasında bulunan diğer mahallelerde ise, aile büyüklüğü fazla değildir. Kazım Karabekir mahallesi dışında kalan altı mahallede, ortalama aile büyüklüğü 6.0 – 6.9 arasında değişmektedir. Söz konusu mahalleler arasında en düşük ortalama aile büyüklüğüne sahip olan Müftüselim ve İstiklal mahalleleri kentsel fonksiyonların ve kentsel hayat tarzının en çok geliştiği kesimler olup, toplam konut sayısının % 34.5'ine sahip bulunmaktadırlar. Oysa söz konusu konutlarda ikamet eden nüfus, toplam nüfusunu % 31.8'i kadardır. Ortalama aile büyüklüğü 6.0 olan Müftüselim mahallesi ile 6.2 civarında olan İstiklal mahallelerinde, genellikle kamu işyerlerinde çalışan memur aileleri oturmaktadır.

Sonuç olarak denilebilir ki, Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında belirlenen ortalama aile büyüklüğünün kırsal kesime göre düşük olmasının nedeni, çoğunlukla göçlerle artan kent nüfusunda çekirdek aile sayısının fazla oluşudur. Kırsal kesimde ortalama aile büyüklüğünün 5'ten az olduğu yerleşmelerde ise, genellikle yetişkin işsiz bireylerini göçlerle kaybeden aile sayısının fazla oluşu ile ilgilidir.

2. 2. 4. 4. Nüfusun Eğitim Durumu

Nüfusun eğitim durumu, toplum kalkınmasının hızını belirleyici bir özellik olarak düşünülmelidir. Kalkınma unsurları, ancak iyi eğitilmiş bir nüfus kitlesi sayesinde ortaya çıkarılabilir, harekete geçirilebilir veya yönlendirilebilir. Onun içindir ki, nüfusun eğitim

kalitesinin yüksek olması çok önemlidir. Her çağda toplumların gelişmişlik durumu ile bilgiye ve eğitime verilen değer arasında, doğru orantı sezilmektedir. Eğitilen, beceri kazandırılan ve bunu üretime dönüştüren toplumlar her dönemde diğer toplumlara nazaran daha ileri seviyelere ulaşmışlardır[263].

Araştırma sahası nüfusunun eğitim düzeyinin belirlenmesinde, özellikle eğitim ve öğretim faaliyetlerinin odaklaştığı kurumların, geçmişteki ve bugünkü durumunun ortaya konulması yararlı olacaktır. Bölgede yakın geçmişteki eğitim kurumları hakkında elde yeterli kaynak bulunmamasına rağmen, salnamelerden eğitim kurumlarının özelliği ve sayısı ile ilgili istatistiki bilgilerin kısmen temini mümkün olabilmektedir.

Nitekim 1872 tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesine göre, Karakilise'de (Ağrı) 2 sübyan mektebi, Toprakkale'de (Eleşkirt) ise, 2 sübyan mektebi ve 1 rüştiyenin olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şeklide 1900 tarihli Erzurum Vilayeti Salnamesi'nde, Karakilise'de, 2 sübyan mektebi, Toprakkale'de ise bir rüştiye ve üç medresenin olduğu belirtilmektedir. Ayrıca 19. yüzyılın sonunda Anadolu'da yaptığı gezilerden sonra yazdığı 5 ciltlik eserinde bölgelerdeki eğitim kurumlarından bahseden CUINET, Karakilise'de 2 ilkokul, Toprakkale'de ise 6'sı Müslümanlara ve 4'ü gayr-ı müslimlere ait olan 10 ilkokulun bulunduğunu belirtmektedir[264].

Doğu Anadolu Bölgesi içerisinde, gerek coğrafi durumu ve gerekse sınır bölgesi olması nedeni ile Ağrı ve çevresinde Cumhuriyet öncesinde ve Cumhuriyetinin ilanından sonraki yıllarda eğitim alanında önemli bir hareketlilikten söz etmek imkânsızdır. Salnamelerden de anlaşıldığı üzere, Cumhuriyet öncesi dönemlerde çok sınırlı olarak gerçekleştirilen eğitim ve öğretim faaliyetleri, cumhuriyetin ilanından sonra da, ülkenin diğer bölgelerine göre önemli bir yoğunluk kazanamamıştır.

Ancak, Ağrı'da Cumhuriyet öncesi dönemlerde yoğun olarak sürdürülen ve gönüllü kişi ve hayır kurumlarınca yürütülen, fakat yarı formal sayılan ve cumhuriyetin ilanından sonra da devam eden bir eğitim faaliyeti vardı. Ücretsiz ve yatılı olarak medreselerde sürdürülen bu eğitimle, daha çok din adamı yetiştiriliyordu. Söz konusu dönemlerde okuma – yazma oranı genel olarak çok düşük olmakla birlikte, bu oranın kadınlarda daha düşük seviyelerde olduğu anlaşılmaktadır. Okuma – yazma bilenlerin sayısı günümüzde olduğu gibi, geçmişte de kentten köye, büyük yerleşim yerlerinden küçük yerleşim birimlerine,

---

[263] ÖZGÜR. E. M., 2000, a.g.e., Ankara, s.168.
[264] Ağrı Milli Eğitim Müdürlüğü, 1998,Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, Ağrı,s.152.

ovalık alanlardaki yerleşim sahalarından dağlık kesimdeki kır yerleşmelerine doğru bir azalma gösteriyordu.

Cumhuriyetin ilanından itibaren ülke genelinde yeni bir sisteme kavuşan çağdaş eğitim ve öğretim faaliyetlerine, araştırma sahasında 1926 yılında Karaköse (Ağrı) ilçe merkezinde açılan Selçuk İlkokulu'nda başlandığı dikkati çeker. Selçuk İlkokulu günümüzde Eğitim Araçları Başkanlığı'nın faaliyet gösterdiği binanın yerinde kerpiçten inşa edilen basit bir okuldu. Ancak,1961 yılında faaliyete geçen ve günümüzde modern bir binada eğitim - öğretim hizmetini sunan Selçuk İlköğretim Okulu ise Fatih mahallesinde bulunmaktadır.

Araştırma sahasında, Ağrı (21 İlköğretim) ve Eleşkirt (6 İlköğretim) ilçe merkezleri ile 162 köy ve 9 mezraa yerleşmesinde ilkokul vardır. Birkaç haneden oluşan ve sürekli olarak da göç veren Hacısefer, Övündük, Koçbaşı ve Kanatgeren köylerinde ise ilkokul yoktur. Söz konusu köy yerleşmelerindeki öğrenciler yakın köylerde veya yatılı bölge okullarında öğrenimlerini sürdürmektedirler. Araştırma sahsındaki 162 köy ilkokulunun 31'i ile 9 mezraa ilkokulunun 7'si çeşitli nedenlerden dolayı 1999 – 2000 öğretim yılında eğitim – öğretime kapalıydı. Kapalı okulların 21'i güvenlik nedeni ile, 4'ü öğrenci azlığı ve 7'side öğretmensizlikten dolayı eğitim – öğretim faaliyetine katılamamıştı (Tablo 2.36).

Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmelerinde ilk olarak 1935 yılında Yoncalı, 1937'deYücekapı ve 1939'da Mollasüleyman köyü ilkokulları eğitim ve öğretime başlamıştır. Diğer okullar ise, daha sonraki yıllarda kademeli olarak açılmıştır. Yörede 1940–1950 devresinde 7, 1950 – 1960 devresinde 27 ve 1960'tan sonra ise 128 köy ilkokula kavuşturulmuştur. Mezraa ilkokulları (9 adet) ise, 1981 – 1988 yılları arasında açılmıştır.

Eleşkirt kasabasında bulunan 6 ilköğretim okulundan Atatürk ilköğretim okulu, 1934 yılında Cengiz Topel İlköğretim Okulu'nun yanında ve halen ilçe Halk Kütüphanesi olarak kullanılan binada eğitim – öğretim faaliyetlerine başlamış ve 1975'te ise şimdiki yerine taşınmıştır. Cengiz Topel (İlkokulu olarak) ve yatılı bölge, ilköğretim okulları, 1964 ve diğer üç okul ise 1981, 1990 ve 1997 yılları arasında eğitim – öğretime başlamışlardı. Ağrı il merkezinde ise 1926 yılında ilk olarak eğitim – öğretime başlayan Selçuk İlkokulu'ndan sonra 1953 yılında Cumhuriyet İlkokulu açılmış ve diğer 19 okul ise 1960 ve 1998 yılları arasında eğitim ve öğretim faaliyetlerine başlamıştır.

Görüldüğü gibi, bölgedeki 189 ilkokuldan 153'ü (% 81'i), 1960 yılından sonra açılmıştır. Yani eğitim ve öğretime başlama tarihi nispeten yenidir. Daha öncede ifade edildiği gibi, 2000 yılında mevcut köy okullarının % 22.8'inin kapalı olması da, araştırma

sahasında eğitim – öğretim faaliyetlerinin ülkeyi ne kadar geriden izlediğinin önemli bir göstergesidir.

Ağrı Ovası ve çevresindeki ilkokullarda, 1999 – 2000 öğretim yılında 10366'sı kız, 14109'u erkek olmak üzere, toplam 24518 dolayında öğrenci öğrenim görüyordu. Dolayısıyla 1999 yılı itibari ile inceleme alanı nüfusunun % 17.0 kadarı ilkokullarda okuyan 6 – 12 yaş dilimindeki çocuk nüfustan oluşmuştu. Aynı yıl ilkokullarda görev yapan öğretmen sayısı 650, toplam derslik sayısı ise 547'dir. Buna göre her bir öğretmene yaklaşık 38 öğrenci düşmektedir. Halen yürürlükte bulunan, 1965 tarih ve 222 sayılı öğretim yasası, öğretmen başına düşmesi gereken öğrenci sayısını, 40 kişi olarak sınıflandırmıştır[265]. Yöre ilkokullarında teorik olarak iyi bir durumda olan öğrenci öğretmen ilişkisi, ilkokullar bazında değişiklik göstermektedir. Öğretmenlerin okullara eşitsiz dağılmasının bir sonucu olarak, bazı okullarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ortalama 10 – 15 kişiye kadar inerken (Düzağıl 11, Köşk 11, Tellisırt 11, Beşiktepe 14), bazılarında ise 100 öğrenciyi (Aşağıkopuz 108, Değirmenoluğu 152, Oklavalı 113, Ramazan 132, Tükenmez 117) aşıyordu. Bu da yönetimdeki aksamanın bir sonucudur. Kuşkusuz sorunun eşit dağıtım ve görevlendirme yoluyla çözümlenmesi imkânsız değildir.

TABLO 2. 36: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerde Eğitim Kurumları ve Öğrenci-Öğretmen Durumu (1999 – 2000)

Yerleşmenin Adı	İlkokul Sayısı	Öğretmen Say.	Öğrenci Sayısı			Yerleşmenin Adı	İlkokul Sayısı	Öğretmen Say.	Öğrenci Sayısı		
			K	E	T				K	E	T
Ağılbaşı	1	1	6	9	15	Kavacık	1	1	11	7	18
Ahmatbey	1	1	13	27	40	Kavakköy	1	1	11	26	37
Akbulgur	1	2	19	23	42	Kayabey	1	1	35	42	77
Alagün	1	1	13	14	27	Kayayolu	1	1	13	31	44
Alakoyun	1	1	31	51	82	Kaynaklı	1	1	8	10	18
Altınçayır	1	2	6	11	17	Kazlı	1	5	69	79	148
Anakaya	1	2	13	25	38	Kocataş	1	1	29	28	57
Arakonak	1	1	17	18	25	Konuktepe	1	1	17	14	31
Arifbey	1	1	13	15	28	Körpeçayır	1	1	13	15	28
Aslangazi	1	4	60	72	132	Köşk	1	1	6	5	11
Aşağıağadeve	1	1	20	26	46	Kumlugeçit	1	2	19	19	38
Aşağıdörmeli	1	2	35	44	79	Mollasüleyman	2	8	68	113	181
Aşağıkarabal	1	3	68	65	133	Murat	2	6	65	96	161
Aşağıkopuz	1	1	49	59	108	Murathan	1	2	25	47	72
Aşağıküpkıran	2	10	104	178	282	Oğlaklı	1	2	62	63	125
Aşağısaklıca	1	2	27	36	63	Oklavalı	1	1	43	70	113
Aşağıyoldüzü	1	2	29	29	58	Ortakent	1	1	15	22	37
Aşkale	2	11	132	180	312	Otlubayır	1	1	6	15	21
Aydoğdu	1	2	33	25	58	Ozanlar	2	18	206	360	566
Badilli	1	3	51	42	93	Özbaşı	1	1	13	7	20
Balıksu	1	2	24	64	88	Öztoprak	1	1	15	9	24
Balkaynak	1	1	19	20	39	Özveren	1	3	17	55	72

[265] 1961 Tarih ve 222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Yasası, Madde:50

sahasında eğitim – öğretim faaliyetlerinin ülkeyi ne kadar geriden izlediğinin önemli bir göstergesidir.

Ağrı Ovası ve çevresindeki ilkokullarda, 1999 – 2000 öğretim yılında 10366'sı kız, 14109'u erkek olmak üzere, toplam 24518 dolayında öğrenci öğrenim görüyordu. Dolayısıyla 1999 yılı itibari ile inceleme alanı nüfusunun % 17.0 kadarı ilkokullarda okuyan 6 – 12 yaş dilimindeki çocuk nüfustan oluşmuştu. Aynı yıl ilkokullarda görev yapan öğretmen sayısı 650, toplam derslik sayısı ise 547'dir. Buna göre her bir öğretmene yaklaşık 38 öğrenci düşmektedir. Halen yürürlükte bulunan, 1965 tarih ve 222 sayılı öğretim yasası, öğretmen başına düşmesi gereken öğrenci sayısını, 40 kişi olarak sınıflandırmıştır[265]. Yöre ilkokullarında teorik olarak iyi bir durumda olan öğrenci öğretmen ilişkisi, ilkokullar bazında değişiklik göstermektedir. Öğretmenlerin okullara eşitsiz dağılmasının bir sonucu olarak, bazı okullarda öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ortalama 10 – 15 kişiye kadar inerken (Düzağıl 11, Köşk 11, Tellisırt 11, Beşiktepe 14), bazılarında ise 100 öğrenciyi (Aşağıkopuz 108, Değirmenoluğu 152, Oklavalı 113, Ramazan 132, Tükenmez 117) aşıyordu. Bu da yönetimdeki aksamanın bir sonucudur. Kuşkusuz sorunun eşit dağıtım ve görevlendirme yoluyla çözümlenmesi imkânsız değildir.

TABLO 2. 36: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerde Eğitim Kurumları ve Öğrenci-Öğretmen Durumu (1999 – 2000)

Yerleşmenin Adı	İlkokul Sayısı	Öğretmen Say.	Öğrenci Sayısı			Yerleşmenin Adı	İlkokul Sayısı	Öğretmen Say.	Öğrenci Sayısı		
			K	E	T				K	E	T
Ağılbaşı	1	1	6	9	15	Kavacık	1	1	11	7	18
Ahmatbey	1	1	13	27	40	Kavakköy	1	1	11	26	37
Akbulgur	1	2	19	23	42	Kayabey	1	1	35	42	77
Alagün	1	1	13	14	27	Kayayolu	1	1	13	31	44
Alakoyun	1	1	31	51	82	Kaynaklı	1	1	8	10	18
Altınçayır	1	2	6	11	17	Kazlı	1	5	69	79	148
Anakaya	1	2	13	25	38	Kocataş	1	1	29	28	57
Arakonak	1	1	17	18	25	Konuktepe	1	1	17	14	31
Arifbey	1	1	13	15	28	Körpeçayır	1	1	13	15	28
Aslangazi	1	4	60	72	132	Köşk	1	1	6	5	11
Aşağıağadeve	1	1	20	26	46	Kumlugeçit	1	2	19	19	38
Aşağıdörmeli	1	2	35	44	79	Mollasüleyman	2	8	68	113	181
Aşağıkarabal	1	3	68	65	133	Murat	2	6	65	96	161
Aşağıkopuz	1	1	49	59	108	Murathan	1	2	25	47	72
Aşağıküpkıran	2	10	104	178	282	Oğlaklı	1	2	62	63	125
Aşağısaklıca	1	2	27	36	63	Oklavalı	1	1	43	70	113
Aşağıyoldüzü	1	2	29	29	58	Ortakent	1	1	15	22	37
Aşkale	2	11	132	180	312	Otlubayır	1	1	6	15	21
Aydoğdu	1	2	33	25	58	Ozanlar	2	18	206	360	566
Badilli	1	3	51	42	93	Özbaşı	1	1	13	7	20
Balıksu	1	2	24	64	88	Öztoprak	1	1	15	9	24
Balkaynak	1	1	19	20	39	Özveren	1	3	17	55	72

[265] 1961 Tarih ve 222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Yasası, Madde:50

Ballıbostan	1	4	71	102	173	Pirabad	1	2	54	80	134
Baloluk	1	4	53	65	118	Ramazan	1	1	70	62	132
Beşiktepe	1	2	8	20	28	Sadaklı	1	4	39	74	113
Bezirhane	1	2	38	37	75	Salkımlı	1	1	14	14	28
Boztoprak	1	2	61	81	142	Sarıbuğday	1	2	20	24	48
Bölükbaşı	1	1	20	26	46	Sarıca	1	1	12	18	30
Cumaçay	2	4	28	29	57	Sarıdoğan	1	1	12	22	34
Çakıroba	1	1	44	35	79	Seyithanbey	1	3	57	82	139
Çamurlu	1	2	37	38	75	Söbetaş	1	1	14	15	29
Çatalipaşa	1	1	20	26	46	Söğütlü	1	1	17	26	43
Çatalpınar	1	1	20	22	42	Suçatağı	1	2	20	19	39
Çayırköy	1	1	15	13	28	Sultanabad	1	1	10	15	25
Çiftepınar	1	1	8	10	18	Süzgeçli	1	3	21	27	48
Çukuralan	1	4	43	44	87	Taştekne	1	7	54	55	109
Çukurçayır	1	2	28	32	60	Tellisırt	1	1	7	4	11
Dalkılıç	1	1	26	29	55	Tezeren	2	7	95	135	230
Dedemaksut	1	1	23	30	53	Toprakkale	2	10	105	260	366
Değirmenoluğu	1	1	78	74	152	Tükenmez	1	1	61	56	117
Doğutepe	1	3	56	44	100	Uğurtaş	1	1	20	23	43
Dolutaş	1	2	19	28	47	Uludal	1	1	28	30	58
Dönerdere	1	1	14	25	39	Uzunveli	1	2	66	83	149
Düzağıl	1	1	5	6	11	Uzunyazı	1	3	37	44	81
Düzyayla	1	2	21	35	56	Yakınca	1	8	143	150	293
Eğribelen	1	2	34	23	57	Yanıkdere	1	2	28	40	68
Ekincik	1	4	66	78	144	Yaylaköy	1	1	20	26	46
Eliaçık	1	8	93	114	207	Yazıcı	1	1	27	36	63
Ergözü	1	2	82	106	188	Yazılı	2	10	58	105	163
Eskiharman	1	3	58	62	120	Yelkesen	1	4	54	59	113
Geçitalan	1	1	10	19	29	Yığıntaş	1	1	17	15	32
Goncalı	1	4	113	205	318	Yığıntepe	1	1	8	10	18
Gümüşyazı	1	2	33	68	101	Yoğunhisar	1	2	18	15	33
Güneysu	1	1	15	12	27	Yolugüzel	1	2	23	22	45
Güvence	1	2	20	32	52	Yoluyazı	1	2	18	28	46
Hasanpınarı	1	1	29	56	85	Yoncalı	1	4	62	55	117
Haydaroğlu	1	2	37	57	94	Yukarıağadeve	1	2	53	79	132
Hıdır	1	2	26	21	47	Yukarıdörmeli	1	1	24	42	66
Hürriyet	1	1	28	39	67	Yukarıküpkıran	1	6	91	118	209
İkizgeçe	1	3	58	60	118	Yukarısaklıca	1	2	28	17	45
İkizgöl	1	1	15	16	31	Yukarıyoldüzü	1	3	48	51	94
Kalender	1	4	41	45	86	Yurtpınar	1	2	20	23	43
Karasu	1	6	76	85	161	Yücekapı	2	12	162	151	313
						TOPLAM	**135**	**335**	**5226**	**6587**	**11813**

Akçay	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)	Kovancık	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Akyumak	Kapalı (Öğretmensizlik)	Molahüseyin	Kapalı (Öğretmensizlik)
Alkuşak	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)	Mollaali	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Aşağıkent	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)	Mollaosman	Kapalı (Öğretmensizlik)
Aşağıpamuktaş	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)	Ortayokuş	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Başçavuş	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)	Övündük	**Okul Yok**
Başkent	Kapalı (Öğrenci Azlığı)	Palakçayırı	Kapalı (Öğretmensizlik)
Beşbulak	Kapalı (Öğretmensizlik)	Sabuncu	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Çobanbeyi	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle))	Sağırtaş	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Dumanlı	Kapalı (Öğrenci Azlığı)	Sarıharman	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Gözaydın	Kapalı (Öğretmensizlik)	Sarıtaş	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Güneykaya	Kapalı (Öğretmensizlik)	Soğan	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Güvenli	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)	Taypınar	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Hacısefer	**Okul Yok**	Uçarkaya	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Hanoba	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)	Yalınızkonak	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Kanatgeren	**Okul Yok**	Yorgunsöğüt	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Koçbaşı	**Okul Yok**	Yukarıkopuz	Kapalı (Güvenlik Nedeniyle)
Kokulupınar	Kapalı (Öğrenci Azlığı)	Yukarıpamuktaş	Kapalı (Öğrenci Azlığı)

KAYNAK: İl Milli Eğitim Müdürlüğü Verilerinden

İnceleme alanında öğrenci sayısının nispeten fazla olduğu Dedemaksut, Ziyaret, Kayabey ve Kocataş gibi dağ köylerinde öğretmen başına 50'den fazla öğrencinin düştüğü dikkati çeker. Buna karşılık ova köylerinde bu sayı, genellikle 20 – 50 arasında değişmektedir. Bu konuda sahadaki coğrafî faktörlerin yönetimleri zorladığı göze çarpmaktadır. Ova köylerinin merkeze yakın olmaları ve ulaşım imkanlarına sahip olmaları öğretmenleri çekmekte, buna karşılık dağ köylerindeki ulaşım zorluğu, merkeze uzaklık ve özellikle de güvenlik sorunu gibi olumsuz şartlar öğretmen atamalarında güçlüklere neden olmaktadır.

Kırsal kesimde bulunan ilkokullarda görev yapan öğretmenler birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadırlar. Karşılaşılan sorunlardan biri de dil sorunudur. İlkokula başlayan öğrencilerin önemli bir bölümü Türkçe'yi yeterince konuşamamakta veya hiç bilmemektedir. Böyle olunca da ilkokullardan mezun olanların bir kısmının, yazı yazmayı ve okumayı bile zor öğrendikleri dikkati çekmektedir. Köy ilkokullarında görev yapan öğretmenlerin büyük bir bölümü, bu ve benzeri nedenler ile uyum zorlukları çekmekte ve bölgeden en kısa zamanda ayrılmayı düşünmektedir.

Araştırma sahasında görev yapan 886 ilköğretim öğretmeninin % 40 kadarının lojman ihtiyacı giderilebilmiştir. Kısal kesimde görev yapan öğretmenlerin büyük bir bölümüne sağlanabilen bu imkanın, tüm öğretmenlere sağlanabilmesi eğitimin randımanını yükseltmeye katkı yapabilecektir. Özellikle köylerde barınma sorunu bazen bir köyün uzun süre öğretmensiz kalmasına neden olmaktadır. Köylerde mevcut lojmanların büyük ölçüde yetersiz olmaları nedeni ile, Ağrı ve Eleşkirt merkeze yakın köylerde görev yapan öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu geliş gidiş yapmaktadır. Köyde görev yapan öğretmenlerin kente geliş gidiş yapmaları eğitimin kalitesini olumsuz etkilemektedir. Çünkü köyde kalmayan öğretmenlerin köyün şartlarını bilmediği ve dolayısıyla öğrenci ve velilerle birebir ilişkiye giremediği anlaşılmaktadır. Ağrı ve Eleşkirt merkez ilkokullarında (YİBO'lar hariç) hiç bulunmayan lojman imkanı, belki yörede ilköğretimin temel sorunlarının başlıcalarındandır. Bu imkânın sağlanması, ilköğretim faaliyetlerinin düzene girmesi ve amacına ulaşmasını kolaylaştıracak etkili çözümlerden biri olacaktır.

Ağrı kentinde bulunan 21 ilköğretim okulunda, toplam 305 derslik bulunmakta ve derslik başına ortalama 51.5 öğrenci düşmektedir. Kuşkusuz daha öncede belirtildiği gibi her bir sınıfa en fazla 40 öğrenci düşmesi halinde verimli bir eğitim sağlanabilir. Ağrı kentinde bu sorun öğrenci sayısı fazla olan ve derslik sayısı yeterli olmayan bazı okullarda (Şehit Hikmet

Koman, Yavuz Selim, 100. Yıl Gazi gibi) çağdaş bir uygulama olmamasına rağmen ikili öğretim sistemi ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte 2000 yılı itibarıyla yapımı halen devam eden ilköğretim okullarının, eğitim öğretim faaliyetine başlamasıyla, bu sorunun büyük ölçüde ortadan kalkacağı düşünülmektedir.

TABLO 2.37: Ağrı Kenti ve Eleşkirt Kasabası'ndaki İlköğretim Kurumlarının 1999 – 2000 Öğretim Yılındaki Öğretmen ve Öğrenci Sayıları

Okulun Adı	**Öğrenime Başladığı Tarih**	**Öğrenci Sayısı**			**Öğretmen Sayısı**	**Derslik Sayısı**	**Derslik/ Öğrenci**	**Öğretmen/Öğrenci**
AĞRI		**K**	**E**	**T**				
100.Yıl	1981	338	575	913	25	10	91.3	36.5
100.Yıl Gazi	1984	195	345	540	13	5	108	41.5
15 Nisan	1964	314	549	863	23	22	39.2	37.5
60. Yıl	1983	156	200	356	16	16	22.2	22.2
75. Yıl	1998	213	199	412	19	22	18.7	21.6
Alpaslan	1990	508	739	1247	36	16	77.9	34.6
Atatürk	1971	278	1017	1295	39	22	58.8	33.2
Cumhuriyet	1953	455	647	1102	18	16	68.8	61.2
Fatih Sultan Mehmet	1986	397	689	1086	37	32	33.3	28.8
Hürriyet	1961	204	237	441	18	8	55.1	24.5
İbrahim çeçen	1991	292	330	622	20	22	28.2	31.1
İsmet Ömeroğlu	1998	247	562	809	25	16	50.5	32.3
İstiklal	1988	326	562	888	25	12	64.0	35.5
M.Kemal Atatürk	1963	129	153	282	16	9	31.3	17.6
Mehmet Akif Ersoy	1985	149	158	307	15	6	51.1	20.4
Merkez Gazi	1994	282	387	669	18	12	55.7	37.1
Ramiz Erdem	1969	204	320	524	18	7	74.8	29.1
Selçuk	1961	414	661	1075	24	20	53.7	44.7
Şehit Hikmet Koman	1976	193	189	382	16	6	63.6	23.8
Şeref Saraçoğlu	1969	369	615	984	22	20	49.2	44.7
Yavuz Selim	1985	241	364	605	14	6	100.8	43.2
TOPLAM	-	**5904**	**9498**	**15402**	**457**	**305**	**50.4**	**33.7**
ELEŞKİRT								
100.Yıl	1981	164	189	353	6	8	44.1	58.8
Atatürk	1934	114	173	287	4	8	35.8	71.7
Cengiz Topel	1964	363	479	842	11	10	84.2	76.5
Esentepe	1997	71	65	136	4	7	19.4	33.5
Karşıyaka	1990	81	100	181	5	6	30.1	36.2
YİBO	1964	97	893	990	38	26	38.0	26.0
TOPLAM	-	*890*	*1899*	*2789*	*68*	*65*	*42.9*	*41.0*
GENEL TOPLAM	-	**6794**	**11397**	**18191**	**525**	**370**	**49.2**	**34.6**

KAYNAK: İl Milli Eğitim Müdürlüğü Kayıtlarından

Eleşkirt kasabasında ise toplam 65 derslikte 2789 öğrenci öğrenim görmekte olup derslik başına düşen öğrenci sayısı 42.9, her bir öğretmene düşen öğrenci sayısı ise 41'dir. Ancak Eleşkirt'de bulunan Cengiz Topel İlköğretim Okulu'nda derslik başına düşen öğrenci sayısı 84.2 dir. Bu sorun ikili öğretimle çözümlenmeye çalışılmaktadır. Eleşkirt ilçe

merkezindeki diğer okullarda ise 8 yıllık zorunlu eğitime geçildikten sonra bina konusunda sıkıntı yaşanmamıştır. Zaten yeterli derecede olan okul bina sayıları, ilköğretime devam eden öğrenci sayısında belirgin bir artış olmadığı için ihtiyaca cevap verebilecek düzeydedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde yer alan 166 köy yerleşmesinin 162'sinde ilkokul olmakla birlikte, son yıllarda yörede yaşanan olumsuz sosyo-ekonomik şartlar nedeniyle, kırsal kesimden Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabası başta olmak üzere, diğer kentlere yönelen göç neticesinde, nüfusu düşen pek çok köyde okullar öğrenci azlığı sebebi ile öğrenime açılmamaktadır. Diğer taraftan toplam sayısı 40'ı bulan köyden küçük yerleşim biriminde ikamet eden ilköğrenim çağındaki çocuklar da, ya çok zor şartlar altında en yakın köy ilkokuluna devam etmekte veya hiç okula gidememektedir. Araştırma sahasında yer alan köy ve köyden küçük yerleşim birimlerinin büyük bir çoğunluğunun küçük ve dağınık ünitelerden oluşmuş olması, ilköğretim okullarının da birkaç büyük köy hariç genellikle il ve ilçe merkezinde toplanmış bulunması nedeniyle, kırsal kesimdeki okullarda İlkokulu bitiren çocukların çoğunluğu, ilkokul sonrası öğrenimlerini devam ettirememektedirler.

Oysa bölgenin yaşadığı başta terör olmak üzere sosyal, ekonomik, kültürel tüm sıkıntıların temelinde eğitim hizmetlerindeki bu eksiklik yatmaktadır. Eğitim hizmetlerinin sağlıklı, nitelikli ve yeterli bir yapıya kavuşturulması, diğer sorunların çözümü için atılacak ilk ve en önemli adımdır. Daha öncede belirtildiği üzere, genç nüfus sayısının yüksek olduğu, ancak yerleşimin küçük ve dağınık ünitelere yayıldığı araştırma sahasında, eğitim konularının yaygınlaştırılmasının en sağlıklı çözümü Yatılı İlköğretim Bölge okulu sayısının arttırılması olacaktır. Yeni açılacak YİBO'lar hem şu anda eğitim hizmetlerinden yararlanamayan pek çok çocuğu eğitim sistemi içine alacak, ayrıca sekiz yıllık eğitimi ile ortaokul mezunu sayısını arttıracak, bölgenin ihtiyaç duyduğu öğretmen sayısını azaltacak ve daha az maliyetle fakat daha nitelikli eğitim hizmeti verecektir.

Ağrı Ovası ve Çevresindeki ortaöğretim kurumlarının durumları incelendiğinde, ilköğretim okulları bünyesinde hizmet veren ortaokulların büyük bir çoğunluğu ile liselerin tamamı Ağrı il merkezi ve Eleşkirt ilçe merkezinde bulunmaktadır. Kırsal kesimde ise Aşkale, Eliaçık, Ozanlar, Tezeren, Yakınca, Murat, Aşağıküpkıran, Mollasüleyman, Toprakkale ve Yücekapı ilköğretim okulları olarak eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunurken, geriye kalan 152 köy yerleşmesinde ise, sadece ilkokul eğitimi yapılabilmektedir. Sahanın en önemli ve tek kenti olan Ağrı'da 7 lise ve 21 ilköğretim okulu bulunmaktadır (Tablo 2. 37-2.38).

Ağrı kentinde eğitim öğretim faaliyetlerinde bulunan 21 ilköğretim okulu vardır. Bu okullarda 1999 - 2000 öğretim yılında 4606 ortaokul öğrencisi öğrenim görüyordu. Aynı dönemde altıncı sınıfta (ortaokula) başlayan öğrenci sayısı ise 1141 kadardı. Oysa bir önceki dönemde bu okulların ilkokul bölümünden yaklaşık 2553 dolayında öğrencinin 5. sınıfı bitirdiği dikkate alındığında, ilkokulu bitirenlerden ancak % 44.7 kadarının 6. sınıfa (ortaokula) devam ettiği anlaşılır. Ağrı kentindeki ilköğretim okullarının orta bölümlerinde okuyan 4406 öğrenciden; % 28.7'si kız, % 71.3'ü ise erkek öğrencilerden oluşmuştu. Anlaşılıyor ki erkeklerin ortaöğretime karşı olan ilgileri daha fazladır. Ayrıca köy ilkokullarını bitiren erkek öğrencilerin bir kısmının merkezdeki yatılı ve pansiyonlu okullara devam ettiği, buna karşılık kız öğrencilerin eğitime devam etmedikleri gözlenmektedir. Bunun dışında, gelenekler ve ekonomik faktörler de, özellikle kız çocuklarının ortaöğrenim görmelerini engellemektedir (Tablo 2. 37).

Eleşkirt ilçe merkezinde ise 1998 – 1999 öğretim yılında 5. sınıfı bitiren öğrenci sayısı 373'ü kız ve 639'u erkek olmak üzere toplam 1012 kadardı. İlkokul kısmını bitiren 373 kız öğrencinin 91'i, 639 erkek öğrencinin ise 393'ü ortaokula (6. sınıfa) devam etmektedir. Dolayısıyla ilkokulu bitiren erkek öğrencilerin % 61'i, kız öğrencilerin ise % 24'ü orta okula devam etmiştir. Toplam ilkokul 5. sınıfı bitiren öğrencilerin % 47.8'i 6'ncı (ortaokul) sınıfa kayıt yaptırmıştır. Eleşkirt ilçe merkezinde olduğu gibi, araştırma sahasının genelinde ilköğretim sisteminin oturmadığı ve özellikle kırsal kesimdeki okullarda, ilkokulu bitiren öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun 6'ncı sınıfa devam etmediği anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet döneminde araştırma sahasında açılan ilk genel amaçlı lise 1954 yılında eğitim öğretime başlayan Ağrı Naci Gökçe Lisesidir. Ağrı ovası ve çevresinde 6'sı Ağrı kentinde, 2'si de Eleşkirt kasabasında olmak üzere, toplam 8 adet lise düzeyinde öğretim kurumu vardır. Bu okullarda 1999 – 2000 öğretim yılında 3237 kadar öğrenci mevcut olup 235 öğretmen görev yapıyordu. Liselere devam eden öğrencilerin % 23.2'si (751'i) kız öğrenci, % 76.8'i (2486'sı) ise erkek öğrencilerden oluşmaktaydı. Okula devam eden kız öğrenci sayısının çok düşük bir oranda kalmasının nedenlerinden biri de, yöre halkının büyük bir çoğunluğunun kızlarını sadece ilkokula göndermeyi tercih etmesi ve ilkokul eğitimini yeterli görmesidir. Ayrıca, daha önce de ifade edildiği üzere, bölgenin geleneksel yapısı ve halkın gelir seviyesinin çok düşük olması gibi faktörler de özellikle kız çocukların lise eğitimini olumsuz etkilemektedir.

TABLO. 2. 38. Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Lise Düzeyindeki Eğitim Kurumlarının 1999/2000 Öğretim Yılındaki Öğretmen ve Öğrenci Sayıları

Okulun Adı AĞRI	Öğrenime Başladığı Tarih	Öğrenci Sayısı			Öğretmen Sayısı	Derslik Sayısı	Derslik/ Öğrenci	Öğretmen/Öğrenci
		K	E	T				
Anadolu Lisesi	1988	115	213	328	29	24	13.6	11.3
Cumhuriyet Lisesi	1989	5	155	160	13	21	7.6	12.3
Endüstri Meslek Lisesi	1949	-	372	372	28	11	33.8	13.2
İmam Hatip Lisesi	1977	76	354	430	33	16	26.8	13.0
Kız Meslek Lisesi	1947	96	-	96	30	5	19.2	3.2
Naci Gökçe Lisesi	1954	246	862	1108	49	26	42.6	22.6
Ticaret Meslek Lisesi	1958	141	219	360	25	14	25.7	14.4
Toplam	-	679	2175	2854	207	117	24.4	13.7
ELEŞKİRT								
Eleşkirt Lisesi	1974	48	254	302	25	14	21.5	12.8
Sağlık Meslek Lisesi	1991	24	57	81	3	4	6.0	8.0
Toplam	-	72	311	383	28	18	21.3	13.6
GENEL TOPLAM	-	**751**	**2486**	**3237**	**235**	**135**	**21.9**	**12.4**

KAYNAK: İl Milli Eğitim Müdürlüğü Kayıtlarından

Araştırma sahasındaki liselerin 1999 – 2000 yılındaki mevcut derslik sayısı 135 adettir. Toplam 235 öğretmenin görev yaptığı liselerde, her bir öğretmen başına 12.4, her bir dershaneye de 21.9 öğrenci düşmektedir. Teknik donanım açısından nispeten iyi durumda olan liselerin, öğretmen, öğrenci ve derslik ilişkileri açısından, Türkiye geneline göre iyi bir seviyede olduğu söylenebilir.

Ancak, belirtilen olumlu şartlara rağmen, liselerde eğitim kalitesinin çok düşük seviyede olduğu gözlenmektedir. Eğitim seviyesinin göstergelerinden biri olan üniversite kazanma oranı çok düşüktür. Yapılan anketlere göre, üniversite kazanan öğrenci sayısı, her mezuniyet döneminde 25 – 30 kişiyi aşmamaktadır. Bunun en önemli nedeni, liselerde görev yapan öğretmenlerin, genellikle yeni mezun ve tecrübesiz kişilerden oluşmasıdır. Bununla birlikte, özellikle son birkaç yılı içinde özel dershanelerin üniversiteye hazırlık kursları vermesi, maddi imkanlara sahip öğrencilerin üniversiteye girme şansını nispeten arttırmıştır.

İnceleme alanı nüfusunun okur yazarlık sayısını belirleyebilecek özel amaçlı istatistikler olmamasına rağmen, D.İ.E 1990 nüfus sayımıyla Ağrı kent nüfusunun eğitim durumunu genel olarak da olsa ortaya koyabilmek mümkündür (Tablo 2. 39, Şekil 2.31).

TABLO 2. 39 : Ağrı Kentinde 6 Yaş ve Üzerindeki Nüfusun Eğitim Durumu (1990)

	Okuma Yazma Bilmeyen	Okuma Yazma Bilen	Okur Yazar	İlkokul Mezunu	Ortaokul Mezunu	Lise Mezunu	Yüksekokul Mezunu	Bilinmeyen	Toplam Nüfus
Erkek	3098	22794	5116	10286	3236	3283	872	1	25892
Kadın	9406	12509	4332	5481	1218	1283	194	2	21916
TOPLAM	12504	35304	9448	15761	4454	4566	1066	3	47808
%	**26.2**	**73.8**	**19.7**	**32.9**	**9.3**	**9.6**	**2.3**	-	-

KAYNAK:D.İ.E. 1990 Genel Nüfus Sayımı,Ağrı Nüfusunun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri.

Araştırma sahasında, yapılan tespitlere göre, okuryazarlık oranı çok düşüktür. Ağrı kentinde okuma yazma oranı % 73.8 ve Eleşkirt kasabasında % 76.3 iken, bu oran kırsal yerleşmelerde % 48.5' e düşmektedir[266]. Bu rakamlar da bölge nüfusunun okur yazarlık oranının giderek yükseldiğini göstermektedir. Nitekim 1970 yılında bölge nüfusunun % 26'sı okur- yazar durumdaydı. Aynı tarihte il ve ilçe merkezinde nüfusun % 52.6'sı okuma yazma bilmekte iken, kırsal kesimde oturan nüfusun ancak %18.1'i okur yazar durumdaydı[267]. Kırsal nüfus ve kent nüfusu arasındaki bu oran günümüzde de devam etmektedir.

Gerçekten sahadaki yerleşmelerde okuma yazma oranının düşük veya yüksek olmasında etkili olan en önemli faktörlerden biri de, ilkokulların öğretime başlama tarihleridir. Daha önce de belirtildiği üzere, Araştırma sahasındaki okulların % 81'i 1960 yılından sonra açılmıştır. Dolayısıyla ilköğretim kurumlarına bağlı olarak 1970 – 1990 devresini kapsayan 20 yıllık süre içinde bölge nüfusunun okur yazarlık oranı; kır nüfusunda % 18.1'den % 48.5'e, kent nüfusunda ise % 52.6'dan % 73.8'e yükselmiştir.

Kuşkusuz bu hızlı artışta, 12 Eylül 1980 yönetimin başlatmış olduğu okuma yazma seferberliğinin büyük rolü olmuştur. Bununla birlikte genel olarak düşük seviyede olan kırsal nüfus okur- yazar oranın, köyler arasında farklı olduğu da dikkati çekmektedir. Gerçekten gerek okulların açılış tarihleri ve gerekse coğrafi konumları, köylerin okur yazar oranları üzerinde etkili olmuştur. Nitekim ovada yer alan ve 1935 – 1940 devresinde okula kavuşan ova köylerinde (Yoncalı, Mollasüleyman ve Yücekapı gibi) okuma yazma oranı % 70 civarında iken, 1980 yılından sonra okula kavuşan dağ köylerinde (Kayayolu, Kokulupınar, Yaylaköy gibi) ise bu oran % 20'ler civarındandır. Hatta bu oran mezraa yerleşmelerinde % 20'nin bile altına düşmektedir.

Araştırma sahası nüfusuna göre çok iyi bir durumda olan Ağrı kenti nüfusu içerisinde ilkokul mezunlarının oranı % 32.9'dur. Ancak ilköğretimi takip eden eğitim kurumlarından

[266]D.İ.E. 1990, a.g.e., Ankara, s.43 - 52.
[267]Ağrı İl Yıllığı Verilerinden 1973. Ağrı, s.77.

mezun olanların sayısı oldukça azalmaktadır. Sahanın kırsal kesimlerinde ise bu azalış büyük boyutlara ulaşır. Gerçektende Ağrı kent nüfusunun % 32.9'u ilkokul mezunu iken, % 9.3'ü ortaokul ve % 9.6'sı lise mezunu olup, sadece % 2.2'si yüksekokul mezunudur. Ancak, Ağrı Ovası ve çevresindeki köylerde bu oranlar daha çok ilkokul mezunları lehine bozulmaktadır. Her köyde ortalama üç dört lise mezunu bulunurken, yüksek okul mezunları sadece öğretmenlerden ibarettir. Bu konuda dikkat çeken bir husus, sosyo - ekonomik açıdan son derece geri olan yöre kırsal kesiminde, tahsil yapan gençlerin, genellikle köylerinden ayrılarak iş ve eğitim imkanlarının daha yüksek olduğu kentlere yerleşmekte olduklarıdır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki eğitim faaliyetlerine Ağrı ve Eleşkirt Halk Eğitim Müdürlükleri de katkıda bulunmaktadır. Ancak günümüzde söz konusu müdürlükler meslek kazandırıcı kurslar açtığı için, kurslara genellikle ilkokul mezunu kadınlar katılmaktadır. Araştırma sahasında, Halk Eğitim Müdürlükleri tarafından yürütülen yaygın eğitim programları yıllara göre hem sayıları hem de nitelikleri açısından farklılıklar göstermektedir. Kız Akşam Sanat Okulu, Köy kadınları sabit ve gezici kursları, erkekler için gezici demircilik ve marangozluk kursları, halk dershaneleri, okuma yazma kursları uygulanan bu programların başlıcalarıdır. Halk Eğitim merkezlerince sürdürülen meslek ve genel kültür kursları özellikle 1970 yılından sonra yaygınlık kazanmıştır.

Bunun sonucunda 1981 yılında gerçekleştirilen okuma - yazma seferberliği ile Ağrı merkez ilçesi sınırları içinde 717 okuma kursu açılmış olup 8877 kadın ve 4800 erkek olmak üzere, toplam 13677 kişiye okur yazarlık belgesi verilmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde okuma yazma ve kültür kurslarına rağbet azalmış, meslek eğitimi kursları ve kursiyerlere maddi gelir sağlayan beceri kazandırma kurslarına yönelme olmuştur.

Ağrı ile Eleşkirt merkez ve köylerinde yapılması gereken kültürel etkinlikleri bir plan dahilinde sunan Halk Eğitim Müdürlükleri 1999 – 2000 planında yer alan faaliyetler şöyle özetlenebilir. Ağrı ve Eleşkirt için, bilgisayar, daktilo, halıcılık, kilimcilik, muhasebe, konfeksiyon, makine nakışı, el nakışı, biçki – dikiş, yabancı dil, üniversiteye hazırlık, kalorifercilik, pratik elektirikçilik vb. gibi 25 dalda kurslar plânlanmıştır. Kırsal kesim için daha çok ev halıcılığı, kilimcilik, biçki- dikiş, el nakışı gibi kurslar plânlanmış ve 8 köyde uygulamaya konulmuştur. Nitekim Ağrı il merkezinde 1999 – 2000 tarihleri arasında açılan toplam 25 kursta eğitim gören 920'si kadın (%44.3) ve 1158'i erkek (%55.7) olmak üzere, toplam 2078 kişi bulunmaktaydı. Eleşkirt ilçe merkezinde açılan kursta ise 1999 – 2000 yılları arasında 507'si kadın ve 371'i erkek olmak üzere, 888 kişi çeşitli branşlarda eğitim görmüştür.

2. 2. 4. .5. Diğer Sosyo – Ekonomik Nitelikler

Bilindiği gibi, ekonomik yapı ve kültürel özelliklere büyük ölçüde bağlantılı olan, beslenme ve sağlık şartları, bir toplum kitlesindeki sağlıklı insan sayısını belirleyen faktörlerin başında gelir. Sağlıksız bir toplumun çalışma verimi düştüğü gibi, tedavi giderleri de artar[268]. Bu nedenle araştırma sahasında yaşayan nüfusun, beslenme özellikleri ve sağlık durumu, ana hatları ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Araştırma sahasında sağlık hizmetleri 100 yataklı Ağrı Devlet Hastanesi, 25 yataklı Eleşkirt Devlet Hastanesi, 35 yataklı Sosyal Sigorta Hastanesi, 200 yatak kapasiteli Askeri Hastane, Verem Savaş Dispanseri, 12 adet sağlık ocağı ve bu ocaklara bağlı 39 adet sağlık evi tarafından yürütülmektedir. Ağrı Devlet Hastanesi 1964 yılında hizmete açılmış olup, yörenin en önemli sağlık kuruluşudur. Önemli hastalıkların tedavisi ve ameliyatlar, hemen her branşta görev yapan uzman hekimlerce yapılmaktadır. Sağlık ocakları genelde doğumlar, doğum kontrolü çalışmaları, salgın hastalıklar, hafif yaralanma gibi hastalıkların tedavilerinin yapıldığı kurumlardır. Yatak kapasitesi 25 olan ve 1988 yılında hizmete açılan Eleşkirt Devlet Hastanesi ile 35 yatak kapasiteli SSK Hastanesinde uzman hekim bulunmadığı için genellikle sağlık ocakları poliklinik hizmetleri vermekte, ağır hastaları ise Ağrı Devlet Hastanesi veya Erzurum' da ki hastanelere göndermektedirler.

Ağrı Ovası ve çevresinde bulunan köy sağlık ocakları doktor, hemşire gibi sağlık elemanları ile araç ve teknik donanım açısından yetersizdir. Nitekim 1999 yılında 12 sağlık ocağın sağlık hizmetleri, 20 doktor, 21 hemşire, 39 ebe, 17 sağlık memuru, 4 tıbbi sekreter ve 20 hizmetli ile 23 kadar yardımcı sağlık personeli tarafından yürütülmekteydi. Ancak, söz konusu personelin çoğunluğu Ağrı ve Eleşkirt ilçe merkezinde yer alan sağlık ocaklarında çalışmaktadır. Köy sağlık ocaklarında ise özellikle doktor sayısı oldukça yetersizdir.

Ağrı İlinin en önemli sağlık kuruluşu olan Ağrı Devlet Hastanesi, bölge nüfusuna gerek kapasite ve gerekse donanım bakımından önemli hizmetler vermekle birlikte, bölgenin sağlık ihtiyaçlarını karşılamada oldukça yetersiz kalmaktadır. Yatak kapasitesi 100 olan hastanede ameliyathane, tahlil labaratuvarı, röntgen ve narkoz üniteleri ile 6 adet ambülans bulunmaktadır. Hastanede çeşitli klinik hizmetler yanında, 16 uzman hekimi tarafından bir çok ameliyat yapılmaktadır. Uzman doktorlarla (16 adet) birlikte 7 pratisyen hekim ve 5 diş hekiminin bulunduğu hastanede; 75 hemşire, 25 ebe, 30 sağlık teknisyeni ve 60 kadar yardımcı personel çalışmaktadır

---

[268]ARINÇ, K. 1991. a.g.e., Erzurum, s.126.

Acil sağlık sorunlarında ilk başvuruların yapıldığı bu sağlık merkezinde, ayakta ve yataklı tedavi hizmetleri verilmekte; ileri tetkikler ve yetersiz kalınan durumlarda hastalar Erzurum Numune Hastanesi ve Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'ne sevk edilmektedir. Hastaneye yılda ortalama olarak 190-200 bin hasta baş vurmaktadır. Çeşitli hizmetlerin yanında, bazı ameliyatlarında yapıldığı hastanede 1999 yılında 1200 dolayında ameliyat ve 2500 dolayında da doğum gerçekleştirilmişti. Yılda ortalama 7000-8000 dolayında hastaya yataklı tedavinin uygulandığı bu sağlık kuruluşu, tam kapasite ile çalışmaktadır.

Ağrı Devlet Hastanesi yörenin merkezi bir konumunda yer almaktadır. Bazı branşlardaki uzman doktor, yardımcı personel ve tıbbi donanım eksikliği, bu sağlık kuruluşunun ve dolayısıyla bölge sağlık hizmetlerinin başlıca sorunlarındandır. Nitekim 100 yatak kapasiteli olan hastanede 130 yatak bulunmaktadır. Bu nedenle inşaat halinde olan yeni hastane binasının derhal tamamlanması ve faaliyete sokulması gerekir. Kamu sağlık kuruluşlarında çalışan doktorlara, özel çalışan doktorları da dahil ettiğimizde yaklaşık 26 uzman doktorun görev yaptığı, araştırma sahasında 5522 kişiye bir uzman doktor düşmektedir. Bu değer, Türkiye ortalamasının (1996'da 2141) [269] çok gerisindedir. Kaldı ki söz konusu uzman doktorlar araştırma sahasıyla birlikte tüm Ağrı iline hizmet vermektedir.

Araştırma sahasında, sağlık hizmetlerinin bölgeye yaygınlaştırılması amacıyla belirli merkezlerde sağlık ocakları kurulmuştur. İnceleme sahasında Ağrı kenti (3 adet) ve Eleşkirt kasabası (1 adet) dışında, Aşkale, Cumaçay, Murat, Murathan, Dolutaş, Güvence, Toprakkale ve Yücekapı köylerinde sağlık ocakları bulunmaktadır. Sağlık taraması, aşılama, enjeksiyon, doğum, doğum kontrolü, pansuman ve çevre sağlığı gibi çeşitli hizmetlerin verildiği sağlık ocakları, genellikle ulaşım imkanlarının çok iyi olduğu, Ağrı ve Eleşkirt ile kısa sürede ulaşımın sağlandığı, merkezi köylerde kurulmuştur.

Devlet Hastanesi ve sağlık ocakları dışında Ağrı ve Eleşkirt ilçe merkezinde sağlık hizmeti sunan 10'u diş hekimi olmak üzere, toplam 37 özel muayenehane bulunuyordu. Devlet Hastanesi ve Askeri Hastanede görev yapan uzman hekimlerin tamamına yakını özel muayenehanelerde sağlık hizmeti vermektedirler. Ayrıca inceleme sahasında 1999 yılı itibariyle 23 adet eczane (21'i Ağrı'da, 2'si Eleşkirt'te) bulunuyordu.

---

[269] D.İ.E, 1998, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler Ağrı, Ankara, s.44

Ağrı Ovası ve çevresinde, sağlık sorunlarının başında sağlık hizmeti veren kuruluşların (hastane, sağlık ocağı vb.) ve sağlık personelinin yetersiz oluşu gelmektedir. Araştırma sahasında bulunan sağlık ocaklarında bütün yıl hizmet verebilecek doktor, hemşire, ebe ve sağlık memuru gibi personelin bulundurulması ve gerekli imkanların sağlanması gerekmektedir. Ancak bölgede yaptığımız gözlemler sonucu özellikle kırsal kesimde bulunan saplık ocaklarının tamamında yılın en az 5 – 6 ayı veya daha uzun sürelerde doktor bulunmadığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte, sağlık ocakları ve bunlara bağlı sağlık evleri tarafından yürütülen aşı kampanyaları, gebelik izleme ve doğum kontrol çalışmaları faydalı sonuçlar vermektedir. Söz konusu sağlık taramaları sonucu çocuk ölümlerinin önemli ölçüde azaldığı dikkati çeker.

Araştırma sahası, sağlık düzeyi bakımından geri olan bölgelerden biridir. Sosyo-ekonomik gelişme düzeyinin düşüklüğü ve ulaşım imkanlarının yetersizliği, (özellikle kente uzakta kalan dağ köylerinde) mevcut sağlık kuruluşlarından tüm yöre nüfusunun yararlanmasına engel teşkil etmektedir. Ayrıca çevre şartları ve geleneklerden kaynaklanan bir takım sorunlar da sağlık hizmetleri üzerinde olumsuz etkiler yapmaktadır.

Gerçekten, kırsal kesim meskenlerinin tamamında, kent meskenlerinin de en az yarısında plan ünitelerinin sağlıklı bir ortam teşkil etmediği gözlenmektedir. Söz konusu yerleşmelerde ekonomik faaliyetlerden hayvancılık ekonomisi nedeniyle, ahır ve samanlık, gibi eklentiler, aile konutunun bir bölmesi veya altıdır. Şüphesiz bu zorunluluk kışların sert geçmesi nedeniyle, ısınma ihtiyacından kaynaklanmıştır. Ancak, ev ve ahırın aynı konutta yer alması, bir takım parazitler ve enfeksiyonel hastalıklara neden olmaktadır. Çocuklarda sık sık ishal, sıtma, tifo gibi hastalıkların görüldüğü belirtilen yerleşmelerde, hayvan gübrelerinin açıkta ve aile konutunun yakınında bulundurulması, özellikle kadın ve çocukların tuvalet ihtiyaçlarını ahırlarda gidermeleri, bu hastalıklara yol açan kötü çevre koşullarıdır.

İnceleme sahasında bulunan sağlık kuruluşlarının kayıtlarına göre en fazla rastlanan hastalıkların başında hepatit (sarılık), tifo, burusella, dizanteri, ishal, kızamık, kızıl bronşit ve sinüzit gelmektedir. Özellikle, ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde yoğunlaşan, söz konusu hastalıklar arasında, en yaygın olarak görülen sarılık, çoğunlukla niteliksiz içme suları ve açıkta akan kanalizasyon suları ile kırsal bölgelerde hijyen kurallarına önem verilmemesi gibi nedenlerle, sürekli yayılış göstermektedir. Daha çok kış aylarında çocuklarda görülen kızamık, boğmaca, kızıl gibi hastalıklar, bölgede zaman, zaman salgın halini almaktadır.

Bunun temel nedeni ise, ailelerin büyük bir bölümünün çocukların aşılarını yaptırmayı ihmal etmeleridir. Bu da yöre insanının kültürel düzeyinin düşük olmasının bir sonucudur.

Sağlıkla ilgili önemli sorunlardan biri de geleneksel tedavi yöntemleri olarak bilinen bir takım ilkel tedavi yollarının günümüzde de denenmesi alışkanlığıdır. Özellikle kırsal kesim ailelerinde, henüz erken teşhis ve tedavi bilinci gelişmemiştir. Kadın hastaların erkek doktorlar tarafından muayene edilmesinin uygun görülmemesi veya günah sayılması da, geleneksel aile bağları kuvvetli olan ailelerde doktora gitmeyi engelleyen bir diğer faktör olarak dikkati çekmektedir. Hatta ilaçla ve doktorla tedavi yerine çoğunlukla bir takım adak ve kurbanlar kesmek, yada türbe veya ziyaret olarak bilinen mezarlıklara gitmek suretiyle dualar edilmektedir. Söz konusu sosyolojik sorun öncelikle bölgede gerekli bilinç ve kültür düzeyinin oluşmaması yanında, ekonomik güçlükler ile de ilgili görülmektedir. Belirtilen sorunların etkilerinin kısa sürede azaltılması, ancak bölgede bayan doktorların istihdam edilmesiyle kısmen mümkün olabilir.

Doğal su kaynakları yeterli olmasına rağmen, araştırma sahasında temiz içme ve kullanma suyu sağlamak önemli bir sorundur. Nitekim yerinde yaptığımız tespitler ile Köy Hizmetleri İl Müdürlüğü'nün verilerine göre, 1999 yılında sahadaki 166 köy yerleşmesinden % 32'sinin içme ve kullanma suyu yetersiz ve % 15'inde ise hiç su yoktu. Suyu bulunmayan köylerin çoğunda hemen her evin yakınında bulunan tulumbalarla içme ve kullanma suyu kolaylıkla temin edilebilmektedir. Ancak insan ve hayvan atıklarının ortadan kaldırılması için açılan çukurların, su kuyularının yakınında olması ve sağlık koşullarına uygun olarak açılmaması, özellikle yağışlı devrelerde, söz konusu atıkların içme ve kullanma sularına karışması, çeşitli sağlık sorunlarına yol açmaktadır.

Araştırma sahasında çevre şartlarının elverişsizliği ve sosyo – ekonomik şartlar kadar, beslenme şekli de toplum sağlığını etkileyen önemli bir faktördür. Dengesiz beslenme diyebileceğimiz beslenme şeklinin hakim olduğu bölgede, bu durumdan kaynaklanan hastalıkların görülmesi de mümkündür.

Ağrı Ovası ve çevresinde yaşayan nüfusun yeterli ve dengeli bir şekilde beslendiği söylenemez. Bunun en önemli nedeni, nüfusun büyük bir çoğunluğunun alım gücünün zayıf olmasıdır. Zaten yöre insanının beslenmesinde kapalı ekonominin gereği olarak bölgede yetişen ürünler önemli bir oran teşkil etmektedir. Özellikle gelir seviyesi oldukça düşük olan ve alım gücü bulunmayan nüfusun önemli bir kısmı, temel besin maddeleri dışındaki (çay,

şeker, tuz vs..) diğer tüm bitkisel ve hayvansal ürünlerin hemen hemen tamamına yakın bir kısmını yerel imkanlarla sağlamaya çalışmaktadır. Bölge insanının beslenmesinde önemli bir yeri olan gıdalar, et, süt, yoğurt, peynir, yumurta ve unlu maddeler ile kısmen de yörede yetiştirilen çeşitli sebzeler (fasulye, lahana, patates, kavun, karpuz, salatalık vs..) olarak sıralanabilir.

İnceleme alanında, nüfusun önemli bir kısmının geçim kaynağını, tarım ve hayvancılık oluşturmaktadır. Özellikle hayvancılık, sahada dar gelirli ailelerin en önemli geçim kaynağıdır. Ancak, hayvancılıkla uğraşan dar gelirli ailelerin beslenmelerinde, hayvansal ürünleri yeterince tüketemedikleri gözlenmektedir. Bu ürünlerden, etin pahalı olması ailelerin tüketimini oldukça sınırlı tutmaktadır. Beslenmede tereyağı, peynir, yoğurt gibi süt ürünleri de beklenenden daha az olarak tüketilmektedir. Çünkü, özellikle dar gelirli çiftçi ailelerin elde ettikleri hayvansal ürünlerin çoğunu çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere satmak durumunda kaldıkları dikkati çekmektedir. Ağrı ovası ve çevresinde sebze ve meyve üretimi çok sınırlı olduğundan, özellikle kırsal kesim nüfusunun sebze ve meyve tüketimi oldukça azdır. Bölge dışından gelen sebze meyve ve diğer gıda maddelerinin tüketimi kente yaklaşıldıkça artar, uzaklaştıkça azalır. Bu da nüfusun dengesiz beslenmesine yol açmaktadır.

Ağrı kenti ile Eleşkirt kasabasında ise beslenme şartları kırsal kesim yerleşmelerine göre, daha iyi bir durumdadır. Kentsel hayatın sunduğu imkânlar nedeniyle, nüfusun önemli bir kısmı, yaz mevsiminde olduğu gibi, kış mevsiminde de bir çok gıdayı taze olarak tüketebilme imkanına sahiptir. Ancak, kent nüfusunun önemli bir bölümünün alım göçünün çok düşük olması nedeniyle, gizli bir açlık olayının da bulunduğu bir gerçektir. Kırsal kesimde olduğu gibi, kent yerleşmesinde oturan çok sayıdaki dar gelirli ailenin de, bir çok gıdayı çoğu zaman yeterince satın alamadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla araştırma sahasını oluşturan Ağrı ve çevresinde beslenme şartlarının iyi bir seviyede olduğu söylenemez. Çünkü sağlıklı kalabilmenin şartları arasında iyi bir mesken, sağlıklı bir çevre ve dengeli bir beslenme başta gelir. Oysa inceleme sahasında, genel olarak belirtilen şartların büyük ölçüde oluşmadığı gözlenmektedir.

2. 2. 4. 6. Nüfus Dağılışı ve Yoğunlukları

Araştırma sahası nüfusu, sahaya eşitsiz bir şekilde dağılmıştır. Dünya genelinde olduğu gibi, Ağrı Ovası ve çevresinde de nüfusun eşitsiz dağılışında iklim, yükselti, yeryüzü şekilleri, su kaynakları, toprak ve bitki örtüsü gibi coğrafi faktörlerin etkisini[270] açıkça görmek mümkündür. Nüfus dağılış haritasından da kolayca görülebileceği gibi, ova tabanı oldukça sık bir şekilde nüfuslanmışken, yükseltinin ve eğimin arttığı kuzey ve güneydeki dağlık kesimlere doğru nüfus azalmakta, araştırma sahasının kuzeydoğu kesiminde olduğu gibi yer yer tamamen nüfustan yoksun sahalar ortaya çıkmaktadır (Harita 15).

Ağrı Ovası ve çevresinde, arazi yapısından kaynaklanan üç farklı nüfuslanma kuşağı seçilebilir. Söz konusu kuşakların en sık nüfuslanmış kesimi, ova tabanından başlayarak 1800 m. yükseltisine kadar olan alanlar oluşturur. Başta iklim ve yeryüzü şekilleri olmak üzere, coğrafi faktörlerin daha elverişli şarlar göstermesi, ova tabanı ile 1800 metre arasında yer alan sahaların ekonomik faaliyetler açısından daha yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu durum da söz konusu kuşağın yoğun yerleşim sahası olmasına yol açmıştır. Sözü edilen bu kuşakta Ağrı kenti ve 91 köy yerleşme birimi yer almaktadır. Bu yerleşmeler toplam yerleşme sayısının % 54.7'sini oluştururken, aynı yerleşmelerde araştırma sahası nüfusun % 79.1'i yaşamaktadır. Bu tarımsal potansiyel, başta ovanın doğu ucundaki nüfusu 67922'yi aşan Ağrı kenti ile birlikte, birbirine yakın olmasına rağmen, araştırma sahasında nüfusu 1000'nin üzerindeki 7 köy yerleşmesinin tamamının da (Yücekapı, Toprakkale, Goncalı, Yukarı Küpkıran, Aşağı Küpkıran, Yakınca ve Aşkale,) gelişmesini sağlamıştır. Ağrı kentinin kuruluş ve gelişmesinde tarımsal potansiyelin etkisi ile birlikte, nüfus birikimini sağlayan esas etken, yerleşmenin konumundan kaynaklanan merkezlik özelliği ve bunun sonucu olarak kentsel fonksiyonların gelişmesidir.

Eğim değerinin yükseldiği ve buna bağlı olarak ekip-biçme faaliyetlerine uygun tarım alanlarının daraldığı, araştırma sahasının 1800-2000 m. yükseltileri arasında nüfus azalmaktadır. Bu kuşakta Eleşkirt ilçe merkezi ve 49 köy yerleşmesi yer almaktadır. Araştırma sahası toplam yerleşme sahasının % 29.2'si ve toplam nüfusun % 17.0'si bu kuşakta toplanmıştır.

Araştırma sahasının batı kenarındaki nüfusu 10164'ü bulan Eleşkirt ilçe merkezi dışında, diğer köy yerleşmelerinin ortalama nüfus miktarı 287 kişi dolayındadır. Eleşkirt ilçe merkezinin kuruluş ve gelişmesinde tarımsal potansiyelin varlığından ziyade, ulaşım

---

[270] TANOĞLU, A., 1966. a.g.e; İstanbul, s.68 - 69

Harita 15 : AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NDE NÜFUS DAĞILIŞI HARİTASI (1997)

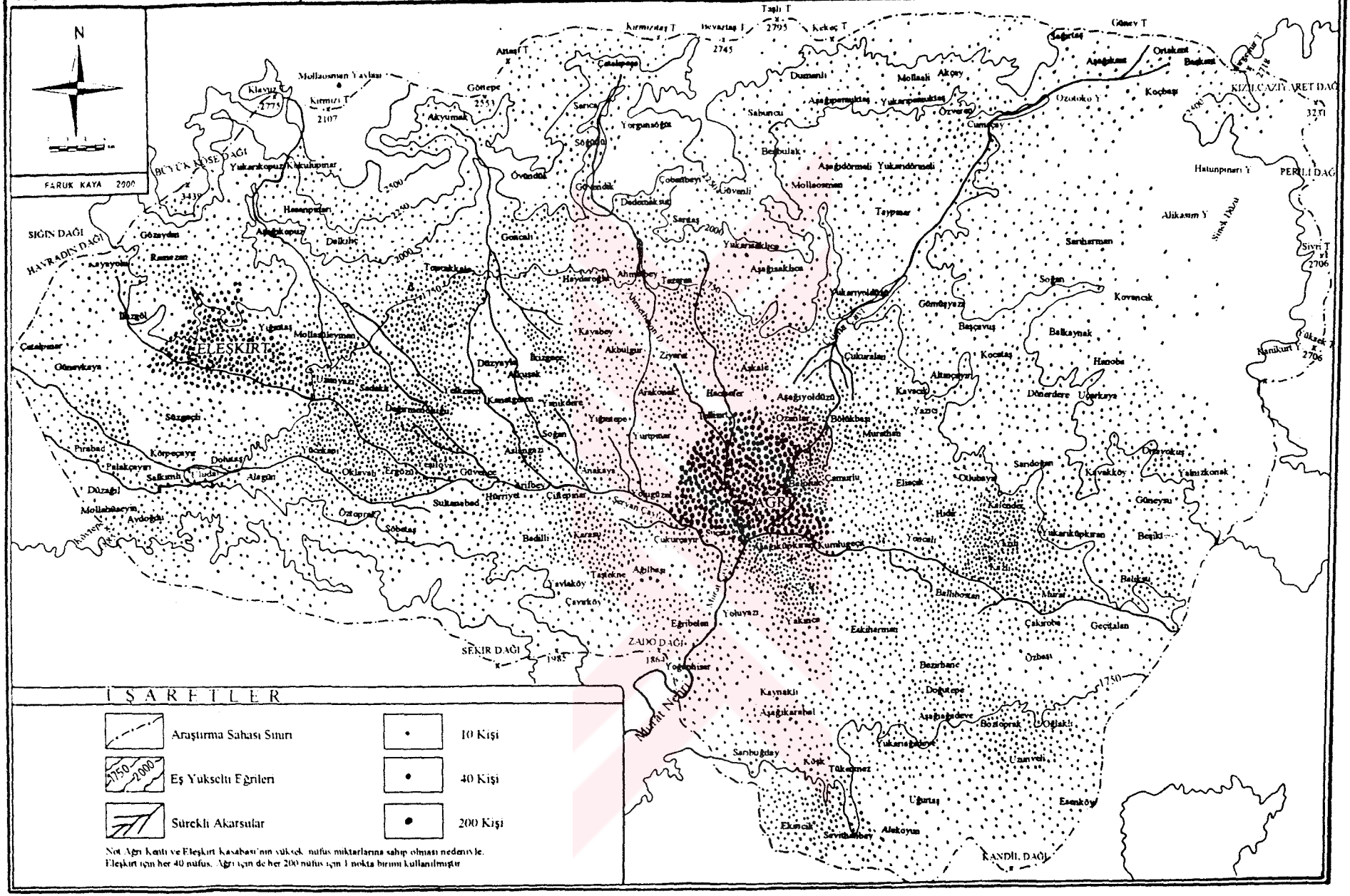

imkanlarının elverişli olması , yerleşmenin konumundan kaynaklanan merkezlik özelliği ve bunun sonucu olarak kentsel fonksiyonların gelişmesi gibi faktörler, nüfus birikimini sağlayan asıl etkenler olmuştur. Temel ekonomik faaliyetin hayvancılığa dayandığı araştırma sahasının bu kesimlerinde, mera alanlarının genişlediği ve ekip biçme faaliyetlerinin sürdürülebileceği küçük tarım alanlarının ortaya çıktığı bir çok yerde, az nüfuslu yerleşmeler kurulduğu için, kuzeydeki dağlık alanların yamaçlarında kurulmuş yerleşmelere göre daha dengeli nüfus dağılışı ortaya çıkmıştır.

Ova tabanından çevredeki yüksek kesimlere doğru çıkıldıkça, nüfus dağılışında seyrekleşme iyice belirginleşmekte, hatta tamamen nüfustan yoksun sahalar ortaya çıkmaktadır. Araştırma sahasının yerleşilen ve nüfuslanan üçüncü yükselti basamağını 2000-2200 m. yükseltileri arasında uzanan alanlar oluşturur. Bu yükselti basamağı içinde 26 köy ve 10 mezraa yerleşmesi ile geniş yayla alanları yer atmaktadır. Bu kesimde bulunan kırsal yerleşmelerin toplam nüfusu 5396 kişi olup, araştırma sahası nüfusunun %3.8'i ve kırsal nüfusun ise % 8.5'ini teşkil etmektedir. Genellikle kuru tarımın yaygın olduğu bu kesimlerde, tarla tarımından da elde edilen gelir oldukça düşüktür. Hayvancılık faaliyetlerinden de istenilen gelir elde edilmemektedir. Kuşkusuz bu durum, yüksekliğin artması ile sıcaklığın düşmesi, tarımsal faaliyetlere uygun saha bulmada güçlük çekilmesi ve ulaşımda zorluklarla karşılaşılması ile de yakından ilgilidir[271]. Bu nedenle ovayı kuşatan yüksek dağlık kesimlerde bulunan kırsal yerleşmelerde göç olayları oldukça yaygındır.

Coğrafi faktörlerin insanları daha çok ova tabanında yerleşmeye teşvik etmesi, nüfus dağılışında önemli farklılıklara yol açmıştır. Nitekim araştırma sahası nüfusunun % 96.2'si 2000 m.nin altında yükseltiye sahip sahalarda oturmaktadır. Kuşkusuz bu durum, su kaynakları, tarıma elverişli arazi varlığı ve uygun ulaşım koşullarının bir sonucudur. Ancak, özellikle doğal çevre faktörleri üzerindeki değiştirici özelliği bakımından yükseltinin, nüfus dağılışı üzerindeki etkisi çok daha belirgin olarak gözlenebilmektedir.

TABLO 2. 40 : Ağrı Ovası ve Çevresi Nüfusunun Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı (1999)

YÜKSELTİ BASAMAĞI (m.)	YERLEŞME SAYISI	%'si	NÜFUS MİKTARI	%'si	ORTALAMA NÜFUS BÜYÜKLÜĞÜ (KIRSAL)
1630 – 1800	91	54.8	112627	79.2	491
1800 – 2000	49	29.2	24.211	17.0	287
2000 – 2200	26	15.5	5396	3.8	207
TOPLAM	**168**	**100.0**	**142234**	**100.0**	**386**

KAYNAK: D.İ.E Verilerinden ve Topoğrafya Haritalarından Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

[271] TANOĞLU, A., 1969. a.g.e; s.102.

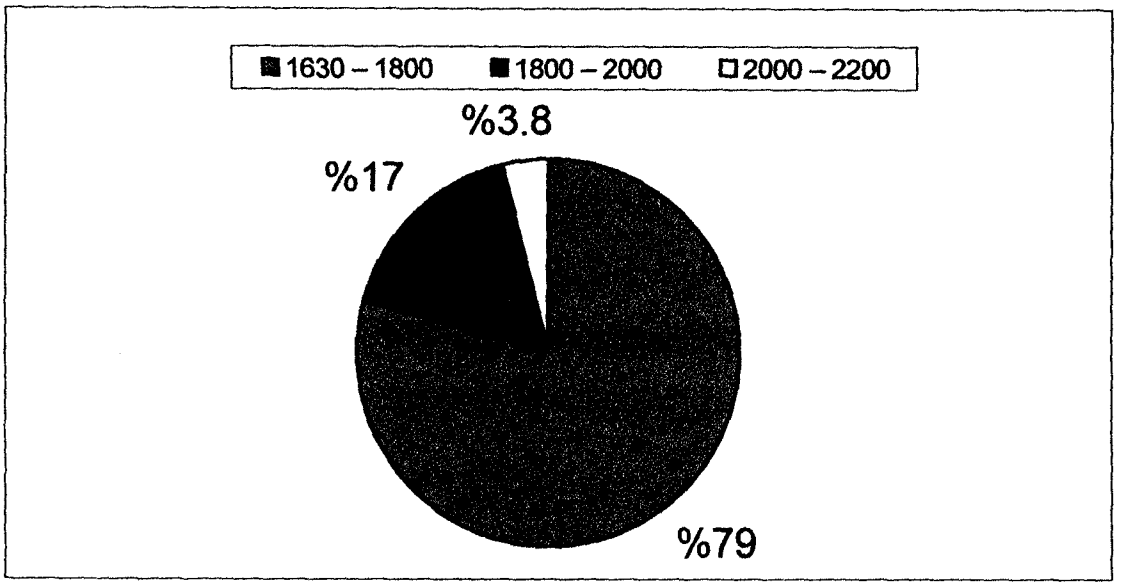

Şekil 2. 32: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Nüfusun Yükselti Basamaklarına Göre Dağılımı (1999)

Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmelerinin 1997 yılındaki ortalama nüfus büyüklüğü 386 kişidir. Türkiye genelinde 639 kişi, Ağrı ili genelinde ise 496 kişi olan[272] ortalama köy büyüklüğüne göre , araştırma sahasındaki bu değer oldukça düşüktür. Ağrı ovası ve çevresindeki kırsal yerleşmelerin nüfus büyüklüğünün düşük oluşu, başta tarımsal potansiyel olmak üzere, geçim kaynaklarının sınırlı oluşu ve bölgede uzun yıllar devam eden terör olaylarının bir sonucu olarak, göçlerle köylerin sürekli nüfus kaybederek küçülmesine, hatta bazı köylerin tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Araştırma sahasındaki köy yerleşmelerinin ortalama nüfus büyüklüğü 386 kişi olmasına rağmen, kuruluş yerinin tarımsal potansiyeline bağlı olarak köy yerleşmelerinin nüfusları 13 kişi (Koçbaşı) ile 1923 kişi (Yücekapı) arasında değişmektedir. Yükseltinin arttığı ve bunun sonucu olarak tarım alanlarının daraldığı ve parçalandığı araştırma sahasının kuzey ve kuzeydoğusunda, geçim kaynakları potansiyelinin düşük olması sonucu birbirine yakın çok sayıda küçük köy yerleşmesi ortaya çıkmıştır.

Gerçekten araştırma sahasının kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde yer alan ve en küçük kırsal yerleşmelerini oluşturan Çobanbeyi (96 kişi), Sabuncu (41 kişi), Mollaali (44 kişi), Sağırtaş (75 kişi), Kokulupınar (88 kişi) ile birlikte sahanın diğer kesimlerinde bulunan toplam 13 köy yerleşmesinin nüfusu 100 kişinin altına düşmüştür. Toplam 166 köy

[272] D.İ.E, 1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri – Ağrı, s.24

yerleşmesinin % 41.0'i (68 adet) nin nüfusu 250 kişinin altında olup, bu köylerin tamamına yakınının, tarım alanlarının sınırlı ve dağınık olduğu, Ağrı ovasının kuzey ve güneyindeki dağlık alanların etek ve yamaçlarında dağılış gösterdiği dikkati çeker.

Genel olarak güneydoğu- kuzeybatı doğrultusunda uzanış gösteren Ağrı Ovası ve çevresindeki etek köylerinde, eğim değerlerinin azalması sonucu, tarım alanlarının genişlediği alanlarda kurulan köy yerleşmeleri, tarımsal potansiyelin yükselmesi ve tarımla birlikte hayvancılık faaliyetlerinin de önem kazanmasına bağlı olarak büyümüşlerdir. Nitekim Yücekapı (1923 kişi), Toprakkale (1877 kişi), Goncalı (1453 kişi), Aşkale (1396 kişi), Aşağıküpkıran (1277 kişi), Yakınca (1090 kişi), Yukarıküpkıran (1022 kişi) dan oluşan nüfusu 1000 kişinin üzerindeki toplam 7 köy yerleşmesinin (% 4.2'si) tamamı , ova tabanı ve eteklerde toplanmışlardır.

Nüfusu 500-1000 arasında değişen toplam 35 (% 21.0) köy yerleşmesinin 33'ü ise, tarım alanlarının genişliği ve verimliliği bakımından araştırma bölgesinde tarımsal potansiyelin nispeten yüksek olduğu, Ağrı ovası ve çevresinde toplanmışlardır. Nüfusu 250-500 arasında değişen 56 (%33.7) köy yerleşmesi ise araştırma sahasının ova ve dağlık kesimlerinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin birlikte yapıldığı nispeten verimli tarım alanları ile geniş mera alanlarının geçim kaynağını oluşturduğu kesimlerde gelişmişlerdir (Tablo 2. 41, Şekil 2.32).

TABLO 2.41: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı (1997)

NÜFUS BÜYÜKLÜĞÜ (KİŞİ)	KIRSAL YERLEŞME SAYISI	%'si	TOPLAM NÜFUS	%'sİ
0 – 250	68	41.0	10538	16.4
251 – 500	56	33.7	19290	30.1
501 – 1000	35	21.1	24292	37.9
1000 –2000	7	4.2	10028	15.6
TOPLAM	**166**	**100.0**	**64 148**	**100.0**

KAYNAK: D.İ.E. Verilerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

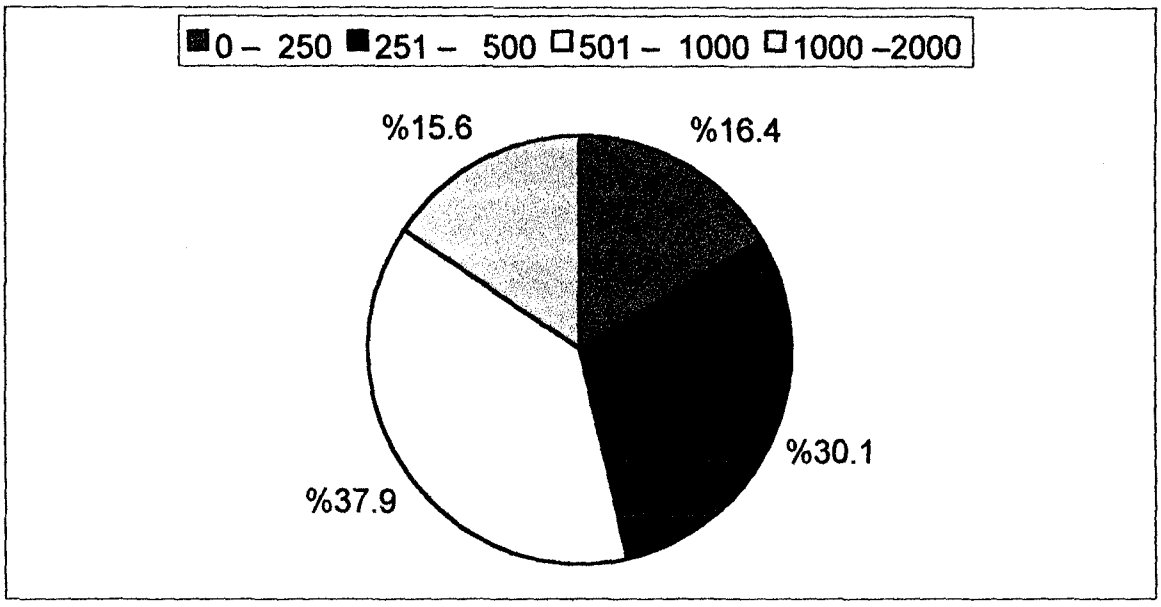

Şekil 2. 33: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Kırsal Yerleşmelerin Nüfus Büyüklüklerine Göre Dağılımı Grafiği (1997).

Araştırma sahasının nüfus dağılışında görülen farklılıkları daha iyi ortaya koyabilmek için, nüfus yoğunluklarını da incelemek gerekmektedir. Çünkü, toprak ve nüfus sayısı arasındaki ilgi sayısını ortaya koyan en açık göstergelerden biride, nüfus yoğunluklarıdır[273]. Yaklaşık 2417 km^2 yüzölçümüne sahip olan araştırma sahasında, 1997 yılında 142234 kişi yaşıyordu. Buna göre araştırma sahasının matematiksel nüfus yoğunluğu 59 kişi / km^2 kadardır.

Bu değer 1997 yılında 77 kişi / km^2 olan Türkiye ortalamasının altında, 41 kişi /km^2 olan Ağrı ili ortalamasının ise oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. Başta tarımsal potansiyel olmak üzere ekonomik kaynakların sınırlı oluşu, sık nüfuslu düzlük alanlarla daha seyrek nüfuslanmış veya tamamen nüfustan yoksun eğimli alanların bir arada bulunması nüfus yoğunluğunun düşük gerçekleşmesine neden olmuştur. Ancak, göçlerle sürekli nüfus kaybetmesine rağmen doğum oranlarının çok yüksek gerçekleşmesi Ağrı ve çevresinde nüfus yoğunluğunun sayım yılları itibariyle artmasını sağlamıştır. Nitekim 1935'te 13.0 kişi / km^2 olan matematiksel nüfus yoğunluğu, yaklaşık 5 katına yakın bir artış ile 1997 yılında 58.8 kişi /km^2'ye ulaşmıştır (Tablo 2. 42).

[273] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e; İstanbul, s. 210.

TABLO 2.42: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Nüfusun Sayım Devrelerine Göre Matematiksel Nüfus Yoğunlukları (1935-1997 kişi/ km²)

SAYIM DÖNEMLERİ	AĞRI KENTİ		ELEŞKİRT KASABASI		KIRSAL YERLEŞMELER		GENEL ORTALAMA	
	Nüfus	Yoğunluk	Nüfus	Yoğunluk	Nüfus	Yoğunluk	Nüfus	Yoğunluk
1935	6271	132.2	1305	40.2	30187	13.0	37763	15,6
1940	7917	167.0	1542	47.6	34.293	14.6	43.752	18,1
1945	8605	181.5	1865	57.5	39501	16.9	49971	20,6
1950	10028	211.5	2850	88.4	44851	19.2	57729	23,8
1955	17.079	360.3	3499	107.9	50042	21.4	70620	29,2
1960	19776	417.2	3988	123.0	56.888	24.3	80652	33.3
1965	24168	509.8	6019	185.7	62.734	26.8	92921	38.4
1970	29.577	623.9	6863	211.8	66799	28.5	103.239	42.7
1975	35.284	744.3	8202	2153.1	70765	30.2	114.251	47.3
1980	40532	855.1	10083	311.2s	73.837	31.6	124.452	51.4
1985	54492	1149.6	11.561	356.8	78.732	33.7	144.785	59.9
1990	58.038	1224.4	9871	304.6	73.698	31.5	141607	58.5
1997	67922	1432.9	10164	313.7	64.148	27.4	142.234	58.8

KAYNAK: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü,A.P.K Daire Başkanlığı, Ağrı Tapu Kadastro Müdürlüğü ve D.İ.E Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Ağrı Kentinin Yüzölçümü 47.4 km²

Eleşkirt Kasabasının Yüzölçümü 32.4 km²

Kırsal Yerleşmelerin Yüzölçümü 2337. 2 km²

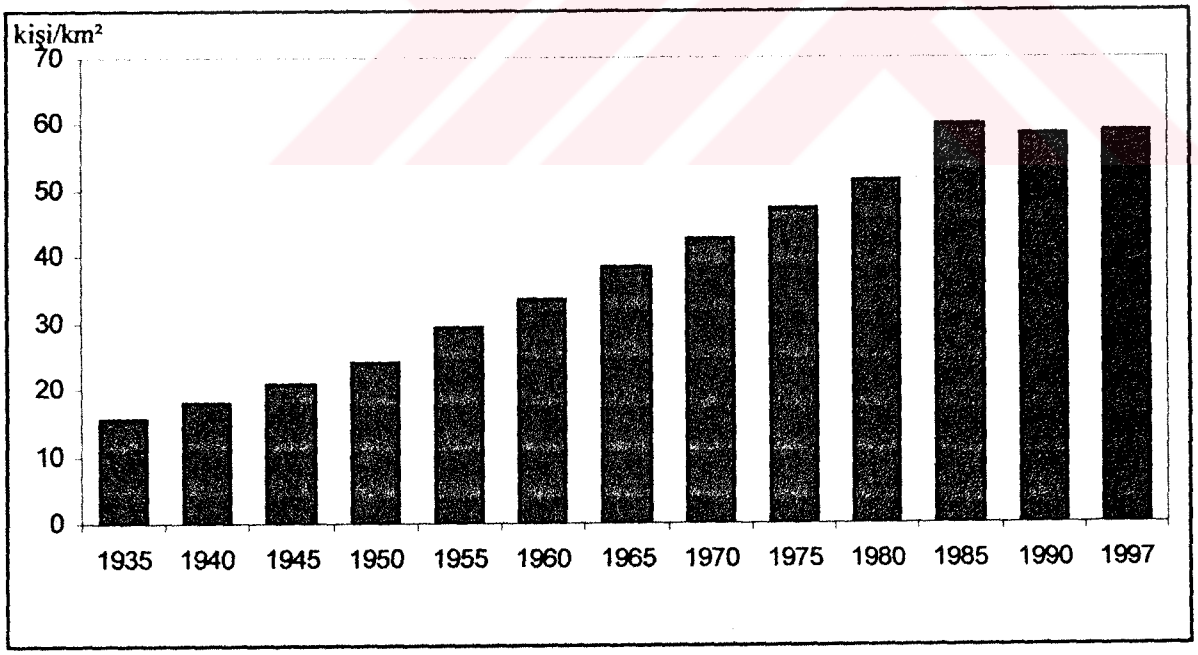

Şekil 2. 34: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Matematiksel Nüfus Yoğunluğunun Sayım Yıllarına Göre Artışı (1935-1997)

Araştırma sahasında matematiksel nüfus yoğunluğu, kentsel ve kırsal nüfus açısından ele alındığında daha ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1997 yılında araştırma sahasındaki kırsal yerleşmelerde matematiksel nüfus yoğunluğu değeri km^2'ye 27.4 kişi iken, bu değer Eleşkirt ilçe merkezinde 313.7 kişi ve merkezlik özelliği nedeniyle kentsel fonksiyonların geliştiği ve buna bağlı olarak istihdam potansiyelinin arttığı Ağrı kentinde ise 432.9 kişi /km^2 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 2.42, Şekil 2.33).

Ağrı kentinde 1935'te 132.2 kişi/km^2 olan matematiksel nüfus yoğunluğu 1997'de 1432.9 kişi, km^2' ye yükselmiştir. Öte yandan araştırma sahasının ortalama yoğunluk değeri artışında, Ağrı kent nüfusu artışının önemli rol oynadığını unutmamak gerekir. Çünkü 1935-1997 yıları arasındaki devrede araştırma sahası kırsal kesiminde matematiksel nüfus yoğunluğu yaklaşık iki kat bir artış gösterirken, Ağrı kent merkezinde bu oran on bir kat olarak gerçekleşmiştir.

Eleşkirt ilçe merkezinde 1935'te 40.2 kişi/km^2 olan matematiksel nüfus yoğunluğu 1985'te 356.8 kişi/km^2'ye yükselmiş ancak istihdam potansiyelinin talebi karşılayamaması sonucu göçlerle nüfusun azaldığı 1985-1990 yıları arasındaki dönemin sonunda 304.6 kişi/km^2'ye düşmüş, 1990-1997 yılları arasında ise tekrar yükselerek 313.7 kişi/km^2'ye ulaşmıştır.

Matematiksel nüfus yoğunluklarının kırsal yerleşmelere göre dağılışı incelendiğinde, önemli farklılıklar gözlenmektedir. Kırsal yerleşmelerde matematiksel nüfus yoğunluğu 1.0 kişi/km^2 (Koçbaşı köyü) ile 127.7 kişi/km^2 (Aşağıküpkıran köyü) arasında değişmektedir. Araştırma sahasında verimli tarım alanlarının yer aldığı ova tabanındaki köylerde nüfus yoğunluğu artarken, eğim değerlerinin yükseldiği ve tarım alanlarının daraldığı kesimlerde nüfus yoğunluğu azalmaktadır (Tablo 2. 43). Koçbaşı köyünde matematiksel nüfus yoğunluğunun bu derece düşük olmasının en önemli nedeni, göçlerle sürekli nüfus kaybetmesidir. Sahanın matematiksel nüfus yoğunluğu en yüksek köyleri, genel olarak güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda uzanan Ağrı Ovası ile Murat Nehri ve ana kollarının oluşturdukları alüvyal ve kollüvyal depresyonlar üzerinde yer alırlar. Nitekim araştırma sahasının en büyük köy yerleşmeleri durumundaki Aşağıküpkıran (127.7 kişi/km^2), Yeşilova (117.2 kişi/km^2), Uzunyazı (117.7 kişi/km^2), Oklavalı (100.9 kişi/km^2), Baloluk (109.5 kişi/km^2)'da nüfus yoğunluğu 100 kişi/km^2'nin üzerindedir. Genellikle kalabalık olan bu yerleşmelerin bazılarında merkez ilçeye yakın olmaları nedeniyle, tarım dışı ekonomik faaliyetlerde gelişmeye başlamıştır.

TABLO 2. 43. Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Yerleşmelerin Matematiksel Nüfus Yoğunlukları (1997).

Yerleşmenin Adı	Nüfusu	Yüzölçüm (Km²)	Yoğunluk (Kişi/Km²)	Yerleşmenin Adı	Nüfusu	Yüzölçüm (Km²)	Yoğunluk (Kişi/Km²)
Ağrı	67922	47.4	*1432.9*	Kayabey	455	8.5	*53.5*
Eleşkirt	10164	32.4	*313.7*	Kayayolu	298	12.2	*24.4*
Ağılbaşı	126	5.0	*25.2*	Kaynaklı	97	5.5	*17.6*
Ahmetbey	243	8.0	*30.3*	Kazlı	703	8.7	*80.8*
Akbulgur	353	8.0	*44.1*	Kocataş	243	7.0	*34.7*
Akçay	288	11.9	*24.2*	Koçbaşı	13	17.2	*1.0*
Akyumak	484	25.0	*19.3*	Kokulupınar	88	12.0	*7.3*
Alagün	201	18.0	*11.2*	Konuktepe	200	6.2	*32.2*
Alakoyun	267	13.0	*20.5*	Kovancık	130	67.7	*1.9*
Alkuşak	49	2.8	*17.5*	Körpeçayıer	129	3.5	*36.8*
Altınçayır	168	14.5	*11.5*	Köşk	198	7.8	*25.3*
Anakaya	278	8.0	*34.7*	Kumlugeçit	302	13.5	*22.3*
Arakonak	391	7:0	*55.8*	Mollaali	44	13.2	*3.3*
Arifbey	135	3.4	*39.7*	Mollahüsaeyin	151	12.0	*12.5*
Aslangazi	500	7.7	64.9	Mollaosman	230	23.0	*10.0*
Aşağıağadeve	380	7.3	*52.0*	Mollasüleyman	990	37.5	*26.4*
Aşağıdörmeli	187	12.2	*15.3*	Murat	758	13.1	*57.8*
Aşağıkarabal	545	14.4	*37.8*	Murathan	387	6.3	61.4
Aşağıkent	253	9.7	*26.0*	Oğlaklı	489	13.4	*36.5*
Aşağıkopuz	426	20.0	*21.3*	Oklavalı	515	5.1	100.9
Aşağıküpkıran	1277	10.0	127.7	Ortakent	132	14.2	*9.2*
Aşağıpamuktaş	216	13.0	*16.6*	Ortayokuş	409	26.5	*15.4*
Aşağısaklıca	382	16.9	*22.6*	Otlubayır	156	10.7	*14.6*
Aşağıyoldüzü	169	6.0	*28.1*	Ozanlar	587	8.1	*72.4*
Aşkale	1396	27.5	*50.7*	Övündük	-	4.5	-
Aydoğdu	385	18.0	*21.3*	Özbaşı	117	5.9	*19.8*
Badilli	460	10.2	*45.1*	Öztoprak	130	10.7	*12.1*
Balıksu	594	9.5	*62.5*	Özveren	296	21.2	*44.5*
Balkaynak	189	8.7	*21.7*	Palakçayırı	116	4.0	*29.0*
Ballıbostan	998	14.9	*66.9*	Pirabat	707	14.3	*49.5*
Baloluk	843	7.7	109.5	Ramazan	620	15.5	*40*
Başçavuş	481	32.6	*14.7*	Sabuncu	41	25..2	*1.6*
Başkent	232	12.8	*18.5*	Sadaklı	657	8.0	*82.2*
Beşbulak	174	7.9	*22.0*	Sağırtaş	75	16.7	*4.5*
Beşiktepe	214	12.0	*16.8*	Salkımlı	145	4.8	*30.2*
Bezirhane	288	10.5	*27.4*	Sarıbuğday	291	6.3	*46.2*
Boztoprak	661	12.0	*55.1*	Sarıca	282	11.2	*25.2*
Bölükbaşı	290	8.6	*33.8*	Sarıdoğan	113	10.2	*11.0*
Cumaçay	586	40.2	*16.2*	Sarıharman	252	26.0	*9.6*
Çakıroba	380	8.6	*44.2*	Sarıtaş	217	3.5	*62.0*
Çamurlu	315	7.2	*43.7*	Seyithanbey	770	18.0	*42.8*
Çatalipaşa	352	30.5	*11.5*	Soğan	233	9.0	*25.8*
Çatalpınar	347	19.0	*18.2*	Bağrıpek	181	4.0	*45.2*
Çayırköy	113	9.6	*11.7*	Söbetaş	197	5.3	37.1
Çiftepınar	204	5.2	*39.2*	Söğütlü	166	16.0	*10.3*
Çobanbey	96	17.5	*5.4*	Suçatağı	349	7.7	*45.3*
Çukuralan	613	13.2	*46.4*	Sultanabad	199	7.7	*28.8*
Çukurçayır	479	7.7	*62.2*	Süzgeçli	359	19.0	*18.8*
Dalkılıç	369	16.0	*23.5*	Taştekne	586	14.1	*41.5*
Dedemaksut	323	13.2	*24.4*	Taypınar	120	5.0	*24.0*
Değirmenoluğu	673	9.5	*70.8*	Tellisırt	77	3.1	*24.0*
Doğutepe	487	8.1	*60.1*	Tezeren	955	25.0	*38.2*
Dolutaş	285	9.6	*29.7*	Toprakkale	1877	97.0	*19.3*
Dönerdere	400	14.0	*28.6*	Tükenmez	378	12.9	*29.3*
Dumanlı	123	20.0	*5.9*	Uçarkaya	285	11.5	*24.7*
Düzağıl	60	3.0	*20.0*	Uğurtaş	148	28.0	*5.3*
Düzyayla	340	6.5	52.3	Uludal	273	8.4	*32.5*
Eğribelen	565	16.2	*34.8*	Uzunveli	628	23.0	*27.3*

Ekincik	557	15.4	*36.1*	Uzunyazı	471	4.0	*117.7*
Eliaçık	929	16.7	*55.6*	Yakınca	1092	23.0	*47.8*
Ergözü	905	20.2	*44.8*	Yalnızkonak	151	13.1	*11.1*
Esenköy	373	22.1	*16.9*	Yanıkdere	341	8.0	*42.6*
Eskiharman	810	21.6	*37.5*	Yaylaköy	105	7.3	*14.4*
Geçitalan	184	7.7	*23.9*	Yazıcı	185	6.2	*29.8*
Goncalı	1443	36.0	*40.7*	Yazılı	730	12.4	*58.8*
Gözaydın	146	10.0	*14.6*	Yelkesen	596	7.6	78.4
Gümüşyazı	491	39.1	*12.5*	Yeşilova	780	6.6	*117.2*
Güneykaya	315	7.1	*44.3*	Yığıntaş	180	9.5	*18.9*
Güneysu	108	6.3	*17.1*	Yığıntepe	152	8.0	*19.0*
Güvence	244	11.3	*21.6*	Yoğunhisar	331	5.0	66.2
Güvendik	242	10.7	*22.6*	Yoluyazı	287	10.2	*28.1*
Güvenli	242	11.0	*22.0*	Yolugüzel	223	7.5	*29.7*
Hacısefer	45	6.4	*7.0*	Yoncalı	654	13.5	*48.4*
Hanoba	93	4.9	*18.9*	Yorgunsöğüt	-	22.1	-
Hasanpınarı	337	25.0	*13.4*	Yukarıağadeve	675	29.9	*22.6*
Haydaroğlu	357	10.2	*35.0*	Yukarıdörmeli	341	7.0	*48.7*
Hıdır	342	7.3	*46.8*	Yukarıkopuz	56	33.0	*1.6*
Hürriyet	373	12.6	*29.6*	Yukarıküpkıran	1022	23.5	*43.4*
İkizgeçe	588	8.2	*71.7*	Yukarıpamutaş	133	12.5	*10.7*
İkizgöl	180	4.0	*45.0*	Yukarısaklıca	221	8.8	*25.1*
Kalender	505	5.4	*93.5*	Yukarıyoldüzü	531	28.0	*18.9*
Kanatgeren	23	3.1	*7.4*	Yurtpınar	279	12.0	*23.2*
Karasu	978	11.0	*88.9*	Yücekapı	923	43.0	*21.4*
Kavacık	213	8.1	*26.3*	Ziyaret	352	8.3	*42.4*
Kavakköy	239	9.2	*25.9*	**TOPLAM**	**142235**	**2417**	**58.8**

KAYNAK: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü,A.P.K Daire Başkanlığı, Ağrı Tapu Kadastro Müdürlüğü ve D.İ.E Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır

Ova çevresindeki yüksek kesimlerde, yükseltinin ve eğim değerlerinin artışına bağlı olarak tarım alanlarının daraldığı ve temel ekonomik faaliyetinin hayvancılık ile kuru tarıma dayandığı araştırma sahasının,kuzey kuzeydoğu ve güneybatısındaki kırsal yerleşmelerde matematiksel nüfus yoğunlukları genellikle düşüktür (Harita 16). Ağrı Ovası'nı güney ve kuzeyden kuşatan dağların eteklerinde bulunan köy yerleşmelerinin matematiksel nüfus yoğunluğu azalmakla birlikte, sınırlıda olsa tarım alanlarının değerlendirilmesi ve geniş mera alanlarının hayvancılık potansiyelini yükseltmesi sonucu nüfus yoğunluğu 20 kişi/km^2'nin üzerinde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, eğim değerlerinin yükseldiği, yükselti artışının ortaya çıkardığı olumsuz iklim şartları, tarım alanlarının tamamen sınırlandığı, geniş yayla kuşağının varlığı ve köy yüzölçümlerinin çok geniş olması gibi faktörler araştırma sahasının kuzey ve kuzeydoğusundaki Koçbaşı (1.0 kişi), Kovancık (1.9 kişi), Mollaali (3.3 kişi), Ortakent (9.2 kişi), ve Sağırtaş (4.5 kişi), köyleri gibi toplam 16 köy yerleşmesinde matematiksel nüfus yoğunluğunun 10 kişi /km^2'nin altına düşmesine neden olmuştur.

Harita 16 : AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NDEKİ YERLEŞMELERİN MATEMATİKSEL NÜFUS YOĞUNLUKLARI HARİTASI (1997-kişi) / km²

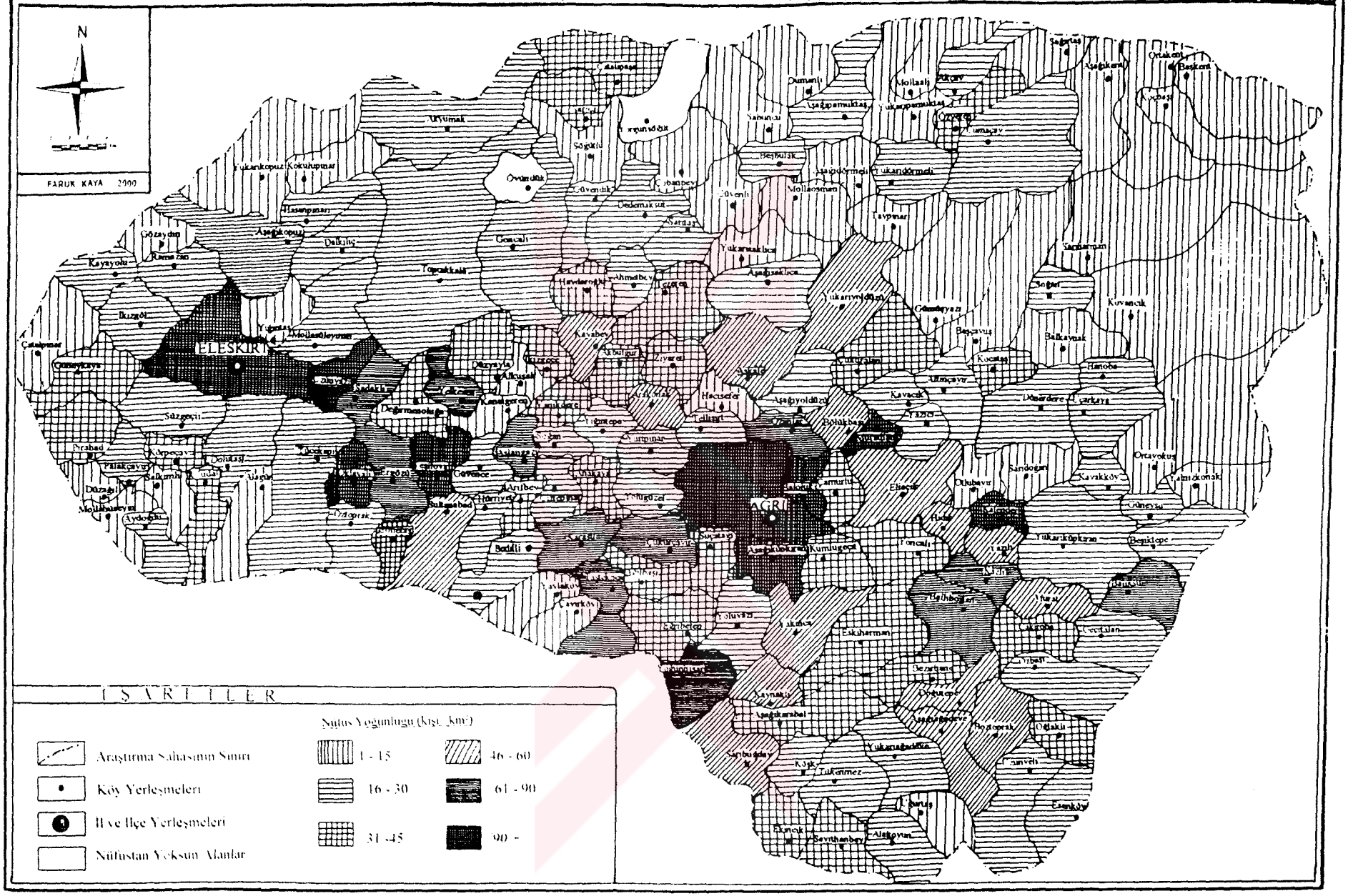

İnceleme alanında nüfus yoğunluğu, (27.4 olan) kırsal kesim matematiksel nüfus yoğunluğu ortalamasından fazla olan 89 (%53.6) köy yerleşmesinin hemen hemen tamamına yakın ova köyleri ile etek köylerine dağılmıştır. Nüfus yoğunluğu ortalamanın altında olan 77 (% 46.4) köy yerleşmesi ise genellikle eğimin arttığı, tarım topraklarının azaldığı kuzey kesimin dağlık alanlardaki yerleşmelerdir. Her iki köy grubu da yüksek oranda göç vermektedir.

Araştırma sahası nüfus dağılışını global olarak ortaya koymasına rağmen, matematiksel nüfus yoğunluğunda teorik olarak arazinin her km^2'sine nüfusun eşit dağıldığı varsayılır. Oysa, ürün getirmeyen araziler, çayır ve otlaklar gibi ekilip dikilmeyen araziler, bilindiği gibi tarım dışı bölgeler olmalarına rağmen,sanki buralarda nüfuslanmış olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle bu hesaplama şekli, arazi ve nüfus ilişki derecesini ortaya koyması bakımından pek güvenilir değildir[274]. Kırsal yerleşmelerin temel ekonomik faaliyeti tarım olduğuna göre, bu ekonomik faaliyetin sürdürüldüğü tarım alanlarının genişliği ile nüfus miktarı arasındaki ilişkiye dayanan fizyolojik ve tarımsal nüfus yoğunluğu daha isabetli sonuçlar vermektedir[275].

Matematiksel nüfus yoğunluğunda nüfusun dağılışı ile ortaya çıkan yanıltıcı sonuçları bir ölçüde azaltabilen ve ekili-dikili alanlarla nüfus arasında ki ilişkiyi gerçeğe yakın ortaya koyduğu düşünülen fizyolojik nüfus yoğunluğu[276] metodunun uygulanması daha yararlı olacaktır. Tarım alanlarının toplam yüzölçümünün 710.3 km^2 ve 1997 yılı nüfusunun ise 142234 kişi olduğu araştırma sahasında fizyolojik nüfus yoğunluğu 200 kişi/km^2 kadardır. Bu yoğunluk değeri 219.4 kişi/km^2 olan Türkiye ortalamasından düşüktür. Ancak, matematiksel yoğunlukta olduğu gibi, fizyolojik yoğunluk hesaplamasından da bazı sakıncalar bulunmaktadır. Bu sakıncaların başında nüfusunun tamamının geçimini topraktan sağladığı kabul edilerek hesaplamanın yapılmasıdır. Toprak ve nüfus arasındaki ilişkiyi kurabilmek için fizyolojik yoğunluk hesaplanmasında bu açıdan yetersiz bulunmaktadır[277].

Nitekim, araştırma sahasının en büyük yerleşmesi olan Ağrı kentinde fizyolojik nüfus yoğunluğu 15796 kişi/km^2'ye yükselirken Eleşkirt kasabasında bu değer 792 kişi/km^2 ve kırsal yerleşmelerde ise 93 kişi/km^2'ye düşmektedir. Ancak Ağrı kentinde ve Eleşkirt

---

[274] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e., İstanbul, s. 211.
[275] TANOĞLU, A., 1966, a.g.e., İstanbul, s. 58.
[276] DOĞANAY, H., 1997. a.g.e, İstanbul, s.215.
[277] DOĞANAY, H., 1997. a.g.e., İstanbul, s.216.

kasabasında tarım ve hayvancılıkla uğraşanların bir çoğu , çevredeki tarla, çayır ve mera arazilerinden de yararlanmaktadır.

Fizyolojik yoğunluk değerleri kırsal yerleşmeler bazında ele alındığında yerel topoğrafik şartlar nedeniyle ekili -dikili topraklarının az olması ve köyler itibarıyla dengesiz dağılışları sebebiyle farklı sonuçlar göstermektedir. Nitekim, ekili-dikili araziye sahip olmayan Kayayolu, Kokulupınar, Övündük ve Yukarı Pamuktaş köyleri bir tarafa bırakılırsa kırsal kesim fizyolojik nüfus yoğunluğunun 6.5 ile 1410 kişi/km^2 arasında değiştiği görülmektedir. Doğal olarak, bu durumun ortaya çıkmasında ekili- dikili alanlar yüzölçümüyle birlikte köylerin nüfuslarının az yada çok olması da etkili olmaktadır. Ekili-dikili alanların çok az olduğu Sarıca köyünde (0.2 km^2) fizyolojik nüfus yoğunluğu (1410 kişi/km^2) ile yüksek değeri gösterirken , matematiksel nüfus yoğunluğunda olduğu gibi nüfusu çok az olan Koçbaşı köyünde (13 kişi) ise 6.5 kişi/km^2 ile en düşük değeri göstermektedir. Öte yandan 40.3 km^2 ekili -dikili arazi ile araştırma sahasının en fazla ekili-dikili alanına sahip olan Toprakkale köyünde fizyolojik nüfus yoğunluğu 46.5 kişi/km^2'dir. Çünkü söz konusu köy, aynı zamanda 1877 kişilik nüfusuyla da sahanın en büyük nüfuslu köy yerleşmelerinden biridir.

Ağrı Ovası ve çevresinde fizyolojik yoğunluğun, matematiksel nüfus yoğunluğundan fazla olması, toplam nüfusun sadece ekili-dikili arazilere oranlanmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim, 2417 km^2 olan araştırma sahası yüzölçümünün 710.3 km^2'si yani % 29.3'ü ekilip-dikilmektedir. Başka bir ifadeyle araştırma sahası topraklarının yaklaşık 1/4'ü tarıma elverişlidir. Ekili ve dikili araziler toplamına çayır ve mera arazileri de eklendiğinde, Ağrı Ovası ve çevresinde, 2515.9 km^2'lik bir tarımsal arazi varlığının olduğu görülür ki, buna göre bölgenin fizyolojik nüfus yoğunluğu 64.2 kişi/km^2'ye iner. Görüldüğü üzere fizyolojik nüfus yoğunluk değeri, tarım arazileri üzerindeki yükü veya beslemek durumunda olduğu nüfus miktarını göstermesi bakımından önem taşımakla birlikte, ekonomik kaynakların yetersizliğine bağlı olarak meydana gelen göç hareketinin nedenlerinin belirlenmesi açısından da oldukça dikkat çekicidir.

Tarım topraklarıyla bu topraklardan doğrudan yararlanan nüfus ilişkisini, en iyi bir şekilde ortaya koyan kriterlerden biride *tarımsal nüfus yoğunluğu* metodudur. Ağrı Ovası ve çevresindeki tarımsal topraklar ile bu topraklardan direkt olarak yararlanan nüfus arasındaki ilişki, tarımsal nüfus yoğunluğu açısından değerlendirildiğinde , matematiksel ve

fizyolojik nüfus yoğunluklarına oranla daha isabetli sonuçlar ortaya çıkmaktadır .Araştırma sahasında 1999 yılında tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile geçinen toplam nüfus yaklaşık olarak 84081 kişi civarındaydı. Sahada bulunan ekili-dikili arazilerin yüzölçümü ise 710.3 km^2 kadardır. Buna göre araştırma sahasının tarımsal nüfus yoğunluğunun da 118 kişi olduğu dikkati çeker. Ancak tarımsal yoğunluk değeri hesaplamasına inceleme alanındaki 1505.6 km^2'lik çayır ve otlak alanları da dahil edilirse, araştırma sahasının tarımsal nüfus yoğunluğu 38 kişi/ km^2'ye düşmektedir. Sadece ekili-dikili alanlar dikkate alınarak yapılan hesaplamalar sonucu ortaya çıkan değer Türkiye'nin ortalama nüfus yoğunluğu olan 88.7 kişi/km^2'nin üzerinde, çayır ve otlak alanları dahil edilerek elde edilen tarımsal nüfus yoğunluğu ise ülke ortalamasının çok altında bir değer gösterir. Kuşkusuz bu durum, yöre nüfusunun azlığından değil, özellikle çayır ve mera alanlarının fazlalığından kaynaklanmaktadır

Nüfus dağılışına etki eden en önemli etkenlerden birinin tarım toprağının bölgedeki dağılışı olduğuna göre, toprak dağılımına bağlı olarak tarımsal nüfus yoğunluğu değerlerinin köyler bazında çok farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir. Matematiksel ve fizyolojik nüfus yoğunluklarından farklı olarak, tarımsal yoğunluklarda ova tabanından itibaren yükseltiye bağlı olarak bir artış gözlenmektedir. Ovayı çevreleyen dağlık alanlara doğru çıkıldıkça eğim değerlerinin artması, tarım alanlarının büyük ölçüde daralması gibi faktörler birim alandan yararlanması gereken nüfusun artmasına neden olmaktadır. Yükseltinin artmasına bağlı olarak özellikle 1800 m.'den itibaren kurulan kırsal yerleşmelerde ekme-biçme faaliyetlerinin küçük tarım ünitelerinde yapılması bir zorunluluk halini almış ve geçim faaliyetlerinin de hayvancılık lehine değişmesine neden olmuştur. Sahada ortalama 118 kişi/km^2 olan tarımsal yoğunluk, 6.5 ile 1350 kişi/km^2 arasında değişmektedir (Tablo 2. 44).

TABLO2. 44: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Tarımsal Nüfus Yoğunluklarının Yerleşmelere Göre Dağılımı (1997).

Yerleşmeler	Tarımsal Nüfus	Ekili Dikili Araziler	Yoğunluk	Çayır – Mera ve Ekili – Dikili Araziler Toplamı	Yoğunluk	Yerleşmeler	Tarımsal Nüfus	Ekili – Dikili Araziler	Yoğunluk	Çayır – Mera ve Ekili – Dikili Araziler Toplamı	Yoğunluk
Ağrı	17546	4.3	4080	5.1	3440	Kavakköy	235	2.7	87	9.1	26
Eleşkirt	4836	12.8	378	14.1	343	Kayabey	448	5.9	76	8.4	53
Ağılbaşı	125	3.0	104	5.0	39	Kayayolu	290	-	-	12.0	24
Ahmetbey	240	3.2	75	7.3	33	Kaynaklı	94	1.1	85	1.9	49
Akbulgur	351	3.1	113	7.4	47	Kazlı	692	7.3	94	8.6	80
Akçay	185	1.3	142	11.5	16	Kocataş	240	2.2	109	6.8	35
Akyumak	480	12.6	38	24.0	18	Koçbaşı	13	2.0	6.5	17.1	1
Alagün	195	0.4	487	17.5	10	Kokulupınar	75	-	-	11.8	6
Alakoyun	262	1.2	218	10.4	25	Konuktepe	188	3.5	54	6.1	31
Alkuşak	44	1.9	31	2.5	15	Kovancık	126	0.3	420	62.2	2
Altınçayır	167	3.7	98	14.0	19	Körpeçayır	120	1.9	63	3.4	34
Anakaya	270	1.9	142	7.7	35	Köşk	194	3.1	63	7.2	27
Arakonak	385	6.2	62	6.8	56	Kumlugeçit	293	9.0	33	13..0	23
Arifbey	132	1.0	132	3.2	33	Mollaali	41	1.2	34	13.1	3
Aslangazi	480	5.4	141	7.5	104	Mollahüseyin	148	7.7	19	11.8	13
Aşağıağadeve	374	4.7	110	7.2	52	Mollaosman	224	2.9	77	22.5	10
Aşağıdörmeli	184	1.8	102	12.0	15	Mollasüleyman	900	18.2	499	37.0	24
Aşağıkarabal	530	3.9	136	14.2	37	Murat	728	5.4	134	12.1	60
Aşağıkent	250	0.3	833	9.6	26	Murathan	375	2.6	144	3.9	96
Aşağıkopuz	400	1.8	222	18.0	23	Oğlaklı	484	8.1	60	13.2	37
Aşağıküpkıran	900	4.2	214	9.6	94	Oklavalı	510	2.5	204	4.8	106
Aşağıpamuktaş	212	2.0	106	12.3	17	Ortakent	130	1.1	118	14.0	6
Aşağısaklıca	375	6.4	59	16.6	23	Ortayokuş	402	0.5	804	25.8	16
Aşağıyoldüzü	165	1.1	150	5.8	28	Otlubayır	153	3.5	44	10.6	14
Aşkale	1350	19.4	143	27.0	118	Ozanlar	550	7.8	71	7.9	70
Aydooğdu	380	1.9	200	17.6	22	Övündük	-	-	-	4.4	-
Badilli	453	2.5	181	10.0	28	Özbaşı	115	1.8	64	5.8	20
Bağrıpek	228	1.3	175	8.1	28	Öztoprak	128	3.2	40	10.5	12
Balıksu	584	4.3	136	9.3	63	Özveren	290	1.2	241	6.3	46
Balkaynak	180	0.3	600	8.5	21	Palakçayırı	113	2.2	52	3.8	30
Ballıbostan	958	8.3	115	14.7	65	Pirabad	600	7.4	81	14.1	43
Baloluk	830	6.9	120	7.1	117	Ramazan	550	0.9	611	15.3	36
Başçavuş	473	1.4	278	29.1	16	Sabuncu	39	3.5	11	25.0	2
Başkent	228	1.0	228	12.5	18	Sadaklı	630	6.4	98	7.8	81
Beşbulak	170	0.5	340	7.8	22	Sağırtaş	73	6.4	11	16.5	4
Beşiktepe	210	0.3	700	9.8	21	Salkımlı	143	2.5	57	4.5	32
Bezirhane	280	6.3	44	8.5	33	Sarıbuğday	284	5.1	57	6.2	46
Boztoprak	650	2.5	260	11.8	55	Sarıca	270	0.2	1350	11.0	38
Bölükbaşı	28.4	8.1	54	8.4	52	Sarıdoğan	110	1.2	92	10.0	11
Cumaçay	550	1.6	343	40.2	14	Sarıharman	250	5.8	43	25.5	10
Çakıroba	376	2.2	170	11.9	32	Sarıtaş	212	1.3	163	3.2	66
Çamurlu	305	6.6	46	7.0	44	Seyithanbey	754	4.5	168	15.2	50
Çatalipaşa	340	3.5	97	28.5	35	Soğan	164	1.3	126	6.4	26
Çatalpınar	339	1.7	199	18.8	18	Söbetaş	170	2.0	85	5.1	33
Çayırköy	110	1.0	110	9.4	12	Söğütlü	155	0.9	172	15.3	10
Çiftepınar	194	2.2	88	5.0	39	Suçatağı	325	0.3	1083	7.1	46
Çobanbey	93	0.8	116	17.0	5	Sultanabad	188	2.4	78	7..5	25
Çukuralan	603	4.4	137	13.1	32	Süzgeçli	340	8.7	39	18.5	18
Çukurçayır	475	3.1	153	7.1	67	Taştekne	546	3.2	170	13.9	39
Dalkılıç	363	2.0	182	15.8	23	Taypınar	118	4.2	28	12.7	9
Dedemaksut	315	2.3	137	13.1	18	Tellisırt	74	0.6	123	3.2	23
Değirmenoluğu	633	4.8	132	9.4	68	Tezeren	915	24.0	38	24.9	37
Doğutepe	480	4.8	100	8.0	59	Toprakkale	1780	40.3	44	92.2	20
Dolutaş	275	5.3	52	9.5	29	Tükenmez	374	2.5	149	12.7	29
Dönerdere	392	1.9	206	13.8	28	Uçarkaya	280	3.1	90	13.5	21
Dumanlı	120	3.4	85	19.6	6	Uğurtaş	144	7.8	18	27.2	5
Düzağıl	58	0.5	116	2.8	21	Uludal	270	1.8	150	8.1	33
Düzyayla	336	6.9	49	6.4	53	Uzunveli	620	1.0	620	22.6	27
Eğribelen	550	7.1	78	16.0	32	Uzunyazı	453	3.4	133	3.8	119
Ekincik	550	2.4	229	15.2	36	Yakınca	1040	18.3	57	22.8	46

Eliaçık	910	16.6	55	16.5	46	Yalnızkonak	148	2.7	55	12.1	12
Ergözü	882	8.2	108	20.0	45	Yanıkdere	338	4.9	69	7.2	47
Esenköy	360	1.8	200	11.8	31	Yaylaköy	103	2.7	38	6.7	15
Eskiharman	801	15.7	51	21.0	38	Yazıcı	176	5.8	30	5.9	30
Geçitalan	165	3.9	42	7.5	22	Yazılı	650	3.3	197	12.2	54
Goncalı	1370	9.3	147	35.8	38	Yelkesen	590	4.8	123	7.4	79
Gözaydın	142	0.5	284	9.8	15	Yeşilova	720	1.6	450	4.8	152
Gümüşyazı	485	2.9	167	38.8	13	Yığıntaş	155	5.2	30	9.3	17
Güneykaya	270	0.6	450	6.4	42	Yığıntepe	148	2.0	74	7.8	19
Güneysu	104	1.5	69	6.2	17	Yoğunhisar	320	3.5	91	4.8	67
Güvence	210	1.8	117	11.0	19	Yolluyazı	265	1.4	189	10.0	27
Güvendik	233	0.9	258	10.5	30	Yolugüzel	215	4.8	45	7.3	30
Güvenli	230	1.5	153	10.8	13	Yoncalı	610	1.2	508	13.3	46
Hacısefer	42	4.4	10	6.1	7	Yorgunsöğüt	-	5.8	-	22.0	-
Hanoba	91	0.4	227	4.8	19	Yukaıdörmeli	337	3.4	99	11.8	29
Hasanpınarı	330	1.2	275	24.5	14	Yukarıağadeve	664	10.0	66	29.2	23
Haydaroğlu	349	2.8	125	10.1	35	Yukarıkopuz	54	3.3	16	32.7	2
Hıdır	339	4.1	83	7.1	48	Yukarıküpkıran	1005	17.2	58	23.3	43
Hürriyet	370	3.6	103	12.0	31	Yukarıpamuktaş	131	-	-	12.3	11
İkizgeçe	580	6.1	95	8.1	72	Yukarısaklıca	214	0.3	713	8.6	25
İkizgöl	176	2.6	68	4.0	44	Yukarıyoldüzü	524	5.7	92	27.5	19
Kalender	490	2.6	188	5.2	94	Yurtpınar	270	13.1	21	11.8	23
Kanatgeren	23	2.7	9	3.0	8	Yücekapı	1800	13.9	129	42.7	43
Karasu	965	4.6	210	10.7	90	Ziyaret	345	1.3	265	8.1	43
Kavacık	210	6.0	35	8.0	26	**TOPLAM**	**84081**	**7103**	**118**	**2215.9**	**38**

KAYNAK: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü,A.P.K Daire Başkanlığı, Ağrı Tapu Kadastro Müdürlüğü, İl Tarım Müdürlüğü ve D.İ.E Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır

Araştırma sahasında en fazla ekilebilir tarım arazisine sahip olan yerleşme, Ağrı Ovasının kuzey kenarında yer alan Toprakkale köyüdür. Toplam 40.3 km^2'lik tarım arazisinin bulunduğu yerleşmede, tarımsal nüfus yoğunluğu 44 kişi/km^2'dir. Bu köyden sonra en fazla tarım arazisinin bulunan Tezeren köyünde ise yoğunluk 38 kişi/km^2'ye düşmektedir. Genel olarak tarımsal nüfus yoğunluğunun az olduğu yerleşmeler ovada ve eteklerde bulunan köylerdir. Ova köylerinde tarım topraklarının genişliğine bağlı düşük yoğunluk gelişirken, araştırma sahasındaki bazı köylerde ise göçlerle nüfusun azalmasına bağlı seyrek bir nüfuslanma görülür. Nitekim en düşük tarımsal nüfus yoğunluğunun gerçekleştiği Koçbaşı köyü (6.5 kişi/km^2) ile Kanatgeren köyünde (9 kişi/km^2) terör ve kan davaları yüzünden meydana gelen göçlerle nüfusun adeta boşaldığını daha öncede belirtmiştik. Ovada yer alan Yeşilova, Aslangazi, Suçatağı, Yoluyazı ve Oklavalı gibi köylerin büyük çoğunluğunda, arazilerin tamamı yüksek verimli tarım arazisi niteliği taşımadığından, nüfus yoğunlukları yüksektir.

İnceleme alanındaki yüksek sahalara ve dağ köylerine çıkıldıkça, matematiksel yoğunlukların azalmasına karşın, tarımsal yoğunlukların arttığı daha öncede ifade edilmiştir. Kuşkusuz bu duruma neden olan bu kesimlerde nüfusun fazlalığı, fazla artışı değil daha çok tarım topraklarının, artan eğim ve yükselti nedeniyle kısıtlanması hatta bazı kesimlerde yok denecek kadar azalması veya hiç bulunmamasıdır. Örneğin matematiksel nüfus yoğunluğu

sadece 34.8 kişi/km² olan Sarıca köyünün tarım arazisinin çok az oluşu (0.2 km²) nedeni ile 1350 kişi/km²'ye çıkmaktadır (Harita17). Aynı nedenlerle orta yokuş, Aşağıkent, Ramazan, Hanoba, Sarıharman, Güneykaya, Gözaydın, Uzunveli, Alagün ve Yukarısaklıca köylerinin matematiksel ve tarımsal yoğunlukları arasında oldukça yüksek farklar dikkati çekmektedir (Tablo 2. 43-2. 44).

Ağrı Ovası ve çevresinde, sadece ekilebilir veya ekili-dikili tarım arazileri esas alınarak hesaplanan, tarımsal nüfus yoğunluğu gerçek durumu yansıtamamaktadır. Çünkü sahada ekonomik faaliyetler arasında, hayvancılığın önemli bir yeri vardır. Ayrıca yöredeki kırsal yerleşmelerin büyük bir çoğunluğunda, temel geçim kaynağının hayvancılık olduğu bilinmektedir. İnceleme sahasında geniş çayır ve mera arazilerinin bulunması, hayvancılık faaliyetlerini teşvik eden faktörlerin başında gelir. Nitekim araştırma sahasında bulunan çayır ve meraların yüzölçümü 1505.6 km² dolayında olup, saha yüzölçümünün % 62.2'sini teşkil etmektedir. Bu nedenle Ağrı ovası ve çevresinde tarım arazileri – nüfus ilişkisi incelenirken, çayır ve mera arazilerinin de tarım arazisi olarak kabul edilmesi gereklidir.

Araştırma sahasında bulunan ekilebilir araziler ile çayır ve mera arazilerinin toplam yüzölçümü 2215.9 km² civarındadır. Tarım faaliyetleri ile uğraşan nüfus ile bu tip araziler oranlandığında, tarımsal nüfus yoğunluğunun 38 kişi/km² kadar olduğu görülür. Ekili–dikili arazilere göre hesaplanan yoğunluk değerine göre 3 kat daha az olan bu değer, yöre insanının önemli bir kısmının geçiminin çayır ve meralara dayalı olduğunu da göstermektedir. Ancak sahada çayır ve mera arazisi fazla olan yerleşmelerde, nüfus miktarının aynı derecede fazla olmadığı dikkati çekmektedir. Nitekim inceleme alanında en fazla çayır ve mera arazisine sahip olan (62.2 km²) Kovancık köyünde 1997 yılında 126 kişilik bir nüfus bulunmaktaydı.

Tarımsal nüfus yoğunluğu 2 kişi/km² olan köy yerleşmesi 7 ayrı mahalle ve mezraa'dan oluşmakta olup, arazisinin çoğu yayla alanı olarak kullanılmaktadır. Söz konusu köyde güvenlik ve çeşitli nedenlerden kaynaklanan sorunlar dolayısıyla, nüfus sürekli olarak azalış göstermiştir. Araştırma sahasındaki ikinci büyük çayır ve mera arazisine sahip bulunan Cumaçay köyünde ise tarımsal yoğunluk 14 kişi/km² kadardır. Köy yerleşmesinde 550 kişilik bir nüfusa karşılık, çayır ve mera dahil 40.2 km²'lik bir tarım arazisi bulunmaktadır. Ancak köye ait meraların genellikle verimsiz arazilerden oluşması ve yörede güvenliğin sağlanamaması göç hareketlerinin hızlanmasına ve yoğunluk değerinin düşmesine neden olmaktadır.

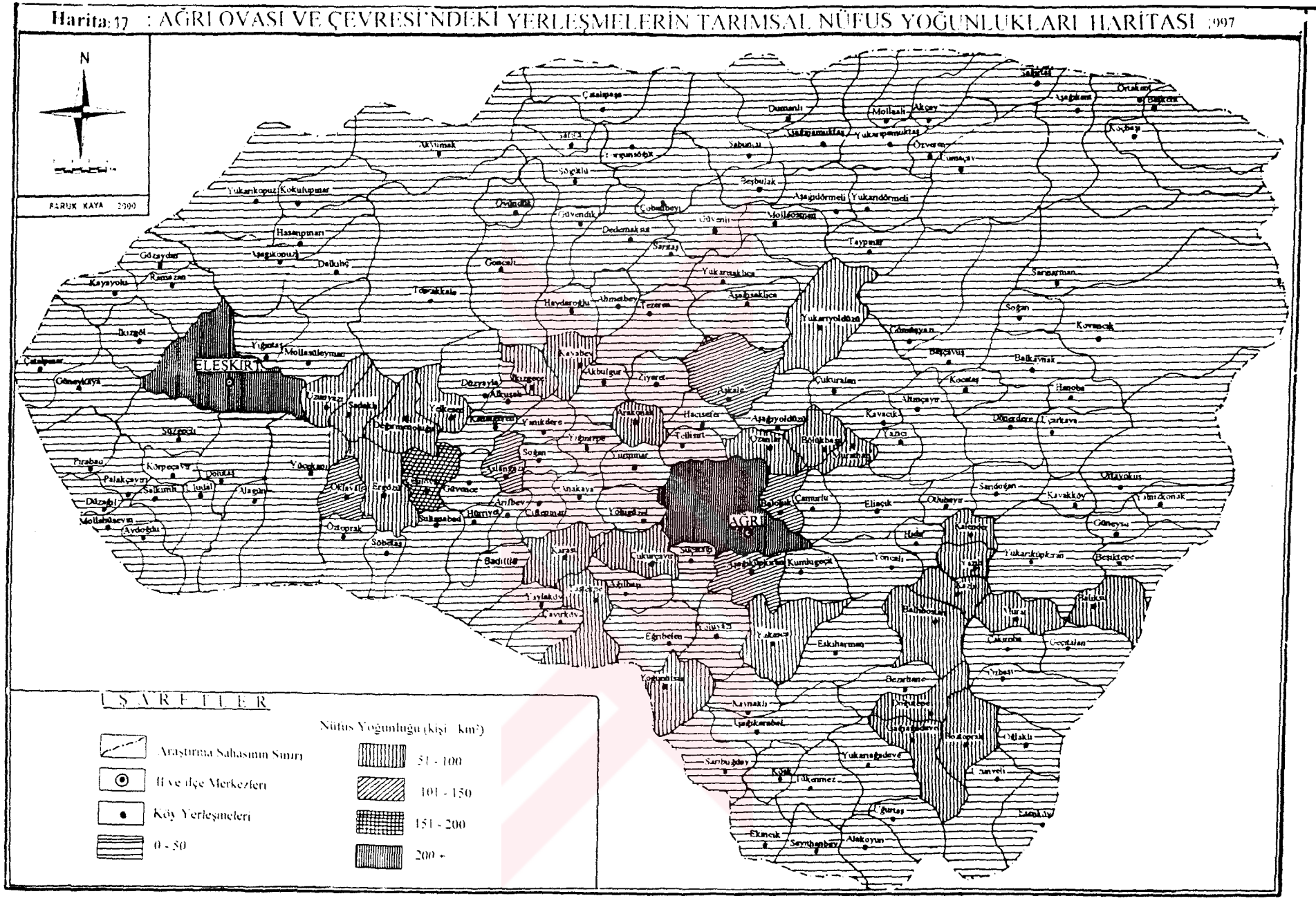
Harita:17 : AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NDEKİ YERLEŞMELERİN TARIMSAL NÜFUS YOĞUNLUKLARI HARİTASI 1997
N
BARUK KAYA 2000
İŞARETLER
Araştırma Sahasının Sınırı
İl ve İlçe Merkezleri
Köy Yerleşmeleri
0 - 50
Nüfus Yoğunluğu (kişi / km²)
51 - 100
101 - 150
151 - 200
200 +
ELEŞKİRT
AĞRI

İnceleme sahasında yalnızca ekilip–biçilen alanlar (çayır ve meralar dahil) ile kırsal kesimde geçimini tarımsal faaliyetlerden sağlayan nüfus dikkate alınarak yapılan yoğunluk hesaplamalarında, yerleşmeler arasında önemli farklılıklar gözlenir. Nitekim yöre kırsal yerleşmelerinin % 66.3'ünde (110 adet) yoğunluklar ortalamadan (38 kişi/km²) düşüktür. Tarımsal nüfus yoğunluğu 38–100 arasında olan yerleşme sayısı 49, 100–200 arasında olan yerleşme sayısı ise sadece 7 kadardır. Dolayısıyla İnceleme alanında tarımsal nüfus yoğunluğu 100 kişi/km²'den az olan yerleşme sayısı 159 kadar olup, toplam yerleşmelerin % 95.7'sini oluşturmaktadır. (Tablo 2. 44)

Görüldüğü gibi araştırma sahasında nüfus dağılışı üzerinde birden çok faktörün etkili olduğu dikkati çekmektedir. KARABORAN'ın da belirttiği gibi[278] iklim, yüzey şekilleri, bitki örtüsü, yer altı zenginliği, su kaynakları ve topraklar gibi fiziki faktörlerin nüfus dağılımı ve büyüklüğünün şekillenmesinde etkileri oldukça belirgin bir şekilde görülmektedir. Gerçekten bölge topraklarının % 62.2'si çayır ve meralardan oluşuyorsa da, bu gibi arazilerin kırsal yerleşim bölgelerine göre, nispi yükseltilerinin fazla olması ve bölgede göç hareketinin süreklilik arz etmesi nedeni ile meralardaki ot kalitesinin bozulmuş bulunması gibi faktörler, meraların ekonomik önemini büyük ölçüde azaltmaktadır. Nitekim kırsal yerleşmeler, köy bazında incelendiği zaman, genellikle geniş mera arazilerine sahip olmalarına rağmen, ekilebilen arazileri az olan köylerin daha çok göç verdikleri gözlenmektedir. Dolayısıyla sulamalı tarım imkanlarının bulunduğu ova yerleşmelerinde düzenli bir dağılım gözlenirken, tarım topraklarının daraldığı, yükselti ve eğimin arttığı kesimlerde ise yer yer kalabalık ve ıssız denilebilecek ölçüde seyrek nüfuslanmış kesimler ayırt edilebilmektedir.

Sonuç olarak yöreleri arasında büyük farklar bulunan Ağrı Ovası ve çevresinde hangi nüfus yoğunluk metodu kullanılırsa kullanılsın, elde edilen sonuçlar sadece varsayılmış anlamlar ifade eder. Çünkü her üç metodunda ortak noktası, nüfusun araziye eşit dağıldığı varsayımından hareket etmesidir[279]. Daha çok global bir anlam ifade eden yoğunluk değerleri arasında en geçerlisi olarak kabul edilen tarımsal nüfus yoğunluğu hesaplamalarında bile, tarım arazilerinin verimlilik derecesi ve vasfı, uygulanan tarım sistemleri, yetiştirilen ürün çeşitleri ile çitçi nüfusun kültür seviyesi gibi kriterler dikkate alınmamaktadır[280].

---

[278] KARABORAN, H.H, 1984, Nüfus Coğrafyası, Fırat, Üniv. Fen. Edebiyat Fak. Coğrafya Ders Notları. Elazığ, s.27.
[279] DOĞANAY, H., 1997, a.g.e. ,İstanbul,s. 217.
[280] TANOĞLU, A., 1969, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniversitesi. Yayın No:1183, Taş Matbaası, İstanbul, s. 67.

III. BÖLÜM

BAŞLICA EKONOMİK FAALİYETLER

III. BÖLÜM

BAŞLICA EKONOMİK FAALİYETLER

3. 1. TARIMSAL FAALİYETLER

3. 1. 1. Tarımsal Faaliyetlerin Başlıca Özellikleri

Doğu Anadolu Bölgesi genelinde olduğu gibi, Ağrı Ovası ve çevresinde yaşayan kırsal nüfusun temel ekonomik faaliyetlerini de hayvancılık ve ekip – biçme şeklindeki tarım faaliyetleri oluşturmaktadır. Sahadaki tarımın genel özelliği, daha çok ekip – biçme faaliyeti şeklinde olmasıdır. Meyvecilik faaliyetleri ise, son derece sınırlıdır. Sahada tarım alanlarının nispeten geniş yer tutması, tarımın önemli bir geçim kaynağı olmasına neden olmuştur. Nitekim 1999 yılında, araştırma sahası yüzölçümünün % 29.3'ünü oluşturan 710 340 da. alanda tarım yapılıyordu. Kuşkusuz bu değer ekilebilir arazinin üst sınırını göstermemektedir. Çünkü bazı yörelerdeki topraklar ıslah edilebildiği ve sulamalı tarıma açılabildiği takdirde, tarım alanlarının asgari % 15-20 oranında genişleyeceği tahmin edilmektedir.

Bilindiği gibi, araştırma sahası yüzölçümünün önemli bir bölümünü dağlık alanlar oluşturur. Bu yüzden ekilebilir alanlar az, çayır ve meralar ise oldukça geniştir. Nitekim daha öncede ifade edildiği gibi inceleme alanı yüzölçümümün % 62.2'sini çayır ve meralar oluştururken, yalnızca % 29.3'ünü tarıma elverişli topraklar oluşturmaktadır. Ekilebilir alanların azlığı ile birlikte, tarımda makineleşme, toprak bakımı ve ıslahı, zararlılarla mücadelenin yetersizliği ve iklim şartlarının elverişsizliği, bölgede bitkisel üretimin geri kalmasının önemli nedenleri arasındadır. Ayrıca sulamanın ve gübre kullanımının çok kısıtlı oluşu nedeniyle nadas oranı bir hayli yüksektir. Şeker pancarı tarımı hariç ekme biçme faaliyetleri, daha çok geçim tipi şeklinde yapılmakta olup, ticari bir önemi yoktur. Ağrı ovasında şeker pancarı tarımı, Erzurum Şeker Fabrikası'nın kurulmasıyla (1956) birlikte başlamış olup, 1984 yılında Ağrı Şeker Fabrikası'nın açılmasıyla daha da önem kazanmıştır. Şeker pancarı, halen bölgede buğday ve arpadan sonra en geniş ekiliş alanına sahiptir.

Araştırma sahasındaki tarımsal faaliyetlerin karakteri, büyük ölçüde doğal çevre özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Başta iklim, yeryüzü şekilleri ve su kaynakları olmak üzere tarıma imkân veren faktörler, aynı zamanda tarımın esas niteliğini hazırlayan ve onun ana karakterini belirleyen temel nedenler olarak görülür. Gerçektende eğim değerlerinin oldukça düşük olduğu ovada, geniş tarım toprakları, nispeten elverişli iklim koşulları,

makineli ve sulamalı tarıma uygun doğal ortam ile tarımsal değeri yüksek alüvyal toprakların varlığı, ticarî tarım faaliyetlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Buna karşılık dağlık ve kenar kuşaklarda ise, eğimin yüksek değerler göstermesi nedeni ile tarım toprağı azlığı, geçim tipi tarımsal faaliyet ve hayvancılığı zorunlu hale getirmiştir. Dolayısıyla ova köylerinin ekonomik düzeyi nispeten iyi, üretim faaliyetleri çeşitli olduğu için, nüfus yoğunluğu fazla ve nüfus artışı nispeten yüksek olarak gerçekleşmektedir. Dağlık sahalarda yer alan köylerde ise, tarımsal arazi varlığının yetersizliği ve diğer sosyo – ekonomik şartlar nedeniyle sürekli göç verdikleri için, nüfus miktarı giderek azalmaktadır.

İnceleme alanının topoğrafik özellikleri yanında, iklim şartları da tarımsal faaliyetlerin yapısını etkilemiş ve ticari ürünlerin yetiştirilmesini şeker pancarı tarımı hariç, büyük ölçüde önlemiştir. Nitekim, yükseltiye bağlı olarak sıcaklığın düşmesi ve özelliklede bitkilerin çimlenme döneminde don olaylarının görülmesi, tarım ürünlerinin çeşitliliğini sınırlandırmıştır. Ağrı ovasında kış ayları ile birlikte Kasım, Mart ve Nisan ayları tarımda faaliyet dışı devre olarak belirir. Çünkü özellikle kış mevsiminde minimum sıcaklık değerleri – 45.6°C ye kadar düşebilmektedir. Mayıs ayı ortalarından Ekim ayı başlarına kadar olan devre ise yörede tarımsal faaliyetler bakımından faal devreyi oluşturur. Bununla birlikte Mayıs ve Eylül aylarında seyrek de olsa don olayları görülebilmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde yağışlı aylar, Nisan ve Mayıs aylarıdır. Mayıs ayının ortaları aynı zamanda ovada çeşitli ürünlerin ekildiği devredir. Bununla birlikte ilkbahar donlarının geç son bulması, sonbahar donlarının çok erken başlaması, Mayıs ve Haziran aylarının bazı yıllar normalden fazla yağışlı geçmesi, yörede tarım yapılmasına önemli ölçüde güçlükler çıkarmaktadır. Bu durum sahada zaten kısa olan (yaklaşık 5 ay) vejetasyon süresini daha da azaltmakta ve tarımsal üretimde yıldan yıla büyük azalıp çoğalmaların görülmesine neden olmaktadır.

Araştırma sahasında, sıcaklık ve diğer iklim elemanlarının, yükseltiye bağlı olarak tarımsal faaliyetler üzerinde önemli etkilerde bulunduğu dikkati çeker. Nitekim ovanın çeşitli bölümlerinde, şekerpancarı, buğday ve çeşitli sebzelerin tarımı yapılabildiği gibi, tarım topraklarının sınırlı, su kaynaklarının yetersiz ve iklim şartlarının tarıma pek uygun olmadığı dağlık alanlarda yer yer 2000–2200 m.lere kadar geçim tipi olarak kuru tarım yapılabilmektedir. Genellikle kom ve mezraa yerleşmelerinin bulunduğu bu alanlarda, yükseltiye bağlı olarak sıcaklığın düşmesi ve yağış değerlerinin artması , bu sahalarda çayır ve otlak alanlarının önem kazanmasını sağlamıştır. Söz konusu yüksek konumlarda, belirtilen

faktörlerin tarım faaliyetlerini sınırlandırması sonucu, özellikle alpin çayırlar katına dayanan ve vejetasyon süresine bağlı olmayan, hayvancılık faaliyetlerinin geliştiği görülmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinin özellikle tarımsal faaliyetlerin en yoğun ve yükseltinin 1900 m.den az olduğu alçak kesimlerde, en az 2–3 ay kurak devre söz konusudur. Bu süre içinde kültür bitkilerinin su ihtiyacı mutlaka sulama ile karşılanmalıdır. Nitekim Ağrı Ovası topraklarında ayçiçeği, patates, şeker pancarı, bostan, lahana, soğan, yonca ve korunga gibi bitkiler sulu şartlarda en iyi şekilde yetişmekle birlikte, sulama suyunun yetersizliği nedeniyle çiftçiler ancak kendi ihtiyaçlarına yetecek kadar üretim yapabilmektedirler. Araştırma sahasındaki toplam tarım arazilerinin (71034 ha.) % 21.4 kadarında (15201 ha.) kuru tarım yapılmaktadır. Ovanın değişik kesimleriyle, dağlık alanların etek ve yamaçlarında bulunan bu grup tarım arazilerinin, yaklaşık 6536 ha (% 43.1) kadarı nadas amacıyla her yıl boş bırakılmaktadır. İnşası devam eden Ağrı-Yazıcı Barajı projesi kapsamında yer alan sulama tesisleri ile Ağrı ovasında toplam 36300 ha. tarım arazisi daha düzenli bir şekilde sulanacaktır. Bu nedenle de Yazıcı Barajı'nın bir an önce bitirilmesi gerekmektedir. Çünkü bu projenin tamamlanmasıyla birlikte % 16.0 dolayında olan sulu tarım arazisinin oranı daha artacaktır.

Tarımdaki verimliliği düşüren etkenlerden biri de, bilinçsiz ve yetersiz gübre kullanımıdır. Her ne kadar ticarîleşmeye başlayan tarımsal faaliyetlerde verimliliği arttırmak üzere, çiftçi ailelerin tamamına yakınının, belli oranlarda yapay gübre kullanımına rağmen, toprak analizleri yapılmadan ve yetiştirilecek ürünün gelişme devrelerine göre ihtiyaç duyduğu besin mineralleri tespit edilmeden bilinçsize tarlaların gübrelenmesi, verimliliğin yükselmesini engellemektir. Aynı şekilde, genellikle geçim tipi olarak yapılan tarımsal faaliyetlerde, gelir seviyesi düşük çiftçi ailelerinin büyük bölümünde, yapay gübre teminindeki güçlük ve buna bağlı olarak yetersiz gübreleme de araştırma sahası genelinde verimliliğinin eşit olarak yükselmesini kısıtlamıştır. Gerçekten de, yüksek gelir sağlayan ürünlerin yetiştirildiği ve ticari tarımın yaygınlaşmaya başladığı Ağrı ve Eleşkirt ovalarında diğer entansif metotlarla birlikte gübre kullanımının artışına bağlı olarak verimlilik artarken, kuru tarım metodu ile geçim tipi tarımın hakim olduğu, ova çevresindeki dağlık alanlarda bulunan köylerde , yapay gübre kullanımı en alt düzeye inmekte ve hatta hiç kullanılmamakta ve dolayısıyla verim düşmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresindeki tarımsal üretimin düşük gerçekleşmesinde etkili olan bir diğer faktör de, kaliteli tohum seçimi ve zararlılarla mücadeledeki yetersizliktir. Ticari amaçla yetiştirilen, şeker pancarında kaliteli tohum kullanılmakla birlikte, buğday ve arpa gibi

ürünlerin bir bölümü hiçbir seçime tabi tutulmadan ekonomik yetersizlikten dolayı tohumluk olarak ayrılmakta, il ve ilçe tarım müdürlükleri tarafından sağlanabilen tohumluklar, pahalı olduğu gerekçesiyle pek tercih edilmemektedir. Ailelerin kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulan bostanlıklar ve sebze tarlalarında, hemen hemen hiç ilaçlama yapılmamaktadır. Ticari olarak sürdürülen şeker pancarı tarımı, zararlılarla mücadelenin en yoğun olduğu alanlardır. Buğday ve arpa gibi ürünlerin yetiştirildiği sahalarda ise zararlılarla mücadele oldukça yetersizdir. Bunda çiftçilerin yeterli bilince sahip olmaması yanında, ekonomik yetersizlik ve teknik eleman yetersizliğinin de önemli ölçüde rol oynadığını söylemek mümkündür.

Araştırma sahasında tarımın gelişmesini engelleyen önemli faktörlerden bir diğeri de pazarlamada ki yetersizliktir. Ülkenin en doğu ucunda yer alan Ağrı Ovası ve çevresi, İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa gibi büyük tüketim merkezlerine oldukça uzak olması ve çiftçi nüfusun gelir düzeyini yükseltecek şekilde organizasyonların oluşturulamaması, çiftçilerin daha çok uzun süre bozulmadan saklanabilen buğday ve arpa gibi ürünlerin tarımına yönelmesine neden olmuştur. Tahıl tarımında üretimin fazla olduğu yıllarda, ürün fiyatının düşük olması ve dış pazarlara ulaştırılamaması nedeniyle elde edilen gelir çok düşük olduğundan, tarımda sermaye birikimi ve gelişme sağlanamamıştır. Oysa Ağrı Ovası ve çevresi, doğal çevre şartları bakımından tahıl tarımı potansiyeli yüksek sahalardan biridir. Araştırma sahasının kalkındırılması ve çiftçi nüfusun gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımda sulama ve gübre kullanımının artırılması ile birlikte pazarlama organizasyonun sağlanmasıyla mümkün olacaktır.

Görüldüğü gibi tarıma elverişli toprakların sınırlı olması, sulamanın yetersizliği ve iklim şartlarının elverişsizliği, ekip-biçme faaliyetlerini de oldukça sınırlandırmıştır. Nitekim daha öncede belirtildiği gibi, şeker pancarı yetiştiriciliği dışında ekip-biçmeye dayalı tarımsal faaliyetler, genelde ailelerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak yapılmaktadır. Başka bir ifade ile ekme-biçme faaliyetleri genelde hayvancılığı destekler niteliktedir. Vejetasyon süresinin kısa olması nedeniyle, Ağrı Ovası ve çevresinde genellikle tek tip ürün yetiştirilmektedir.Yani araştırma sahasındaki tarımsal faaliyetler, daha çok monokültür tarım sistemi şeklinde yapılmaktadır.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse; Ağrı Ovası ve çevresinde tarımsal üretimin arttırılması için sulama, gübre kullanımı, tarımsal mücadele ve mekanizasyon gibi entansif tarım metotlarının yaygınlaştırılması gerekmektedir. Gerçekten de bölge çiftçisinin

bilinçlendirilmesi ve tarımda entansif yöntemlerin yeterince kullanılmasıyla, tarımsal potansiyelin rantabl olarak değerlendirilmesi mümkün olacaktır. Dolayısıyla sahadaki mevcut tarım alanlarından daha yüksek verim elde edilmesiyle, ülke ekonomisine sağlanacak katkı kadar, sermaye birikimi ile birlikte tarımın gelişmesini ve yörenin kalkınmasını da sağlayacaktır.

Ağrı Ovası ve çevresi, tarım faaliyetlerinin, hızlı bir şekilde olmasa da gittikçe geliştiği bir bölgedir. Tarım faaliyetlerini sınırlandırıcı doğal şartlara rağmen, tarla arazisinde dikkat çekici bir büyüme ve nadasa bırakılan arazilerde de, nispi bir daralmanın meydana geldiği görülmektedir. Kuşkusuz, tarım alanlarının genişlemesinde ve nadasa bırakılan arazinin azalmasında, tarımda makineleşmenin önemli bir rolü olmuştur. Öyle ki tarım alanlarının tamamına yakın bölümü traktör ve diğer modern tarım araç - gereçleri ile işlenmektedir.

TABLO 3.1 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Tarım Araç ve Gereçlerinin Türlerine Göre Dağılımı(1999)

TÜRÜ	SAYISI	TÜRÜ	SAYISI
Karasaban	50	Kimyevi Gübre Dağıtıcısı	235
Hayvan Pulluğu	154	Orak Makinesi	90
Traktör	839	Balya Makinesi	66
Traktör Pulluğu	1108	Tınaz Makinesi	611
Römörk	842	Döven	400
Toprak Frezesi	9	Sap Döver	535
Kültivator	883	Çayır Biçme Makinesi	485
Merdane	43	Selektör	5
Tırmık	1017	Mibzer	294
Atomizer	11	Yem Kırma Makinesi	16
Pulveriztor	47	Motopomp	208

KAYNAK: Tarım İl Müdürlüğü İstatistiklerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Tarımdaki makineleşmenin en önemli göstergelerinden biri toplam traktör sayısı ile birim alan başına düşen traktör sayısıdır. Tarım alanı genişliği 710340 da olan araştırma sahasındaki traktör sayısı 1999 yılı itibariyle 839 adet olup 1000 ha.başına düşen traktör sayısı 11.8 kadardır ki, bu değer 36.7 traktör / ha. olan Türkiye ortalamasından[1] çok düşüktür.

[1] DOĞANAY, H., 1994, a.g.e. , Erzurum, s. 80.

Ancak, Tarım İl Müdürlüğü verilerine göre, 1961 yılında bölgede sadece 16 adet traktör bulunduğu göz önüne alınırsa, 1962-1999 yılları arasında dikkat çekici gelişmelerin sağlandığı görülür. Bununla birlikte, 50 Karasaban ve 154 hayvan pulluğuna karşılık, iş hacmi diğer ilkel tarım teknikleri ile karıştırılmayacak kadar yüksek olan traktör sayısının 839 adete ulaşması Ağrı ve çevresin de tarımdaki makineleşmenin düzeyini göstermesi bakımından önemlidir. (Tablo 3.1)

Araştırma sahasının 710340 da. lık geniş bir tarım arazisi varlığı, tarımda makineleşmeyi teşvik etmiştir. Kuru tarım metodu ile geçim tipi tahıl tarımının sürüldüğü tarım alanlarında, ilkel tarım araçları kullanıldığında, fazla insan işgücü ve zamana ihtiyaç gösteren hasat ve harman işleri, modern tarım makineleri ile gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Tarıma traktörün yoğun olarak girmesiyle, insan iş gücüne olan talep azalmış ve bunun sonucu olarak da kırdan kente olan göçler hız kazanmıştır. Ancak, kırdan kente göçlerle insan işgücünün azalmasını, tarımda makineleşmeye hız kazandıran faktör olarak da değerlendirmek gerekir[2].

Ağrı Ovası ve çevresinde ,toprağın karasaban ile işlendiği ilkel tarım teknikleri büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Ancak, topoğrafyanın elverişsizliği nedeniyle, traktörün giremediği kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık kesimler ile eğimli yamaçlardaki tarlalarda ve küçük parsellerde halen çeki hayvanlarından yararlanılmaktadır. Ekonomik düzeyin yetersizliğinden dolayı başta traktör olmak üzere gerekli tarım araçlarına sahip olmayan düşük gelirli çiftçi aileleri, tarımsal faaliyetlerini başkalarına ait makinelerle belirli bir ücret karşılığında yapmaktadırlar.

Araştırma sahasındaki tarımsal ürün ekiliş alanlarının büyük bölümünün ayrıldığı buğday ve arpa gibi ürünlerin hasadındaki makineleşmede dikkat çekici gelişmeler gözlenmektedir. Sahadaki tarımsal faaliyetlerin geniş bir ova tabanı üzerinde yapılması nedeniyle, tarlalar genellikle biçer-bağlar ve biçer-döver gibi makinelerle biçilmektedir. Ancak geçim kaynağı olarak hayvancılık faaliyeti ile uğraşan aileler, genellikle tarlaları biçer veya tırpan ile biçmeyi tercih etmekte ve harman işlerini de patosla yapmaktadır. Harmanda, ürün daneleri kaldırmakta ve samanda kışlık hayvan yemi olarak kullanılmaktadır. Buğday ve arpa bitkilerinin tanelerini alıp saplarını tarlada bırakan biçer-döver ise, özellikle hayvancılıkla uğraşan aileler tarafından pek tercih edilmemektedir. Biçer-döverler genellikle çok az olan büyük mülkiyet sahipleri tarafından kullanılmaktadır (Fotoğraf 78).

---

[2] KÖSE, A., 1997 a.g.e. , Erzurum, s. 197.

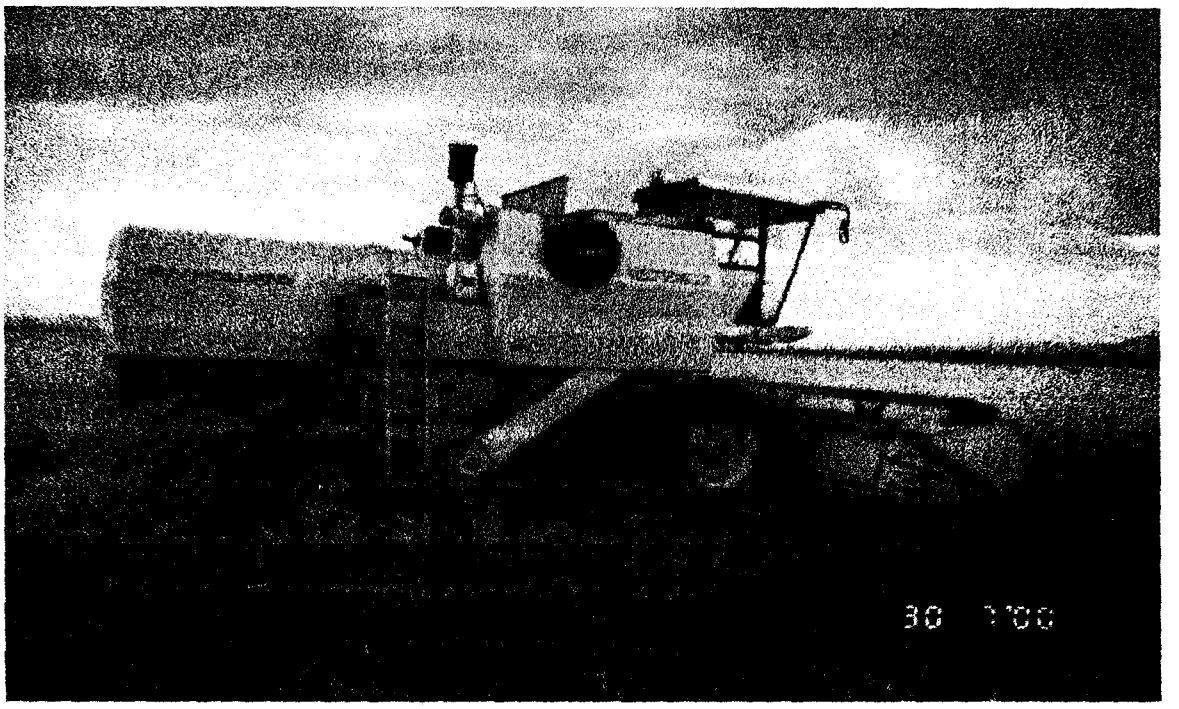

Fotoğraf 78 : Urfa'dan gelerek Anakaya köyünde buğday hasadı yapan bir biçer döver.

Bölge tarımında makineleşmenin istenilen düzeyde olmasında, dağınık ve çok parçalı arazi mülkiyet sisteminin varlığı, çiftçilerin alım gücünün genellikle zayıf olması, fazla miktarda tarımsal iş gücünün bulunması ve makineli tarım kültürü ile ilgili bilincin henüz yerleşmemiş olması gibi faktörlerin önemli rol oynadığını söylemek mümkündür. Özelliklede çiftçilerin gelir düzeyinin düşük olması modern tarım alet ve makineleri satın almalarını önlemektedir. Geçimini tarımla sağlayan ailelerin önemli bir kısmının alım gücü düşük olduğundan dolayı, bazı modern tarım alet ve makinelerinin kullanımı, halen yeterli bir düzeye ulaşamamıştır.

3. 1. 2. Toprakların Yararlanma Bakımından Bölünüşü

Toprağın değişik sosyal ve ekonomik amaçlarla kullanılması ve değerlendirilmesi faaliyeti olarak tanımlanan, topraktan yararlanma faaliyeti[3] araştırma sahasında da dikkat çekici bazı özellikler göstermektedir. Gerçekten, Ağrı Ovası ve çevresindeki tarım faaliyetlerinin büyük ölçüde topoğrafya şartlarının elverişli olduğu kesimlerde yoğunlaştığı gözlenmektedir. Gerçekten de ekip-biçme şeklindeki tarım faaliyetlerinin genellikle vadi

---

[3] DOĞANAY, H., 1994, Türkiye Ekonomik Coğrafyası Atatürk, Üniv. Yay. No:767 Kazım Karabekir Eğitim Fak. Yay. No:39, Erzurum,s. 62.

tabanı düzlükleri ve ova yüzeylerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Toplam 241730 ha. (yaklaşık 2417 km²) olan araştırma sahası yüzölçümünün 150563 hektarı (% 62.2'si) çayır ve mera alanlarından, 71034 hektarı (% 29.3'ü) ekili-dikili arazilerden, geri kalan 20133 hektarı da (% 8.5'i) tarım dışı arazilerden oluşur. (Tablo 3.2 Şekil 3.1)

TABLO 3.2: Ağrı Ovası ve Çevresinde Arazilerin Yaralanma Bakımından Bölünüşü (1999)

YARARLANMA ŞEKLİ	YÜZÖLÇÜMÜ (ha.)	%'Sİ
Ekili - Dikili Alanlar	71034	29.3
Çayır ve Mera Alanları	150563	62.2
Yerleşim Sahaları	4352	1.9
Gelir Sağlamayan Araziler	15781	6.6
TOPLAM	**241730**	**100.0**

KAYNAK: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü A.P.K Daire Başkanlığı 1/ 25 000 Ölçekli Köy Sınırları Haritası, Köy Envanter Etüdü, (1981) ve Tarım İl Müdürlüğü 1997 Köy Genel Bilgi Anketi

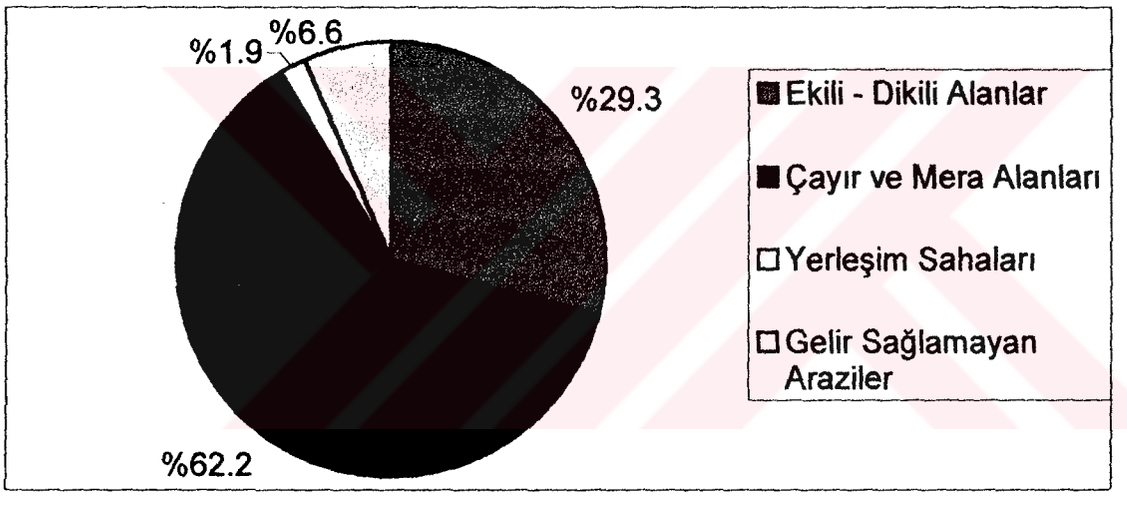

Şekil 3.1 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Arazilerin Yararlanma Bakımından Bölünüşü (1999)

Araştırma sahasındaki ekili-dikili tarım arazileri nispeten geniş bir alan kaplamasına rağmen, tarımsal faaliyetin tek başına temel geçim kaynağını oluşturduğu söylenemez. Genellikle nadasa ve kışlık ekime dayanan kuru tarım yöntemlerinin uygulanması, ekip-biçme şeklindeki tarım faaliyetlerinin geçim kaynakları içinde ikinci plânda kalmasına yol açmaktadır.

Ekip-biçme şeklinde tarım yapılan arazilerin küçük yüzölçümü olmasına karşılık, sahada çayır ve otlak arazilerinin, önemli bir arazi varlığına sahip olduğu gözlenir. Örneğin 1999 yılında araştırma sahası yüzölçümünün % 62.2 gibi büyük bir bölümü çayır ve otlak arazilerinden oluşuyordu (Harita 18). Yüzölçümü 150563 ha.(1505.6 km²) kadar olan çayır ve mera arazileri, araştırma sahasında hayvancılık faaliyetlerinin yoğunlaşmasının nedenleri arasındadır.

Harita 18: AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NİN GENEL ARAZİ KULLANILIŞ HARİTASI (1999)

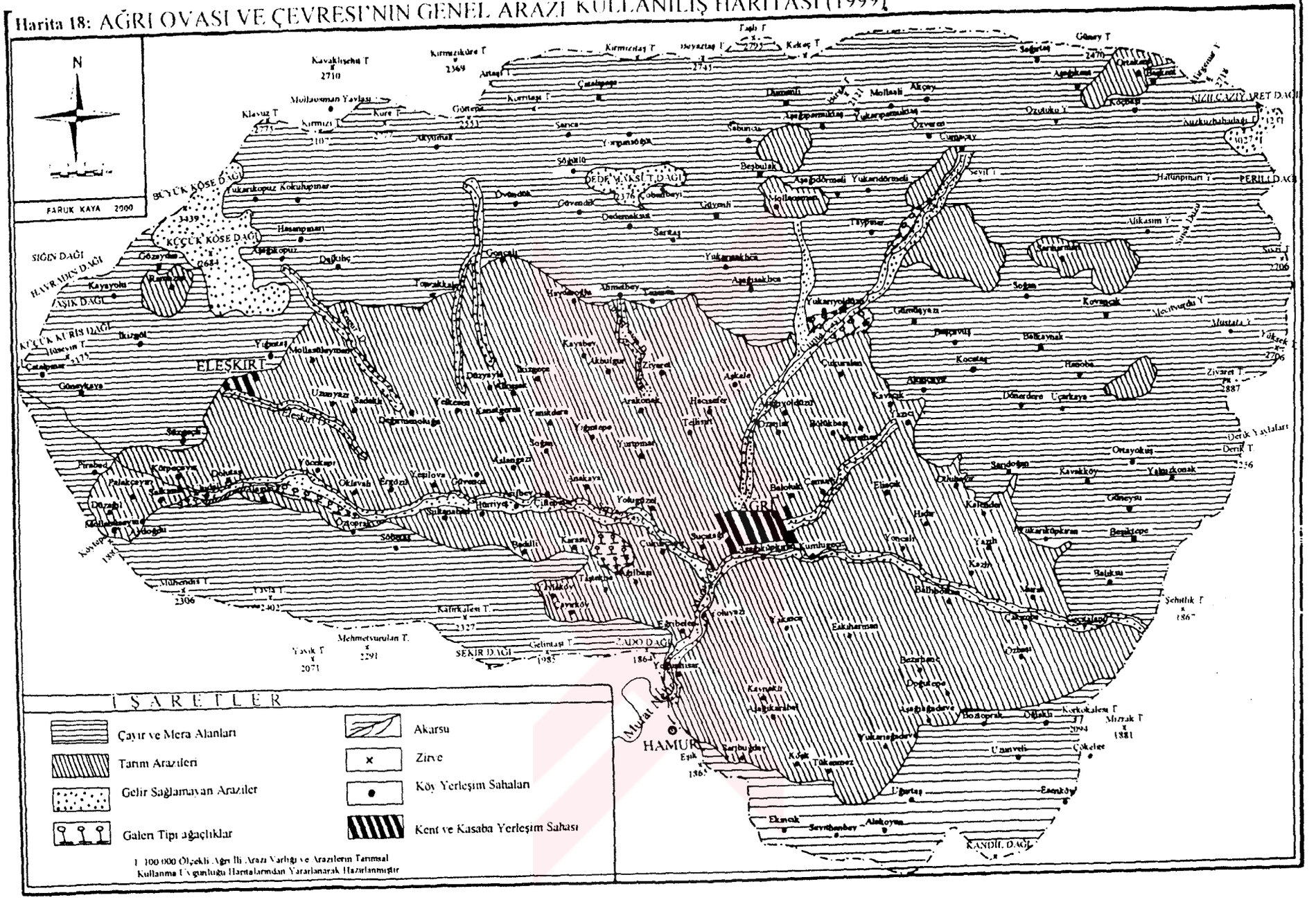

Ortalama yükseltisi 2000 m. civarında olan Ağrı Ovası ve çevresi, yükselti ve elverişli klimatik şartlar nedeniyle, geniş bir otlak sahası durumundadır. Çayır ve mera arazileri, genellikle 1800 m. yükseltinin üzerinde yer aldığından, yükseltinin artmasına bağlı olarak iklim şartlarının ekip-biçme faaliyetlerini büyük ölçüde sınırlandırdığı görülür. Genellikle aşınım yüzeylerine karşılık gelen mera arazilerinde, oransal yükseltinin fazla olması nedeniyle, kültür bitkilerinin vejetasyon sürelerini kapsayacak elverişli klimatik şartlar oluşmaz[4]. Dolayısıyla, bu potansiyele dayanan hayvancılık faaliyetleri, en önemli geçim kaynağını teşkil etmektedir (Tablo 3.2,Şekil 3.1).

Ova tabanında veya yükseltisi 1800-2000 m.den daha az olan kesimlerdeki otlak alanları, genellikle kışlık kuru ot elde etmek amacıyla kullanılırken, 2100-2600 m.ler arasında bulunan otlaklardan yaylacılık yoluyla yararlanılmaktadır. Kuşkusuz bu durum, her şeyden önce yörede görülen iklim şartlarının bir sonucudur. Çünkü dağlık yörede yükseltiye bağlı olarak sıcaklık da giderek azalmakta ve dağların 2000-2500 m.ler arasındaki bölümlerinden yılda ancak 3-4 ay yararlanmak mümkün olmaktadır. Buna karşılık ova tabanı ile 2000 m. arasında kalan alçak kuşakta sıcaklıklar Ekim ayı sonu ile Kasım ayı ortalarına kadar çok fazla düşmemekte ve buraları Kasım ayı sonlarına kadar otlak olarak kullanılabilmektedir.

Araştırma sahası orman örtüsü yönünden oldukça fakirdir. Konuktepe köyü sınırları içinde bulunan yaklaşık 1075 da. dolayındaki koruluk orman örtüsünün iktisadi bakımdan bölge halkına katkısı yoktur. Şeryan çayı ve Cumaçay etrafında öbek öbek yayılış gösteren ağaçlık ve çalılıkların, özellikle inşaat yapımında ve yakacak olarak kullanmak amacı ile yöre halkı tarafından geniş ölçüde tahrip edildiği gözlenmektedir (Fotoğraf 79).

İnceleme alanındaki kent ve kır yerleşmelerinin yerleşim alanları yüzölçümünün (konut sahaları, yollar vb.) ise, genel arazi tutarı içinde % 1.9'luk bir paya sahip olduğu dikkati çekmektedir. Söz konusu grup içindeki en büyük kullanılış, Ağrı kentinin 4310 ha.lık yerleşim arazisine aittir. Eleşkirt kasabasının yerleşim alanı ise 1960 ha. civarındadır. Sahadaki köylerin yerleşim alanlarının ise köyler bazında önemli farklılıklar gösterdiği dikkati çeker. Yerleşim alanları genellikle 100 ila 500 da. arasında değişen köylerin kendine bağlı mahallesi ile birlikte ortalama 180 da. lık bir yerleşim sahasına sahip olduğu görülmektedir.

[4] ARINÇ, K., 1991, a.g.e. , Erzurum, s. 274.

Fotoğraf 79: Şeryan Çayı kenarında öbek öbek bulunan ağaçlıklardan bir görünüm.

Araştırma sahasında, ürün ve gelir getirmeyen arazilerinde önemli bir yüzölçümüne sahip bulunduğu dikkati çeker. Her ne kadar 1997 yılı köy genel bilgi sonuçlarına göre yöre arazisinin % 6.6'sının gelir getirmeyen arazilerden oluştuğu belirtilmişse de, arazi çalışmaları sonucu gelir getirmeyen arazilerin bir kısmının mera arazileri içinde hesaplandığı dikkatimizi çekmiştir. Bu tip tarım dışı arazileri daha çok dağların 2200 m.den yüksek kesimleri, aşırı eğimli yamaçlar, taşlık ve kayalık araziler ile bataklıklar oluşturmaktadır. Ayrıca akarsuların taşkın yatakları ve yükselti nedeniyle tarımsal faaliyetlerin sürdürülemediği alanlarda gelir sağlanamayan arazilere dahil edilirse, söz konusu arazilerin yüzde oranı bir hayli artacaktır. Bununla birlikte % 6.6 oranındaki ürün getirmeyen arazilerin ıslah edilemeyecek araziler olduğunu söylemek mümkündür.

Ağrı Ovası ve çevresi arazisi, toprak verimlilik sınıfları itibariyle de oldukça değişik özellikler göstermektedir. Bilindiği gibi toprağın tarımsal değeri, sahip olduğu fiziksel ve kimyasal özellikleri yanında, bulunduğu yerdeki su, eğim ve drenaj şartları ile yakından ilgilidir. Bu şartların göz önünde bulundurulması ve kombine edilmesi ile araştırma sahasının arazisi, tarımsal değerleri bakımından yedi ayrı sınıfta toplanmıştır.

Arazinin verimlilik sınıfları ve sürüme uygun olup olmama açısından yaklaşıldığında, 1. sınıf arazilerin kullanımlarını güçleştiren çok az sınırlayıcı faktörler bulunmaktadır. Bu arazilerden çeşitli bitkiler yetiştirilerek veya istenildiğinde çayır, mera ve orman sahası olarak

istifade edilebildiği gibi, geniş bir kültür bitkisi yetiştirmeye de müsaittir. Topoğrafyaları hemen hemen düz, iyi drene olmuş, kolay işlenebilir, erozyon tehlikesi gayet azdır. Topraklar derin, su tutma kapasiteleri normal, verilen gübreleri iyi değerlendirebilen bir karaktere sahiptirler. Toprakların tuzluluk, sodiklik ve taşlılık gibi sorunları yoktur.

Araştırma sahasında birinci sınıf arazilerin yayılma alanı toplam arazinin yaklaşık olarak % 14.5'ni teşkil ettiği görülmektedir. Bu grup araziler aynı zamanda % 2'den az eğim derecesi ile de tarıma uygun şartlar gösterir. Araştırma sahasında 1. sınıf arazisi hemen tümüyle Ağrı ve Eleşkirt ovalarında yayılış gösterir. Bu arazilerin yaklaşık 20232 ha. sulu, 7025 ha.'ı kuru, 2187 ha.'ı çayır, 5006 ha.'ı mera ve kalan 517 ha. arazi ise az yoğun yerleşim alanı içinde yer almaktadır[5].

Ekilen bitki cinslerini azaltan bazı sınırlayıcı faktörlere sahip olan ikinci sınıftaki araziler orta derecede toprak muhafaza tedbirlerinin alınmasına ihtiyaç gösterirler. Toprak sürüldüğünde bozulmaması ve topraktaki su ile havanın, kültür bitkilerin yetişme şartlarına uyacak şekilde hazırlanması gerekir. Bu topraklar kültür bitkileri, çayır, mera ve orman için kullanılabilir. Genellikle ova tabanı üzerinde gelişen bu toprakların % 11.2 oranında olduğu ve büyük bölümünün de şekerpancarı ve tahıl tarımına ayrıldığı dikkati çekmektedir.

Yüzey akımı (erozyon) tehlikesine açık ve yamaçlarda gelişen III. sınıf araziler ova kenarlarında ve birikinti konilerinin üst kısmından lithosolik ve kolüvyal topraklar şeklinde dağılmıştır. Erozyon tehlikesi ile birlikte III. sınıf arazilerin en önemli kısıtlayıcı faktörleri, toprak ve drenaj yetersizliğidir, Genellikle, taşlık nemlilik ve eğim şartları açısından şiddetli sınırlamalar bulunan bu topraklarda birkaç bitki yetiştirilmektedir.

Tarımın hemen hemen kesin sınırını teşkil eden IV. sınıf arazilerde, ekme-dikme şeklindeki tarım faaliyetleri, tarım yapmayı kısıtlayan faktörlerin etkilerinin çok fazla olması nedeniyle azalmıştır. Bu sınıfta olan arazilerde sürülerek ekim, dikim, çayır ve mera yapılabilir. Ancak çok çeşitli bitkiler ekildiğinde elde edilen mahsul masrafı karşılayamaz. Bu sınıf arazilerde dik eğim, ciddi erozyon zararı, tuzluluk, alkalilik ve iklim tehdidi gibi sürekli düzeltilemeyecek sınırlandırmalar vardır. Bu arazilerin toplam alan içerisindeki payı yaklaşık olarak % 11.7 kadardır.

Araştırma sahasında VI ve VII. sınıf araziler, hemen bütünüyle Ağrı ovasını çevreleyen dağlık yörelerde yayılış gösterir. Bu sınıftaki topraklar çok şiddetli sınırlayıcı

---

[5] Söz konusu değerler Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Ağrı İli Arazi Varlığı, (1991).s.41'deki Çizelgelerden Faydalanılarak Hazırlanmıştır

faktörlere sahip olup ancak çayır, mera ve ağaçlık olarak kullanılabilirler. VI. sınıfa giren toprakların fiziksel şartları çayır ve meraların ıslahına müsait iken, VII. sınıfa giren arazilerin fiziksel şartları genel olarak çayır ve mera arazilerini ıslah edici tedbirlerin alınmasına müsait değildir. Araştırma sahası arazisinin 2 / 4'sine yakın kısmını içine alan VI ve VII sınıf arazilerde, eğimler % 30'un üstüne çıkar. Şiddetli erozyon toprakları sığlaştırmış ve bazı yerlerde ana kayanın yüzeye çıkmasına neden olmuştur. Toplam alan içerisindeki payı % 53 dolayında olan bu iki sınıf araziden, Ağrı ovasının çevresindeki dağlık alanlarda otlak olarak yararlanılmaktadır. Ancak aşırı otlatmalar toprak aşınımı olayının şiddetlenmesine neden olmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinde genellikle çıplak kaya ve molozlardan oluşan araziler VIII sınıf arazilerin kapsamı içine alınmıştır. Hiçbir şekilde kültüre edilemeyecek durumda olan bu yöreler, yaban hayatı ve doğal dinlenmeye terkedilmiştir.

3. 1. 3. Bitkisel Üretim.

3. 1. 3. 1. Mülkiyet Durumu ve Parsel Büyüklükleri.

Araştırma sahasındaki köylerde toplam 10350 çiftçi ailesinin elinde, toplam 780812 da. arazi bulunduğu, 7004 çiftçi ailesinin ise hiç toprağı olmadığı tespit edilmiştir[6]. Tarım toprağı bulunan ailelerin pek çoğunun ise toprağı son derece yetersizdir. Nitekim inceleme alanında çiftçi ailelerin sahip olduğu ortalama tarım arazisi genişliği 73.3 da. kadardır. Ancak yöredeki ailelerin yaklaşık % 23.0'nin (2831 aile)sahip olduğu tarım arazisi varlığı 0-25 da. arasında değişmektedir ki, bu grupta işletilen tarım arazisinin 44281 da. kadar olduğu dikkate alınırsa, aile başına ortalama olarak sadece 15.6 da. kadar arazi düştüğü görülür. Buna karşılık 50 da. dan daha az toprağa sahip olan (toprağı olmayan çiftçi aileleri hariç) bölge çiftçilerinin oranı % 55.0'e yükselmektedir. Çiftçi ailelerin % 26.2'sinin 51-100 da. araziye sahip olduğu araştırma sahasında 100 da. dan fazla araziye sahip olanların oranı % 12.5, 200 da. dan. fazla olanların oranı % 5.5, sayısı ise 573 kadardır (Tablo 3.3).

---

[6] Köy Envanter Etüdü,1981, Ağrı, s. 15-20.

TABLO. 3. 3 : Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Köy yerleşmelerinde Tarım Arazilerinin Parsel Büyüklüklerine Göre Dağılımı.(1990)

İŞLETME BÜYÜKLÜĞÜ	AİLE SAYISI	% Sİ	TOPLAM ARAZİ	% Sİ	PARÇA SAYISI	% Sİ	ORTALAMA PARSEL BÜY. (da)
Topraksız	7004	40.3	-	-	-	-	-
0-25	2831	16.3	44281	5.8	6287	12.4	7.04
26-50	2869	16.5	110030	14.5	9379	18.3	11.73
51-100	2759	15.8	202174	26.7	21541	42.2	9.38
101-200	1318	7.8	182275	24.0	8522	16.6	21.38
201-500	484	2.8	138521	18.3	4345	8.5	31.88
501+	89	0.5	80951	10.7	1029	2.0	78.66
TOPLAM	**17354**	**100.0**	**758232**	**100.0**	**51103**	**100.0**	**14.8**

KAYNAK: Köy Envanter Etüdü .

Tablodan da anlaşıldığı üzere, bölgede 0-50 da. yani küçük mülkiyete sahip olan aile sayısı bir hayli fazladır. Sayıları 5700 dolayında olan bu ailelerin, toprağı bulunan ailelere oranının % 55.0 olması sahada küçük mülkiyetin hakim olduğunu gösterir. Bundan sonra, ise 51-200 da. arasında toprağa sahip olan aileler gelir ki, orta büyüklükte mülk sahibi olarak kabul edilecek bu aileler % 39.4 dolayındadır. Büyük arazilere sahip olan (201.da dan fazla) aile sayısının 573 kadar olması, yani % 5.5 oranında bulunması ise, büyük arazilere sahip ailelerin araştırma sahasındaki azlığı ve dolayısıyla büyük toprak mülkiyetinin nispeten önemsiz olduğu izlenimini vermektedir. Ancak % 40.3 dolayında çiftçi ailenin topraksız olduğu sahada, 4077 çiftçi ailesinin 51-200 da arasında, 573 ailenin ise 201 da.' dan fazla toprağa sahip olması, toprağın belirli arazi sahipleri elinde yoğunlaştığı anlamını da taşımaktadır.

Tarımsal işletme ünitelerinin 1-50 da. arasında yüzölçümüne sahip olanlarının küçük işletmeler olarak kabul edilmesi[7] ve bu işletmelerin inceleme alanında % 55.0 gibi bir oran teşkil etmesi sahada küçük tarım işletmelerinin fazlalığını açıkça ortaya koymaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki küçük tarım işletmeleri, işletme sayısı bakımından % 55.0'lik bir orana ulaşmakla beraber, toplam tarım alanının ancak % 20.3'ünü oluştururlar. Buna karşılık orta büyüklükte araziye sahip olan işletmeler, toplam işletme sayısının % 39.4'ünü oluştururlarken, toplam arazinin % 50.7'sini teşkil ederler. Aynı şekilde büyük

[7] DOĞANAY, H., 1986, Türkiye İktisadi Coğrafyası 1. Tarım – Hayvancılık ve Ormancılık. Atatürk Üniv. Fen - Edeb. Fak. Coğrafya Böl. Ders Notları Erzurum s.215 – 217.

araziye sahip olan işletmelerde, bütün işletmelerin % 5.5'i oranında oldukları halde, toplam tarım sahasının % 28.9'u gibi oldukça büyük bir kısmını kaplar. Dolayısıyla sahada küçük işletmeler fazla olsa da arazinin önemli bir kısmının çok az çiftçi ailesi tarafından kullanıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Gerçekten topraksız çiftçi aile sayısının % 40.3 civarında olduğu araştırma sahasında, % 5.5 oranındaki çiftçi ailelerin toplam arazinin % 28.9 gibi büyük bir kısmını elinde bulundurması, bölgedeki geleneksel ağalık yapısının devam ettiğini göstermek açısından oldukça ilginçtir.

Bölge şartlarında bir ailenin geçimini sağlayabilmesi için en az, 80 da. toprağı olması kabul edilirse[8] inceleme alanında mevcut olan ailelerin büyük bir kısmının (% 55.0) yeteri kadar tarım arazisine sahip olmadıkları anlaşılır. Dengesiz bir arazi dağılışına sahip olan sahada söz konusu çiftçi ailelerin % 27.3'nün 1 ila 25 da. araziye sahip olmaları, topraklı çiftçi ailelerin 1/3'e yakın kısmının kendi ihtiyaçlarını dahi karşılayamadıkları çok küçük tarımsal işletmelere sahip olduklarını açıkça göstermektedir. Bu nedenle araştırma sahası genelinde aile başına düşen 73.3 da.lık ortalama tarım arazisi miktarı; ister sulamalı, isterse kuru tarım yapılsın, oldukça yetersizdir.

Ağrı Ovası ve çevresinde çok parçalı olan tarım arazileri, aynı zamanda oldukça dağınıktır. Bazı büyük arazi sahipleri istisna edilirse, genelde bir arazi sahibinin 2-3 tarlası bir arada değildir. Bilindiği gibi tarım arazileri miras yoluyla sürekli bir şekilde parçalanarak küçülmektedir. Bu olayın tarım üzerindeki olumsuz sonuçları yöre halkı tarafından da bilinmekte ve bu nedenle de özellikle kız çocuklarının mirastan çıkarılması yoluyla bu parçalanmanın önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Ancak bu çabalar, genellikle sonuçsuz kalmakta ve toprakların parçalanması olayı önlenememektedir. Nitekim çoğu ailelerde ortalama 4-5 erkek çocuğu bulunmakta ve araziler bunlar arasında paylaşılmaktadır.

Parçalı ve dağınık mülkiyet sisteminin ortaya çıkmasında, bazı çiftçi ailelerin büyük arazi sahiplerinden veya kendi çevrelerindeki köylerden, farklı devrelerde ve farklı konumlardan tarım arazisi satın almaları gibi faktörlerin de şüphesiz önemli etkisi vardır. Ağrı ovası ve çevresi tarım topraklarındaki parçalanma, olanca hızı ile devam etmektedir. Bu durumun da olumsuz bazı sonuçlara neden olduğu gözlenmektedir. Söz konusu olumsuzlukların başında arazi, iş gücü ve zaman kayıpları, üretimdeki düşüklük, gelir kayıpları ve makine kullanımında karşılaşılan güçlükler gelmektedir.

---

[8] AKSÖZ, İ., 1969, *Doğu Anadolu'nun Kalkınma Sorunlar* Dokuzuncu İskan ve Şehircilik Konferansları. İskan ve Şehircilik Enst. Yayın No:12 s.190.

Ağrı Ovası ve çevresindeki çiftçilerin % 40.3'nün topraksız olmaları, toprak sahibi olan ailelerin % 55'nin geçimlerini yeterli düzeyde sağlayacak genişlikte tarım arazisine sahip bulunmaması, araştırma sahasında ortakçılık ve kiracılık gibi toprak tasarruf şekillerinin ortaya çıkmasına veya mevcut olan işletme şekillerinin sayıca artmasına yol açmaktadır. Genellikle mal sahibi ile işleticinin hasat sonunda elde edilen ürünü, yarı yarıya bölmesi esasına dayanan ortakçılık (yarıcılık) sisteminde, çoğunlukla tarımı yapılacak ürünün tohumluğu tarla sahibi tarafından verilmekte; işgücü ve diğer girdiler işletici tarafından karşılanmaktadır. Bununla birlikte ortakçılık, sistemi, geniş arazilerin bir şahıs veya bir aileye ait olduğu ova köyleri dışında pek yaygın değildir.

Kiracılık yöntemi pek yaygın olmayan araştırma sahasında, kiracılığın esasları, genellikle taraflar arasında sözlü anlaşmalarla tespit edilmekte ve belirlenen kira bedeli çoğunlukla peşin olarak alınmaktadır. Dönüm başına kira bedelleri değişmekle birlikte ortalama bir değerle, 1999 yılında 8-10 milyon arasında değişiyordu.

Araştırma sahasındaki tarım alanları, oldukça küçük parsellerden oluşmaktadır. Kuşkusuz bu durum, makine kullanımını güçleştirdiği ve emek yoğunlaşmasını teşvik ettiği için, tarımda rantabilite ve prodüktiviteyi azaltan [9] en önemli sorunlardan biridir. Nitekim, araştırma sahasındaki tarım alanlarının ortalama parsel büyüklüğü 15.2. da. kadardır. Ancak bu değerin Ağrı merkez ve Eleşkirt ilçesine bağlı köylerde farklı olduğu görülür. Nitekim Ağrı Merkez ilçesine bağlı köylerde ortalama parsel büyüklüğü 19.4 da.'a yükselirken, Eleşkirt ilçesine bağlı köylerde 11.8 da. düşmektedir[10].

Ağrı Ovası ve çevresindeki ova köylerine ait arazilerin kadastro çalışmaları tamamlanmış, kuzeydeki etek köyleri ile dağlık alanlarda ise halen sürdürülmektedir. Ağrı Ovası ve çevresinde yer alan 166 köy yerleşmesinden 112'inde tapulama ve arazi kadastrosu tamamlanabilmiş durumdadır. Diğer bir ifadeyle köy yerleşmelerinin % 67.4'nün ve tarım arazilerinin ise yaklaşık % 60.0'nın (1338200 da.) tapulama işlemlerinin tamamlandığı tespit edilmiştir. Bu nedenle saha genelindeki tarım arazilerinin tamamının arazi bölünüşü ve parsel dağılımını tam olarak vermek mümkün değildir. Bununla birlikte, kadastrosu yapılmayan 54 köy yerleşmesindeki tarım arazileri de yerinde yapılan gözlemlere ve Köy Envanter Etüdü (1981) verilerine dayanılarak incelenmeye çalışılmıştır.

---

[9] BULUT, İ., 1992 a.g.e., Erzurum.s. 210.
[10] Köy Envanter Etüdü, 1981, Ağrı s. 15.

Ağrı Ovası ve çevresindeki tarım arazilerinin parçalanmış ve küçük yüzölçümlü parsellerden oluştuğu daha öncede belirtilmişti. Nitekim arazi kadastrosu tamamlanmış 112 köy yerleşmesinde yer alan 1338200 da. tarım arazisinin * 57460 parselden oluştuğu tespit edilmiştir. Buna göre bölgedeki ortalama parsel büyüklüğü 23.2 da. kadardır. İşletme büyüklüğü ortalaması bazı köylerde ortalamanın üzerine çıkarken bazı köylerde de ortalamanın altına düşmektedir (Tablo 3. 4). Özellikle çayır ve mera arazilerin büyük oran teşkil ettiği dağlık bölgelerdeki kır yerleşmelerinde parsel büyüklüğü ortalamanın çok üzerinde bir değer gösterilirken, ova köylerinde ise ortalama parsel büyüklüğü ortalamaya yakın veya daha küçük bir değer göstermektedir. Nitekim ekili-dikili alanların (710310 da) mevcut parsel sayılarına bölünmesi sonucu ortaya çıkan ortalama işletme büyüklüğü 12.3' da inmektedir ki, bu da araştırma sahasında bulunan tarım arazilerinin önemli ölçüde parçalandığını göstermek açısından son derece önemlidir.

TABLO 3. 4 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Kadastro İşlemleri Tamamlanmış Bazı Köy Yerleşmelerinde Tarım Arazilerinin Ortalama Parsel Büyüklükleri (1999)

KÖYÜN ADI	EKİLİ-DİKİLİ ARAZİ MİK.(da)	PARSEL SAYISI	ORTALAMA. PARSEL BÜYÜK.(da)	KÖYÜN ADI	EKİLİ-DİKİLİ ARAZİMİK. (da)	PARSEL SAYISI	ORTALAMA. PARSEL BÜYÜK.(da)
Ağılbaşı	3200	158	20.2	Kocataş	6800	335	20.2
Ahmetbey	7300	550	13.2	Koçbaşı	13100	91	143.9
Akyumak	26500	193	137.3	Kokulupınar	13100	297	44.1
Alagün	20000	250	80.0	Konuktepe	3600	280	12.8
Alkuşak	3000	210	14.2	Körpeçayır	3500	275	12.7
Altınçayır	8800	280	31.4	Kumlugeçit	9300	471	19.7
Arifbey	4000	212	18.8	Mollasüleyman	39000	1193	32.6
Aslangazi	4600	470	9.7	Murat	12100	573	21.1
Aş.Yoldüzü	5800	273	21.2	Murathan	3900	390	10.0
Aşağıağadeve	7200	143	50.3	Oğlaklı	13200	455	29.0
Aşağıkent	18700	336	55.6	Oklavalı	4800	320	15.0
Aşağıküpkıran	7600	613	12.3	Ortakent	20100	476	42.2
Aşkale	11400	1239	9.2	Ortayokuş	34700	741	46.8
Badilli	1600	735	21.7	Otlubayır	10700	509	21.0
Balıksu	9300	536	17.3	Ozanlar	7900	463	17.0
Ballıbostan	14700	586	25.0	Özbaşı	5800	375	15.5
Baloluk	7100	577	12.3	Öztoprak	7800	227	34.3

* Belirtilen değerler Ağrı Tapu Müdürlüğü verilerinden derlenmiştir.

Başçavuş	29100	741	39.2	Palakçayırı	6700	932	7.1
Başkent	13700	446	30.7	Sabuncu	14000	53	264
Beşiktepe	9800	351	27.9	Sadaklı	10000	523	19.1
Bezirhane	8500	219	38.8	Sağırtaş	24700	381	64.8
Boztoprak	11800	687	17.1	Salkımlı	9000	245	36.7
Bölükbaşı	5500	356	15.4	Sarıbuğday	6200	220	28.1
Cumaçay	34200	1150	29.7	Sarıdoğan	16100	391	41.1
Çakıroba	11900	350	34.0	Soğan	6400	435	14.7
Çamurlu	7000	346	20.2	Soğan	7000	357	19.6
Çiftepınar	6500	423	15.3	Söbetaş	1200	313	3.8
Çukuralan	18900	683	27.6	Suçatağı	7100	681	10.4
Çukurçayır	7100	370	19.1	Sultanabat	4000	204	19.1
Değirmenoluğu	12000	472	25.4	Süzgeçli	16000	870	18.3
Doğutepe	8100	478	16.9	Taştekne	9300	773	12.0
Dolutaş	8100	620	13.0	Tellisırt	3200	156	20.5
Dönerdere	16800	430	39.0	Tezeren	24900	1284	19.3
Düzyayla	10200	408	25.0	Toprakkale	68200	1817	37.5
Eğribelen	17100	584	29.2	Tükenmez	12700	370	34.3
Ekincik	15200	340	44.7	Uludal	8100	310	26.1
Eliaçık	19600	683	27.6	Uzunveli	22600	1279	17.6
Ergözü	13200	773	17.0	Uzunyazı	5800	400	14.5
Eskiharman	21000	763	27.5	Yanıkdere	7200	390	18.4
Geçitalan	7500	550	13.6	Yanlızkonak	12100	161	75.1
Gümüşyazı	32800	743	76.2	Yazıcı	5900	263	22.4
Güneykoya	6400	300	21.3	Yazılı	12200	883	13.8
Güneysu	6200	143	43.3	Yelkesen	6800	370	18.3
Güvence	1100	610	18.0	Yeşilova	5000	307	16.7
Hacısefer	6100	153	39.8	Yığıntaş	20200	557	36.2
Hanoba	4800	129	37.2	Yığıntepe	7800	371	21.0
Hıdır	7100	545	13.0	Yoğunhisar	4800	675	7.1
Hürriyet	12000	563	21.3	Yollugüzel	12600	655	19.2
Kalender	9200	581	8.9	Yoluyazı	10000	356	28.0
Kanatgeren	5100	325	15.6	Yoncalı	16000	1144	13.9
Karasu	10700	526	20.3	Yukarıküpkıran	35000	1686	20.7
Kavacık	1000	331	24.1	Yukarıyoldüzü	9300	643	14.4
Kavak	9100	319	28.5	Yücekapı	25200	1860	13.5
Kayabey	8400	646	13.0	Ziyaret	8100	336	24.1
Kaynaklı	1900	195	9.7	**TOPLAM**	**1338200**	**57460**	**23.2**

KAYNAK: Ağrı ve Eleşkirt Tapu Sicil Tapu Sicil Defterleri ve Tapu Kadastro Paftaları ve Tarım İl Müdürlüğü Verileri

Araştırma sahasında parsel büyüklüğü, ovada toprakların verimli ve sulanabilir olması nedeniyle, dağlık alanlarda ise eğim şartlarının artması sonucu küçülmüştür. Ancak yamaçlara ve sırtlara doğru gidildikçe parsellerin büyük ölçüde genişlemekte olduğu gözlenir. Nitekim ovada yer alan Yoğunhisar, (7.1 da.) Kalender, (8.9 da.) Murathan, (10.0 da.) Aşkale, (9.2 da.) ve Aslangazi,(9.7 da.) gibi köylerde parsel büyüklükleri 10 da.'ın altına düşerken, dağlık kesimde yer alan ve köy sınırları içinde geniş mera alanları bulunan Koçbaşı (143.9 da.), Sağırtaş (64.8 da.), Aşağıkent (55.6 da.), Alagün (80 da.) ve Aşağıağadeve (50.3 da) köylerinde ise parsel büyüklükleri 50 da.'ın üzerine çıkmaktadır.

Türkiye genelindeki tarım arazilerinin ortalama parsel büyüklüğü 10.0 da. ve Doğu Anadolu Bölgesinde ise 9.0 da. kadar olduğu tespit edilmiştir[11]. Dolayısıyla araştırma sahası genelinde, işletme büyüklüğü ortalamasının, 105 köy yerleşmesinde Doğu Anadolu Bölgesi ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki sahada bulunan çayır ve mera arazilerinin tarım arazisine dahil edilmesi nedeniyle böyle yüksek bir oran ortaya çıkmıştır.

3. 1. 3. 2. Ekiliş Alanları ve Üretim Durumu

Ağrı Ovası ve çevresinde 1999 yılı itibariyle toplam 710 340 da. lık tarım alanlarının sadece % 0.2 kadarı dikili alanlara ayrılmışken, geriye kalan % 99.8'lik bölümünde ekip-biçme faaliyetleri sürdürülmektedir. Ekilebilir alanlar içerisinde en büyük pay % 85.6 ile tahıl tarımına ait olup, bunu % 8.4 ile Endüstri bitkileri(Şeker Pancarı), % 4.4 ile Yem bitkileri, % 0.7 ile sebze tarımı ve baklagiller takip etmektedir. Araştırma sahasındaki ekili alanların % 90' dan fazla bölümünün tahıl, yem bitkileri ve baklagiller tarımına ayrılmış olması genel olarak dağlık-tepelik alanlardaki eğimli yamaçlarda yer alan tarım alanlarının veriminin düşük olması ve sulama imkânına sahip olmaması ile ilgilidir. Gerçekten de kuraklığın etkili olduğu yaz mevsiminde bu tür ürünlerin fazla su ihtiyacı bulunmayışı ve doğal çevre koşullarına uyum sağlayabilen türler olmaları fazlaca tercih edilmelerine neden olmuştur. Toprak örtüsünün sığ ve verimsiz, topraktaki su miktarının yetersiz olduğu bu tarım alanlarının bir bölümü, bazı yıllar nadasa bırakılarak verim arttırılmaya çalışılmaktadır[12].

---

[11] EMİROĞLU, M., 1971, *Coğrafi Bölgelere Göre Kırsal Yerleşmelerin Yüzölçümü, Parsel Sayısı ve Genişlikleri İle İlgili Bir Araştırma, Ankara Üniv. D.T.C.F Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S.3 – 4, Ankara, s.113.

[12] GÖZENÇ, S., 1979, Bolu Depresyonu ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma İstanbul Üniv. Yay. No: 2598.Coğrafya Enstitüsü Yay.No:108,İstanbul,s.564.

Gerçekten 1999'da 710 340 da. olan toplam tarım alanlarının % 20.5'ni oluşturan 145 699 da.lık bölüm nadasa bırakılmıştır. Nadasa bırakılan arazilerde tahıl ve yem bitkileri tarımı yapıldığı göz önüne alınırsa, tarım alanlarının % 92'sine yakınının tahıl ve yem bitkileri tarımına ayrıldığı ortaya çıkar. (Tablo 3.5 Şekil 3.2)

TABLO 3. 5: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Ekili-Dikili Arazilerin Yararlanma Bakımından Bölünüşü (1999)

YARARLANMA ŞEKLİ	EKİLİŞ ALANI (da.)	%'si
Tahıl Tarımı	608 309	85.6
Sanayi Bitkileri Tarımı	59 413	8.4
Yem Bitkileri Tarımı	31454	4.4
Sebze Tarımı	5197	0.7
Baklagiller	4650	0.7
Koruluklar	1317	0.2
TOPLAM	**710340**	**100.0**

KAYNAK: İl Tarım Müdürlüğü Verileri Anket ve Gözlem Sonuçlarından Yararlanarak Hazırlanmıştır.

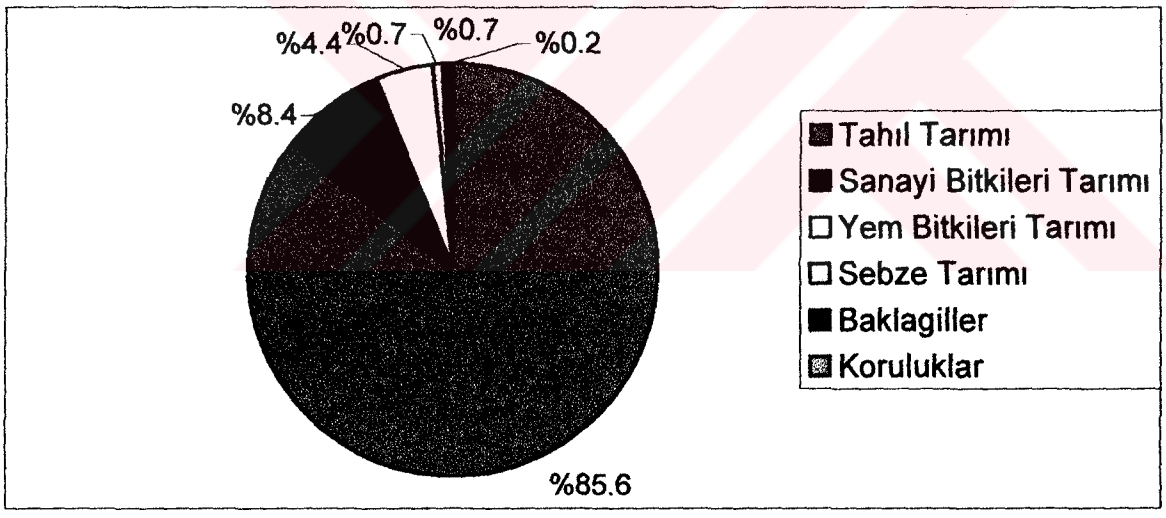

Şekil 3.2: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Ekili-Dikili Alanların Yararlanma Bakımından Bölünüşü (1999)

Ağrı Ovası ve çevresinde Endüstri bitkilerine ayrılan arazi tutarı % 8.4 civarında olup, söz konusu bitkilerden şeker pancarı tarımına ayrılan ekiliş sahasında dikkat çekici bir büyüme eğilimi bulunmaktadır. Zaten sahada Endüstri bitkileri şeker pancarı tarımı ile temsil edilir. Araştırma sahasında sebze tarımının önemli bir alana sahip olmadığı gözlenir. Kavak veya çam koruluklarından oluşan ve 1317 da. yüzölçümüne sahip olan dikili alanlar ise toplam tarım alanlarının % 0.2'sini oluşturmaktadır.

3. 1. 3. 2. a. Tahıl Tarımı

Ağrı Ovası ve çevresinde en çok ekimi yapılan ürün grubunu, tahıllar oluşturmaktadır. Bu durum, tahıl ekimine ayrılan arazinin yüzölçümü ve tarla tarımı arazisine oranından da kolayca anlaşılmaktadır. Gerçektende, 1999 yılında bölge tahıl tarımı için değerlendirilen arazinin (nadasa bırakılan arazide dahil), işlenen genel arazi tutarı içinde % 85.6 civarında bir paya sahip olduğu dikkati çekmektedir. Tahıl tarımının bu kadar geniş bir ekiliş alanı bulunmasının en önemli nedenini coğrafi, özelliklede klimatik faktörler oluşturmaktadır. Nitekim, arazi ve toprak yapısı elverişli olmasına rağmen, bitkilerin suya en fazla ihtiyaç duydukları dönemde, yeteri miktarda yağış düşmemektedir.

İnceleme alanında sulama tesislerinin de belli bir düzeye getirilmemesi, tahıl tarımını ve eğim şartları da nadas uygulamasını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca tarım ürünleri arasında, en az emekle en kolay tarımı yapılan ürünlerin tahıllar olması ve bu tarım faaliyetinde makinenin, diğer tarım ürünlerine göre entansif bir şekilde kullanılabilmesi gibi teşvik edici faktörlerde tahıl tarımını teşvik etmektedir[13].

Ağrı Ovası ve çevresinde tahıl ekiliş alanlarının 1999 yılı itibariyle % 74.9'u (yaklaşık 456000 da.) buğday tarımına ayrılmıştır. Ekip biçmeye uygun tarım alanlarının yükselti ve eğim nedeniyle sınırlandığı kuzey-güney ve batıdaki dağlık alanlar dışında, iklim koşullarına en iyi uyum sağlayan buğday, Ağrı ovasının her yerinde yerleştirilmektedir. Genellikle buğday tarım alanları ile şeker pancarı tarım alanları, aynı kuşaklarda iç içe dağılmışlardır. Ancak buğday tarımının çoğunlukla kıraç arazilerde ve kuru tarım yöntemleriyle yapıldığı dikkati çekmektedir. Çünkü, ovada sulanabilen arazilerin büyük bir bölümü şeker pancarı tarımına ayrılmıştır.

Kapalı ekonomik yapıda başta gıda maddesi olmak üzere ihtiyaç duyulan bütün mal ve hizmetlerin hepsinin üretilme zorunluluğu, öncelikle insanların en önemli gıda maddesini oluşturan buğdayın yetiştirilmesini gerektirmiş [14] ve uygun iklim koşullarının da etkisiyle bu ürün eskiden beri araştırma sahasının en önemli tarımsal faaliyeti durumuna gelmiştir (Fotoğraf 80). Ağrı Ovası ve çevresinde buğday tarımının yazlık ve kışlık ekim olmak üzere iki şekilde yapıldığı gözlenmektedir. Ancak, daha çok kışlık buğday ekiminin yapıldığı dikkati çeker. Yazlık ekim ise tarlaların ekime hazırlanmasında gecikildiği veya yağışların erken

---

[13] DOĞANAY, H., 1986, a.g.e; Erzurum. s.145.

[14] KALELİOĞLU. E, 1989, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarımsal Yapısı, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları, Cilt 1, Sayı: 1 ,Ankara, s.180 – 166.

başladığı yıllarda uygulanır. Kışlık buğday ekimine genellikle Ekim ayında başlanır. Kış mevsimini toprak altında geçiren buğday başaklarının hasadına Temmuz ayı sonlarında başlanmakta ve Ağustos ayı sonlarında da hasat işlemleri sona ermektedir. Ancak yazlık olarak ekilen ve genellikle ova çevresindeki yüksek kesimlerde yetiştirilen buğdayın hasadı Ağustos ayı sonlarına doğru başlamakta ve Eylül ayı ortalarında sona ermektedir (Fotoğraf 81).

Fotoğraf 80: Dolutaş köyünde yıllık bulgur ihtiyacının karşılanması için yıkanıp kaynatıldıktan sonra kurumaya bırakılan buğdaydan bir görünüm.

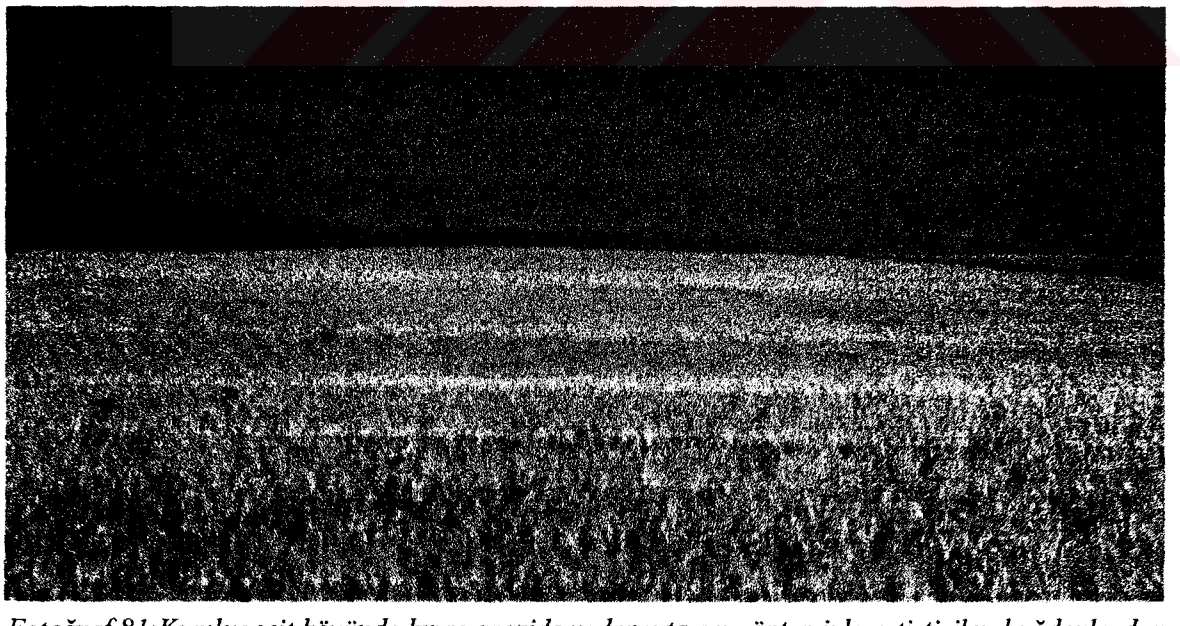

Fotoğraf 81:Kumlugeçit köyünde kıraç arazide ve kuru tarım yöntemiyle yetiştirilen buğdaylardan bir görünüm

Ağrı Ovası'nı kuzey-güney ve batıdan kuşatan dağlık kesimin yaklaşık 2000-2200 metreler arasındaki yükselti basamağında yer tutan yamaçlarında buğday tarımı tamamen ortadan kalkmaktadır. Yükselti ve eğim nedeniyle buğday tarımına elverişli arazilerin çok sınırlı olduğu söz konusu yükselti basamakları, yükseltiye bağlı olarak buğday tarımının yapılmasına yetecek kadar yağış almaktadır. Ancak yükseltinin artmasına bağlı olarak buğdayın yetişme devresi kısaldığından dolayı, yaklaşık 2000 m.'den itibaren buğday tarımı tamamen ortadan kalkmakta, bunun yerini arpa tarımı almaktadır. Çünkü, arpanın yetişme devresi, buğdaydan daha kısadır. Böylece görülüyor ki, Ağrı Ovası ve çevresinde buğday tarımı hemen bütünüyle 1600-2000 metreler arasındaki yükselti basamağında yapılmaktadır.

Araştırma sahasında daha çok *kirik, topbaş* ve *genimi sor* adaylarıyla bilinen yerli buğday cinsleri ekilmektedir. Bunlardan *kirik* sert, *topbaş* ise yumuşak buğdaylar grubuna dahildir. Söz konusu iki buğday türü de genellikle kışlık buğday olarak ekilir. *Genimi sor* olarak bilinen kırmızı buğday ise yetişme devresinin kısa olması nedeniyle genellikle yazlık olarak ekilir. Yapılan tespitlere göre, yerli buğday cinslerinden dekar başına elde edilen verim 90 kg. ile 120 kg. arasında değişmektedir. Sulu tarım yapılan alanlarda ise dekar başına verim 190 kg. ila 220 kg. civarındadır.

Verimi düşük yerli cins buğdayların yanı sıra, buğday tarımı sahalarının bir kısmında da verimi yüksek, sertifikalı tohum türleri ekilmektedir. Arazi çalışmalarının devam ettiği 1998 yılı kasım ayında Tellisırt, Hacısefer, Akbulgur, Ziyaret, Arakonak, Aşağıküpkıran, Kumlugeçit, Eskiharman, ve Bezirhane köylerinde kışlık olarak bilinen Şahin, Lancer, Bezostaya, Kıraç 66, Gerek 79, Karasu 9, Doğu 88 ve Dağtaş 94 buğdaylarının ekimi, İl Tarım Müdürlüğü teknik elemanları denetiminde yapılmıştır. Ancak, üretimin az olması ve tohum temin edilmesinde güçlükler bulunması nedeniyle, sertifikalı tohum türlerine olan ilgi fazla değildir. Bu türler içinde bölge şartlarına en iyi uyum sağlayan ve yörede Amerikan buğdayı olarak bilinen tür en fazla ekilmektedir.

Araştırma sahasında 1999 yılında 456000 da. lık ekim alanından yaklaşık 79800 ton kadar buğday üretildiğine göre, bu iki değer birbirine oranlanırsa sahada dekar başına verimin 175.0 kg. dolayında olduğu anlaşılır. Bu randıman 1998 yılında dekara 198.5 kg. kadar olan Türkiye ortalamasından düşük,119.1 kg. olan Doğu Anadolu ortalamasından ise oldukça yüksektir[15]. Ağrı Ovası ve çevresinde buğday veriminin ülke ortalamasına göre düşük

[15]D.İ.E, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Ağrı, Ankara, s. 196 – 198.

olmasında, kullanılan yerli tohum türlerinin etkisi varsa da, genellikle yüksek kesimlerdeki kıraç ve sulanamayan arazilerin tahıl tarımına ayrılmasının da önemli bir rolü bulunmaktadır.

TABLO 3.6. Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Buğday Tarım Sahası ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı (1990- 1999)

YILLAR	EKİLİŞ (da.)	ÜRETİM (Ton)	VERİM(da/kg)
1990	408800	54166	132.5
1991	388500	38850	100.0
1992	405000	45562	112.5
1993	413000	55755	135.0
1994	421500	55764	132.3
1995	413500	56649	137.0
1996	438000	76650	175.0
1997	446000	78050	175.0
1998	454000	83990	185.0
1999	456000	79800	175.0

KAYNAK:D.İ.E Kesin Ürün Karneleri ile Tarım İl ve İlçe Müdürlükleri İstatistiklerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

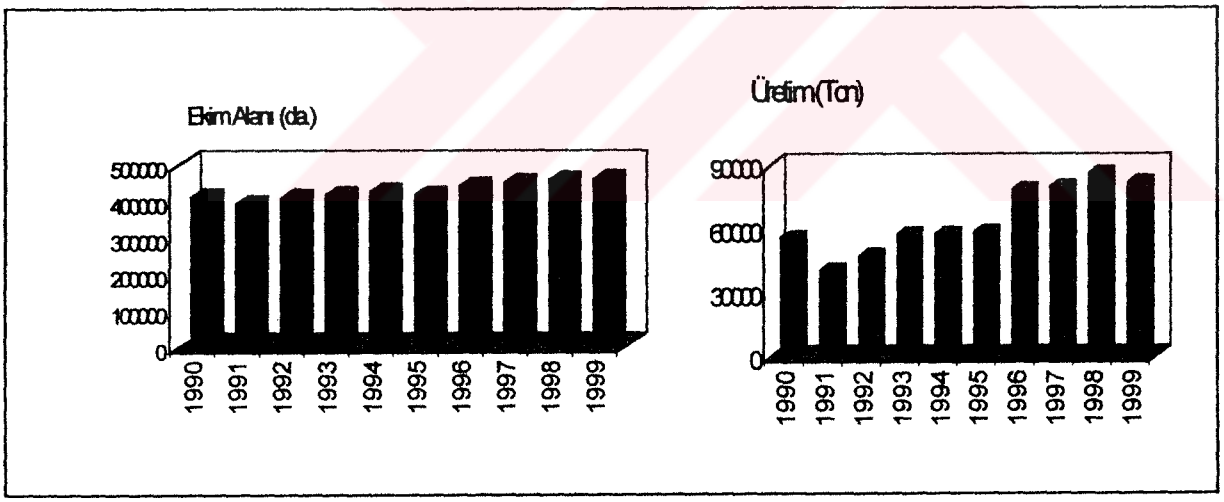

Şekil 3. 3 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Buğday Tarım Sahası ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı

Ağrı Ovası ve çevresinde 1970 yılına kadar sulanabilen alanlarda buğday tarımı yapılırken, 1970 yılından sonra söz konusu alanlara şeker pancarı tarımının yoğun bir şekilde girmesiyle, buğday ekiliş sahasının önemli ölçüde daralmasına yol açmıştı. Buğday ekiliş alanları son 10 yılda 400-460 bin da. arasında sabit kalmış ve yüzölçümünde önemli bir değişme meydana gelmemiştir. Ancak belirtilen devrelerde birim alandan elde edilen buğday

miktarı, yağış şartları, gübreleme, zararlılarla mücadele ve kaliteli tohum kullanımı gibi faktörlere bağlı olarak yıldan yıla önemli farklılıklar göstermektedir (Tablo 3.6 - Şekil 3.3).

TABLO 3.7: Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Bazı Köy Yerleşmelerinde Buğday Üretimi (1999).

KÖYÜN ADI	EKİLİŞ (DA.)	ÜRETİM (TON)	VERİM (DA/KG)
Eliaçık	13100	2489	190
Yukarıküpkıran	5500	880	160
Eskiharman	5200	572	110
Ozanlar	4070	761	187
Hacısefer	4000	712	178
Kumlu geçit	3930	444	113
Mollasüleyman	3911	633	162
Toprakkale	3795	599	158
Yücekapı	3672	631	172
Güvendik	300	33	110
Güvenli	76	7	95
Koçbaşı	60	5	90
Ramazan	59	5	93

KAYNAK: D.İ.E. Kesin Ürün Karneleri ve Tarım İl Müdürlüğü İstatistiklerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Buğday tarım sahası ve üretiminin, köylere göre dağılımında da farklılıkların olduğu gözlenmektedir. Gerçekten, buğday tarımının, Ağrı-Eleşkirt Ovası tabanlarında yoğunlaştığı görülür. Araştırma sahasında en fazla buğday ekilen yerin, Eliaçık köyü olduğu dikkati çeker. Eliaçık köyünde 13100 da.lık bir tarım arazisi, buğday tarımına ayrılmış olup buradan 1999 yılında yaklaşık 2489 ton buğday üretilmişti. Buna karşılık Güvendik, Güvenli, Koçbaşı ve Ramazan gibi tarım arazilerinin çoğu çayır ve mera alanı olarak kullanılan dağ köylerinde, buğday tarım sahası 59 da. ile 300 da. arasında değişmekte ve üretim ise 5 - 7 ton ile sınırlı kalmaktadır.

Araştırma sahasında, buğdaydan sonra en fazla ekimi yapılan tahıl arpadır. Sahada arpa tarımına ayrılmış olan ekim alanı 1999 yılında 156806 da. kadardı. Toplam tahıl alanının % 36.2'sini kaplayan arpa, verim bakımından buğdaydan biraz daha düşüktür. İklim ve toprak istekleri bakımından buğdaya benzemekle birlikte, buğdaya oranla yetişme sahası yükseltisi olarak, biraz daha yüksek kesimlere çıkması (yaklaşık 2200 m.), yetişme devresinin kısalığı ve hayvancılıkla kullanılan besin değeri yüksek en önemli hayvan yemi olması, arpa tarımına

ayrılan sahaların genişlemesine neden olmuştur. Buğdaydan daha yükseklerde yetişebilmesi nedeniyle, dağlık yörede bulunan yerleşmelerde buğday tarımından daha çok arpa tarımı önem kazanmıştır.

TABLO 3.8 Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Arpa Tarımının Yıllara Göre Durumu (1990-1999)

YILLAR	EKİM ALANI (ha)	ÜRETİM (ton)	RANDIMAN (kg/da)
1990	138300	19362	140.1
1991	143000	17517	122.5
1992	145700	18212	125.0
1993	146300	21579	147.5
1994	154500	21630	140.0
1995	152000	22040	145.0
1996	186000	36270	195.0
1997	189000	36855	195.0
1998	16200	33210	205.0
1999	152309	29700	195.0

KAYNAK:D.İ.E, Kesin Ürün Karnesi ve Tarım İl Müdürlüğü Verilerinden Yararlanarak Hazırlanmıştır.

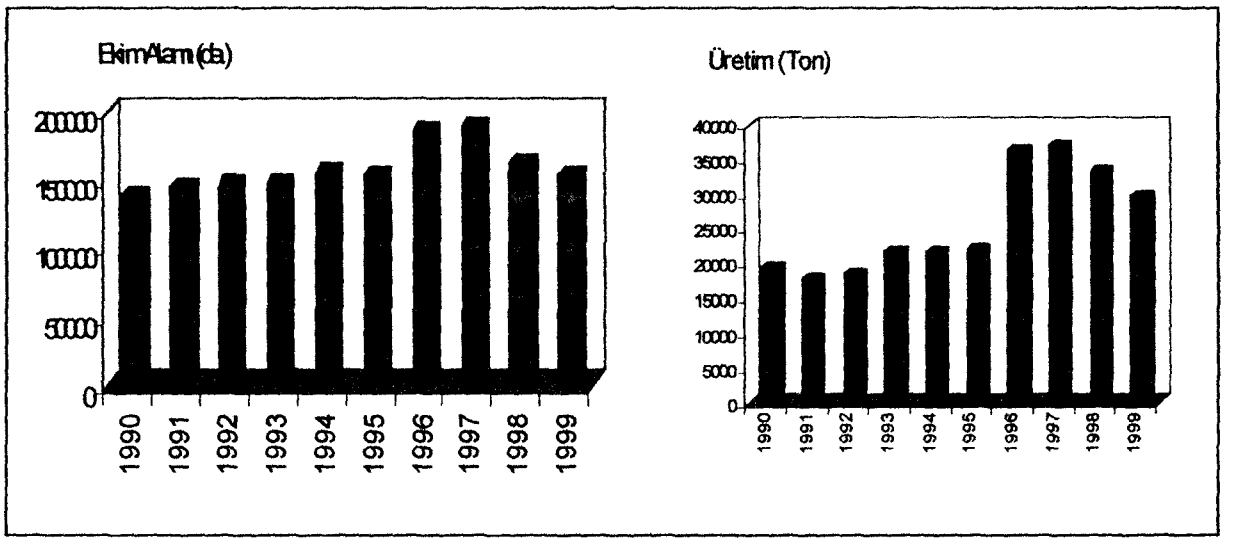

Şekil 3.4 Ağrı Ovası ve Çevresinde Arpa Tarım Sahası ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı

Ağrı Ovası ve çevresindeki dağlık kesimlerde arpa üretiminin hakim tarımsal ekonomik faaliyet olmasında, sıcaklık şartlarının daha çok bu ürünün yetiştirilmesine elverişli olması yanında, söz konusu yörede hayvancılığın, başlıca geçim kaynağı olması da önemli bir rol oynamıştır denilebilir. Aynı şekilde arpa tarımının hayvancılığın gelişmiş olduğu ova ve etek köylerinde de yaygın olarak üretildiği dikkati çekmektedir. İnceleme alanında arpa ekilişi ve üretiminin en yoğun olduğu köyler arasında Eliaçık (7538 da.), Eskiharman (3875 da.), Yukarıküpkıran (3865 da.), Kavacık (2070 da.) ve Goncalı (2037 da.) köyleri sıralanabilir.

Arpa tarımında birim başına elde edilen verim, buğdayda olduğu gibi düşüktür. Genellikle yerli tohumluk kullanılarak üretilen arpadan, dekar başına ortalama 140 ila 205 kg. arasında verim alınmaktadır. Halbuki 1998 yılında Türkiye arpa ekim sahalarından elde edilen ortalama verim 220.3 da/kg., Doğu Anadolu da 141.5/kg kadardı. Araştırma sahasında üretilen arpa 1999 yılında 29700 ton kadar olup, üretimin bir kısmı pazarlanmakta bir kısmı da ailelerin hayvan yemi ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmaktadır.

Arpadan sonra diğer tahıl türleri olarak çavdar ve mısır gibi ürünler mevcutsa da, bunlar daha çok bölge çiftçisinin, ancak kendi ihtiyaçları için yetiştirilmekte ve bu nedenle bölge tarım ekonomisinde önemli bir yer tutmamaktadır.

3. 1. 3. 2. b. Endüstri Bitkileri Tarımı

Araştırma sahasında endüstri bitkileri tarımı, genel olarak *şeker pancarı tarımı* ile temsil edilmektedir. Gerçekten endüstri bitkilerine ayrılmış tarım arazisinin hemen tamamında, şeker pancarı bitkisinin ekildiği dikkati çekmektedir. Ağrı Ovasında pancar tarımı, 1955 yılında Erzurum Şeker Fabrikasına bağlı olarak kurulan Pancar Bölge Şefliği ile birlikte ekim hazırlıklarına başlanmış ve 1956 yılında Erzurum Şeker Fabrikasının açılışı ile üretime geçilmiştir. Üretim faaliyeti 1983 yılına kadar Erzurum Şeker Fabrikasına bağlı olarak sürdürülmüştür. Ancak 1984 yılında Ağrı Şeker Fabrikasının açılması üzerine, ovada üretilen şeker pancarı bu fabrikada işlenmeye başlamıştır. Bölgede pancar ekim alanlarının belirlenmesinden, pancarı satın alınmasına kadar olan tüm teknik işler, Ağrı ve Eleşkirt Pancar Ziraat Bölge Şeflikleri'nin kontrolünde yapılmaktadır.

Şeker Pancarının ziraatinde çeşitli faktörler etkili olmaktadır. Bu faktörler fiziki ve beşerî faktörler olarak ikiye ayrılabilir. Fiziki faktörleri sıcaklık, ışık, evapotranspirasyon ve yağış gibi iklim elemanları ile toprak ve topoğrafya meydana getirirken, beşerî faktörler şeker

pancarı alım fiyatları, bir önceki yıla ait ürünün bol veya az olmasının yarattığı psikolojik etki, diğer ürünlere nazaran şeker pancarının kârlılık durumu gibi unsurlardan oluşmaktadır[16].

İklim faktörü şeker pancarı tarımına imkân veren veya kısıtlayan en önemli unsurdur. Şeker pancarının veriminde olduğu kadar, kalitesi üzerinde de iklim başlıca etkendir. İklim faktörlerinden ışık, sıcaklık, don, dolu, yağış pancarın kalitesini ve verimini önemli ölçüde etkiler. Tohumun ekilmesi için önemli bir sıcaklık gerektiği gibi, pancarın gelişmesi, şeker varlığı ve kalitesi de gece ve gündüz sıcaklığı ile çok yakından ilgilidir.

Şeker pancarı bitkisi aslında ılıman kuşak bölgelerinin ürünüdür. Böyle olmakla birlikte; sulamalı tarım metoduyla tropik bölgelerin ılık, serin ve nispeten yağışlı bölgelerinde de yetiştirilir. Yetişme devresi, yaklaşık 150-180 gün kadar sürer. Yetişme devresi içindeki fizyolojik faaliyetler, sıcaklık isteği yönünden üç devreye ayrılabilir. Şeker pancarı bitkisinin çimlenebilmesi için hava sıcaklığının 7-8 ° C ve toprak sıcaklığın 2-3 ° C arasında olması gerekir. Şeker pancarı tarımında *birinci devre* olarak bilinen bu süre içinde ayrıca don olayı görülmemelidir[17].

Ağrı Ovası'nın iklimi bu bakımlardan incelendiğinde yaklaşık olarak 15 Nisandan sonra günlük sıcaklık ortalamalarının 7 °C nin üzerine çıktığı, Nisan ayının yaklaşık olarak 1/3'ünde (12.1 gün) don olayının görülebildiği, ortalama toprak sıcaklıklarının ise (20 cm. derinliğe kadar) söz konusu ayda 6-8 °C civarında olduğu görülmektedir[18]. Dolayısıyla araştırma sahasında pancar ekiminin yapılabilmesi için gerekli olan sıcaklık değerlerine Nisan ayının son haftasından ve çoğunluklada Mayıs ayının ilk iki haftasından itibaren ulaşılabilmektedir. Özellikle don olayının Mayıs ayı başlarına kadar görülmesi inceleme alanında şeker pancarı ekimini önemli ölüde geciktirmektedir.

Fizyolojik faaliyetler yönünden pancar bitkisinin yetişmesinde en önemli dönem, ikinci dönem olarak kabul edilen ve araştırma sahasında Haziran-Temmuz sonlarına rastlayan gelişip büyüme döneminde, özellikle gündüzleri sıcaklığın 18-20 ° C den az olmaması gerekir. Sıcaklığın söz konusu değerlerin üstüne çıktığı bölgelerde, bitkinin gelişmesi yavaşlar ve hatta durur. Bunu önlemek için *tarlaların sulanması gerekir*[19].

Araştırma sahasında pancar bitkisinin gelişme dönemini oluşturan Haziran ve Temmuz aylarında gündüzleri sıcaklık değerleri, özellikle Haziran ayının sonu ve Temmuz

---

[16] AVCI, S., 1996, *Türkiye'de Şeker Pancarı Ziraatinin Coğrafi Esasları*. İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Coğ. Der. S: 4, İstanbul s.265.
[17] DOĞANAY, H., 1986, a.g.e. , Erzurum. s. 264.
[18] Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü Verilerinden.
[19] DOĞANAY, H., 1986. a.g.e. , Erzurum. s. 264.

aylarının başlarından itibaren 20 ° C nin üzerinde seyretmekte ve zaman, zaman 30 ° C yi bile aşmaktadır. Bu nedenle de aşırı sıcaklıkların görüldüğü Temmuz ayından itibaren bitkinin fizyolojik faaliyetlerinin devam etmesini sağlayabilmek için, yöredeki pancar tarlalarının hasat zamanına kadar 2 veya 3 kez sulandığı gözlenmektedir

Verimi kısıtlayan en büyük neden muhtemelen gelişme mevsiminin uzunluğu olduğundan, toprak bitki gelişmesini geciktirecek kadar kurumadan pancarı sulamak gerekir. Gelişmede herhangi bir gecikmenin olmasının gelişme mevsiminde kısalması olması ile aynı anlama gelmektedir[20]. Sulu ve susuz şartlarda elde edilen şeker pancarı verim miktarları arasında % 5 seviyesinde önemli bir farklılık bulunmaktadır. Sulu verim, susuz şartlara nispetle ortalama olarak 3.8 misli kadar artmaktadır. Buna mukabil, susuz şartlarda yetiştirilen pancarın şeker nispeti, sulu şartlarda yetiştirilenden daha fazla olmaktadır[21]. Ağrı Ovası ve çevresinde, pancardan yüksek verim sağlanması için aşırı sulama yapma temayülü gittikçe artmaktadır. Fazla sayıda sulama yapılması verilen gübrenin yıkanmasına sebep olduğundan aşırı sulamalarda bitki, verilen gübrenin tamamından, yeterince faydalanamamakta dolayısıyla daha fazla gübre vermek zorunlu olmaktadır. Ayrıca normalden daha fazla sayıda sulama ile toprağın çoraklaşmasına da neden olunmaktadır.

Ağustos ve Eylül bazı bölgelerde ise Ekim ayları pancar bitkisinin yumru büyütmesi açısından *üçüncü devre* diye adlandırılır. Fizyolojik faaliyetler bakımından bu devre, aynı zamanda pancar yumrusunun *şeker biriktirme* devresidir[22]. Gerçekten, uygun olmayan bir yetişme devresi (sıcak ve geç ilkbahar, su eksikliliğinin giderilebilmesinin sınırlı olduğu kurak bir yaz, aşırı derecede sıcak bir yaz, erken ve yağışlı bir sonbahar veya bunların kombinasyonları) genellikle pancarın kalitesinin beklenmedik şekilde düşük olmasıyla sonuçlanmaktadır. Gelişme mevsiminin kısa oluşu veya uygun şekilde geçmeyişi halinde, pancarın birim alana kök verimi düşmektedir[23].

Şeker pancarının gelişmesinde özellikle gece ve gündüz sıcaklıkları önemlidir. Havanın gündüzleri açık ve nispeten ılık, geceleri de serin ve kuru olması gerekir. Araştırma bölgesinin de içerisinde yer aldığı, geceleri serin geçen yüksek mıntıkalarda teneffüs asgariye

---

[20] VANLI, N., 1981. Sulamanın Şeker Pancarı Verim ve Kalitesinde Etkisi 1. Ulusal Şeker Pancarı Üretimi Sempozyumu. Türkiye Şeker Fabrikaları Ankara. s.202.

[21] OKMAN, C., 1981, Ankara Şartlarından Şeker Pancarının Su İstihsalinin Tayini Üzerinde Bir Araştırma, A.Ü. Ziraat Fak. Yay. No: 78 , Ankara, s. 203.

[22] DOĞANAY, H., 1986, a.g.e. , Erzurum. s. 264.

[23] JHONSON, R.T. ALEXANDER, J.T, RUSH, G.E, ve HAWKES; G.R, 1997. Şeker Pancarı Üretimindeki Gelişmeler, Prensipler ve Uygulamalar, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Yayını Ankara. s.402.

indiğinden pancarda şeker kaybı çok az olmaktadır. Bu sebeple böyle yerlerde yetişen pancarda hem şeker nisbeti hemde safiyet yüksek olur. Yüksek rakımlı yerlerin pancarının digestion (şeker yüzdesi) ve safiyetinin yüksek olmasının sebebi budur[24].

Pancarın yetişme devresinde istediği toplam sıcaklık değeri için değişik kaynaklar farklı değerler vermektedir. Bu değer SCHENEIDER' e göre 2500 – 2900 °C [25] ve GÖBELEZ' e [26] göre ise 2400 – 2800 °C arasında değişmektedir. Araştırma sahasında pancarın yetişme devresini kapsayan 1 Mayıs – 30 Eylül arası geçen devrenin ortalama sıcaklık değerleri incelendiğinde; bu beş aylık devrenin sıcaklık toplamının 2598 ° C' yi bulduğu anlaşılır. Buda gösteriyor ki, Ağrı ovasında pancar tarımının yapılması için sıcaklık şartları açısından herhangi bir sakınca söz konusu değildir.

Şeker pancarının yetişme devresinden olgunlaşana kadar, çoğunun pancar bitkisinin yetişmesinde *ikinci döneme* rastlaması kaydıyla yıllık yağış miktarlarının 500 – 600 ile 700 – 800 mm. yi bulduğu bölgelerde pancar tarımı yapılabilir[27].Ağrı Ovası ve çevresinde 506.5 mm. kadar olan toplam yağış miktarının, ancak 133.1 mm. si bu devreye rastlar. Bu yağış miktarı, pancar bitkisinin su ihtiyacını doğal olarak karşılamaktan çok uzaktır. Bundan dolayı ovada pancar tarımının yapılaması, ancak sulama sayesinde mümkün olmaktadır. Bu nedenle de araştırma sahasında pancar bitkisi ekili olan tarlalar, ortalama 2 – 3 kez sulanmaktadır.

Şeker pancarı her çeşit toprakta yetişirse de iyi bir verim elde edebilmek için derin yapılı, tınlı, gıda maddelerince zengin ve bol humuslu, aynı zamanda alt kısımları gevşek toprakların en uygun olduğu kabul edilir[28]. Bu toprak özellikleri ise çoğunlukla ova ve ova kenarlarındaki düzlüklerde yer almaktadır. Hafif topraklar çabuk ısınır, böylelikle çimlenmeyi ve çabuk gelişmeyi hızlandırır, hasatta da pancarın topraktan temiz çıkmasını sağlar. Hasatta güçlük çıkardıkları için killi topraklar, çatal kök yapmasına neden olduğu için taşlı topraklar, kökün derine doğru gelişimini engellediği için pulluk tabanı (pan) oluşmuş topraklar, fidelerin çıkışını ve şeker oranını düşürdüğü için de asit ve organik topraklar, şeker pancarı ziraatine uygun değildir[29].

---

[24] ARSLAN. İ., 1987. *İklim Faktörlerinin Verim ve Kaliteye Etkisi* Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Ankara . s.153
[25] SCHENEDER, F., 1971, Şekerin Teknolojisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Yayını, Ankara, s.91.
[26] GÖBELEZ. M,. 1973 *Pancar Ziraati*, Pancar, Sayı: 252, Ankara, s.7
[27] DOĞANAY, H., 1986, a.g.e. ,Erzurum, s.265.
[28] GEDİŞ, A., 1994, Şeker Pancarının İklim ve Toprakla Münasebetleri, Pancar Dergisi, Sayı 39, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi , Ankara, s. 18.
[29] YAVUZ. M. L. 1970, Orta Anadolu ve Marmara İklim ve Toprak Şartlarında Su ve Azotun İklim ve Şeker Pancarını Verim ve Kalitesine Etkileri Üzerine Bir Araştırma, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Yayını Ankara s.21 – 22.

İşlenmesi ve çapalanması kolay olan ve yeterli oranda besin maddesi ve su kapsayan topraklar şeker pancarına çok elverişlidir. Ağrı ovasının toprakları ise, toprakla ilgili bölümden de anlaşıldığı gibi, fiziksel ve kimyasal özellikleri bakımından yer yer farklılıklar göstermekle beraber ortak nitelikleri bakımından büyük bir bölümü ile pancar bitkisinin yetişmesine elverişlidir. Toprağın pancar tarımını mümkün kılan bu ortak özellikleri yanında, bünye ve kimyasal bileşimlerden varolan bazı olumsuzlukların ise, bir takım toprak ıslah metotları ve gübreleme usulleriyle giderilebildiği görülmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde verimi yüksek ve bölge şartlarına uyum sağlayan genetik monogerm (loretta, bienca) pancar türü ekilmektedir. Genetik monogerm tohumlardan dekara ortalama 350 – 400 gr. arasında atılmaktadır. Monogerm çeşitlerin ortaya çıkmasıyla, multigerm çeşitlere duyulan ilgi giderek azalmış ve pancar tarımında ileri gitmiş ülkelerde, artık bu çeşitler tamamen ortadan kalkmış bulunmaktadır. Bu sonuçta monogerm çeşitlerin tekleme ve seyreltme işçiliğinden tasarruf sağlayıcı özelliklerinin yanında birim alanda elde edilen pancar ve şeker verimlerinin artmasının da büyük rolü olmuştur [30].

Yetişme dönemi boyunca pancar tarlaları 2 – 3 kez sulanmakta ve iki defa da çapalanmaktadır. Araştırma sahasında 2000 yılında pancar tarlalarına dekar başına 19 kg. kompoze ve 17 kg. üre gübreleri verilmişti. Ağrı ovası ve çevresinde, pancar söküm işleri, genellikle 15 Eylül' de başlamakta ve Ekim ayının sonuna kadar devam etmektedir. Ancak zaman zaman söküm işlemlerinin Kasım ayının ilk haftasına kadar sürdüğü de gözlenmektedir

Fotoğraf 82: Uzunyazı köyünde pancar söküm işlemlerinden bir görünüm.

[30] YAHYAOĞLU, K. 1987. *Monogerm ve Multigerm Şeker Pancarlarının Verim ve Kalite Özellikleri* Şeker Pancarında Verim ve Kalitenin Yükseltilmesi Türkiye Şeker Pancarı Fabrikaları A.Ş. Ankara, s.119.

Ağrı ve Eleşkirt Bölge Pancar Şeflikleri tarafından çiftçilere dağıtılan pancar tohumluğunun % 50'sinin ücreti pancar şirketi tarafından ödenmekte, % 50'sinin ücreti ise çiftçinin pancar parasından kesilmektedir. Pancar bölge şeflikleri tarafından, pancar teslimine kadar borçlandırılmak suretiyle çiftçilere üç kez şeker (her seferinde çiftçi başına 100 – 200 kg. arasında) ve üç kez de avans (1999 yılında dekara 2.5 milyon) verilmektedir.

Araştırma sahasında 1999 yılında 34213 dekarı Ağrı ovasında ve 25200 dekarı da Eleşkirt ovasında olmak üzere toplam 59 413 da. alanda şeker pancarı ekimi yapılmıştır. Bu da aynı yıl yaklaşık olarak 42 170 000 da. dolayında olan Türkiye pancar ekim alanlarının % 0.1'ine eşitti [31]. Araştırma bölgesinde pancar ekim alanları giderek genişlemektedir. Nitekim 1993'te 43 000 da. kadar olan ekim alanı, 2000'de 60 620 da. ı bulmuştu (Tablo 3.10, Şekil 3.5). Ovada 1999 yılı itibari ile 537250 da. dolayında sulanabilen tarım arazisi bulunduğu dikkate alınırsa, söz konusu arazinin % 11.0'ında pancar tarımının yapıldığı görülmektedir.

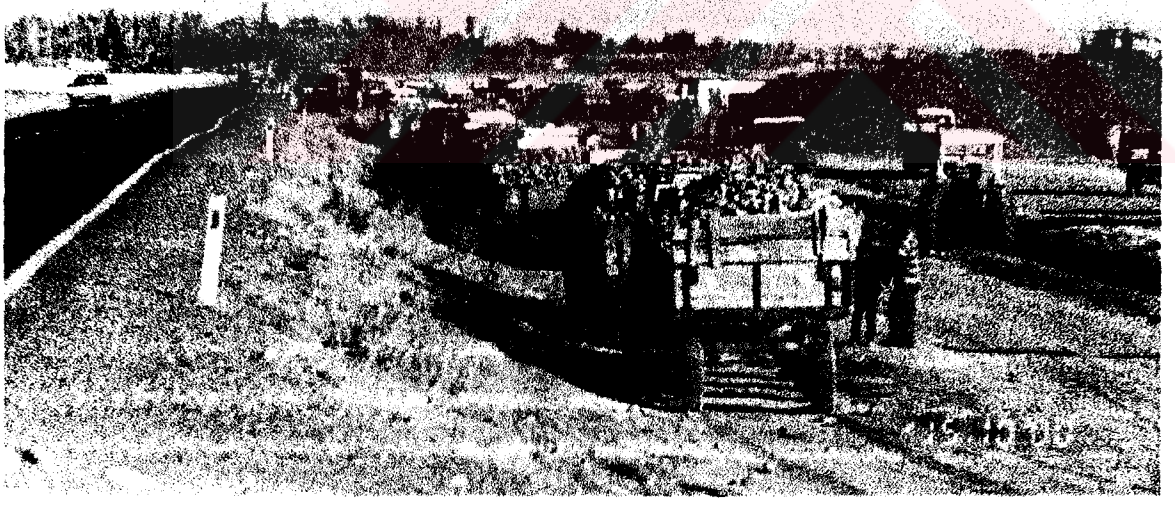

Fotoğraf 83 : Ağrı Şeker Fabrikasına gönderilmek üzere Eleşkirt pancar kantarına traktörlerle getirilen ve burada biriktirilen pancarlardan bir görünüm.

[31] Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü 1999. Tarım Raporu s.8'den Hesaplanmıştır.

TABLO 3.9 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Şeker Pancarı Tarım Sahası ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı (1999-200).

YILLAR	EKİM ALANI (da)	ÜRETİM (ton)	VERİM (kg/da)
1990	35500	78575	2213
1991	35110	88830	2530
1992	38350	79700	2078
1993	43073	102944	2389
1994	30860	75607	2450
1995	35180	87950	2500
1996	51250	135812	2650
1997	60630	162427	2679
1998	59380	155575	2619
1999	59413	160415	2700

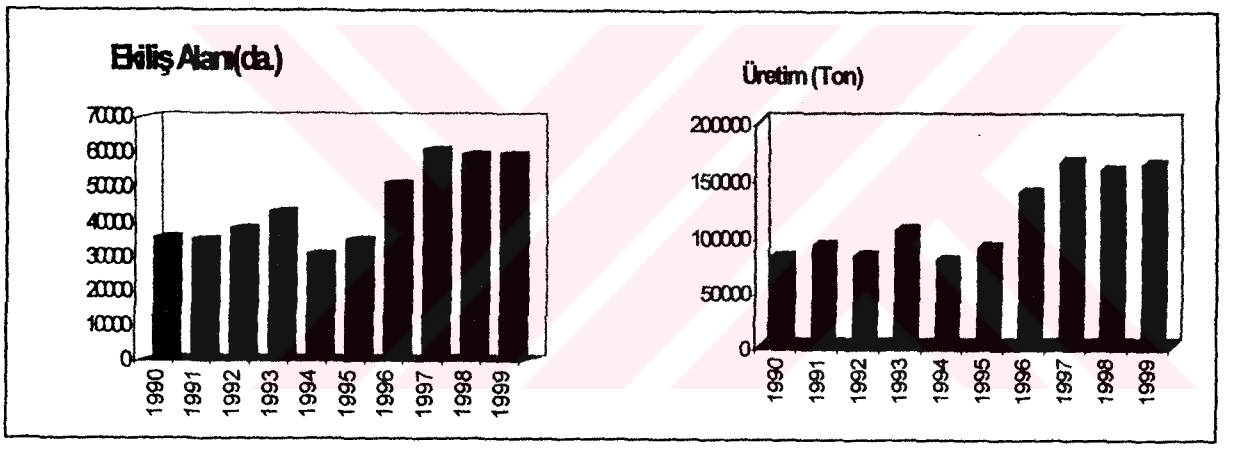

Şekil 3.5 :Ağrı Ovası ve Çevresinde Şeker Pancarı Tarım Sahası Ve Üretim Durumunun Yıllara Göre Dağılımı

Ağrı Ovası ve çevresindeki şeker pancarı ekim alanlarının % 57.5'i (34213 da.) Ağrı merkez ilçeye bağlı köylerde % 42.5'i (25200 da.) ise Eleşkirt ilçesinde bulunmaktadır. Bu durum kuşkusuz Ağrı-Eleşkirt Ovası'nın büyük bir kısmında sulamalı tarım yapma imkanlarının mevcut olmasıyla ilgilidir. Araştırma sahasında şeker pancarı ekiliş alanı 2000 dekardan fazla olan yerleşmeler Sadaklı, Dolutaş, Ergözü, Yücekapı, Mollasüleyman, Toprakkale, Goncalı, Aşkale, Eliaçık ve Yolugüzel köyleridir. Söz konusu yerleşmeler araştırma sahası ekiliş alanlarının % 41.9' unu ve üretiminin de % 42.7'sini (68502 ton) oluşturmaktadır.

Araştırma sahasında dekar başına alınan verim de yerleşmelere göre farklılıklar göstermektedir. Nitekim Eleşkirt ilçesine bağlı köylerde 21700 kg. bulan dekara ortalama verim, Ağrı merkez ilçeye bağlı köylerde 2500 kg. dan daha az gerçekleşmektedir.

Şeker pancarı aynı tarlada arka arkaya yetiştirmek çok sakıncalı olduğundan ekim, dört yılda bir yapılmalıdır. Toprağın verimliliğini koruma, yabani otların çoğalmasını haşere ve hastalıkların yayılmasını önleme, topraktaki biyolojik aktiviteyi arttırma erozyonu azaltma gibi çeşitli yararları olan ekim nöbeti, tarımda ve özellikle şeker pancarı yetiştiriciliğinde çok önem verilen bir ilkedir. Ağrı Ovası ve çevresinde 1981 yılına kadar uygulanan 4'lü münavebe sisteminden vazgeçilerek 3'lü münavebe sistemi uygulanmaya başlanmıştır. Bölge pancar şeflikleri, daha iyi verim alınması ve tarlanın gücünü koruması için 1981 – 2000 yılları arasında uygulanan 3'lü münavebe sistemine 2001 yılından itibaren son verileceğini ve tekrar 4'lü münavebe sisteminin uygulanması için gerekli çalışmaların tamamlandığını belirtmişlerdir.

Ağrı Ovası ve çevresinde 1999 yılında 59413 da. lık bir ekim sahasından ortalama olarak 160 415 ton şeker pancarı elde edilmişti. Buna göre hektar başına ortalama verim, 2700 kg. dolayındaydı. Aynı yıl pancar üretiminin bölge çiftçisine sağladığı toplam gelir ise 3.5 trilyon TL. civarında idi.

Araştırma sahasında 1999 yılı itibarıyla dekara 2700 kg.a yaklaşan pancar randımanı, aynı yıl 4320 kg. dolayında [32] olan Türkiye ortalamasından oldukça düşüktür. Ağrı pancar bölge şefliği yetkililerinden aldığımız bilgilere göre bu olayın en önemli nedeni vejetasyon süresinin kısa oluşudur. Gerçekten Türkiye genelinde 150 – 180 gün arasında olan vejetasyon süresi, Ağrı ovasında zaman, zaman 140 güne kadar bile düşmektedir. Bunun dışında bakımın yeterli düzeyde yapılmaması ve bilinçsizce yapılan tarımın da verimin bu derece düşük olmasında etkili olduğu belirtilmektedir. Ayrıca bölge çiftçisinin ekonomik anlamda yeterli bir düzeyde olmaması, gübre kullanımında oldukça sınırlı düzeyde tutmuştur. Vejetasyon süresinin kısa olması ve entansif tarım metotlarının yeterli düzeyde uygulanmaması gibi nedenler bölge şeker pancarı veriminin bu derece düşük olmasında da önemli rol oynamaktadır.

Böyle olmakla birlikte, Ağrı ovası ve çevresinde üretilen pancarın şeker oranı oldukça yüksektir. Gerçektende, Türkiye ortalaması olarak % 16.0 dolayında hesaplanan digestion yüzdesi, 1999 yılında Ağrı ovasında % 18.0 kadardı. Araştırma sahasında üretilen pancarın

[32] Türkiye Şeker Fabrikaları Genel Müdürlüğü 1999. Tarım Raporu s.8'den Hesaplanmıştır.

şeker oranının yüksek olması yörede bulunan iklim şartlarıyla ilgilidir. Bilindiği gibi sıcaklık şeker pancarının şeker varlığı üzerine azaltıcı ve arttırıcı tesir yapmaktadır. Geceleri serin geçen rakımı yüksek bölgelerde teneffüs asgariye indiğinden pancarda şeker kaybı çok az olmaktadır. Bu nedenle bölgede 1650 – 1900 m. arasındaki yüksek bir rakımda yetişen şeker pancarının digestion oranı Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Araştırma sahasında pancar tarımı yapan çiftçi aile sayısı 5000 ile 6000 arasında değişmektedir. İnceleme alanında, 1999 yılında pancar üretiminde bulunan aile sayısı 5280, bu üründen elde edilen toplam gelir 3.5 trilyon olduğuna göre, bu iki rakam birbirine oranlanırsa aile başına ortalama olarak 6.5 milyar lira gelir düştüğü görülür. Bu da pancar tarımına olan talebi arttırmaktadır.

3. 1. 3. 2. c. Yem Bitkileri Tarımı

Araştırma sahasında, hayvancılığın iktisadi bakımdan önemli olması nedeniyle, yem bitkilerine duyulan ihtiyaç oldukça fazladır. Çünkü, sayısal olarak büyük rakamlara ulaşan hayvan varlığının uzun kış süresince ahırlarda beslenmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Ekili-dikili alanların % 4.4'nün yem bitkilerinin tarımına ayrıldığı araştırma sahasında, 1999 yılında 20038 ton kuru ot üretilmiştir. Ancak sahadaki doğal çayır alanlarından elde edilen kuru ot da bu rakama dahil edilirse, Ağrı ovası ve çevresinde 100 binlerce ton kuru ot üretiminin yapıldığı görülür.

Ağrı Ovası ve çevresinde, 1999 yılı itibariyle yem bitkileri tarımına ayrılan alan, 31 454 da. kadardı. Toplam tarım arazisinin % 4.4'nü oluşturan bu tarımsal üretim sektörü, kendi içerisinde ise; % 59'u yonca (18579 da.) , % 32.7'si (10275 da.) korunga ve % 8.3'üde (2600 da.) fiğ tarımına ayrılmıştır. (Tablo 3.10. Şekil 3.6)

TABLO : 3.10 Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yem Bitkileri Tarım Sahası ve Üretim Durumu (1999).

ÜRÜNÜN TÜRÜ	EKİLİŞ (da)	%'Sİ	KURU OT ÜRETİMİ (ton)	%'Sİ	VERİM (da/kg)
Yonca	18579	59.0	12690	63.3	683
Korunga	10275	32.7	6935	34.6	67
Fiğ	2600	8.3	413	2.1	159
TOPLAM	**31454**	**100.0**	**20038**	**100.0**	**637**

KAYNAK: D.İ.E.1999 Kesin Ürün Karnesi, Tarım İl ve İlçe Müdürlükleri Kayıtları ve Yerinde Yapılan Tespitlerden

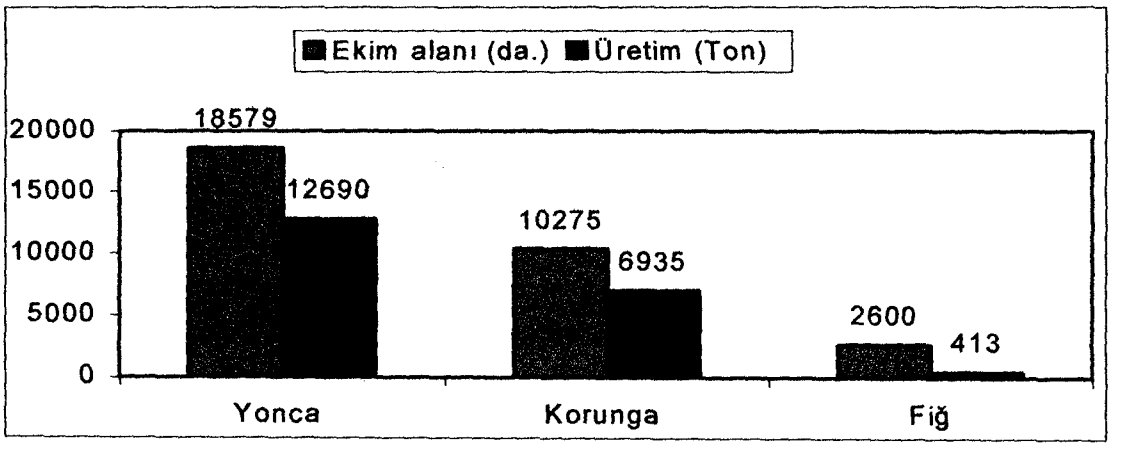

Şekil 3.6 Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yem Bitkileri Tarım Sahası ve Üretim Durumu (1999)

Hayvancılığın önemli geçim kaynaklarından birini oluşturduğu Ağrı Ovası ve çevresinde hayvan yemi olarak kullanılan buğday ve arpa bitkilerinin saplarından ve danelerinden elde edilen samanda dikkate alındığında, hayvan yemi üretiminin çok yüksek oranlarda gerçekleştiği ortaya çıkar. Ticari amaçlı hayvancılık faaliyeti sürdüren ailelerin önemli bir kısmı hayvan yemi ihtiyacını çoğunlukla yapay yem veya diğer ailelerin ihtiyaç fazlalarını satın alarak karşılarlarken, geçim tipi bir faaliyet olarak hayvan yetiştiren aileler hayvan yemi ihtiyaçlarını kendi sürdürdükleri tarımsal faaliyetlerden temin etmektedirler.

Ağrı Ovası ve çevresindeki, yem bitkileri tarım sahalarının, köy yerleşmelerine göre dağılımında da dikkat çekici farklılıklar göze çarpmaktadır. Nitekim, Yurtpınar, Yukarıküpkıran, Ozanlar, Baloluk, Soğan, Murathan ve Kazlı köylerinde çoğunluğu yonca ve korunga olmak üzere, yem bitkilerine ayrılan tarım sahası nispeten geniştir. Buna karşılık Ağılbaşı, Akçay, Altınçayır, Aşağıkent, Aşağıdörmeli ve Çatalipaşa gibi dağ köylerinde yem bitkileri tarımı hiç yoktur. Söz konusu yerleşmelerde tamamen doğal çayır ve otlak alanları vardır.

Daha öncede belirtildiği gibi, 1999 yılı itibariyle yem bitkileri tarım sahasının % 59'u yonca ekimine ayrılmıştı. Genellikle sulanabilen tarım arazileri içinde yer alan yoncanın diğer yem bitkilerine nazaran verimi yüksektir. Çünkü, yonca sulanan kesimlerde yılda 2 kez biçilebilmektedir. Ayrıca yoncadan elde edilen samanın (yörede *kes* olarak bilinir.) hayvanlar tarafından seçilmesi, protein değerinin yüksek oluşu ve süt üretimini arttırması diğer yem bitkilerine oranla daha fazla tercih edilmesine neden olmuştur.

Yem bitkilerine olan ihtiyacın artması ile birlikte, mera ve otlak alanlarının bir kısmı, suni çayırlıklara dönüştürülmüştür. Düzenli olarak gübrelenen ve sulama imkânı bulunan, bu

çayırların ot verimi, doğal çayırlara oranla daha yüksektir. Nitekim 1999 yılında ova tabanındaki yapay çayırlardan dekara ortalama 400-450 kg. kuru ot elde edilirken, bu miktâr doğal çayırlarda 300-350 kg. dolayında gerçekleşmişti.

Araştırma sahasında yoncadan sonra en çok ekilen yem bitkisi korungadır. Yaklaşık 10275 da. kadar olan ekim alanlarının büyük bir çoğunluğu Ağrı merkeze bağlı köylerde bulunmaktadır. Bu yem bitkisinin tarımı kıraç arazilerde yapılmaktadır. Birim alana nispeten düşük olduğundan (da.675 kg.) 10275 da. lık ekim alanından ancak 6935 ton kadar korunga üretilmişti. Bölgede 1999 yılında 2600 da. alana fiğ ekimi yapılmış ve bu alandan 413 ton kadar kuru ot üretilmişti. Dolayısıyla da verim 159 kg. kadardı.

3. 1. 3. 2. d. Sebze Tarımı

Araştırma sahasında sebze tarımı ekonomik açıdan çok fazla bir öneme sahip olmamasına rağmen, yöre halkının ihtiyacının bir kısmını karşılaması açısından önemli sayılabilir. Ayrıca ovanın iklim ve toprak şartlarının toprak yetiştiriciliğine uygun olması da, çeşitli sebze çeşitlerinin yetiştirilmesine imkân vermektedir.

Ağrı Ovası ve çevresindeki tarım alanlarının % 0.7 'si sebze tarımına ayrılmıştır. Daha çok depresyon ve vadi tabanlarında, sulanabilen tarım alanlarında gerçekleştirilen sebze tarımı ailelerin kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak sürdürüldüğünden, fazla genişleme imkânı bulunamamıştır. Ova tabanında soğan, patates, kavun, karpuz, domates, lahana, salatalık ve fasulye gibi çeşitli sebzeler yetiştirilmekte olmasına karşılık, dağlık kesimde sadece soğan ve patates tarımı yapılmaktadır. Ova tabanın da, özellikle sulama imkânlarının olduğu verimli alüvyal topraklar üzerinde sebze tarımı yayılış göstermektedir.

İnceleme alanında mevcut olan 710340 da. dolayındaki tarım arazisinin 1999 yılı itibariyle 5197 da.'ı sebze tarım alanı olarak kullanılmaktaydı. Sebzeler içinde en çok tarımı yapılanlar, salatalık, (780 da.) karpuz, (257 da.) kavun, (240 da.) gibi meyvesi yenen sebzeler ile patates.(1350 da.) lahana, (1130 da.) soğan, (670 da.) ve fasulye (380 da.) gibi sebzelerdir. Sadece bu yedi sebze türünün ekiliş alanı 4807 da. bulmuş olup, genel sebze tarım sahası toplamı içinde, % 92.5'e yakın pay almışlardır Tablo. (3.11. Şekil.3.7). Üretilen sebzelerin büyük bir bölümü ailelerin kendi tüketimine ayrılmakla birlikte, üretiminin ise, çok az bir kısmı pazara sunulmaktadır (Fotoğraf 84).

Fotoğraf 84: Aşağıküpkıran köyündeki sebze bahçelerinden bir görünüm.

TABLO 3.11: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Sebze Tarımı ve Üretim Durumu (1999)

SEBZE ÇEŞİDİ	EKİLİŞ (da.)	ÜRETİM (ton)	VERİM (da/kg)
Patates	1350	2430	1800
Lahana	1130	2662	2356
Salatalık	780	899	1153
Soğan	670	670	1000
Fasulye	380	266	700
Karpuz	257	429	1672
Kavun	240	376	1570
Kabak	180	264	1350
Havuç	110	83	750
Turp	90	97	1000
Domates	10	16	1600
TOPLAM	**5197**	**8192**	**1576**

KAYNAK: Tarım İl Müdürlüğü 1999 yılı Çalışma Raporu

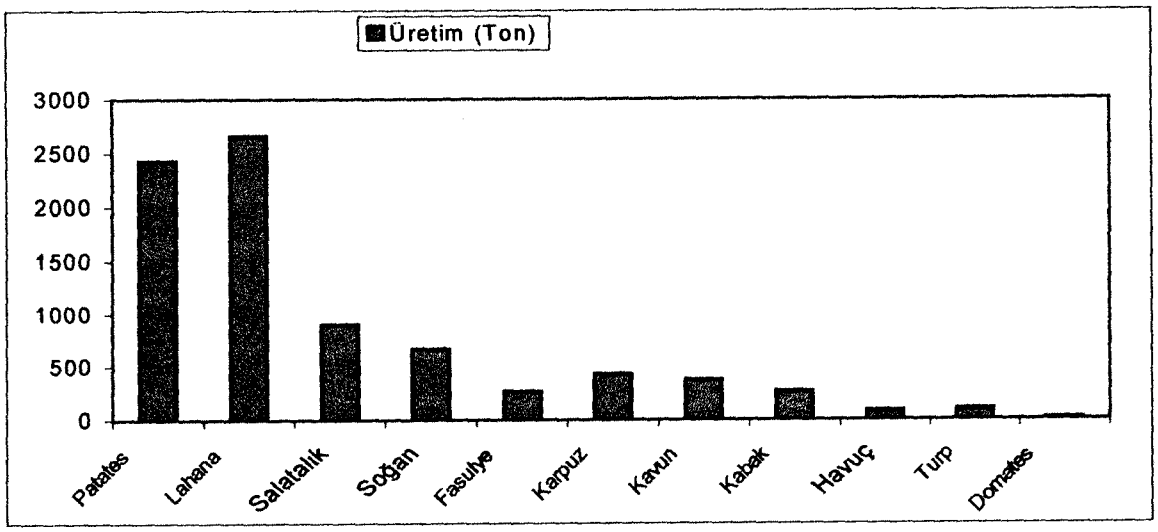

Şekil 3.7 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Sebze Üretimini Türlerine Göre Dağılımı (1999).

Ağrı Ovası ve çevresinde en fazla üretilen sebze türünün *patates* olduğu dikkati çeker. Nitekim 1999 yılında sebze tarımı sahasının yaklaşık % 26'sı bu sebzenin tarımına ayrılmıştı. Patates bitkisinin inceleme alanının hemen her kesiminde ekildiği gözlenmektedir. En yoğun üretim yöreleri arasında Kazlı, Murathan, Yolugüzel,Yakınca ve Ozanlar gibi köyler yer alır. Araştırma sahasındaki yaklaşık 1350 da. lık patates tarımı sahasından, 1999 yılında 2430 ton civarında patates üretimi yapılmıştı. Ancak diğer tarım ürünlerinde olduğu gibi üretimi ticari bir önem taşımamakta ailelerin kendi ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde, geçim tipi olarak yapılmaktadır.

Araştırma sahasında patatesten sonra en fazla ekilen sebze cinsinin *lahana* olduğu görülür. Lahana tarımı daha çok Yoğunhisar ve Aşağıküpkıran köylerinde yapılmaktadır. Yaklaşık 1130 da. kadar olan lahana ekiliş alanlarından 1999 da alınan ürün 2662 ton kadardı. Sahada aynı yıl *soğan* tarımına ayrılan saha 670 da. ve *fasulye* tarımına ayrılan saha ise 380 da. kadardı. Taze olarak tüketilen soğan bitkisinin hasadının çok erken yapıldığı gözlenir. Soğan ve fasulye büyük ölçüde aile ihtiyacını karşılamak üzere üretilirken, Lahana tarımı genellikle ticari amaçla yapılmaktadır.

Ülkemizin daha çok sıcak bölgelerinde önem kazanan bostan yani kavun, karpuz üretimi, araştırma sahasında da yapılmaktadır. Ağrı Ovası ve çevresindeki köy yerleşmelerinin bir çoğunda bostan tarımı yapılmaktadır. Ancak özellikle Yurtpınar, Aşağıküpkıran, Çamurlu, Ballıbostan, Eliaçık, Murathan, Ozanlar, Hacısefer ve Yığıntepe köylerinde önemli miktarda kavun, karpuz üretimi yapılır. İl Tarım Müdürlüğü verilerine göre saha genelinde 497 da.lık alanda yapılan bostan tarımından yaklaşık olarak 805 ton civarında ürün elde edilmişti.

Meyvesi yenen diğer bir sebze türü de salatalıktır. 1999 yılı itibariyle 780 da. lık alanda üretimi yapılan salatalıktan 899 ton ürün alınmıştı. Bu sebze *hıyar* ve *acur* olmak üzere, iki tipte yetiştirilir. Hıyar her kesimde yaygın olarak yetiştirilmesine rağmen, acur çok sınırlı olarak yetiştirilmektedir. Özellikle Hamur ilçesine bağlı Yoğunhisar köyünde üretilen salatalığın, sulu ve lezzetli olması nedeniyle, çok fazla talibi vardır. Bunun dışında Ozanlar, Aşağıküpkıran, Murathan ve Çamurlu köylerinde de geniş alanlarda salatalık üretimi yapılmaktadır.

Araştırma sahasında mevcut tarım alanlarının % 0.7 gibi çok az bir bölümünde yapılan sebze tarımı bölge tarım ekonomisinde önemli bir yer tutmamaktadır.

3. 1. 4. Hayvancılık

3. 1. 4. 1. Başlıca Özellikler

Ağrı Ovası ve çevresinde özellikle kırsal yerleşmelerde yaşayan nüfusun büyük bir kısmı hayvancılıkla uğraşmaktadır. Büyük bir bölümü yüksek dağlık ve tepelik alanlardan oluşan sahada, eğim, litolojik yapı ve toprak özellikleri bakımından ekip-biçme faaliyetlerine uygun olmayan ve otlak olarak kullanılabilen geniş çayır ve mera alanları hayvancılık potansiyelini önemli ölçüde arttırmıştır. Nitekim, Ağrı Ovası ve çevresindeki arazi varlığının % 62.2'lik (150563 ha.) bölümünün çayır ve mera alanlarından oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda, geçim faaliyeti olarak hayvancılığın önemi daha iyi anlaşılır.

Araştırma sahasında büyük miktarda hayvan beslenmesinin en önemli nedeni, iklim koşulları ve topoğrafik yapının hayvancılık faaliyetlerine uygun olmasıdır. Ortalama yükseltisi 1900 m.'nin üzerinde olan sahada, en fazla yağış ilkbahar mevsiminde düşmektedir. Bu nedenle ilkbahar başlarından itibaren 2200 m.nin üzerindeki alanlarda çok gür bir otsu vejetasyon gelişmektedir. Yöre insanı yaz ortalarına kadar ova tabanından başlayarak, yayla alanlarına doğru on binlerce ton ot elde etmekte ve bu ekonomik aktiviteye bağlı olarak, hayvan beslemek önemli ölçüde kolaylaşmaktadır.

Hayvancılık faaliyetleri inceleme alanındaki ailelerin temel geçim kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Özellikle ekip-biçme şeklindeki tarım faaliyetlerinin sınırlı olduğu yüksek kesimlerde hayvancılık faaliyetleri daha da önem kazanmıştır. Nitekim, 1999 yılında toplam 166 köy yerleşmesinin % 39.2'sini oluşturan 65 köyün temel geçim faaliyetini hayvancılık oluşturmuştur. Bununla birlikte geçim kaynağının en az yarısının hayvancılık faaliyetlerinden sağlandığı köy sayısı ise aynı yılda 46 (% 27.7) kadardı. Dolayısıyla hayvancılığın geçim kaynakları arasında önem taşıdığı köy yerleşmesi oranının % 66.5 olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Ağrı ovası ve çevresindeki bütün köy yerleşmelerinde tarım ve hayvancılık birlikte sürdürülen ve birbirini tamamlayan geçim faaliyetleridir.

Ekip-biçmeye uygun alanların genişlediği ova ve vadi tabanları ile çevredeki az eğimli tepelik alanlardaki köylerde, temel ekonomik faaliyet tarım olmakla birlikte, kapalı ekonomik yapıda aileler kendi süt ve süt mamulleri ile et ihtiyaçlarını karşılamak üzere birkaç baş sığır veya koyun beslemeyi bir zorunluluk olarak görmüşlerdir. Ayrıca ekip-biçme şeklindeki faaliyetleri sürdürmekle birlikte çevredeki ekip-biçmeye uygun olmayan meralarda hayvan yetiştiriciliği yapan ve temel geçim faaliyeti hayvancılığa dayanan ailelerde sıkça

rastlanılmaktadır. Diğer yandan tarım faaliyetlerinin ekstansif metotlarla sürdürülmesi yani ekip-biçme şeklindeki tarım faaliyetlerinde nadaslı kuru tarım yöntemlerinin uygulanması, hayvancılığı en önemli ekonomik faaliyet durumuna getirmiştir. Dolayısıyla, ülkemizin çoğu yöresinde olduğu gibi araştırma sahasında da hayvancılık, tarımsal faaliyetlerin en önemli destekleyicisi ve vazgeçilmez bir unsuru durumundadır[33].

Araştırma sahasının kuzey-güney ve batısındaki dağlık alanlar da hayvancılığın büyük derecede önem taşıdığı ve yüksek eğim değerleri nedeniyle ekip-biçmeye uygun alanların daraldığı, buna karşılık otlak olarak kullanılabilecek özellikteki mera alanlarının genişlediği kırsal yerleşmeler yer almaktadır. Gerçekten dağlık alanlarda doğal çevre faaliyetleri ekip-biçme faaliyetlerini büyük ölçüde sınırlandırmış ve aileleri hayvancılıkla geçinmeye zorlamıştır. Dolayısıyla dağlık alanlardaki köylerde, tarım alanlarında sürdürülen ekip-biçme faaliyetleri hayvancılığın destekleyicisi durumuna geçmiştir.

Ağrı Ovası ve çevresinde 1999 yılında 165699 koyun, 74945 baş sığır, 9176 baş kıl keçisi, 165 baş manda, 1553 baş yük ve çeki hayvanı beslenmekteydi. (Tablo 3.12. Şekil 3.8) Yörede büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı varlığı 249985 başı bulmakta olup, bu hayvan varlığının 174875'i (% 69.5'i) küçükbaş, 75110 (% 29.9)'u büyükbaş ve ancak 1553 kadarı (% 0.6) yük ve çeki hayvanlarından oluşmaktaydı.

TABLO 3.12: Ağrı Ovası ve Çevresinde Hayvan Varlığının Türlere Göre Dağılımı (1999)

HAYVAN TÜRÜ	SAYISI	%'Sİ	KENDİ GRUBU İÇERİSİNDEKİ %'Sİ
1-**Küçükbaş Hayvanlar**	174875	69.5	100.0
Koyun	165699		94.7
Keçi	9176		5.3.
2-**Büyükbaş Hayvanlar**	75110	29.9	100.0
Sığır	74945		99.8
Manda	165		0.2
3-**Yük ve Çeki Hayvanları**	1553	0.6	100.0
At	1056		68.0
Eşek	497		32.0
TOPLAM	**251538**	**100.0**	

KAYNAK: Ağrı İl Tarım Müdürlüğü 1997 Köy Genel Bilgi Anketi ve Yerinde Yapılan Tespitlerden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

[33] TANDOĞAN, A., 1979, Çayeli ve Pazar İlçelerinin Ekonomik Yapısı, Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt: XXIX, Sayı: 1 – 4 Ankara, s.114.

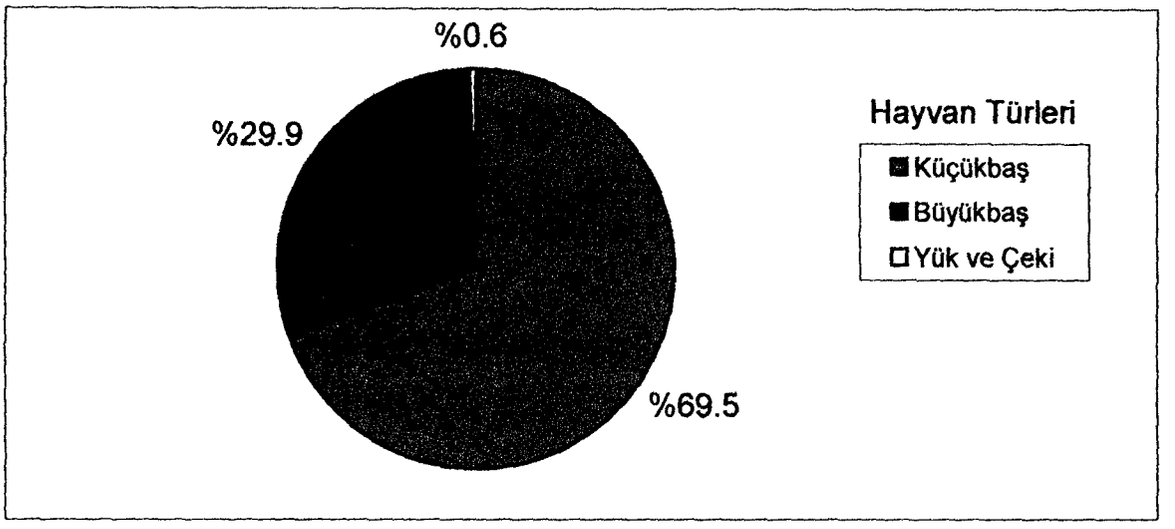

Şekil 3.8 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yetiştirilen Hayvan Varlığının Türlerine Göre Dağılım Grafiği (1999)

Araştırma sahası hayvancılığında, yöre ölçüsünde değişmekle beraber, hakim hayvan türlerinin küçükbaş hayvanlar, özelliklede koyunlardan oluştuğu görülmektedir. Ekonomik açıdan düşünülecek olursa, hayvancılığın gelişmesinde büyükbaş hayvancılığın çok önemli rol oynadığı söylenebilir. Ancak gerek mali güçlerinin yetersizliği, gerek teknik metot ve bilgilerden yoksun oluşu ile diğer faktörler (coğrafi faktörler, barınaklar vs.) yetiştiricileri büyükbaş hayvan yerine koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanları yetiştirme yoluna sevk etmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde hayvancılığın daha çok küçükbaş hayvancılık niteliğinde oluşunun diğer bir nedeni de, arazinin fazla engebeli oluşu sebebiyle küçükbaş hayvanların yüksek yerdeki meralardan daha kolay yararlanmalarıdır. Nitekim, CİLLOV' da Doğu Anadolu Bölgesi doğal şartlarının, at, sığır, manda ve deve gibi büyükbaş hayvanlardan ziyade keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvan beslemeye daha elverişli olduğunu belirtmektedir[34].

İnceleme alanında, genel olarak mera hayvancılığı besleme sistemi uygulanmaktadır. Dolayısıyla mevcut hayvan sayısı içinde, et ve süt verimleri düşük olan yerli ırklar çoğunluktadır. Diğer taraftan hayvan sayısı ve otlak arazi genişliği açısından bir değerlendirme yapıldığında, Ağrı ovası ve çevresindeki hayvan sayısının, otlak arazisi yüzölçümüne göre fazla olduğu görülür. Örneğin 1999 yılında sahanın büyük ve küçükbaş hayvan sayısı 251538 baş ve otlak arazisi yüzölçümü ise 1505630 da. olduğuna göre, teorik

---

[34] CİLLOV, H., 1970, Türkiye Ekonomisi İstanbul Üniv. Yay: No:1497, İktisat Fakültesi 266, İstanbul s.212.

olarak araştırma sahasındaki hayvanlarının her bir başına yaklaşık 5.9 da. lik çayır ve mera arazisinin düştüğü görülür (Tablo 3.13).

Halbuki TARMAN [35] Doğu Anadolu Bölgesinde bir büyükbaş hayvan için iyi vasıflı meralarda 20 da., orta vasıflı meralarda 30 da. araziye ihtiyaç olduğunu, GÖNEY[36] ise verimli bir otlak arazisinde taze ot ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için bir büyükbaş hayvan başına 5 da. lık arazinin düşmesi gerektiğini belirtmiştir.

Ancak bu değerler, verimli bir mera ve çayır arazisi için geçerlidir. Oysa araştırma sahasındaki meraların büyük bir çoğunluğu, yıllardan beri aşırı otlatma yüzünden verimliliğini kaybetmiştir. Ayrıca yöre arazisinin % 62.2'sini kaplayan çayır ve mera alanlarının büyük bir kısmının yılın ancak birkaç ayında yararlanılabilen yayla ve dağ otlaklarından oluştuğu göz önüne alınırsa, Ağrı ovası ve çevresindeki mevcut hayvan miktarı, otlak alanlarının otlatma kapasitesinin takriben dört misli üstündedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde yaylacılık faaliyetlerinin nispeten yaygın olması da, hayvancılığın gelişmesini teşvik eden diğer bir faktördür. Çünkü gerek mezraa ve komlarda gerekse yaylacılık faaliyet sahalarında yer alan geniş otlak alanlarından, hem hayvan otlatmak ve hem de kışlık kuru ot üretmek amacıyla yararlanılmaktadır.

Araştırma sahasında hayvanlar, yılın 4-5 aylık kış dönemini (Kasım ayı ortalarından Nisan ayı ortalarına kadar geçen dönem) ahır ve komlarda geçirirler. Bu uzun süren kış ayları süresince hayvanlar, genellikle kuru ot ve saman gibi kaba yemlerin yanı sıra küspe, arpa ve fabrika yemi ile beslenmektedirler. İnceleme alanında üretilen kışlık kuru ot ve saman genelde yöredeki hayvanların ihtiyacını karşılamaktadır. Ancak özellikle kuraklık yıllarında çoğu hayvan yetiştiricilerinin kışlık yem stokları yetersiz kalmakta ve hayvanların gereği kadar beslenmeleri zorlaşmaktadır.

Hayvancılık faaliyetleri sayı ve nitelik bakımından yerleşmeler ölçüsünde oldukça değişiklik göstermektedir. Hayvan sayıları kırsal yerleşmelerin büyüklüğüne, otlak ve mera imkânlarına ve kuruluş yerlerine göre değişmektedir. Ekme –biçme şeklindeki faaliyetlerin yoğunlaştığı ova köylerinde genellikle hayvan sayıları azalırken, etek ve dağ köylerinde artmaktadır (Tablo 3.13).

---

[35] TARMAN, Ö., 1964, Türkiye'de Yem ve Mera Problemleri, Türkiye'de Tabiat ve Tabiat Kaynaklarından Faydalanma ve Koruma Esasları, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti Yay. No:9. Ankara, s.73 – 78.

[36] GÖNEY, S., 1975, Büyük Menderes Bölgesi, İstanbul Üniv. Yay. No:1895, Coğrafya Enstitüsü Yay. No:79, İstanbul, s. 55.

TABLO 3. 13: Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Yetiştirilen Hayvan Varlığının Türlerine Göre Dağılımı ve Yerleşmelerin Çayır-Mera Potansiyelleri (1999)

YERLEŞMELER	Çayır ve Mera alanı (da.)	BÜYÜKBAŞ	KÜÇÜKBAŞ			YÜK VE ÇEKİ			TOPLAM
			Koyun	Keçi	Toplam	At	Eşek	Toplam	
Ağrı Kenti	-	4077	2950	116	3066	27	13	50	7193
Ağılbaşı	4063	214	-	-	-	7	5	12	226
Ahmetbey	3750	415	540	74	614	-	-	-	2058
Akbulgur	9000	525	841	72	913	8	-	8	1446
Akçay	7365	84	640	83	723	-	-	-	807
Altınçayır	11000	130	140	60	200	1	3	4	334
Anakaya	7500	412	506	-	506	-	-	-	918
Arakonak	1720	351	345	-	345	10	-	10	706
Aslangazi	9500	304	-	-	-	-	-	-	304
Aşağı Ağadeve	8105	204	1865	220	2085	-	-	-	2289
Aşağı Dörmeli	7365	425	170	92	262	15	2	17	704
Aşağı Kent	4120	321	955	37	992	-	-	-	1313
Aşağı Küpkıran	3130	305	715	-	715	-	-	-	1020
Aşağı Pamuktaş	3700	234	835	101	936	-	-	-	1170
Aşağı Saklıca	43350	537	2069	1394	2463	10	10	20	3020
Aşağı Yoldüzü	6080	236	-	-	-	6	-	6	242
Aşkale	15450	1635	-	-	-	40	-	40	1675
Badilli	11777	680	774	-	774	-	-	-	1454
Balıksu	8562	768	1724	196	1920	10	10	20	2708
Balkaynak	8977	149	194	62	256	15	20	35	440
Ballıbostan	3287	1067	1560	-	1560	6	-	6	2633
Baloluk	983	544	760	50	810	10	-	10	1364
Başçavuş	17783	598	1997	-	1997	5	-	5	2600
Başkent	11293	389	568	51	619	7	9	16	1981
Beşbulak	9220	159	331	38	369	2	-	2	530
Beşiktepe	50584	136	1940	162	2102	4	20	24	2262
Bezirhane	2930	504	625	-	625	6	-	6	1135
Boztoprak	8062	274	2202	233	2435	4	-	4	2713
Bölükbaşı	961	408	58	-	58	2	-	2	468
Cumaçay	34025	942	1716	191	1907	6	5	11	2860
Çakıroba	4975	377	586	58	644	4	-	4	1025
Çamurlu	2010	669	-	-	-	6	-	6	675
Çatalipaşa	17058	167	1163	208	1371	-	-	-	1538
Çayır	15810	198	-	-	-	4	1	5	203
Çobanbeyi	11205	101	295	33	328	4	4	8	437
Çukuralan	14460	726	1333	-	1333	5	3	8	2067
Çukurçayır	1715	397	-	-	-	20	-	20	417
Dedemaksut	9050	416	462	60	522	2	10	12	950
Doğutepe	7992	375	1695	163	1858	3	-	3	2236
Dönerdere	14905	389	950	221	1171	-	-	-	1560
Dumanlı	5680	59	-	-	-	4	2	6	65
Eğribelen	9438	1113	910	39	949	15	4	19	2081
Eliaçık	10247	1415	2881	-	2881	15	3	18	4314
Esenköy	9200	442	2047	222	2269	2	2	4	2715
Eskiharman	6488	300	1000	50	1050	30	2	32	1382
Geçitalan	3250	241	1030	49	1079	4	-	4	1324
Gümüşyazı	33575	700	1625	113	1738	8	-	8	2446
Güneysu	8360	130	827	68	895	3	1	4	1029
Güvendik	4620	94	629	84	713	1	-	1	808
Güvenli	2937	159	475	59	534	3	3	6	699
Hacısefer	3250	280	-	10	10	7	-	7	297
Hanoba	10965	85	691	42	733	5	8	13	831
Haydaroğlu	515	729	640	-	640	16	-	16	1385
Hıdır	903	444	336	-	336	5	-	5	785
Kalender	422	833	290	28	318	10	-	10	1161
Karasu	10855	1002	957	-	957	10	2	12	1971
Kavacık	4285	505	540	222	762	3	2	5	1272
Kavak	10050	359	1885	201	2806	6	6	12	3177
Kayabey	2637	649	825	-	825	1	-	1	1475
Kazlı	1916	715	826	-	826	20	-	20	1561

Kocataş	353	380	930	96	1026	-	-	-	1406
Koçbaşı	18000	60	80	20	100	-	-	-	160
Konuktepe	300	308	-	-	-	-	-	-	308
Kovancık	50745	64	5	-	5	-	-	-	69
Kumlugeçit	2154	394	830	65	895	10	-	10	1693
Mollaali	7120	112	170	15	185	2	2	4	301
Mollaosman	5055	328	456	74	530	-	-	-	858
Murat	9167	513	3670	226	3896	10	-	10	4932
Murathan	5861	664	-	-	-	-	-	-	664
Oğlaklı	3105	629	2430	-	2430	5	2	7	3066
Ortakent	7647	177	25	-	25	4	2	6	208
Ortayokuş	21380	377	1962	273	2235	10	30	40	2652
Otlubayır	7200	262	745	25	770	11	1	12	1044
Ozanlar	1151	798	435	-	435	-	-	-	1233
Özbaşı	4675	127	349	-	349	-	-	-	476
Özveren	17130	114	1486	199	1685	7	6	13	1812
Sabuncu	16240	40	650	121	771	-	-	-	811
Sağırtaş	14728	12	50	10	60	-	-	-	72
Sarıca	20850	84	495	89	584	-	-	-	668
Sarıdoğan	12483	713	713	122	835	10	10	20	1568
Sarıharman	9342	195	206	160	366	1	-	1	562
Sarıtaş	26135	239	1114	152	1266	1	5	6	1511
Soğan	500	151	100	-	100	9	-	9	260
Soğan	1267	68	225	24	249	3	2	5	322
Söğütlü	9149	128	2249	-	2249	1	-	1	2378
Suçatağı	4725	139	553	76	629	-	2	2	770
Taştekne	2202	161	-	-	-	3	-	3	164
Taypınar	6647	2880	-	-	-	10	2	12	2892
Tellisırt	3580	16	265	-	265	-	10	10	291
Tezeren	980	53	350	-	350	-	-	-	403
Uçarkaya	16340	585	1738	-	1738	60	5	65	2388
Uzunveli	7993	364	2017	92	2109	10	20	30	2503
Yakınca	2887	1140	1750	-	1750	10	-	10	2900
Yalnızkonak	4110	358	-	-	-	-	-	-	358
Yayla	7700	138	330	-	330	25	1	26	494
Yazıcı	395	59	-	-	-	-	-	-	59
Yazılı	5450	667	1780	-	1780	10	-	10	2457
Yığıntepe	15000	-	-	-	-	-	-	-	-
Yolugüzel	19085	400	2691	120	2811	-	-	-	3211
Yoluyazı	10954	304	2830	234	3064	3	-	3	3371
Yoncalı	10100	285	853	121	974	3	6	9	1268
Yorgunsöğüt	27620	714	170	-	170	5	10	15	899
Yukarı Dörmeli	7654	508	2415	157	2572	4	5	9	3089
Yukarı Küpkıran	17915	1663	6173	61	6234	5	2	7	7904
Yukarı Pamuktaş	16145	64	1580	135	1715	-	2	2	1781
Yukarı Saklıca	15185	98	-	-	-	5	3	8	106
Yukarı Yoldüzü	3132	231	147	-	147	2	-	2	380
Yurtpınar	5162	504	560	-	560	20	-	20	1084
Ziyaret	7766	851	50	2	52	-	-	-	903
Eleşkirt Kasabası	-	1525	3580	215	3795	19	9	28	7278
Akyumak	7444	141	321	-	321	10	20	30	492
Alagün	1587	695	375	-	375	3	4	7	1077
Alkuşak	650	68	110	-	110	2	1	3	178
Arifbey	965	229	40	-	40	2	-	2	271
Aşağı Kopuz	2229	254	2746	375	3021	-	3	3	3278
Aydoğdu	760	341	600	-	600	2	4	6	947
Çatalpınar	1835	266	1691	161	1852	2	4	6	2124
Çiftepınar	30	376	-	-	-	-	-	-	376
Dalkılıç	2495	86	1980	123	2103	2	4	6	2195
Değirmenoluğu	550	597	811	3	814	4	-	4	1415
Dolutaş	882	585	300	-	300	5	-	5	890
Düzağıl	190	134	130	-	130	2	2	4	268
Düzyayla	925	248	2000	-	2000	5	2	7	2255
Ergözü	1845	1368	1185	-	1185	10	-	10	1563
Goncalı	4129	1291	4145	-	4145	50	60	110	5546
Gözaydın	2030	127	1275	33	1308	-	-	-	1435
Güneykaya	300	152	1875	-	1875	-	-	-	2027
Güvence	441	389	250	-	250	2	-	2	641
Hasanpınarı	1985	144	144	171	315	1	8	9	468

Hürriyet	407	623	450	-	450	2	3	5	1078
İkizgeçe	1434	628	670	-	670	20	-	20	1318
İkizgöl	4035	249	2123	169	2292	-	2	2	2543
Kanatgeren	275	33	50	-	50	1	-	1	89
Kayayolu	7150	42	835	-	835	-	20	20	897
Kokulupınar	1135	43	1435	23	1458	2	2	4	1505
Körpeçayır	144	273	-	-	-	2	-	2	274
Mollahüseyin	1462	324	145	-	145	6	3	9	478
Mollasüleyman	1490	628	3195	109	3304	8	4	12	3944
Oklavalı	274	595	-	-	-	30	-	30	625
Övündük	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Öztoprak	1580	145	699	4	703	5	1	6	854
Palakçayırı	493	247	150	7	157	1	3	4	408
Pirabat	1830	1250	1450	-	1450	15	10	25	2725
Ramazan	331	467	489	-	489	-	-	-	956
Sadaklı	1518	703	2665	-	2665	10	-	10	4081
Salkımlı	285	273	-	-	-	2	3	5	278
Söbetaş	440	127	1070	38	1108	1	2	3	1238
Sultanabat	605	447	285	22	307	4	2	6	760
Süzgeçli	1465	690	465	14	579	10	-	10	1279
Toprakkale	5735	474	6787	323	7110	40	10	50	7634
Uludal	448	460	454	23	477	10	-	10	947
Uzunyazı	-	411	285	-	285	10	-	10	1117
Yanıkdere	-	241	20	-	20	10	-	10	271
Yelkesen	475	389	3055	44	3099	15	-	15	3503
Yeşilova	385	298	810	-	810	3	-	3	1111
Yığıntaş	542	84	1710	56	1766	-	-	-	1840
Yukarı Kopuz	620	69	815	110	925	3	2	5	999
Yücekapı	1967	2244	955	20	975	30	4	34	3253
Alakoyun	9250	115	855	33	888	4	4	8	1011
Aşağı Karabal	10794	669	90	-	90	10	-	10	769
Ekincik	13336	304	1834	108	1942	5	10	15	2261
Kaynaklı	3900	143	140	-	140	-	-	-	283
Köşk	1171	148	650	-	650	2	-	2	800
Sarıbuğday	4418	317	375	-	375	3	2	5	697
Seyithanbey	9500	698	350	4	354	10	2	12	1064
Tükenmez	13975	859	360	-	360	-	-	-	1219
Uğurtaş	6013	345	1030	97	1127	7	2	9	2700
Yoğunhisar	2250	395	160	-	160	-	-	-	555
Yukarı Ağadeve	15750	284	2515	80	2595	3	3	6	2885
TOPLAM	**1.505.630**	**75110**	**165699**	**9176**	**174875**	**1056**	**497**	**1553**	**251.538**

KAYNAK: Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü A.P.K Daire Başkanlığı 1/ 25 000 Ölçekli Köy Sınırları Haritası, Tarım İl Müdürlüğü 1997 Köy Genel Bilgi Anketi ve Yerinde Yapılan Anket Sonuçlarından Yararlanarak Hazırlanmıştır.

Not :Ağrı, Eleşkirt ve Hamur İlçelerine bağlı köyler tabloda ayrı ayrı gruplandırılmıştır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki çayır ve mera alanlarının (1505630 da.) % 65'den fazlası (978659 da.) araştırma sahasının doğusunda yer alan Balıksu köyü ile kuzey batısındaki Akyumak köyü arasında çekilecek hattın kuzey doğusunda kalan yörede bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu sahada yer alan 47 köy yerleşmesinde, hayvancılık faaliyetleri başlıca geçim kaynaklarını oluşturmaktadır. Örneğin Kovancık (50745 da.), Gümüşyazı (33575 da.), Yorgunsöğüt (27620 da.), Sarıtaş (26135 da.), Ortayokuş (21380 da.), Sarıca (20850 da.), Beşiktepe (50584 da.), Aşağısaklıca (43350 da.), ve Cumaçay (34025 da.) gibi köy yerleşmeleri sahip oldukları geniş çayır ve mera alanları nedeniyle yoğun hayvancılık alanlarıdır.

Bu oranlarda açıkça gösteriliyor ki hayvancılık faaliyetlerinin en yoğun olduğu köyler, araştırma sahasının kuzeydoğusunda dağlık- tepelik alanlar üzerine kurulmuş bulunan köylerdir. Nitekim, bu çevredeki arazilerden ancak otlak olarak yararlanmak mümkün olmaktadır. Zaten söz konusu saha geniş yayla alanlarından oluşmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinde az sayıda bulunan büyük sürü sahipleri yaz aylarında hayvanları ile birlikte sinek yaylası ve diğer yaylalara çıkmaktadır. Ancak araştırma sahası genelinde hayvan besleyen ve çoğunlukla yaylası olmayan köylerde ise, ailelerin sahip oldukları az sayıdaki hayvan, genellikle köy çevresindeki meralarda otlatılmaktadır. Köylüler tarafından tutulan çobanlar sabahları köy meydanında toplanan sığır veya koyun sürülerini her gün meralarda otlatmaktadır. Araştırma sahasında bu tür geçim tipi hayvancılık faaliyeti yaygın olarak sürdürülmektedir. Örneğin ovada yer alan ve yaylası bulunmayan Dolutaş, Aslangazi, Körpeçayır, Tellisırt, Ozanlar,Yoluyazı ve Süzgeçli gibi çok sayıdaki köy yerleşmesinde bu tür bir hayvancılık faaliyeti sürdürülmektedir (Fotoğraf 85).

Sonuç olarak denilebilir ki, Ağrı Ovası ve çevresi çayır ve mera arazisi bakımından oldukça yüksek bir potansiyele sahiptir. Gerçekten Doğu Anadolu Bölgesi İçerisinde oransal yönden çayır ve meraların en çok yer tuttuğu il Ağrı olup, toplam arazinin % 69,0'unu oluşturmaktadır[37]. Bu da araştırma sahasının yoğun bir hayvancılık bölgesi durumuna gelmesini sağlamıştır. Bununla birlikte, bölge hayvancılığı genelde mera hayvancılığı şeklinde sürdürüldüğünden verim düşüktür. Çünkü mera kapasitesini tahdit edici herhangi bir unsur veya mevzuat bulunmadığından isteyen istediği kadar hayvanı meraya salıvermektedir. Belirli bir suni seleksiyon da yapılmadığından daha ziyade doğal çevreye uyum gösteren hayvanlar yetiştirilmekte ve böylece yörede verimi düşük, fakat kötü şartlara dayanıklı bir hayvan populasyonu artmaktadır.

---

[37] KAĞZIMANOĞLU, N., 1978, Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılığın Durumu ve Gelişmesi Üzerinde Coğrafi Bir Araştırma Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, s, 50-51.

Fotoğraf 85: Çobanlar tarafından merada otlatılan Yoluyazı köyüne ait büyük baş hayvan sürüsünden bir görünüm..

3. 1. 4. 1. Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

Araştırma sahasında küçükbaş hayvancılık genellikle koyun yetiştiriciliğine dayanmaktadır. Gerçektende 1999 yılında sahadaki küçükbaş hayvan sayısının yaklaşık % 94.7'sini (165699 baş) koyunlar oluşturuyordu. Oysa aynı grup içerisindeki keçilerin oranı ancak % 5.3 (9176 baş) kadardı. (Tablo 3.12) Gerçekten DARKOT unda belirttiği gibi koyun yetiştiriciliği, hele keçinin çokluğu bölge hayvancılığının ekstansif karakterini yansıtmaktadır[38].

Ağrı Ovası ve çevresinde daha çok *Morkaraman* cinsi koyun yetiştirilmektedir. Bilindiği gibi Doğu Anadolu'nun iklim ve arazi yapısına en iyi adapte olmuş koyun ırkı *Morkaraman* dır. Morkaramanların canlı ağırlığı 40 – 60 kg. arasında değişmekte olup yapağı verimli 1.5 kg. süt verimi 0.5 – 1 kg. arasında değişir[39].

İnceleme alanındaki ekstansif hayvan yetiştirme geleneklerine, iklim ve doğal bitki örtüsü ile kötü ve yetersiz bakım şartlarına en iyi uyum sağlamış hayvan koyundur. Bununla birlikte, araştırma sahasında koyun besiciliğini güçleştiren en önemli sorun, yılın 5 – 6 aylık bir süresi boyunca arazinin karla örtülü olması ve hayvanların ağıl veya komlarda kuru otla beslenmesi zorunluluğudur. İklim şartlarının bir sonucu olan bu durum koyun yetiştiriciliğinde büyük ölçüde harcama gerektirmektedir. Bu durumda yazın mera veya yaylalarda otlatılan koyunların bir kısmının, kışın satılmasına neden olmaktadır.

---

[38] DARKOT, B., 1972, Türkiye İktisadi Coğrafyası.İstanbul Üniv. Coğ. Enst. Yay. No: 51,İstanbul, s.140.

[39] EKMEKYAPAR, T.,1978, Ağrı İli Koyunculuk İşletmelerinde Ağıl'ların Durumu,Özellikleri ve Birleştirme Olanakları Üzerine Bir Araştırma, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, s.39

Araştırma sahasındaki köy yerleşmelerinin büyük bir çoğunluğunda geçim veya ticari amaçla küçük baş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bununla birlikte hayvan varlığının büyük bölümünün toplandığı depresyon alanlarının çevresindeki dağlık-tepelik alanlar, aynı zamanda küçük baş hayvan yetiştiriciliğinin, özellikle de koyun yetiştiriciliğinin, önem kazandığı alanlardır. Eğim değerleri nispeten yüksek olan, litolojik yapı ve toprak örtüsü özellikleri bakımından ekip – biçmeye uygun olmayan meraların, geniş yer kapladığı ova çevresindeki dağlık ve tepelik alanlar ile, ortalama eğimin yer yer % 25'in üzerine çıktığı kuzey ve kuzey doğudaki dağlık alanlar, temel geçim kaynağının hayvancılığa dayandığı, fakat küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin önem kazandığı sahalardır (Fotoğraf 86).

Fotoğraf 86: Aşağıkopuz köyünde biçilen çayır alanında otlatılan koyunlardan bir görünüm.

Gerçektende, inceleme alanında koyun sayısı fazlalığı bakımından başta gelen köylerin çoğu aynı zamanda geniş çayır ve mera alanlarına sahiptirler (Tablo 3.13). Nitekim ovanın kuzey ve kuzey doğusunda yer alan Toprakkale (6787 baş), Yukarıküpkıran (6173 baş), Goncalı (4145 baş), Aşağıkopuz (3021 baş), Aşağısaklıca (2069 baş), Başçavuş (1997 baş), Söğütlü (2249 baş) ve Ramazan (4089 baş) köyleri etek veya dağlık alanda yer almakta olup koyun sayısı en fazla olan yerleşmelerdir (Harita 19).

Harita 19: AĞRI OVASI VE ÇEVRESİNDEKİ HAYVAN VARLIĞININ DAĞILIŞ HARİTASI (1999)

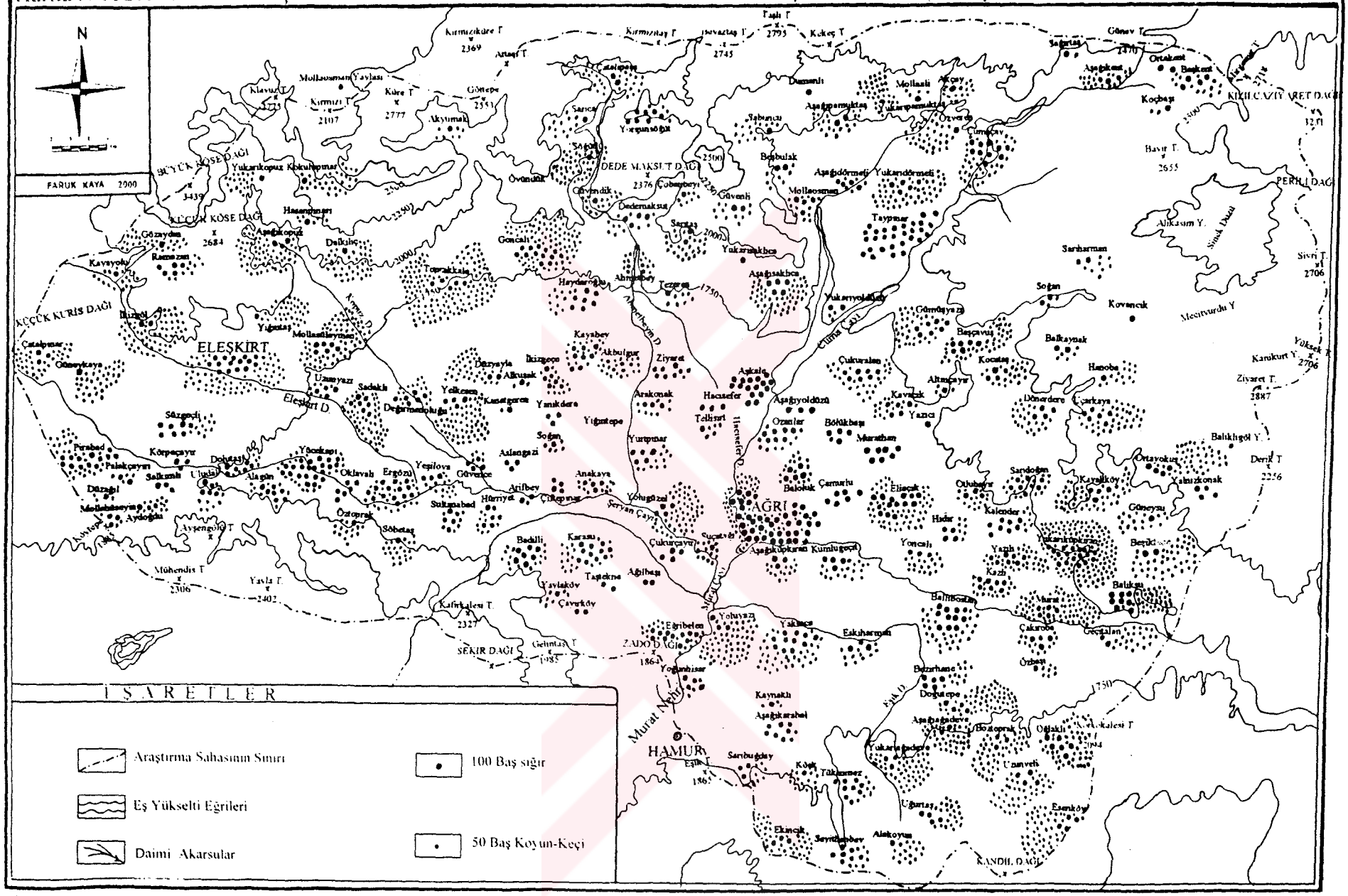

Ancak, araştırma sahasının Toprakkale köyünden sonra en büyük yüzölçümlü ve aynı zamanda en fazla otlak alanı bulunan Kovancık köyünün koyun sayısı yok denecek kadar (5 baş) azdır. Söz konusu köyün çayır ve mera alanları tamamen yayla alanı olduğu için yaylacılara kiraya verilmektedir. Ayrıca bölgede son dönemlere kadar devam eden terör olayları nedeni ile adı geçen köy göçlerle büyük ölçüde nüfus kaybetmiş ve köye ait yayla alanları güvenlik nedeni ile sınırlı sayıda yaylacılara kiraya verilmiştir. Aynı durum ovanın kuzey ve kuzey doğusunda yer alan Yorgunsöğüt, Sarıca, Koçbaşı, Çobanbey ve Sağırtaş köyleri içinde söz konusudur.

Ağrı Ovası ve çevresinde küçük baş hayvancılığının yapılmadığı köy sayısı ise 20 kadardır. Genellikle ova tabanında yer alan mera alanları oldukça dar olan bu köylerde tarımsal faaliyetleri destekleyici ekonomik faaliyet olarak sığır hayvancılığı yapılmaktadır. Örneğin Ağılbaşı, Aşağıyoldüzü, Aşkale, Aslangazi, Çamurlu, Murathan, Çiftepınar, Oklavalı köylerinde küçük baş hayvan yetiştiriciliği yapılmamaktadır.

Diğer hayvan türlerinde olduğu gibi, keçi yetiştiriciliğinin de ekstansif metotlarla ve mera hayvancılığı şeklinde yapıldığı tespit edilmiştir. Zaten yörede keçi yetiştiriciliği koyunculukla bir arada yürütülür. Genelde her koyun sürüsünün içinde 3 – 5 baş keçi bulunmaktadır. Araştırma sahasının 1999 yılı itibariyle toplam keçi varlığı 9176 civarındaydı (Tablo 3.12). Ağrı Ovası ve çevresinde yetiştirilen keçilerin hemen hemen tamamı kıl keçisi cinsindendir (Fotoğraf 87).

Küçük baş hayvan varlığının %5.3'ünü oluşturan kıl keçisi araştırma sahasındaki 86 köy yerleşmesinde yetiştirilmekle birlikte, söz konusu köylerde ailelerin süt ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik geçim tipi bir faaliyet olarak yetiştirildiğinden sayısı çok düşüktür. Küçük baş hayvan varlığı içerisinde keçi sayısının düşük gerçekleşmesinde, uygun yetişme ortamına rağmen keçi eti ve sütünün pek tercih edilmemesiyle, tarım alanlarına verdiği zarardan dolayı keçi yetiştiriciliğine getirilen sınırlandırmalar etkili olmuştur.

Aşağısaklıca (394 baş), Aşağıkopuz (375 baş), Toprakkale (323 baş), Ortayokuş (273 baş), Boztoprak (233 baş), ve Kavacık (222 baş) köyleri keçi sayısının en fazla olduğu yerleşmelerdir. Ağrı Ovası'nın çevresindeki dağlık tepelik alanlarda bulunan söz konusu yerleşmelerin sahip olduğu geniş mera alanlarına bağlı olarak keçi sayısı nispeten artış göstermiştir. Buna karşılık keçi beslemeye elverişli geniş çayır ve otlak arazilerine sahip olmayan ve daha çok ekme – biçme şeklindeki tarımsal faaliyetlerin ağırlık kazandığı ova köylerinde keçi yetiştiriciliği ekonomik anlamda önem taşımaz.

Fotoğraf 8 7: Kumlugeçit köyünde beslenen ve sahipleri tarafından köyün merasında otlatılan keçilerden bir görünüm.

3. 1. 4. 3. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

Ağrı Ovası ve çevresinde küçük baş hayvancılık kadar büyük baş hayvancılık da önemlidir. Sahada büyük baş hayvanlar genellikle sığır (yerli, melez, kültür) ile temsil edilmektedir. Başta etinden olmak üzere, sütünden derisinden hattâ gücünden yararlanılan sığır, Türkiye genelinde % 88'lik bir pay ile büyükbaş hayvanlar içerisinde en büyük oranı oluşturmaktadır[40]. Araştırma sahasındaki hayvan varlığının (251538 baş) % 29.9'unu (75110 baş) büyükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Bu hayvanlarında % 99.8'ini sığır türleri (74945 baş) ve % 0.2'sini (165 baş) manda oluşturmaktadır (Tablo.3.12. Şekil 3.8.).

Araştırma sahasında yetiştirilen büyük baş hayvanların % 0.4'ü gibi çok az bir bölümü kültür ırkı (284 baş) sığırlardan (simenthal, montofon) oluşmaktadır. Bu hayvanların yerli sığır ırklarıyla ıslah çalışmaları sonucunda, et ve süt verimi yerli ırklara göre daha yüksek olan kültür melezi sığırlar elde edilmektedir. İnceleme alanı için yeni olan bu çalışmalara rağmen, sahada kültür melezi hayvanların oranı % 12.3'e ve sayıları 9243'e ulaşmıştır. Ağrı ovası ve çevresinde yerli sığırlar (Doğu Kırmızısı) genellikle mera hayvancılığı şeklinde

---

[40] ÖZÇAĞLAR, A., 1995, Türkiye'de Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvanların Coğrafi Dağılışı. Ankara Üniv. Türkiye Coğrafyası araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Sayı: 4. Ankara,s. 49.

beslenmekte olup, sayıları 65418'i bulmaktadır. Araştırma sahası sığır varlığı içerisinde yerli sığır ırkının oranı % 87.3'ü bulmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinde egemen sığır ırkı olan *Doğu Kırmızısı Sığır Irkı* aslında bütün Doğu Anadolu Bölgesi'nin en yaygın sığır ırkıdır. İyi beslendiği takdirde, ineklerin canlı ağırlığı 350 – 400, boğaların ise 500 kilogramı bulabilmektedir[41]. Ancak, sığır yetiştiriciliği, küçük baş hayvanlarda olduğu gibi, genellikle mera hayvancılığı şeklinde yapılmaktadır. Ayrıca özel bir besicilik programı uygulanmadığı için bu hayvanların ağırlıkları 300 – 350 kg arasında değişmektedir. Bu ırkın et verimi ortalaması ise 150 kg. kadardır. İneklerde süt verimi günde 3.4 kg. ve bir *lactation* devresinde 650 – 700 kg. dolayındadır. Et ve süt verimi oldukça düşük olan *Doğu Kırmızısı* sığır ırkının Doğu Anadolu Bölgesi şartlarına uyum sağlaması, kötü bakım ve yetersiz beslenmeye alışabilmesi, bulaşıcı hastalıklara karşı mukavemet gösterebilmesi[42] bu hayvan ırkının Ağrı ovası ve çevresinde de yoğun olarak beslenmesinin en önemli nedenidir.

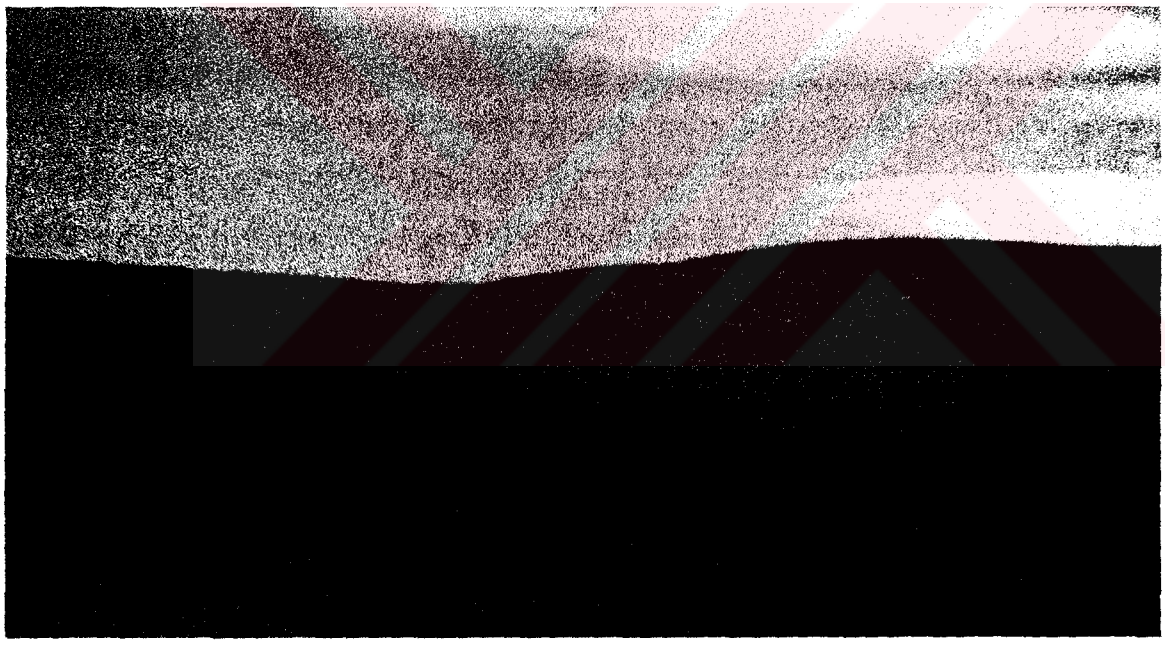

Fotoğraf 88: Dolutaş köyü merası ve otlatılan büyükbaş hayvanlardan bir görünüm.

İnceleme alanında koyundan sonra en çok yetiştirilen hayvan sığırdır. Geçim tipi hayvancılıkta ailelerin süt ihtiyacının karşılanmasında, bakımın kolay ve süt veriminin daha yüksek olmasına bağlı olarak, en fazla tercih edilen tür olması nedeni ile hemen bütün köy

---

[41] DOĞANAY, H. ,1986, a.g.e. ,Erzurum,s. 473.
[42] SÖZER, A.N., Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık. İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara,s. 30.

yerleşmelerinde büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktadır. Geçim tipi sığır yetiştiriciliğinde mera hayvancılığı hakimdir (Fotoğraf 88). Ancak, başta Ağrı kenti ile çevresindeki büyük köy yerleşmelerinde entansif metotlarla gerçekleştirilen ahır hayvancılığı da gelişmeye başlamıştır ki, bu faaliyet sonucu araştırma sahasında yetiştirilen sığır ırklarında nispeten değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır

Eğimin azaldığı ve kuraklığın etkisini nispeten hafifletmesine bağlı olarak daha verimli meraların geliştiği yerleşmelerde, sığır sayısı artmakla birlikte, küçükbaş hayvancılıkta bazı köylerde önemini korumaktadır. Hayvancılık faaliyeti içerisinde koyun yetiştiriciliğinin önemli olduğu Yukarıküpkıran (1663 baş), Goncalı (1291 baş), Yakınca (1140 baş), Pirabad (1250 baş), Ergözü (1185 baş) ve Eliaçık (1415 baş) köyleri sahip oldukları 1000 başın üzerindeki sığır sayısı ile aynı zamanda sığır yetiştiriciliğinin de önem kazandığı yerleşmelerdir.

Ancak, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin pek önemli olmadığı Taypınar (2880 baş), Yücekapı (2244 baş), Aşkale (1635), Murathan (664 baş), Oklavalı (595 baş) ve Çiftepınar (376 baş) köylerinde otlak alanlarının özelliklerine bağlı olarak sığır sayısı artmışken, Ağrı kenti (4077 baş) ve Eleşkirt kasabasında büyük baş hayvan sayısının artışı, otlak alanların sınırlı olması yanında, tüketim merkezlerine erişebilirliğin çok daha yakın oluşu nedeni ile gelişen ahır hayvancılığının bir sonucudur (Fotoğraf 89). Mera hayvancılığının yaygın olduğu Yücekapı Aşkale, Yakınca, Yukarıküpkıran ve Yücekapı köylerinde ahır hayvancılığı sürdürülmekle birlikte, çok az aile tarafından yapılmaktadır.

Fotoğraf 89 : Ağrı kentinde besi hayvancılığının yapıldığı YILDIZ çiftliğinden bir görünüm.

Ağrı Ovası ve çevresindeki geçim tipi hayvan yetiştiriciliği daha çok canlı hayvan ticareti, süt peynir yağ ve lor üretimine yöneliktir. Ticari amaçla sürdürülen ahır hayvancılığın da yetiştirilen hayvanlar ile bunlardan elde edilen ürünlerin bir kısmı dış pazarlara sunulurken, bir kısmı da Ağrı Et Entegre Tesisleri ve Ağrı Süt Farikasında değerlendirilmektedir. Özellikle kurban bayramında Ağrı ve çevresinde yetiştirilen çok sayıdaki büyük baş ve küçük baş hayvan başta İstanbul, İzmir, Bursa ve Ankara olmak üzere büyük şehirlere götürülerek pazarlanmaktadır. Ayrıca 2000 yılı içerisinde düzenlenerek yeniden açılan Ağrı kentindeki hayvan pazarı haftanın her gününde açılmakta ve söz konusu mal meydanı çok sayıda hayvanın pazarlanmasına sahne olmaktadır (Fotoğraf 90).

Fotoğraf 90: Araştırma sahasının en önemli ekonomik faaliyetinin hayvancılık olduğunun göstergelerinden biri olan Ağrı kentindeki hayvan pazarından bir görünüm

Ağrı ilinin İran ile sınır oluşu, bölge hayvancılığını olumsuz yönde etkilemektedir. Sınırda doğal bir engelin bulunmaması, Doğubayazıt üzerinden İran'a canlı hayvan geçirilmesini kolaylaştırmaktadır. Son yıllarda aynı yolla İran'dan Ağrı'ya kaçak canlı hayvan geçirilmektedir. Zaman, zaman bu hayvanlarla birlikte çeşitli hastalıklar da bölgeye gelmekte ve buda çok sayıda hayvan telefine neden olmaktadır.

3. 1. 4. 4. Yük ve Çeki Hayvanları

Ağrı Ovası ve çevresinde yük hayvanlarından daha çok at ve eşek yetiştirilmektedir. Fakat en fazla, yetiştirilen yük hayvanının at olduğu dikkati çeker. Ağrı ovasının çevresinde bulunan dağlık - tepelik alanlarda eğim değerlerinin çok yüksek oluşu, mezraa ve yayla

yerleşmelerinin belirli kesimlerine motorlu araçların ulaşamaması veya söz konusu yerleşmelere giden yolların çok bozuk olması gibi nedenler, at ve eşek gibi yük hayvanlarının önemini nispeten arttırmıştır. Ancak motorlu araç sayısının artmasına bağlı olarak, yük hayvanı sayısı da giderek azalmaktadır.

Araştırma sahasında yük ve çeki hayvanlarının 1999 yılında toplam hayvan varlığı içinde % 0.6'lık düşük bir oran teşkil ettiği tespit edilmektedir. Sayısı 1553 kadar olan yük ve çeki hayvanlarının 1056'sını (% 68.0) atlar ve 497'sini (% 32.0) de eşekler oluşturuyordu.

Yüksek eğim değerlerinin tarım alanlarını sınırlandırması kadar makine kullanımını da engellemesi, tarlaların sürülmesi ve harman işlerinde öküz veya at kullanılmasına neden olmuştur. At çoğunlukla yük taşımacılığında ve at arabasında çeki hayvanı olarak kullanılmak üzere beslenmektedir. Ayrıca, at binek hayvanı olarak da kullanılmaktadır. Bununla birlikte eskiden beri gelenek haline gelen ve hemen hemen her yıl Ağrı kentinde veya merkez ilçeye bağlı köylerde düzenlenen at yarışları da atlara olan ilgiyi arttırmaktadır (Fotoğraf 91). Daha çok sürüleri otlatan çobanlar tarafından kullanılan eşek, mezraa, kom ve yaylalara çıkan sürülerin başındaki çobanların yiyecek, su vb. ihtiyaçlarını taşımak amacıyla beslenir.

Fotoğraf 91: Anakaya köyünde 2000 yılında yapılan at yarışlarından bir görünüm.

3. 1. 4. 5. Kümes Hayvancılığı

Araştırma sahasında çok eskiden beri sürdürülen bu faaliyet daha çok aile ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılmaktadır. Ağrı ovası ve çevresinde kümes hayvanlarının yetiştiriciliğinde çok çeşitlilik görülmezken, ailelerin beslediği kümes hayvanı sayısı 10 – 15 adeti aşmamaktadır. Ekonomik kaynakların oldukça yetersiz olduğu yörede, nüfusun beslenmesinde tavuk eti ve yumurtasının önemli bir yer tutması gerekirken, tavuk yetiştirme ve faydalanma esasları pek fazla bilinmediğinden dolayı, bu ekonomik faaliyet alanından yeterince yararlanılmamaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinde sadece ticari amaç güdülerek yapılan modern kümes hayvancılığı çok azdır. Kümes hayvanları daha çok kırsal nüfus besler. Köy civarlarında dolaşan kümes hayvanları besinlerini rast gele yerlerden sağlarlar. Sahadaki kümes hayvanlarının büyük kısmını tavuk ve horoz oluşturur. Su hayvanları olan ve daha ziyade günlerini ırmak, dere ve göl sularında geçiren ördek ve kazlar kümes hayvanları içerisinde ikinci sırayı alırlar. Üçüncü sırada yer alan hindi ise, daha çok eti için beslenmektedir. İnceleme alanı genelinde takriben 175500 kümes hayvanı bulunur. Bunların % 50.7'sini tavuk ve horozlar, geri kalanını diğer kümes hayvanları teşkil eder. Kümes hayvanlarından yılda 8010000 civarında yumurta elde edilmekte ve çoğunluğu mahallinde tüketilmektedir.

Eleşkirt kasabasında kurulmuş olan El – Piliç üretim tesislerinde modern usulde tavukçuluk yapılmaktadır. Burada 5000 tavuk kapasiteli kafes tavukçuluğu yapılmaktadır. Söz konusu tesisin yıllık yumurta üretimi 900000 civarındadır. Bu çiftlikte üretilen yumurta Eleşkirt ilçesinde ve Ağrı kentinde pazarlanmaktadır.

TABLO 3.14: Ağrı Ovası ve Çevresinde Kümes Hayvanı Varlığının Türlere Göre Dağılımı (1999)

HAYVAN TÜRÜ	**SAYISI**	**%'si**
Tavuk	89000	50.7
Hindi	42500	24.2
Kaz	29500	16.8
Ördek	14500	8.3
TOPLAM	**175500**	**100.0**

KAYNAK: Ağrı İl Tarım Müdürlüğü Kayıtlarından.

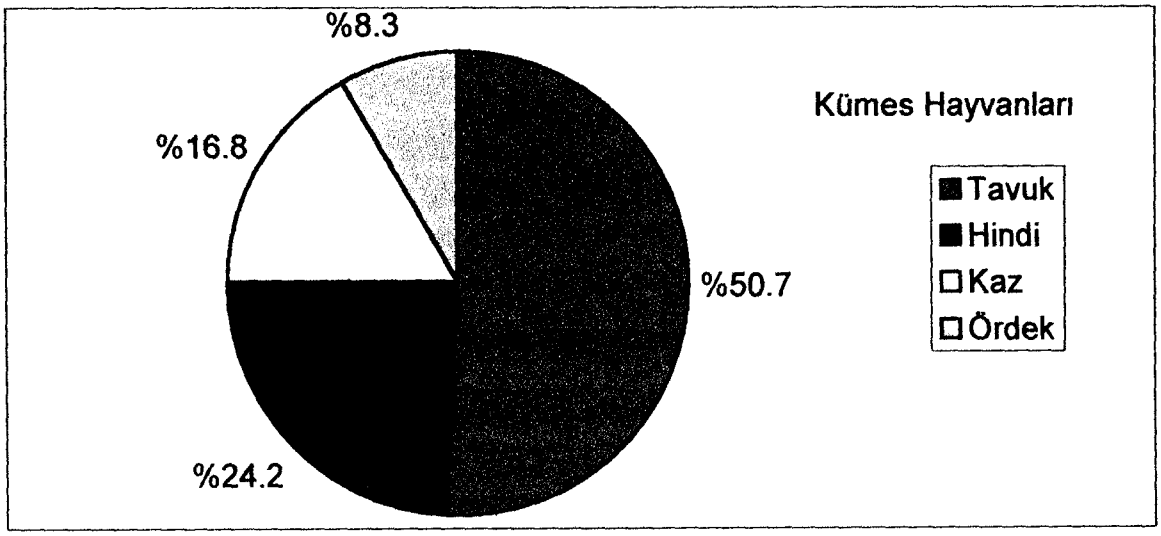

Şekil 3. 9 : Ağrı Ovası ve Çevresi'nde Kümes Hayvanlarının Türlerine Göre Dağılımı (1999)

3. 1. 4. 6. Arıcılık

Ağrı Ovası ve çevresi ülkemizin arıcılık faaliyetlerine en elverişli kesimlerinden biridir. Gerçekten de, araştırma sahasında ilkbahar aylarında yeşerip çiçek açabilen çok sayıda çiçekli otsu bitki bulunmakta ve bu bitkilerden arıların yararlanabilmesi, arıcılığa doğal bakımdan elverişli bir ortam hazırlamıştır. Ayrıca step türlerinden deve dikeni, sığır kuyruğu, süpürge çalısı, yonca ve kekik gibi zengin ve kaliteli bal veren bitkiler de bölge doğasında yaygın olarak bulunmaktadır.

Ancak, arıcılık faaliyetleri açısından çok olumlu doğal şartlar bulunmasına rağmen, halkın belirtilen ortamdan yeterince yararlanamadığı gözlenmektedir. Aynı zamanda arıcılıkla ilgili bilgi birikiminin yetersiz ve arıcılıkla ilgilenenlerin sayıca sayıca az oluşu da bu faaliyetlerin yaygınlaşmasını engellemiştir. Nitekim, araştırma sahasındaki toplam arı kovanı sayısı 1999 yılında 12250 civarındaydı. Toplam kovanların hepsi fenni olup, her kovandan, ortalama 4 kg. bal alındığına göre, toplam 49 ton civarında bal elde edilmektedir. Ancak araştırma sahasının 38 köyünde yapılan arıcılık faaliyetinin % 90'nı gezici arıcılar tarafından yapılmaktadır.

Araştırma sahasına yaz mevsiminde, bölge dışında çok sayıda gezici arıcılık yapan arı üreticisinin de, arı kovanlarıyla birlikte geldiği görülmektedir. Ağrı ovası ve çevresine arı kovanı getiren arı yetiştiricilerinin, en fazla Ordu ilinden geldiği dikkati çeker (Fotoğraf 92). Gezici arıcıların Ağrı'ya geliş tarihleri, Karadeniz Bölgesi'nde fındık bitkisinin ilaçlanmasından hemen önce başlamaktadır. Gerçektende daha verimli bir arıcılık yapmanın

başlıca yollarından biri de gezici arıcılık yapmaktır. Oroğrafik uzanış ve yükseltiye bağlı olarak florada çeşitlilik, aynı türlerde ise çiçeklenme dönemlerinde farklılık ortaya gelmektedir. Gezici arılarda buna bağlı olarak konakladıkları bir yerdeki bal özü ve polen kaynakları tükenince, floranın bu açıdan henüz tükenmemiş olduğu iç kısımlara ya da daha yüksek kesimlere kovanlarını götürürler[43].

Fotoğraf 92: Ordu ilinden gelerek Dolutaş köyünde arıcılık faaliyetinde bulunan gezici arıcıların arı kovanlarından bir görünüm.

3. 2. SANAYİ FAALİYETLERİ

Ağrı Ovası ve çevresinde sanayi faaliyetleri, bölgenin ekonomik gücüne önemli ölçüde katkıda bulunacak düzeyde gelişmemiştir. Mevcut sanayi tesislerinin, hemen bütünüyle tarımsal üretimden sağlanan hammadde kaynaklarına dayanarak kurulduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Ağrı Şeker Fabrikası, Eleşkirt Deri Fabrikası, Ağ – Et Entegre Tesisleri, Ağrı Süt ve Mamulleri İşletmesi ve un fabrikaları sayılabilir.

Hammadde kaynaklarının sınırlı olması, tarımsal üretimin fazla olmaması ve geçim tipi şeklinde yapılması ile sermaye yetersizliği gibi faktörler, sanayi faaliyetlerini dolayısıyla da sanayi tesislerinin kurulmasını engellemiştir. Ayrıca coğrafi faktörlerin, özelliklede iklim şartlarının elverişsizliği ve yörenin sanayileşmiş kentlere olan uzaklığı ile söz konusu

---

[43] TUNÇEL, H., 1992, *Türkiye'de Arıcılığa Genel Bir Bakış* Türkiye Coğrafyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi, S.1. Ankara,s. 97 - 126

olumsuz şartlara ilaveten, bölgede uzun dönem süren terör olayları nedeni ile biriken sermayenin araştırma sahasında yatırıma dönüşmeyip dışarıya yönelmesi de sanayileşmeyi engelleyen diğer faktörlerdir. Ağrı ovası ve çevresinde küçük çaplı fabrika ve atölyeler hariç sanayi kuruluşlarının en önemlileri devlete ve il özel idaresine aittir. Özel işletmeler; un ve yem fabrikası, marangozhane, tekstil atölyesi, halı, plastik kap, un değirmeni, sobacı, şeker imalathanesi, inşaat malzemeleri ve tamirhanelerdir.

Bilindiği gibi, günümüzde modern sanayi kuruluşları giderek artan bir şekilde sermaye ve tüketim pazarlarına gerek duymaktadır. Çünkü, sanayi kuruluşları bir taraftan ürünlerin pazarlanması, diğer taraftan hammadde ve teknolojik yenilikleri takip etmek zorundadır[44]. Gerçektende sahada bu tür zorluklar nedeni ile, ancak bazı modern sanayi kuruluşlarının gelişebilmesi mümkün olmuştur. Araştırma sahasındaki ulaşım ve pazar durumunun sanayinin kuruluşu için gerekli olan şartları taşıdığı söylenebilir. Çünkü komşu devlet İran, kurulacak bir sanayi için hazır bir pazar durumundadır. Türkiye – İran transit yolunun araştırma sahasından geçmesi ve söz konusu karayolunun İran – Ağrı ve Erzurum üzerinden Trabzon limanına ulaşması, sanayi faaliyetlerinin rantabl işletilebilmesi için önemli bir avantaj sağlamaktadır.

Sosyo – ekonomik bütün olumsuzlukların azaltılabilmesi için, araştırma sahasının ülke genelindeki gelişmeye ayak uydurması ve sanayi tesislerinin kurulmasını hızlandırması gerekir. Çünkü sanayi faaliyetleri, üretimin yapısı gereği kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte, diğer ekonomik sektörler içinde işgücünün, sermayenin ve doğal kaynakların verimliliklerini arttırıcı etkiler oluşturmaktadır.

Araştırma sahasında atölye ve modern sanayi faaliyetleri birkaç köyde bulunan un değirmenleri ile Yoncalı köyünde bulunan tuğla ve kireç fabrikası hariç tutulursa, hemen bütünüyle Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında bulunmaktadır. Ağrı ve çevresinin modern sanayi tesisleri olan Ağrı Şeker Fabrikası, Ağ-Et Entegre Tesisleri,Ağrı Süt ve Mamulleri İşletmesi (Ağ – Süt) ile Gök Yem Fabrikası Ağrı kentinde, Eldesan deri fabrikası ise, Eleşkirt ilçesi sınırları içinde kurulmuştur.

Ağrı Ovası ve çevresinde modern sanayi faaliyetlerinin gelişmediği, mevcut modern sanayi kuruluşlarının ise tam kapasite ile çalıştırılmadıkları ve bir kısmının ise kaplı olduğu gözlenmektedir. Yöredeki sanayi faaliyetlerini genel olarak modern sanayi işletmeleri, atölye tipi ve ev tipi olmak üzere başlıca üç grupta incelemek mümkündür.

---

[44] KARA, H., 1990, *Çukurova'da Endüstri* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araş. Dergisi,Cilt 1, S. 2, Ankara,s.202.

3. 2. 1. Modern Sanayi ve Modern Sanayi Tesisleri

Araştırma sahasındaki sanayi faaliyetleri içinde modern sanayi tesislerinin özel bir yeri bulunmaktadır. Gerçekten de modern sanayi faaliyetleri istihdam oranını arttırarak, gelir seviyesinin yükselmesine neden olmuştur. Ayrıca, çok az sayıda olan modern sanayi tesislerinin göç hareketini nispeten yavaşlatıcı rol oynadığı da söylenebilir. Ağrı Ovası ve çevresindeki başlıca modern sanayi tesisleri şunlardır.

3. 2. 1. 1. Ağrı Şeker Fabrikası

Ağrı Şeker Fabrikası, Ağrı ilinde devlet tarafından kurulan ilk modern sanayi tesisidir. Fabrikanın yapımı, bölgede çok eski yıllardan beri üretimi yapılan şeker pancarının değerlendirilmesi amacıyla planlanmış olup, inşasına 1976 yılında başlanmıştı. Üretime 1984 yılında başlayan Ağrı Şeker Fabrikasının pancar işleme kapasitesi 3600 ton/gün kadardır.

Ağrı Şeker Fabrikasının kuruluş sahası kentin batı kesiminde Ağrı – Erzurum transit yolunun kuzeyinde bulunmakta olup, yüzölçümü yaklaşık 510 ha (5 075 036 m²) kadardır. Fabrika ve ek tesisleri için kullanılan arazi miktarı ise yaklaşık 200 ha. (1 999 112 m²) kadardır. Fabrika kentin batısındaki geniş bir arazi üzerinde kurulmuş olup, çok sayıda üretim ve idare binası, lojman ve sosyal tesisten oluşmaktadır. İlk kurulduğunda Ağrı kentinin oldukça dışında bulunan şeker fabrikası, günümüzde kentin batıya doğru gelişme göstermesi nedeniyle kentle birleşmiş durumundadır (Fotoğraf 93).

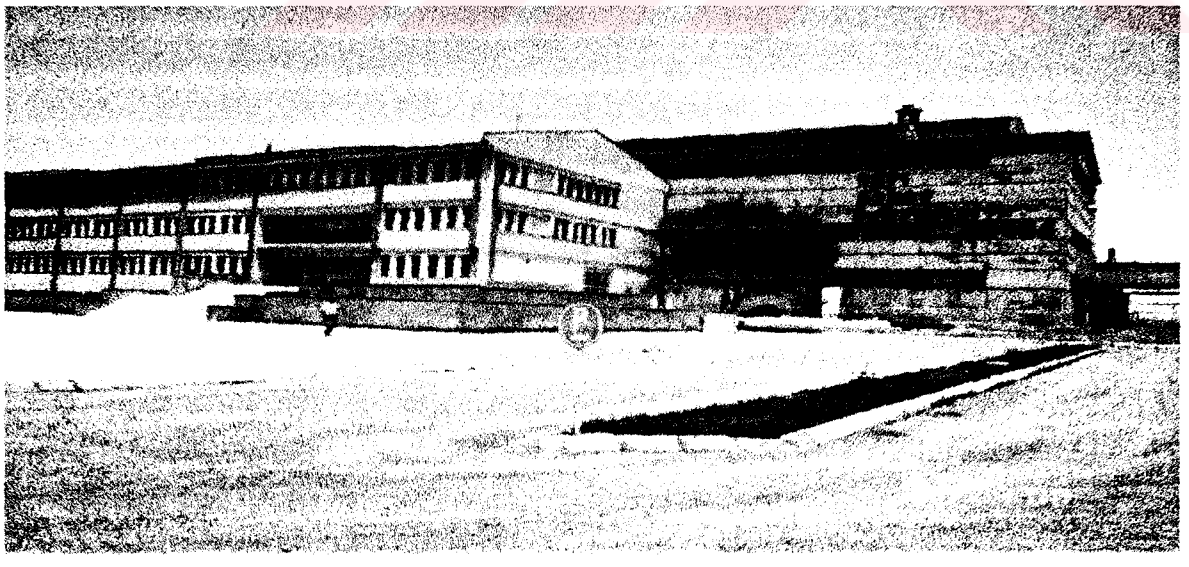

Fotoğraf 93 : Araştırma sahasını en büyük modern sanayi tesisi olan Ağrı Şeker Fabrikası

Her yıl Eylül ayının 20'sinde başlayıp Ocak ayı başına kadar devam eden yaklaşık 3.5 aylık kampanya süresince yaklaşık olarak 300 bin ton pancar işlenir. Günlük kapasitesi 3600 ton/gün olan fabrika, ortalama olarak 3300 ton/gün kapasite ile çalışmaktadır. 1999 yılın da çiftçiden alınan 300 bin ton şeker pancarından, yaklaşık 38 bin ton kristal şeker elde edilmişti. Şeker üretiminin yanı sıra küspe ve melas gibi yan ürünler de fabrikada üretilmektedir. Nitekim 1999 yılında Ağrı Şeker Fabrikasında çiftçiler tarafından hayvan yemi olarak kullanılan yaklaşık 100 bin ton küspe ile yem ve alkol yapımında kullanılan 13 bin ton melas üretilmişti.

Ağrı Ovası ve çevresinin en büyük sanayi kuruluşu olan Ağrı Şeker Fabrikasında halen 117 memur, 269'u daimi ve 54'ü geçici işçi olmak üzere toplam 440 kişi istihdam edilmektedir. Ancak fabrikanın şeker pancarı işlediği dönem olan 20 Eylül 1 Ocak tarihleri arasında yaklaşık 3.5 – 4 aylık sürede (yani kampanya döneminde) 420 mevsimlik işçi daha alınmakta ve dolayısıyla fabrikada istihdam edilen kişi sayısı 860'ı bulmaktadır. Kampanya döneminde fabrikada üretim üç vardiya halinde yapılmakta ve her bir vardiyada 247 işçi çalışmaktadır (Fotoğraf 94).

Fotoğraf 94: Ağrı Şeker Fabrikası'nın pancar alımı döneminden bir görünümü.

Fabrikanın hammadde ihtiyacı büyük ölçüde Ağrı ilinden karşılanmaktadır Bununla birlikte yakın olmaları nedeni ile Iğdır Ovası'ndan da şeker pancarı alımları yapılmaktadır. Ayrıca, her yıl Nahçivan'dan da 30 bin ton dolayında şeker pancarı alınmakta ve karşılığında Nahçivan'a şeker verilmektedir. Nahçivan'dan alınan şeker pancarı hammadde ihtiyacından kaynaklanmamaktadır. Türkiye ve Azerbaycan arasında, yapılan devlet protokolü gereği,

Nahçivan'ın ekonomisine katkıda bulunmak ve şeker ihtiyacını karşılamak amacıyla şeker pancarı alınmakta ve işlendikten sonra elde edilen şeker fabrikanın masraf ve kârı alındıktan sonra Nahçivan'a verilmektedir. Şeker üretimi esnasında kullanılan kireçtaşı ise Ağrı merkez ilçeye bağlı köylerden sağlanmakta ve fabrikada bulunan 2 adet kireç ocağında işlenmektedir.

Fabrikanın üretim esnasında ihtiyacı olan yüksek enerji ihtiyacı, kazan dairesinde bulunan 2 adet tribünde, yükse basınç altında elde edilen buharın, elektrik enerjisine dönüştürülmesiyle elde edilmektedir. Elde edilen enerji ile hem fabrikanın kampanya süresince 24 saat kesintisiz enerji ihtiyacı karşılanmakta hem de üretim maliyetinin önemli ölçüde azalması sağlanmaktadır.

Ağrı Şeker Fabrikası'nda üretilen kristal şekerin yaklaşık olarak 20 bin tonu Ağrı ili ve yakın çevresinde tüketilirken, 18 bin tonu da başta İran ve Azerbaycan olmak üzere dış ülkelere ihraç edilmektedir. Fabrikada 1998 yılına kadar kristal şeker ile birlikte kesme şekerde üretiliyordu. Ancak, 1998 yılından sonra maliyetinin yüksek olması ve fazla talep edilmesi nedeniyle kesme şeker üretimine son verilmiştir. Fabrikada yan ürün olarak üretilen küspe genellikle hayvancılıkla uğraşan bölge çiftçisine verilirken, melas da yem ve alkol fabrikalarına pazarlanmaktadır.

Araştırma sahasının en büyük ve ilk sanayi tesisi olan Ağrı Şeker Fabrikası, üretime geçtiği 1984 yılından beri genellikle zarar etmektedir. Nitekim sadece 1988 yılında yaklaşık 290 milyar kâr eden fabrika, 1999 yılında 138.5 milyar zarar etmiştir. Yöre ekonomisine önemli ölçüde katkıda bulunan Ağrı Şeker Fabrikasının zarar etmesinde etkili olan önemli faktörlerden biri, şeker pancarı taban fiyatının dünya piyasalarının çok üzerinde olması olarak belirtilmektedir. Bunun dışında işçiliğin pahalı olması, yakıt maliyeti, malzeme ve işletme giderleri ile üretilen ürünün düşük fiyattan pazarlanması da, fabrikanın zarar etmesinde etkili olan diğer faktörler olarak sıralanabilir.

3. 2. 1. 2. Eleşkirt Deri ve Yün Sanayi A.Ş. (ELDESAN)

Araştırma sahasında yer alan ve önemli olan bir diğer sanayi tesisi, ELDESAN deri fabrikasıdır. Yapımına 1998 yılının başında başlanıp, prefabrik malzeme ile inşa edilen ve 1998 Aralık ayında hizmete geçirilen fabrika, Eleşkirt'in güney doğusuna Ağrı - Eleşkirt karayolu üzerinde, ilçe merkezine 3 km. mesafede, 3000 m² lik bir alan üzerinde kurulmuştur (Fotoğraf 95). Ana fabrika binası 2400m² lik bir kapalı alandan oluşmaktadır. Tek bir binadan oluşan fabrikanın lojman ve diğer sosyal tesisleri bulunmamaktadır. Daha öncede belirtildiği

gibi, fabrika yaklaşık 2 yıl üretim yaptıktan sonra, 1 Temmuz 2000 tarihinden itibaren pazar bulamama sorunu ve deri sanayindeki kriz nedeniyle üretime ara vermiştir.

Türkiye deri fabrikaları içerisinde gerek makine donanımı gerekse kaliteli deri üretimi açısından ilk sıralarda yer alan Eleşkirt deri fabrikasında, yurdun çeşitli yerlerinden getirilen deriler işlenmektedir. Deri fabrikasının Ağrı ve Eleşkirt'teki hayvancılığın gelişmesine önemli bir katkısı olmamıştır. Bölgede yetiştirilen ve Ağrı – Et Entegre Tesisleri dışında kesimi yapılan hayvan derilerinin zedeli veya işlemek için yeterli kalitede olmaması nedeniyle derinin önemli bir kısmı Ağrı Et Entegre Tesislerinden, bir kısmı da diğer illerden temin edilmektedir. Deri dışındaki diğer kimyasal maddeler İstanbul ve Gaziantep'ten alınmaktadır. Üretim aşamasında üretilen deri İstanbul'a pazarlanmaktadır.

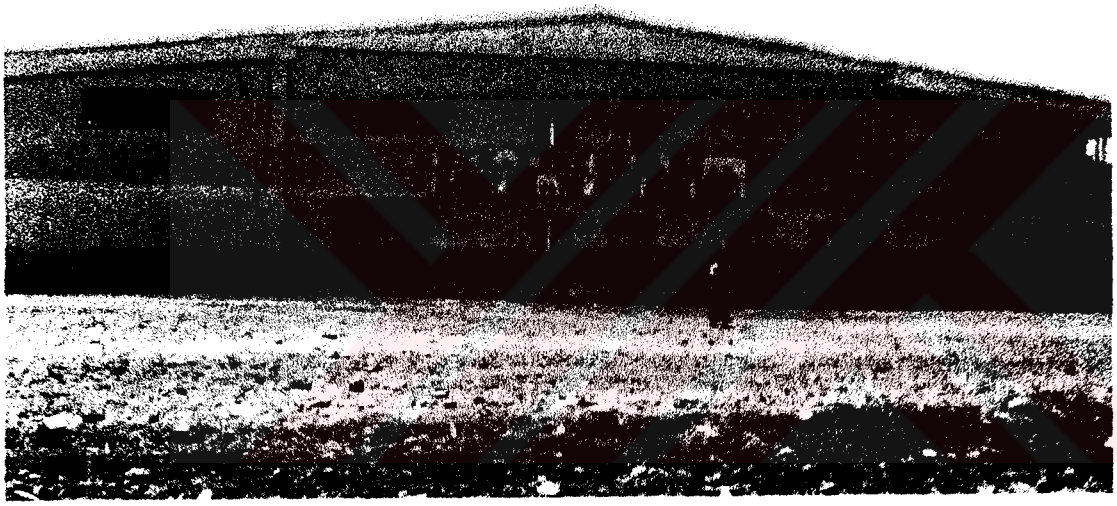

Fotoğraf 95 : Eleşkirt Deri ve Yün Sanayi Fabrikası'ndan bir görünüm.

3. 2. 1. 3. Ağrı Et Entegre Tesisi (AĞ – ET.)

Araştırma sahasında Ağrı kentinin doğusunda kurulan sanayi tesislerinden biri de 1975 yılında üretime başlayan Ağrı Et Kombinasıdır. Ağrı Et Kombinası 1975 – 1995 yılları arasında Et – Balık Kurumu Genel Müdürlüğüne bağlı olarak faaliyette bulunmuştu. Belirtilen dönemde bölge hayvancılığının canlanmasında söz konusu tesisin önemli katkısı olduğu söylenebilir. Ancak 1995 yılında özelleştirme kapsamında Ağrı Et Kombinası 69 kişilik bir gruptan oluşan yöre besicisine 24 milyar TL. karşılığında satıldı. Çok küçük bir para karşılığında alınan Et kombinası, söz konusu kişiler tarafından işletilmediği için 2 yıl süreyle kapalı kaldı. Ağrı Et kombinasının özelleştirme kapsamına alınarak, işletmeden anlamayan

kişilere verilmesi ve söz konusu tesisin bu sırada yaklaşık 2 yıl kapalı kalması yöre hayvancılığını oldukça önemli ölçüde geriletmişti. Ağrı ve çevresi hayvancılığını yeniden canlandırmak amacıyla 1997 yılında Ağrı Valiliği Özel İdare Müdürlüğü söz konusu tesisin % 90'ını alarak, tesisi AĞ – ET olarak yeniden işletmeye başlatmıştı.

Ağrı Et Entegre Tesisleri, Ağrı kentinin doğu kesiminde, Ağrı – Doğubayazıt karayolu üzerinde yer tutar. Yaklaşık 175 dönümlük arazi kaplayan tesisin, 35 dönüm kadar kapalı alanı vardır. Lojman sayısı 30 adet olan işletmenin; cami, idare binası, spor tesisleri, marangozhane, garaj, ambar, kesim salonları, alım kantarı, yakıt ambarı, kazan dairesi, atölye kompresör ve ahır gibi bölümlerden teşekkül ettiği görülür (Fotoğraf 96).

Fotoğraf 96 : Ağ - Et Entegre Tesisleri'nden bir görünüm.

Günlük 200 büyükbaş ve 2000 küçük baş hayvan kesim kapasitesi olan Ağ – Et Entegre tesislerinde, 1999 yılında 8953 adet büyükbaş ve 1200 adet küçükbaş hayvan kesimi yapılmıştı. Tesislerde kesimi yapılan besi hayvanları genellikle bölge besicilerinden alınmaktadır.

Ocak – Mayıs ayları arasındaki 5 aylık dönem işletmede hayvan kesiminin en yoğun olduğu dönemdir. Yaz aylarında genellikle yaylalara çıkarılan besi hayvanları Ekim ayından itibaren ahırlara alınmakta ve Ocak – Mayıs arasındaki dönemde kesime hazır hale gelmektedir. Yörede besicilik yapan çiftçi sayısında geçmiş yıllara orana önemli ölçüde azalma olduğu gözlenmektedir. Gerçekten 1999 yılında kesilen 3953 büyükbaş ve 12000 küçükbaş hayvan sayısı da bu azalmanın önemli sayısal göstergesidir.

Ağrı İl Özel İdare Müdürlüğüne bağlı Et Entegre tesislerinde 1999 yılında 68 sözleşmeli personel istihdam edilmekteydi. Söz konusu tesislerde üretilen et Ağrı'daki kamu kuruluşları ile Van – Et, İstanbul ve Antalya'ya pazarlanmaktadır. Ayrıca, Ağrı merkezde Ağ – Et tanzim satış mağazalarında da üretilen et halka sunulmaktadır. Kesim sonucu elde edilen deri ise Eleşkirt Deri Fabrikası'na satılmaktadır. Ayrıca yan ürünler olan rendelik yağ, böbrek yağı ve iç yağı sabun sanayide kullanılmak üzere Kilis ve İzmir'e pazarlanmaktadır. Yem katkı maddesi olarak kullanılan Et – kemik unu da Denizli'ye pazarlanmaktadır.

Araştırma sahasında devlet tarafından işletilen sanayi tesislerinin tamamında olduğu gibi, Ağ – Et Entegre tesisleri de zarar etmektedir. Ağ – Et Entegre tesislerinin zarar etmesinde besi hayvancılığının gittikçe azalması, canlı hayvan fiyatlarının yüksek olması, sınır bölgesi olduğundan dolayı sınırdan çok sayıda hayvanın kaçak yollardan bölgeye giriş yapması ve hayvancılık faaliyetiyle uğraşanların başka alanlara yönelmesi gibi çok çeşitli faktörlerin etkili olduğu belirtilmektedir.

3. 2. 1. 4. Ağrı Süt İşletmesi (A. SÜT)

Ağrı Süt Fabrikası, 1976 yılında TSEK (Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu) Genel Müdürlüğüne bağlı olarak üretime başlamıştır. Söz konusu fabrika 1993 yılında yüksek idare kurulu kararıyla Ağrı valiliği il özel idare müdürlüğüne bedelsiz olarak hibe edilmiştir. Düşük kapasite ve teknoloji eksikliğiyle 1. 1. 1997 yılına kadar üretime devam eden süt fabrikası, belirtilen tarihte Ağrı Et – Süt ve Yem A.Ş. adı altında şirketleştirildi. Ağrı Süt Fabrikası 1999 yılında 10 aylık bir revizyon sürecinden geçirilerek tüm makineler son teknoloji ile yenilendi. (Fotoğraf 97).

Ağrı – Erzurum karayolu üzerinden ve kent merkezinin yaklaşık 2 km. batısında, yaklaşık 2600 m² arazi üzerinde, 6500 m² lik bir alana kurulan bu sanayi tesisinde, 2000 yılında 20 kişi çalışmaktaydı. Günlük 20 ton süt işleme kapasitesi olan bu tesiste pastörize süt, yoğurt, kaşar peynir, beyaz peynir, lor, tereyağı ve sade yağ üretimi yapılmaktadır. Fabrikanın işlediği süt miktarı mevsimlere göre değişiklik arz etmektedir. Nitekim kış aylarında hayvanların ahırlara kapatılmasının yanı sıra, yetersiz beslenme şartları, üretimin düşmesine dolayısıyla da fabrikaya satılan süt miktarının azalmasına neden olmaktadır. Buna karşılık. Yaz aylarında hayvanların mera veya yaylalardaki otlaklara çıkarılmaları gibi nedenlerle süt üretimi artmakta ve buna bağlı olarak fabrikanın günlük süt alım miktarı 10 – 15 tona yükselmektedir. Yeni teknolojik makinelerle donatılan Ağrı Süt Mamulleri ve İşletmesi,

hammaddenin yetersiz ve kalitesiz oluşu ile pazarlama imkanlarının sınırlı olması nedeni ile tam kapasite ile çalışamamaktadır.

Fotoğraf 97 : Ağrı Süt Işletmesi Tesisleri'nden bir görünüm.

Kuruluş amacı, yörenin süt ürünlerinin en iyi biçimde değerlendirilmesi ile hayvancılığının gelişmesini sağlamak, başka bir ifade ile Ağrı yöresinin ekonomik gelişmesini hızlandırmak olan fabrikanın, ürettiği kaşar, beyaz peynir, yoğurt, tereyağı ve süt genellikle Ağrı ili ve ilçelerinde pazarlanmaktadır. Nitekim 1999 yılında onarım nedeni ile üretim yapmayan fabrikada, 2000 yılının ilk 6 ayında 45 ton kaşar, 10 ton yoğurt, 3.5 ton beyaz peynir, 1 ton pastörize süt, 500 kg. tereyağı ve 350 kg. sade yağ üretilerek pazarlanmıştır. Pazar eksikliği ve hammadde yetersizliği nedeni ile çok az üretim yapılan fabrika da, zarar eden sanayi kuruluşlarından bir diğeridir.

3. 2. 1. 5. Karaca Un Fabrikası

Ağrı kentinin Fatih mahallesinde kurulmuş bulunan, modern bir un fabrikasıdır. Fabrika aynı zamanda özel teşebbüs tarafından Ağrı'da yapılan ilk sanayi tesisidir. Karaca Kollektif Şirketi'nin kendi öz sermayesi ile yaptırdığı un fabrikasının yöre ekonomisine önemli katkıda bulunduğu söylenebilir.

Yıllık buğday işleme kapasitesi, 36000 ton olan fabrikanın inşasına 1969 yılında başlanmıştı. Karaca Un Fabrikası 1971 yılında üretime başlamış olup, günümüzde yıllık 4000 ton kapasite ile çalışmaktadır. Kuruluş sahası 4144 m² olan fabrikanın 5 katlı üretim binası,

buğday ambarı, mamul madde deposu, kantar tesisleri, idare binası ve trafo binası gibi tesisleri bulunmaktadır (Fotoğraf 98).

Karaca Un Fabrikasında toplam 14 kişi çalışmakta ve tek vardiya ile üretim yapılmaktadır. Fabrikada un ve kepek üretilmektedir. Üretilen kepeğin hayvan yemi olarak kullanılması nedeniyle yörenin yem ihtiyacının bir bölümü fabrikadan karşılanmaktadır. Gerçekten de fabrikada 1999 yılında 2700 ton un ve yaklaşık 540 tonda kepek üretilmişti.

Fotoğraf 98: Özel sektör tarafından yapılan ilk sanayi tesisi, Karaca Un Fabrikası'ndan bir görünüm

Üretim miktarının yıllara göre fazla bir oynama göstermediği fabrika yıllık 3500 – 4000 ton arasında değişen bir kapasite ile çalışmaktadır. Hammaddesini hasat sezonunda bölge çiftçisinden olan fabrika, sezon dışında da Ağrı Toprak Mahsulleri Ofisi'nden buğday almaktadır. Bölgede üretilen buğday fabrikanın ihtiyacını fazlasıyla karşılamaktadır. Hammadde temininde herhangi bir sorunla karşılaşılmamaktadır.

Un fabrikasında üretilen mamul maddeler genellikle bölgede pazarlanmaktadır. Üretilen unun büyük bir kısmı 3'üncü orduya bağlı Ağrı, Kars, Doğubayazıt, Patnos ve Eleşkirt askeri birlikleri ile Ağrı'daki mahalli pazarlara satılmaktadır. Kepek ise genellikle yörede hayvancılıkla uğraşan çiftçi aileleri tarafından satın alınmaktadır.

3. 2. 1. 6. Gök Yem Fabrikası

Araştırma sahasında özel teşebbüse ait bir diğer sanayi kuruluşu olan Gök Yem Fabrikası'nın temeli 1996 yılında atılmış ve 1997 yılında üretime başlamıştır. Ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa bağlı olan yörede, hayvancılığın geliştirilmesi, hayvansal protein ihtiyacının yeterli seviyeye ulaştırılması amacıyla koyun ve sığır yemi üretimini gerçekleştirmek üzere kurulmuş olan fabrika bu amaç doğrultusunda faaliyete başlamıştır.

Gök Yem Fabrikası 14 dönüm arazi üzerinde kurulmuş olup, bu arazinin % 25'i (3.5 dönüm) fabrika tesisinden, % 75'i (10.5 dönüm) ise boş araziden oluşmaktadır. Fabrika; 5 katlı üretim binası, 6 adet hammadde silosu, 5 adet ambar, 1 adet idare binası ve kazan dairesinden oluşmaktadır. Ayrıca fabrikaya ait 3 adet kamyon, 2 adet pikap ve 1 adet taksi bulunuyordu. (Fotoğraf 99.)

Fotoğraf 99: Ozel teşebbüse ait Gök Yem Fabrikası'ndan bir görünüm.

Ağrı – Eleşkirt karayolu üzerinde ve kent merkezinin yaklaşık 5 km. batısında bulunan fabrikada, 1999 yılında 18 iş gücü çalışıyordu. Çalışanların 8'i daimi ve 10'uda geçici işçi statüsünde çalışıyordu. Bunların 12'si üretim işçisi, 1 muhasebeci, 1 müdür ve 4'nüde teknik elemanlar oluşturuyordu.

Üretim kapasitesi 10 ton/saat olan fabrika genellikle 5 ton/saat ile çalışmaktadır. Talep ve pazar durumuna bağlı olarak üretim yapan fabrikada, yıllık ortalama yaklaşık 7000 – 8000 ton dolayında yem üretimi yapılmaktadır. Ancak, yaz ayları olan Haziran, Temmuz, Ağustos aylarında üretimi yapılmamaktadır. Fabrikanın işlediği hammaddeler arpa, kepek, melas, üre, vitamin, mineral, tuz ve mermer tozundan oluşmaktadır. Bu hammaddelerden melas, Ağrı Şeker Fabrikası'ndan, arpa, Ağrı ve çevresi ile Erzurum'dan, kepek, Ağrı ve

Güneydoğu Anadolu bölgesi illerinden, karşılanmaktadır. Diğer hammaddeler ise genellikle çevre illerden karşılanmaktadır.

Henüz yeterli pazar bulamayan fabrikada üretim istenen düzeye değildir. Fabrikada üretilen yem Ağrı – Erzurum ve Iğdır illerinde pazarlanmaktadır. Üretilen yem bayilere verilmekte veya doğrudan çiftçiye satılmaktadır. Fabrikada üretilen hayvan yemi 50 kg.lık torbalara konulmakta ve 2000 yılı itibariyle 5 milyona satılmaktaydı.

3. 2. 1.7. Tuğla – Kireç Fabrikası

Araştırma sahasında, 1999 yılında faaliyet gösteren 1 adet tuğla fabrikası vardır. Fabrika, Ağrı kentinin doğusunda Yoncalı köyü sınırları içinde 61750 m² lik geniş bir alan üzerinde kurulmuştur. Fabrika, 22 adet tuğla üretim ocağı (her biri 8 bin tuğla kapasiteli) kurutma binası, makine dairesi ve idare binasından oluşan 3268 m² lik bir kapalı alandan oluşmaktadır (Fotoğraf 100).

Hammaddesi toprak, özellikle alüvyal milli toprak olan sanayi kolunda, hammadde konusunda herhangi bir güçlük çekilmemektedir. Hammadde yakın çevreden temin edilmektedir. Ancak 70 000/gün kapasiteli olan Tuğla Fabrikası açıldığı 1984 yılından bu yana tam kapasite ile çalışmamaktadır. Ağrı İl Özel İdare Müdürlüğüne bağlı olan fabrika 1999 yılında 508 milyon TL. gibi çok küçük bir rakam karşılığında kiraya verilmişti.

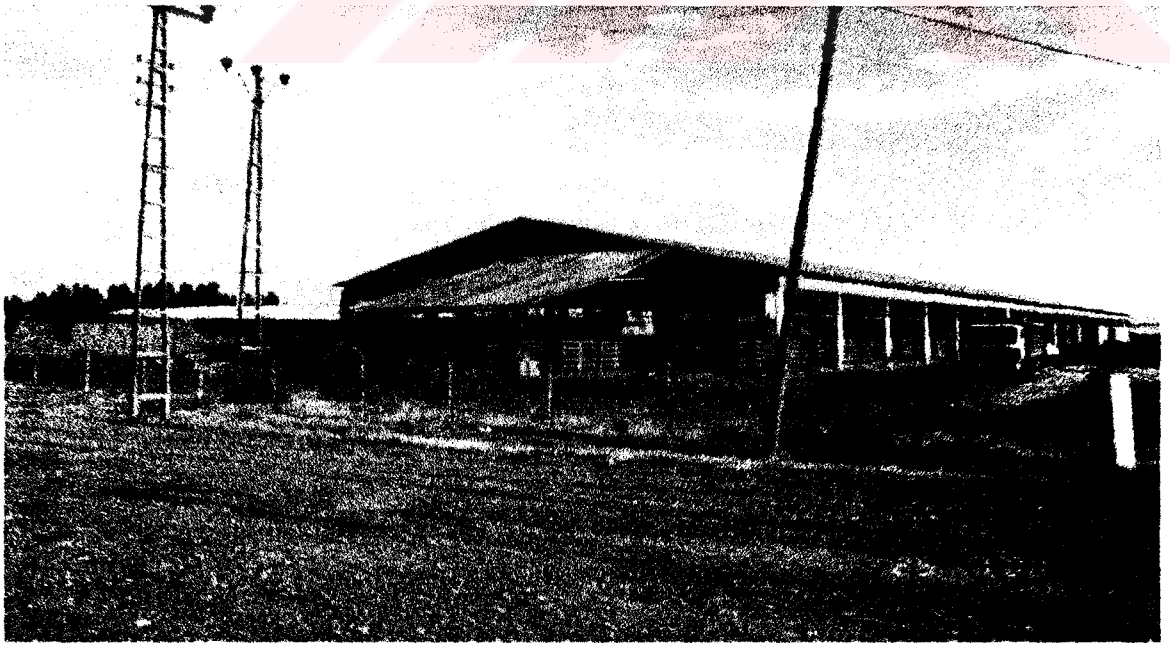

Fotoğraf 100: Yoncalı köyünde bulunan tuğla fabrikasından bir görünüm.

Tükettiği enerji, genellikle makine aksamının çalıştırılmasında elektrik ve tuğlaların fırınlarında pişirilmesinde linyit veya Ukrayna kömürüdür. Fabrikanın motor aksamın çalıştırılması için kullanılan elektrik enerjisinin çoğu kez kesilmesi, fabrikada üretimi önemli ölçüde aksatmaktadır.

Yıllık işletme kapasitesi yaklaşık 10 milyon adet olan fabrikada, 1999 yılında yaklaşık 6 milyon adet tuğla üretildiği tespit edilmiştir. İklim şartları elverişsiz olan yörede Mayıs – Ekim ayları arasındaki 5.5 – 6 aylık devrede üretim yapılabilmektedir. Kış şartları nedeni ile Ekim – Mayıs arasındaki 6 aylık devrede ise fabrikada üretim yapılmamaktadır. Üretim sezonunda fabrikada çalışmak üzere Sinop – Boyabat ve Samsun'dan, yaklaşık 25 – 30 kişilik iş gücü gelmektedir. Yörede de tuğla üretiminden anlayan kalifiye eleman olmadığından, gerekli iş gücü söz konusu bölgelerden gelmektedir. Dolayısıyla Yoncalı köyü yakınlarında yer alan ve kira bedeli karşılığında özel sektör tarafından işletilen İl Özel İdaresine ait Tuğla Fabrikası ne Yoncalı köyüne, ne de Ağrı yöresine iş gücü istihdamı sağlamamaktadır. Nitekim toplam işgücünün ancak % 15'i çevre yerleşmelerden sağlanmaktadır ki bunlar da niteliksiz iş gücünü oluşturmaktadır.

Tuğla fabrikasında üretim iki aşamada ve iki önemli tesiste gerçekleşmektedir. Bunlardan birincisi toprağın karıştırılma, elenme, çamurlaştırma, kalıplara dökme işleminin gerçekleştirildiği imalathane bölümüdür (Fotoğraf100). Tamamen makinelerle gerçekleştirilen imalat işleri toprak yığınından taşıyıcı bantlarla ilgili makinelere taşınmakta ve gerekli işlemler tamamlandıktan sonra kalıplara dökülmüş tuğlalar elde edilmektedir. Şekillendirilen tuğlalar kurutulmak üzere belli bir süre bekletildikten sonra, fırınlara istif edilmekte ve üretimin ikinci aşaması olan tuğlaların pişirilmesi gerçekleştirilmektedir. Fabrikada yığma tuğla ve baca tuğlası üretilmektedir. Tuğla üretiminde tek vardiya sistemi uygulanmaktadır.

Ağrı'da bulunan tuğla fabrikasında üretilen tuğla, yeteri tanıtımın yapılmaması ve dışarıdan gelen tuğlaların daha kaliteli olduğu izleniminin halkta uyanması nedeni ile, istenilen düzeyde piyasalara girememiştir. Üretilen tuğla başta yöredeki resmi kurumlar olmak üzere, Ağrı ve ilçeleriyle Iğdır'a toptan ve perakende pazarlanmaktadır.

3. 2. 1. 8. Diğerleri

Araştırma sahasında faaliyet gösteren bir diğer sanayi tesisi de yaprak plastik fabrikasıdır. Halen sanayi sitesinde üretim faaliyetlerinde bulunan söz konusu tesis 1979 yılında faaliyete başlamış olup 60 000 adet/ yıl kapasite ile çalışmaktadır. Plastik bidon

üretimi yapılan işletmede 5 kişi çalışmaktadır. Ayakkabı üretimi yapan ve Kağızman caddesi üzerinde bulunan Özyılmazlar Ayakkabı Fabrikası ise 1987 yılında üretime başlamış olup, 6000 çift ayakkabı/ay kapasite ile çalışmaktadır. Tesiste 1999 yılı itibariyle 32 iş gücü çalışıyordu.

Ağrı kentinde üç modern sanayi tesisi daha bulunmaktadır. Ancak belirtilen fabrikaların günümüzde faaliyette olmadıkları görülmektedir. Söz konusu tesislerin en önemlisi 1990 yılında Yoncalı köyü batısında inşası tamamlanan ve aynı yıl üretime başlayan kireç fabrikasıdır. Fabrika 1100 m² kapalı alan üzerinde inşa edilmiş olup toplam 42160 m² lik, bir araziye sahiptir. Üretim kapasitesi 100 ton/gün olan kireç fabrikası, 1992 yılına kadar üretim faaliyetinde bulunmuştu. Ancak, söz konusu fabrikanın 1992 yılından beri kapalı olduğu tespit edilmiştir.

İnceleme alanında bulunan ve üretim yapmayan diğer fabrika ise, Ağrı kenti Fırat mahallesindeki Alpaslan Un Fabrikası ve Ağrı – Erzurum transit yolu üzerinde bulunan Domsantaş Mobilya Fabrikasıdır.

3. 2. 2. Atölye Tipi Sanayi

Ağrı Ovası ve çevresinde, onarım ve imalat işlerinin yapıldığı atölye tipi işletmelerin oldukça yaygın olduğu gözlenmektedir. Gerçektende, 1999 yılında inceleme sahası genelindeki atölye tipi işletmelerin sayısı, 397 kadardı. Atölye tipi işletmelerin yaklaşık % 88.7'si Ağrı kentinde % 11.3'nünde Eleşkirt kasabasında bulunduğu tespit edilmiştir.(Tablo 3.15).

TABLO 3.15. Ağrı Ovası ve Çevresi'ndeki Atölye Tipi İşletmelerin Dağılışı ve Bu İşletmelerde İstihdam Edilen İşgücü Durumu(2000)

İŞYERİNİN TÜRÜ	AĞRI KENTİ	ÇALIŞAN İŞGÜCÜ	ELEŞKİRT KASABASI	ÇALIŞAN İŞGÜCÜ	TOPLAM İŞYERİ SAYISI
Oto Tamir Atölyesi	88	252	4	7	92
Marangozhane	44	97	3	3	47
Demir İşleri Atölyesi	43	105	2	4	45
Mobilya İmalathanesi	8	22	1	2	9
Ekmek Fırını	17	85	2	10	19
Oto Lastikçi	16	32	2	4	18
Oto Elektrik	16	33	2	3	18
Un Değirmeni	12	12	7	7	12
Briket İmalathanesi	8	32	3	9	11
Kereste Bıçkı Atölyesi	27	70	2	2	29
Sobacı	13	30	4	6	17
Kaportacı	19	29	3	5	22
Diğerleri	41	90	10	12	51
TOPLAM	**352**	**843**	**45**	**74**	**397**

KAYNAK: 2000 yılı Binalar Cetveli ile Ağrı ve Eleşkirt Ticaret ve Sanayi Odası Kayıtlarından

Atölye tipi işletmelerin en önemlisini oto tamir atölyeleri oluşturmaktadır. Bu atölyelerde motorlu araçların bakım ve onarımı yapılmaktadır. Özellikle Ağrı kentinde oldukça gelişmiş motor, kaporta, oto döşeme ve oto elektrikçiliği gibi onarım ve üretim yapan çok sayıda atölye bulunmaktadır. Bu nedenle söz konusu atölyeler, çevredeki ilçeler ile transit geçen kamyon, TIR vb. gibi araçlara da hizmet vermektedir. Tamamına yakını sanayi sitesinde yer alan söz konusu atölyelerde, usta işgücünün yanısıra çok sayıda çırak ve kalfa da çalışmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki atölye tipi işletmeler içinde iş hacmi ve atölye sayısı açısından ikinci sırayı marangozhaneler ile kereste bıçkı atölyelerinin aldığı dikkati çekmektedir (Fotoğraf 101). Kereste bıçkı atölyelerinde, genellikle tahta ve kalas üretimi yapılmaktadır. Büyük çoğunluğu Ağrı kenti sanayi sitesinde bulunan atölyelerde işlenen kerestenin büyük çoğunluğu Sarıkamış'tan temin edilmektedir. Üretilen tahta ve kalasın önemli bir kısmı araştırma sahası sınırları içinde satılmakta, geri kalan ise marangozhanelerde kullanılmaktadır. Marangozhanelerde genellikle konutların kapı, pencere gibi ahşap kısımları, mobilya atölyelerinde ise çeşitli ev eşyaları üretilmektedir. Ancak son birkaç yıl içinde yapılan bina ve konutlarda PVC plastik ve alüminyum doğramanın yaygın olarak kullanılması, marangozhanelerin kapı ve pencere üretimini önemli ölçüde sınırlandırmıştır.

Atölye tipi sanayi işletmeleri içinde, sayı bakımından üçüncü sırayı demir işleri atölyeleri almaktadır. Demir işleri atölyelerinde genellikle yeni yapılan konutların kapı, pencere, balkon korkuluğu gibi kısımları imal edilmektedir. Ayrıca çeşitli araç ve gereçlerin onarımı da söz konusu atölyelerde yapılmaktadır. Büyük çoğunluğu Eski Van caddesi üzerindeki sema sokakta yer alan sobacılar ise soba, boru, mangal ve semaver üretimi ile birlikte eski soba ve boru tamiratı da yapmaktadırlar.

İnceleme alanındaki diğer bir atölye tipi işletme ise, ekmek fırınlarıdır. Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabası nüfuslarının günlük ekmek ihtiyacını karşılamak üzere vardiya usulüyle çalışan bu faaliyet alanlarında toplam 95 işgücü çalışıyordu.

Ağrı Ovası ve çevresinde 19 adet un değirmeni bulunmaktadır. Değirmenlerin çalışma devresi bölgede buğday hasadının başladığı Temmuz ayı başlarından Ekim ayı sonlarına kadar geçen yaklaşık dört aylık süreyi kapsar. Un değirmenlerinin günlük üretim kapasitesi 2.5 ila 5 ton arasında değiştiği tespit edilmektedir. Elektriğin olmadığı dönemlerde köylerde kurulan veya onarılan değirmenlerin ise elektrik enerjisiyle çalıştığı gözlenmektedir. Ağrı'da bir un fabrikasının bulunması ve diğer bölgelerden de fabrika ununun getirilip satılması

değirmenlerin sayısının artmasını engellemiştir. Yılın büyük bir bölümünde üretim yapmayan değirmenlerde 19 dolayında işgücünün çalıştırıldığı gözlenmektedir.

Fotoğraf 101: Ağrı kenti küçük sanayi sitesinde bulunan kereste biçkı atölyelerinden bir görünüm.

Atölye tipi sanayi tesislerinin büyük çoğunluğunun Ağrı kentinin güneyinde Doğubayazıt – Ağrı – Erzurum transit yolu üzerindeki sanayi sitesinde yer aldığı sahada, söz konusu atölyelerde çalışan işgücü sayısı, 2000 yılında 917 kadar olup, işgücü ve atölye sayısının giderek arttığı dikkati çekmektedir.

3. 2. 3. Ev Tipi Sanayi

Ev tipi sanayi faaliyetlerinin, gelişmemiş olduğu gözlenen araştırma sahasında el sanatları genellikle ticari bir önem taşımamaktadır. El sanatlarının, daha çok aile ve yakın çevrenin ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak yapıldığı dikkati çeker. Araştırma sahasındaki ev tipi sanayi faaliyetleri evlerde trikotaj makineleriyle yapılan örgüler, piko işleri, çeşitli tipte oyalar, dantel örgüsü ve özellikle kadın giyimine yönelik terzilik gibi el sanatları ile temsil edilir. Ev tipi sanayi faaliyetlerinin geliştirilmesi için Ağrı ve Eleşkirt Halk Eğitim Merkezleri çeşitli kurslar düzenlenmektedir. Nitekim 1999 yılında Ağrı Halk Eğitim Merkezi tarafından Kalender, Hıdır, Ozanlar, Baloluk, Murat, Aşkale ve Murathan köylerinde biçki, dikiş ve el sanatlarına yönelik 14 kurs düzenlenmişti.

3. 3. TİCARET FAALİYETLERİ

Araştırma sahasındaki ticari faaliyetler; geçim kaynaklarının çeşitlenerek geliştiği, bunun sonucunda belli bir nüfus birikiminin sağlandığı ve merkezî konumu nedeniyle çevredeki kent, kasaba ve köy yerleşmelerini etkileri altında bulunduran Ağrı kent ve Eleşkirt kasabasında toplanmıştır. Köy yerleşmelerinde ise daha çok günlük ihtiyaçları karşılayan kahvehane ve bakkal gibi ticarethanelere rastlanılmaktadır. Ancak, yönetim merkezi olması nedeni ile merkezilik gücü artan, bir hizmet kenti özelliğindeki Ağrı, inceleme alanının olduğu kadar bölgenin de en önemli ticaret merkezidir. Bir sınır ili olan Ağrı'da çok sayıda askeri birliğin olması ve Atatürk Üniversitesine bağlı Ağrı Eğitim Fakültesinin bulunması, kentteki ticari faaliyetlerin canlanmasına neden olmuştur.

Ağrı kentindeki ticaret faaliyetleri incelendiğinde, ticari işletmelerin çok önemli bir bölümünü perakende satış yapan işyerleri oluşturmaktadır. Toptan satış yapan ticarethane sayısı ise oldukça azdır. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni, satışların daha çok yerel ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak yapılmasıdır. Ağrı kentindeki iş yerlerinin % 40.6'sını (1218 işyeri) bakkallar ve marketler oluşturmaktadır. Belirtilen işyerlerinin, büyük bir sermaye gerektirmemesi (özellikle bakkallar) ve belli bir beceri veya meslek bilgisine fazla ihtiyaç duyulmaması nedeni ile yaygınlaştığı söylenebilir (Tablo. 3.16).

İşyeri sayısı bakımından ikinci sırayı ise, tuhafiye ve konfeksiyon işyerleri almaktadır. Ağrı kentinde önemli bir tüketici nüfus kitlesinin bulunması, perakende ticaret işyerlerinin artışına neden olmuştur. Bununla birlikte, ticari işyerlerinde, kent dışından günü birliğine gelenler tarafından da alış veriş yapıldığı gözlenmektedir. Gerçektende, Ağrı kenti, çevresindeki kırsal yerleşmelerin alışveriş yaptığı bir merkez olduğu gibi, Eleşkirt, Taşlıçay, Hamur, Diyadin ve Tutak ilçe merkezleri ve bağlı köylerin de büyük ölçüde ticaret merkezi durumundadır. Buna karşılık, Ağrı iline bağlı olan Doğubayazıt ve Patnos ilçeleri ile iyi ulaşım imkanlarına rağmen ticari ilişkiler daha düşük düzeydedir. Kuşkusuz bu durum, söz konusu ilçelerin merkezini oluşturan kentlerin gelişmesi ile doğrudan ilişkilidir.

Ağrı kentinde yoğun olarak görülen işyerlerinden birini de çay ocağı, kahvehane ve oyun salonları oluşturmaktadır. Kentte, 1999 yılında 167 çay ocağı ve kahvehanenin bulunduğu tespit edilmişti. Ticari işyerlerinin % 5.5'ini oluşturan bu tür işyerlerinin yoğunluğu, belirgin bir işsizliğin olduğunu da göstermektedir.

Araştırma sahasında ticaretin temelini halkın geçim kaynağı olan canlı hayvan ve hayvan ürünleri ticareti oluşturmaktadır. Borsa, panayır ve pazar bulunmayan ilde

hayvancılıkla ilgili tüm ticari ilişkiler, Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasındaki hayvan pazarlarında gerçekleşmektedir. Ağrı mal meydanı bölgenin en büyük ve hareketli hayvan pazarıdır. Söz konusu pazardan ülkenin çeşitli bölgelerine hayvan satışları yapılmaktadır. Haftanın her günü kurulan hayvan pazarında, ticaretin en canlı olduğu dönem ilkbahar ve sonbahar aylarıdır (Fotoğraf 90).

Kentte ticari faaliyetlerin gelişmesini sağlayan diğer bir faktörde, tugay düzeyinde askeri birliklerin yer almasıdır. Söz konusu birliklerin başta gıda maddeleri olmak üzere çeşitli ihtiyaçlarını kentten karşıladıkları gözlenmektedir. Ayrıca, Atatürk Üniversitesine bağlı olan Ağrı Eğitim Fakültesi'nde okuyan yaklaşık 3000 dolayındaki öğrenci nüfusta ticaretin canlanmasını sağlamaktadır. Gerçektende, eğitim döneminde yoğun bir şekilde çalışan lokanta kıraathane vb. gibi ticari işyerlerinin faaliyetleri, yaz dönemine girildiğinde durgunlaşmaktadır.

Ticaret faaliyetlerine bağlı olarak Ağrı kentinin çevresinde, bir etki bölgesi oluşmuştur. Ağrı, etki bölgesinde üretilen tarımsal ürünlerin, tüketim ve toplama - dağıtma merkezi olması yanında, etki bölgesi nüfusunun ihtiyaç duyduğu gıda, giyim ve dayanıklı tüketim mallarının pazarlandığı merkezdir. Bu genel ticaret etki bölgesi, toptan ticarete bağlı olarak gelişmiştir. Ancak benzer etki bölgesi, perakende ticaret için de söz konusudur. Nitekim, perakende ticaret, kent nüfusuna yönelik olarak sürdürülmekle birlikte, ulaşımın çok kolay olması nedeni ile günübirlik gidiş – gelişlerin çok yoğun olduğu Ağrı merkez ilçeye bağlı 107 köy yerleşmesi ile Eleşkirt, Taşlıçay, Hamur, Diyadin, Tutak ilçeleri ve bağlı köylerin bir kısmı da, kentin perakende ticaret etki sahası içerisinde bulunmaktadır. İhtiyaç duyulan malların Ağrı kentinden kolayca temin edilebilmesi, köylerin ticaret faaliyetlerini bakkal ve kahvehanelerle sınırlandırmıştır. Aynı şekilde kente yakın olması ve çoğu köylerinin Ağrı kentinden alışveriş yapması, Hamur ilçesinde ticari faaliyetlerin çok sınırlı kalmasına ve ilçenin gelişmemesine neden olmuştur.

Ağrı kentinde toptan ticaretin fazla gelişmediği gözlenir. Nitekim kentteki toplam 3002 işyerinin sadece % 1.2 (36 toptancı) kadarını toptan ticaret işyerleri oluşturur. Az sayıda olan toptan ticaret işyerleri, Ağrı kenti ve bağlı ilçelerin günlük ve periyodik gıda ihtiyaçlarının bir kısmını karşılamaya yönelik olarak faaliyet gösteren toptancı bakkalları ve sebze komisyoncularından oluşmaktadır. Ağrı kentinin toptan ticaretinin daha çok İstanbul, Kayseri, Gaziantep, Erzurum ve Van kentleri ile yapıldığı belirtilmektedir. Özellikle giyim eşyaları toptan ticaretinin büyük oranda İstanbul ile yapıldığı dikkati çekmektedir. Kuşkusuz,

toplumun her kesimine hitap edebilecek giyim eşyalarının daha rahat ve ucuz şekilde İstanbul'dan karşılanması ticareti kolaylaştırmakta ve cazip kılmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki ailelerin satın aldıkları malların başında işlenmiş gıda maddeleri ile sebze, meyve, beyaz eşya ve mobilya çeşitleri ile giyim eşyası gelmektedir. Ağrı ve çevresinin dışarıya sattığı ürünlerin başında canlı hayvan, hayvansal ürünler ile buğday, arpa ve kuru ot gibi tarım ürünleri gelmektedir.

Merkezilik özelliği olan ve çevresindeki ilçe ve köy yerleşmelerinin ticaret merkezi durumundaki Ağrı kentinde, bankacılık hizmetleri kent merkezinde bulunan Ziraat, Halk, Emlak, Şeker, Vakıfbank, Akbank ve İş Bankası şubeleriyle gerçekleştirmektedir.

TABLO 3.16: Ağrı Kenti ve Eleşkirt Kasabası'ndaki Ticari İşyerlerinin Türlerine Göre Dağılımı (2000).

İŞYERİ TÜRÜ	AĞRI KENTİ	ELEŞKİRT KASABASI	TOPLAM
Bakkal ve Marketler	1218	51	1269
Tuhafiye ve Konfeksiyon	266	18	284
Çay ocağı ve Kahvehane	167	17	284
Büro	160	5	165
Mobilya ve Beyaz Eşya	92	3	95
Lokanta	65	5	70
Un ve Yem Bayi	65	4	69
Terzi	55	2	57
Sebze Komisyoncusu ve Manav	42	4	46
Toptancı	36	-	36
Ayakkabıcı	34	2	36
Kasap	33	4	37
Berber	32	4	36
Hırdavatçı	32	12	44
Kuyumcu	32	4	36
Kırtasiye	29	3	32
Elektrikçi	25	3	28
Eczane	23	2	25
Nalbur	21	2	23
Manifaturacı	20	3	23
Diğerleri	555	59	614
TOPLAM	**3002**	**217**	**3219**

KAYNAK: Ağrı Ticaret ve Sanayi Odası Meslek Grubu Defterleri ile, 2000 Bina Cetvellerinden Yararlanılarak Hazırlanmıştır.

Araştırma sahasında, ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı diğer bir yerleşme de Eleşkirt kasabasıdır. İlçe merkezinde yer alan, işyerlerinin sayısı 1999 yılında 217 kadardı (Tablo 3.16). Söz konusu ticari işyerleri içinde en fazla bakkal tuhafiye ve konfeksiyon ile kahvehanelere rastlanır. Eleşkirt kasabasındaki bakkal sayısı 1999 yılında 51 kadardı. Bakkal

ve marketler genellikle Eleşkirt ilçesinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere organize olduğundan, işyerlerindeki mal çeşitliliği oldukça fazladır. Kasabada 17 kadar kahvehane yer almaktadır. Ağrı ovası ve çevresi özellikle de kış mevsiminde, yoğun olarak görülen işsizlik ile birlikte uzun kış mevsiminin soğuk olması nedeni ile, halkın zaman geçirebileceği mekanların kahvehaneler olması, söz konusu işyerleri sayısının fazla olmasında etkili olmuştur.

Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında yer alan ticari işyerlerinde, fonksiyonel açıdan büyük bir çeşitlilik gözlenirken, köy yerleşmelerindeki işyerlerinde bir yeknesaklık gözlenmektedir. Nitekim, 2000 yılı itibarıyla az nüfuslu köy yerleşmeleri ile kent ve kasabaya yakın köy yerleşmelerinin çoğunda hiç ticari iş yeri yokken, bazı köylerde de sadece bakkal ve kahvehane bulunuyordu.

Araştırma sahasında ticarî faaliyetler genellikle yaz aylarında canlılık göstermektedir. Gerçekten de yaz aylarında yurt dışında çalışan işçilerin izine gelmesi ve hasat edilen tarımsal ürünlerin satılması, ticarî aktiviteyi büyük ölçüde arttırmaktadır. Kış mevsiminde ise, köylerle olan ulaşım bağlantılarının nispeten zayıflaması nedeni ile ticari faaliyetlerde bir durgunluk meydana gelmektedir. Ancak, daha öncede ifade edildiği gibi, Atatürk Üniversitesine bağlı Ağrı Eğitim Fakültesi ve diğer eğitim kurumlarının eğitim – öğretime başlaması, kış mevsiminin başlarına durgunlukla giren ticarî faaliyetleri nispeten canlandırmaktadır.

3. 4. ULAŞIM FAALİYETLERİ

Doğu Anadolu ulaşım ağındaki önemli yolların bir bölümü Ağrı ili sınırları içinden geçer. Çok önemli doğal bir geçit üzerinde yer alan ve stratejik öneme sahip olan Ağrı kentinin gelişimi, önemli ölçüde üzerinde bulunduğu yollar ile ilgilidir. Gerçektende, Ağrı kenti, Doğu Karadeniz kıyılarının önemli limanı olan Trabzon'u Erzurum üzerinden Tebriz'e bağlayan ticaret yolunun üzerinde ve bu yolun Türkiye sınırını terk ettiği Gürbulak sınır kapısına 130 km. mesafede bulunur.

Yavuz Selimin, Safevi fetretine son vermesi ve bilahare Erzurum'unda fethiyle, Kanuninin Irakeyn seferine kadar, Tebriz-Trabzon yolunun Erzurum – Bayburt – Trabzon hattı tamamen Osmanlıların eline geçti. Kanuni'nin doğu seferiyle birlikte Bayezid alınarak Tebriz-Erzurum-Trabzon yolu, tamamen Osmanlı yolu haline getirilmiş oldu. Söz konusu yolun tamamen Osmanlı kontrolüne girmesi Tebriz – Trabzon yolundaki ticari faaliyetlere fevkalade müspet tesirlerde bulunmuştur[45].

---

[45] TOZLU, S., 1997, Trabzon – Erzurum – Beyazıt yolu. Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum ,s.XVIII.

Ağrı sadece İran'a ulaşan doğu – batı doğrultulu ulaşım güzergahı üzerinde önemli bir ticaret ve konaklama merkezi olmakla kalmamış, aynı zamanda Ağrı – Van karayolunun da kavşak noktası olmuştur. Nitekim ulaşım faaliyetleriyle şehirsel faaliyetler arasındaki ilişkilerin bir yönü de, şehirsel yerleşmelerin ortaya çıkması ya da mevcut kır yerleşmelerinin şehir haline gelmesinde herhangi bir ulaşım sektörünün doğrudan doğruya etki yapmasıdır[46].

Araştırma sahası tarih boyunca doğu ve batı arasında köprü olma özelliği taşımıştır. Asya'dan Avrupa'ya ve Orta Doğuya yapılan göçler, Ağrı Ovası'ndan geçen yollardan yapılmıştır. Nitekim, Çin, Hindistan, İran, Afganistan ve Orta Asya'nın ipekli kumaşları ve baharatları ve diğer malları asırlarca Ağrı üzerinden Anadolu'ya ve Avrupa'ya götürülmüştür. Bu önemli ulaşım güzergahı henüz özelliğini yitirmiş değildir. Ancak, zamanın gereği olarak transit taşımacılık şekline dönüşmüştür. Özellikle batı yönünden Erzincan – Trabzon – Erzurum – Hasankale – Tahir geçidi – Eleşkirt – Ağrı – Taşlıçay – Doğubayazıt üzerinden gelen ve kuzeybatı İran içlerine Makü üzerinden devam eden ana güzergah, Urartulardan günümüze değin kullanılan en elverişli ticaret yolunu meydana getirmektedir. Bu nedenle kuzeybatı İran içlerindeki ticaret merkezlerinden orta Anadolu'ya kadar uzanan bu elverişli ticaret yolu, Urartular zamanında gelişerek büyük önem kazanmıştır[47].

Tarih boyunca ulaşım avantajını hemen her devrede korumuş bir yol üzerinde bulunan Ağrı ili sınırları içindeki Gürbulak Gümrük Kapısı, Türkiye için olduğu kadar, İran devleti açısından da büyük bir öneme sahiptir. Çünkü, İran'ın Trabzon ve Hopa limanlarına dolayısıyla da Karadeniz'e ulaşabilmesinin en kestirme yolu, Gürbulak'tan geçer. Bu ülkenin Avrupa ile olan karayolu bağlantıları da ancak Türkiye üzerinden sağlanabilir. Aksi takdirde, ulaşım maliyeti çok yüksek olan Basra Körfezi – Hint Okyanusu – Kızıl deniz – Süveyş Kanlı deniz yolunun kullanılması gerekecek, yada Ermenistan ve Gürcistan üzerinden Karadeniz'e ulaşabilecektir. Bu ikinci güzergah ise, dağlık sahaların aşılması zorunluluğu, yüksek geçiş ücretleri, mesafenin uzunluğu, yol şebekesinin yeterince gelişmemiş olması ve güvenlik sorunları nedeniyle, ulaşım bakımından rantabl değildir[48].

---

[46] TÜMERTEKİN, E., 1987 Ulaşım Coğrafyası İstanbul Üniversitesi Yay. No: 2053 Coğrafya Enstitüsü Yay. No:85 İstanbul, s. 65.

[47] BELLİ, O , 1997, Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul. S. .971

[48] ARINÇ, K., 1998.*Coğrafi Özellikleri Bakımından, Gürbulak Gümrük Kapısı ve Çevresi*, Atatürk Üniv. Fen – Ed. Fak. Edeb. Bil. Araştırma Dergisi, S:25 Erzurum, s. 1 – 2.

İnsanların ihtiyaçlarından doğan ilk yollar, şüphesiz tabii yollardandır. Şu halde ilk yoların güzergahları da tabi olup doğal çevre faktörleriyle yakından ilgilidir. Bu tesirler, hem eski hem de yeni zamanlarda yaşayan insanlar tarafından biliniyor ve ona göre tedbir alınıyordu[49]. Teknolojik ilerlemeler ve artan tüm ihtiyaçlara rağmen, bütün coğrafyacıların ittifak ettiği husus, tabi tesirlerin her zaman ulaşımı ve dolayısıyla da yolların güzergahlarını yönlendirdiğidir[50],[51],[52]. Bu nedenle, bugün bile herhangi bir haritaya bakılsa, zikredilen doğal çevre özellikleri rahatlıkla fark edilebilir.

Araştırma sahasındaki ulaşım sistemlerinin şekillenmesinde, önemli ölçüde yeryüzü şekilleri belirleyici olmuştur. Kuzey ve güneyden dağlarla kuşatılan, Ağrı Ovası'nda doğal güzergahlara uymak zorunda olan karayolları[53] ana hatları ile güneydoğu – kuzeybatı doğrultusunda uzanan depresyon tabanında birleşmektedir. Araştırma sahasının en alçak kesimini oluşturan Ağrı Ovası ve batı kenarındaki Ağrı kenti, genel olarak çevredeki fazla yüksek olmayan dağlık – tepelik alanlardan, bu ova tabanına yönelen doğal yolları takip eden karayollarının en önemli kavşak noktasıdır. Kuzey ve güneydeki dağlık alanlarda karayolları genellikle vadileri takip ederken , eğim ve yükselti farkının azaldığı ve basık bir relieften oluşan araştırma sahasının geniş bölümünde, yollar yerleşmeler arasında bağlantıyı en kısa şekilde sağlayacak güzergahları takip etmiştir (Harita 20).

Ağrı Ovası ve çevresindeki ulaşım, güneydoğu – kuzeybatı doğrultusunda uzanan E – 80 karayolu ile kuzey – güney istikametine uzanan Ağrı – Van karayolu ve bu yollara bağlanan köy yolları ve 8 Ocak 1997 yılında hizmete giren Ağrı havaalanından sağlanır. Ana karayolları asfalt kaplama olup, standartlarının iyi olmadığı gözlenir.

İnceleme alanında yolu olmayan köy ve köyden küçük yerleşme bulunmamaktadır. Ancak kırsal yerleşmelere ulaşan yol standartlarının çok düşük olduğu gözlenir. Kırsal yerleşmelerin bir kısmı toprak tesviye, fakat çoğunlukla stabilize tali yollarla ana yola bağlanmaktadır. Bölgenin asfalt kaplı yoluna sahip olan köy yerleşmeleri ise başta Yücekapı beldesi olmak üzere, Çukurçayır , Cumaçay, Murat, Tezeren, Yazılı, Arakonak, Akbulgur ve Hacısefer gibi yerleşmelerdir. Araştırma sahasında 2000 yılı içinde 60 km. köy yolu asfaltlanmıştır.

---

[49] TOZLU, S., 1997. a.g.e;Erzurum,s.239 .
[50] SELEN, H.S., 1943, *Türkiye'nin Yol Sistemi,* Türk Coğrafya Dergisi, III Ankara, s.353.
[51] GÜRSOY, R.C., 1975, *Türkiye'nin Yolları,* Türk Coğrafya Dergisi, S.26, İstanbul. s.25.
[52] DOĞANAY, H., 1986. a.g.e. , II. Erzurum s.376 – 397.
[53] GÜRSOY, C.R, 1974, *Türkiye'nin Tabi Yolları* Türk Coğrafya Dergisi, Yıl XXII – XXIII, S.26, Ankara, s.25 –30.

Ağrı Ovası ve çevresinde yer alan Ağrı kenti ile Eleşkirt kasabasından, en yoğun karayolu ulaşım bağlantısının, Erzurum ve Van kentlerine gerçekleştiği dikkati çekmektedir. Ayrıca. İstanbul, Ankara, Konya, Bursa ve İzmir gibi büyük kentlere olan direkt seferler Erzurum üzerinden gerçekleştirirken, Ağrı, Diyarbakır, Gaziantep, Mersin ve Adana kentlerine olan seferler de Patnos – Adilcevaz - Bitlis üzerinden yapılmaktadır. Belirtilen kentler arasında sefer düzenleyerek yolcu taşıyan otobüs sayısı bir hayli fazla olup günlük sefer sayısı 35'i bulmaktadır. Söz konusu seferlerin doluluk oranı mevsimlik dalgalanmalar göstermekle birlikte, genellikle iyi durumdadır. Özellikle eğitim kurumlarının açılıp kapandığı dönemlerde doluluk oranı % 100'ü bulmaktadır.

Araştırma sahasındaki köy yerleşmeleri, Ağrı iline bağlı ilçe merkezleri ve Iğdır kenti ile ulaşım minibüs veya yarım otobüslerle sağlanmaktadır. Ağrı kentinde bulunan eski otobüs terminalinde faaliyet gösteren, yani ilçelere sürekli karşılıklı sefer düzenleyen 100 kadar minibüs ve yarım otobüs bulunmaktadır. Dolayısıyla Ağrı kenti ve ilçeler arasında günlük karşılıklı sefer sayısı 200'e yaklaşmaktadır. Ağrı Ovası ve çevresinde insan ve yük taşıyan araçların sayısı oldukça fazladır. Hemen hemen her köyde bulunan minibüs ve traktörlerle hem yolcu hem de yük taşınmaktadır. Sayıları gün geçtikçe artan otobüs minibüs ve otomobiller yörede yaygın bir dağılış göstermektedir. Her saatte istenilen yere rahatlıkla ulaşabilmektedir. Bu itibarla, karayolu ulaşımına, yol standartlarını düşük olması dışında, mükemmel gözüyle bakılabilir.

Bölgedeki köyler, birbirlerine, il ve ilçe merkezlerine (Ağrı, Eleşkirt) devlet yolları ve köy yolları ile bağlanmıştır. Söz konusu yollarda ulaşım genellikle minibüs, taksi ve traktörlerle sağlanmaktadır. Ova köylerinde ulaşım genellikle taksi ve dolmuşlarla sağlanırken dağ köylerinde özellikle kış aylarında minibüsün yanında traktör de kullanılmaktadır.

Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasındaki şehir içi ulaşım faaliyetleri ise, çoğunlukla taksi ve dolmuşlarla sağlanır. Ağrı kentinin Batı kent, Sanayi sitesi, Et-Entegre tesisleri, Yüzüncü yıl ve Fatih mahallelerine sürekli sefer düzenleyen dolmuşlar bulunmaktadır. Ağrı kentindeki kent içi yük naklinin ise motorlu taşıt sayısındaki artışa bağlı olarak, son yıllarda önemini giderek kaybetmesine rağmen at arabaları ve el arabaları ile yapıldığı gözlenmektedir.

Araştırma sahasında, yolu olmayan mahalle veya köy bulunmamasına rağmen, yolların standartları çok düşüktür. Gerçekten Ağrı ve Eleşkirt'in şehirler arası E – 80 kara yolunun çevresinde yer alan Yolugüzel, Yoluyazı, Anakaya, Çiftepınar, Güvence, Sadaklı, Uzunyazı ve Güneykaya köyleri ile 2000 yılı içinde yolu asfaltlanan bazı ova köyleri hariç

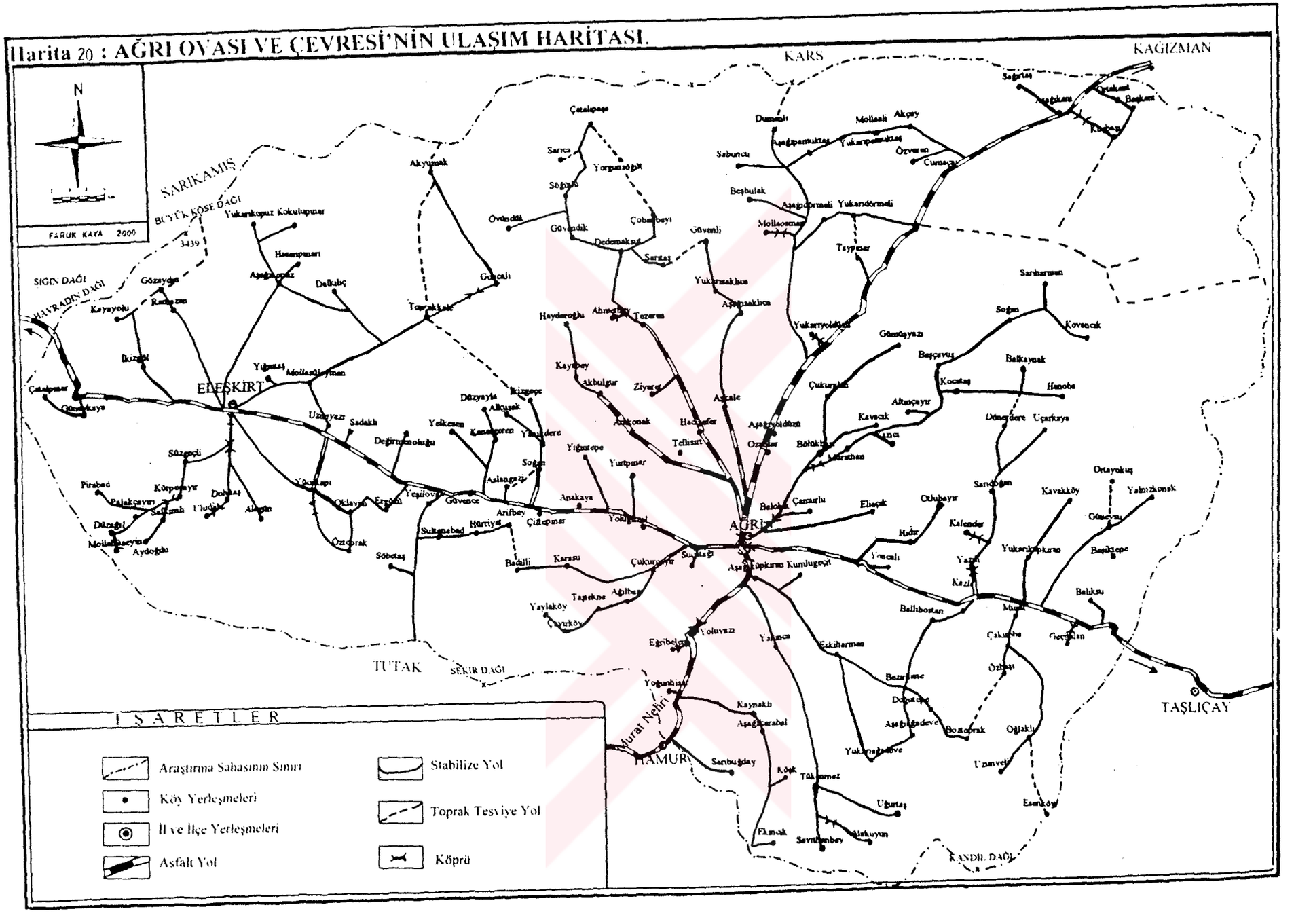
Harita 20 : AĞRI OVASI VE ÇEVRESİ'NİN ULAŞIM HARİTASI.
N
FARUK KAYA 2000
KARS
KAĞIZMAN
SARIKAMIŞ
BÜYÜK KÖSE DAĞI
3439
SIĞIN DAĞI
HAYRADIN DAĞI
ELEŞKİRT
AĞRI
TUTAK
ŞEKİR DAĞI
HAMUR
TAŞLIÇAY
KANDIL DAĞI
Murat Nehri
İŞARETLER
Araştırma Sahasının Sınırı
Köy Yerleşmeleri
İl ve İlçe Yerleşmeleri
Asfalt Yol
Stabilize Yol
Toprak Tesviye Yol
Köprü

mahalle ve diğer köylerle olan bağlantısı stabilize veya toprak tesviye yollarla sağlanmaktadır. Bunun sonucunda da, özellikle sağnak yağışlardan sonra eğimin fazla olduğu alanlarda yağış sularının bir bölümü yüzeysel akışa geçmekte ve sellenme sonucu köy ve mahalle yollarının önemli ölçüde bozulmasına neden olmaktadır. Alt yapı çalışmaları hala devam eden Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında, tamamına yakını stabilize yollardan oluşan mahalle yolları oldukça kötü durumdadır. Bu nedenle söz konusu yerleşmelerde alt yapı hizmetlerinin ivedilikle tamamlanması ve kent içi yolların standardının yükseltilmesi gerekir.

Ağrı Ovası'nın çevresel alanlarında ulaşım faaliyetlerini güçleştiren bazı faktörler bulunmaktadır. Yörede eğimi fazla olan bir topografyanın mevcut olması yol yapım ve bakım faaliyetlerini önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. Bu nedenle yol yapım maliyetleri çok yüksektir. Sahada ulaşım faaliyetlerini olumsuz yönde etkileyen diğer bir faktör de, iklim şartlarıdır. Araştırma sahasının kar şeklinde bol yağış alması, sürekli bir kar mücadelesini gerektirmektedir. Yoğun kar yağışlarının görüldüğü kış mevsiminde köy yolları sık sık kapanmakta ve özellikle merkeze uzak olan dağlık köy yolları zaman zaman aylarca kapalı kalabilmektedir. Ayrıca yollarda meydana gelen buzlanmalar da asfalta büyük zarar vermekte ve yol onarım maliyetlerini arttırmaktadır.

İnceleme sahasında 1997 yılına kadar ulaşım faaliyetlerinde yalnızca karayolları ve kara taşıtlarından yararlanılmaktaydı. Ancak, 8 Ocak 1997'de Ağrı Havaalanının hizmete açılmasıyla birlikte, ulaşımda hava taşıtlarından da faydalanma imkânı doğmuştur. Hava alanının pisti 2000 x 35 m. olup asfalt kaplamadır. Haftanın üç günü (Salı – Perşembe – Cumartesi) Ankara ve İstanbul'a tarifeli uçuşlar yapılan hava alanında, mevcut pistin kısa olması nedeni ile 70 – 100 kişilik küçük uçaklar ile bu seferler gerçekleştirilmektedir (Fotoğraf 102).

Ağrı'nın bir sınır ili olması, turizm ve ticaret potansiyeli yüksek olan Doğubayazıt kentinin bu il sınırları içinde olması ve çok sayıda asker, polis ve memur kitlesinin bulunması hava ulaşımına olan rağbeti arttırmıştır. Ağrı Havaalanı, açıldığı günden beri düzenlenen uçak seferleri tam kapasite dolmakta ve Ağrı Havaalanından uçuş imkanı bulamayan yolcuların Erzurum ve Van illerine giderek bu havaalanlarından kalkan uçaklarla yolculuk yaptıkları bilinmektedir.

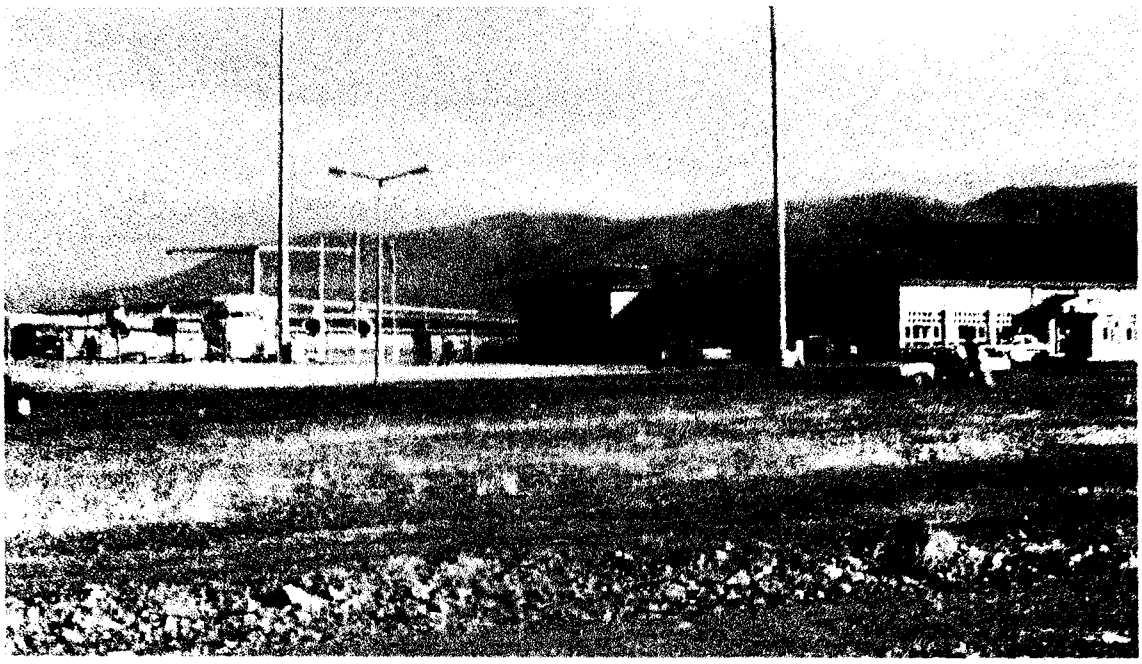

Fotoğraf 102: Ağrı Havaalanı'ndan bir görünüm.

Hava ulaşımının ihtiyaca cevap vermesi amacıyla mevcut pisti büyütme çalışmaları sürdürülmektedir. Uçak pistinin büyük uçakların inip kalkabileceği bir duruma getirilmesiyle yolcu kapasitesinin ve uçuş sefer sayılarının daha da artabileceği belirtilmektedir. Ağrı'da hava ulaşımını engelleyen en önemli faktörlerden biri de kışın buzlanma ve sis nedeniyle uçakların hava alanına iniş – kalkış yapamamalarıdır.

Ekonomik kaynakların ve mevcut potansiyellerin değerlendirilmesi bakımından önemli olan ulaşım faaliyetlerine, haberleşmenin de eklenmesi gerekmektedir. Ağrı Ovası ve çevresinde haberleşme imkanları genel olarak iyi durumdandır. Ağrı Telekom Müdürlüğü'nde 1999 yılı itibariyle 15980 abonelik, Eleşkirt Telekom Müdürlüğünde ise 2037 abonelik telefon görüşme santrali vardı. Yöredeki bütün köy yerleşmelerinde telefon hizmetleri bulunmaktadır. Ayrıca, Ağrı ve çevresindeki köy yerleşmelerinin tamamında kitle iletişim araçlarından olan radyo ve televizyon bulunmakta olup, ailelerin % 95'i televizyona sahipti. Uydu antenlerinin yaygın olarak kullanılması bütün televizyon kanallarının izlenmesini kolaylaştırmıştır.

3. 5. TURİZM FAALİYETLERİ

Araştırma sahası turistik değerleri bakımından zengin bir potansiyele sahip değildir. Gerçi doğal güzellikler açısından nispeten çeşitlilik gözlense de, Urartular dönemine ait olduğu sanılan Toprakkale köyündeki cami ve kale istisna edilirse yörede hemen hiçbir tarihi

turistik değere rastlanmaz. Doğu Anadolu'ya doğudan gelen göç ve akınların ilk durağı olan araştırma sahası, devamlı bir kültür ve medeniyet merkezi olamamıştır. Çünkü Asya'dan Anadolu'ya olan göç akınlarının geçit kapısı olması nedeniyle, yörede yaşayan halk sık sık değişmiş, maddi kültür belgeleri tahrip edilmiştir.

Ağrı Ovası ve çevresinin kayak turizmi açısında oldukça elverişli doğal şartlara sahip olduğu dikkati çekmektedir. Gerçekten kayak sporu için, yeterli miktarda kar yağışına ve parkur yapımına uygun ideal, eğim ve uzunluktaki arazi varlığına rağmen, kayak turizmini canlandıracak tesisler henüz kurulmuştur. Nitekim Eleşkirt kasabasının batısında Ağrı – Erzurum karayolunun güneyindeki dağlık tepelik alan üzerinde 1998 yılında inşasına başlanan ve 2000 yılı başlarında yapımı tamamlanan 2 km. uzunluğundaki kayak pisti,48 yatak kapasiteli lüks bir otel ve son derece modern teleferik sistemi ile kullanıma hazır hale gelmiştir (Fotoğraf 103). Eleşkirt kayak tesislerinin 2001-2002 kış sezonunda faaliyete başlayacağı belirtilmektedir.

Araştırma sahasında yer alan en eski ve önemli tarihi eser *Toprakkale Köyü Cami ve Kalesidir.* Eleşkirt ilçe merkezinin 14 km. kuzeydoğusunda bulunan Toprakkale köyü, aynı zamanda antik kenttir. Urartular döneminin bölgedeki en önemli yerleşim merkezlerinden biri olan bu köyde, Urartulardan kalma kalenin yerleşim mekanları ve tapınağı tamamen yıkılmış, geriye kale burçları ve kale duvarlarından kalıntılar kalmıştır.

Fotoğraf 103: Eleşkirt kayak tesislerinden bir görünüm.

Toprakkale köyünde bulunan cami, köyün kuzeybatısında Urartuların döneminden kalan höyükün güneyinde bulunmaktadır. Yeri hafif meyilli olduğu için güney kısmında zemin seviyesinden itibaren bir duvar örülerek düz bir teras oluşturulmuş ve üzerine cami inşa edilmiştir. Caminin güney ve batı kısımlarında mezarlık yer almaktadır (Fotoğraf 104).

Caminin giriş kapısı üzerinde yer alan dört satırlık Arapça hitabede Abdioğlu Mirza tarafından yaptırıldığı yazılmaktadır. Aynı kitabede mimar olarak Abidin adı geçmektedir. Kitabede dört yazı satırının ortasında 1099 tarihi bulunmaktadır. Bu tarihin miladi karşılığı 1684'tür[54]. Bu yapı, 12.5x12.5 ölçülerinde, kare planlı, sivri kemerli, basık tramplara oturmuş olup, tek kubbelidir. Kubbesi 8.2 m. çapındadır. Beden duvarlarının köşeleri, taçkapı ve pencere etrafları kesme taştan, diğer kısımları tamamen moloz taşlarla örülmüştür.

Kuzey cephenin tam ortasında yer alan camii kapısı düzgün kesme taştan yapılmış olup, birkaç süsleme kuşağı dışında fazla özelliği yoktur. En dışta düzgün bir çerçeveden sonra yelpaze biçiminde sonuçlanan geometrik bir bordür kapıyı çevrelemektedir. Silindirik gövdeli mukarnas başlıklı sütuncelere oturan kapı kemeri, dışta sivri kemer şeklinde olup üzerinde geometrik geçmeli bir bordür yer almaktadır. İçerde üç dilimlik bir şekle dönüşen kemerin iç kısımda caminin yapımı hakkında bilgi veren kitabe bulunmaktadır. Kitabenin etrafı gene mukarnaslı bir bordür ile sekiz kolluk yıldızların kesişmesi ile meydana gelen geometrik bir kuşak çevrelemektedir[55].

Fotoğraf 104: Tarihi Toprakkale camisinden bir görünüm.

[54] SEMERCİOĞLU, A .H., 1966. a.g.e., Ağrı, s.3.
[55] Vakıflar Genel Müdürlüğü 1972, Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Ankara. s. 195.

Toprakkale camii ve kalesi büyük ölçüde tahribe uğradıklarından turistik çekicilik oluşturmaktan uzaktır. Zira turizmin gelişmesine yönelik plan ve programların bulunmayışı ile ulaşım, konaklama, altyapı, tamamlayıcı hizmetler ve tanıtım hizmetlerindeki yetersizlikler[56],[57] yörede turizmin canlanmasını engelleyen önemli faktörlerdir. Nitekim, Eleşkirt ilçe merkezinde henüz turizme hizmet edecek bir otelin bulunmayışı ve Ağrı kentinde de 2000 ve 2001 yılında faaliyete giren yıldızlı iki otelin bulunması , araştırma sahasındaki doğal turistik kaynakların değerlendirilmesine yönelik beşeri unsurların yetersizliğini göstermek bakımından dikkat çekicidir.

Araştırma sahasındaki turistik önemi olan diğer yerler ise Dambat maden suyu ve Yoğunhisar köyü civarında bulunan mesire yerleri oluşturur. Dambat maden suyu Yoluyazı köyünün 2 km. kadar güneydoğusunda bulunmaktadır. Esasen bu kaynağın iki ayrı çıkış yeri bulunmaktadır. Bunlardan Ağrı – Van yolunun doğusunda bulunanı köy hizmetleri tarafından yapılan bir çeşmede akmakta ve halk tarafından içme suyu olarak kullanılmaktadır.

Ağrı – Van karayolunun batısındaki ise, 1989 yılında çevre düzenlenmesi yapılarak, piknik alanına dönüştürülmüştür. Nitekim burada köy hizmetlerine ait bir adet dinlenme tesisinin yanı sıra, maden suyu çeşmesi, lokanta, havuz, piknik masaları ve ocaklar bulunmaktadır. Özellikle hafta sonralarında bu piknik alanına, yöre insanının çok rağbet ettiği görülmüştür. Ancak, belirtilen piknik alanın küçük olması nedeni ile ihtiyaca cevap vermemekte, dolayısıyla da, Ağrı – Van yolunun doğusunda yer alan maden suyu çeşmesinin civarında ağaçlık alan bulunmamasına rağmen. İnsanların arabalarının gölgesinde açık alanda piknik yapmaya çalıştığı gözlenmektedir.

Araştırma sahasını Van'a bağlayan il karayolu üzerinde, Yoğunhisar köyüne 1 km. uzaklıkta bulunan piknik alanı da, günü birlik rekreasyon alanlarındandır. Ağrı'ya 10 km. uzaklıkta ,çam ve kavak ağaçları içerisinde yer alan bu rekreasyon alanında büfe, çay ocağı ve tuvalet bulunmaktadır. Buraya özellikle hafta sonları veya yaz mevsiminde Ağrı'dan çok sayıda ziyaretçi gelmektedir.

Bütün bunların dışında yörede Murat Nehri ve kollarının (Şeryan, Cumaçay) kenarlarındaki ağaçlıklarda piknik alanı olarak değerlendirilmektedir. Gelecekte ise yazıcı barajının çevresi de önemli bir günübirlik rekreasyon alanına dönüşebilecektir.

---

[56] ÖZGÜÇ, N.,1994 Turizm Coğrafyası. İstanbul Üniv. Yay. No: 3821, Edebiyat Fak. Yay: No: 3203, İstanbul, s.48-66.

[57] KÖKSAL, A., 1973, *Doğu Anadolu'nun Turizm Coğrafyasına Dair.* Ankara, Üniv. D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi. Sayı: 5-6, No: 5 Ankara, s. 127-139.

ARAŞTIRMA SAHASININ TEMEL SORUNLARI VE BAŞLICA ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

1- DOĞAL ÇEVREDEN KAYNAKLANAN SORUNLAR

Araştırma sahasının doğal çevre özelliklerinden kaynaklanan birtakım sorunlarının bulunduğu bilinmektedir. Bu sorunların en güncel olanlarından birini kütle hareketleri oluşturmaktadır. Ağrı Ovası ve çevresini etkileyen kütle hareketleri toprak kayması ve heyelan şeklindedir. Bu olaylar jeomorfolojik özelliklerde bazı değişikliklere yol açmakta, insanı ve çevresini de etkilemektedir. Bölgenin jeolojik, jeomorfolojik ve klimatolojik özellikleri heyelan olaylarının meydana gelişini kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır. Yamaç eğimleri fazla olan, özellikle bitki örtüsünün cılız olduğu alanlarda kütle hareketleri etkin bir şekilde devam etmektedir.

İnceleme alanında toprak kayması ve heyelan olaylarına yol açan en önemli etkenlerden biri, kil ve marnlardan teşekkül eden Miyosen formasyonlarının eğim boyunca hareket etmesine yol açan tektonik litolojik yapıdır. Ağaçların çekül doğrultusundan 30° sapması, yanı başındaki konutların duvarlarındaki çatlaklar bu hareketlerin etkilerini göstermek açısından önemlidir. Heyelan şeklindeki kütle hareketlerinden Tezeren , Yığıntaş, Ahmetbey, ve Güvenli köylerinin büyük ölçüde etkilendikleri gözlenmektedir.

Güneykaya, Dalkılıç, Ramazan ve Kayayolu gibi köylerde ise kütle hareketleri heyelandan çok toprak kayması ve kaya düşmeleri şeklindedir. Söz konusu köylerin dik yamaçların eteklerinde kurulması ve yamaç eğimlerinin fazlalığı killi toprakların kısa sürede akmasına yol açmıştır.

Araştırma sahasının kuzeyindeki dağlık alanlarda fliş, ofiyolit ve serpantinden oluşan yamaçlarda eğimin 45° aştığı kesimlerde kayma (sürünme) gözlenmektedir. Kayma, mekanizması gereği, yavaş kütle hareketlerinden biridir. Fakat çevreye yaptığı etkiler uzun dönemde olsa güncelliğini korumaktadır. Nitekim eğim değerlerinin fazla olması nedeniyle meydana gelen yamaç sürünmeleri Ahmetbey deresi, Kopuz deresi ve Cumaçay kenarlarında yamaç molozları üzerine dikilen elektrik ve telefon direklerinin, zaman içinde eğilmesine bazen de yıkılmasına neden olmaktadır.

Bölgenin önemli doğal çevre sorunlarından biri olan kütle hareketlerinin önlenmesinin güç de olsa mümkün olduğu söylenebilir. Öncelikli olarak bu tür afetlere maruz kalan yerleşmeler belirlenmeli ve gerekli görülenlerin yeri değiştirilmelidir. Özellikle, heyelan tehlikesi taşıyan kesimlerden geçirilen yol kenarlarına, istinat duvarlarının yapılması ile yamaç dengesinin bozulması kısmen önlenebilir.

Ağrı Ovası ve çevresini etkileyen en önemli doğal çevre faktörlerinden biri de orta ve şiddetli derecede görülen erozyonlardır. Bu gruba giren sahaların toplamı, inceleme alanının % 70 – 75'ine yaklaşmaktadır. Dağlık ve tepelik alanlardan ibaret olan orta ve şiddetli erozyona uğrayan yerler Ağrı – Eleşkirt ovası dışında kalır. Çünkü düz veya az eğimli ovalar ancak hafif erozyona uğramaktadır. Hemen hemen % 25'e varan (530 km²) oranla düzlüklerden oluşan Ağrı Ovası genelinde hafif erozyon görülürken, eğim değerlerinin yükseldiği ve antropojen etkenler sonucunda doğal dengenin bozulduğu etek ve yamaç köylerinde (Goncalı, Toprakkale, Dalkılıç, Gözaydın, Akyumak, Dedemaksut, Söğütlü ve Sarıca gibi birçok köyde) erozyon olayı şiddetlenmiştir. Ağrı ovasının kuzeyinde uzanan Taşkom ve Aras güneyi dağları ile, güneyinde uzanan Kılıç dağları geniş çapta erozyon olayının yükseklige bağlı olarak şiddetinin arttığı yerlerdir.

Eğim değerlerinin yüksek olduğu araştırma sahasında, doğal bitki örtüsünün büyük ölçüde tahrip edilmesi, sahanın ağaç örtüsünden yoksun olması ve bilinçsiz arazi kullanımı gibi faktörler erozyonun geniş bir bölümde etkili olmasına neden olmaktadır. İlkbahar sonlarından itibaren başlayan ve yaz başında da devam eden sağnak yağışlar damla erozyonuna yol açmaktadır. Özellikle kurak devreye dahil olan yaz aylarındaki konveksiyonal karakterli ve kısa süreli yağışlarla, eğimli yüzeylerde hızlı bir akış süpürülmeyi etkili kılmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinde erozyon kontrol çalışmalarının çok yetersiz bir düzeyde olduğu gözlenmektedir. Yöre halkının çevreyi ağaçlandırma gibi bir eğilim olmamakla birlikte, dere kenarlarında lokal olarak gelişen ağaçlarının da tahrip edildiği dikkat çekmektedir. Toprak erozyonunun önlenmesi amacıyla bölge genelinde yoğun bir ağaçlandırmanın yapılması ve mevcut ağaçlıklarında geliştirilmesi gereklidir. Ayrıca, tarım topraklarının korunması amacıyla toprağın işlenmesi, sürülmesi, ekilmesi ve taraçalama tekniğinin yaygınlaştırılması konusunda halk bilinçlendirilmelidir. Toprak erozyonunu hızlandıran bilinçsiz hayvan otlatılması ve yer yer de mera arazilerinin tarım arazilerine dönüştürülmesinin önüne geçilmeli ve eğimli kesimlerde tarla sürülmesinin, tekniğine uygun olarak yapılması sağlanmalıdır.

Ağrı Ovası ve çevresinde, doğal çevre sorunu oluşturan faktörlerden bir diğeri de taşkınlardır. Önemli bir akarsu ağına sahip olan bölgede, Murat Nehri ve ona katılan kolların ovaya ulaştığı yerden itibaren görülen taşkınlar, tarımsal faaliyetlere zarar vermektedir.

Murat ve kolları üzerinde inşa edilen regülatör kanal ve setler hem sulama hem de taşkın kontrolü amacına yöneliktir. Kar erimelerinin arttığı ve yağışların fazla düştüğü ilkbahar sonu yaz başlarında söz konusu regülatör ve kanaletlerle taşkın sorunu kısmen de olsa önlenmektedir. Ancak bazı yıllar çok fazla düşen yağış nedeniyle bölgedeki tarım alanları ve yerleşmeler taşkınlara maruz kalmaktadır. Özellikle kontrolün yapılanmadığı derelerde taşınan su çekik yatağından çıkarak taşkınlara yol açar. Nitekim 1980 yılında Eleşkirt deresinin taşması sonucu, Eleşkirt kasabasındaki bir çok ev ve iş yeri sular altında kalmıştı. Kopuz, Akyumak, Ahmetbey, Altınçayır ve Hanoba çayı gibi büyük derelerin getirdiği çok iri bloklar, dere yatağını kapatarak su kütlesinin ova üzerinde taşkınlara yol açmasına neden olmaktadır.

Taşkın olaylarında meydana gelen zararların en aza indirilebilmesi için, öncelikle kır yerleşmelerinin akarsu kenarında uzaklaştırılması ve akarsu yataklarının kenarlarına setler inşa edilmesi gerekmektedir. Her yıl taşkınlarla dolan akarsu yatakları temizlenip derinleştirilmeli ve akarsu vadisini takip eden yolların kenarlarına istinat duvarları yapılmalıdır.

Ülkemizde karasal iklimin en sert yaşandığı yerlerden biri de Ağrı Ovası ve çevresidir. Dolayısıyla araştırma sahasında iklimin beşeri ve ekonomik faaliyetler üzerindeki şekillendirici etkisi son derece fazladır. Sahada karasal termik rejimin ne derece etkili olduğunu göstermesi açısından, Ağrı istasyonuna ait bazı iklim verilerinin hatırlanmasında fayda vardır. Nitekim yıllık ortalama sıcaklığın 6.0° C, günlük sıcaklıkların – 45.6°'ye düştüğü, ortalama donlu günlerin 160.7 günü bulduğu Ağrı'da, yaz ayları hariç bütün aylarda don olayı görülmektedir. Yıl içerisinde meydana gelen donların % 54.2'si (87.0 gün) kış aylarında görülürken % 25.9'u (41.7 gün) ilkbahar ve % 19.9'u (32.0 gün) ise sonbahar mevsiminde gerçekleşir. Kar yağışlı günler sayısının 44.8 günü bulduğu sahada, kar örtüsü ortalama 116.8 gün boyunca yerde kalmaktadır.

Ağrı Ovası ve çevresinde yarı nemli bir iklim tipi mevcut olmasına rağmen,yörelere göre değişen 3–4 aylık bir kurak devrede bulunmaktadır. Bu nedenle ülkemizin büyük bir kısmında olduğu, gibi bitkilerin suya en fazla ihtiyaç duyduğu ayların kurak geçmesi, bitki hayatı için zararlı olmakta ve sulama bir ihtiyaç halini almaktadır. Kuraklık sorunu özellikle yaz mevsiminde ova tabanında daha çok hissedilmektedir. Araştırma sahasını etkileyen *su temini sorununun* çözümü, yörenin yer altı ve yer üstü su potansiyelinin bilimsel metotlarla belirlenmesine ve değerlendirilmesine bağlıdır.

Karasal iklim koşullarının bölgeye erken yerleşmesi ve uzun süre etkili olması, temelde hayvancılık ve ekip biçme faaliyetlerine dayanan ekonomiyi derinden etkilemektedir. İklim şartlarının elverişsizliği, ekip – biçme şeklindeki tarımsal faaliyetin ekonomik olarak yapılabileceği devrenin kısalmasına neden olurken, yetiştirilebilen ürünleri sınırlandırmakta, üretimi ise önemli ölçüde azaltmaktadır. Büyük ölçüde meralara dayalı olarak yürütülen hayvancılık faaliyeti ise ticari önem kazanamamaktadır.

Önemli bir bölümü hareketli tektonik hatlar üzerinde yer alan bölgede, yakın zamanlarda büyük bir deprem olmamıştır. Ancak tarihsel dönemlerdeki depremlerde can ve mal kaybının olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Araştırma sahası tektonik yapısının bir sonucu olarak fay hatları bakımından depremlere her zaman maruz kalabilir. Birinci derece deprem bölgesi sınırları içindeki Eleşkirt ve çevresinde, faylar yerleşmelerin en yoğun olduğu ovanın güneyindedir. Çok sayıda köy yerleşmesi su temini ve verimli tarım alanları nedeni ile Şeryan (Güzeldere) çayının kenarlarında kurulmuştur. Bu akarsu zaten doğu - batı yönünde uzanan Eleşkirt fayı tarafından denetlenmektedir. Ayrıca araştırma sahasının kuzey doğusunda Balıklıgöl fayı, güneyinde Tutak fayı ve doğusunda Doğubayazıt fayı uzanmaktadır. Dolayısıyla araştırma sahasındaki nüfusun büyük bir bölümü ya fay hatları üzerinde ya da yakının da bulunmaktadır. Bu da yerleşmelerin uygun olmayan konumlarda kurulmasının doğurduğu önemli bir sorundur.

Ağrı Ovası ve çevresinde yakın geçmişte şiddetli depremlerin görülmemesi gelecekte de deprem olmaması anlamına gelmemelidir. Dolayısıyla halen (2000 yılı) yöre kırsal yerleşmelerinde ve bu arada kısmen de Ağrı kenti ile Eleşkirt ilçe merkezinde yaygın olan *moloz taş duvarlı binaların* bir deprem hareketi karşısında büyük ölçüde hasar göreceği aşikardır. Bu nedenle de depremlerin meydana getireceği olumsuz sonuçların, minimum bir düzeye indirilmesi amacıyla, sahadaki konut yapımının kır – kent ayrımı yapılmadan mutlaka ruhsata bağlanması ve etkili bir şekilde denetlenmesi gerekir.

2- BEŞERİ ÇEVREDEN KAYNAKLANAN SORUNLAR

Ağrı Ovası ve çevresinde nüfusla ilgili başlıca sorunların başında işsizlik, göç, eğitim ve sağlık sorunları gelmektedir. Nüfus artış hızı oldukça yüksek olan Ağrı Ovası ve çevresinde, çok genç ve dinamik yapılı bir nüfus bulunmaktadır. Bu da, yörede belirtilen sosyo- ekonomik sorununun ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Araştırma sahasının nüfusu 1935-1997 yılları arasında geçen 62 yıllık süre içerisinde % 286 oranında artmıştır. Ancak bu artış kırsal ve kentsel nüfusta farklı şekilde gerçekleşmiştir. Nitekim aynı devrede kırsal nüfus % 212.5 oranında gerçekleşirken, Eleşkirt kasabası nüfusu % 678.8 ve Ağrı kenti nüfusu da % 983.1 oranında büyümüştür. Oysa kırsal nüfusun genel doğum oranları, kentsel nüfusa ve ülke nüfusuna ait ortalamalardan daha fazladır. Bu yüzden kırsal nüfusta meydana gelen düşük nüfus artışını tamamıyla göç olaylarına bağlayabiliriz. Nitekim çoğunluğu son 10 - 15 yılda olmak üzere 1935 – 1999 yılları arasında 4920'si yurt içi ve 574'üde yurt dışına olmak üzere toplam 5494 aile araştırma sahasının dışına göç etmiştir.

İnceleme alanındaki göç hareketlerinin çok kapsamlı bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Yoğun olarak devam eden göç hareketlerinin başlıca üç nedenden kaynaklandığı belirlenmiştir. Bunlardan ilki işsizler kitlesinin göçüdür. İkincisi, sermaye sahiplerinin başta daha çok kazanma, daha rahat yaşama ve daha iyi bir eğitim amacıyla özellikle büyük kentlere olan göçüdür. Üçüncü ve en önemli göç hareketinin ise güvenlik kaygısı nedeniyle meydana geldiği bilinmektedir. Nitekim, terör hareketlerinin yoğunlaştığı 1985 – 1997 devresinde 166 köy yerleşmesinden 131'nin nüfusu azalış göstermişti.

Ağrı Ovası ve çevresi nüfusunda görülen ve en önemli sosyal sorunlara yol açan, göç hareketinin önlenmesi ve nüfusun yerinde tutulması amacıyla, öncelikle sahada istihdamın imkanlarını artırıcı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu tedbirlerin başında, hammaddesi Ağrı yöresinden karşılanacak sanayi tesislerinin kurulması en uygun çözüm olarak görülmektedir. Ancak yöreye yatırım ve bu yatırımların korunabilmesi için, önceki yıllarda yaşanan ve ekonomik faaliyetleri durma noktasına getiren terör olaylarına etkin önlemler alınmalı ve güvenlik temin edilmelidir. İnceleme sahasında ekip- biçmeye dayanan tarım faaliyetlerini ve hayvancılığı modernize etmek, sanırız bölgeden dışa yönelik göç hareketinin azalmasında etkili olacaktır.

Kırsal nüfusun miktarı göçlerle azalırken, kademeli göçlerin yoğun bir şekilde görüldüğü Ağrı kenti, başta köyler olmak üzere çevre ilçelerden de nüfus almaktadır. Kuşkusuz bu durum plansız kentleşmeyi de beraberinde getirmektedir. Özellikle kenar mahallelerde, köy meskenlerine benzeyen konutlara sıkça rastlanmaktadır. Kent yaşantısı ile henüz bütünleşmemiş birçok aile, kentsel ortamda, tipik bir köy yaşantısı sürdürmektedir. Kentin özellikle Yüzüncüyıl, Fatih, Cumhuriyet, Kurtuluş ve Alpaslan mahallelerinde bu durum belirgin bir şekilde gözlenmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde eğitim faaliyetlerinin de yeterli bir seviyede olduğu söylenemez. İnceleme alanında okuryazarlık oranı, 1999 yılı itibarıyla kentsel nüfusta % 80, kırsal nüfusta ise yaklaşık % 55 kadardı. Dolayısıyla, araştırma sahası genelinde söz konusu oranın % 70'i bulmadığı ileri sürülebilir. Kuşkusuz bu konuda hedef, tüm yöre nüfusunun okuryazar nüfus durumuna getirilmesi olmalıdır.

Ağrı Ovası ve çevresinde okuryazar olmayan nüfusun büyük bir çoğunluğu, kadın nüfustan oluşmaktadır. Bu grup nüfusun okuryazarlık oranı, 1999 da % 55 – 60 kadardı. Bunun en önemli nedeni ise, ailelerin kız çocuklarını eğitmekten kaçınmalarıdır. Ayrıca, araştırma sahasındaki kırsal yerleşim birimlerinde okulların açılış tarihlerinin çok geç olması, halen çeşitli nedenlerle kapalı okulların bulunması ve ekonomik yetersizlik gibi faktörlerde başta kız çocukları olmak üzere genelde okur yazar oranının düşük kalmasında etkili olmuştur.

Araştırma sahasında okulu bulunmayan mezraa ve kom yerleşmelerinde okuma yazma bilen kişi sayısı çok azdır. Bu sorunun çözümü amacıyla 1983 yılından itibaren nüfusu olan 9 mezraada ilkokul açılmıştır. Ancak bölgedeki güvensizlik ortamı nedeni ile 1999 – 2000 öğretim yılında mezraa okullarının 7'si kapalıydı. Mezraa'ların yanı sıra dağlık kesimlerde yer alan veya merkezden uzakta bulunan az nüfuslu 32 köy yerleşmesinde de 1999 – 2000 öğretim yılında okullar kapalıydı. Dolayısıyla öğrenci azlığı, eğitici bulma güçlüğü, eğitim araçları eksikliği, okul yapım maliyetlerinin yüksek oluşu ve bölgenin coğrafi yapısı nedeni ile mezraa ve bazı az nüfuslu köy yerleşmelerinde ilkokul açmak radikal bir çözüm yolu değildir. Yöre insanının okur yazarlık sorununun çözümüne yönelik en rasyonel tedbir *Temel Eğitim Yatılı Bölge Okullarının* sayılarının ve kapasitelerinin arttırılmasıdır. Nitekim 2000 – 2001 yılında faaliyette olan Eleşkirt ve Ozanlar Yatılı İlköğretim Bölge Okulları bu sorunun çözümünde yetersiz kalmaktadır. Bölgenin sosyo- kültürel yapısı kız- erkek öğrencilerin bir

arada olduğu yatılı öğretim kurumlarına ilgiyi azaltmaktadır. Bu durum da özellikle kırsal kesimde bulunan kız çocukların okula gönderilmemelerine neden olmaktadır.

İnceleme alanında orta dereceli okullar, Ağrı ve Eleşkirt başta olmak üzere, Yücekapı, Toprakkale, Eliaçık, Tezeren, Yazılı, Aşkale ve Murat gibi birkaç yerleşmede toplanmıştır. İlköğretim sonrası okullaşma oranını yükseltmek için birkaç köyün yararlanabileceği merkezi konumdaki köylerde, donanım ve kapasitesi yüksek, orta öğretim kurumu açmak ve ulaşım şartlarını iyileştirmek gerekmektedir. Nitekim, orta öğretim eğitim kurumlarından birini bitiren nüfus sayısı bakımından, bölgenin dağ köyleriyle ova köyleri arasında çok belirgin bir dengesizliğin mevcut olduğu gözlenmektedir. Genel olarak ova köylerinde orta öğretim eğitim düzeyinin yüksek olmasına karşılık, dağ köylerinde orta öğretim mezun sayısı, çok düşük bir düzeydedir.

Ancak özellikle Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasındaki orta öğretim kurumlarında her bir eğiticiye optimum sayıda öğrenci düşmesine rağmen, eğitim kapasitesinin yüksek olduğu söylenemez. Nitekim, mevcut liselerden mezun olan öğrencilerin üniversite kazanma oranı oldukça düşüktür. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri, yörede görev yapan eğiticilerin öğretmenlik mesleğine yeni başlamış tecrübesiz kişilerden oluşmasıdır. Araştırma sahasında görev yapacak öğretmenlerin, pedagojik yönü yüksek tecrübeli öğretmenlerden seçilmesi, eğitimin kalitesini yükseltebilecektir.

Eğitim ve öğretim alanında görülen sorunlara benzer sorunların, sağlık konusunda da benzer özellikler gösterdiğini söylemek mümkündür. Nitekim sağlık kuruluşlarının tümü ova köyleriyle Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında yer almıştır. Dolayısıyla yöre halkı, sağlıkla ilgili sorunları olduğunda bu kuruluşlardan kolaylıkla yararlanma imkanına sahiptir. Oysa dağ köylerinde sağlık kuruluşu mevcut olmadığı gibi, bu yöre halkının, ulaşım güçlüğü nedeni ile ova köyleri veya Ağrı ve Eleşkirt'teki sağlık kuruluşlarından yararlanmaları âdeta imkansızdır. Bu nedenle ulaşımın kış aylarında da sağlanabileceği merkezler oluşturularak, teknik ve personel kapasitesi yüksek sağlık ocakları oluşturulmalıdır. Aynı şekilde mevcut sağlık ocağı, sağlık evlerindeki personel ve teknik donanım yetersizliğinin çözümlenmesi ve köylerde görev yapan ebelerin sayısının arttırılması gerekir. Kırsal kesimde, çevre sorunlarına ve temizliğine hemen hiç önem verilmemektedir. Bu nedenle bulaşıcı ve hijyene bağlı hastalılar oldukça yaygındır. Sorunun çözümü her şeyden önce eğitim ve kültürel gelişmeye bağlıdır.

Ağrı Ovası ve çevresinde yakıt olarak genellikle tezek tüketilir. Bunun esas nedeni bölgede iktisadi anlamda orman bulunmayışıdır. Bir diğer neden, hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu bölgede tezeğin bedelsiz bir enerji kaynağı olması ve kırsal kesim ailelerinin ekonomik düzeyinin başka enerji kaynaklarından yararlanmaya elverişli olmamasıdır. Dolayısıyla bölgede her yıl üretilen binlerce ton hayvan gübresinin tamamına yakını yakıt olarak kullanılmaktadır. Halbuki bölge kırsal yerleşmelerinde devlet tarafından *Biyogaz Tesisleri'* nin kurulması ve yaygınlaştırılması halinde, yörede her yıl yakıt olarak tüketilen binlerce ton çiftlik gübresi, tarım arazilerinde gübre olarak kullanılacak ve böylece bu kesimdeki çiftçilerin gübre sorunu, kısmen de olsa çözümlenmiş olacaktır.

Araştırma sahasındaki, 1999 yılı itibariyle 166 köy yerleşme ünitesinden, 132'sinin içme ve kullanma suyu yetersiz, % 15'inde ise su şebekesi yoktu. Sayıları 40'a yaklaşan kom ve mezra yerleşmelerinde ise su temini konusunda büyük zorluklarla karşılaşılmaktadır. Ayrıca, mevcut suların kaynak noktasından itibaren sıhhi olmayan borularla nakli, herhangi bir ilaçlama yapılmadan kullanılması, zaman zaman içme sularından kaynaklanan parazitler hastalıkların yayılmasına neden olabilmektedir.

Genellikle evlere su dağıtımının yapılmadığı kırsal yerleşmelerde ortak kullanılan çeşme ve kuyuların suları mutlaka ilaçlanmalıdır. Çünkü kırsal yerleşmelerde kanalizasyon sorunu, köklü bir çevre sorunudur ve su kaynakları evsel atıklar ile sürekli kirlenmektedir. Nitekim Ağrı ovası ve çevresinde tüm yerleşim ünitelerinde atıkların toplanıp taşınması için yer yer foseptik çukurlar, daha yaygın olarak da daha derin çukurlar kullanılmaktadır. Bu çukurların sağlık koşullarına uygun olarak açılmaması ve bir çoğunun düzenli yapılmaması, hatta özellikle kırsal kesimin büyük bir bölümünde olduğu gibi, atıkların açıkta bırakılması, çevre sağlığını büyük ölçüde tehdit etmektedir. Ağrı kenti ile Eleşkirt ilçe merkezinin önemli bir kesiminde bile kanalizasyon şebekesinin olmayışı, başlıca sorunlardan biridir. Aslında, bu bir kültür sorunudur ve çözümü de bu yolla olmalıdır. Ancak kanaatimizce bazı zorlayıcı tedbirler de gereklidir.

Araştırma sahası yerleşme şekilleri oldukça çeşitli ve sayıca fazladır. Kır yerleşmelerinin genel karakteristik niteliği yerleşme ünitelerinin toplu, küme köyler şeklinde oluşudur. Ova ve eteklerde kurulmuş toplu dokulu yerleşmelerde, yerleşmelerin fazlaca sık dokulu olması köylerde dar ve karışık sokak sisteminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu da köy tüzel kişiliğine ait ortak malların kullanılmasını zorunlu kılmakta, birtakım geçimsizliklere yol açmaktadır. Birbirinden ayrı ve uzakta yer alan dağınık dokulu

yerleşmelere ise yol, elektrik, telefon, içme suyu, eğitim ve güvenlik gibi hizmetlerin yeterince sağlanamadığı göze çarpar. Oldukça uzun bir tarihi gelişim sürecinin eseri olan kırsal yerleşme ünitelerinin plânlarını kısa vadede düzeltmek mümkün olmadığına göre, kır yerleşmelerinin, topoğrafik özellikler de dikkate alınarak yapılacak bir imar planına göre düzenlenmesi ve en azından da yeni yapıların belirtilen plâna uygun yapılması sağlanmalıdır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki kırsal yerleşmelerde bulanan konutların büyük çoğunluğunu, geleneksel yapı gerekçeleriyle inşa edilmiş taş konutlar oluşturmaktadır. Bu konutlarda yapı gereci olarak çevreden sağlanan taş ve toprak kullanılmıştır. Ayrıca bu tip konutlar basit bir yapı tarzında inşa edilmiş olduklarından, depreme karşı oldukça dayanıksızdırlar. Özellikle, çevreden temin edilen malzemelerle inşa edilen, toprak örtülü düz çatı tipinin çok ağır olduğu, sık sık onarım gerektirdiği ve depremler de yıkılma riski taşıdığı bilinmektedir. Sahadaki, konut eklentilerinin ise, oturulan konutlara oranla daha basit bir şekilde inşa edildikleri dikkati çekmektedir. Özellikle ahırlarda havalandırma ve ışıklandırmaya fazla önem verilmesinin yanı sıra gereğinden fazla hayvan beslenmesi ve temizliğe dikkat edilmemesi, hayvanlardan beklenilen verimi azaltmaktadır. Ayrıca, bu konutlarda, sağlık koşullarına uygun olmayan şartlarda, ahırların evle bitişik olması önemli sağlık sorunlarını doğurmaktadır.

Bu sorunların çözümü için, eğitim çalışmalarına önem verilerek, bölgenin kültürel ve ekonomik yapısına uygun konut planları ve şekilleri oluşturulmalı ve yeni binaların, bu plâna uygun olarak yapılması, zorunlu hale getirilmelidir. Maddi gücü yeterli olmayan ailelere, konut kredisi verilmeli konut yapımı denetlenmeli, plânlara ve yapım tekniğine uygun olup olmadığı kontrol edilmelidir. Ailelerin en önemli olan konut sorununun çözümü, göç hareketini yavaşlatabilecektir.

Araştırma sahasının en büyük ve tek kent yerleşmesi olan Ağrı kenti ile Eleşkirt kasabasının da çeşitli sorunları bulunmaktadır. Yerleşme özellikleri açısından dikkati çeken en önemli sorunlardan birisi, hiç şüphesiz kent ve kasaba yerleşmesinde görülen *plânsız kentleşme* ve buna bağlı yapılaşmadır. Özellikle Ağrı kentinin, ciddi ve sistematik etütlerle hazırlanacak yeni bir imar plânına ihtiyacı bulunmaktadır. Kentin yerleşme düzeni üzerinde doğal çevre şartları ve özelliklede kentin kuruluş yerinin topoğrafik özelliklerinin önemli etkileri vardır. Nitekim ova tabanı üzerinde kurulan kent geniş bir yayılış alanı bulmuştur. Özellikle kentin kuzey ve güneyinde inşa edilen konutlar, genellikle tek katlı olup, eklentileri

ile birlikte köy konutlarını çağrıştırmaktadırlar. Ticari ve resmi konutların yoğunlaştığı kentin merkezi kesimlerinde ise plansız ve çok katlı bir yapılaşma gözlenmektedir.

Ağrı kentinde yapılan konutların belirli bir plân dahilinde ve kat sayısı 5'i aşmayacak şekilde cadde, sokak, park ve oyun alanları dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi gerekir. Kente köy görünümü veren yapıların (ahır,kom vb.) yapımına izin verilmemeli ve köyden kente göç eden aileler için, plânlı bir yapılaşma zorunluluğu getirilmelidir. Ağrı ve Eleşkirt' de, ulaşımı güçleştiren cadde ve sokakların genişletilmesi ve asfaltlanması, otopark sorunun çözümlenmesi ve toplu konut uygulamalarının yapılması söz konusu yerleşmelere daha modern bir görünüm sağlayabilecektir.

3 – EKONOMİK FAALİEYETELERLE İLGİLİ SORUNLAR

Ağrı Ovası ve çevresinde temel geçim kaynakları, genel olarak hayvancılık ve tarıma dayanmaktadır. Ancak, bu faaliyetlerle ilgili çözümlenmesi gereken bazı önemli sorunlar bulunmaktadır. Söz konusu sorunlar içerisinde toprak mülkiyeti ile ilgili olanlar, ön plânda yer alır. Gerçekten de tarımsal faaliyetlerden geçimlerini sağlayan çoğu çiftçi ailesinin, geçimlerini sağlayabilecek büyüklükte tarım toprağına sahip olmadığı gözlenmektedir. Nitekim sahadaki çiftçi ailesi sayısının % 55.0'i 50 dekar ve daha az miktarda tarım toprağına sahipti. Bunun yanında 7004 çiftçi ailesinin de hiç tarım toprağı bulunmuyordu. Toprak mülkiyetinde gözlenen söz konusu eşitsizlik nedeni ile, yeterli tarım toprağına sahip olmayan aileler bu açığı daha çok hayvan yetiştiriciliği yaparak karşılamaya çalışmaktadır.

İnceleme alanındaki ortalama parsel büyüklüğü 15.2 dekar kadardır. Ağrı Ovası ve çevresinde tarımsal işletmelerin parsel yüzölçümlerinin hem küçük hem de parçalı ve dağınık oluşu, arazi kaybına, işgücü kaybına ve zaman kaybına neden olmakta, dolayısıyla tarımsal üretimin ve verimin arttırılmasına engel teşkil etmektedir. Parçalanma nedeni ile makine kullanılması büyük ölçüde güçleşmekte, hatta zaman zaman imkânsızlaşmaktadır. Bu olumsuzlukları önlemek amacıyla, yöre arazilerinin toplulaştırılması yoluna gidilmelidir. Ancak öncelikle çiftçi ailelerin geçimlerini sağlayabilecekleri ortalama toprak büyüklüğü tespit edilmeli ve bundan sonra tarım alanlarının parçalanmaması için önleyici tedbirler alınmalıdır.

Daha öncede belirtildiği üzere yöre tarımının önemli sorunlarından birini de sulama suyu eksikliği oluşturur. İnceleme alanı tarım topraklarının % 41.3'nün nadasa bırakıldığı göz önüne alınırsa, sulamalı tarım alanlarının genişletilmesi gerekmektedir. Çünkü, yüzölçümü yaklaşık 530 km²'yi bulan Ağrı Ovası'nın bütünü ile sulamaya açılması mümkündür. Bu

amaçla, öncelikle Yazıcı barajının bir an önce tamamlanması, yeni sulama kanallarının açılması, küçük dere veya kaynak sularının birleştirilerek düzenli kanallara alınması ve yeni kuyular açılmak suretiyle, ova kenarı ve etekte sulamalı tarım alanlarının genişletilmesi sağlanmalıdır. Çünkü yöre tarım potansiyelinin, bütünü ile harekete geçirilmediği bilinen bir gerçektir.

Araştırma sahasında, çiftçinin sulamalı tarım ve tarım tekniği yönünden kültürü çok yetersiz bir düzeydedir. Sulama suyunun tarla başına kadar getirilmesi ve çiftçinin hizmetine arz edilmesi üretimin arttırılması için yeterli değildir. Dolayısıyla yöre çiftçisinin sulamalı tarım ve tarım tekniği yönünden eğitilmesi gerekmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde tarımsal üretimin ve birim alana verimin düşük gerçekleşmesinde etkili olan faktörlerden biri de, sertifikalı tohumluk kullanımının sınırlı olmasıdır. Kaliteli tohumluk kullanımının yaygın olmaması, temelde ekonomik yetersizliklerden kaynaklanmaktadır. Nitekim çiftçi ailelerinin önemli bir bölümü Tarım İl ve İlçe müdürlükleri aracılığıyla sağlanabilen sertifikalı tohumlukları pahalı olduğu gerekçesiyle tercih etmemektedir.

Tarımsal faaliyetlerde bir diğer sorun, gübreleme ve ilaçlama sorunudur. Ağrı ovasının bir bölümünde tarımın entansif karaktere yaklaşması nedeniyle, özellikle şeker pancarı üretiminde yeterli düzeyde gübre kullanım ile, zararlı ve hastalıklarla mücadele önemli ölçüde gelişmiştir. Ancak, dağlık kesim köyleri başta olmak üzere, ova köylerinin büyük bir bölümünde de, gerek gübre kullanımı, gerekse ilaçlama son derece yetersizdir. Bu durum, iklim ve toprak şartları elverişli yörelerde de üretim düşüklüğüne neden olmaktadır. Doğal çevre şartlarının tarım yapılabilecek alanları büyük ölçüde sınırlandırmış olduğu araştırma sahasında, birim alana verimin ve üretimin arttırılabilmesi için, zirai mücadeleye gerekli önemin verilmesi ve gübre kullanımının arttırılması büyük önem taşımaktadır.

Ağı ve çevresi genelinde, çiftlik gübresinin tarım arazilerinde kullanımı pek yaygın değildir. Oldukça uzun süren kış şartları nedeni ile yakacak ihtiyacının arttığı sahada, çiftlik gübresinin neredeyse tamamı tezek yapımında kullanılmaktadır. Bununla birlikte, çiftçinin hangi gübre çeşidini ne miktarda, ne zaman ve nasıl kullanacağını yeterince bilmemesi de önemli olan bir diğer sorundur. Bu nedenle de yöre çiftçisinin çiftlik gübresi kullanımını arttırıcı tedbirlerin alınması ve Ağrı'da bir *Toprak Tahlil Laboratuar'ının* kurulması zorunlu bir tedbir olarak düşünülmelidir.

Araştırma sahasında hayvancılık faaliyeti meralara dayalı olarak yapılmaktadır. Hayvanların merada kalma süresi ortalama 6 – 7 aydır. Hayvanlar meraya daha otlar belirir belirmez çıkarılmakta, erken ve aşırı otlatma meranın verimini düşürmektedir. Ekim hatta Kasım aylarına kadar süren otlatma nedeni ile mera kompozisyonunu oluşturan çok yıllık bitkiler kış için besin depolamasını yapamamakta, yaşamlarını devam ettirememektedirler. Bu sebeple meralar her geçen gün tahrip olmakta ve verimsizleşmektedir. Hayvanların merada otlatma sürelerini kısıtlayıcı tedbirler alınmalıdır. Bunun için de meralarla ilgili mevcut yasal düzenlemelerin bir an önce uygulamaya konulması için gerekli tedbirlerin ivedilikle alınması gerekmektedir.

Araştırma sahası hayvan sayısı açısından ülke genelinde ilk sıralarda yer almasına rağmen, maalesef verimlilik açısından çok gerilerdedir. Hayvancılık daha çok besi hayvancılığına yönelik olarak ve yayla – mera besiciliği şeklinde icra edilmektedir. Hayvancılığa paralel olarak gelişmesi gereken yem bitkileri tarımı gelişmemiştir. Bu da aşırı otlatma sebebi ile mera ve yaylaların tahrip olmasına sebep olmaktadır. Hem et hem de süt hayvancılığında kültür ırklarından oluşan besi hayvancılığına geçilmesi gerekir.

Ağrı ve çevresinde süt sığırcılığının gelişmesi için gerekli önlemler alınmalıdır. Bunun için; süt fabrikasının iyi çalışması sağlanmalı, süt fiyatı, girdi fiyatlarındaki artış dikkate alınarak düzenlenmeli, süt *sudan ucuz* hale getirilmemeli, süt fabrikasının ihtiyacı olan süt çiftçinin kapısından alınıp uygun vasıtalarla fabrikaya ulaştırılmalı, süt sığırcılığını geliştirmek için teşvikler verilmeli ve başarılı üreticiler ödüllendirilmelidir.

En önemli geçim kaynağı hayvancılık olan bölgede bir *Hayvan Hastalıkları Hastanesi ve Laboratuarı* kurulmalıdır. Ağrı'nın bir sınır ili olması nedeni ile kaçak yollardan bölgeye her yıl çok sayıda hayvan girmektedir. Komşu ülkelerde yaygın olan birçok tehlikeli hastalık ülkemize de sirayet etmektedir. (1994'teki sığır vebası ve 1999'daki şap hastalığı gibi) Dolayısıyla bölgede kurulacak bir *Hayvan Hastalıkları Hastanesi ve Laboratuarı* hastalıkların erken teşhisi ve tedavisi sebebiyle Ağrı yöresi ve ülkemiz hayvancılığı açısından çok yararlı olacaktır.

Araştırma sahası zengin bitki florasıyla arıcılığa ve akarsu varlığıyla da tatlı su balıkçılığına son derece müsaittir. Öyle ki yurdun değişik yörelerinden gezginci arıcılar yöreye gelip bu floradan istifade etmektedir. Bölge insanının da bundan yararlanmasını temin etmek için, eğitim çalışmaları ile birlikte, devlet yardımıyla bu işi yapabilecek ailelerin seçilip *Arıcı* olarak yetiştirilmesi sağlanmalı, bu amaçla Bitlis ilindeki *Arıcılık Araştırma Enstitüsü*

ile işbirliği yoluna gidilmeli veya Ağrı'da da *Arıcılık Araştırma Enstitüsü* kurulmalı ve arıcılığı teşvik için *Bal Festivali* düzenlenmelidir. Çünkü hayvancılık ve tarım faaliyetlerinde arzulanan üretim nitelik ve seviyesine ulaşılması öncelikle çiftçi ve hayvan yetiştiricilerinin bilinçlendirilmesine yönelik eğitim çalışmalarına, idarenin örnek üretim faaliyetlerini ve özel üretim teşebbüslerini yerinede izleme ve yönlendirmesine bağlıdır.

Kırsal kesimdeki atıl gücün değerlendirilebilmesi ve aile bütçesine katkıda bulunmak üzere köy çocuklarının el sanatları yönünden eğitilerek beceri kazandırılması yararlı olacaktır. Dış pazarlarda çok rağbet gören halı, çorap eldiven, çanta, battaniye vs. el sanatları için kurslar düzenlenmeli, kooperatifler kurularak üretilen el sanatları için pazarlar oluşturulmalı ve el sanatları desteklenmelidir.

Coğrafi konumu, rakımının yüksekliği, ağır iklim koşulları, sanayi ham maddesi olarak kullanılabilecek tabii kaynaklara sahip olmaması, büyük ve sanayileşmiş merkezlere, dolayısıyla da büyük üretim ve tüketim merkezlerine uzak olması, iç tüketiminde gerek nüfus yoğunluğunun azlığı, gerekse satın alma gücünün düşük olması sebepleri ile yaşanacak pazarlama zorlukları gibi faktörler değerlendirildiğinde, sanayinin gelişmesine müsait olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu da yörenin ekonomik alanda en büyük ve en önemli alternatifinin hayvancılık ve tarımsal faaliyetler olduğu sonucunu vermektedir. Bu durumda; ekonomik ve sosyal gerçekler gözetilerek, yörede hayvancılık ve tarımsal faaliyetlerinin özel projelerle desteklenmesi mutlak bir zaruret arz etmektedir. Projelerle desteklenerek modern yöntemlerle rantabilitesi ve verimliliği arttırılacak bu faaliyetler, hem Ağrı ilinin ülke ekonomisine sağladığı katma değeri arttıracak, hem de gerek doğrudan bu faaliyetlerde çalışacak insanlar, gerekse gelişecek küçük tarımsal ve hayvansal ürünler işleme sanayi ünitelerinde çalışacak insanlar vasıtası ile iş gücü istihdamını geliştirerek, yüksek olan işsizlik oranını düşürecek ve göç oranını azaltacaktır.

ÖZET VE SONUÇ

Araştırma konusunu oluşturan Ağrı Ovası ve çevresi, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat – Van Bölümü sınırları içerisinde yer almakta ve morfolojik açıdan bir akarsu havzası özelliği göstermektedir. Yüzölçümü yaklaşık 2417 km².yi bulan araştırma sahasının ana topoğrafik şekillerini dağlar,bunlar arasında yer alan vadiler, tepelik alanlar, aşınım yüzeyleri ve geniş bir ova düzlüğü oluşturmaktadır.Ağrı ovası ve çevresinde geniş yayılış gösteren volkanitler Eosen'den başlayarak Kuvaterner başlarına kadar aralıklarla devam eden volkanizmanın eseridir.

Murat çayının doğrultusuna uygun olarak güneybatı – kuzeydoğu yönünde uzanan Ağrı Ovası ile Murat Nehrinin bir kolu olan Şeryan Çayı (Güzeldere) tarafından drene edilen Eleşkirt Ovası, depresyon tabanlarında oluşmuş geniş ve verimli düzlüklerdir. Deniz seviyesinden yüksekliği 1650 m. kadar olan bu depresyon tabanlarından çevreye doğru gidildikçe kademeli olarak yükselti artmakta ve vadiler derinleşmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde, planeter ve coğrafî faktörlere bağlı olarak Doğu Anadolu'nun karasal iklimi etkili olmaktadır. Ülkemizde sıcaklık değerlerinin dağılışı konusunda yapılan çalışmalarda ve hazırlanan gerçek izoterm haritalarında, en düşük ortalama sıcaklık değerlerinin görüldüğü yörelerden biri de araştırma sahasıdır. Gerçekten de Ağrı meteoroloji istasyonunun 58 yıllık (1939- 1997) gözlem verilerine göre yıllık ortalama sıcaklık 6.0°C' dır. Ağrı'da sıcaklık değeri Ağustos ayında 39.9 °C' ye yükselebilmekte ve Ocak ayında ise – 45.6 °C' ye kadar inebilmektedir. Donlu günler sayısı ise 160.7 günü bulmaktadır. Yıllık amplitüdün yüksek olması, birbirinden bariz şekilde ayırt edilmeyen sıcak ve soğuk mevsimlerin bulunması ve belirgin olarak yaşanamayan geçiş mevsimlerinde hızlı sıcaklık değişmelerinin olması, sahada *Karasal Termik Rejim*'in etkili olduğunu göstermektedir.

Yıllık ortalama yağış tutarı Ağrı'da 533.3 mm, Eleşkirt'te ise 479.4 mm. kadar olup, yağış tutarının Ağrı'da % 35.6'sı, Eleşkirt'te ise % 36.0'sı ilkbahar mevsiminde kaydedilmektedir. Yaz mevsimi ise, en az yağış kaydedilen dönemdir. Yıllık yağışın Ağrı'da % 15.2'si, Eleşkirt'te ise % 11.3'ü yaz mevsiminde düşmektedir. Ağrı Ovası ve çevresinde yağışın aylık, mevsimlik ve yıllık karakteri incelendiğinde, büyük ölçüde *Kontinental Yağış Rejimi* özellikleri görülmektedir. Ancak yörede kış yağışlarının belli bir orana ulaşması ve yağışın geçiş mevsimlerinde, özelliklede ilkbaharda yoğunlaşması *Gecikmiş Akdeniz Yağış Rejimini* veya *Akdeniz İkliminin Kontinental Tipi*' ni hatırlatırsa da, araştırma sahasının yağış

rejimi, Doğu Anadolu Kontinental Yağış Rejiminin ana karakterini taşıyan *Geçiş Tipi Yağış Rejimi* olarak kabul edilebilir.

Araştırma sahası, uygulanan çeşitli indislere göre, nispeten kısa süren bir kurak devreye sahip bulunmaktadır. Buna rağmen, uygulanan bütün iklim tasnifleri, yörenin yarı nemli bir iklim tipine sahip olduğunu göstermektedir. İnceleme sahası, Thornthwaite iklim tasnifine göre *yarı nemli, birinci derecede mezotermal, yaz mevsiminde çok kuvvetli su noksanı olan, denizel şartlara yakın bir iklim tipi*' ne sahiptir.

Araştırma sahasındaki en önemli akarsuları Murat Nehri ve kolları oluşturmaktadır. Murat ve kolları bir bütün olarak sentripetal drenaj ağı karakterindedir. Ayrıca kollar tek tek ele alındığında, dantritik, örgülü, kancalı ve ötelenmiş drenaj şebekesi belirlenebilmektedir.

Sahanın toprak tipleri incelendiğinde, geniş yayılış gösteren iki ana toprak grubundan oluştuğu göze çarpar. Ova tabanı ve akarsu boylarında azonal topraklardan olan alüvyal ve kollüvyal toprakların yer aldığı gözlenirken, bu toprakların hemen çevresinde ise zonal toprakların geniş bir yayılış gösterdiği dikkati çeker. Araştırma sahasının kuzey yarısında ise intrazonal topraklar yayılış göstermektedir.

Araştırma sahasındaki bitki örtüsünün bugünkü görünümünü ortaya koyan en önemli faktör iklimdir. Doğal bitki örtüsünün gelişme derecesi ve yayılışı üzerinde iklim şartlarının yanı sıra, relief ve toprak özellikleri de önemli rol oynamıştır. Asli formasyonların bozulma dereceleri üzerinde ise beşerî müdahalelerin etkisi belirgin olarak izlenmektedir. Sahadaki bitki örtüsü daha çok step karakteri taşır. Ağrı Ovası ve çevresinde doğal step vejetasyonu, yükseklere çıkıldıkça antropojen steplere dönüşür. Yükseltinin daha da arttığı su bölümü çizgileri üzerinde, yüksek dağ- çayır otsu formasyonları yaygındır. Yer yer bozuk baltalık alanlar bulunmakla birlikte, bunların yayılış alanı fazla değildir.

Yerleşme tarihi M.Ö. 4000 yıllarına kadar inen araştırma sahasında, 2000 yılı itibarıyla 1 kent,1 kasaba, 166 köy,15 mahalle,22 mezraa, 14 kom ve 29 yayla yerleşmesi ile çok sayıda yerleşme çekirdeği bulunmaktaydı. Söz konusu yerleşmelerden,kent, kasaba ,köy ve mahalle yerleşmeleriyle birlikte mezraaların tamamı ve kom yerleşmelerinin bir bölümü de devamlı yerleşme şeklindedir. Yaylaların tamamı ve kom yerleşmelerinin bir kısmı ise dönemlik yerleşme formundadırlar.

Ağrı ovasının tabanındaki geniş bir kesimde ortaya çıkan verimli alüvyal-kollüvyal toprakların geniş bir alanda yayılış göstermesi nedeniyle, bu ovanın hemen çevresinde az eğimli alanlarda ekip biçmeye uygun geniş tarım alanları ile birlikte çayır ve mera alanı

varlığı, genel olarak araştırma sahasındaki yerleşmelerin ova tabanı ile ova ve dağların kesiştiği eteklerde toplanmasına neden olmuştur. Ortalama eğim değerlerinin artmasıyla birlikte, litoloji, toprak ve bitki örtüsü gibi doğal faktörlerin tarım alanlarının genişliği ve verimliliğini sınırlandırdığı, geniş meraların yer aldığı araştırma sahasının genel olarak kuzey ve güneyindeki dağlık-tepelik kesimlerinde gelişen kırsal yerleşmeler küçülmüşler, tarım alanlarının sınırlı ve engellerle birbirinden ayrılmış olmalarına bağlı olarak birbirlerinden uzaklaşmışlardır.

Ağrı Ovası ve çevresinde yer alan köylerin yerleşme plânları incelendiğinde, sahadaki toplam 166 köy yerleşmesinin 149'u toplu, 9'u gevşek, 8'i ise dağınık dokuludur. Bununla birlikte, toplu dokulu yerleşmelerin, yeni gelişen bölümlerinin de dağılma eğiliminde olduğu dikkati çeker. Bu durum, genellikle köy yerleşim sahalarının yeni konut alanlarına sahip olmamasından ileri gelir. Köy yerleşmelerinin %84.3'ü (139'u) düzlüklerde, % 14.7' (27) si de dağlık alanlarda toplanmış olup, 2200 m.den yüksek sahalar devamlı yerleşmeden yoksun sahalar durumundadır.

Araştırma sahasındaki 166 köy yerleşmesinin ekonomik faaliyet alanlarının toplam yüzölçümünün yaklaşık olarak 239 970 ha.olduğu hesaplanmıştır. Ortalama olarak 1454 ha.'a bir köyün düştüğü sahada, gerçekte bu değerin bazı yerlerde 9700 ha.(Toprakkale) yükselmesi veya 280 ha.'a (Alkuşak) kadar düşmesi, ortalama köy yüzölçümünün, yerleşme düzeninin yoğunluk derecesini göstermede bir anlam taşımayacağını ortaya koyar. Ancak sorun ova, etek ve dağ köylerinin sahip oldukları arazi genişlikleri bakımından incelenecek olursa, genel olarak ova köylerinin küçük yüzölçümlü oldukları, buna karşılık etek ve dağ köylerinin daha geniş yüzölçümüne sahip oldukları gözlenir.

Köy yerleşmeleri ekonomik faaliyetleri açısından incelendiğinde, köylerin % 40.0'nın birinci derecede temel geçim kaynağı hayvancılığa, % 27.8'nin tarla tarımına ve % 32.2'nin ise tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Coğrafi dağılışı yönünden ele alındığında, arazinin derin vadilerle parçalandığı ve yüksek eğim değerlerinin ekip biçmeye uygun tarım alanlarını sınırladığı, yükselti artışı ile birlikte düşen sıcaklıkların tarımsal ürün çeşitliliğini azalttığı, buna karşılık geniş meraların ortaya çıktığı araştırma sahasının kuzey, kuzeybatı, kuzeydoğu ve güneybatısındaki tepelik ve dağlık alanlarda yer alan köylerin temel geçim kaynağı birinci derecede hayvancılığa dayanır. Tarla tarımının birinci derecede geçim kaynağını oluşturduğu köylerin, inceleme sahasının merkezi kesiminde (ova tabanında) toplandığı dikkati çeker. Farklı ekonomik faaliyet sahalarının kesişme konumu olan etek köylerinde ise, tarım ve

hayvancılığın birlikte yapıldığı gözlenmektedir. Ağrı Ovası ve çevresindeki kırsal yerleşmelerin ekonomik faaliyetler açısından başlıca özelliği, kendi kendine ancak yeten, geçim tipi tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü, kapalı ya da yarı kapalı yerleşmeler olmalarıdır.

Çalışma sahasında görülen bir diğer devamlı yerleşme şekli de mahallelerdir. Yönetim bakımından olduğu kadar, sosyo-ekonomik açıdan da köylere bağlıdırlar. Fonksiyonel açıdan köylerin adeta küçük bir benzeri olan mahallelerin ekonomik özellikleri de köylerle hemen hemen aynıdır. Araştırma sahasındaki mahallelerin bir kısmının orijinlerini, daha önce mevsimlik olarak kalınan geçici yerleşmeler oluşturmaktadır.

Anadolu'nun doğu yarısında olduğu gibi, Ağrı Ovası ve çevresinde de mezraa yerleşmeleri oldukça yaygındır. Ancak yöre mezraalarının tamamı devamlı yerleşmeler olup, bağlı bulundukları köyün bir mahallesi durumuna gelmişlerdir. Araştırma sahasında 22 adet mezraa yerleşmesi bulunmaktadır. Söz konusu mezraların toplam nüfus sayısı, 1997 nüfus tespit sonuçlarına göre 1141 kadar olup, nüfusları 6 ila 150 arasında değişmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde 1999 yılında 14 adet kom yerleşmesi bulunmaktaydı. Hemen hepsi sahiplerinin adıyla anılan, birer hayvan besleme ve süt türevi gıda maddeleri üretme çiftlikleri görünümünde olan komlar, köy yerleşme sahalarının dışında ve uzağında oluşmuş köyden küçük yerleşmelerdir. İnceleme alanındaki kom yerleşmelerinin 5'i devamlı yerleşme durumunda iken, 9'u dönemlik yerleşme formundadır.

Araştırma sahasında yerleşme birimi olarak 29 yayla bulunmaktadır. Bir hayvancılık olması nedeniyle, Ağrı ovası ve çevresinde yaylalar ve yaylacılık faaliyetlerinin, kırsal yerleşmelerin temel ekonomik geçim kaynakları arasında önemli bir yeri bulunmaktadır. Araştırma sahasındaki yayla yerleşmeleri, yükselti farkının arttığı kuzey ve güneydeki dağlık kesimlerde ortaya çıkmışlardır. Ancak araştırma sahasının özellikle kuzey doğusunda yer alan yaylalardan daha çok Doğubayazıt ve Iğdırlı yaylacıların yararlandıkları dikkati çeker.

Doğal çevre şartlarını en iyi karakterize eden kırsal yerleşmelerdeki konutların yapı malzemesi, inşa tarzı ve fonksiyonları üzerinde; uğraşılan ekonomik faaliyetlerin, ailelerin ekonomik ve kültürel düzeyleri ile tarihî nedenler ve gelenek -göreneklerin etkili olduğu dikkati çekmektedir. Çevrenin konutlar üzerindeki etkisi, en belirgin olarak kullanılan yapı malzemesinde ortaya çıkmaktadır. Volkanik formasyonların geniş yer kapladığı araştırma sahasında, konutların büyük çoğunluğunda hakim yapı malzemesini taş oluşturmaktadır. Nitekim sahadaki kırsal konutların % 76.9'u taş malzemeden inşa edilmiştir. Konutlarda

kullanılan yapı malzemelerinin, konutların kat durumunu da büyük ölçüde etkilediği dikkati çekmektedir. Nitekim sahadaki kırsal konutların yaklaşık % 95'i tek katlıdır. Yöredeki kır konutlarının en önemli ortak özelliklerinden bir diğeri de çatıların genellikle düz ve toprak örtülü olmasıdır.

Nüfusu 1985 Genel Nüfus Sayım sonuçlarına göre 2229 kişiye ulaşan Yücekapı köyünde Belediye teşkilatı kurulmasına rağmen, tarımsal fonksiyon yanında kent yapıcı fonksiyonların dengeli bir şekilde gelişmediği dikkati çeker. Bu durumun doğal sonucu olarak da köyden dışarıya yönelik göçler devam etmiş ve 1997 nüfus tespit sonuçlarına göre Yücekapı köyünün nüfusu tekrar gerilemiş ve 1923 kişiye düşmüştür. Belediye teşkilatı bulunan tek köy yerleşmesi durumundaki Yücekapı, nüfusunun fazlalığı ve gelişmeye başlayan bazı kentsel fonksiyonları nedeniyle diğer köy yerleşmelerinden ayrılsa da, henüz kasabalaşmaya başlayan yerleşme görünümünde değildir.

İlçe merkezi durumunda olan ve nüfusu 1997' de 10164 olan Eleşkirt, çevresindeki 65 köy yerleşmesinde yaşayan 29852 nüfusun hizmet merkezidir. Tarımsal karakteri apaçık belli olan Eleşkirt'te, kentsel hayatın gerektirdiği yapısal değişmeler de henüz gerçekleşmemiş durumdadır. Eleşkirt'in nüfusu 1997 yılında 10164 kişiyi bulmasına rağmen, insanların her türlü ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmadığı görülmektedir. Ekonomik fonksiyonlarından da anlaşılacağı üzere, Eleşkirt' de nispeten yüksek hızda seyreden bir yapısal değişme meydana gelmektedir. Dolayısıyla Eleşkirt'i hızla kentleşme yolunda ilerleyen bir tarım kasabası olarak nitelendirmek mümkündür.

Araştırma sahasında kentsel fonksiyonları belirmiş bulunan tek yerleşme Ağrı kentidir. Doğu Anadolu Bölgesinin doğu sınırında yer alan ve Trabzon-İran transit yolu üzerinde bulunan kentin eski adı Karaköse'dir. Orta Asya'dan ve İran'dan gelen kalabalık kitlelerin batıya geçmesini sağlayan bu yol nedeniyle, Ağrı kenti her devirde stratejik bir konuma sahip olmuştur. Doğu Anadolu'ya doğudan gelen göç ve akınların ilk durağı olan kent, devamlı bir kültür ve medeniyet merkezi olamamıştır. Çünkü Asya'dan Anadolu'ya olan göç akınlarının geçit kapısı olması nedeniyle, yörede yaşayan halk sık sık değişmiş, maddi kültür belgeleri tahrip edilmiştir.

Yönetim bakımından önemli bir merkez fonksiyonu üstlenen Ağrı kenti, 7 ilçenin ve toplam 571 köy yerleşmesinin yönetim merkezi durumundadır. Ağrı kentinin, merkez olduğu ilin yüzölçümü 11376 km² dir. Ağrı'nın kentsel topraklar yüzölçümü ise, yaklaşık 47.4 km²'yi bulmaktadır. Kent nüfusu, 1997 sayımına göre 67922 kadar olduğuna göre, belediye sınırları

içinde kalan alanda km²'ye yaklaşık 1433 kişinin düştüğü anlaşılır. Araştırma sahasının 1997 yılındaki nüfusunun yaklaşık % 47.9'nun toplandığı Ağrı kenti 17 mahalleden oluşmaktadır. Ağrı kentini çevre yerleşmelere bağlayan çevre yol ağının kurulması ve buna bağlı olarak da *ışınsal dokulu* bir yerleşmenin ortaya çıkması, kuşkusuz yerleşmenin düz bir alanda yani ova üzerinde kurulmasından kaynaklanmıştır.

Ağrı Ovası ve çevresinin nüfusu, 1997 genel nüfus tespiti sonuçlarına göre 142234 kadar olup, toplam nüfus 1935 – 1997 yılları arasındaki 62 yıllık dönemde % 286 oranında artmıştır. Bu oran kırsal nüfusta % 212.5, Eleşkirt kasabası nüfusunda % 678.8, Ağrı kenti nüfusunda ise % 983.1 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum, geçim kaynakları sınırlı olan ve güvenlik kaygısı taşıyan kırsal yerleşmelerin sürekli olarak göç vermesinden kaynaklanmaktadır. Araştırma sahasında, meydana gelen ve boyutları birtakım sosyo – ekonomik sorunlara yol açacak şekilde büyüyen, bir göç hareketine rağmen, nüfusun yıllık artışı % 4.7 oranında gerçekleşmişti. Diğer bir ifadeyle, 1935 yılı nüfusu 100 kabul edildiğinde, kırsal nüfusun 62 yıllık artış oranı % 211, Eleşkirt kasabasının nüfusu % 1416 ve kentsel nüfus' ta ise % 1081 oranında meydana gelmiştir.

Ağrı Ovası ve çevresi nüfusunun okullaşma oranı, ilk öğrenimden yüksek öğrenime doğru hızla azalmakta, bu durum kadın nüfusta daha da belirginleşmektedir. İlk öğrenim seviyesindeki okullarda 1999-2000 öğretim yılı itibarıyla toplam 24518 öğrenci eğitim faaliyetine katılmıştır. Toplam 250 öğretmenin görev aldığı 35 orta öğrenim kurumunda, 1999- 2000 öğretim yılı itibarıyla 8327 öğrenci eğitim görmüştür. Ayrıca, Atatürk Üniversitesine bağlı Ağrı Eğitim Fakültesi'nde de, 1999-2000 öğretim yılında yaklaşık 3000 öğrenci öğrenim görmekteydi.

İnceleme alanı nüfusunun okuryazarlık oranı, 1999 yılında yaklaşık % 67.5 civarındaydı. Genellikle ilkokulların eğitim faaliyetlerine geç başlaması, dil sorunu ve ulaşım güçlükleri nedeniyle, bu oranın istenilen düzeye gelemediği tespit edilmiştir. Ancak bu bakımdan yerleşmeler arasında bariz farklılıklar bulunmaktadır. Kırsal nüfusun okuryazarlık oranı, yaklaşık % 55'tir. Bununla birlikte, genellikle ovada kurulan ve kentte yakın olan köy yerleşmelerinde, bu oran % 75' e kadar yükselebilmektedir Araştırma sahasında yer alan Ağrı il merkezi ve Eleşkirt İlçe merkezinde de, kır yerleşmelerinden devamlı bir şekilde göç alınması nedeniyle, okuryazarlık oranının fazla yüksek olmadığı gözlenir. Nitekim 1999 yılındaki okuryazarlık oranı, Ağrı'da yaklaşık % 80 ve Eleşkirt'te ise % 76 kadardı. Yöre

nüfusunda lise ve üniversite eğitiminin de yeterince yaygın olmadığı görülmektedir. Eğitim faaliyetlerinden en az yararlanan kitleyi ise kadın nüfus oluşturmaktadır.

Ülkemizde 1950'li yıllardan itibaren başlayan ve özellikle 1960-1974 yılları arasında hızlanan yabancı ülkelere yönelik iş gücü göçü hareketlerinden, araştırma sahası da etkilenmiştir. İnceleme alanından 1950-1999 yılları arasındaki devrede, yaklaşık olarak 3520 kişi dış ülkelere göç etmiştir. Yurt dışına göç eden iş gücü başta Almanya, Hollanda Fransa ve Belçika olmak üzere 11 değişik ülkede yaşamaktadır. Araştırma sahasından ülke içine doğru nispeten yavaşlayarak devam eden göç hareketi ise, genelde büyük kentlere yönelik gerçekleşmektedir. Nitekim 1935-1999 yılları arasındaki 64 yıllık devrede, yöreden 4920 aile (yaklaşık 35 000.kişi) başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, ülkemizin özellikle iş imkanlarına sahip büyük kentlerine göç etmiştir. Ağrı Ovası ve çevresinden dışarıya yönelik gerçekleşen göçlerde, büyük kentlerin çekiciliğinden ziyade, ekonomik nedenlerden dolayı kırsal yerleşmelerinin iticiliği etkili olmuştur. Gerçekten de dışarıya yönelik gerçekleşen göçlerin temel nedeni, geçim sıkıntısı ve işsizliktir. Özellikle yörenin olumsuz topoğrafik koşulları ve iklim şartları, tarımsal faaliyetlerde verim ve üretimi azaltırken, diğer geçim kaynaklarını önemli ölçüde sınırlandırmış ve artan nüfusa iş imkanları sağlamadığından göçler her yıl biraz daha artmıştır. Göç hareketleri üzerinde özellikle son 15-20 yıl da bölgede yaşanan terör olaylarının da büyük ölçüde etkili olduğu söylenebilir.

Araştırma sahası genelinde 1999 yılı itibarıyla, toplam nüfus (143574*) içerisinde 15-64 yaş grupları arasında yer alan aktif nüfus miktarı 80056 kadardı. Buna karşılık 0-14 ve 65 + yaş dilimlerini içine alan bağımlı nüfus ise, 63518'i bulmaktaydı. Böylece araştırma sahası toplam nüfusunun bağımlılık oranı % 79.6 düzeyindedir.

Ağrı Ovası ve çevresinde ortalama aile büyüklüğü, 1999 yılı itibarıyla yaklaşık 7.3 kişidir. Ortalama aile büyüklüğü Ağrı kent' inde 6.4 kişi civarındayken, Eleşkirt ilçesinde 6.6 ve kırsal nüfusta 8.3'e yükselmektedir. Bu değerler, bileşik aile yapısının, bölgede hala önemini koruduğunu göstermektedir. Ayrıca ortalama aile büyüklüğünü, poligam aile yapısı (çok evlilik) ve doğum sayısının yüksek oluşu da, önemli ölçüde etkilemektedir.

Araştırma sahasının matematiksel nüfus yoğunluğu, 1997 yılında km² ye 58.8 kişi kadardı. Aynı dönemdeki yoğunluk değeri, ülke genelinde 77.2, Ağrı ilinde ise 41.0 kişi olduğuna göre, yoğunluk değerinin, Ülke ortalamasından düşük, Ağrı ili ortalamasından da yüksek olduğu söylenebilir. Oysa belirtilen yoğunluk değeri, Ağrı kenti ile Eleşkirt

* Belirtilen Nüfus Miktarları Sağlık Ocakları Tarafından 1999 Yılı Haziran Ayında Belirlenmiştir.

kasabasında yükselmekte olup, kırsal yerleşmelerde bu değer km².ye 27.4 kişi kadardır. Yöre kırsal yerleşmelerinde matematiksel nüfus yoğunluğunun hem düşük değerler göstermesi, hem de sürekli olarak azalma eğiliminde olması, sahanın mevcut ekonomik kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle nüfuslanmaya pek elverişli olmadığını göstermektedir.

Araştırma sahasında yaşayan nüfusun temel ekonomik faaliyetlerini ekip-biçme ve hayvancılık oluşturmaktadır. Kırsal yerleşmelerde yoğunlaşan tarımsal faaliyetlerin şekli ve çeşitliliği üzerinde, doğal çevre şartlarının önemli etkileri gözlenmektedir. Özellikle yörede etkili olan iklim şartları ekip-biçme ve ekip-dikme faaliyetlerini sınırlandırırken, tarımsal ürün çeşitliliğini azaltmıştır.

Ağrı Ovası ve çevresindeki toprakların yararlanma bakımından bölünüşünde en büyük payı çayır ve mera arazileri oluşturmaktadır. Nitekim toplam arazi varlığı içerisinde % 62.2 gibi oldukça yüksek bir paya sahip çayır ve meralar, hayvancılığın saha genelinde yaygın olarak yapılmasını sağlamıştır. Ekili-dikili arazilerin % 29.3 oranında olduğu araştırma sahasında gelir getirmeyen araziler ise % 8.8'lık bir paya sahiptir. Bu nedenle, tarım arazilerinin genel arazi varlığı içinde, büyük yer tutmadığı dikkati çekmektedir.

Çiftçiye en büyük gelir sağlayan tarımsal ürünleri buğday, arpa ve şeker pancarı oluşturur. Tarım arazilerindeki ortalama parsel yüzölçümünün 15.2 da. oluşu küçük işletme tipinin hakim olması, makineleşme entansitesinin istenilen düzeye gelmesini önlemiştir. Tarımda makineleşme, toprak bakımı ve ıslahı, zararlarla mücadele ve sulama gibi gelişmeye başlayan entansif yöntemlere rağmen , Ağrı ovası ve çevresinde sürdürülen tarımsal faaliyetlerde ekstansif yöntemler hakimdir. Bu durum, tarımda verimliliği düşüren ve dolayısıyla yörenin kalkınmasını engelleyen en önemli faktörlerden biridir.

Araştırma sahasında genel arazi varlığının % 29.3'ünde (710340 da.) tarım yapılırken, bu arazinin 709023 dekarı (%99.8) ekili alanlardan ve 1317 dekarı ise dikili arazilerden meydana geliyordu. Ekili ve dikili arazilerin, tarımı yapılan ürün gruplarına göre dağılımı incelendiğinde dikkat çekici farklılıklar gözlenmektedir. Nitekim Ağrı Ovası ve çevresindeki tarım arazilerinin % 85.6'sı (608309 da.) tahıl tarımına, % 8.4'ü (59413 da.) endüstri bitkileri tarımına, % 4.4'ü (31494 da.)'de yem bitkileri tarımına ayrılmışken, % 0.7'si (5197 da.) sebze tarımına ve % 0.7'si de (4650 da.) baklagillere ayrılmıştı.

İklim elemanları ve topografyanın ekip-biçme faaliyetlerini büyük ölçüde sınırlandırdığı yörede, hayvancılık faaliyetleri doğal çevre şartlarının bir sonucu olarak, ekonomik faaliyetler arasında çok önemli bir yere sahiptir. Ekip-biçme faaliyetleri ise daha

çok hayvancılığı destekler niteliktedir. Bu nedenle köy yerleşmelerin tamamında hayvancılık ve tarım birlikte sürdürülen ve birbirini tamamlayan geçim faaliyetleridir. Saha genelinde çayır ve mera arazilerinin geniş yer kaplaması da (%62.2), hayvancılık faaliyetinin yaygın olarak yapılmasını sağlamıştır. Ekip biçme faaliyetlerinde olduğu gibi, hayvancılıkta genellikle ailelerin kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak sürdürülmektedir. Ağrı ovası ve çevresinde 1999 yılı itibariyle 174875 (% 69.9) küçükbaş, 75110 (%29.9) büyükbaş ve 1553 (%0.6) baş yük ve çeki hayvanı olmak üzere, toplam 251538 baş hayvan besleniyordu. Yörede hayvancılık faaliyetleri büyük ölçüde meralara dayalı olarak sürdürülmektedir. Ancak hayvancılık faaliyetlerinin karşılaştığı sorunlar nedeniyle, hayvan rezervinde, sürekli bir azalış meydana gelmektedir.

Ağrı Ovası ve çevresi, arıcılık faaliyetleri bakımından son derece elverişli ve yüksek potansiyele sahiptir. Ancak bu potansiyelden henüz yeterince yararlanılmamaktadır. Aynı zamanda arıcılıktan anlayanların sayılarının az olması da bu faaliyetlerin yaygınlaşmasını engellemiştir. Nitekim, araştırma sahasındaki toplam arı kovanı sayısı 1999 yılında 12250 civarındaydı. Toplam kovanların hepsi fenni olup, her kovandan, ortalama 4 kg. bal alındığına göre, toplam 49 ton civarında bal elde edilmektedir. Ancak 38 köyde yapılan arıcılık faaliyetinin % 90'nı gezici arıcılar tarafından yapılmaktadır.

Araştırma sahasında tavuk, hindi, kaz ve ördek gibi kümes hayvanları ailelerin beyaz et ve yumurta ihtiyacını karşılamak üzere beslenildiğinden, geçim tipi bir faaliyet olarak nitelendirilebilir. Nitekim 1999 yılı itibariyle sahada yetiştirilen kümes hayvanları sayısı 175500 civarında olup, büyük çoğunluğu yerli veya kırma ırklardan oluşmaktaydı. Ancak Eleşkirt kasabasında yumurta tavukçuluğu yapan bir adet çiftlikte 5000 adet tavuk beslenmekte ve bunlardan yılda yaklaşık olarak 8.1 milyon yumurta elde edilmekteydi. Bunun dışında, genellikle ilkel kümeslerde yetiştirilen hayvanların % 50.7'sini tavuk % 24.2'sini hindi ve geri kalan % 25.1'lik bölümünü ise kaz ve ördekler oluşturmaktaydı.

Sanayi faaliyetlerinin genel olarak atölye tipi sanayi aşamasında olduğu gözlenen yörede, yer yer modern sanayi tesislerine de rastlanılır. Bu tesisler arasında şeker, deri, süt, tuğla, un ve yem fabrikaları bulunmaktadır. Ayrıca Ağrı Özel İdare Müdürlüğüne bağlı Et Entegre Tesisleri de modern bir şekilde hayvan kesimi gerçekleştirmektedir. Özellikle iklim şartlarının elverişsizliği, hammadde kaynaklarının sınırlı oluşu, sermaye yetersizliği, tarımsal üretimin ve ürün çeşitliliğinin fazla olmaması, pazarlama imkanlarının yetersizliği gibi nedenler, sanayinin gelişmesini büyük ölçüde engellemektedir.

İnceleme alanında ticari faaliyetlerin, çevresindeki geçim kaynakları potansiyelinin nispeten artması sonucu, nüfus birikiminin sağlandığı ve konumu itibarıyla çevresindeki yerleşmeleri etkisi altında bulunduran Ağrı kenti ve Eleşkirt kasabasında yoğunlaştığı gözlenir. Toptan ticaret işyerleri genellikle Ağrı kentinde yer almaktadır. Dolayısıyla Eleşkirt ilçe merkezi, Ağrı kentinin etki bölgesinde bulunur. Araştırma sahasında 1999 yılı itibarıyla 3219 işyeri bulunmaktaydı. Söz konusu işyerlerinin yaklaşık % 93.2 si Ağrı kentinde , % 6.8'i de Eleşkirt kasabasında yer alıyordu. Ağrı ve Eleşkirt merkezdeki işyerlerinde fonksiyonel açıdan büyük bir çeşitlilik gözlenirken, köylerdeki işyerleri genelde bakkal ve kahvehanelerden oluşmaktaydı.

Ağrı Ovası ve çevresindeki ulaşım, güneydoğu – kuzeybatı doğrultusunda uzanan E – 80 karayolu ile kuzey – güney istikametine uzanan Ağrı – Van karayolu ve bu yollara bağlanan köy yolları ve 8 Ocak 1997 yılında hizmete giren Ağrı havaalanından sağlanır. Ana karayolları asfalt kaplama olmasına rağmen, standartlarının iyi olmadığı gözlenir. Ayrıca 2000 yılı İçinde yaklaşık 60 km. köy yolu da asfaltlanmıştır.

Araştırma sahasındaki ulaşım sistemlerinin şekillenmesinde, önemli ölçüde yeryüzü şekilleri belirleyici olmuştur. Kuzey ve güneyden dağlarla kuşatılan, Ağrı Ovası'nda doğal güzergahlara uymak zorunda olan karayolları, ana hatları ile güneydoğu – kuzeybatı doğrultusunda uzanan depresyon tabanında birleşmektedir. Sahanın en alçak kesimini oluşturan Ağrı Ovası ve batı kenarındaki Ağrı kenti, genel olarak çevredeki fazla yüksek olmayan dağlık – tepelik alanlardan, bu ova tabanına yönelen doğal yolları takip eden karayollarının en önemli kavşak noktasıdır. Kuzey ve güneydeki dağlık alanlarda karayolları genellikle vadileri takip ederken, eğim ve yükselti farkının azaldığı ve basık bir relieften oluşan araştırma sahasının geniş bölümünde, yollar yerleşmeler arasında bağlantıyı en kısa şekilde sağlayacak güzergâhları takip etmiştir.

. Araştırma sahası turistik değerleri bakımından zengin bir potansiyele sahip değildir. Gerçi doğal güzellikler açısından nispeten çeşitlilik gözlense de, Urartular dönemine ait olduğu sanılan Toprakkale köyündeki cami ve kale istisna edilirse, yörede hemen hiçbir tarihi turistik değere rastlanmaz.

Ağrı Ovası ve çevresinin kayak turizmi açısında oldukça elverişli doğal şartlara sahip olduğu dikkati çekmektedir. Gerçekten kayak sporu için, yeterli miktarda kar yağışına ve parkur yapımına uygun ideal, eğim ve uzunluktaki arazi varlığına rağmen, kayak turizmini canlandıracak tesisler henüz kurulmuştur. Nitekim Eleşkirt ilçe merkezinin batısında Ağrı –

Erzurum karayolunun güneyindeki dağlık tepelik alan üzerinde 1998 yılında inşasına başlanan ve 2000 yılı başlarında yapımı tamamlanan 2 km. uzunluğundaki kayak pisti, 48 yatak kapasiteli lüks bir otel ve son derece modern teleferik sistemi ile kullanıma hazır hale gelmiştir. Eleşkirt kayak tesislerinin 2001-2002 kış sezonunda faaliyete başlayacağı belirtilmektedir.

Sonuç olarak, Ağrı Ovası ve çevresi, temel ekonomisi hayvancılık ve tarıma dayanan, geçim kaynaklarının çok sınırlı oluşu nedeniyle sürekli olarak göç veren, potansiyel kaynakları çeşitli ve zengin olmasına rağmen yeterince değerlendirilmemiş, sosyo- kültürel ve sosyo- ekonomik sorunlarına çözüm bekleyen ve kalkınması için belirli hizmet ve yatırımlara ihtiyaç duyulan, ülkemizin geri kalmış yörelerinden biridir. Araştırmada varılan bilimsel sonuçların ve ortaya konulan dokümanın, sahaya yönelik sosyal ve ekonomik amaçlı planlar ile öngörülecek yatırımlarda, beklenen yararları sağlayacağı ümidini taşıyoruz. Beklentimiz, yörenin yakın bir gelecekte, sorunları çözümlenmiş, sosyal ve ekonomik bakımdan gelişmiş ve kültürel seviyesi yüksek, yöreler düzeyine ulaşmasıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ALAGÖZ, C. A., 1941, Coğrafya Terimleri Hakkında Muhtıra, I. Türk Coğrafya Kurumu Kongresi, Raporlar Müzakereler – Kararlar, Ankara.

ALAGÖZ, C. A., *Türkiye'de Yaylacılık Araştırmaları*, Ankara Üniv. Türkiye Coğ. Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 2, Ankara.

AKSÖZ, İ., 1969, *Doğu Anadolu'nun Kalkınma Sorunlar* Dokuzuncu İskan ve Şehircilik Konferansları. İskan ve Şehircilik Enst. Yayın No:12

ALPASLAN, İ., 1995, Her Yönüyle Ağrı, Yıldızlar Ofset, Ankara.

ALPASLAN. İ., 1998, Cumhuriyetin 75. Yılında Ağrı, Ağrı Valiliği Yayınları, Ankara.

ALTINLI, İ. E., 1964.1/500 000 Ölçekli Türkiye Jeoloji Haritası Van Paftası. MTA. Ens.Yay. Ankara .

ALTINLI, İ. E., 1966, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi. MTA Dergisi, Sayı: 66, Ankara.

ANDREASYAN, H. , 1974, Osmanlı-İran-Rus İlişkileri. İstanbul.

ARDOS. M. , 1979, Türkiye Jeomorfolojisinde Neotektonik. İst. Üniv. Yay. No:2621.Coğr. Ens. Yay. No: 113 , İstanbul.

ARDOS.M.,1995, Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi: Cilt 1.İstanbul.

ARINÇ. K. 1991. Bitlis Çayı Havzasının Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

ARINÇ, K., 1998,*Coğrafi Özellikleri Bakımından, Gürbulak Gümrük Kapısı ve Çevresi*, Atatürk Üniv. Fen – Ed. Fak. Edeb. Bil.Araştırma Dergisi, Sayı:25 Erzurum.

ARINÇ. K. ,1998, Ahlat İlçesinin Coğrafyası . Atatürk Üniv.Yay.No:881, Fen. Ed. Fak. Yay. No: 97. Araştırma Serisi: No: 68, Erzurum.

ARSLAN. İ., 1987. *İklim Faktörlerinin Verim ve Kaliteye Etkisi* Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Ankara .

ATALAY. İ., 1978, Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi.Atatürk Üniv. Yay: No: 543, Erzurum.

ATALAY. İ., 1983. Muş Ovası ve Çevresi'nin Jeomorfolojisi ve Toprak Coğrafyası. Ege Üniv. Ed. Fak. Yay.No: 24, İzmir,

ATALAY. İ. 1986. Uygulamalı Hidroğrafya, Ege Üniv. Ed. Fak. Yay. No:38. İzmir.

ATALAY,İ.,1989,Türkiye Jeomorfolojisine Giriş (2.Baskı),Ege Üniv.Ed.Fak.Yay.No:9.İzmir.

ATALAY. İ., 1989, Toprak Coğrafyası Ege Üniv. Ed. Fak. Yay. No: 8 İzmir

ATALAY, İ., 1992, Türkiye Coğrafyası, Ege Üniversitesi Basımevi, Bornova-İzmir.

ATALAY, İ., 1994, Türkiye Vejetasyon Coğrafyası Ege Üniversitesi Basımevi Bornova-İzmir.

AVCI, M. , 1993, *Türkiye'nin Flora Bölgeleri ve Anadolu Diagonali'ne Coğrafi Bir Yaklaşım.*Türk Coğrafya Dergisi Sayı:28, İstanbul.

AVCI, S., 1996, *Türkiye'de Şeker Pancarı Ziraatinin Coğrafi Esasları.* İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Coğ. Der. S: 4, İstanbul.

BABINGER, F., - KÖPRÜLÜ, F., 1942, Anadolu'da İslamiyet, İstanbul.

BALFORT, T.A.G., 1883, President's Address; Obitvary Notice on Karl Heinrich Emil Koch.

BAYTOP, T. 1963, Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri, İstanbul Üniv. Yay. İstanbul

BELLİ, O , 1997, Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Kürsüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

BEYDİLLİ, K., 1988, 1828 – 1829 Osmanlı – Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Eğitim Kurumu Yay. XXV. Dizi, Ankara.

BRİNKMANN,R., 1976. Türkiye Jeolojisine Giriş(Çev.O,KAYA).Ege. Üniv. Fen Fak.

BULUT, İ.,1992, Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından Bir Araştırma Erbaa Ovası ve Çevresi. Atatürk Üniv.Sosyal Bil. Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum.

CALVİ,S.W., 1936, Anadolu Ovalarının Teşekkülü (Çev: Şevket Ahmet Birand) Yüksel Ziraat Enst.Yay: No:39, Ankara.

CİLLOV, H., 1970, Türkiye Ekonomisi İstanbul Üniv. Yay: No:1497, İktisat Fakültesi 266, İstanbul.

COŞAR, Z.-COŞAR, N., 1982, Ağrı – Eleşkirt Hayrangöl Linyiti Neojen Sahasının Detay Etüt ve Sondaj Raporu, M.T.A. Enstitüsü, Rad. Min. ve Kömür Dairesi Linyit Servisi, Ankara.

CUİNET, V., 1891 – 1892, *La Turquie D' Asie, Geographie Adsminestrati*, Ernest Ceroux Editeur, Cilt: I, Paris.

ÇÖLAŞAN, Ü.E., 1970, Türkiye İklim Klavuzu. Olgun Kardeşler Matbaası, Ankara.

DARKOT, B., *Beyazıt,* İslam Ansiklopedisi, Cilt II.

DARKOT, B., 1955, *Altıncı Genel Nüfus Sayımı* Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 15–16,İstanbul.

DARKOT, B., 1967, *Şehir Ayırımında Nüfus Sayısı ve Fonksiyon Kriterleri,* İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Dergisi, Cilt: 8, Sayı:16, İstanbul.

DARKOT, B., Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi. Teksir Notları,İstanbul.

DARKOT, B., 1972, Türkiye İktisadi Coğrafyası.İstanbul Üniv. Coğ. Enst. Yay. No: 51, İstanbul

DAVİS, P, H., 1965, Flora of Turkey and the East Aegen Island Volume One. Edinburgh at the Üniversity Press.Edinburgh.

DOĞANAY, H.,1983, Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları, Atatürk Üniv. Fen Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Erzurum.

DOĞANAY, H., 1986, Erzurum Şehrinde Yeşil Alan Varlığı. Atatürk Üniv.Fen - Ed. Fak. Araştırma Dergisi, Fasikül : 2, Sayı : 15, Erzurum.

DOĞANAY, H., 1986, Türkiye İktisadi Coğrafyası 1. Tarım – Hayvancılık ve Ormancılık. Atatürk Üniv. Fen - Ed. Fak. Coğrafya Böl. Ders Notları, Erzurum.

DOĞANAY, H., 1994, Türkiye Ekonomik Coğrafyası Atatürk, Üniv. Yay. No:767 Kazım Karabekir Eğitim Fak. Yay. No:39, Erzurum.

DOĞANAY, H., 1997, Türkiye Beşeri Coğrafyası, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları :2982, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi: 877, Eğitim Dizisi: 10, İstanbul.

DÖNMEZ. Y., 1984. Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları, İst. Üniv. Yay. No:2506. Coğr. Ens. Yay. No: 102, İstanbul.

DÖNMEZ. Y., 1990, Umumi Klimatoloji ve İklim Çalışmaları,İstanbul.

EKMEKYAPAR, T.,1978, Ağrı İli Koyunculuk İşletmelerinde Ağılların Durumu,Özellikleri ve Birleştirme Olanakları Üzerine Bir Araştırma, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

EMİROĞLU, M., 1971, *Coğrafi Bölgelere Göre Kırsal Yerleşmelerin Yüzölçümü, Parsel Sayısı ve Genişlikleri İle İlgili Bir Araştırma, Ankara Üniv. D.T.C.F Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3 – 4, Ankara

EMİROĞLU, M., 1975,*Türkiye Coğrafi Bölgelerine Göre Şehir Yerleşmeleri ve Şehirsel Nüfus*, Ankara Üniv. D.T.C.F Coğ. Araştırmaları Dergisi, Sayı. 7, Ankara.

EMİROĞLU, M., 1977, Bolu'da Yaylalar ve Yaylacılık, Ankara Üniv. DTCF.Yay. No: 272. Ankara

EMİROĞLU, M., 1981,*Türkiye'de Son Sayımlar ve Kentleşme,* Ankara Üniv; D.T.C.F. Coğr. Araştırmaları Dergisi, Coğrafya Araştırma Enst. Yay; Cilt 10. Sayı.10, Ankara .

ERGENE. A., 1997, Toprak Biliminin Esasları. Atatürk Üniv. Ziraat Fak. Yay. No: 289, Erzurum

ERİNÇ,S., 1953, Doğu Anadolu Coğrafyası. İst. Üniv. Ed. Fak. Coğr. Ens. Yay. No:15. İstanbul.

ERİNÇ, S.,-BİLGİN, T., 1956, *Türkiye'de Drenaj Tipleri.* İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Dergisi. Sayı:7 İstanbul.

ERİNÇ. S., 1957, Tatbiki Klimatoloji ve Türkiye'nin İklim Şartları, İstanbul Teknik Üniv. Hidrojeoloji Enst.Yay. Sayı:2,, İstanbul.

ERİNÇ. S., 1965, Yağış Müessiriyeti Üzerine Bir Deneme ve Yeni Bir İndis. İst. Üniv. Coğr. Enst. Yay. No: 41, İstanbul.

ERİNÇ, S., 1969, Klimatoloji ve Metodları İstanbul Üniv. Yay. No:3278, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enst.Yay. No:2, İstanbul.

ERİNÇ. S., 1971, Jeomorfoloji II İst. Ün iv. Yay No: 1628, İstanbul.

ERİNÇ, S., 1984, Klimatoloji ve Metodları İstanbul Üniv. Deniz Bil. ve Coğrafya Enst. Yay. No: 2, İstanbul.

ERKAN, S., 1996, Kırım Kafkasya Göçleri, 1878 – 1900, Trabzon.

EROL,O.,1979, *Türkiyede Neojen ve Kuvaterner Aşınım Dönemleri, Bu Dönemlerin Aşınım Yüzeyleri İle Yaşıt (Korelan) Tortullara Göre Belirlenmesi.* Jeomorfoloji Dergisi, Sayı: 8, Ankara.

EROL. O., 1991, Genel Klimatoloji, Gazi Büro Kitabevi, Ankara.

ERZEN, A., 1978, Çavuştepe 1. Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ERZEN, A., 1992,Doğu Anadolu ve Urartular.Atatürk Kültür,Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarih Kurumu Yayınları, XX. Dizi.S.8.Ankara.

GEDİŞ, A., 1994, Şeker Pancarının İklim ve Toprakla Münasebetleri, Pancar Dergisi, Sayı 39, Türkiye Şeker Fabrikaları Şirketi , Ankara.

GİRGİN, M., 1991-Eleşkirt Ovası ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası.,Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. Coğrafya Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi. Erzurum.

GÖBELEZ. M,. 1973 *Pancar Ziraati*, Pancar, Sayı: 252, Ankara.

GÖNEY, S., 1967, Mengen Havzasında Köy Meskenleri, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enst. Dergisi, Cilt 8, Sayı: 16, İstanbul.

GÖNEY, S., 1975, Büyük Menderes Bölgesi, İstanbul Üniv. Yay. No: 1895, Coğrafya Enst. Yay. No:79, İstanbul.

GÖNEY, S., 1984, Şehir Coğrafyaysı, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yay No: 2274, Coğr. Enst. Yay No : 91,İstanbul.

GÖZAYDIN, E. F., 1948, Kırım Türkleri'nin Yerleşme ve Göçmeleri, İstanbul.

GÖZENÇ, S., 1979, Bolu Depresyonu ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma İstanbul Üniv. Yay. No: 2598.Coğrafya Enstitüsü Yay.No:108,İstanbul.

GÜMÜŞ, İ., 1990, Tahir Dağları ve Güzeldere Havzası (Ağrı) Vejetasyonunun Bitki Sosyolojisi Yönünden Araştırılması. Atatürk Üniv. Fen Bil. Est. Biyoloji Ana Bilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

GÜNAL, N., 1993, *Marmara ve Ege Bölgelerinde Kır Yerleşmelerinin Yükselti Kademelerine Göre Dağılışı,* Türk Coğrafya Dergisi, S: 28, İstanbul.

GÜNALTAY, Ş., 1946,*Yakın Şark II. Anadolu*, Ankara.

GÜNALTAY, Ş., 1951,Yakın Şark II-IV.Ankara.

GÜNER, İ., 1990, Iğdır Ovası ve Çevresinin Beşeri Coğrafyası, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. Coğrafya Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

GÜRSOY, C.R, 1974, *Türkiye'nin Tabi Yolları* Türk Coğrafya Dergisi, Yıl XXII – XXIII, Sayı.26, Ankara.

GÜRSOY, R.C., 1975, *Türkiye'nin Yolları,* Türk Coğrafya Dergisi, Sayı.26, İstanbul.

HALLAÇOĞLU, Y., 1988, İslam Ansiklopedisi, Ağrı Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul.

HATUNOĞLU, B. Y., - GÜL, A., 1999, Ağrı İli ve Havalisi Tarihi, Ağrı Valiliği Kültür Yayınları I, Ağrı.

HONIGMANN, E., 1970, Bizans Devletinin Doğu Sınırları, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul.

HOŞGÖREN.M.Y., 1984, Hidroğrafyanın Ana Çizgileri I. İstanbul Üniv. Yay. No.2619. Coğrafya Enst.Yay. No:111. İstanbul.

HOŞGÖREN. Y., 1993, Jeomorfolojinin Ana Çizgileri. İ.Ü. Basımevi ve Film Merkezi, İstanbul.

İZBIRAK, R., 1969. Sistematik Jeomorfoloji. Harita Gen. Md. Yay., Ankara.

İZBIRAK, R., 1986, Coğrafya Terimleri Sözlüğü. İstanbul.

İZBIRAK. R., 1996. Türkiye I. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları Öğretmen Kitapları Dizisi:196.İstanbul.

JHONSON, R.T. ALEXANDER, J.T, RUSH, G.E, ve HAWKES; G.R, 1997. Şeker Pancarı Üretimindeki Gelişmeler, Prensipler ve Uygulamalar, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Yayını Ankara.

KAFESOĞLU, İ., 1982, Harzemşahlar Tarihi, İstanbul.

KAĞZIMANOĞLU, N., 1978, Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılığın Durumu ve Gelişmesi Üzerinde Coğrafi Bir Araştırma Atatürk Üniv. Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

KALELİOĞLU, E., 1977, Gaziantep Yöresinde Yerleşme, Meskenler, Nüfus ve Ekonomik Faaliyetler, Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt 28, Sayı: 3 – 4, Ankara.

KALELİOĞLU. E, 1989, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin Tarımsal Yapısı, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu Coğrafya Araştırmaları, Cilt 1, Sayı: 1, Ankara.

KARA, H., 1990, *Çukurova'da Endüstri* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Araş. Dergisi,Cilt 1,Sayı. 2, Ankara.

KARABORAN, H. H., 1982, *Bölge Planlaması Açısından Şehir ve Türkiye Coğrafyası'nda Gösterdiği Değişiklikler*, Fırat Üniv. Edebiyat Fak. Dergisi, Cilt. 1, S.2 Elazığ.

KARABORAN, H., 1984, Yerleşme Coğrafyası, Fırat Üniv. Fen – Edebiyat Fak. Coğrafya Ders Notları, Elazığ,

KARABORAN, H., 1984, Türkiye'de Mevki Adları Üzerine Bir Araştırma, Türkiye Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, 11 –13 Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araş. Dairesi, Yay: 60,Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara.

KARABORAN, H.H, 1984, Nüfus Coğrafyası, Fırat, Üniv. Fen. Edebiyat Fak. Coğrafya Ders Notları. Elazığ.

KARABORAN, H., 1987, *İslahiye ve Hassa'da Şehirsel Fonksiyonlar Açısından Nüfusun Gelişmesi,Dağılışı ve Şehirleşme Hareketleri,* Fırat Üniv, Dergisi, Sosyal Bilimler, Cilt:1, Sayı. 1, Elazığ.

KARABORAN, H., 1989, *Şehir Coğrafyası ve Şehirsel Fonksiyonlar,* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt : 3, Sayı.1, Elazığ.

KARABULUT,Y., 1997, *Türkiye'de Demiryolu Ulaşımı.* Ankara Üniversitesi, Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı: 6, Ankara.

KAYA, F., 1996, Doğubayazıt İlçe Merkezi'nin Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum

KETİN, İ., 1983. Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış.İTÜ Kütüphanesi, Sayı :1259, İstanbul.

KETİN. İ., 1960. 1 / 2.500.000. Ölçekli Türkiye Tektonik Haritası Hakkında Açıklama. MTA. Ens. Der. No: 54, İstanbul.

KILIÇ, M., 1985, Ağrı İli Genel Jeolojisi ve Maden Envanteri. M.T.A. Genel Müdürlüğü Doğu Anadolu Bölge Müdürlüğü .Ankara.

KIRZIOĞLU. M. F., 1953, Kars Tarihi (I. Cilt). Işık Matbaası İstanbul .

KIRZIOĞLU, M. F., 1955, Kars Zaferi, İstanbul.

KIRZIOĞLU, M. F., 1970, Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918 – 1920), Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, S: 6 Ankara.

KIRZIOĞLU, M. F., 1992, Kıpçaklar, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

KOCH, C., 1843, Catalogus Plantarum Quans in İninare Per Caucasum, Georgiam Armenaampueannis 1836- 1837 Collegit Berlin.

KOÇMAN. A., 1993, Türkiye İklimi. Ege Üniv. Edebiyat Fak. Yay. No:72. İzmir.

KODAY-TÜZEMEN, S., 1991, Olur'un Beşerî ve iktisadî Coğrafyası. Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Coğrafya Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum

KODAY,S., 1995, Dadaşköy Meskenlerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi, Atatürk Üniv. Fen-Ed. Fak. Ed. Bil. Araştırma Dergisi, Sayı: 21, Erzurum.

KODAY, Z., 1995, Hopa İlçesinin Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.

KOMİSYON, 1946, Türkiye Klavuzu, Ankara.

KÖKSAL, A., 1972, Bafra Ovası'nın Coğrafi Etüdü, Ankara Üniv. DTCF.Yay. No: 220, Ankara.

KÖKSAL, A. 1973, *Doğu Anadolu'nun Turizm Coğrafyasına Dair.* Ankara, Üniv. D.T.C.F. Coğrafya Araştırmaları Dergisi. Sayı: 5-6, No: 5 Ankara.

KÖPRÜLÜ, F., 1943, Osmanlı İmparatorluğu Etnik Menşe – i Meseleleri, Belleten, Cilt VII, Ankara.

KÖSE, A., 1997, İvrindi ve Çevresinin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniv. Yay. No: 837, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yay. No: 76 Araştırma Serisi No: 17, Erzurum.

KURAT, A. N., 1989, Rusya Tarihi, Ankara.

KURT, Y., 1995, *Çorum Sancağı Kişi Adları XVI. yy*, Belleten, CLIX S:224 Ankara.

LAHN, E., 1955, *Aras Nehri Amenajman Sahasının Jeolojik ve Sismolojik Durumu (Doğu Anadolu)*.Türk Coğr.Der.S.15-16,Ankara.

LAMMENS, H., *Suriye*, İslam Ansiklopedisi, Cilt XI LEYIDELLA, VIDA, G., *Êmeviler* İslam Ansiklopedisi. Cilt IV.

LOUİS, H., 1966. Jeomorfoloji'nin Ana Kavramlarındaki Yeni Gelişmeler Hakkında (Çev. O. EROL.) A.Üniv. DTCF. Coğr. Araş. Der. Ankara.

MİMAROĞLU, M.R., 1946, Gördüklerim ve Geçirdiklerim 2. Kitap, Ankara.

NEBERT, K., 1963, Ramazan Köyü Civarında Yapılan Bir Linyit Prospeksiyonunun Neticeleri Hakkında Bir Rapor. M.T.A. Enstitüsü, Rad. Min. ve Kömür Dairesi Linyit Servisi, Ankara.

NİŞANCI. A., 1979, Iğdır Ovası ve Yakın Çevresi'nde Uygulamalı İklim Çalışmaları.. Atatürk Üniv. Fen - Ed Fak.Coğr. Böl..Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum.

OKMAN, C., 1981, Ankara Şartlarından Şeker Pancarının Su İstihsalinin Tayini Üzerinde Bir Araştırma, A.Ü. Ziraat Fak. Yay. No: 78 , Ankara.

ÖZAV, L., 1996, Simav Depresyonu ve Çevresi'nin Coğrafi Etüdü, Atatürk Üniv, Yay no 83, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Yay. No: 64, Araş. Serisi No: 10, Erzurum.

ÖZÇAĞLAR. A., 1988, Kazova'nın Coğrafyası, Ankara Üniv. Sosyal Bil. Enst. Basılmamış Doktora Tezi., Ankara.

ÖZÇAĞLAR, A., 1995, Türkiye'de Küçükbaş ve Büyükbaş Hayvanların Coğrafi Dağılışı. Ankara Üniv. Türkiye Coğrafyası araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. Ankara.

ÖZÇAĞLAR, A., 1996, *Türkiye'nin İdari Coğrafyası Bakımından Köy, Bucak, İlçe, İl ve Belde Kavramları Üzerine Düşünceler,* Ankara Üniv. D.T.C.F. Coğrafya Araştırma Dergisi, S.12, Ankara.

ÖZÇAĞLAR, A., 1997, Türkiye'de Belediye Örgütlü Yerleşmeler, (Kasabalar – Şehirler) Ankara.

ÖZEY. R., 1997, Dünya Denkleminde Ortadoğu ,*Ülkeler, İnsanlar, Sorunlar,*Öz Eğitim Yay.:9,İstanbul.

ÖZGÜÇ. N., 1994 Turizm Coğrafyası. İstanbul Üniv. Yay. No: 3821, Edebiyat Fak. Yay: No: 203, İstanbul.

ÖZGÜR. E. M., 2000, Türkiye Coğrafyası, A.Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi, Ankara

ÖZTUNA, Y., 1989, İslam Devletleri Tarihi, Cilt I, Ankara.

PIOTROVSKY, B. B., 1969, *Urartu* Translated From The Russian By J. HOGARTH. Nagel Publishers Genova

SANIR. F., 1948. Sultan Dağlarından Sakarya'ya ve Akşehir., Ankara.

SARAÇOĞLU. H., 1989, Doğu Anadolu Bölgesi Öğretmen Kitapları Dizisi İstanbul.

SARAN, N., 1984, Köylerimiz. İstanbul Üniv.Edebiyat Fak.Yay. No: 3322,İstanbul.

SARIBEYOĞLU, M., 1951 Aşağı Murat Bölgesinin Beşeri Coğrafyası, D.T.C.F., Anadolu Araştırmaları,Yay.No: 1, İstanbul.

SAVCI,G., 1980, Doğu Anadolu Volkanizmasının Neotektonik Önemi, Yeryuvarı ve İnsan. Ankara.

SCHWARZ, G., 1961, Algemeine Sidelungeographie, Berlin

SCHENEDER, F., 1971, Şekerin Teknolojisi, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Yayını, Ankara.

SELEN, H.S., 1943, *Türkiye'nin Yol Sistemi,* Türk Coğrafya Dergisi, III Ankara.

SEMERCİOĞLU. A. H., 1964, *Anadolu'nun Kapısını Türklüğe Açan Ağrı İli ve Ağrı Tarihi* Mesuliyet Gazetesi (yerel) Ağrı.

SERGÜN, Ü., 1975, Beşeri Coğrafya Açısından Bir Araştırma – Uluova, İstanbul Üniv., Ed. Fak. Yay. No: 2029, Coğrafya Enst. Yay. No: 82, İstanbul

SERGÜN, Ü., 1986, Kocaeli Yarımadasında Kırsal Yerleşme, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3370, İstanbul.

SEVGİ, C., 1984, *Adana İli'nin Kuzeydoğu Kesiminde Yaylacılık.* Ege Coğ. Dergisi.Sayı: 2, İzmir.

SEVİM, A. – YÜCEL, Y., 1989, Türkiye Tarihi, Ankara.

SOYLU, H., 2000, Darende İlçesi'nin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı. (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Erzurum.

SÖZER, A.N., Kuzeydoğu Anadolu'da Yaylacılık. İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara.

STRECK., *Armenia* İslam Ansiklopedisi, Cilt 4.

SUNGURLU, O., 1971. Eleşkirt Civarı Jeoloji Haritaları: TPAO., Arşivi Raporsuz.,Ankara.

SÜMER, F., 1984, Karakoyunlular, Ankara.

SÜMER, F., 1992 Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara.

SÜR, Ö., 1989, Volkanoloji, A. Üniv. DTCF. Yay No:363, Ankara.

ŞAROĞLU, F., GÜNER, Y., *1980, Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler; Jeomorfoloji Tektonik, Volkanizma İlişkileri.* Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni C. 24, 39-50, Ankara..

ŞAROĞLU.F.,GÜNER,Y.,1981,*Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler Jeomorfoloji,Tektonik, Volkanizma İlişkileri*,TJK. Bülteni 24/2., Ankara.

ŞAROĞLU, F. ,YILMAZ, Y., 1987, Doğu Anadolu' da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri: MTA Dergisi. Sayı 107. Ankara.

ŞAHİN, C., 2001, Türkiye Coğrafyası Öğretimi (Sorunlar – Çözüm Önerileri) Gündüz Eğitim Yayınları. Ankara

ŞAHİNTÜRK, Ö. , ERAKMAN, B. , 1978, Kağızman - Tuzluca – Ağrı Civarının Jeolojisi ve Hidrokarbon Olanakları Ön Raporu:TPAO Rapor No:3715, Ankara.

ŞAHİNTÜRK, Ö.,- KASAR, S., 1979, Tekman-Pasinler-Kağızman Tuzluca Basenlerinin Stratigrafik ve Tektonik Analizleri ile Hidrokarbon Olanakları: TPAO. Rapor. No: 1346, Ankara.

ŞAHİNTÜRK, Ö. - ŞAROĞLU, F.- ÇAPTUĞ, A.- TEMEL, Ö., 1997, Ağrı Yöresinin Jeolojisi ve Hidrokarbon Olanakları. TPAO. , Ankara.

ŞENGÖR, A.M.C., 1980 ,*Türkiye'nin Neotektoniğinin Esasları*,Türkiye Jeoloji Kurumu Konferanslar Serisi No:2, Ankara.

ŞİMŞİRGİL, B., 1990, Brtısh Documents On Ottoman Armenias, Volume. , I – V. Ankara.

TANDOĞAN, A., 1979, Çayeli ve Pazar İlçelerinin Ekonomik Yapısı, Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi, Cilt: XXIX, Sayı: 1 – 4 Ankara.

TANDOĞAN, A., 1989, *Türkiye Nüfus Hareketlerinde İstanbul'un Yeri*, Atatürk, Kültür, Dil ve TarihYüksek Kurumu, Coğrafya Araştırmaları Derg. Cilt: 1,Sayı.1, Ankara

TANOĞLU, A., 1966, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniv. Yay. No: 1183, Edebiyat Fak. Coğrafya Enstitüsü Yay. No: 45, İstanbul.

TANOĞLU, A., 1969, Nüfus ve Yerleşme, İstanbul Üniversitesi. Yayın No:1183, Taş Matbaası, İstanbul.

TARMAN, Ö., 1964, Türkiye'de Yem ve Mera Problemleri, Türkiye'de Tabiat ve Tabiat Kaynaklarından Faydalanma ve Koruma Esasları, Türkiye Tabiatını Koruma Cemiyeti Yay. No:9. Ankara.

TEKİNDAĞ, Ş., 1968, *Yeni Kaynak Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi*, Tarih Dergisi, S: 22, İstanbul.

TEYFUR, E., 1999,Eleşkirt İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

TOLUN-DENKER, B., 1976, Şehir içi Arazi Kullanılışı. İstanbul Üniv Yay.No:2054, Coğrafya Enst. Yay. No:83 ,İstanbul.

TOLUN – DENKER, B., 1977, Yerleşme Coğrafyası, Kır Yerleşmeleri, İstanbul Üniv. Yay. No: 2275, Coğ. Enst. Yay. No: 93, İstanbul.

TOURNEFORT, I. P., 1717 Relation D'un Voyage Du Lavant, Fait Par I'Ordere Du Roi.,2. Vo., Paris.

TOZLU, S. 1997, Trabzon – Erzurum – Beyazıt yolu. Atatürk Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum ,s.XVIII.

TUNCEL, M.,1994, *İslam Ansiklopedisi Fırat Maddesi.* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,Cilt 3, İstanbul.

TUNÇDİLEK, N., 1967, Türkiye İskan Coğrafyası, Kır İskanı, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yay: 1283, Coğrafya Enst. Yay. No: 49, İstanbul

TUNÇDİLEK, N., 1967, Türkiye İskan Coğrafyası, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yay. No 1283, Coğ. Enst. Yay. No. 48,İstanbul.

TUNÇDİLEK. N.,1978,Türkiye'nin Kır Potansiyeli ve Sorunları, İstanbul Üniv. Yay. No: 2364., İstanbul.

TUNÇEL, H., 1992, *Türkiye'de Arıcılığa Genel Bir Bakış* Türkiye Coğrafyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi, S.1. Ankara.

TUNÇEL, H., 1996, *Mezraa kavramı ve Türkiye'de Mezraalar.* Ankara Üniv.Türkiye Coğrfyası, Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara.

TURAN, O., 1963, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, Ankara.

TURAN, O., 1973, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul.

TÜMERTEKİN,E., 1965, Türkiye'de Şehirlerin Sınıflandırılması, İstanbul Üniv. Coğrafya Enstitüsü Yay. No: 63, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E., 1984, Beşeri Coğrafyaya Giriş, Erenler Matbaası, İstanbul.

TÜMERTEKİN, E., 1987 Ulaşım Coğrafyası İstanbul Üniversitesi Yay. No: 2053 Coğrafya Enstitüsü Yay. No:85 İstanbul.

TÜRKÜNAL.,S., 1980, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Jeolojisi.,TMMOB. Jeoloji Müh. Od. Yay. No.8, Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ. H., 1988, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu – Karakoyunlu Devletleri Tarihi. Ankara..

VANLI, N., 1981. Sulamanın Şeker Pancarı Verim ve Kalitesinde Etkisi 1. Ulusal Şeker Pancarı Üretimi Sempozyumu. Türkiye Şeker Fabrikaları Ankara.

YAHYAOĞLU, K., 1987. *Monogerm ve Multigerm Şeker Pancarlarının Verim ve Kalite Özellikleri* Şeker Pancarında Verim ve Kalitenin Yükseltilmesi Türkiye Şeker Pancarı Fabrikaları A.Ş. Ankara.

YALÇINLAR, İ., 1967, *Türkiye'deki Bazı Şehirleri Kuruluş ve Gelişmelerinde Jeomorfolojik Temeller*,İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi, C:8, S. 17, İstanbul.

YALÇINLAR,İ., 1973, *Doğu Anadolu'nun Jeolojik Temel Strüktürleri,* Coğr. Enst.Dergi.10, İstanbul.

YALÇINLAR.İ., 1985. Strüktüral Jeomorfoloji c.1.İst. Üniv. Ed. Fak. Yay. No:800, İstanbul.

YAVUZ. M. L. 1970, Orta Anadolu ve Marmara İklim ve Toprak Şartlarında Su ve Azotun İklim ve Şeker Pancarını Verim ve Kalitesine Etkileri Üzerine Bir Araştırma, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Yayını Ankara

YAZICI, H., 1997, Orta Sakarya Vadisinin Coğrafi Etüdü. Atatürk Üniv. Yay. No: 839, Erzurum .

YEDİYILDIZ, B., 1984, Türkiye'de Yer Adı Verme Usulleri, Türkiye Yer Adları Sempozyumu Bildirileri, Eylül 1984, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Milli Folklor Araştırmaları Dairesi, Yay: 60, Seminer, Kongre Bildirileri Dizisi: 17, Ankara.

YILMAZ. Ö., 1984, Horasan Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasını Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniv. Fen. Ed. Fak. Coğr. Böl., Erzurum,

YINANÇ, M. H., 1954, Türkiye Tarihi Selçuklu Devri I, Anadolu'nun Fethi, İstanbul.

YINANÇ, M. H., *Doğu Bayezit* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt IV.

YINANÇ, H. M., *Celayir*, İslam Ansiklopedisi, Cilt 3.

YÜCEL, T., 1961, *Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri ve Şehirsel Fonksiyonlar*, Türk Coğrafya Dergisi,Sayı: 20, Ankara.

YÜCEL, T., 1987, Türkiye Coğrafyası.Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 68, Seri: VII, Sayı: A. 5. Ankara.

ZAMAN, M., 1996, Tonya'nın Coğrafya Etüdü, Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst. Coğrafya Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

ZORLU,İ.E-YURDAGÜL,M., 1976, Ağrı-Eleşkirt Ovası Hidrojeoloji Etüt Raporu. DSİ. Gen. Müd. Yay.Ankara.

Yurt Ansiklopedisi: Ağrı Maddesi,İstanbul

T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Ağrı İl Müdürlüğü Çalışma Raporu, 1994, Ağrı.

T.C. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Ağrı İl Müdürlüğü Çalışma Raporu, 1998, Ağrı.

DSİ. 1989. Ağrı -Yazıcı Projesi Planlama Raporu. DSİ Basım ve Foto Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara.

DSİ. 1976, Ağrı-Eleşkirt Ovası Hidrojeolojik Etüt Raporu. DSİ. Gn. Md. Yay. Ankara.

Ağrı DSİ. Şube Müdürlüğü Brifing Raporu, 1988,Ankara.

Ağrı İli Toprak Kaynağı Envanter Raporu, 1975, T.C. Köy İşleri Bakanlığı, Toprak Su Genel Müdürlüğü, Raporlar Serisi , Ankara.

Ağrı İli Arazi Varlığı, 1991 T.C. Tarım Orman ve Köy İşleri Bakanlığı Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü Yayınları – Ankara.

Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1288 (M. 1871) Vilayet Matbaası, İstanbul

Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1289 (M. 1872) Vilayet Matbaası, İstanbul.

Salname – î Vilayet – î Erzurum, 1296 (M. 1900), Vilayet Matbaası, İstanbul.

Köy Envanter Etüdü, 1981, Ağrı, Köy İşleri ve Kooperatifler Bakanlığı Yayını, Ankara.

T.C. Başbakanlık D.İ.E. 1998, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, Ankara.

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü 1999. Tarım Raporu

Ağrı Milli Eğitim Müdürlüğü 1998, Ağrı'da Cumhuriyet Öncesi ve Sonrası Eğitim, Yeni Matbaa, Ağrı.

D.İ.E. 1927-1997 Genel Nüfus Sayım Sonuçları. Ankara,

D.İ.E. 1990, Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara

1961 Tarih ve 222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Yasası, Madde:50

Vakıflar Genel Müdürlüğü 1972, Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Ankara.

M.T.A. Enstitüsü, 1977, Van, Ağrı, Bitlis İlleri Pomza Zuhurları Raporu.Ankara.

Ağrı İl Yıllığı, 1973.

M.T.A. Enstitüsü, 1982, Ağrı İli Linyit Prospeksiyonu Raporu, Ankara.

KÖYLERİMİZ, 1981.T.C.İçişler Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü. Ankara.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ÖZGEÇMİŞ

Ağrı'nın Eleşkirt ilçesinde 1969 yılında doğdu. İlköğrenimini Eleşkirt'e bağlı Dolutaş Köyü İlkokulunda, orta ve lise öğrenimini Eleşkirt Lisesi'nde tamamlandı. 1985 yılında Atatürk Üniversitesi Fen – Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'ne kayıt yaptırarak yüksek öğrenimini 1989 yılında tamamladı. Haziran 1990' da Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nda öğretmen olarak göreve başladı. Ağustos 1991'de askerlik görevini kısa dönem olarak tamamladı. Kasım 1994'de Atatürk Üniversitesi Ağrı Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı'na Araştırma görevlisi olarak atandı. Faruk KAYA, 1996 yılında master eğitimini tamamlayıp, aynı yıl doktora eğitimine başladı. Halen Ağrı Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal BilgilerEğitimi Anabilim dalında öğretim elemanı olarak görev yapmaktadır.

Haziran - 2001